ԱՂԱՍԻ

ԶԷՅԹՈՒՆ

ԵՒ

ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1968

42 4

UNION COMPATRIOTIQUE
DE LA VILLE MARTYRE D'HADJIN (CILICIE)
Déclarée le 7 Janvier 1952
N° d'autorisation 52-43, J.O N° 22 du 25-1-52
ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ՓԱՐԻԶ

ԱՂԱՍԻ

ԶԷՅԹՈՒՆ

ԵՒ

ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ
ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

1968
ՊԷՅՐՈՒԹ

ՏՊԱՐԱՆ ՇԻՐԱԿ
ՀԱՆՆԷՍԵԱՆ ԵՂԲ.

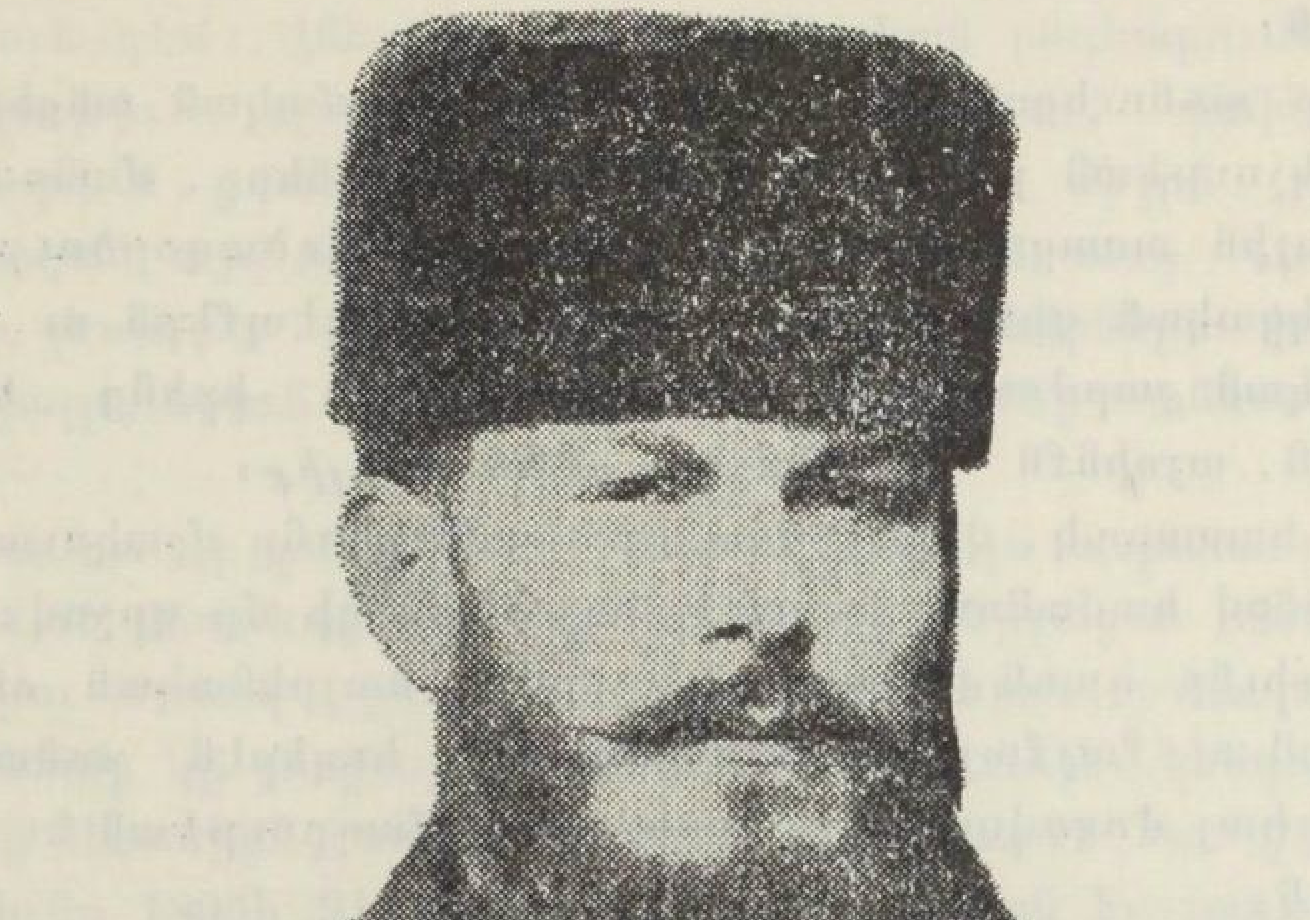

Ա Ղ Ա Ս Ի

Վասն Յառաջաբանի

Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ մեծ ու փոքր հայաբնակ քաղաքներն ու գիւղերը կազմեցին առանցքը Պատմա-Յուշագրական գրականութեան մը, որ ծնունդ առաւ յատկապէս Մեծ Եղեռնէն ասդին:

Վեր առնուեցան տուեալ շրջանի պատմական անցեալը, հայ ազգաբնակչութեան բարքերն ու աւանդութիւնները, մանրավէպերը, ժողովրդային ասացուածքները, մտաւոր ստեղծագործութիւնները, արհեստակցական գիտելիքները, հերոսական դէպքերն ու դէմքերը, դիմադրական շարժումները, հասնելու համար իրենց եղերական վախճանին, այսինքն ... մինչեւ *սեֆերպերլիք*:

Առ հասարակ, վերոյիշեալ գրականութիւնը մշակուած է սրբտի մորմոքով համանուն քաղաքի հայրենակիցի մը գրչով: Այս գրականութիւնը դառն վկայութիւն մըն է հայրենական օճախներու հրկիզումին ու քայքայման, պապենական հողերէն բռնագաղթին, հակառակ հայ ժողովուրդի հերոսական դիմադրութեան եւ մարտնչումներուն:

«ԶԷՅԹՈՒՆ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ» ներկայ հատորը ունի ուրոյն տեղ մը Պատմա-Յուշագրական մեր գրականութեան մէջ: Ինքնատիպ *վաւերաթուղթի* եւ պատմական *վկայութեան* բնոյթը ունեցող այս գիրքը գրուած է 1895ի Զէյթունի ապստամբութեան գլխաւոր հերոս՝ Հաճընցի ԱՂԱՍԻին կողմէ:

Զէյթունի եւ իր շրջականներու պատմականը ընելէ յետոյ, այդ անվեհեր յեղափոխականը կը նկարագրէ, օրագրային յաջորդականութեամբ, 1895ի Հոկտեմբերէն մինչեւ Դեկտեմբեր երկարող, ձմեռուան մըրկաշունչ այդ երեք ամիսներուն պատերազմը, որ մղուեցաւ 6000 զէյթունցի կտրիճներու եւ 85000 օսմանեան զինուորներու միջեւ:

Աղասին՝ որպէս զինուորական, ռազմական եւ յեղափոխական ղեկավար, կը դատէ, կը վերլուծէ, կը մեկնաբանէ բանակի տեղաշարժերը, ռումբերու շառաչիւնը, մէկ խօսքով պատերազմը ամբողջ, դիտուած՝ ռազմագիտական, թէքնիք եւ հոգեբանական տեսանկիւնէն:

Զէյթունցի քաջամարտիկներու, առիւծասիրտ կիներու, իմաստուն տարեցներու, ի ծնէ արի պատանիներու եւ մանուկներու, լուսապսակ յեղափոխական գործիչներու դիւցազներգական անկըրկ-

նելի ցուցահանդէս մըն է վաւերագրային այս գիրքը, ուր կայծքար հրացաններ, փայլփլացող սուիններ, դաշոյններ, զաւազաններ, կացիններ, ժայռեր կը կռուէին թշնամի գերակշիռ ուժերուն եւ թընդանօթներուն դէմ: Անհատական եւ խմբական ընդհարումներ, հրացանաձգութիւն, հրդեհ, արիւն, սպանութիւն, փախուստներ, դաւաճանութիւն, բանակցութիւններ կը կազմեն միջին շրջանակը ապստամբական այդ օրերուն: Վարը՝ ոտքերուն տակ ծփնածածկ դաշտեր ու լեռներ, իսկ վերէն՝ *պօրան*ը՝ քամիներու խենթ ու աշխարհակալը, որուն տակ··· դիակներ, դիակներ, անհամար դիակներ:

Անհաւատալի բայց իրաւ, հերոսական այս ապստամբութիւնը ղեկավարուած 25ամեայ Աղասիի կողմէ, որ վերջացաւ 32000 թուրք զինուորներու մահով, ընդդէմ 125 հայորդիներու, ժապաւէնի մը յստակութեամբ կը ցուցադրուի մեր աչքերուն առջեւ կենդանի վկայութեամբը Աղասիին, տալով մեզի *ամբողջական* եւ *վերջնական* պատմութիւնը 1895ի Զէյթունի ապստամբութեան եւ յաղթանակին:

Բայց ո՞վ էր այս Աղասին, որ կրցաւ զօդել ու ներդաշնակել Զէյթունի բոլոր ուժերն ու հոսանքները, որ դարձաւ կեդրոնական դէմք ապստամբութեան, դարձաւ մօգական հեղինակութիւն իշխանական տուներու վրայ, դարձաւ վստահելի ու սիրուած դատաւոր անհասկացողութիւններու: Իր խօսքը եղաւ պատգամ, իր վճիռը արդար, իր իշխանութիւնը գերադաս եւ հիմնական բոլորէն անելի:

Աղասի՛ն··· մկրտութեան անունով Կարապետ Թուր-Սարգիսեանն է, ծնած Կիլիկիոյ Հաճըն քաղաքը 1871 Ապրիլ 4/16ին: Միացեալի աշակերտներէն: 1888ին կ'երթայ Պոլիս. կ'ընդունուի Կեդրոնական Վարժարան, ի ուրախութիւն խնամակալութեան եւ ուսուցիչներուն, քանի որ միակ Կիլիկեցին էր ան: 1890ի Գում Գաբուի դէպքէն ետք, երկու անգամ բանտարկուած եւ ազատուած մեծանուն հայ Աբիկ էֆ. Ունճեանի պաշտպանութեամբ: Այս շրջանին Տօրոսցի ստորագրութեամբ աշխատակցած է «Հնչակ», «Մարտ» եւ «Ժողովրդին Համար» թերթերուն: Նոյն ատեն եղած է քարտուղար ծանօթ յեղափոխական Մուրատ Պօյաճեանին:

1891ի աշնան, Կեդրոնականի Դ. Դասարանի ուսանող՝ կը դատապարտուի մահուան: Կը փախչի Եւրոպա: 1892ի աշնան կը վերադառնայ Կիլիկիա իբր Ընդհանուր Ներկայացուցիչ Հնչակեան Կուսակցութեան: Պէյրութի մէջ կը ձերբակալուի: Ոստիկանի մը հրս–

կողութեամբ կ'ուղարկուի Պոլիս: Բայց ճանապարհին, Իսկենտերունի առջեւ կը յաջողի ճողոպրիլ: Այս օրուընէ կը սկսի երեք ու կէս տարուան յեղափոխական նոր շրջան մը Ամանոսի լեռներէն մինչեւ Զէյթուն, շրջելով գիւղէ գիւղ, լեռնէ լեռ որպէս առաքեալը Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնի: Իր գիտակից յեղափոխականի փառքը կազմեց Զէյթունի ապստամբութեան պատրաստութիւնը, հերոսական դիմադրութիւնը եւ փառաւոր յաղթանակը, զոր հայութիւնը երբեք չէր տեսած հինգ դարէ ի վեր:

1896 Մարտ մէկին Սուլթանի ծախսերով կը մեկնի Զէյթունէն և Մերսինի վրայով կ'անցնի Եւրոպա, շնորհիւ ռուս հիւպատոս Գեղ·եաքի Միանսքիի աջակցութեան: 1897ին Բարիզի մէջ կը ծանօթանայ Նուպար Փաշային, որուն քով կը մնայ երկու տարի: Նուպար Փաշայի մեկենասութեամբ նոյն տարին իսկ կը տպուի սոյն գիրքին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը (Թարգմանութիւն Արշակ Չօպանեանի): Դարձեալ Նուպար Փաշայի պաշտպանութեամբ 1898ին կը մտնէ **Arts et Métiers** եւ կ'աւարտէ զայն 31 տարեկան հասակին, իբրեւ **Ingénieur des Arts et Métiers**: 1907ի զարնան Բարիզի մէջ իր հետ կը տեսակցին Ահմէտ Րիզա Պէյն ու Պէահէտտին Պէյ Շաքիրը, որոնք կը խնդրեն իրմէ միանալ իրենց, Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւններն իրենց կապելու համար: Հակառակ թուրք պէյերու դէպի Թուրքիա հրաւէրին, նախընտրեց Ամերիկա հաստատուիլ: Նիւ Եորքի մէջ հիմնեց բազմալեզուեան տպարան մը:

Տարիքի բերումով կը ձգէ տպարանը ու 1922ին կը վերադառնայ Բարիզ: 1938ին կը վերամշակէ սոյն գիրքը: 1941ին յառաջացած տարիքին մէջ կը մեռնի քաղցկեղէ եւ կը թաղուի **Villeneuve-Le-Roi**ի ընտանեկան դամբարանին մէջ:

Իր մահէն 27 տարիներ ետք լոյս ընծայուող սոյն գիրքին հայերէն առաջին հրատարակութիւնը՝ նախաձեռնութիւնն է Բարիզի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան, հովանաւորութեամբ՝ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան Մերձաւոր Արեւելքի Կեդրոնական Վարչութեան:

Յաւերժացնելու համար Հայ Ազատագրութեան անվեհեր յեղափոխականներէն հայրենակից Աղասիի յիշատակը՝ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեանց զոյգ Վարչութիւնները, գիրքիս հասոյթով հիմը կը դնեն «ԱՂԱՍԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՖՈՆՏ»ին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Զէյթուն գիւղաքաղաքը շինուած է Տօրոսի լեռնաշղթաներուն վրայ, Ջահան (Պիւռամոս) գետի լեռնահովտին մէջ, Մարաշ քաղաքէն 60 քիլոմեթր դէպի հիւսիս արեւելք: Հիւսիսէն անանցանելի է Քէրծէր ըսուած միակտուր եւ բարձրաբերձ ժայռի պատճառով: Հիւսիսային արեւելքէն, նեղ քարքարոտ եւ դժուարակոխ կիրճ մը կը տանի դէպի Էրիճէկ եւ Ալպիստան. հիւսիսային արեւմուտքէն նոյն տեսակ երկար կիրճ մը կը տանի դէպի Զավտար լեռ եւ Կոկիսոն: Հարաւային կողմին վրայ, դէպի Մարաշ եւ Ջահան գետ, երեք ժամու երկարութեամբ, ճամբաները համեմատաբար հեշտ են եւ կ'անցնին հողային բլուրներէ, որոնց վրայ կը գտնուին Զէյթունցիներու այգիները, ապա Ջերմուկի դաշտը, Դըլամուղ Տէրէյի կիրճը, մինչեւ Վարդապետի կամուրջը, Ջահան գետի վրայ, Ընկուզեկ լերան ստորոտին: Այս լեռը միշտ ձիւնապատ է եւ Էրճիասի բարձրութիւնը գրեթէ: Անկէ մինչեւ Մարաշ Բերդուսի գաւառն է, Ախըր լերան հիւսիսային կողմին վրայ: Հարաւային ստորոտին վրայ է Մարաշ քաղաքը:

Գիւղաքաղաքը շինուած է Պէրիտ լերան ստորոտը, Քէրծէրի առջեւ, սանդխաձեւ գագաթի մը վրայ: Շէնքերը իրար վրայ թատերաձեւ շարուած են եւ շինուած թրծուն աղիւսներով: Գրեթէ 300 մեթր մօտենալու է՝ կարենալ նշմարելու համար քաղաքը, փոքր ու աննշան: Առաջին անգամ զայն տեսնողը, կը կարծէ թէ այնքան հռչակ վայելող Զէյթունի փլատակուած մէկ արուարձանն է. ունի 2000 տուն՝ 15–18000 բնակիչներով: Թուրք ոստիկաններ առաջին տեսութեան բացագանչած են միշտ. «Ա՞յս է Զէյթունը. եթէ մեր բանակը թքնէ, հեղեղ կ'ըլլայ այս գիւղին, եթէ մէկ-մէկ ճանկ հող նետենք, գերեզման կ'ըլլայ անոր»:

Զէյթունի հիւսիսային կողմն է Պէրիտ լեռը, որ 10 հազար ոտք բարձրութիւն ունի եւ արաբերէնով «ցուրտ» կը նշանակէ. այս անունը տուած են անոր, գագաթը միշտ ճերմակ ձիւնով ծածկուած ըլլալուն համար: Այնքան մարգաւէտ, ջրարբի եւ օդաւէտ վայրեր

ունի, որ ամրան եղանակին հոն կը բարձրանան Զէյթունցիներու մեծագոյն մասը եւ շրջակայ խաշնարածները. մինչեւ իսկ Հալէպի ու Այնթապի շրջականերէն հարիւրաւոր մարդիկ կու գան իրենց առողջութիւնը գտնելու այնտեղ: Պէրիտը ծածկուած է բարձր փիճիներով, արտուճներով եւ բեւեկնիներով: Բուսաբան ուղեւորները հաշուած են հոն մինչեւ 200 տեսակ բոյսեր, որոնց մի քանի տեսակները այս լերան միայն յատուկ ըլլալուն՝ կոչած են պէրիտեան անունով: Կան նաեւ զանազան ախորժահամ թռչուններ, որոնց մէջ նշանաւորագոյնն ու բազմաթիւը՝ կաքաւն է: Լերան գագաթին վրայ մեծ դժուարութեամբ կ'որսան անոր մէկ տեսակը, որ հնդկահաւի մեծութիւնը ունի եւ շատ սուղ կ'արժէ: Պէրիտը հարուստ է նաեւ արծաթի, կապարի, մանաւանդ երկաթի հանքերով. վերջինը շատ ընտիր տեսակէն է:

Զէյթունի արեւմտեան կողմն է Կանկրոտ լեռը, որ երկու ժամ կ'երկարի դէպի հիւսիս եւ գահավէժ մը կը ներկայացնէ. ասոր կողին վրայ է Օգ-Ղայան: Այս լեռը Պէրիտի հետ կը ձեւացնէ խոր կիրճ մը, որ նոյնպէս դէպի հիւսիս կ'երկարի մինչեւ Զավտար լեռները: Այս լեռներն են Զէյթունի ամենաընտիր եւ գեղածիծաղ արօտավայրերը: Ասոնցմէ եւ Պէրիտէն հոսող գով վտակները կը կազմեն Զէյթունի արեւմտեան ջուրը, Շղուր անունով (ծխոր բառէն), որ ժխորելով կու գայ եւ Սուրէնեան Թաղի եզերքէն կը հոսի եւ կը միանայ քաղաքին ճիշդ ծայրը, արեւելեան ջրին հետ, որ կու գայ Վանքին ստորոտէն եւ Կոտորածի Ձորէն եւ կու տան քաղաքին սուր եռանկիւնով թերակղզիի մը ձեւ:

Կանկրոտը Զէյթունէն դէպի հարաւ երկարելով՝ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ կը ստանայ Սօլագ-Տէրէ անունը, որ ունի 7000 ոտք բարձրութիւն. այս լերան կողին վրայ ցցուած են՝ ակռայի նման՝ երկու սուր ժայռեր, որոնք կը կոչուին Զաթըլ Քոր (երկճղի քար):

Զէյթունի արեւելեան կողմն է Պերզընկայ լեռը, (բարձրընկայ բառէն) որ իր կէսէն վեր, 5000 ոտք բարձրութեամբ միակտուր գահավէժ մը կը ներկայացնէ: Այս լեռը Իզար (եզր) կոչուած անցքով երկուքի բաժնուած է. հարաւային մասը կը կոչուի Ագ-Տաղ: Պէրիտի հետ կը ձեւացնէ խոր կիրճ մը 3 ժամ հեռաւորութեամբ, որ կը տանի Էրիճէկ: Այս կիրճէն կը հոսի Զէյթունի արեւելեան ջուրը:

Ագ-Տաղը դէպի հարաւ կ'երկարի կէս ժամ եւ կը ծռի դէպի արեւմուտք: Ասիկա հետզհետէ ցածնալով, կը բանայ երկու լեռնային անցք, Զէյթունի հարաւային կողմին վրայ, վերինը կը կոչուի Էշէք Մէյտանի, իսկ վարինը Սագիր եւ կ'իջնէ դէպի Անէ-Ձոր: Էշէք-Մէյտանին եւ իր արեւելքէն Ալագ-Կէտուկ կոչուած լերան հետ կը ձեւացնեն խոր եւ աստիճանաւոր կիրճ մը Սանդուխ անունով որ կ'երկարի մինչեւ Սբ. Փրկչի Վանքը՝ Զերմուկի դաշտին մէջ:

Պէրզընկայի եւ Ագ–Տաղի կոնակին, արեւելեան կողմը, կը բարձրանայ ուրիշ աւելի բարձր լեռնաշղթայ մը, Ալիշար անունով։ Ասոր ամենաբարձր գագաթն է Աթլըգը, դէմ դիմաց Ընկուզեկ լեռան։ Ասոնց մէջտեղէն կը հոսի Ջահանը, խոր կիրճի մը մէջ որուն կու տան Ղըըղ անունը։ Հոս է մեր նախնեաց յիշած Մազէ կամուրջը, մէկ ու կէս ժամ հիւսիս Վարդապետի կամուրջէն։ Մազէ կամուրջին վրայ շինուած է Քէրթմէն հայախօս Թուրք գիւղը։ Տաճարական ասպետներու մէկ մասը, այս նեղ կիրճէն անցաւ 12րդ դարուն, գալով Փոքր Հայքէն, եւ շատ նեղութիւններ կրեց։ Քէրթմէն

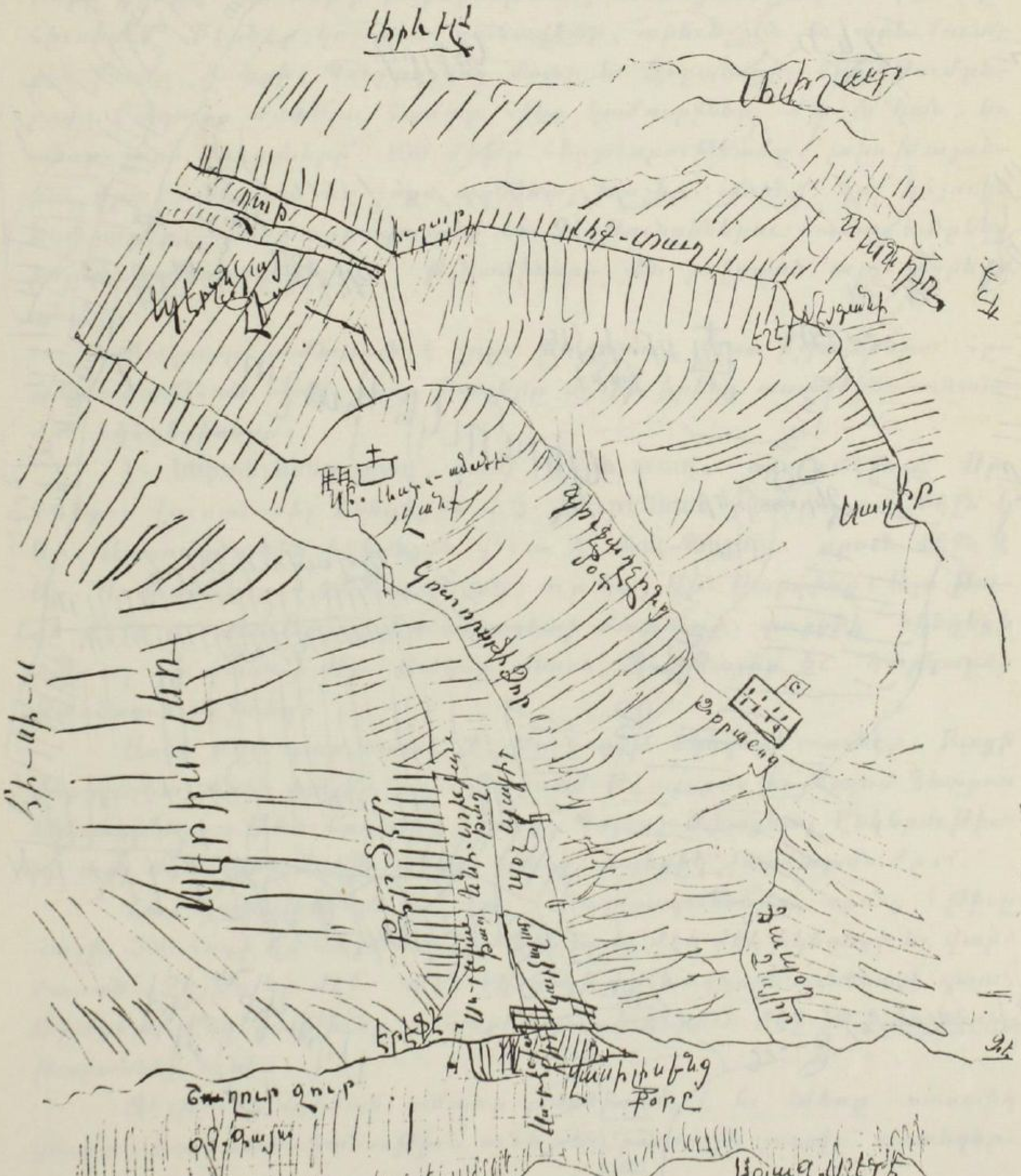

գիւղը այն ատեն շինուած է, երբ պահականոց Carthman անուն տաճարական ասպետի մը որ հրամանատարը ըլլալու էր։ Քէրթմէնի մօտըն է նաեւ Պէչէն հայախօս Թուրք գիւղը։ Այս շղթային վրան է Ավագ–Կետուկը։ Ամրոցը Ալիշարը եւ Պէրգընկան, ամառանոցներն

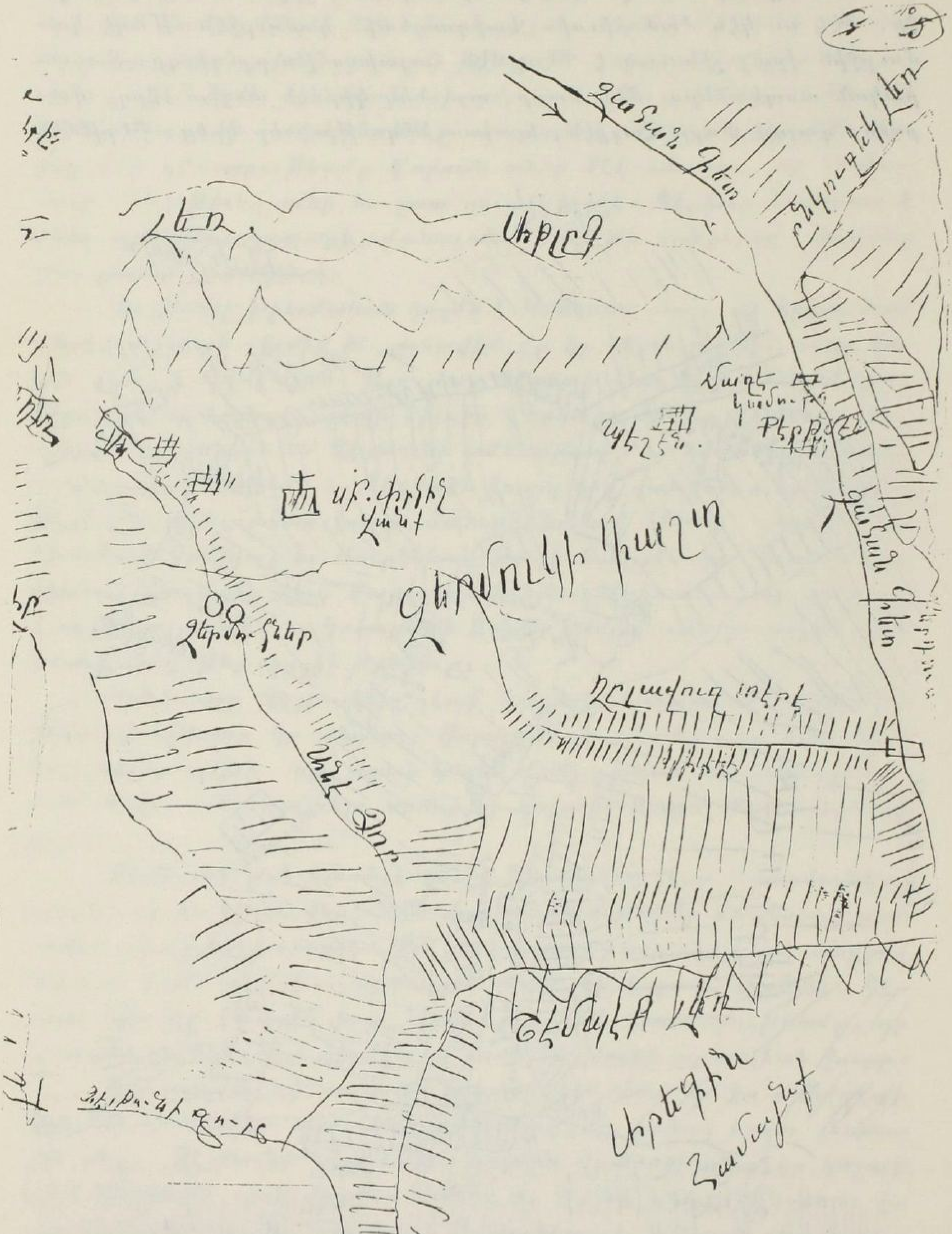

են Ենիխունեան գերդաստանին եւ Արեգնցի հայերուն։

Ալիշար լերան արեւմուտքը, մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, զուգահեռաբար կ՚ընթանայ Շէմպէք լեռը, որ կը սկսի Անէ Ձորէն եւ կ՚երկարի մինչեւ Վարդապետի կամուրջը, եւ կը կազմէ Արեգնի համայնքին արեւելեան պարիսպը, ծածկուած խիտ անտառներով ու այգիներով։ Ալիշարի, Սաղիրի եւ Շէմպէքի մէջտեղն է Ջերմուկի քառանկիւն դաշտը, որ կ՚երկարի մինչեւ Ջահան գետը, որ կը կազմէ չորրորդ կողմը, զուգահեռաբար Սաղիրի։

Զէյթուն ամենամերձ կերպով հետեւեալ գահավէժներուն ու թումբերուն մէջն է, տուփի մը նման։ Արեւմուտքէն՝ Վասիլխանցքորը գրեթէ 100 մեթր բարձրութեամբ անանցանելի գահավէժ մը. հիւսիսէն՝ Քէրծէր կոչուած դահավէժը, արեւելքէն եւ արեւմուտքէն ջուրը, վանքի, Պուչաղչոնց մօտի եւ Զօրանոցի հողաթումբերով։ Քաղաքը մտնելու համար հինգ կամուրջներ միայն կան, եւ անոր չորս եզերքները՝ 100 մեթր հեռաւորութեամբ, չորս ժայռերու վրայ տնկուած են չորս պղնձեայ խաչեր. տանք կը կոչուին Խաչքարեր, որոնք սրբավայրեր են Զէյթունցիներու համար։ Իրենց բոլոր պատերազմներուն՝ թշնամիները չեն յաջողած այդ քարերը անցնիլ։

Քաղաքը բաժնուած է չորս թաղերու, չորս իշխաններու հըպատակութեան տակ. այդ թաղերը ունին իրենց առանձին առանձին եկեղեցիները։

1. Ենիտունեանց թաղ, կամ Վերի թաղ, որուն մէջն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին.– 2. Սուրէնեան թաղ, որուն մէջն է Ս. Աստուածածին եկեղեցին (*).– 3. Պօղ-Պայիր, որուն մէջն է Ս. Յովհաննէսը.– 4. Կարկալար, ուր կայ Ս. Սարգիսը։ Այս թաղի մէջն է նաեւ Ս. Հրեշտակապետի մատուռը. փոքրիկ եկեղեցի մըն ալ կը գտնուի Ս. Յակոբ անուն, Պօղ-Պայիր եւ Կարկալար թաղերուն մէջտեղ։

Ասկէ մէկ դար առաջ Զէյթուն ութ եկեղեցի ունէր։ Բացի վերոյիշեալներէն կային նաեւ Պարսամ-Թէոդորոս եւ Պօղոս Պետրոս եկեղեցիները։ Մեծ հրդեհէն յետոյ, Պօլսոյ Միացեալ Ընկերութիւնը այդ եկեղեցիի մէկին տեղը, շինեց գեղեցիկ վարժարան մը։

Հայ Կաթոլիկներն ու Հայ Բողոքականները, որոնց թիւը հազիւ 500 հոգի կը հաշուուի, ունէին նաեւ մէկ մէկ եկեղեցի եւ վարժարան։ Զէյթունի մէջ՝ ամէն եկեղեցի իր ծաղկոցն ունենալէ զատ, Միացեալ Ընկերութիւնը քաղաքին ու գիւղերուն մէջ 10 նախակըրթարաններ ունէր։

Զէյթունի կլիման ամառը բարեխառն է եւ ձմեռը սաստիկ ցուրտ։ Լաւ բուսականութիւն ունի, եւ քաղաքին չուրջը՝ գետեզեր-

---

* Զչփոթել այս եկեղեցին համանուն վանքին հետ։

քին վրայ բուսական թիւով պարտէզներ կան: Զէյթուն կ'արտադրէ գինի, օղի, չամիչ, մեղր, բուրդ եւ այծի մորթ:

***

Զէյթունի արեւելեան կողմը, 20 վայրկեան հեռաւորութեամբ, Պէրզընկայ լերան ստորոտը, արտի մը վրայ կը գտնուի Զէյթունի նշանաւոր վանքը՝ Սբ. Աստուածածին անունով, շատ ամուր պատերով, զինուորական ամենակարեւոր դիրքի մը վրայ: Ըստ աւանդութեան, Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալները շինած են. Կարապետ Կաթողիկոս (1727 թուին), նոյնպէս առաքելաշէն կ'անուանէ զայն: Վանքէն երկու վայրկեան հեռու, Էրիճէկի կիրճին բերանը, շինուած է գիւղ մը 50 տունով, որ կը կոչուի Վաճքի թաղ կամ Էկլէճենէճ: Վանքէն մինչեւ զօրանոց հեռաւորութիւնը քսան վայրկեան է. երկուքին մէջտեղ կ'երկարի հողաբլուր մը՝ զառիթափ դէպի Կոտորածի Ձորը, շատ կարեւոր իր զինուորական դիրքով, կը կոչուի Պուչաղչոնց մօտ: Վանքին մէջէն կը բղխի շատ զով աղբիւր մը Նահատակ անունով, Թուրքերու ձեռքով վարդապետ մը նահատակուած ըլլալուն համար հոն:

Զէյթունի դիմացը, հարաւային ճակատին, բարձր բլուրի մը վրայ կայ Զօրանոցը, շինուած 1879 թուականին, ուղղաձիգ գծով 400 մեթր հեռաւորութիւն ունի: Զօրանոցէն դէպի Զէյթունի միացեալ ջուրը, տափարակ արտեր են եւ կը կոչուի Ճապղ–Ջուր:

Քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ դէպի արեւելք կայ Սբ. Փրկչի Վանքը, նոյնպէս առաքելաշէն ըստ աւանդութեան: Սուրբ Փրկչի մօտերն են Աւագենէճ եւ Գալուստենէճ հայ գիւղերը. ժողովրդի արտակարգ քաջութեանը պատճառաւ, Թուրքերը կը կոչեն զանոնք Եզիտլէր (սատանայապաշտ) եւ Մուրթատլար (անկրօն): Այս գիւղերը կը պատկանին Արեգնի համայնքին եւ կը հպատակին Ենիտուն–եանեան իշխաններուն: Սբ. Փրկչի առջեւն է Ջերմուկի Դաշտը, երկու ժամ երկարութեամբ: Ասոնց մէջտեղ կան, Անէ–Ջուրի եզերքին, երկու ծծմբային ջերմուկներ. մէկուն վրան՝ բուսական մաքուր շինել տուած է Յովհաննէս Եպիսկոպոս Խօքիւզեան: Երկու աղբիւրէն 25 խորանարդ հարիւրորդամեթր տաք ջուր կը բղխի:

Դաշտի սկիզբն են, վերոյիշեալ գիւղերու մօտ, Աճէի աւերակները, որ Ռուբինեան թագաւորութեան օրերուն նշանաւոր բերդ էր. Զէյթունցիները այդ աւերակներուն Քաղքիկ կը կոչեն: Ասոր առջեւ կը բացուի խոշոր ձոր մը, Աճէ կամ Աճէի Ձոր անունով, որ Ծէմպէքի ստորոտը կը դառնայ մէկ ժամ: Իր մէջէն կը հոսին դաշտի զանազան առուները եւ կը միանան Զէյթունի ջրին հետ, քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ հարաւ: Քիչ վերջ ասոնց կը միանայ նաեւ Աւագ–կալ գիւղի ջուրը:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

(Բաժնուած մինչեւ մօտ ժամանակները, չորս հայ իշխաններու հպատակութեանը՝ հետեւեալ կերպով)

ԵՆԻՏԻՒՆԵԱԵԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ՀՊԱՏԱԿՈՒԱԾ

Արեգին.– *Թագաւորութեան ատեն եպիսկոպոսանիստ վիճակ մը, այժմ գիւղական համայնք մըն է, Զէյթունի հարաւային կողմը: Տարածութիւնը Աթլըղ լեռնէն կը սկսի եւ կը հասնի գրեթէ մինչեւ Ջահանի* Քարէ-Կամուրջը, *11 ժամ երկարութեամբ: Ունի 32 մանր ու խոշոր գիւղեր: Գլխաւորներն են* Ղարաքիւթիւք, Եկէնեք *ու* Վարդանեք: *Արեգին Զէյթունի յառաջապահ գունդն եղած է. անոր պատերազմները գրեթէ միշտ Արեգինէն սկսած են, ըլլալով Մարաշի սահմանակից համայնքը: Այդ պատճառաւ Թուրքերը գայն կոչած են* Ալայ-Բաշը, *որ ագաւագելով եղած է* Ալապաշ *եւ կը նշանակէ գունդի գլուխ:*

Արեգին ունի 300 տուն Հայ բնակիչ: Ջերմուկի դաշտին ծայրը միայն կայ Տէօնիւկեք *գիւղը, 15 տունով, որ Տաճիկ է: Այս գիւղացիք ալ դար մը առաջ հայ եղած են, իսկ այժմ մահմետական են. անունը Թրքերէն բառով կը նշանակէ կրօնափոխներ: Մեծ գիւղ մը եղած է առաջ, բայց Թրքանալէ ետք, Զէյթունցիք պակսեցուցած են զանոնք՝ ջարդելով:*

Անդրէասեք.– *Շէնպէք լերան հիւսիսային կողմին վրայ, Կիւրէտին բերդի արեւելեան կողին, անկէ միայն մէկ ժամ հեռու. ունի 30 տուն հայ բնակիչ: Ծանօթ է նոյն անունով Ռուբինեանց օրերուն. եր դերքի եւ բերդի շնորհիւ, այս գիւղի հայերը ջախջախած են շատ թշնամի գունդեր եւ ստացած են* Ալայ-Պօզան *կամ* Ալապօզան *անունը, որ կը նշանակէ* գունդ քանդող:

Կիւրէտին Բերդը.– *Զէյթունէն չորս ժամ դէպի հարաւ Շէնպէք լերան հիւսիսային-արեւմտեան կողին, բարձր, անմատչելի եւ կոնաձեւ բլուրի մը վրայ: Բլուրն ամէն կողմէ անառառախիտ է. քարքարուտ կածան մը միայն ունի հիւսիսային կողմին վրայ՝ բերդը բարձրանալու համար: Գագաթը տափարակ է ու ընդարձակ, մինչեւ 30 հազար հոգի սեղմելու չափ: Պատերը դեռ կանգուն են, որրատաշ քարերով շինուած. բերդին մէջ կայ աւատ եւ պաղ ջուր:*

Կիւրէտինի գիմացը, արեւմտեան կողմը, կայ հսկայ ժայռ մը, անառիկ բերդի մը նման, որ կը կոչուի Ալի-Ղայա. *աոր վերի ծայ-*

որ հանդրճաձեւ կու գայ գրեթէ միանալ Կիւրէտինի: Ունի բաւական խոշոր քարայրներ իր կողին վրայ: Ալի-Ղայայի երկարութիւնը մէկ ժամէն աւելի կը տեւէ: Այս ժայռն է Ռուբինեան Թագաւորութեան օրերուն հռչակուած Մեծ-Քարը, ուր կար նշանաւոր եպիսկոպոսական վանք: Պատմական նկարագրութեան համեմատ՝ Բերդուսի ճիշդ դիմացը եւ արեւմտեան կողմն է. արդէն Ալի-Ղայա արաբախառն տաճկերէնով կը նշանակէ Մեծ-Քար: Այստեղ թաղուած էին Ս. Տարագոսեանց նշխարներէն մէկ մասը, երբ 304 թուին սրախողխող նահատակուեցան՝ Անարզաբայի մէջ: Այստեղ թաղուեցաւ նաեւ Թորոս Բ.ի եղբայր Մլեհը, երբ հայ իշխաններէն սպաննուեցաւ «յաղագս անհանդիստ բարուց իւրոց» 1175ին: Վահրամ պատմիչն ալ կը գրէ այդ մասին.

«Յիւրոց զօրացն եղեւ սպանեալ,
Եւ ի Մեծքար ուխտըն թաղեալ»:

Լատին գրուածներու յիշած Mageguareն այս է: Ջէյթունի ջուրը ոռոգելով Շէնպէքի հիւսիսային ստորոտը, 4 ժամ հարաւ, կը միանայ Ֆռնուսի Թէֆիր անուն ջուրին՝ (որ կը բղխի Թէքիր կամ Թագաւոր լեռներէն), Մավիլար գիւղին եզերքը, Կիւրէտին բերդին ճիշդ հիւսիսային ճակտին: Այս միացեալ ջուրերը կը կազմեն զօրաւոր գետակ մը, որ կ՚անցնի Բերդի եւ Մեծ-Քարի նեղ եւ ժեռուտ պատռուածքներէն եւ կը ստանայ Կիւրէտին Ջուր անունը եւ կ՚երթայ միանալ, 3 ժամ դէպ հարաւ, Ջահան գետի գլխաւոր ճիւղին հետ, Ղարաֆիւթիւֆ գիւղին եզերքը:

Մեծ-Քարի ետեւը, արեւմտեան կողմին վրայ է Քէփիր կամ Քէփր կոչուած անուանի կիրճը, շատ դժուարակոխ եւ քարքարուտ: Ասիկա միակ բանուկ ուղին է որ կ՚երթայ Մարաշէն դէպի Կոկիսոն, Հաճըն, Կեսարիա եւ Կիւրին: Քէփիրը դէպի հիւսիս երկարելով կը վերջանայ Ֆռնուսի ներքեւը, որ կը կոչուի Սէկի անցք կամ Կէչիտ:

Այս իրար համապատասխան դիրքերը շատ հաւանական կը ցուցնեն, որ Կիւրէտին բերդը՝ Լատին եւ Յոյն վկայագիրներու յիշած Charavatinumն է եւ Քէփիրը՝ Քափսըրիոս կիրճը: Անոնց նկարագրածը համանման է նոյնպէս մեր ցոյց տուած վայրերուն. օրինակ. «Եւ ճամբայ ելնելով Տաւրոսի կողմը... եւ հասնելով Տարմեղինէ եւ Եֆսոնի կողմը, բանակ դրին այստեղ որ կը կոչուի Քափսըրիոս եւ Քարափարօն, հովտի մը մէջ, լեռներուն մէջտեղ, որտեղէն փոքր գետ մը կ՚անցնի (Պիւռամոսը կը կարծէ ծանօթարարը) դժուարին վայրի մէջ» (Acta S. Andreac Tribuni Ac Sociis): Ալի-Ղայան, Կիւրէտինն ու Անդրէասենց լեռները, նոյն ձեւը կը ներկայացնեն, իրենց մէջ ունենալով Կիւրէտին գետակը, որ Պիւռամոսի (Ջահանի) երկրորդ գլխաւոր ճիւղն է:

Կիւրէտինէն չորս ժամ հարաւ արեւմուտք կը գտնուի Քարէ Կամուրջը Պիւռամոսի վրայ, որ ըստ աւանդութեան Դշխոյն Հեղի-

նէի շինածն է: Անկէ ալ Մարաշ, դէպի Արեւելք, երկուքուկէս ժամ է: Ասիկա է Զէյթունցիներու ամառնային ճամբան:

Բէշէճ, Քէրթմէճ, Քիրէճիկ, Սարը Կիւզէլ, Սօյսալը, Մալաթճա, Ամպարճիկ, Գապագ-Թէփէ, Էրիճէկ տաճկական գիւղեր են. ունին մօտ 4000 բնակիչներ, որոնց 1000ը միայն հայ են: Այս գիւղերը ամուր կիրճերու եւ լեռներու վրայ շինուած են եւ կը գտնուին Զէյթունի արեւելեան ու հիւսիսային-արեւելեան կողմերը: Այս տաճիկ գիւղերը բոլորն ալ հայերէն գիտեն ու կը խօսին:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
ԵՒ ԲԵՐԴՈՒՍԻ ԴԻՐՔԸ

Զերմուկի դաշտէն մէկ ժամ դէպի հարաւ արեւելք, Ախ-Վախ ըսուած տեղէն կը սկսի խորանալ ձոր մը, որ կը կոչուի Ղըլավուզ-Տէրէ (Առաջնորդ-Ձոր): Զէյթունի արեւելեան միակ անցքն է այս եւ երկրորդ ճամբան դէպի Մարաշ: Ձորը Շէմպէք լերան ստորոտն է, Վարդանենց գիւղի առջին. մէկ ու կէս ժամ երկարութիւն ունի եւ կը վերջանայ Ջահանի գլխաւոր ճիւղին վրայ, որ կու գայ Ալպիստանի դաշտէն: Այդտեղ կար փայտեայ կամուրջ մը, զոր Յովհաննէս Եպիսկոպոս շինել տուաւ եւ կը կոչուի Վարդապետի Կամուրջ, Թուրքերէն «Մարհասա Քէօփրիւսիւ», Ընկուզեկ ձիւնապատ լերան մօտ: Հոս կը սկսի Բերդուսի գաւառը, որ Ախըռ Տաղի հիւսիսային ղաւիթափն է, մինչեւ Ջահան գետ: Գետը Վարդապետի Կամուրջէն սկսելով աղեղի մը պէս կը պատէ Արեգնի համայնքը արեւելեան եւ հարաւային կողմերով մինչեւ հասնի Քարէ-Կամուրջ: Ախըռ-Տաղը կը հետեւի Ջահանին եւ կը վերջանայ մինչեւ Քարէ-Կամուրջ, ուրկէ կը սկսի Մարաշի Շէֆէր-Օվան: Ընկուզեկէն մինչեւ Քարէ-Կամուրջի հողամասը, մօտ 50 հազարամեթր է, կը գտնուի մեր նախնեաց Բերդուս գաւառը եւ Թրքաց Պէրթիզ կոչածը: Ընկուզեկի մօտերն են Թրքաբնակ Գարամանցիք գիւղը եւ ասոր մօտերը՝ Ընկուզեկ Բերդի աւերակները. անկէ վար շարուած են Մասֆթցիֆ, Սարը-Զուֆուր, Պէյթիմուր եւ Ջախալը տաճկաբնակ գիւղերը, բոլորն ալ հայախօս:

Ախըռ-Տաղի հարաւային ղաւիթափի ստորոտն է Մարաշ քաղաքը, որ 4500 տուն հայ եւ նոյնքան ալ տաճիկ բնակչութիւն ունի: Բերդուսի ճամբով, Զէյթունի հեռաւորութիւնը Մարաշէն՝ 12 ժամ է:

Հետեւեալ քարտէսը, լաւագոյնս պիտի ցուցադրէ :

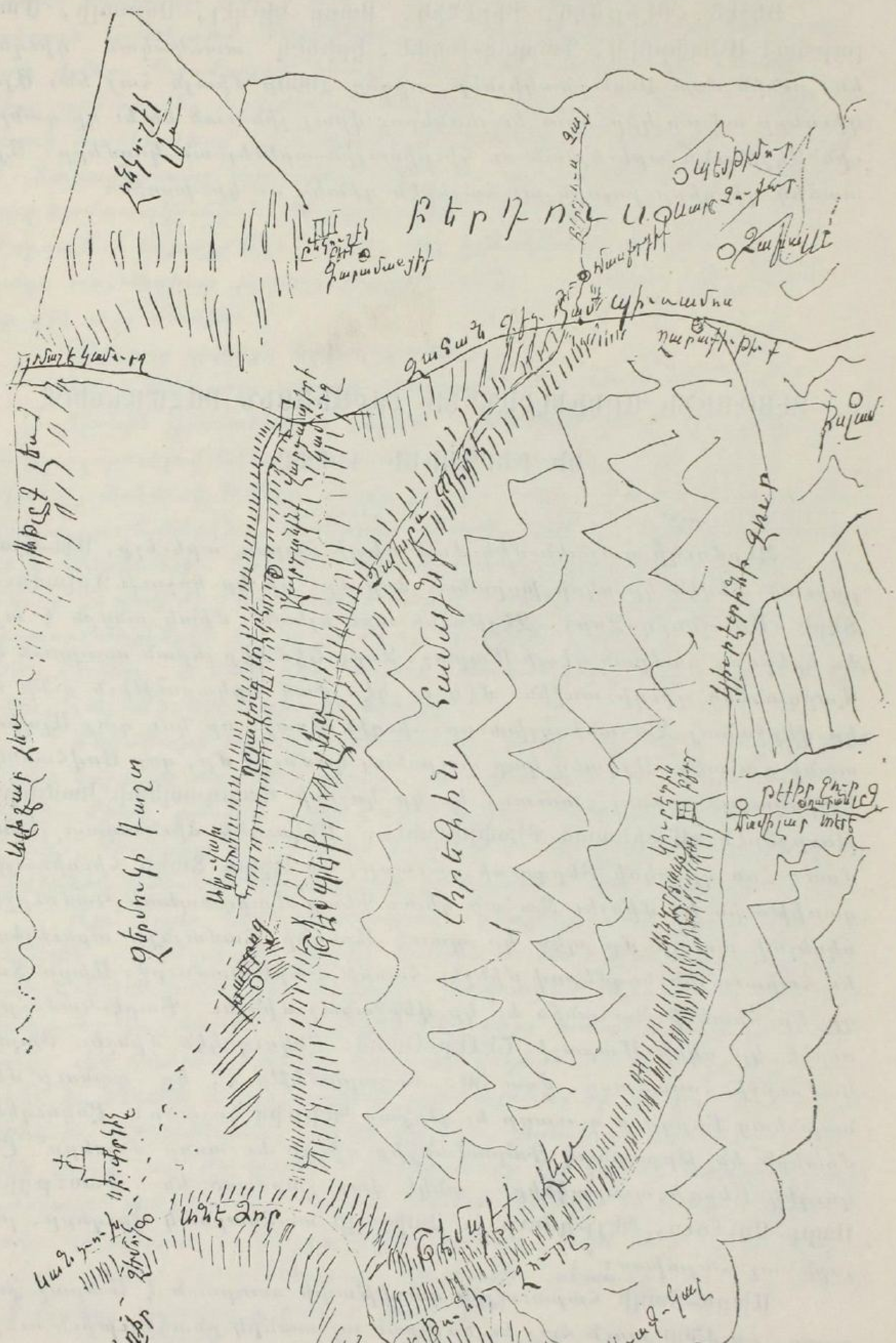

ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀՊԱՏԱԿՈՒԱԾ ԳԻՒՂԵՐ․

Հաճի-Տէրէ․– *Զէյթունէն 2 ժամ հեռու դէպի հիւսիս արեւմուտք․ ունի 50 տուն հայ բնակիչ։*

Փենճ (վանք)․– *Նոյն կողմը, 40 տուն հայ բնակիչ․ հոս կան մի քանի աւերակներ։*

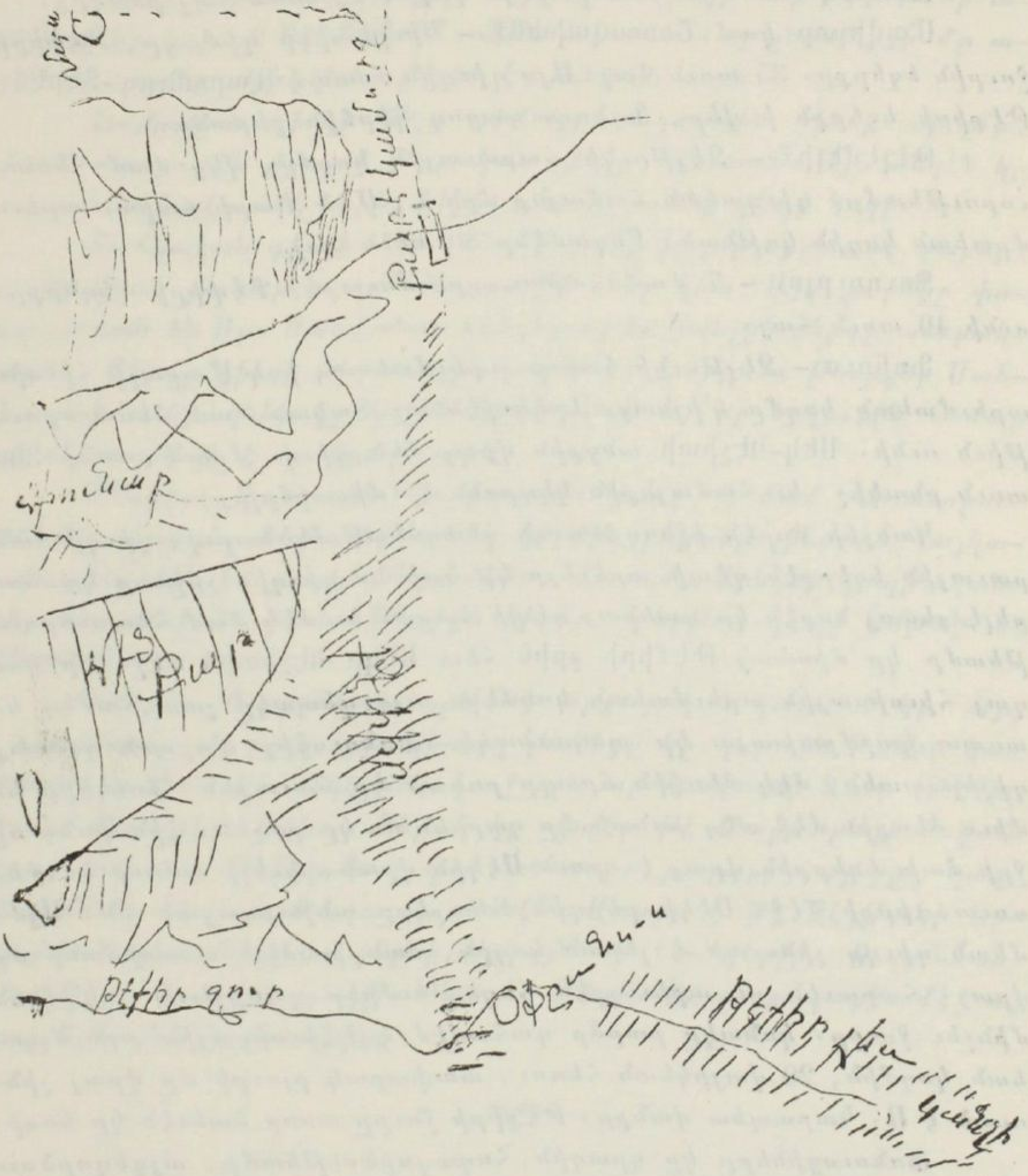

Ղընըխ-Ղօզ․– *Նոյն կողմ, 50 տուն հայ բնակիչ։*

Խէպի․– *Դարձեալ այս կողմ․ 25 տուն հայ։*

Թանըր եւ Տէօնկէլ․– *Զէյթունէն 4 ժամ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք․ ունին 100 տուն տաճիկ բնակիչներ, որոնք հայերէն կը խօսին։ Այս երկու գիւղերը գաղթականներ են եւ սերած են Զէյթունի Հանոնց կոչուած թուրքերէն։*

ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ՀՊԱՏԱԿՈՒԱԾ ԳԻՒՂԵՐ·

Աւագ-Կալ *կամ* Մխալ·— *Չէյթունէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի, դէպի հարաւ արեւմուտք, Կանկոռոտի կողին վրայ· ունի* 150 *տուն հայ:*

Ղար-Աղաճ·— *Նոյն կողմ*, 3 *ժամ հեռու*, 70 *տուն հայ:*

Ազարիկ·— 5 *ժամ հեռու, նոյն կողմ*, 12 *տուն հայ բնակիչ:*

Մավիլար *կամ* Շատալախեճֆ·— *Կիւրէտինի դիմացը, Թէքիրի ջուրին եզերքը·* 35 *տուն հայ: Այս գիւղին մօտն է* Ղարաճլըգ-Տէրէն, *Թէքիրի եզերքն ի վեր, Ֆռնուս գացող կիրճին բերանը:*

Թէլէմէլիֆ·— *Չէյթունի հարաւային կողմը, վեց ժամ հեռաւորութեամբ· գիւղական համայնք մըն է, Մեծ Քարի հարաւ արեւմըտեան կողին կռթնած: Ընդամէնը* 80 *տուն հայ:*

Պուղուրլու·— 7 *ժամ հարաւ արեւմուտք, Քէփիրի եզերքը· ունի* 40 *տուն հայ:*

Ֆռնուս·— *Չէյթունի հարաւ արեւմտեան, իսկ Մարաշի հիւսիս արեւմտեան կողմը կ'իյնայ· Երկուքէն ալ* 8*ական ժամ հեռաւորութիւն ունի·* Սէկ-Կէչիտի *անցքին վրայ մեծ գիւղ մըն է, ունի* 300 *տուն բնակիչ եւ համայնքին կեդրոնն է (միւտիւրլիք):*

Կանչիի ձորէն իջնող առուն հետզհետէ մեծնալով, գիւղի հարաւային եզերքէն դէպի արեւելք կը ծռի եւ գիւղին շրջանը կատարելէ յետոյ նորէն կը դառնայ դէպի հարաւ եւ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ կը միանայ Թէֆիրի ջրին *հետ* Սէկի Կէչիտին *մէջ որ կու գայ հիւսիսային արեւմտեան կողմէն· այս գետակը շատ համեղ եւ առատ կարմրախայտ կը պարունակէ· Ֆռնուսցիք կ'որսան զանոնք գիշեր ատեն, մէկ ձեռքին ճրագը բռնած կը հաւաքեն ձուկերը եւ միւս ձեռքին մէջ տէգ բռնած կը զարնեն ու կը քաշեն: Հին Ֆռնուսը Ջրի ձախ եզերքին վրայ է, բուն Սէկին վրան, աւելի ամուր եւ ժեռուտ դիրքի մէջ: Սէկի բերդին հետքերը անյայտացած են: Այժմեան գիւղը շինուած է լերան կողին, սանդխաձեւ աստիճանի մը վրայ· հարաւէն ու արեւելքէն հողաթումբեր զառիթափ կ'իջնեն մինչեւ ջուրը· կռնակը բարձր զահավէժ է: Հիւսիսային արեւմըտեան կողմին,* 20 *վայրկեան հեռու, տափարակ բլուրի մը վրայ շինուած է Ս· Կարապետ վանքը: Թէքիրի ջուրը ասոր ետեւէն կը հոսի:*

Ֆռնուսցիները կը զբաղին հողագործութեամբ, այգեգործութեամբ, խաշնարածութեամբ եւ տախտակ քաշելով· շատ հուժկու մարդիկ են:

Աղալը·— *Հին Ֆռնուսէն, այսինքն Սէկէն կէս ժամ հարաւ ուղղակի գծով, Քէփիրի կիրճին մէջ ունի* 120 *տուն հայ:*

Կաճչի·— *Ֆռնուսի ջուրին դէպի ակը բարձրանալով, կը բացուի նեղ ու սեպաձեւ կտրուած կիրճը, որ կը տեւէ երկուք ու կէս ժամ: Այս կիրճը ծածկուած է մացառներով ու խիտ թուփերով եւ*

կը կոչուի Ղըըլխ (կիրճ)։ Հետզհետէ հիւսիսային արեւմուտք ծռելով կը հասնի Կանչի, զոր Թուրքերը Զուգուր-Հիսար կ՚անուանեն։ Կանչին Կիլիկիոյ ամենէն ամուր եւ գեղադալար լեռնահովիտներէն մէկն է. իր գիրքը կոնաձեւ է եւ սեպաձեւ լեռներով պարսպուած, Լայնքը եւ երկայնքը գրեթէ հաւասար են ու ունին մօտաւորապէս վեցական հազարամեթր տարածութիւն։

Կիրճի բերանն է Կանչիի հայկական գիւղը, որ մասնաւոր անունով կը կոչուի Ալանանընք, Ֆոնուսի մեծ հայ ընտանիքի մը անունով, որոնց սեփականութիւնն է, ունի 35 տուն։

Հայկական գիւղի ճիշդ դիմացը, դաշտին հիւսիսակողմը, լերան ստորոտին վրայ է Թրքական գիւղը, 75 տուն։ Այս տեղէն կը բացուի նոյնպէս մէկ ուրիշ կիրճ, որ կը տանի դէպի Կոկիսոն։

Տաճկական գիւղի մէջ կան մի քանի խոշոր սրբատաշ քարեր, որոնց վրայ յունարէն արձանագրութիւններ կան։ Այդ քարերը փոխադրուած են Սբ. Ստեփանոս եկեղեցւոյ եւ Կանչիի բերդի աւերակներէն։ Բերդը գիւղի հարաւային կողմն է։ Հայեր եւ Թուրքեր Ստեփանոսի աւերակներ կը կոչեն Սըփտըփանոս, որ երկուքին համար ալ ուխտատեղի է եւ հրաշագործ։

Թէքիր.— Ֆոնուսէն հիւսիս-արեւմուտք, 3 ժամ հեռաւորութեամբ. համանուն լեռներու նեղ կիրճին բերանը շինուած հայկական գիւղ մըն է. բնակիչները մեծաւ մասամբ Արեգնի գաղթականներ են. ունի 30 տուն։ Թէքիրի կիրճը կ՚երթայ դէպի Զոխախ եւ Անտրուն։

Կանչին, Ռուբինեանց օրերուն արքայական կալուած էր. այդ է պատճառը որ զայն շրջապատող լեռները կը կոչուին Թէքիր կամ Թագաւոր լեռ, եւ անկէ հոսող ջուրն ալ Թագաւոր Ջուր (Թէքիր Սու)։ Ուսուցիչ Մինաս Զերազ կը պնդէր թէ Մարմարայի ծովուն վրայ գտնուող Թէքիր-Տաղ կամ Ռօտօսթօ քաղաքի հայերը գաղթականներ են այս Թագաւոր լեռնէն։ Ստոյգ է թէ Զէյթունի Երկայնեան ընտանիքը, Հաճընի Երկայնեան (եւ վերջը Ուզունեան) ընտանիքը Կանչիէն գաղթած են եւ Թէքիր-Տաղ քաղաքին մէջ ալ կայ Երկայնեան ընտանիքը։

***

Պօզ-Պայիր Թաղի Շովրոեան իշխանները գիւղական հպատակութիւններ ունեցած չեն։ Վերոյիշեալ գիւղերէն զատ, Զէյթունի շրջանին կ՚իյնան Կոկիսոն գաւառի եւ Անտրուն գաւառի հայ գիւղերը։ Զէյթունը, Կոկիսոնը եւ Անտրունը, Գայմագամութիւններ են, որ կը պատկանին Մարաշի Սանճագին, եւ Հալէպի Կուսակալութեան։

Կոկիսոն.— Համանուն դաշտի արեւելեան կողմն է, գաւառի կեդրոնատեղին, ջրարբի վայրի մը վրայ. ունի 300 տուն բնակիչ,

որոնց 80ը միայն հայ են, մնացածները թուրք եւ չէրքէզ։ Այս գիւղաքաղաքը հաւասար հեռաւորութիւն ունի Հաճընէն ու Զէյթունէն 12 ժամ իւրաքանչիւրէն։ Այս է պատմական Կոկաց երկիրը։

Կոկիսոնի դաշտը՝ լայնութեամբ եւ երկարութեամբ՝ երեքական ժամ տարածութիւն ունի եւ շատ բարեբեր է։ Անոր մէջէն ոլորապտոյտ կը հոսի Կէօք-Սուն որ կ'երթայ Ալպիստանի հարաւակողմը եւ կը խառնուի Ջահանի գլխաւոր ճիւղին։ Այս դաշտը կարող է կերակրել ամբողջ Զէյթունի եւ Ֆռնուսի գաւառները, իր մեծաքանակ արմտիքով եւ արջառներով։ Այս կողմի հայերը կը սնուցանեն նաեւ շատ գոմէշներ։ Կոկիսոնի լեռնաշղթան կը միանայ Պին-Պուղայի եւ Ուզուն-Եայլայի լեռներուն. շատ դալարագեղ վայրեր ունի, ուր կու գան նաեւ, ամառ եղանակին, Բահանցի, Թէնիրցի, Ջելի-քանցի եւ Ղումարցի աշիրէթները, արածելու համար իրենց արջառները։

Քիրէճ կամ Քիրէճ-Օլուգ.– Դաշտի հարաւ արեւելեան կողմը. ունի 100 տուն հայ բնակիչ։ Այս գիւղը կը կոչուի նաեւ Վերի Աւագ-Կալ. Զէյթունի Աւագ-Կալ գիւղէն գաղթած ըլլալուն համար։ Քիրէճի լեռը կը պարունակէ առատ քանակութեամբ կապար։

Կէօլ-Փունար.– Դաշտի հարաւային կողմը. 20 տուն հայ։

Հէյիք կամ Ծամուս-Հէյիք.– Նոյն կողմի վրայ. 20 տուն հայ։

Տէկիրմէն-Տէպէ.– Կոկիսոնի հարաւ արեւմտեան կողմն է, երկու լեռնադօտիներու մէջտեղ, ունի 120 տուն հայ եւ 100 տուն տաճիկ բնակիչ։ Այս գիւղի եւ Կանչիի մէջտեղն է Ծանճոյ Բերդը, զոր այժմ Չինչին-Գալէ կը կոչեն։ Ռուբինեանց Թագաւորութեան ժամանակ նշանաւոր էր այս բերդը. Կապանի ետեւ՝ արեւելեան կողմն է, 4 ժամ հեռու անկէ։ Շինուած է հովտի հիւսիսային կողմը, բրգաձեւ քարաժայռի վրայ, որու ոտքերը ծածկուած են բեւեկնիի, ձիթենիի եւ գիհիի ծառերով։ Բերդի մէկ կողմը դահավէժ ձոր է եւ միւս կողմը վտակը կը հոսի. պարիսպները դեռ կանգուն են եւ մէջը կան շատ ընդարձակ սենեակներ, ինչպէս եւ ներքնուղիներ։

Տաշ-Օլուգ.– Կոկիսոնի դաշտին արեւմտեան կողմը։ Ունի 170 տուն բնակիչ, որուն 135 տունը հայ եւ մնացածները թուրք են։

ԱՆՏՐՈՒՆԻ ԳԱՒԱՌ

Կապան.– Որ պատմական հռչակ ունի, Սարոսի տարահարթին վրայ այժմ մեծ գիւղ մըն է եւ կ'իյնայ Զէյթունի հարաւ արեւմտեան կողմը եւ Հաճընի հարաւ արեւելեան կողմը եւ երկուքէն ալ 15ական ժամ հեռաւորութիւն ունի։ Բաղկացած է երկու գիւղերէ, մին հայաբնակ որ ունի 250 տուն, իսկ միւսը տաճկաբնակ 150 իրարմէ հազիւ կէս ժամ հեռաւորութեամբ։ Տաճկական գիւղը լեռան

ստորոտն է, դաշտի եզերքին, իսկ Հայկականը դժուարամատչելի բարձրաւանդակի մը վրայ, որու ետեւը կը բարձրանայ ամուր եւ ճղաւոր լեռներ:

Հայկական գիւղէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ՝ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, երկու սեպաձեւ լեռներու կիրճին բերանն է Կապանի հռչակաւոր բերդը, որուն պատերը միայն կանգուն են այժմ: Այս բերդը կը կոչեն նաեւ Մարխամշիշ անունով, հաւանաբար Մարխամշէն բառէն փոխուած:

Կապանի առջեւ ընդարձակ ու բարեբեր դաշտ է, որ կ'երկարի դէպի Անտրուն: Այս դաշտին մէջէն ոլորապտոյտ կը հոսի Կապանի գետակը:

Սիսնէ.– Կապանէն մէկ ժամ հարաւ, դաշտին վրայ, ունի 30 տուն հայ եւ նոյնքան ալ տաճիկ:

Պունտուզ.– Կապանի արեւելեան կողմը. 200 տուն հայ:

Տիվիլկի.– Կապանի արեւմտեան կողմն է, երկու ժամ հեռաւորութեամբ: Տիվլիկիի լեռը, որ հիւսիս-արեւելեան կողմէն կը միանայ Թէքիր լերան, շատ քարայրներ ունի. պատմական բացատրութեան համեմատ, այս պէտք է ըլլայ «Աստուածային Լեռները»: Տիվլիկին ունի 150 տուն հայ բնակիչ:

Տիվիլկիէն կէս ժամ հարաւ է Ազտը կամ Եզտի բերդը, որ շինուած է լերան կողին, բարձր քարաբլրի մը վրայ: Պարիսպները դեռ կանգուն են. բլուրը շրջապատուած է խիտ մացառներով. բերդին առջեւն է Անտրունի ընդարձակ դաշտը: Այս է հայկական Տողական բերդը, որ կը կոչուէր նաեւ Իզտի. այս անունը աղաւաղելով, եղած է Ազտը, իսկ Տիվլիկին աղաւաղումն է Տողականին: Գիւղը առաջ այս տեղ եղած է. բայց խժդժութիւններու ժամանակ, փոխադրուած է քիչ վեր, աւելի ամուր դիրքի վրայ: Այս բերդը սահմանն է, ըստ Լեւոն Ա. Թագաւորի հրովարտակին, Տաճարական Ասպետներուն պարգեւած հողերուն:

Տավուտէնք.– Տիվլիկիէն մէկ ժամ հիւսիս-արեւելք. ունի 70 տուն հայ բնակիչ:

Տրդատէնք.– Կապանի հարաւ-արեւմտեան կողմը, 4 ժամ հեռաւորութեամբ. ունի 80 տուն հայ բնակիչ:

Այս գիւղերէն դէպի արեւմուտք եւ դէպի հիւսիս արեւմուտք, 4 ժամ հեռաւորութեամբ կը սկսին Զոխախի չէրքէզաբնակ գիւղերը, Ամուտա կամ Համտուն գաւառին մէջ, որ այժմ Կարսը Ջիւլֆատրիյէ կամ Կարս-Պազար կը կոչուի եւ կը պատկանի Ատանայի Կուսակալութեան:

Անտրուն.– Համտուն գաւառի կեդրոնատեղին է, կառավարչանիստ (Գայմագամութիւն): Կ'իյնայ Մարաշի հիւսիս արեւմտեան կողմը, իսկ Զէյթունի հարաւ արեւմտեան, 20 ժամ հեռաւորութեամբ

անկէ: Ունի 400 տուն, որուն 70ը միայն հայ են: Այս դաւառը հարուստ է արմտիքներով, ունենալով ընդարձակ եւ բարեբեր դաշտեր:

Անտրունը հայկական այն նշանաւոր դաւառներէն է, որ իր մէջ կը պարունակէ բազմաթիւ հնագոյն բերդեր, որոնց փլատակները աջ ու ձախ յայտնի կը մնան: Այս դաւառը, Կիլիկիոյ դաշտերէն դէպի Տօրոսի արեւելեան կողմը անցնելու համար, ամենադիւրամատչելի հողամասն է եւ այդ է պատճառը, որ Հռովմայեցիք եւ ապա Ռուբինեան թագաւորները բազմաթիւ բերդերով ամրացուցին անցքերը: Այս դաւառին մէջն էր որ հաստատուեցան Տաճարական Ասպետները:

Այս դաւառին կը պատկանէին Քերթիլ եւ Նէտիրլի թրքաբնակ քաջ գիւղերը, որոնք ունէին 400 տուն բնակիչ: Ասոնք շինուած են Ֆնտուքէն 4 եւ 8 ժամ հարաւ Ջահանի աջ եզերքին վրայ: Քիրթիլի քովէն կը հոսի Քիրսիլ Սուն:

Եճիճէ-Գալէ, կամ Քրիստիան-Քէօյ.– Վերոյիշեալ գիւղերու կարգին, Զէյթունէն 16 ժամ հարաւ արեւմուտք. ունի 300 տուն հայ բնակիչ: Բերդը գիւղի հիւսիսային կողմն է, բարձր ու մացառախիտ բլուրի մը վրայ:

Մուջիկ-Տէրէ (Մնջաձոր).– Վերինէն երեք քառորդ ժամ դէպի արեւմուտք, ունի 50 տուն հայ: Այս երկու գիւղերուն մէջն էին Ֆրանչիսկեան Լատին կրօնաւորներու երեք չքեղ վանքերը:

Տունգալայ.– Եճիճէ-Գալէյէն մէկ ժամ դէպի հիւսիս-արեւմուտք. ունի 60 տուն հայ եւ նոյնքան ալ թուրք բնակիչ: Բերդը աւերակ է:

Այս գիւղէն դէպի հարաւ, գետեզերեայ ձորակներուն մէջ են նաեւ Քէօշիրկէ, Գայիշ Օղլի եւ Ղումարլը տաճկաբնակ գիւղերը. իսկ Գայիշ-Սուի Ջահանի մէջ խառնուած տեղը, դէպի հարաւ, կան Թախտալը եւ Պահատուրլը գիւղերը, նոյնպէս թրքաբնակ: Կէս ժամ արեւմուտք խիտ անտառներու մէջ, լերան կողին վրայ կան մեծ բերդի մը աւերակները Գում-Գալէ (Աւազաբերդ) անունով: Աւելի արեւմուտք երթալով՝ ամբողջ լեռը ժեռուտ եւ դժուարակոխ կը ներկայանայ եւ ծածկուած է անտառներով: Այս լեռները կը կոչուին Խաչ-Պէլ: Ասիկա այն անցքն է, որ հին ատեն Խաչ-Ողի կը կոչուէր եւ կը տանէր Ամուտա, Կիլիկիոյ դաշտին մէջ: Այս անտառներուն մէջ, լերան կողքին, Ջահանի ոլորքին արեւելեան անկիւնը, աւերակներ կան եւ կը կոչուին Անապատ: Այնտեղ դեռ կանգուն են վանքի պատերը սրբատաշ քարերով, զոր Պօղոս առաքեալ շինած է, ըստ տեղական աւանդութեան: Այս է մեր թագաւորութեան հռչակուած Պօղոսական Անապատը: Հանրածանօթ է Անապատի ծխախոտը:

Խաչ-Պէլը Տօրոսի գագաթին վերջին հանգրուանն է։ Անոր դիմացն է, հարաւային կողմը, իբր շարունակութիւն, բայց Ջահան գետով անջատուած Ամանոսի (Հայ-Լերան) ամենաբարձր գագաթը, որ աշտարակի մը ձեւն ունի եւ կը կոչուի Տիւլտիւլ-Տաղ (Դիտակ Լեռ)։ Տասը հազար ոտք բարձրութիւն ունի եւ ուրկէ Ատանա քաղաքը կ'երեւայ յստակօրէն։ Ասոնց կոնակը, դէպի հարաւ եւ արեւմուտք կը սկսի Ամուտա հայկական գաւառը, որ այսօր Ջուգուր-Օվայի մէկ մասը կը կազմէ։ Խաչ-Պէլը կ'երթայ ուղղակի Անարզաբա եւ Սիս։

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

—

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1895 ՄԱՅԻՍԻ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

I

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Զէյթուն գիւղաքաղաքը երբեք չէ յիշուած Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակ. այս անունը միայն ԺԶ. դարու վերջերը երեւան կու գայ հայկական մատենագրութեան մէջ: Եւ իրաւամբ այս գիւղաքաղաքը, թագաւորութեան միջոցին գոյութիւն չէ ունեցած իր այժմեան տեղը. այլ Զէյթունցիներն այն ժամանակ եղած էին բարեբեր դաշտի վրայ – Անէի *եւ* Անէ Ջորի *մէջ: Հայ պատմագիրներն ալ յիշած են* ԱՆԷՆ (*), *որուն տէրն էր* Հեռի *Խաչակիր իշխանը՝ ԺԲ. դարուն վերջերը: Նոյնպէս յաճախ յիշած են Արեգնի վիճակը, որուն սահմանն է Անէ–Ջորը:*

Սխալ է կարծել թէ Զէյթունը ուրիշ անուն մը ունեցած ըլլար առաջ, որ այժմ մոռցուած ըլլայ: Հին ատեն Անէի տիրոջ ամառնային պարզ օթեւան մը կամ պահակատեղ մը եղած է, որ կրած է Գեղ *անունը, եւ այս է ահա անոր ամենահին անունը մինչեւ այսօր: Այնպէս որ վերջերը՝* 2–300 *տունով քաղաք մը եղած միջոցին եւ նոյնիսկ այսօր ալ՝ Զէյթունցիները այս անունով կը կոչեն զայն իրար հետ: Զէյթուն անունը կը յիշեն մի միայն օտարականի մը հետ խօսած ատեննին:*

Ուրիշ անուն մը եթէ վրիպէր պատմութենէն, գոնէ ժողովուրդը պիտի չմոռնար զայն իր բերնին մէջ. որովհետեւ երբ տաճիկները Զուքուր–Հիսար, Ալապաշ, Ալապօղան անունները տուած են, Հայերը դեռ կը յիշեն այդ վայրերը իրենց հայկական անուններով Կանչի, Արեգին, Անդրէասենք: Իսկ Ուլնին *երբեք այս տեղը չէ, այլ Ֆռնուսի քովերը, Քէփիրի կիրճին վերեւ, Մեծ Քարին մօտ, այժմեան* Աղալը (**) *գիւղին տեղ: Արդէն այդ անունն ալ եթէ Ուլ–*

---

* Ֆրանսացի **Eure et Loire** նահանգին մէջ կայ **Anet** քաղաքը, զոր Անէ կ'արտասանեն: Զէյթունցի Սմբատ Բիւրատ եւ Մնացական Սէմէրճեան, որ պատմութեան տեղ վէպեր եւ առասպելներ գրեցին, Զէյթունի անունը ՍԵԹՈՆՔ ընտանիքի անունէն կը հանեն շինծու եւ բռնազբօսիկ երեւակայութեամբ: Իրենք իսկ ամէն օր կ'ըսէին. «Գեղացի եմ, գեղջէն կու գամ եւ գեղ կ'երթամ»: Թուրքերուն հետ խօսած ժամանակ միայն կ'ըսէին «Զէյթունցի եմ»:

** ԱՂԸԼ, ուլի փարախ կը նշանակէ թուրքերէն լեզուով:

նիի աղաւաղումը չէ, անոր բառական թարգմանութիւնը պէտք է համարել:

Սբ. Աստուածածին վանքը, որ տաքելաշէն կ՚ըսուի, ըստ աւանդութեան, նոյնպէս երբեք չէ յիշուած Ռուբինեան պատմիչներէն ու ժամանակագիրներէն ԺԶ. դարէն առաջ, այնքան բազմաթիւ վանքերու շարքին մէջ, որովհետեւ այդ շրջանին, անիկա շատ աննշան մատուռ մը կամ պարզ սրբավայր մը եղած է. ինչպէս են այժմ խաչքարերը: Ըստ իս՝ շատ վերջերը շինուած են այս վանքը, Զօրանոցի փոխարէն, իր ռազմական աննման դիրքին պատճառաւ:

Չէյթունի բերդը միայն հնութեան բաւական նշմար մը ունի. շինուած է գիւղաքաղաքի արեւմտեան կողմը, բարձր քարաժայռի մը վրայ, որուն մշտակայ տէրերն եղած են Սուրէնեան իշխանները: Այս գերդաստանը երկու անուն ունի, որ փոխն ի փոխ կը յիշուի. Սուրէնեան եւ Վասիլոսեան: Անժխտելիօրէն Գող Վասիլ իշխանին շառաւիղ, կը սերին Սիւնեաց աշխարհի Սուրէնեանց պատմական գերդաստանէն: Բերդն այս դարու մէջ վերաշինուած է եւ այժմ աւելի ամուր շէնքի մը կը նմանի. բնական բերդ մը անոր ներքեւի ժայռն է, որ 100 մեթր բարձրութիւն ունի Շղուր ջրին վրայ: Ժայռի վրայ կը մնան նոյնպէս, կէս կանգուն բարձրութեամբ՝ հին բերդի որմերը կոփածոյ քարերով: Անէի տիրոջ պահակատեղը ըլլալու էր այս:

Թագաւորութեան անկումէն առաջ, Թիւրքմէն ցեղեր եկած եւ հաստատուած էին Կիլիկիոյ դաշտային մասերուն մէջ, եգիպտական եւ սելճուքեան արշաւանքներու առեն: Ռամազան կամ Ռամատանները հայոց Թագաւորներէն իրաւունք ստացած էին արածելու իրենց հօտերը, ձմրան եղանակին Ատանայի դաշտին մէջ եւ ամրան՝ Տօրոսի բարձունքներուն վրայ: Այս գերդաստանը միշտ հաշտ եւ բարի մնացած է՝ մինչեւ մեր օրերուն՝ հայերուն հետ: Զուլգատըրխան կամ Տուլգատըրխան գերդաստանը, բոլոր հաւանականութեամբ դամասկոսեան արաբախառն Թիւրքմէն ցեղ մը, հաստատուած է Պազարճըգի եւ Մարաշի դաշտերուն մէջ: Հայ ցեղին դահիճները՝ ասոնք եղան: Դաշնակից եղած են Լէնկ–Թիմուրի, քանի որ այդ շրջանին օսմանցիներուն դէմ պատերազմած են: Եւ եթէ չուտով հասած չըլլային Սուլթան Պայազիտի եւ Սէլիմ Եավուզի բանակները, որոնց դրկարաց օգնած են Հայերը, բոլոր հաւանականութեամբ՝ Կիլիկիոյ մէջ Հայերը լմնցած պիտի ըլլային նոյն իսկ ԺԶրորդ դարուն սկիզբները:

Երբ օսմանեան մեծափառ Սուլթանները իրենց աչքերը տնկած էին Եւրոպայի արքունիքներուն վրայ եւ զանոնք նուաճելու կը շտապէին, Թիւրքմէն աւատապետները նեղ եւ ցեղապաշտական մըտքերով՝ չէին նշմարեր Եւրոպան, եւ Քրիստոնէութեան ջնջումը Հայ ցեղին ջնջումին մէջ միայն կը նկատէին. եւ անոնց դրացնութիւնը

վերցնելով, կ՚ուզէին իրենց անկախ թագաւորութիւններ ապահովել Օսմանեան կայսրներու դէմ: Անոնք սակայն երբեք նկատի չառին թէ ջնջելով Հայերը, իրենք զիրենք կը տկարացնէին եւ կ՚աղքատացնէին իրենց երկիրը, զրկելով զայն իր աշխատաւոր բազուկներէն:

Այսօր վստահաբար կրնանք ըսել թէ, Գարամանի պէյերը, Կիլիկիոյ Տուլղատրեանները, Հայաստանի Գարագոյուն եւ Ագգոյուն թագաւորները հնազանդած եւ օգնած ըլլային օսման Սուլթաններուն, այսօր Եւրոպան Թուրք եւ մահմետական եղած պիտի ըլլար: Բայց այդ նեղմիտները Հայէն զատ թշնամիներ չէին նշմարեր եւ այդ գաղափարը մինչեւ այսօր ալ Թուրքին քով ուղեղատապի հիւանդութիւն մըն է:

Մինչդեռ օսմանեան Սուլթանները նուաճեցին Եւրոպայի մէկ մասը, հայ արհեստաւորի եւ սեղանաւորի աջակցութեամբ եւ առաջնորդութեամբ: Եւ անոնք ալ խելացիօրէն Հայը հաշակեցին օրթախ* *որով Թուրքերը՝ մինչեւ մեր օրերուն՝ անուանապէս կը պատուէին զմեզ: Ու քիչ վերջ վերադարձան նուաճել այդ աւատապետներու ամայացած երկիրներն ու տկլոր հետեւորդները:*

Լեւոն Ե. թագաւորի գերի երթալէն քիչ յետոյ, Տուլղատրեանները տիրացան Մարաշի, Ալպիստանի, Անտրունի եւ Կապանի գաւառներուն, որոնք այն ժամանակները Կիլիկիոյ ամենէն հայաշատ գաւառներն էին: Այս աւատապետներու հալածանքներէն ու խժդժութիւններէն զզուած՝ դաշտեցի Հայեր գաղթեցին եւ արիասիրտ մասն ալ ապաստանեցաւ ամուր դիրքերու մէջ կամ անառիկ բերդերու շուրջը: Այդ թուականին եղած է նաեւ Զէյթունի կազմութեան սկզբնաւորութիւնը: Հետեւեալ աւանդութիւնները ինծի պատմեցին բազմաթիւ զէյթունցի իշխաններ, կրօնաւորներ եւ գիւղապետներ համանման կերպով:

— Թագաւորութեան անկման շրջանին՝ զէյթունցիները տակաւին Անէ քաղքիկի եւ Անէ–Ձորի մէջն էին, երբ Տուլղատրեանները եկան եւ արիւնռուշտ պատերազմէ մը յետոյ յաղթեցին, քաղքիկը դրաւեցին ու վառեցին: Հայերը առանց հաշուելու իրենց կորուստները եւ առանց յուսահատելու, քաշուեցան դէպի հիւսիս, Սաղիր *կոչուած բլուրներուն վրայ ու սեւ վրաններու ներքեւ, սկսան պատերազմի անցքերը երգել, պարել եւ զէնքերը խիզտել: Թիւրքմէն աւատապետը լրտեսներ ուղարկած էր տեսնելու թէ ի՞նչ կ՚ընեն Հայերը, որոնք իր կարծիքով վերջնականապէս քայքայուած ըլլալու էին այսքան վնասուելէ եւ կողոպտուելէ յետոյ: Լրտեսները կը վերադառնան եւ կը յայտնեն թէ. «Մեր Տէ՛րը, կեավուրները վրաններուն տակ կը բնակին. զէմքերնին զուարթ՝ ջութակ կ՚ածեն, պատերազմը կ՚երգեն ու իրենց զէնքերը կ՚իզտեն»: Բռնապետը կատղած,*

* ՕՐԹԱԽ, կը նշանակէ շահակից, առեւտուրի ընկեր:

կ'որոշէ վերստին արշաւել եւ բնաջնջել այդ անսատակ Հայերը։ Պատերազմը կը սկսի դարձեալ կատաղութեամբ եւ Թիւրքմէնները դարձեալ յաղթող կը հանդիսանան։ Հայերը այս անգամ կը քաշուին այժմեան տեղը, Պէրիտի լերան ստորոտը, բոլորովին մերկ ու անօթի։ Այս անգամ կը կորսնցնեն նաեւ վրանները եւ կը ստիպուին ծառի ճիւղերով տաղաւարներ շինել ու մէջը բնակիլ։ Կորուսած ըլլալով ջուլթակները, կը սկսին ծեծել մի քանի պղնձեայ ամաններու յատակը իբր տափ, կ'երգեն դարձեալ ու զէնքերը կ'իւղոտեն։ Թիւրքմէն աւատապետը վերստին լրտեսներ կ'ուղարկէ, իմանալու համար թէ այս անգամ ի՞նչ վիճակի մէջ են զէյթունցիները։ Լրտեսները կը վերադառնան եւ կը պատմեն իսկութիւնը։ Աւատապետը հիացած Հայերու արի ու աննկուն նկարագրին վրայ, կը բացագանչէ. «Անհընար է նուաճել այս քաջերը. ափսոս որ իսլամ չեն», եւ բանակը վերցուցած կը մեկնի։

Այժմեան գիւղին վրայ հաստատուելէն յետոյ է, որ տաճիկները Գեղին կու տան Զէյթուն անունը, լեռնահովիտին մէջ եղած ձիթենիներու անտառներուն պատճառաւ։ Դեռ հարիւր տարի առաջ ալ՝ Զէյթունի այգիները լեցուն էին ձիթենիներով, ինչպէս որ նոյնը կը վկայէ նաեւ Զէյթունցի Կարապետ Կաթողիկոս 1727 թուականին։ Սակայն այս տարու մէջ ոչնչացած են բոլոր ձիթենիները եւ այսօր բնաւ չկան (*)։

II

ՀԵԹՈՒՄ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ԶԱՐՄԱՆՈՒՀԻ ՏԻԿԻՆ

Լեւոն Ե. Հայերու վերջին դժբախտ թագաւորը գերի ինկաւ Արաբներուն ձեռքը 1375 թուին, եւ կնոջը, աղջկան ու իր սիրական Մարաջախտ Սօհիէ Տուլգարի (Sohier Doulcart) հետ Հալէպ տարուե-

---

* Դեռ 1895–ի, Դեկտեմբեր ամսի մեծ պատերազմի միջոցին, կարկալարի կողմը կար ձիթենիի ծառ մը, զոր հայերը, ստիպման տակ, ի վերջոյ կտրեցին վառելու համար, խիստ պաշարման միջոցին, երբ հնար չէր հեռուները երթալ եւ անտառներէն փայտ բերել։ Զէյթունն այս տարու մէջ, 7–ի չափ պատերազմներ ունեցած է Օսմանեան կառավարութեան դէմ եւ պաշարուած անկէ։ Այդ տագնապի օրերուն, փճացած են անոր այգիները, ծառերը, ինչպէս նաեւ ձիթենիները, մեծ մասամբ թուրք զօրքերու եւ մասամբ ալ Զէյթունցիներու ձեռքով։

ցաւ․ քիչ վերջ՝ այստեղէն ալ Գահիրէ, Եգիպտոսի Սուլթանին քով: Այսպիսով եգիպտական գերիշխանութիւնը հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ Հայերուն վրայ:

Ժամանակակից հայ վիպագիրներէն ոմանք կը հաստատեն թէ՝ տարաբախտ Թագաւորը պաշարուեցաւ Սսի բերդին մէջ եւ սսեցիներու անմխիթարութեան պատճառաւ՝ անձնատուր եղաւ եգիպտացի զօրապետ՝ Ապուպէքիրին, Հալէպի Կուսակալ Աչըղ-Թիմուրին եւ Մէրտինցի Մէլէքին: Իսկ ոմանք կը գրեն թէ Կապանի բերդին մէջ՝ ինն ամիս պաշարուելէ յետոյ անձնատուր եղաւ: Այս է նաեւ Հաճընի մէջ լսած աւանդութիւնս: Սակայն ամէնքն ալ համաձայն են, որ զօրապետները լքած էին զինք ու հեռացած:

Յոնուսցիներու եւ Զէյթունցիներու աւանդութեամբ, հայերու վերջին Թագաւորը պաշարուեցաւ Կանչիի բերդին մէջ ինն ամիս: Անոր զաւակներէն մէկ մասը փախաւ եւ միւս մասը անձնատուր եղաւ իրեն հետ: Ասոնք ի վերջոյ ջարդուեցան Կանչիի կիրճին բերանը թշնամիներու կողմէ (*), իսկ Թագաւորը գերի գնաց:

Հեռացող զօրականներէն մին էր Հեթում, վերջին հայ սպարապետը, որ Կոստանդին Գ. Թագաւորի ժամանակ արդէն մեծ քաջութիւն ցոյց տուաւ Ալէյեան դաշտին (Զուգուր-Օվա) մէջ, եգիպտացիներու դէմ մղուած պատերազմի ատեն. սպաննեց անոնց Էմէր զօրապետը եւ յաղթութեամբ վերադարձաւ:

Լեւոն Ե․ի ժամանակ, երբ եգիպտացիները վերստին եկած էին Սիսը պաշարելու, Հեթում սպարապետ նորէն իջաւ պատերազմի դաշտը եւ արիւնահեղ ճակատամարտի միջոցին, սպաննեց անոնց Ալի զօրավարը: Թագաւորի գերի երթալէն յետոյ, քաջ սպարապետը անգամ մը եւս պատերազմեցաւ եգիպտացիներու դէմ, իր կնոջ Զարմանուհիին հետ: Այս հերոսուհին, պատերազմի միջոցին, գերի բռնեց Սուլթանի որդին. սակայն Գրիգոր անուն հայ մատնիչ մը սպաննեց Հեթում սպարապետը եւ զայն ազատ արձակեց:

Զարմանուհի Տիկինը տեսնելով իր ամուսնոյն դժբախտութիւնն ու սարքուած դաւադրութիւնը, թողուց պատերազմը եւ ապաստանեցաւ Կոկիսոնի եւ Ուլնիոյ լեռները: Հինգ տարի թաքուն կերպով շրջեցաւ ան այդ տեղերը, իր գլուխը հաւաքեց լեռնականներէն 300 քաջեր, ու իր Գէորգ որդւոյն հետ՝ նախ յարձակեցաւ Կապանի բերդին վրայ, գրաւեց զայն Տուլղատրեաններու ձեռքէն եւ հալածեց զանոնք: Հետզհետէ տիրացաւ Կոկիսոնի, Կանչիի, Յոնուսի եւ Արեգնի գաւառներուն, չորք մը յաղթական պատերազմներէ

---

* Հաւանական է, որ այստեղ ջարդուողները Սուրբ Ստեփանոս եւ իր 34 ընկերները են եւ Յոնուսի աւանդութիւնը շփոթած է զանոնք թագաւորի զօրքերուն հետ:

եաք, 65 տարի խելացութեամբ եւ քաջութեամբ կառավարեց այդ երկիրները (*):

Զարմանուհի Տիկնոջ անկախ գաւառներէն զատ, նոյն ժամանակները, սահմանակից լեռներու մէջ դեռ կային ուրիշ անկախ գաւառներ եւ բերդեր եւս: Արաբները վերջնականապէս չկրցան տիրանալ ամբողջ Կիլիկիային. որովհետեւ Թագաւորին հետ չկարողացան ջնջել նաեւ այն հայ իշխանները, որոնք ապաստանեցան ամուր լեռներու եւ բերդերու մէջ եւ շարունակեցին ինքնագլուխ կառավարել իրենց ժողովուրդը: Այդ գաւառներուն մէջ նշանաւորագոյնն էր Ցախուտը (**), *իր երկու հռչակաւոր բերդերով՝* Կոպիտառը *եւ* Բարձր Բերդը: *Այս վերջինին մէջ կը պահուէր Ռուբինեանց Թագաւորներու գանձարանը: Մինչեւ 1467 թուականին, հայերն այդ տեղեր ոչ միայն անկախ էին, այլեւ, Օսմանցի պատմագիրները կը վկայեն թէ՝ կը նեղէին մահմետական անցորդները եւ բաժ կ'առնէին, մինչեւ որ Տուլղատրեան Շահ-Սուար տիրեց նաեւ անոնց: Վեց տարի վերջ՝ Բարձր Բերդցի հայեր գլուխ բարձրացուցին եւ կրկին ձեռք բերին անկախութիւնը: Բայց Օսմանցիները վերջնականապէս նուաճեցին զանոնք 1485ին եւ աւերեցին շրջականները: Այդ տեղի հայերէն ոմանք թրքացան եւ կոչուեցան հայերէն՝* Վասակ, *որ թրքաց լեզուին մէջ այլափոխելով կը կոչուին մինչ ցայժմ* Ֆարսագ. *ոմանք խոյս տուին դէպի Սարոսի անտառիկ լեռնահովիտները, գլխաւորաբար Հաճընի բերդին շուրջը: Այս թուականներուն է որ Հաճընն ալ զարգացաւ միաժամանակ Զէյթունին: Արեւնահեղ պատերազմներէ յետոյ պահեց իր անկախութիւնը եւ կազմեց մերձակայ ուրիշ զօրաւոր հայկական կեդրոն մը:*

---

* Այս յիշատակարանը գրողն է Կիրակոս Վարդապետ, 1473 թուականին, Կանչիի երէց Տէր Յովհաննէսի եղբայրը. Հերումի եւ Զարմանուհւոյ սերունդէն: Յիշատակարանը նորոգած է, նոյն զարմէն, Զէյթունի եւ Ֆռնուսի վանահայր Ղուկաս Վարդապետ, 1557 թուականին:

Դեռ 1895-ին, Ֆռնուսի Սբ. Կարապետ վանքին մէջ կային շատ մագաղաթեայ եւ թղթեայ ձեռագիրներ, որոնք կը նկարագրէին այդ կողմերու հին ժամանակի անցքերը – մեծ սովը, մեծ ժանտախտը եւ երկրաշարժը: Ատոնց հետ կը յիշատակուէին նաեւ Անտրունի կողմեր, շատ մը հայկական գիւղերու անունները, որոնք դեռ 150 տարի առաջ կանգուն եղած են: Ցաւալի է որ այդ ձեռագիրները վառեցան վանքին հետ, Գնդապետ Ալի Պէյի Զէյթէկներու բանակին կողմէ: Այրածներէն անեղծ գտանք մագաղաթեայ երկու թերթիկներ, որոնցմէ մին հայերէն աւետարանի մը կտորն էր, իսկ միւսը յունարէն գրուած ձեռագրի մը մէկ հատուածը: Նուիրեցինք զանոնք Անգլիական հիւպատոս Պարընհէյմին:

** Այժմ կը կոչուի թուրքերէն ՉԱԽԸՏ:

III

ՇԱՀ-ՍՈՒԱՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ - ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԶՕՐԱՆԱԼԸ

Զարմանուհի Տիկինը եւ իր որդիները թէեւ քաջութեամբ կառավարեցին Զէյթունի շրջակաները 65 տարի, բայց վերջի Տուլղատրեանները հետզհետէ զօրացան եւ իրենց իշխանութիւնը մինչեւ Կեսարիա տարածեցին: Եւրոպացիները անոնց տիրապետած երկիրը Ալիտուլի կամ Ալատուլի կը կոչէին: Անոնց ամենէն յանդուգն եւ խելացի աշխարհակալը Շահ-Սուար Ա. եղաւ. Այս թիւրքմէնական իշխանութեան մեծացման դէմ գլխաւոր վտանգը կը հանդիսանային Տօրոսի քաջարի հայերը: Շահ-Սուար իր բոլոր ոյժերը կեդրոնացուց զանոնք նուաճելու:

Առաջին անգամ սկսաւ Բերդուսէն, ուր այն ժամանակ շատ հայեր կային, որոնք Կիլիկիոյ հնագոյն հայ գաղթականներէն էին եւ որոնց վրայ իշխած էր Գող-Վասիլ հայ իշխանը, երբ դեռ Ռուբէն չէր եկած հայկական իշխանութիւնը հիմնելու: Բերդուսը Մարաշի կռնակն էր: Հայերը կը սպառնային Տուլղատրեաններու սրտին ու մայրաքաղաքին եւ կը կտրէին անոնց ճանապարհը դէպի Ալպիստան ու բաժ կը պահանջէին: Շահ-Սուար աւերակ դարձուց այդ գաւառը եւ ապաստանեցան դէպի Զէյթուն. նոյնպէս այժմ Բերդուսի մէջ բնաւ հայ չկայ, թէպէտ տեղւոյն թուրքերը հայախօս են: Շահ-Սուար իր մայրաքաղաքը ապահովելու համար Գարամանէն թուրքեր բերաւ եւ բնակեցուց անոնց մէկ մասը Մարաշի մէջ, որոնք մինչեւ այսօր կը կազմեն մեծ թաղ մը Գարամանլը անունով եւ մէկ մասն ալ հաստատեց Ընկուզուտ բերդին քով, ուր մինչեւ այսօր մեծ գիւղ մը կայ դարձեալ նոյն Գարամանլը անունով:

Զէյթունի Պօղ-Պայիր թաղի Շորվոեան իշխանները Բերդուսէն եկած ըլլալու են, որովհետեւ շատ զօրաւոր ըլլալով հանդերձ, ոչ մէկ հպատակ գիւղ ունեցած են Զէյթունի շրջակաները. երկրորդ՝ իրենք ստանձնած են ամէն պատերազմի ատեն՝ Բերդուսի մերձակայ վայրերու պաշտպանութիւնը, Վասլի Աւետարանն ալ իրենց սեփականութիւնն եղած է, զոր այդ կողմերէն բերած են:

Բերդուսէն յետոյ Շահ-Սուար իր զէնքը դարձուց Կանչիի եւ Կապանի դէմ: 1435 թուին արիւնահեղ պատերազմներէ յետոյ Կապանն առնուեցաւ: Ժողովուրդը սաստիկ ջարդուած ու կողոպտուած խոյս տալով, մէկ մասը, 200 տուն իրենց Թուր-Սարգիսեան իշխաններու առաջնորդութեամբ, գացին հաստատուիլ ու կազմել Հաճըն (*) քաղաքը, Կապանէն 15 ժամ հեռու դէպի հիւսիսային արեւ-

---

* Զայս ինծ պատմած են նոյնիսկ Նէնտուընեանց իշխանները: Թուր-Սարգիսեաններու գաղթը, իմ գերդաստանիս աւանդութեանցը մէջն է:

մուտք, Կոնիչէնէն երկու ժամ դէպի հիւսիս: Մէկ մասը մեկնեցաւ դէպի Զէյթուն իրենց Ենիտիւնեաեան իշխաններու առաջնորդութեամբ, որոնց այն ատենուան մականունը մոռցուած է: Մնացած խեղճ ու անկար տարրը, տոկալով ամէն տեսակ տանջանքներու՝ կապուած մնաց իր հայրենի հողին: Կապանի վերջին ու սոսկալի անկումն եղաւ այս եւ ալ անկէ վերջ չունեցաւ իր պատմական մեծ ու փառաւոր դիրքը: Առնուեցան նաեւ Սէկի Ֆռնուսը եւ Կանչին, որոնց բերդերը՝ հիմնայատակ քանդուեցան:

Այս աղէտներէն ետք սակայն, Տօրոսցիները դարձեալ չկորսնցուցին իրենց ազատասիրական ոգին: Զուգելով ազատ կեանքը փոխել ստրկականի, ապաստանեցան դէպի Զէյթուն, որ արդէն բաւական մեծցած էր: Այնտեղ ամրացած՝ անդադար առաջ մղեցին իրենց պատերազմները, երբեմն յարձակողական մինչեւ հեռու տեղեր, եւ երբեմն պաշտպանողական, այն ատեն որ թշնամիները կու գային հոծ բազմութեամբ, իրենց նոր եւ վտանգաւոր որջն եւս բնաջինջ ընելու: Կորսնցնելով այլեւս զինուորական կարգերն ու պատրաստութիւնները, Զէյթունցիները ստիպուած էին կռուիլ իրենց գիւղաքաղաքի շուրջը այդ ահաւոր կանոնաւոր ուժերուն դէմ: Շատ անգամ դիւրին եղած է յաղթել թշնամիին իրենց քաղաքի սահմաններէն դուրս, բայց չկային այլեւս, հեռուն միատեղ տանելու համար, կանոնաւոր բանակի ոչ մթերքն ու ուտեստը, ոչ ալ զինուորական վրանները, որոնց տակ պատսպարուէին, ձիներն ու անձրեւին դէմ: Մէկ խօսքով կանոնաւոր զինուորական գունդերը վերածուեցան այլեւս անհամազգեստ խումբերու, որոնց ՍԷկմԷՆ անունը կու տան: Անոնց մթերքն ու կերակուրը տան մէջն էր եւ իրենց տուները՝ իրենց վերջին կայանքն ու բերդերը: Իրենց ամենախիտ կռիւները քաղաքին շուրջը մղուեցան եւ հոն կռուեցան միշտ փրփրած առիւծներու պէս:

Տուլղատրեանները շատ ջանացին գրաւել այս նոր կայանքը, բայց վերջնական ու վճռական յաղթանակը միշտ Զէյթունցիներուն մնաց: Այդ պատմակա՛ն օրերէն ասդին, հազարաւոր արիւնալի դէպքերէ վերջ, Զէյթունցիին մէջ անխախտ հաւատք գոյացած է թէ.– «Գեղը չառնուայ, Գեղը վախըֆ է» (*) եւ «Մեծ կռիւը միշտ Գեղին եղեյքը կ'ունենօ» (**) :

Այսպէս Զէյթուն սկսաւ փայլիլ ու զօրանալ. այլեւս Արեգնի համայնքին մէկ գիւղը չէր, այլ ընդհակառակն՝ Արեգին եւ Կապան եղան իր պաշտպանեալ գիւղերը եւ Ֆռնուս՝ իր աւանը: Իշխաններն

---

* ՎԱԽԸՖ կամ ՎԱԳԸՖ արաբերէն բառ է. Թուրքիոյ մէջ Վագըֆ կը կոչուին այն կալուածները, որոնք կը վերաբերին եկեղեցւոյ, մզկիթի եւ թէքքէյի: Այստեղ կը նշանակէ, որ Զէյթունը Աստուծոյ եւ Հայ Ազգին յատուկ քաղաք մըն է:

** «Մեծ կռիւը միշտ Գեղին եզերքը կ'ըլլայ»:

ու բերդատէրերը փոխադրուեցան Զէյթուն եւ կամ իր բնիկ իշխանները ստացան աւագութեան ու տիրապետութեան իրաւունքը գիւղերու տանուտէրներուն վրայ, որոնք հին դերդաստաններ էին եւ ազնուական ծագում ունէին: Իսկ գիւղաքաղաքը՝ որ կազմուած էր չորս թաղերէ, սկսաւ կառավարուիլ չորս իշխանական դերդաստանի դաշնակցութեամբ: Ասոնք, որ մինչեւ այսօր ալ գոյութիւն ունին, հայկական թագաւորութեան ժամանակ զինուորական կարեւոր իշխաններ ունեցած են:

Այս դերդաստաններու Զէյթունի մէջ հնագոյն հաստատութիւնը հետեւեալ կերպով պէտք է դասաւորել.–

1. Սուրէնեան կամ Վասիլոսեան.– Սուրէնեան թաղի մէջ, բերդատէր:

2. Ափարտեան(*).– Վերի թաղին մէջ:

3. Շորվոեան.– Պօղ-Պայիր թաղին մէջ:

4. Եաղուպեան.– Կարկալար թաղին մէջ:

Առաջին երկուքը՝ Անէէն եկած եւ ամենէն առաջ Գեղին մէջ հաստատուած հայեր են, եւ իրենց թաղերն են վերի թաղերը:

Կապանի անկումէն ետք, Տուլղատրեանները շատ զօրացան եւ բացի Զէյթունէն՝ տիրեցին բոլոր շրջականերուն: Ասոնցմէ Հասան Բէկը մինչեւ Վրաստան արշաւեց 1465 թուին: Շահ-Սուար իր եղբօր արշաւանքներէն զօրացած, 1467 թուին, զարկաւ Ապազաներ կոչուած թիւրքմէններուն, որոնք զինքը կը նեղէին և իր հպատակութիւնը չէին ցանկար: Զարդեց ու հալածեց զանոնք դէպի հարաւ. անոնք դեռ մինչեւ այսօր կը բնակին Փայասի վերեւը, Ամանոսի բարձունքներուն վրայ, Ապալար կամ Ապանըլար անունով:

Շահ-Սուարի շահատակութիւններու գլխաւոր թատրը եւ ճանապարհը եղաւ Անտրուն գաւառը, որ այդ ժամանակներ Կիլիկիոյ ամենէն հայաշատ գաւառներէն մէկն էր: Անտրունի բարեբեր երկիրը՝ ամէն ժամանակ եղած է իր անուան արժանի. ամէն տեսակ բարբարոսութիւններուն առջեւ անդուռ մնացած է:

Շահ-Սուարին ոչ միայն հարկաւոր էր այս բարեբեր երկիրը, այլ եւ պէտք էր վերջնականապէս նուաճել զայն, խաղաղ ճամբայ ունենալու համար դէպի հայոց մայրաքաղաքը Սիս եւ դէպի Ատանայի դաշտերը: Արինահեղ կռիւներ տեղի ունեցան եւ երկիրը դատարկուեցաւ իր հայ բնակիչներէն, որոնք կը փախէին դէպի անտ–

---

* Իմ կողմէս միշտ խորհած եմ թէ, արդեօ՞ք ոեւէ ազգակցութիւն ունի՞ հայ ԱՓԱՐՏԸ Գորսիգացի **Bon-Aparte** (Բարի Ափարտ)ին հետ: Արդեօ՞ք ոեւէ **Bonaparte** եղա՞ծ էր խաչակիր, թէ հայ Ափարտեան մը, Ռուբինեանց անկումէն անմիջապէս վերջ գաղթող 400.000 բնակիչներէն մին էր. քանի որ անոնք գացին ձուլուիլ Հռոդոս կղզիի, հարաւային Իտալիոյ եւ Մարսիլիոյ բնակիչներուն մէջ: Առեղծուած մը, կամ անուանական համահնչիւն զուգադիպութի՞ւն մը:

ուխ տեղերը կամ կրօնափոխ կ'ըլլային։ Իսկ դատարկ մնացած տեղերը լեցնելու՝ եւ ջլատելու համար հայ համախմբութիւնները, տաճիկ բնակիչներ հաստատեց անոնց տեղը։ Այս ժամանակ հիմնեց ան Կարս-Տուլղատրիյէ (այժմեան Կարս-Պազարը) աւանը, հայկական Ամուտա գաւառին մէջ՝ իր եղբօր Հասան Բէկի բերած կարսեցի տաճիկ գաղթականներով, որուն կցեց նաեւ իրենց մականունը։ Նոյնպէս Սսի մէջ բնակեցուց 1000 տուն տաճիկ, զոր բերաւ Դամասկոսէն, երբ որ Սիսը գրաւեց 1468-ին։

Շահ-Սուար քանդեց Տօրոսի վրայ եղած շատ մը բերդեր ու վանքեր, որոնք Քիւֆար էին, այսինքն հայութեան կամ քրիստոնէութեան դրոշմ կը կրէին։ Քանդեց զանոնք որպէսզի ազգային յիշատակարանի հետ ժողովրդի սրտէն խլէ ազգային ու անկախութեան զգացումները եւ զրկէ զայն ապստամբելու համար իր ամուր վայրերէն։

Շահ-Սուար այս յաղթութիւններէն քաջալերուած՝ բացարձակապէս ապստամբեցաւ եգիպտացիներուն դէմ, յաղթեց անոնց եւ Դամասկոսն առաւ 1468ին։ Սուլթան Գայթպայ մեծ բանակ մը ուղարկեց Կիլիկիա Շահ-Սուարի դէմ. այս վերջինը չկարողանալով դիմագրել այդ ահարկու ոյժին, փախաւ 1473ին Ծամնդաւ բերդին մէջ, ուր խիստ պաշարումէ մը վերջ՝ անձնատուր եղաւ եւ գերուեցաւ Եգիպտոս։ Սուլթան Գայթպայ զայն կախել տուաւ Գահիրէի մէջ։

Այս աղէտալի անցքերու միջոցին երկիրը մնաց լքուած ու անմշակ. քիչ վերջ իր բնական հետեւանք առաջացաւ ժանտախտն ու սովը, որ տեւեց 2–3 տարի եւ ասիկա աւելի աղէտաբեր եղաւ քան սուրն ու հուրը (*)։

Դեռ Տուլղատրեան բռնաւորը չձերբակալուած, Օսմանեան ահարկու Ենիչէրիները՝ առաջին անգամ ըլլալով մտան Կիլիկիոյ արեւմտեան գաւառները։ Հետզհետէ յառաջանալով գրաւեցին Սէկը 1473ին։ Ասիկա ըլլալու էր Սսոյ մօտիկ Սէկը, որ այսօր ծանօթ է Սէկ-կէչիտ անունով։ Հոն թողուցին պահապաններ եւ որոնցմէ 150 հոգի շուտով փոխադրեցին Այասի նաւահանգիստը, Վենետիկցիներու դէմ, որոնք եկած էին գրաւել զայն Պարսիկներու եւ Գարամանցիներու օգնութեամբ (*)։

---

* Զէյթունի Սբ· Աստուածածնայ վանքին մէջ ձեռագիր մը կար, որ 1862ի Ազիզ Փաշայի պատերազմէն վերջ անյայտացաւ։ Այդ ձեռագրի կողքերուն վրայ նկարագրուած էին բանի մը սովեր ու ժանտախտներ, զանազան թուականներուն պատահած, որոնց ամենէն հետաքրքրականն էր, որ գրողը կ'ողբար թէ, սովի միջոցին մէկ Օխա մսին գինը Մէկ ՓԱՐԱյի բարձրացած էր։ Ի՞նչ աժանութիւն։

* Վկայութիւն **De Luca da Molin**ի, որ Վենետիկեան նաւատորմի հրամանատարներէն մէկն էր։

IV

Ի՞ՆՉ ԷՐ ԳԱՂՏՆԻՔԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ԱՅՍ ԱՐԱԳ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Պատասխանելէ առաջ հարցումին զոր կ'ընեմ այս շրջանի հայութեան արագօրէն նուաճուելուն մասին, պէտք էր այդ հարցումը ընէինք, աւելի առաջ թէ՝ ինչու ափ մը Թուրքեր, որոնց թիւը երկու հարիւր հազար ժողովուրդը չէր անցներ, առաջնորդութեամբ Տուղրիլ Բէկի եւ վերջը Ալփասլանի եւ Շահ Իսմայէլի՝ յաջողեցան նուաճել դժուարակոխ Հայաստանը, որ 1042 թուականին, այսինքն Անիի գրաւման տարին՝ առնուազն չորս կամ հինգ միլիոն բնակչութիւն ունենալու էր։ 25 տարի ետք, կը գտնենք զանոնք տիրացած Իկոնիոյ եւ Գաղատիոյ դաշտերուն եւ 1360ին Եւրոպա անցած՝ եւ գրաւած են Ադրիանապոլիսը։ Այսինքն 218 տարուան մէջ, ոչ միայն նուաճած են ամբողջ Հայաստանը, այլ ամբողջ Բիւզանդական կայսրութիւնը գրեթէ, յառաջանալով 1500 հազարամեթր երկարութիւն։ Եթէ հաշուենք Յոյներուն թիւը եօթը միլիոն, ըսել է թէ երկու հարիւր հազար Թիւրքմէններ՝ նուաճեցին և տիրապետեցին 12 միլիոն ժողովուրդի վրայ։ Ի՞նչ էր պատճառը այս տարօրինակ երեւոյթին։

Եթէ ազգային պատմագիրները պրպտենք, պիտի գտնենք միշտ միեւնոյն յանկերգը.— Նախարարներու անմիաբանութիւն եւ մատնութիւններ։ Բայց արդեօ՞ք ատոնք բաւական արդարացուցիչ պատճառներ են, ունենալով հանդերձ իրենց կարեւորութիւնը։ Երբե՛ք։ Վասնզի շատ անգամ անմիաբանութիւնն ալ արդիւնքն էր ճակատագրական ընկրկումի մը։ Մեր պատմագիրները՝ գրեթէ միշտ ըլլալով կրօնաւորներ, կռուի չէին երթար եւ ականատեսներ չէին զինուորական շարժումներու. իրենց վկայութիւնները զգացումներու տպաւորութեամբ գրուած են եւ զինուորական արհեստի (technique) տեսակէտով արժէք մը չեն ներկայացներ։ Վասնզի եթէ 1895ին, 5000 կարիճներով վեց ամիս դիմադրեցինք ու յաղթեցինք 110 հազար հոգինոց Թրքական հզօր բանակի մը, չեմ կրնար հաշտուիլ այն գաղափարին հետ որ մեր նախնիք մեզմէ նուազ հայրենասէր եւ մեզմէ նուազ քաջ եղած էին, որ անհամեմատ մեծ բնակչութեամբ վարժ զինուորներով ստիպուեցան կարճ ատենի մը մէջ հպատակիլ նուազաթիւ բանակի մը եւ բարբարոս ցեղի մը։

45 տարուան զննական հետախուզութիւններէ վերջ՝ պիտի յանդգնիմ ներկայացնել իրական պատճառները, որոնց առջեւ Հայ ազգը, Բիւզանդական կայսրութիւնը, Պուլկարիան, Սերպիան, Ռումանիան եւ Հունգարիան մինչեւ Վիեննա ընկճուեցան։

Պատերազմի մը յաջող ելքը հետեւեալ պայմաններու առաւելութիւններէն կախեալ է:

1.— Կռուողներու դիրքը:

2.— Թուական առաւելութիւնը:

3.— Բարոյականը:

4.— Զինական առաւելութիւնը:

5.— Փոխադրութեան դիւրութիւնները:

Ուրեմն քննենք առանձին առանձին հայկականը եւ բաղդատենք Թրքականին հետ:

1.— Հայոց երկիրը շատ անառիկ էր եւ անհամեմատ առաւելութիւններ կը ներկայացնէր յարձակող Թուրքերուն վրայ:

2.— Հայ բնակչութիւնը գերազանց էր քան Թրքականը եւ եթէ թագաւոր ալ չկար, հայ ժողովուրդը զէնքի վարժ պատերազմիկ ժողովուրդ մըն էր եւ ունէր բազմաթիւ փորձառու իշխան եւ սեպուհ զօրավարներ:

3.— Հայոց բարոյականը, այսինքն հոգեկան ոյժը, եթէ առաւել չէր Թուրք մահմետականներէն, երբեք նուազ ալ չէր: Որքան որ մահմետականները անվախօրէն կռուի կ'երթային շէհիտ (նահատակ) ըլլալու, հաւատալով որ երկնից արքայութեան արժանի պիտի ըլլային եւ հուրիներ պիտի առանային հոն, նոյնքան ալ հայերը կը փափաքէին նահատակուիլ, երկնից արքայութեան արժանի ըլլալու համար. եւ երբեք կռիւ մը չէր սկսեր, առանց հաղորդութիւն տալու հայ զինուորին: Մինչեւ մեր օրերուն նոյն ջերմ հաւատքը գոյութիւն ունէր մեր մէջ: Զէյթունցի 16 տարեկան պատանի մը, որ 30 Թուրք զինուորներ սպաննած էր կացինով, ամենայն պարզարիւնութեամբ եւ անկեղծ համոզումով ըսաւ ինծի. «Ա՛լ բոլոր մեղքերս քաւուեցան եւ անկասկած արքայութիւն պիտի երթամ. 10 հատ սպաննեցի հօրս հոգւոյն համար, 10 հատ մօրս հոգւոյն եւ 10 հատ ալ իմ հոգւոյս համար»: Հայ կիներու պարագլուխ Թուրվանտը, 30 տարեկան հուժկու հարս մը, որուն ամուսինը Թուրքերն սպաննած էին Մարաշի բանտին մէջ, ըսաւ ինծի.— «18 զինուոր սպաննեցի սուրով եւ կացինով. 9ը ամուսինիս հոգւոյն եւ 9ը իմ հոգւոյս համար. ալ արքայութիւն կ'երթանք»: Հայերուն հոգեկան ոյժը՝ հաւասար էր Թրքականին, հաւատքի համոզումներով:

4.— Զինականին մէջ՝ Թրքական բանակը գերազանց եւ ջախջախիչ առաւելութիւններ ունէր, որով կարճ ժամանակի մէջ Անիի եւ Դուինի պէս բազմամարդ քաղաքները մոխրակոյտի վերածեց: Այն ատենուան կռուելու զէնքերն էին՝ սուրն ու աղեղը: Հայոց սուրերը շինուած էին Հայաստանի երկաթահանքերէն: Ունէին երկու մեծ թերութիւններ. Ա. երկաթը կակուղ էր, Բ. զայն դիմացկուն ընելու համար կէսին վրայ սաթուրի նման ուռ ունէր, որ կը ծանրացնէր զայն: Հայ պատերազմիկը՝ երկու ժամ վահաններու

դէմ սրախաղացութիւն ընելէ վերջ՝ պարտասած եւ շնչասպառելու մօտ էր, ենթակայ սպաննուելու կամ անձնատուր ըլլալու։ Տուղրիլ Բէկ սպարապետն էր Պաղտատի Քայիմ Խալիֆային, որուն դէմ ապստամբեցաւ եւ գրաւեց անկէ Սուլթանութիւնը 1059ին։ 40 հազար զինուորներով արշաւեց Հայաստան, ետեւէն քաշելով Ատրպատականի եւ Տաղստանի 200 հազար Թուրքերը։ Այս բանակը զինուած էր արաբական սուրերով եւ աղեղներով։ Այդ սուրերը բարակ եւ թեթեւ էին, բայց շինուած դամասկեան անմրցելի պողպատներով, որոնց շինութեան գաղտնիքը մի միայն արաբները գիտէին եւ մինչեւ այսօր Դամասկոսի պողպատը շատ զօրաւոր եւ յարգի է եւ կը կոչուի Եըլտըրըմ փարչասի (կայծակի կտոր)։ Արաբ զինուորը ոչ միայն քիչ կը յոգնէր իր սրաշարժումներով, այլ սոխի պէս կը հատանէր հայկական եւ բիւզանդական երկաթեայ սուրերը։ Մարաշի հայերը դամասկեան պողպատէ դաշոյն մը նուիրած էին ինծ· կը փորձէի զայն երկաթեայ սուրերուն վրայ։ Բարակ եւ օձալեզու դաշոյնս՝ մէկ հարիւրորդամեթր խորութեամբ ակոսներ կը բանար հաստ սուրերուն վրայ։

Սուրերէն աւելի հայկական աղեղներն էին որ որտակարգ կերպով վատ (inférieur) էին բաղդատմամբ Թրքօ-արաբականին։ Հայոց աղեղներուն լարերը շինուած էին Հայաստանի գոմէշներու եւ եզներու աղիքներէն, որոնց ծայրագոյն պրկումը, նետը կը ձգէր հազիւ թէ 75 կամ 100 մեթր հեռաւորութեան վրայ։ Մինչդեռ արաբական լարերը շինուած էին Էնէզէյի անապատական ուղտերու աղիքներէն, որոնք նետը կը ձգէին մինչեւ 375 մեթր հեռաւորութեան վրայ։ Այս լուսաբանութիւնս հաստատեց Նիւ Եորքաբնակ հայ առեւտրականներէն Ժամկոչեան անուն Կեսարացի մը, որ 25 տարի վաճառական եղած էր Լոնտոնի մէջ։ Ինծ ըսաւ թէ՝ «Անգլիոյ Աղեղաձիգ Լորտերու Միութիւնը, կը ստիպէր զիս ամէն տարի Հալէպ երթալ եւ բերել արաբական Էնէզէ լարերէն։ Վեց ոսկիի գնած լարերուս մինչեւ 40 ոսկի վճարեցին։ Ականատես կ'ըլլայի որ նետը կը ձգէին մինչեւ 400 եարտա հեռուն»։

Հետեւաբար զարմանալու ոչինչ կայ, եթէ Թուրքերը յաջողեցան գրաւել Անին եւ Դուինը շատ կարճ պաշարումներէ վերջ, քանի որ 400 եարտա հեռուէն կրնային պարիսպներէն ներս տեղացնել նետերը, երբ հայ զինուորներն ու հերոսուհիները ոչ կրնային ըսպաննել զանոնք իրենց նետերով եւ ոչ ալ կրնային վառել զանոնք պարիսպէն թափած խանձողներով ու եռացած ջուրով։

5.– Պատերազմող բանակներու համար պաշարեղէնի եւ ռազմամթերքի արագ փոխադրութիւնը մեծ արժէք ունի յաղթութիւնը շահելու համար։ Հայերը իրենց փոխադրութիւնները կատարած են միշտ ձիերու կամ ջորիներու վրայ։ Մինչդեռ Թիւրքմէնները բերին Թիւրքեստանէն իրենց անմրցելի երկսապատ ուղտերը, որ աշխարհիս

մէջ հռչակ ունին եւ հզօրագոյնն են։ Առանց չափազանցութեան՝ չորս ձիու բեռներ կրնային տանիլ անոնցմէ իւրաքանչիւրը։ Ահա այս ուղտերն եղան իրենց յառաջխաղացութեան ամենամեծ զօրավիգները։ Անոնց շնորհիւ իրենց բանակները միշտ պարենաւորուած մնացին, երբ հայկական ու բիւզանդականները՝ չորս անգամ աւելի ձիեր ունենալու էին եւ բանակին կէս մասը անոնցմով զբաղելու էր։ Սուլթան Մուրատ Բ. իր 20 հազար ուղտերուն շնորհիւ էր որ տարաւ իր մեծ յաղթանակը Սերպերուն վրայ՝ Գոսովայի դաշտին մէջ։ Անոնցմէ հազիւ թէ 40 հատ ողջ մնացած էին. երախտագէտ Սուլթանը հրամայեց որ հանգստեան կոչուին անոնք եւ արածին ուր որ ուզեն, նոյնիսկ եթէ ուզեն կրնան ուտել նպարավաճառներու խանութէն։ Թրքական արշաւանքը դէպի Եւրոպայի խորերը կասեցաւ միայն այն ատեն, երբ Գերմանիոյ կայսրը յաջողեցաւ խճուղիներ շինել եւ մթերքը փոխադրել կառքերով, դերակշռելով ուղտերու բեռները։

***

Ռուբինեանց օրերուն հայոց դիրքերը լեռնային էին Հայաստանի պէս. բայց փոխուեցաւ իրենց սուրերու եւ աղեղներու որակը։ Մեր ռազմագէտ իշխաններն ու թագաւորները շատ նշմարեցին իրենց զէնքերուն անհաւասարութիւնը եւ Կիլիկիոյ մերձաւորութեամբ Սուրիայէն ձեռք բերին արաբական պողպատներ եւ էնէզէլարեր, զորս կը գնէին Հալէպի մէջ, փոխանակելով չամիչի, քաղցրեղէնի եւ բրդեղէն հիւսուածներու հետ։ Եւ օգտուեցան իրենց Թիւրքմէն դրացիներու եւ հպատակներու ուղտերէն փոխադրութեան համար եւ հայերն ալ սորվեցան սնուցանել ուղտեր։ Զինական հաւասարութեամբ փայլուն յաղթանակներ տարին։ Գրաւեցին երկիր մը, որ իրենցը չէր. վանեցին յոյները, Թուրքերը եւ արաբները, երբ իրենց թիւը մէկ կամ երկու միլիոնը անցնելու չէր։ Եւ եթէ 300 տարի վերջ ընկճուեցան, անիկա առաջ եկաւ թշնամիներու անհամեմատ թուական առաւելութենէն։ Եթէ թագաւորութիւնը շարունակած ըլլար մինչեւ 1440 թուականները շատ հեշտութեամբ ձեռք պիտի բերէին հրացաններ եւ այսօր ամենայն հաւանականութեամբ հայը մեծ ազգ մը եւ կայսրութիւն մը եղած պիտի ըլլար։

Զինական հաւասարութեան պատճառաւ, Զարմանուհի Տիկին, Տօրոսի վրայէն վանեց Թիւրքմէնները, քանի որ ունէր անոնց վրայ նաեւ թուական առաւելութիւնը։

Սակայն, դժբախտաբար հայերն այլեւս կտրուած էին Եւրոպայէ եւ չէին կրնար օրինաւոր յարաբերութիւն ունենալ։ Եւրոպայի մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցաւ 15րդ դարու կէսին վա-

ռօդի ռազմական գործածութեամբ եւ սուրերն (*) ու աղեղները դրուեցան այլեւս հնութեան թանգարաններուն մէջ հրացանի գլխու: Անգլիացիք վառօդը գործածեցին առաջին անգամ Ֆրանսացիներու դէմ 1346ին՝ Գրէսիի ճակատամարտին մէջ, փայտեայ թնդանօթներով եւ յաղթեցին անոնց: Օսմանցի Թուրքերը Եւրոպայէն առած էին այդ նոր գիւտը եւ Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտ պատրուգաւոր հրացաններ ունէր Պոլիսը պաշարած ատեն 1453ին: Տուլղատրեան Շահ Սուար Ա., նախապէս կուսակալ Եգիպտոսի Սուլնին կողմէ, ձեռք ձգեց պատրուգաւոր հրացանները եւ ապա կայծքար հրացանները: Իր գլխաւոր քաղաքներէն Ալպատանը նշանաւոր զինարան մը եղաւ, որ մինչեւ այսօր մեծ հռչակ կը վայելէ զինագործութեան արհեստին մէջ: Հրացանը այնպիսի գերակշիռ առաւելութիւն մը տուաւ Տուլղատրեան բանակին, որ 25 տարուան մէջ քարուքանդ ըրաւ Կիլիկիան եւ հայոց Թուական առաւելութիւնը անզօր եղաւ անոր արշաւանքները կասեցնելու եւ մէկը միւսին ետեւէն ջախջախուեցան Բերդուսը, Անէն, Սէկը, Կանչին, Կապանը, Սիսը, Կոպիտառը եւ Բարձրբերդը: Եւ գիտական անգթութեամբ մը՝ ջանաց չթողուլ հայուն հետքը: Լեզուները քաշեցին, որ հայերէն չխօսէին, հարիւր հազարներով թրքացուցին, այնպէս որ այսօր Կիլիկիոյ Թուրքերուն (**) արեան կէսը հայկական է: Եւ ինչպէս ըսի, եթէ չհասնէին Օսմանեան Ենիչէրիները 25 տարի եւս, հաւանական է ոչ մէկ հայ պիտի մնար:

Աւանդական ստուգութիւն մըն է, որ Օսմանցիները՝ Հաճընի եւ Զէյթունի հայերուն աջակցութեամբն է որ կրցած են պաշարել Տուլղատրեան ոյժերը Կոկխոնի դաշտին մէջ եւ յաղթած անոնց: Եւ բոլոր հաւանականութեամբ՝ Օսմանցիք են որ հայ կամաւորներու

---

* Այս թուականներուն ապետն ՔԷՕՐ-ՕՂԼՈՒ կ'երգէ. «Հրացանը հնարուեցաւ, քաջութիւնն աւրուեցաւ, կեռ թուրն այլեւս պատեանին մէջ ժանգոտելու էր»:

** Հաճընի եւ Սսոյ գաւառներուն մէջ, թուրքերուն մէկ ասացուածքն էր հետեւեալը.- «Ակշարտա Հալլ-Օղլու, Հաճընտա Մալլ-Օղլու, Զուգուր-Օվատա Ղէլ-Օղլու, հէփիսի պիր էմմի-օղլու», որ կը նշանակէ – Ակշարներուն մէջ Հալլ-Օղլին, Հաճընի մէջ Մալեանը եւ Զուգուր Օվայի մէջ Ղէլ-Օղլին, ամէնքն ալ հօրեղբօր որդիներ են: Հալլ-Օղլին Ակշար ցեղապետ մըն է ազնուական եւ գիւղը հիմնուած է իր անունով: Մանկութեանս տեսած եմ ծերունազարդ Հաճի-Բէկը, որ մեր տունը հիւր եղած եւ ինծ յայտնած է իրենց հայկական ծագում ունենալը: Մալեանները մեր դրացի եւ խնամի ունեինք, խոշոր ընտանիք մըն է եւ իրենց անունը թուրքերէն բառով կը նշանակէ կալուածատէր: Իսկ Ղէյլօղլուն, Ատանայի դաշտին մէջ խաշնատէր մեծ ցեղապետ մըն է: Ասիկա կը հաստատէ վերեւ գրածներս: Միեւնոյն գերդաստանի երկու անդամները թրքացած, մէկ անդամն է Հայ մնացած:

ձեռքը տուած են այդ հրաշագործ հրացանները: Պատմական ստոյգ վկայութիւն մը չկրցայ գտնել, բայց հաւանաբար՝ կամ թոյլատրուեցաւ որ իրենք ալ շինեն այդ գործիքէն եւ վառօդէն եւ կամ գողցան անոնց գաղտնիքները եւ գաղտագողի պատրաստեցին զանոնք: Եւ որովհետեւ Զէյթունցիք կը գրաւէին Պէրիտի լերան երկաթներն արտածելու եւ Հաճընցիք Գայտեն (մայրաքաղաք Ռուբէն Ա.ի եւ Կոստանդին Ա.ի) եւ Բանլըք գիւղերու երկաթները շահագործելով, դիւրութեամբ կրցան շինել հրացաններ եւ լաւագոյն տեսակներէն: Դեռ այդ ատեն հայ լեզուագէտը հրացան բառը ստեղծած չըլլալով՝ Հաճընցիք կոչեցին զայն ծակ-երկաթ, իսկ Զէյթունցիք՝ fարելաf, քարելու իմաստէն: Ոչ միայն այս, Զէյթունցիք շինեցին վառօդը այնպիսի բաղադրութեամբ մը, որ մինչեւ 1878 թուականը՝ բացառիկ առաւելութիւն մը տուաւ իրենց՝ օսմանեան եւ թիւրքմէնական վառօդներուն վրայ: Զէյթունի վառօդը չոր էր եւ խոնաւութեան ոչ ենթակայ, գրեթէ կը հաւասարէր անգլիական վառօդին: Զէյթունցիներու երկայն հրացանները կը զարնէին մինչեւ 400 մեթր հեռաւորութեան վրայ, մինչդեռ Թուրքերուն Ղարապինան եւ Ֆիլինթէն 200էն մինչեւ 300 մեթր, մինչեւ 1878 թուականը: Զէյթունցիներու վառօդը չոր էր եւ ձմրան եղանակին՝ կռիւի միջոցին՝ գըրեթէ անյապաղ կը բռնկէր. մինչ թիւրքմէնականները կը խոնաւէին եւ յուսախաբ ու հողեւոր հարուածներ շատ ունէին: Ահա ատոնք եղան իրական պատճառները՝ որով Զէյթունցիք ի վերջոյ յաղթեցին միշտ թիւրքմէններուն եւ օսմանեան զօրքերուն, զոր իրենց տեղերուն պիտի նկարագրեմ եւ մնացին անկախ մինչեւ 1878 թուականը: Ահա այս զինական հաւասարութեան եւ ի վերջոյ առաւելութեան շնորհիւ, Տօրոսի վրայ հայերը կրցան ապրիլ եւ վերստին բազմանալ եւ իրենց շնորհիւ ապրեցան նաեւ դաշտեցի հայերը:

Այս առաւելութիւնները չթոյլատրուեցան դաշտեցի հայերուն մինչեւ 1832 թուականը, երբ Եգիպտոսի իշխան Իպրահիմ Փաշան գրաւեց Կիլիկիան մինչեւ 1840 թուականը եւ հաւասարութիւն շնորհեց քրիստոնէից: Հազուագիւտ էին այդ թուականէն առաջ՝ Անտիոքայ, Քիլիսի, Այնթապի եւ Մարաշի հայերուն մէջ մի քանի առանձնաշնորհեալ հայեր, որոնք սոսկ ատրճանակ մը կը կրէին, որուն կը վճարէին մինչեւ 10 ոսկի: Անոնց արգիլեալ էր նոյնիսկ ձիու վրայ նստիլ: Ատիկա ազնուական յատկութիւն մըն էր որ կը պատկանէր մահմետականներու: Քրիստոնեաներ էշերու վրայ միայն կը ճամբորդէին: Իպրահիմ Փաշայի գրաւումէն վերջն է՝ որ այդ կողմի հայերը սկսած էին ձիեր գնել եւ ձիերու վրայ հեծնել: Հետեւեալ պատմութիւնը զոր լսած եմ Անտիոքայ կողմերը, այդ շրջանի ծերերէն, յստակ գաղափար մը կու տայ:

Անտիոքցի Թուրքեր զայրացած են տեսնելով հայերը ձիերու վրայ ու գացած բողոքելու Իպրահիմ Փաշային թէ՝ «Կեավուրները

ձիերու վրայ կը նստին եւ մեզի կը հաւասարին»։ Լուսամիտ իշխանը չուզելով մէկէն զգացնել իր մտածումները՝ կը պատասխանէ.– «Այո՛, քրիստոնեան իրաւունք չունի խալամին հաւասարելու. պէտք է որ դուք աւելի բարձր տեղ նստիք. ուստի կը հրամայեմ որ երթաք դուք ալ ուղտերու վրայ նստիք»։

Թուրքերը չէն համարձակիր հակառակիլ անոր եւ ուխթ-տարը օր կը նստին ուղտերու վրայ, ի վնաս իրենց ստամոքսներուն եւ աղիքներուն։ Ցողնելով եւ ձանձրանալով այդ տանջանքներէն, վար կ՚իջնեն ուղտերէն եւ կը հեծնեն իրենց ձիերուն վրայ եւ կը դադրին այլեւս մոլորալէ հայոց դէմ։

V

ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Օսմանեաններու մտնելէն վերջ, Զէյթունցիները աւելի ապահովեցին իրենց վիճակը, հետատես քաղաքականութեամբ մը։ Զէյթունցիներու համար դրացի Տուլղատրեաններու լուծը անտանելի ու խիստ վայրագ էր։ Ասոնք իրենց իշխանութիւնը հայերու բնաջնջումով կ՚ուզէին ապահովել։ Օսմանեանները թէեւ աւելի զօրաւոր, բայց այդ ժամանակները չէին ուզեր երկրի մատակարարութիւնը ուղղակի իրենց ձեռքն առնել, այլ կը ջանային իրենց գերիշխանութիւնը տարածել։ Այդ ժամանակներ՝ հայերէն աւելի, Թիւրքմէն ցեղերն ու իշխանութիւններն էին ամենէն մեծ արգելք ու կատաղի թշնամիներ անոնց կայսրութեան ծաւալմանը։ Ուստի հայերը լաւ դաշնակիցներ ու առաջնորդներ էին անոնց, նուաճելու համար այդ իշխանութիւնները։

Զէյթունի իշխանները իրենց անկախութիւնն ապահովելու համար, աջակցեցան օսմանեան զօրքերու Տուլղատրեաններու դէմ մղուած պատերազմներու միջոցին։ Սակայն Շահ-Սուարի կախուելէն մի քանի տարի վերջ, հազիւ թէ Զէյթունն սկսած էր իր սահմաններն ընդարձակել ու փայլիլ, ներքին կռիւն սկսաւ։

Կապանի ու Կանչիի անկումէն վերջ, այդ կողմերու մեծագոյն իշխանական գերդաստաններէն մին, որոնց սեփականութիւնը եղած էր Արեգնի վիճակը, խոյս տուաւ իր մարտիկներով եւ եկաւ հաս–

տատուիլ Զէյթուն, Վերի Թաղին մէջ: Այդ գերդաստանը այժմեան Ենիտիւնեաեան (Նորաշխարհեան) իշխանական գերդաստանն է:

Քառասուն տարի վերջ ներքին կռիւ մը ծագեցաւ Նորեկներուն եւ Ափարտեաններուն միջեւ: Նորեկները ուզեցին գրաւել անոնց ազդեցութիւնն ու դիրքը իրենց նոր քաղաքին մէջ եւ իրենց հըպատակեցնել զանոնք: Եղբայրասպան կռիւը չարաթներով տեւեց. Նորեկները, որոնք քաջարի մարդիկ էին, յաղթեցին Ափարտեաններուն եւ սրէ անցուցին զանոնք: Ազատուեցան միայն մի քանի փոքրիկ մանչեր:

Մնացած իշխանները, վախնալով որ նոյն սուրը քիչ վերջ իրենց դէմ ալ կը դառնայ, միացան ու զինուեցան կատարուած անգթութեան դէմ: Նորեկ իշխանները փախան Եգիպտոս (*): Քառասուն երկու տարի վերջ միայն, երբ Տուլղատրեան Ալա–էտ–Տէօվլէ իշխանի գլուխը Եգիպտոսի Սուլթանին ուղարկուեցաւ, հայ փախստական իշխանները դարձան Զէյթուն եւ նորէն հաստատուեցան Վերի Թաղին մէջ, զոր իրենց անունով Ենիտիւնենց Թաղ կոչեցին եւ մինչեւ այսօր ալ այդ անունով կը ճանչցուի: Ժողովուրդն այլեւս հաշտ կերպով ընդունեց զիրենք եւ Թուրքերէն բառով կոչեց Ենի–Տիւնեա, հին անունը մոռցուած ըլլալով: Շուտով սիրելի եղան անոնք Զէյթունցի ժողովուրդին, իրենց բարեգործութեամբն ու քաջագործութեամբը եւ մինչեւ վերջ մնացին Զէյթունի գերագոյն իշխաններն ու հզօր ապետները: Իսկ ողջ մնացած Ափարտեան իշխանազունները վերջնականապէս հպատակեցան անոնց եւ կորսնցուցին իրենց իշխանութեան ազդեցութիւնը, թէեւ մինչեւ այսօր ալ կը վայելեն միայն անուանական աւանդական պատիւ:

Տուլղատրեան Շահ Սուար Ա.ի կախուելէն ետք, իրեն յաջորդեց Ալա–էտ–Տէօվլէն: Օսմանեանները Կիլիկիայի արեւմտեան բաժինին ամբողջովին գերիշխան էին: Արեւելեան բաժնին մէջ Տուլղատրեաններ էին որ դեռ կը տիրէին անկախ եւ անոնց դէմ զօրաւոր թշնամի մը կը կանգնէին Սուլթան Սելիմ Եաւուզ տիրացած ըլլալով Ասորիքին, մեծ բանակ մը ուղարկեց Ալա–էտ–Տէօվլէթի վրայ: Կատաղի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Կոկիսոնի դաշտին մէջ: Տուլղատրեանները չարաչար յաղթուեցան եւ Ալա–էտ–Տէօվլէթի գլուխն ուղարկուեցաւ Եգիպտոսի Սուլթանին 1517ին: Պատերազմի հետեւանքները այնքան նպաստաւոր եղած է հայերուն որ կրնանք հետեւցնել. Զէյթունցի իշխանները աջակցած են օսմանեան բանակին իրենց սէկմէններով: Այս թուականէն վերջ Սուլթան Սելիմ վերջ դրաւ Տուլղատրեաններու բացարձակ իշխանութեանը, բայց երկրին անուանապէս միայն տիրացաւ եւ Մարաշի նահանգին կուսակալները այդ գերդաստանէն նշանակեց:

---

* Այս աւանդութիւնները լսած եմ Ենիտիւնեաեան իշխաններէն:

Օսմանեան գերիշխանութիւնը հաստատուելէն վերջ, Զէյթունի գաւառը ընդարձակուեցաւ մինչեւ Կապան: Զէյթունի չորս իշխանները ինքնագլուխ կառավարեցին զանոնք խոստանալով վճարել օսմանեան կուսակալներուն 10 քսակ դրամ *որ կ'ընէր* 5000 *դահեկան եւ պիտի ուղարկուէր Կ. Պոլիս Այա-Սոֆիա մզկիթի վերատեսուչ* իմամին: *Աւանդութեամբ կը պատմուի որ Սուլթան Սիւլէյման Գանունի ժամանակ, իշխանները Զէյթունցի քահանայ մը ուղարկեցին Պոլիս, որ վերոյիշեալ արտօնութիւնները վերստանալով դարձաւ: Այս ժամանակին շինուեցաւ նաեւ Զէյթունի մէջ Սբ. Յակոբ Եկեղեցին* (1545):

Զէյթունցիները շատ անգամ չէին վճարեր վերոյիշեալ տուրքը մինչեւ որ ստիպուած ըլլային եւ կամ օսմանեան կուսակալները կը դիմէին փաղաքշական խօսքերով. «Տէրութիւնը այս անգամ ձեր աջակցութեան եւ նուէրին պէտք ունի»: Կը վճարէին զայն կաղ ձիերով, ջորիներով եւ հիւանդ եզներով:

Զէյթունցի իշխանները այս ատենները բացի զինուորական տարազէն, իշխանի մը առանձնայատկութիւններն ու ազդեցութիւնը ունէին ժողովուրդին վրայ: Հարկերը իրենք կը գանձէին եւ անոր մէկ մասը կ'ուղարկէին օսմանեան փաշաներուն (*):

Իշխանական տուները միաժամանակ էին թէ՛ զօրանոց, թէ՛ մթերանոց, թէ հիւրանոց, դատարան եւ թէ դիւանատուն: Բանտ չեն եղած անոնք, որովհետեւ Զէյթունի փոքրիկ ռամկավարութեան մէջ բանտարկեալ չէ եղած: Յանցաւորը գնդակով մը կը պատժէին եւ կամ վանք կ'ուղարկէին որոշ ժամանակ մը ապաշխարելու եւ կամ երկրէն դուրս կը վռնտէին: Իշխանները Զէյթունի մէջ ամէն բան էին – դատաւոր, պատերազմիկ, քաղաքագէտ, վաճառական եւ ունէին ընդարձակ հողեր, ուր անձամբ կ'աշխատէին ծառաներուն հետ:

Ժողովուրդը նոյնպէս, առանց զինուորական տիտղոսներու ու տարազի, զոր կորսնցուց թագաւորութեան անկումէն քիչ վերջ, զինուորի մը յատուկ բոլոր կարգապահութիւնն ու չարքաշութիւնը ունէր, իշխաններու տունը կը ծառայէր, արտին մէջ կ'աշխատէր եւ ձիերը կը դարմանէր: Կ'ընկերանար իշխաններուն եւ անոնց բոլոր հրամանները շուտափոյթ կը կատարէր, շատ անգամ իսկ կեանքին գնով (միակ երկիրն է ուր տեսայ թէ ձմրան եղանակին, հարուստ ու աղքատ, այր եւ կին, շատ անգամ ձիւնին եւ սառոյցին վրայէն բոպիկ կ'ընթանային, պատերազմի նեղութիւններուն կարենալ տոկալու համար):

Փոխադարձաբար իշխանական տուները բաց էին ժողովուրդին

---

* Դեռ ասկէ քանի մը տարի առաջ Ենիտիւնեան իշխանները իրենց համար թեթեւ տուրք մը կը վերցնէին իրենց հայ եւ թուրք գիւղացիներէն:

առջեւ, հասարակաց սեղանատուն էին անոնք, ուր ամէն օր հարիւրաւորներ կ'ուտէին ու կը խմէին: Զքաւորներուն միշտ օգնութիւն ու գործ կար այնտեղ, մէկ խօսքով իշխանները ժողովուրդին համար բարի հօր մը, իսկ ժողովուրդը հնազանդ զաւկի մը դերն ունէին: Անոնք շատ անգամ իրենց բոլոր հարստութիւնը եւ կեանքը վտանգի կ'ենթարկէին, ամենահասարակ գիւղացիի մը կեանքին, պատւոյն եւ ինչքին պաշտպանութեան համար:

Իշխանական դերդաստանի մէջ մեծագոյնը միշտ տարիքաւոր չէր այլ շատ անգամ կրտսերը երբ ամենէն խելացին ու քաջն էր, անկէ վերջ զանազան անդամները: Կարիճ ազգականները, տանուտէրերը, գիւղապետները (քէհեաներ) անոր խորհրդականներն էին ու զինուորական սպայակոյտը:

Պատերազմի միջոցին կամ որեւէ վտանգի դէմ երբ փոքր իշխանները կամ գիւղապետները ձի կը հեծնեն, քիչ քանակութեամբ ժողովուրդը կը հետեւի, բայց այն վայրկեանին երբ աւագ իշխանը կը ձիաւորուի, ժողովուրդը ամբողջութեամբ 15 տարեկան պատանիէն մինչեւ 65 տարեկան ծերունին կը հետեւի անոր՝ երեսի վրայ ձգելով բոլոր տանին գործերը:

Իշխանական դերդաստաններու մէջ ծագած կռիւներն ու երկպառակութիւնները՝ ամիսներ ու տարիներ կը տեւէին. անոնք վերջ կը գտնէին կամ տասնեակ զոհերու արիւնով, կամ բարձր հոգեւորականութեան՝ Կաթողիկոսի միջամտութեամբ: Երբեմն տկար կողմը կը դիմէր Մարաշի Փաշաներու օգնութեան:

Զէյթունի մէջ, քաղաքական գործերու մասին, կղերը չէզոք կամ կրաւորական դեր կը կատարէ: Թէպէտ Զէյթունցիները չափազանց կրօնամոլ են ու կը յարգեն կրօնաւորները, բայց իշխանները երբեք թոյլ չեն տար որ անոնք դուրս գան եկեղեցական գործերէն եւ իրենց դերն ալ սահմանեն քաղաքականին մէջ եւ ազդեն ժողովուրդի ճակատագրին վրայ: Այս փոքրիկ ռամկավարութեան մէջ, եկեղեցին անջատ է պետութենէն:

1500 թուականէն վերջ, Զէյթունը մէկ դար, իր ամենէն ծաղկած եւ բարգաւաճ վիճակն ունեցաւ: Երկիրը՝ յանձնուած հայ իշխաններու բացարձակ մատակարարութեան, հարստացաւ իր երկաթի անսպառ ու ընտիր հանքերու շահագործումովը: Զէյթունցիները կ'արտածէին պատուական երկաթներ Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր նահանգներուն մէջ: Ձիթապտուղի եւ մետաքսի մշակութիւնը նոյնպէս հարստութեան մեծ աղբիւր մըն էր: Այս շրջանին մէջ, Տօրոսի հայկական գիւղերը նորէն շէնցան ու բազմացան. այս ատենն է որ Ֆռնուզցիք թողուցին իրենց գիւղաքաղաքի ամուր եւ ապառաժուտ տեղը եւ կէս ժամ վար իջան, դէպի հիւսիս եւ հաստատուեցան այժմեան Խժոտ կոչուած տեղը:

Այս դարու մէջ՝ ամենէն նշանակալին, Զէյթունի մտաւոր

զարգացումը եղաւ, որ աւելի երկար տեւեց քան խաղաղութիւնը, մինչեւ ԺԷ. դարու վերջերը: Սբ. Աստուածածնայ Վանքը, որ առաջ շատ փոքր էր, ընդարձակուեցաւ եւ ընծայարան մը դարձաւ: Սսի, Սեւլերան, Անտրունի եւ Մեծ-Քարի նշանաւոր վանքերը թափուր մնացած էին եւ կամ շատերն աւերակ դարձած: Գիտնական վարդապետներ ապաստանած էին Զէյթուն. Վանքի միաբանութեան թիւը մինչեւ 30ի կը հասնէր, որոնցմէ 5–6ը Արքեպիսկոպոսներ, Եպիսկոպոսներ եւ Քոր-Եպիսկոպոսներ, մնացածները՝ աբեղաներ, նուիրակներ եւ սարկաւագներ էին: Ամբողջ Տօրոսի Հայերուն մտաւորական ջամբը եւ զարգացած կղերներ այստեղէն կը պատրաստուէին: Այս դարուն մէջ հոն ընդօրինակուեցան շատ մը Աւետարաններ եւ աղօթագիրքեր շրջակայ հայ եկեղեցիներուն համար, որոնցմէ շատերը՝ Թուրքեր մոլեռանդութենէ մղուած վառած են յետագայ կռիւներուն մէջ:

Աստուածածնայ Վանքի փայլուն արդիւնքներէն մին այն եղաւ որ ԺԶ. դարուն, երբ Զէյթունցի Կաթողիկոսներ տուաւ Կիլիկիային յաջորդաբար – Սիմէոն 1538ին, Ղազար 1545ին եւ Խաչատուր 1570ին: Գրուած են Վանքին մէջ, նոյնպէս պատմական, պերճախօսական եւ քերականական գրքեր, որոնք դժբախտաբար, ի վերջոյ պատերազմական անցքերու միջոցին՝ կորած կամ այրած են: 1895ին հազիւ թէ 20ի չափ ձեռագիրներ կային – Աւետարան, աղօթագիրք, քերականութիւն ու տրամաբանութիւն: Ինչ որ աչքի կը զարնէ՝ այդ ձեռագիրներու լուսանցքներուն վրայ գրուածներէն այն է որ Զէյթունի ուսուցիչ վարդապետները, մեծաւ մասամբ, Սեբաստիա գացած են եւ իրենց ուսումը կատարելագործելէ յետոյ վերադարձած են. նոյնիսկ այդ ձեռագիրներէն մի քանին Սեբաստիոյ մէջ ընդօրինակուած եւ Զէյթունի Վանքին նուիրուած են:

Ձեռագիրներու ամենէն նշանաւորը Սբ. Յովհաննէս Եկեղեցւոյ արծաթապատ Աւետարանն է – Վասլի Աւետարանը, ԺԲ. դարուն գրուած, Զէյթունի Պահպանակն է (Palladium): Ճշմարիտ է որ անիկա գրուած չէ Զէյթունի Վանքին մէջ եւ շատ հաւանական է, որ Մարաշի ու Բերդուսի տէր Գող-Վասիլ հայ իշխանը գրել տուած է: Զէյթունցիները այս Աւետարանին վրայ կ'երդնուն գլխաւոր հանգէսներու, հաշտութեան, մանաւանդ պատերազմի միջոցին. այդ երդումը անձնազոհութեամբ կը յարգեն եւ այնպէս կը հաւատան թէ զայն դրժողի հոգին փրկութիւն չունի: Ուրիշ արծաթապատ փոքրադիր Աւետարան մը եւս կայ Սբ. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ. մագաղաթը վերին աստիճանի մաքուր ու նուրբ. գիրը յստակ ու նուրբ եւ առանց պատիւներու: Այս Աւետարանը գրողը Տէր-Դաւիթեան ընտանիքէն է, որ Զէյթունի ամենահին ընտանիքներէն մին է. մինչեւ այսօր 39 կարգ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ ու քահանաներ տուած է. իրենց վերջին քահանան Տէր Գէորգն է: Այս

ընտանիքէն են Զէյթունի երիցագոյն եպիսկոպոսներէն Դաւիթ 1534 թուին եւ Տէր Դաւիթ Վարդապետ, որուն աշակերտներէն մէկը, Գրիգոր, Լեհաստան եղած ատեն 1619ին, անոր համար կը գրէր. «Այդ գիտնական եւ քաջ փիլիսոփայ, էր յոյժ հմուտ Հին եւ Նոր Կտակարանաց»: Անոնցմէ է նոյնպէս «Տէր Վահան քաջ քարտուղարըն», որ շատ կը յիշուի ԺԶ. դարուն վերջերը եւ ԺԷ.ի սկիզբները. ասիկա ունեցած է նաեւ շատ աշակերտներ:

Ֆռնուսի Ս. Կարապետ Վանքն եւս շատ փայլեցաւ եւ Զէյթունի միաբանութեան մէկ մասը այստեղ էր: Հոն եւս կային ձեռագիրներ, որոնց մէջ նաեւ յունական, շատ հին ժամանակներէ մնացած, երբ դեռ Տօրոսն ու Կոկայ աշխարհը բիւզանդական գաւառներ էին: Այդ ձեռագիրները եւս զանազան աղէտներու մէջէն ազատած էին եւ մնացած մասն ալ 1895ի աղէտին փճացաւ:

VI

ԹԻՒՐՔՄԷՆ ԱՇԻՐԷԹՆԵՐՈՒ ՋՈՐԱՆԱԼԸ

ԱՊԱՋԱ ԵՒ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱ - ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՏԿԱՐԱՆԱԼԸ

ԺԷ. դարու սկիզբները՝ Կիլիկիոյ մէջ, Տուլգատրեաններէն ու Ռամատաններէն զատ, մի քանի Թիւրքմէն ու Քիւրտ աշիրէթներ զօրացան եւ երկիրն անիշխանութեան մատնեցին: Օսմանական կառավարութիւնը հազիւ թէ 1865 թուականին յաջողեցաւ թափանցել Տօրոսի լեռներուն մէջ եւ գրաւել զանոնք: Անկէ առաջ տիրապետութիւնը անուանական էր: Հնգադարեան աւանդական կռիւներ կային այս երկրի մէջ: Դաշտերու մէջէն անցած ճամբորդութիւնն ու հաղորդակցութիւնը միշտ վտանգաւոր էին. ասպատակութիւնն ու մարդասպանութիւնը առօրեայ էին հոն: Ամէն մէկ ցեղապետ իր շրջանի բացարձակ միապետն էր, միայն թէ աստուածաշուք Սուլթաններու անունները կը լսէին: Շատ նեղ պարագաներու մէջոցին միայն նուէրներ կ'ուղարկէին անոնք Մարաշի աւատապետ կուսակալներուն՝ անոնց կողմնակցութիւնն ու բարեկամութիւնը ունենալու համար: Այդ նուէրներու մեծագոյն մասը՝ կարուանի աւարներ

էին (*)։ Պետական գանձարանը շատ քիչ բան կը մտնէր այս երկրէն։

Պատերազմի միջոցին, այս ցեղապետները՝ կուսակալի հրաւէրին վրայ, կ՚առնէին իրենց սէկմէնները եւ օգնութեան կու գային օսմանցիներուն. շատ անգամ կը մերժէին եւ պատերազմի առիթէն օգտուելով, բացարձակ անկախ կը հռչակէին իրենք զիրենք։

Այս զօրացած ցեղերու գլխաւորներն էին, Ճէրիտները, Թէճիրները, Ավշարները, Պօզտողանները, Գօզանի Ֆարսաքները, Ճէլիքանցիներն ու Րախանցիները։ Ասոնցմէ՝ Ճէրիտները գրաւած էին Ամանոսի արեւմտեան զառիթափը, Անարզաբայի դաշտէն մինչեւ այժմեան Օսմանիյէ քաղաքը եւ նշանաւոր ձիաւորներ էին։ Թէճիրցիները կը բնակէին Ամանոսի հիւսիսային արեւելեան զառիթափը, ներկայ Հովիտ կամ Հովտու գաւառը, Պաղչէէն մինչեւ Դիւտակ լեռ։ Ավշարները կը բնակէին Հաճընի գաւառին հիւսիսային–արեւելեան մասերը. Ֆարսաքները՝ Հաճընի արեւմտեան գիւղերը։ Պօզ-

* Գաղափար մը տալու համար այս ցեղապետներու բռնաբարութիւններուն, մէջ կը բերենք միայն այս դարու մէջ՝ Փայասի ցեղապետներու գործածները. Փայասը որ ծովուն եզերքն էր եւ իր դաշտային վիճակով, աւելի տիրապետուած կը համարուէր օսմանցիներէն, քան թէ լեռները։

Այս դարու սկիզբները Փայասի գաւառին կ՚իշխէր ԿԷՕԶՃԻ ՀԱԼԱԼ ՕՂԼՈՒ ԽԱԼԻԼ ՊԷԿ՝ Թիւրքմէն ցեղապետը։ Ասիկա ոչ միայն երկիրը հարկի տակ դրած էր, այլեւ կը կողոպտէր նոյնիսկ օսմանցիներու Մէքքէ ուղարկած ՄԵԾ ԿԱՐԱՒԱՆը։ Օսմանեան Փաշաները շատ աշխատեցան բռնի կերպով ձեռք ձգել զայն, չյաջողեցան, որովհետեւ միշտ կը պարտուէին։ Ի վերջոյ անոր շնորհեցին Եռադրօշ Փաշայի աստիճանը։ Խալիլ Պէկ ասով ալ չնուաճուեցաւ եւ կրկին շարունակեց իր շահատակութիւնները։ Նոյնիսկ սկսաւ կողոպտել եւրոպական նաւերը եւ անոնց մէջի եւրոպացի ճամբորդները բանտարկելով մեծ փրկանքներ կ՚առնէր։ Մէքքէի կարաւանը անցած միջոցին, սարսափ ձգելու համար, ՍԱԳԱԼ ԹՈՒԹԱՆԻ, ԳԱՐԱՆԼԸԳ ԳԱԲՈՒԻ (Ամանոսեան Դրունք) եւ շատ անգամ Փայասի առջեւ երկու բանտարկեալներ կը կախէր։ Անգամ մըն ալ բանտարկեալ չունենալով կախելու, սաստիկ զայրոյթի մէջ էր, երբ յանկարծ ձեռքով մօրուքը քաշեց ու հրամայեց ծառային հրնուանքով. «Գնա՛, գնա՛, *Զորք Մարզուանցի* հայ Յակոբը բեր, որ չորս ամիսէ ի վեր ջերմով կը տառապի եւ օգուտ մը չունի»։ Ասիկա մեռաւ 1808 թուին։ Իրեն յաջորդեց որդին ՏԷՏԷ ՓԱՇԱՆ, որ միեւնոյն ընթացքին հետեւեցաւ եւ աւելին իսկ յանդգնեցաւ։ Ինձ պատմեցին թէ, 1815 թուականներուն կ՚անցնէր Մէքքէյի մեծ կարաւանը, որուն կ՚ընկերանար, ուխտի համար, նաեւ Սուլթանին քոյրը։ Թիւրքմէն ցեղապետը, ոչ միայն կարաւանը կողոպտեց, այլեւ հրապուրուած Սուլթանուհիի գեղեցկութենէն, առեւանգեց զայն։ Օսմանեան փաշաները զինու զօրութեամբ չյաջողեցան ձերբակալել զայն. միայն 1817ին մատնութեամբ ձերբակալեցին եւ Պէյլանի Մուստաֆա Փաշայի հրամանով գլխատելէն վերջ, մարմինը խարոյկի վրայ վառեցին։ Այս ժամանակ անոր եղբայրը ՄԸՍՏԸԳ ՊԷՅ, 12 տարեկան ըլլալով՝ փախաւ Մարաշ։ Տասը տարի վերջ դարձաւ Մարաշէն, երբ

տօղանցիները կը գրաւէին Կապանի եւ Անտրունի դաշտերը: Ճէյի-քանցիները ներկայ Իսլահիյէի գաւառը, Ամանոսի եւ Քիւրտ Տաղի ձորահովիտը եւ Րաճանցիք ներկայ Խասսայի գաւառը եւ Անտիոքի Ամուգի դաշտը: Այս բոլոր ցեղերն ալ վաչկատուն խաշնարածներ ունէին եւ ամէն ցեղապետի դրան առջեւ կապուած կը գտնէին երեք հարիւր ձիեր: Ձմեռ ատեն կ'իջնէին Չուգուր Օվայի եւ Ամուգի դաշտերը, իսկ գարնան կը բարձրանային Զէյթունի, Կոկիսոնի, Անտրունի եւ Հաճընի լեռները, որոնց գեղեցիկ արօտավայրերը ծանօթ են Պին-Պուղա, Նալտաշ, Գազ-Պէլ *եւ* Ուզուն Եայլա *անուններով:*

*Պօղտօղանցիները՝ որոնք Զէյթունին ամենէն մերձաւորնակ ա-*շիրէթն *էին, շատ զօրաւոր: Իրենց ցեղապետներէն մին՝* Ապազան *Հեղհեղէ տիրապետեց Տօրոսի ամբողջ արեւելեան մասին եւ նոյն իսկ բռնակալեց Մարաշը* 1615*էն մինչեւ* 1634*, ոտնակոխելով Տուլղատրեան ուստապետները: Այս բռնակալութեան* 30 *տարուան երկար շրջանի միջոցին, երկիրն արեան մէջ լողաց: Անոր պատերազմները տեղի ունեցան ոչ միայն հայերուն դէմ, այլ օսմանցիներուն եւ բոլոր այն ցեղերուն որոնք հակառակ էին իրեն: Ապազայի ժամանակ շատ տկարացան Կանչին, Կապանն ու Անտրունը: Այս ժամանակ հաստատուեցան Կանչիի մէջ Թուրքերը: Կապանի Թրքաբնակ գիւղն ալ Ապազայի ժամանակ հաստատուեցաւ եւ եղաւ անոր ամառանոցն ու ապաստանարանը, ուր անոր մահէն յետոյ ալ մնաց*

իր երկիրը գրաւուած էր ՔԱՐԱՃԱ աշիրէթի պետ ՀԱՃԻ ԱԼԻ ՊԷՅին կողմէ, որ Կիլիկիոյ դաշտային մեծ մասին կը տիրանար: Ասոնք ի սկզբան թէեւ թշնամացան իրարու, բայց շուտով հաշտուեցան: 1832 թուին երբ Եգիպտոսի Իպրահիմ Փաշան հոս եկած էր Պէյլանի անցքին առջեւ եւ Հիւսէյին Փաշան օսմանեան զօրքերով եկած էր անոր դէմ, Մըստըգ Պէյ գնաց եւ կիրճերէն անցուց օսմանեան Փաշայի զօրքերը հաւատարիմ երեւնալու համար: Սպարապետը զինք Պոլիս ուղարկեց վարձատրելու համար, բայց *Սուլթանի* կողմէն գաղտնի մահուան դատապարտուեցաւ: Մըստըգ Պէյ, եւրոպացիի տարազով բանտէն փախաւ հայու մը աջակցութեամբ եւ եկաւ իր երկիրը: Իպրահիմ փաշայի յաղթութենէն վերջ (1832ին), անոր յարեցաւ եւ Հայ-Լերան 30 Ձորատէրերուն վրայ իշխան կարգուեցաւ: 1843 թուին, Ատանայի կուսակալ Ահմէտ Իզզէթ փաշա՝ ուզեց նուաճել զայն, բայց չյաջողեցաւ: Զայրացած՝ ամբողջ Փայասը աւարեց ու աւերեց եւ Մըստըգի ընտանիքը կոտորեց: *Ան* նորէն Մարաշ փախաւ եւ այնտեղէն Հալէպ եւ ապա Պոլիս: Երկու տարի վերջ կրկին դարձաւ իր հայրենիքը եւ կամաց կամաց գրաւեց զայն. իրեն կ'աջակցէր որդին ԷՕՄԷՐ ԱՂԱն: 1862ին դեռ ապստամբ էին եւ 1865ին *անձնատուր* եղան *Մարաջախտ* Տէրվիշ փաշային որ եկած էր նուաճել 40 հազար տէգաւորներով: Օսմանեան կառավարութիւնը Անտիոք փոխադրեց անոնց զաւակները, ուր կը մնան մինչ ցարդ: *Սուլթանը*՝ Փայասի ընդարձակ կալուածները իրենց նուիրելէն զատ, ամէն մէկին կը վճարէ 10էն մինչեւ 50 ոսկի ամսական:

իր սերունդի սեփականութիւնը եւ անոնք կը կոչուին մինչեւ այսօր ալ Ապազա զատէ:

Օսմանեան փաշաները տեսնելով Ապազայի զօրանալը, վախցան տեսնել անոր մէջ նոր Շահ-Սուար Ա. մը, որ նոր ու վտանգաւոր իշխանութիւն մը կը հիմնէր, հալածեցին զայն եւ վերջ ի վերջոյ ձերբակալելով գլխատեցին 1634ին: Ասոր մահէն վերջ, իր յաջորդները նորէն բռնացան ու կեղեքեցին Անտրունի գաւառը: Իրենց կ'աջակցէր ուրիշ ցեղախումբ մը Զիւլֆահար անունով, որ մինչեւ այսօր գոյութիւն ունի: Այս ընտանիքներն ալ ցեղակից են եւ Տուլղատըր-եաններու թիկունքը (*):

Պատերազմը վերոյիշեալ վաչկատուն ցեղերու եւ Զէյթունցիներու միջեւ տնտեսական նպատակ ունէր, քան թէ քաղաքական: Աշիրէթները կը ջանային գրաւել Զէյթունցիներու եւ շրջակայ հայերու արօտավայրերը. այս պատճառաւ կռիւները երկարատեւ եղան, որոնց միջոցին հայերը հետզհետէ տկարացան ու սպառեցան: Այս անկումի երկար շրջանին նպաստեց օսմանեան կառավարութիւնը, որ սկսած էր իր քայքայումին: Զէյթունցիները միայնակ կը կռուէին բոլոր ցեղերուն դէմ: Օսմանեան կառավարութիւնը այլեւս խաղալիք աւատապետներու ձեռքերուն մէջ, փոխանակ խրատախօս ըլլալու, կ'աջակցէր այդ աշիրէթներուն, որոնք պարտուելու մօտ էին: Այսպէսով Թէճիրցիներն ու Պօղօզլանցիները յաջողեցան եւ հետզհետէ գրաւեցին Պէրիտի դալարագեղ արօտավայրերը: Զէյթունցիները գլուխ խոնարհեցին եւ թոյլ տուին անոնց որ գային անցնիլ իրենց այգիներուն մէջէն, քաղաքին եղերքէն բարձրանալ Պէրիտ եւ Զավատար լեռները եւ այլեւս չէին համարձակեր բաժ պահանջել:

Անտիոքի Ասորւոց Պատրիարք Հայագգի Մակարիոս, 1695 թուականին, կը նկարագրէ արաբերէն լեզուով, իր ըրած ուղեւորութիւնը Ալպստանէն դէպի Զէյթուն եւ ապա Ֆռնուսի Սբ. Կարապետ Վանքը: Հեղեղը տարած էր Պատրիարքին ջորիները Էրիճէք գիւղի մօտ, որուն վրայ բեռցած էին իր պաշարները: Անիկա անօթի մնալով՝ չէ կրցած գտնել ոչ հաց, ոչ միս, ոչ հաւկիթ եւ ոչ ալ պանիր, այլ քիչ մը գինի զոր Թուրքերը չէին տարած: Հասան Փաշան Հալէպէն արշաւած է այնտեղի զօրքերով եւ Այնթապի կամաւորներով Թիւրքմէն ապստամբներու վրայ եւ ոչնչացուցած ամէն

---

* Ապազայի բռնակալութեան առաջին տարիներուն էր, որ Մարաշի նահանգին մէջ նորէն մեծ սով մը պատահեցաւ: Այդ սովը կը նկարագրէ Զէյթունցի դպիր ՅԱԿՈԲԻԿ, իր Սեբաստիա եղած միջոցին, ուր գացած էր շարական ընդօրինակելու: Շարակնոցին եզերքը տրտմութեամբ կը նկարագրէ այսպէս, 1608 թուին. «Լսէի զխեղն ձայն քաղաքին մերոյ Գերմանիկէ, որ էր սով եւ սուղ, վեց տրէմ հացն է փարա մի եւ էր որդիքս իմ անդ, ոչ եկող կայր եւ ոչ գնացող... եւլն.»:

րան ու աւարած: Ուրեմն Զէյթունն ալ մնացած է չքաւոր ու անկար:

Աւելի լաւագոյն գաղափար մը կու տայ այս ժամանակի խըժդըժութիւններու մասին Մովսէս Վարդապետ: Սա Զէյթունցի Կարապետ Կաթողիկոսի ձեռնասունն էր, որուն հետ Երուսաղէմ ուխտի գացած էր 1705 թուին, էջմիածին դառնալու համար, եկաւ Հռոմկլայ եւ Զէյթուն, ուր մնացին չորս ամիս ժամանակի չփոթութեան եւ ճանապարհի անապահովութեան պատճառաւ: Այս դէպքը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Մովսէս Վարդապետ. «Անդ (ի Զէյթուն) զուխտս մեր կատարեցաք, թէ՛ ի Ս. Փրկիչն, թէ՛ ի Ս. Աստուածածնայ *վանքն եւ թէ՛* Անանիա Առաքելոյն *սուրբ աջն, որ ի Զէյթունայ վանքն կայ, եւ ուսուցիչին մերոյ գերեզմանն (Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի). եւ անդէն տեղի կալաք, աւուրս հարիւր եւ քսան, յահէ Թորգոմանց, որ իբրեւ գառիւծ շրջէին շուրջ զմեօք, բայց յետոյ փախստեայ ճանապարհաւ հասանք ի Հաճնոյ Վանքն, առ Ովաննէս Կաթողիկոս»:*

Աւելի որոշապէս ցոյց կու տայ թէ այս խժդժութեանց շըրջանին ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ միայն մէկ քաղաք կանգուն եւ ամուր մնացած է եւ բազմացած. այն է Հաճընը, զոր կը կառավարէին տակաւին Թուր-Սարգիսեան իշխանները, բացարձակ մինչեւ 1675 թուականները եւ կիսանկախ մինչեւ 1842 թուականը:

Իսկ ինքը՝ Կարապետ Կաթողիկոս, որ առաջ Անկիւրայի առաջնորդ էր (1694–1726) ու վերջը էջմիածնի Կաթողիկոս (1726–1730), Զէյթունի ակարացման մասին այսպէս կը գրէ Ս. Գրոց յիշատակարանի մէջ. «Լեալ նախագոյն ճոխ *եւ* փարթամ, *արդ վասն մեղաց մերոյ նուաստացեալ եւ աղքատ. բայց ունի տակաւին զօթանասուն եկեղեցիս (*), որոց մեծագոյնն է Ս. Աստուածածինն»:*

* Կարապետ կաթողիկոս որքան որ ալ կ'ողբայ Զէյթունի տկարութիւնը, իր գրածէն կ'երեւայ թէ՝ դեռ Զէյթունի գաւառը այդ ժամանակ, երկու անգամ աւելի հայութիւն ունէր քան այժմ, այսինքն ունէր մօտ 100 հազար բնակիչ: Որովհետեւ այժմ ամբողջ Զէյթունի, Անտրունի եւ Կոկիսոնի գաւառներուն մէջ հազիւ թէ 40 եկեղեցիներ կան, Լուսաւորչական, Կաթոլիկ եւ Բողոքական: Ամէն մի գիւղ ունեցած է միշտ մի եկեղեցի: Եկեղեցիի թիւը կ'որոշէ ուրեմն մեծ գիւղերու թիւը: Այս հաշուով երբ 70 եկեղեցիներէն դուրս հանենք Զէյթունի եւ Ֆռնուսի վանքերուն ու եկեղեցիներուն թիւը որ 13 էր, կը մնայ 57 եկեղեցի, այսինքն 57 մեծ գիւղեր, որոնց մէկ մասը այսօր աւերուած է եւ մէկ մասն ալ՝ բոլորովին անյայտ:

VII

ՉԷՅԹՈՒՆԻ ՎԵՐՍՏԻՆ ՋՈՐԱՆԱԼԸ

1740 թուականէն սկսեալ Զէյթունը կամաց կամաց իր նախկին ոյժը վերստացաւ: Թշնամիի կեղեքումները այլեւս անտանելի եւ անպատուաբեր էին դարձած: Զէյթունցին իր կեանքն ու պատիւը պաշտպանելու համար, որախաղութենէ զատ միջոց չունէր եւ լաւ հասկցած էր թէ՝ աւազակներուն հետ վարուելու ամենալաւ միջոցը, անոնց նմանելուն մէջն էր:

Թուրքերուն հետ կռուելու եւ մանաւանդ անոնց յաղթելու սովորութիւնը՝ հարիւր տարիէ ի վեր կորսնցուցած էին. եւ երբեք ծրագիր մը յղացած չէին, իրենց ցաւալի կացութեան ելք մը խորհելու: Պատահական եւ անակնկալ դէպք մըն էր որ զիրենք քաջալերեց եւ կռիւի մղեց:

Զէյթունցիին մէկը՝ Կանկառ լերան կողին վրայ՝ իր այգիին մէջ՝ կ'աշխատէր: Թէճիրցի ցեղերը իրենց արջառներով կ'անցնէին այգիներու եզերքներէն դէպի Զամտարի արօտավայրերը երթալու: Սովորութիւն ըրած էին պտուղ քաղել եւ արջառներ արածել ճամբու վրայ եղող այգիներուն մէջ: Զէյթունցին կը տեսնէ որ իր ամբողջ տարուան աշխատութեան արդիւնքները մէկ օրուան մէջ պիտի ոչնչանան. կը կատղի եւ յուսահատական ճիգ մը կ'ընէ: Իր ֆարեյաֆը ուղղած՝ կը հրամայէ թիւրքմէններուն, որ չդպչին պտուղներուն եւ ուղիղ ընթանան ճամբէն: Թիւրքմէնները կը սպառնան. Զէյթունցին կը սպաննէ անոնցմէ մին եւ կը վիրաւորէ ուրիշ մը. մնացածները կը փախչին արջառները ձգելով Զէյթունցիին:

Աւիկա ապշած իր տարած յաղթութենէն, կը մօտենայ քաղաքին եւ կը պոռայ. «Եկէ՛ք, եկէ՛ք, թուրքերը ինէ վախցան եւ փախան»: Երիտասարդները կը վազեն. դէպքը կը խրախուսէ զիրենք և կը խըլըփըշտեն արջառներն ու խաշինքները:

Թէճիրցիք քանի մը օր վերջ բազմութեամբ կու գան. Զէյթունցիք կը դիմադրեն. կը սպաննեն անոնցմէ մի քանին եւ կը փախցնեն: Եւ այդ տարի կ'արգիլեն թիւրքմէններու անցնիլը Զէյթունի քովի երկու կիրճերէն եւ կը ստիպեն զանոնք որ երթան Բէփիրի եւ Ֆռնուսի ճամբով:

Այլեւս վստահութիւն ունեցան իրենց ոյժին վրայ. տեսան թէ՝ Թուրքն ալ հոգի ունէր եւ կը վախնար: Յաղթութիւնը հաճոյք մը եւ սովորութիւն մը եղաւ իրենց քով: Յաջորդ տարիներ աւելի ուժգին դիմադրեցին եւ փոքրիկ ընդհարումներով՝ բացարձակ արգիլեցին Զէյթունէն անցնիլը:

Թուրքմէն աշիրէթները միեւնոյն ժամանակ մշտական կռիւներ ունէին իրար մէջ եւ զիրար կը տկարացնէին: Զէյթունցիներ այդ առիթէն օգտուելով՝ փոքր առ փոքր սպառեցին եւ տոսկացուցին զանոնք. սուրը երբեմն մէկին եւ երբեմն ալ միւսին դարձնելով, մինչ մէկուն կամ միւսին աջակցութիւնը կ'ունենային եւ կամ չէզոք կը մնային: Տասը տարուան միջոցին մաքրեցին ու ազատեցին սիրական Պէրիտը Թէճիրցի, Ճէլիքանցի ու Պօզտօղանցի աշիրէթներու ձեռքերէն: Այս ցեղերու համար՝ Զէյթունի անցքը՝ այլեւս դժոխքի անցք էր դարձած:

Զէյթունի անմիջական հողերը ազատելէ յետոյ, Զէյթունցիները դիմեցին նաեւ իրենց գիւղացի եղբայրներու պաշտպանութեանը: Թուրքմէն աշիրէթներ կատաղի կռիւներ մղեցին անոնց դէմ, չզրկուելու համար գեղեցիկ արօտավայրերէն, բայց միշտ յաղթուեցան ու ցրուեցան:

ԺԸ. դարու վերջերը, աշիրէթները այլեւս չէին անցներ, ամառ ժամանակ, Զէյթունի եղերքներէն, այլ ընտրած էին Քէփիրի եւ Ղըզըլխի կիրճերը՝ դէպի հեռուն՝ Պին Պուղա եւ Ուզուն Եայլա երթալու համար: Զէյթունցի իշխանները շուտով այդ կիրճերն ալ սեփականացուցին եւ Թուրքմէնները այդ տեղերէն անցնելու համար ստիպուեցան բաժ վճարել եւ հայոց սուրերուն ներքեւէն անցնիլ:

Զէյթունցիները դադրեցան այլեւս, ապրուստ ճարելու համար, գրաւիչ մեղկացուցիչ արհեստներով, չերամի ու բամպակի մշակութիւնը թողուցին եւ գործեցին միայն երկաթահանքը եւ մշակեցին այգիներ: Առաջինը կը զօրացնէր իրենց բազուկները ընտիր զէնքերով եւ երկրորդը կու տար առատ գինի, բորբոքելու համար իրենց ուղեղները: Ալ անկէ վերջ ամէն բան դիւրին կը գտնէին: Ժամանակի անհրաժեշտ պահանջներն ալ ատոնք էին: Իրաւ է թէ՝ Զէյթունցիները միշտ յարգանք ունեցած են դէպի զարգացած մարդը, բայց այդ ատեն, ապրելու առաջին պայմանը կը նկատէին քաջ ըլլալը: Նոյնիսկ հայ աղջիկներ կ'արհամարհէին այն երիտասարդները որոնք կտրիճ չէին:

ԺԸ. դարու վերջերը՝ Զէյթունցիները այնքան հարստացան ու զօրացան, որ այլեւս յարձակողական դիրք բռնեցին ու սկսան աջ ու ձախ բազմացնել արշաւանքները, մանաւանդ Անտրունի հարուստ դաշտին վրայ: Երեք անգամ յարձակեցան Պօզտօղանցիներուն վրայ, վառեցին անոնց գիւղերը եւ իրենց հարիւր տարուան ստրկութեան վրէժը լուծեցին: Ահն ու սարսափը պատեց բոլոր Թիւրքմէնները, որոնց համար Զէյթունցին այլեւս առասպելական դեւը դարձաւ:

Օսմանեան կառավարութիւնը կասկածանքով դիտեց Հայոց զօրանալը եւ ջանաց անմիջականօրէն նուաճել զանոնք եւ այդ պատ-

ճառով միշտ գրգռեց աշիրէթները, բայց ի դերեւ ելան իր ջանքերը, Զէյթունցիները շատ զօրացած էին։

Գաղափար մը տալու համար այդ շրջանէն մինչեւ 1860 թուականը անոնց պատրաստութեան մասին, մէջ կը բերենք, անոնց դիւցազներգութեան մէկ տողը, որ կը խօսի Զէյթունի ռազմամթերքի մասին․

«Հէր պիր էվտէ հէտի ֆէչէ պարըտ վար» (*)։

Մէկ թաղիքը կը պարունակէր 40 լիդր վառօդ, ուրեմն ամէն տուն ունէր 280 լիդր վառօդ։ Զէյթունի լիդրը երկուք ու կէս օխա է, որ ըսել է ընդամէն 700 օխա վառօդ։ Շատ բնական է որ աղքատ ընտանիքները չունէին մէկ-երկու օխայէն աւելի։ Պատերազմի միջոցին իշխաններն ու աղաներն էին, որ մեծամասնութեան կը բաշխէին պէտք եղածին չափ։ Այդ կարողներուն թիւը 50ի կը հասնէր․ միջին հաշուով մը Զէյթունի մէջ միշտ կար 30 հազար օխա վառօդ, որ փոքրիկ իշխանութեան մը պատրաստութեանը կը հասնի։ Այդ վառօդները իրենք կը շինէին գեղեցիկ տեսակէն, որ շատ յարգի է թիւրքմէններուն մէջ իսկ։ Կապարը մտածելու խնդիր մը չէր․ որովհետեւ արծաթախառն կապարի հանքեր կային շրջանները։ Զէյթունը շրջականերով ունէր 15 հազար զէնք բռնող կորիճներ եւ որովհետեւ այդ ժամանակ ամէնքն ալ զինուած էին, սարսափելի ոյժ մը կը ներկայացնէին ու կը փակէին բոլոր կիրճերը օսմանեան զօրքերուն առջեւ ու կը մնային անպարտելի։

VIII

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՇՈՒՂՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՐԲԱՌԸ

Զէյթունը իր գիտնական եպիսկոպոսներէն ու վարդապետներէն զատ ունեցած է միշտ իր ժողովրդային երգիչները․ առաջինները հազիւ թէ դար ու կէս գոյութիւն ունեցած են, բայց վերջինները միշտ գոյութիւն ունին։ Եթէ առաջինները խօսած են ժողովրդի հոգւոյն հետ, գալիք աշխարհին համար, աշուղները երգած են ներկայ կեանքի մասին եւ թարգման հանդիսացած են Զէյթունցիներու սրտերուն ու զգացումներուն։

Աշուղներու երգածները Զէյթունցիք աւաչ կ'անուանեն, որ

---

* «Ամէն տան մէջ հօթը թաղիք վառօդ կայ»։

Հայերէն աւաչ բառն է․ եւ անոնք երբեք երգել բառը չեն գործածեր, այլ աչել: Աւաչները երկու տեսակ են,— Դիւցազներգութիւն ու հովուերգութիւն: Դիւցազներգութիւնները իրենց պատերազմներու եւ արշաւանքներու նկարագրութիւններն են, սպառնական ու խրոխտ ոճով: Ցաւալին այն է, որ անոնք բոլորն ալ Թուրքերէն լեզուով են, թէեւ հնարողներն ալ հայ եղած են: Իրենց փափաքը եղած է որ Թուրքերը հասկնան:

Դիւցազներգութիւնները յօրինուած են ընդդիմախօսութեամբ, տաճիկն ու հայը դէմ դիմաց: Ամէն անգամ գրեթէ տաճիկ փաշան է որ կը սկսի իր սպառնալիքները Զէյթունցիին դէմ․ կը սկսի մնապարծութեամբ ու ինքնագովութեամբ: Թուրքին նկարագիրը երբեք այնքան գեղեցիկ նկարագրուած չէ, որքան այդ ժողովրդային երգերուն մէջ․ նա պոռոտախօս, գոռոզ ու արհամարհող է վախկոտին դիմաց, իսկ քաջին դէմ՝ քծնող ու վախկոտ: Զէյթունցին հակառակն է անոր․ կը խօսի ինքնավստահ, աներկիւղ, կռթնած իր ժայռերուն, պատմելով իր քաջութիւնները եւ ապաւինելով Աստուծոյ արդար դատաստանին: Այդ աւաչներուն մէջ կ'երգուին նախ Զէյթունի իշխանները, ապա գիւղապետներն ու ժողովրդային հերոսները, որոնք, կռիւներու գլխաւոր դերակատարներ են եղած: Ամենէն մահացու դատակնիքն է, որ ժողովուրդը կ'արձակէ այդ աւաչներուն մէջ, վատ ու թոյլ իշխաններուն դէմ:

Աշուղներ շատ կան Զէյթունի մէջ․ հրացանին ու դանակին հետ ջութակ (տամպուրայ) մը ունին անոնք: Ամէն տեղ կը մտնեն․ պատերազմի ամենէն տաք տեղերը կ'երթան կռուելու եւ լաւ որոշելու իրենց հերոսներն ու թշնամիի շարժումները (*): Պատերազմի դադարման միջոցներուն, կը սկսին ածել ջութակները, կ'անմահացնեն հերոսները եւ կը խանդավառեն պատերազմիկները: Զէյթունցին շատ փառասէր է․ իր գլխաւոր փառքն է իր քաջ անունը լսել աշուղի մը բերնէն:

Աշուղը՝ պատերազմէն վերջ, նստած է քաջերու մէջտեղ եւ իշխանական ժողովատեղիները: Ծիծաղներով, կեցցէներով ու պարերով կը շրջապատեն զայն: Խումբին մէջտեղ դրուած է գինիի պեճեկը (փարչ) կամ օղին․ ուրիշներ խորովածի շամփուրները կը դարձնեն կրակին վրայ․ ոմանք կը սպասարկեն․ երրորդ մը վէրքերը կը կապէ․ չորրորդ մը զէնքերը կ'իւղոտէ եւ աշուղները դէմ դիմաց նստած կ'երգեն եւ ջութակ կ'ածեն: Օտարական մը որ ծա—

* 1895ի պատերազմին, Ֆռնուզցի Յակոբ անուն աշուղ մը, սրունքէն զարնուած, ամէն օր կը կռուէր եւ իրիկունը վանքին մէջ, իմ ներկայութեանս ԱՒԱՉ կը հնարէր եւ կ'երգէր եւ իր հեղինակութիւնն է այդ պատերազմին մէկ ԱՒԱՉը: Ամէն իրիկուն վէրքերը կապելէ յետոյ, ՏԱՄՊՈՒՐԱն ձեռքն էր․ կ'երգէր ուրախ եւ զուարթ, որպէս թէ հարսանիքի մէջ եղած ըլլայինք:

նօթ չէ այս սովորութիւններուն, ինքզինքը պիտի կարծէ հարսանեկան հանդէսի մը մէջ: Պիտի չկարծէ թէ այդ օրը ընկերներ մեռած էին քաջաբար: Մեռելի վրայ երբեք խօսք չեն ըներ. փառաւորագոյն դէպքն է որ մէկուն կրնայ պատահիլ. եթէ մէկը ուզէ մխիթարել մեռելին տէրը, անիկա կը պատասխանէ. «Կուժը ձրի չի լենիր», եւ կամ «Գոմէշը կը մեռնի, կաշին կը մնայ, քաջը կը մեռնի՝ անունը կը մնայ»: Զէյթունցիներու մէջ արմատացած է անմահութեան գաղափարը բարի անուան եւ քաջ յիշատակին համար միայն:

Զէյթունցիներ աւաչները կ՚երգեն իրենց բոլոր խնջոյքներուն, հարսանիքի, նշանախօսութեան, ուխտագնացութեան ու ճամբորդութեան միջոցին: Զէյթունէն դատ՝ Քիրէճ եւ Տաշ-Օլուգ գիւղերն են որ շատ աշուղներ ունին. իսկ Ֆռնուզցիները, կարելի է ըսել, ամբողջութեամբ աշուղ կը ծնին: Անոնց ճաշակը աւելի նրբացած է. եւ այդ պատճառաւ՝ աւելի մաքրաէր, պճնաէր ու հեշտաէր են: Ֆռնուզի կառավարիչ Գէորգ Պլտըրեանը նշանաւոր աշուղ մըն էր, որ հնարած է շատ մը սիրային երգեր:

Դժբախտաբար Զէյթունի մէջ հին անցքերու դիւցազներգութիւնները մոռցուած են, որոնք անկասկած հայերէն ըլլալու էին: Այժմեան աւաչները, աշիրէթներու պարտութենէն վերջ երգուածներն են: Մէկ դիւցազներգութիւն միայն կայ ամենէն հին – Ղարաճ-Օղլանը որ Կարապետ-Տղան կը նշանակէ: Աշուղ Տավուտ ունի շատ աւաչներ Ղարաճ Օղլան անունով: Կտորը զոր կը տեղաւորեմ ստորեւ, սրածութեանց վրայ երգուած է:

«Հավաս կիւվէս, եափտըրտըղըմ օտալար,
«Ղօրխարըմ տիւշմանն կէլիպ դօնար, եուրտ օլուր» (*):

Այս տողերը բաւական են ցոյց տալու թէ ինչպէս թիւրքմէնները հեռահեռէ գրաւած են հայերու կալուածները եւ հոն հաստատուած: Բայց քաջ Ղարաճ-Օղլան վերջին տողերուն մէջ կ՚աւելցնէ.

«Պինէյտիմտէ դըր աթըմըն իւզիւնէ,
«Կէօսթէրէյտիմ տէօկիւշ, դավղա նէրտ՚օլուր» (**):

Հին աւէջներու մէջ կ՚երգեն նաեւ Քէօր-Օղլին, որ թէպէտ հայ չէ, բայց Զէյթունցիին համար պաշտելի, առիւծասիրտ ասպետ մը, որ քաջութեան եւ ռազմական խրատներ կու տայ:

---

* «Փափաճով, իղձով շինած սենեակներս,
«Վախնամ թէ թշնամին գայ բնակի, իրեն կայան հաստատելու»:

** «Հեծնէի զորշ ձիուս վրայ,
«Եւ ցոյց տայի թէ պատերազմն ինչպէս (կամ որտեղ) կ՚ըլլայ»:

Հովուերգութիւններն աւելի բանաստեղծական ճաշակով գըրուած են. անոնց մէջ գեղեցիկ պատկերներով կը նկարագրուին սիրային անցքեր: Այդ աւաչներուն մէջ սիրահարութիւնը կամ նշանախօսութիւնը կը վերջանայ, սիրած աղջիկը փախցնելով եւ կամ զայն սեփականացնելու համար կռիւներ մղելով: Սիրահարներու մեղրալուսինը կը բոլորի լեռներուն ու հովիտներուն մէջ: Առագաստի անկողին կ'ըլլան ալեծածան մարգերը:

Այդ աւաչներէն ամենէն գեղեցիկներն են «Պէրիտի աւաչը» եւ «Ջիւն աւաչը»: Առաջինը կը նկարագրէ բարձր ու պատկառելի Պէրիտի դալարազեղ վայրերը, անոր հանքերը, ամառնային զուարթ կեանքը ու սիրային միայնութիւնը. կը վերջանայ բացագանչելով Պէրիտը դշխոյ, որ իր հիւսիսային արեւելեան քղանցքին վրայ ունի Ալպիստան քաղաքը, հարաւայինի վրայ Զէյթունը եւ արեւմուտքի վրայ Քիրէճ գիւղը: Հեղինակը Քիրէճցի մը ըլլալու է, այս գիւղին այդքան կարեւորութիւն տուած ըլլալուն համար:

«Ջիւն աւաչը» հրաշակերտ մըն է. ռամկին բերնէն երբեք այսքան հրատապ ու պատկերացնող բանաստեղծութիւն մը չէ կարելի ակնկալել սիրոյ մասին: — Կարիճ մը ձիւն տեսակները կը գովէ զանազան գոյներով եւ անոնց քով որեւէ թերութիւն կը գտնէ: Վերջապէս կ'ընտրէ միայն Խօվէյիկ-Ղըբը, որ տատրակագոյն ընտիրակն է, այսինքն քիչ մը մութ ճերմակը: Կը գովէ անոր բաշի թաւութիւնն ու երկարութիւնը, պճեղներուն ամրութիւնը, սըրունքներուն գիրաթեքութիւնն ու արագավազութիւնը. պոչին կամարաձեւ բռնելը ու գլխուն ուղղանկիւն կանգնիլը, խրոխտ երիտասարդի կրծքին դէմ: Կը նստի անոր վրայ եւ Կիլիկիոյ դաշտերէն դէպի լեռները կը բարձրանայ, նկարագրելով տեսարաններն ու երազելով իր սիրուհին – գեղեցկութեան աստուածուհի մը, որուն այտերը կը նմանին «ձիւնին վրայ թափած կաթիլ մը արեան»: Իր գրկին մէջ նստեցուցած զայն, յարմար տեղեր կ'որոնէ եւ կը բարձրանայ մինչեւ Պէրիտ լերան ձիւնապատ գագաթը եւ կը վերջացնէ իր երգը հեռաւոր խօսքերով.

«Ա՜խ սիրականս, եթէ ձիւնին մէջ մես մերկ ծոցդ մտնէի,
Ձմեռն ինձ ամառ կը դառնար»:

Կ'երգեն նաեւ «Ուղտին աւաչը» որ վաչկատուն կեանքը կը պատկերացնէ:

***

Զէյթունի բարբառը բոլորովին տարբեր է Հայաստանի գաւառաբարբառներէն: Գլխաւոր առմամբ կը նմանի Հաճընի, Մարաշի,

Պէյլանի, Սուէտիոյ եւ Քէսապի բարբառներուն: Վերջին երկուքը քիչ մը արաբական բառեր ունին իրենց մէջ: Զարմանալի է որ արմատական տարբերութիւն մը կայ այս բարբառին մէջ: Կը կարծեմ թէ ի սկզբանէ անոր Կիլիկեան լեզուն կը տարբերէր Հայաստանինէն. արդիւնք՝ կա՛մ իր խոր ձորերու արձագանգին եւ կա՛մ սկզբնական ցեղային բաղադրութեանց:

Զէյթունցիներու լեզուին մէջ շատ գեղեցիկ բառեր կան, նոյնիսկ գրաբարաձեւ ասացուածքներ. օրինակ «ընդ աս իկօ» (ընդ այս եկուր): Ունին միայն քիչ մը Թրքական եւ քրտական բառեր. օրինակ «չիւք» – ինչ: Շատ անգամ երկար միտք մը, քանի մը բառով կը հասկցնեն. օրինակ «խախօնց գնօ» – այսինքն ուր որ պիտի երթաս, գնա եւ այդտեղէն ետ եկուր: Բուսական, հանքային եւ հողագործական բոլոր բառերն ունին: Ունին նաեւ անէծքի, հայհոյանքի, օրհնէքի, գովասանքի եւ բամբասանքի այնպիսի բանաձեւեր, որմէ զուրկ է Պոլսոյ մշակուած աշխարհաբարը:

Զէյթունի բարբառին ու Կ. Պոլսոյ հայերէնին միջեւ տարբերութիւնը բառերու հնչման մէջ է: Զէյթունցիները եւ առհասարակ հայախօս կիլիկեցիները, հայկական բառերու չեշտուող ա–ը կը փոխեն ո–ի. օրինակ «Հոց տույ», փոխանակ ըսելու «Հաց տուր». բայց հոլովման միջոցին կը ճշդեն եւ մայրական արտայայտութեան կը տանին. օրինակ «Հացին եղէյքը տույ» (հացին եզերքը տուր), սեռական, տրական եւ գործիականին մէջ: Մեծ փոփոխութիւն մըն ալ ր գրին վրայ ունին. այսինքն հայկական եւ Թրքական բառերու ր գրերը յ կ'արտասանեն, օրինակ «տույ» փոխանակ ըսելու «տուր»:

Ուրիշ պարագայ մը եւս կայ Զէյթունի եւ Կիլիկեան բարբառին մէջ նշանակելի, որ Խաչակիրներուն մէկ հետքն է. այն՝ որ Զէյթունցիները Ֆրանսացիներու նման գ, թ եւ դ վերջաւորող բառերուն այդ տառերը կը տանին կապել ձայնաւոր գրով սկսող յաջորդ բառին. զոր օրինակ՝ «պլէ գիկօյ», փոխանակ ըսելու «պլէգ իկոյ»» որ կը նշանակէ «մանչ, եկո՛ւր». «պապու գէչկը կուլնոյ», փոխանակ ըսելու «պապուդ էչկը կուլնոյ», որ կը նշանակէ՝ «պապուդ աչքը կուրնայ»:

Հայկական լեզուն որ բնաւ ըը յօդը չունի, զէյթունցիները բառ մը ունին, որ կը կրէ այդ յօդը, Ֆրանսական արականի եւ իգականի փոփոխութիւններով. անկասկած այդ եւս մնացած է Խաչակիրներու շրջանէն եւ վստահ ապացոյց մըն է ԱԵԷ քաղքիկին Ֆրանսական անուն մը եւ իշխան մը ունենալուն: Այդ բառն է «պըլէգ»ը, որ կը նշանակէ մանչ. մանչուն կը կանչեն այսպէս՝ «լը պլէգ», իսկ աղջկան «լա պլէգ». յոգնակիին մէջ յօդը կը վերցնեն եւ պարզապէս «պլէգ» բառը կը յիշեն իրենց յոգնակեցուցիչ մասնիկով – «պլըգտէֆ»:

Զէյթունի բարբառին մէջ, ինչ որ ամենէն նշանակելին եւ ուրախացուցիչն այն է որ ունի պատերազմական գործողութիւններու եւ շարժումներու այնպիսի բացատրութիւններ եւ բառեր, որ ուրիշ ոչ մէկ տեղի հայերէնին մէջ կան: Իրաւ է թէ հայկական լեզուն ճոխ է այդ տեսակ շարժումները բացատրելու, սակայն զանազան գրագէտներ իրենց ուզած բառերով կը բացատրեն, բայց ոչ մէկինը պաշտօնական հանգամանք ունի: Հայկական պատմութիւնը տուած է հայ թագաւորներու եւ սպարապետներու անունները, բայց չէ նշանակած թէ՝ անոնք իրենց զօրքերը մարզած միջոցին կամ պատերազմական գործողութիւններու ատեն, ինչ որոշ բառերով կը հրամայէին— օրինակ «Ի փախուստ մատիք» կ'ըսէի՞ն թէ, պարզապէս «Փախէք»: «Յարձակո՞ւմ» թէ՝ «Գրոհ տո՛ւք»· «Աւար առէ՛ք», թէ՞ «Կապուտ կողոպուտ արարէք»: Ոչ մէկ հայ գրագէտ կրնայ որոշել:

Զէյթունցի հայերը միշտ մնալով անկախ կամ կիսանկախ եւ ըլլալով պատերազմիկ ժողովուրդ, դեռ պահած են ռազմական բացատրութիւնները, որոնք թէեւ շատ չեն, բայց բաւական են բացատրելու իրենց պատերազմական անհրաժեշտ գործողութիւնները:

Այսպէս. «Ուղուցէ՛f» բառը երբ կ'արտասանէ Զէյթունցի իշխանը, կը հրամայէ յարձակում գործել եւ կամ պարզապէս՝ marche! տարբերութիւնը խիստ կամ թեթեւ արտասանելուն մէջն է: «Ըլըվիցէf» (օլորուեցէք բառէն), կը նշանակէ փախէ՛ք, Ֆրանսերէն sauve qui peut.

«Խըլըմփը՛շտ» կը նշանակէ աւարել. եւ Զէյթունցիներ մորեխի նման կը լափեն թշնամիի թողած դոյքերն ու մթերքը:

«Փսխիցէ՛f» կը նշանակէ կրակ ընել. սկսիլ արագ հրացանաձգութեան: Փսխելը փոխաբերաբար առած են եւ կը բացատրեն հրացանին հուր եւ մահ փսխելը:

«Կպուցէ՛f», կը նշանակէ սուսերամերկ կռուիլ կամ փայտածեծ ու բրածեծ ընել թշնամին:

«Իտիվօնց fէշվիցէ՛f» (ետեւանց քաշուեցէք) կը նշանակէ նահանջել:

«Էջիկդի», աջ կողմ:

«Ձոխ դի», ձախ կողմ:

«Ըղո՛րդ», շիտակ կանգնիլ կամ յառաջանալ:

«Կպցուիլ» կապարով զարնուիլ:

«Պառկէ՛ փսխէ՛», փորի վրայ պառկած կրակել: Եւայլն:

ԷՕՄԷՐ ՓԱՇԱ, ԽՈՅ ՅԱԿՈԲ, ԱԼԻ ՓԱՇԱ

Օսմանեան կառավարութիւնը բարի աչքով չդիտեց Զէյթունի զօրանալը եւ աշիրէթներու պարտուիլը: Առիթ մը կը փնտռէր թափանցելու Զէյթունի ներսը եւ զայն հիմնայատակ քանդելու: Այդ առիթը ինքը ստեղծեց: Զէյթունցիք վերջերը որոշուած 15 հազար դահեկան տուրքը ուղղակի կ'ուղարկէին Կ. Պոլիս, Այա-Սոֆիայի Իմամին: Մարաշի Կառավարիչ Էօմէր Փաշա բազմաթիւ զօրքերով եկաւ եւ բանակ դրաւ քաղաքին շուրջը 1780 թուականին, Սուլթան Համիտ Ա.ի օրերուն, եւ պահանջեց որ պարտքերը ուղղակի իրեն վճարուէին: Զէյթունցիք մերժեցին: Էօմէր՝ վախնալով իջնել Կոտորածի Ձորը, քաղաքը մօտականերէն պաշարեց եւ ոչնչացուց Զէյթունցիներու այգիները, պարտէզներն ու ձիթենիները: Եօթը ամիս խիստ պաշարումէ մը յետոյ, Զէյթունցիք մօտ էին սովամահ ըլլալու: Որոշեցին կռուիլ եւ չհամակերպիլ Էօմէր Փաշայի պահանջներուն: Եղուալեան իշխաններէն Յակոբ անուն երիտասարդը, երազին մէջ տեսած էր թէ ինքը պէտք էր սպաննէր Էօմէր Փաշան: Կարենալ իր նպատակին հասնելու համար, խոյի մը մորթը հագաւ եւ գիշերանց մօտեցաւ Փաշայի վրանին: Առտուն կանուխ երբ նա կ'ուզէր ապտէսթ *առնել, «Յանուն Յիսուս Քրիստոսի» կոչելով սպաննեց զայն եւ արագօրէն փախաւ: Դարանի նստած խումբերը յարձակում գործեցին, շփոթութեան մատնեցին բանակը, որ առանց հրամանատարի սկսաւ փախչիլ բաւական կորուստներ տալով:*

Այս պատմութիւնը արձանագրուած էր Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցիին Յայսմաւուրք*ին մէջ, 1781 Փետրուար 24ին, Պապուկ անուն քահանայի մը ձեռքով: Ահաւասիկ մէկ տունը Էօմէրի աւաչէն:*

Էօմէր Փաշա, ապտէսինի էյունէ ալտը,
Գօչտան գուրշուն կէլիպ էօմրիւն գալտըրտը·
Լաշէսի չատըր գաբուսունտա տէվրիլտը գալտը,
Եագուպ իշխան իկիթլիյին պիլտիրտի:

Թարգմանութիւն

Էօմէր Փաշան լաւ առաւ իր բաղնիքը,
Խոյէն կապար արձակուած, վերջ տուաւ կեանքին·
Դիակը վրանին դրան առջեւ թաւալ-գլորեցաւ,
Յակոբ իշխան իր քաջութիւնը գիտցուց:

Խօմէրի յաջորդը՝ Ալի Փաշա, ուզելով իր նախորդին վրէժը լուծել, զօրաւոր բանակով մը քալեց Զէյթունի վրայ 1782ին: Անիկա եկած էր այս անգամ շատ դժուարին ճամբէ մը եւ բանակ դրած Մեծ-Քարի եւ Կիւրէտինի անցքին բերանը: Զէյթունցիք բազմութեամբ գացին դիմաւորելու զինքը չթոյլատրելու համար, որ աւելի յառաջանար: Կարճատեւ ընդհարումէ մը ետք Ալի Փաշա չարաչար պարտուեցաւ եւ մազապուրծ փախաւ Մարաշ, ուր ամօթէն ու զայրոյթէն՝ մէկ ժամ վերջ կաթուածահար եղաւ ու մեռաւ: Այս պատերազմին մեծ քաջագործութիւններ ըրաւ Հայ-Լերան իշխաններէն մին, Ճիկր Պարոնի սերունդէն, որ եկած էր կռուի 300 քաջերով եւ հալածեց թուրքերը մինչեւ Քարէ Կամուրջ: Այս գերդաստանը կը բնակէր Ամանոսի հիւսիսային մասը, Հովիտ գաւառին մէջ, որ մինչեւ այսօր ալ Հովտու կը կոչուի եւ ուր տակաւին կը բնակին այդ գերդաստանի մէկ մասը եւ իրենց գիւղը կը կոչուի իրենց անունով Ձաքրենք: Զէյթունցիք այս Ճիկր հերոսը տարին իր 40 տուն ընկերներով եւ բնակեցուցին Զէյթունի Պօղ Պայըր թաղին մէջ: Անոնք թէեւ ազնուական ծագում ունին եւ միշտ քաջեր տուած են, բայց կը հպատակին այդ թաղի իշխան Շովրոյեանին:

Ահաւասիկ մէկ տունը Զէյթունցի աշուղի հնարած աւաչին.

Ալի Փաշա Կիւրէտինէն եէթիշտի,
Զէյթունլուլար իլէ օրտա թութուշտու
Մաղլուպ գաչուպ՝ կիւճլէ Մարաշա տիւշտի·
Տամլա էնտիրիպ, ախրէթինէ գավուշտու:

Թարգմանութիւն

Ալի Փաշա Կիւրէտին հասաւ·
Զէյթունցիներուն հետ հոն կռուեցաւ·
Պարտուած՝ փախաւ եւ դժուարութեամբ Մարաշ հասաւ·
Կաթուածահար ըլլալով, իր վախճանը գտաւ:

X

ԳԱԼԷՆՏԷՐ ՓԱՇԱ ԿԻՐԱԿՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մինչեւ 1808 թուականը, քսան եւ վեց տարի՝ Զէյթունը խաղաղութեան շրջան մը անցուց: Բայց այս թուականին Մարաշի կառավարիչ Գալէնտէր Փաշա, մեծ բանակով մը յանկարծ պաշարեց Զէյթունը եւ պահանջեց որ տարեկան 30.000 դահեկանի

տուրքը վճարեն օսմանեան կառավարութեան: Պաշարումը տեւեց 9 ամիս. Զէյթունի իշխանները յօժարամիտ ձեւացան տուրքը վըճարելու եւ Գալէնտէր պաշարումը դադրեցուց եւ մեկնեցաւ Մարաշ: Քիչ վերջ Զէյթունցիք մերժեցին այդ պահանջը եւ ապըստամբեցան:

Այս առեններ Կիրակոս Ա. Կաթողիկոս Սսի Վանքը կը նորոգէր եւ կը պատէր պարիսպներով. այս ձեռնարկը եւ Զէյթունցիներու հարկի վճարման մերժումը օսմանեան կառավարութեան կասկածները յարուցին, իբր ազդարար նշաններ ազգային անկախութեան մը: Գալէնտէր Փաշա գաղտնի հրահանգներ ստացած էր Կիրակոս Կաթողիկոս Աջապահեանը բռնել կախելու: Բայց անիկա բարեկամն էր Սսի աւատապետ Կօզանեան Զատրճի Մէհմէտ Բէկի: Ուստի խարդախութեամբ թելադրեց Մարաշի հայերուն որ հրաւիրէին Կաթողիկոսը, որպէսզի Զէյթուն ուղարկէր հաշտութեան համար: Մարաշցիք անտեղեակ Գալէնտէրի թաքուն դիտաւորութեան, հրաւիրեցին Կաթողիկոսը, որ եկաւ Ծննդեան շաբթուն: Խթումի իրիկունը բանտարկուեցաւ Գալէնտէր Փաշայի հրամանով եւ յաջորդ օրը պիտի կախուէր: Մարաշցի հայեր 100 հազար դահեկան կաշառք տալով ազատեցին Հայրապետը: Ուսպէնեան Աբրահամ Պատրիարք դիմած էր Բարձրագոյն Դուռը եւ չքմեղացուցած Կիրակոս Կաթողիկոսը: Եպարքոսը պաշտօնանկ ըրաւ Գալէնտէր Փաշան, որ ստիպուած վերադարձուց ստացած կաշառքը եւ մեկնեցաւ Մալաթիա, ուր ան ալ մեռաւ կաթուածահար:

XI

ՉԱՓԱՆ ՕՂԼՈՒ ՄԷՀՄԷՏ ՓԱՇԱ ԵՒ ՔԷՕՍԷ ՓԱՇԱ

Չափան Օղլու Մէհմէտ Փաշա, Սուլթան Մահմուտ Բ.ի պաշտպանեալ մտերիմ բարեկամն էր: Սուլթանը բարեկարգութեան համար զայն ուղարկեց Կայսրութեան խորերը, որ տիկտատորի մը պէս պատժեց եւ կախեց ապստամբ աւատապետները: Անիկա Պէյլանի մէջ կախեց 17 ցեղապետներ եւ ապա քալեց 50·000 զօրքով Հալէպի վրայ, ուր 1810էն ի վեր ինքնագլուխ կ'իշխէր

Հարպիւլ Օղլու անուն Փաշա մը: Կարճ ժամանակի մէջ նուաճելէ ետք զայն կը վերադառնար իր ծննդավայրը Եօզղատ: Երբ Մարաշէն կ'անցնէր (1819ին), տեղացի Թուրքերը պատմեցին Զէյթունի մասին եւ խնդրեցին որ երթար զայն ալ նուաճէր: Անիկա վստահելով իր զօրքերու բազմութեան վրայ, քալեց Բերրուսի ճամբով եւ հասաւ մինչեւ Ընկուզեկ յերան ստորոտը: Այն ատեն Ղըրըխի Մազէ կամուրջէն զատ ճամբայ չկար անցնելու: Հազիւ թէ 500 հոգի անցած էին, Զէյթունցիներ դարանի նստած Քէրթմէն գիւղի մէջ, կրակեցին եւ սպաննեցին 25 հոգի եւ մնացածները գերի բռնեցին: Ջափան Օղլու յուսահատած եւ չուզելով աւելի մեծ պարտութեամբ իր անունը աղարտել, պաշարումը վերցուց եւ մեկնեցաւ Եօզղատ:

Զէյթունցիներ մարդասիրաբար խնամեցին գերիները: Ջափան Օղլու Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին դիմեց անոնց ազատութեան համար: Զէյթունցիք պատիւներով արձակեցին զանոնք եւ հրացան մը նուէր ղրկեցին Մէհմէտ Փաշային. ան ալ մէկ մէկ նժոյգ ուղարկեց Զէյթունի 4 իշխաններուն եւ խոստովանեցաւ թէ՝ խաբուած էր Մարաշի Թուրքերու զրպարտութիւններէն:

Ահա տաղ մը անոր համար երգուած աւաչէն.

Օսմանըը թիւփէնկի հէփ չաթըր փաթըր·
Զէյթուն թիւփէնքէրի սայմատը խաթըր·
Ջափան ամէրլէրին վուրտուգնա եաթըր·
Տօրթում Ջափան Օղլու, վազ կէչ Զէյթունտան:

Թարգմանութիւն

Օսմանեան հրացանները բոլորն ալ ապմկայոյզ·
Բայց Զէյթունի հրացանները (*) չեն գիտեր խաթիր·
Ջափանի գինուորները դարնելով պառկեցուր·
Բարեկամս Ջափան Օղլու, Զէյթունէն հեռացիր:

Մարաշի Փաշաներու եւ Ջափան Օղլուի անյաջող արշաւանքներէն յետոյ, Զէյթունը նուաճելու փորձ մը ըրաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ Փաշան, որ 1829ին բազմաթիւ հեծեալներով արշաւեց մինչեւ Կոկիսոն: Գունդ մը Զէյթունցիներ հոն եկած կը սպասէին իրեն: Հազիւ թէ ընդհարումն սկսաւ, Փաշայի հեծելազօրքը խուճապով փախուստի դիմեց, վանելի առաջին հարուածով, Եաղուպեան Հաճի Աստուր իշխանը սպաննած էր դրօշակակիրը:

---

* Ասիկա կ'ապացուցանէ Զէյթունցիներու հրացաններու առաւելութեան մասին գրածներս եւ Մէհմէտ Փաշա առաջին զօրավարն է որ զգացած է այդ առաւելութիւնը եւ չէ ցանկացած մեծ պարտութիւն մը կրել:

Ահա անոր վրայ շինուած սաւշը·

Ջէյթուն իկիտլէրի կէօքսիւնէ կէլտի,
Փաշա պայրագտարը գարշըյա տուրտու·
Եաղուպեան իշխան իսէ անը թամ վուրտու·
Աթընտան էրգըլուպ ճան թէսլիմ իթտի·
Փաշանըն օրտուսու հէման պօզուլտու:

Թարգմանութիւն

Զէյթունի քաջերը կոկիսոն եկան,
Փաշային դրօշակակիրը հանդիման կեցաւ·
Եաղուպեան իշխանն ալ շիփ շիտակ զարկաւ·
Ձիէն իյնալով, հոգին աւանդեց,
Փաշային բանակը իսկոյն քայքայեցաւ:

XII

ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ ՓԱՇԱ - ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Զէյթունի պատմութեան ամենէն տխուր էջերն են որ պիտի գրեմ:

Երբ Զէյթուն բարգաւաճման շրջան մը կը բոլորէր եւ քաջութեան հռչակ մը շահած կը սոսկացնէր Թուրքերը, ներքին կռիւ մը պայթեցաւ, որ շատ սուղի նստաւ իրեն եւ քիչ մնաց որ իրենց իսկ ձեռքերով հիմնայատակ ըլլար, առանց թշնամիի միջամտութեան:

Քաղաքային կռիւը սկսաւ Հաճնոց կոչուած քանի մը տուն Թուրքերու համար, որոնք կը բնակէին Սուրէնեան թաղին մէջ: Սուրէնեան Հաճի Խաչիկ Իշխանը, չուզելով որ այդ Թուրքերը շատնան Զէյթունի մէջ եւ ապագային վտանգ մը դառնան, անոնցմէ աղջիկ մը իր որդւոյն ամուսնացնել կ'առաջարկէ, գիտնալով որ պիտի մերժուէր: Կը հրամայէ անոնց որ այն իրիկունն իսկ թողուն եւ հեռանան քաղաքէ: Այդ 14 տուն Թուրքերը թողուցին Սուրէնեան թաղը եւ ապաստանեցան Կարկալար թաղը, Եաղուպեան իշխաններու պաշտպանութեան ներքեւ:

Սուրէնեան իշխանները՝ Եաղուպեանը նկատեցին ուխտադրուժներ եւ ուզեցին պատժել զանոնք: Նախ կտրեցին անոնց ջրա-

ղացի առուն: Եպիսկոպոսներու միջամտութիւնը անօգուտ եղաւ եւ կռիւն սկսաւ արիւնահեղ կերպով: Շորվոեան իշխանը միացաւ իր Պօղ-Պայիր թաղով Եաղուպեաններուն եւ կազմեցին Վարի Թաղերու ճակատը: Ենիաւինեաններ իրենց Վերի Թաղով միացան Սուրէնեաններուն եւ կազմեցին Վերի Թաղի ճակատը: Եւ պատերազմը տեւեց 7 ամիս: Զէյթունցիները որքան որ հիւրասէր եւ ընկերասէր են, նոյնքան ալ դիւրագրգիռ. փոքրիկ խնդրոյ մը համար դանակը հակառակորդին փորին կը խոթեն եւ կամ գնդակով մը կը ծակեն զայն: Բրածեծը չատ քիչ անգամ գոյութիւն ունի եւ «կպուցէ՛ք»ին տեղ՝ աւելի «փախեցէ՛ք» կը լսուի: Իրենց սովորութեան համեմատ՝ ծխնելոյզները մարտկոցի վերածեցին ու սկսան զիրար գնդակահարել եւ արգիլել տուներէն դուրս գալու: Նոյնիսկ ճամբորդութեան ատեն երբ իրար կը հանդիպէին, զիրար կը բապանէին,, զիրար «թուրք» կամ «մասակ» անուանարկելով:

Ծխնելոյզներէն զատ Վարի Թաղեցիները շինեցին Կարկառարի եւ Պօղ-Պայիրի բլուրներուն վրայ մարտկոցներ. իսկ Վերի Թաղեցիները Քէրծէրի եւ Վանքի բլուրներուն վրայ եւ սկսան գընդակահարել իրենց ճամբորդները: Կռիւը այն աստիճանի երկարեցաւ, որ երկու հակառակորդները ստիպուեցան քաղաքը երկուքի բաժնել սահմանագծով մը եւ բոլորովին խզել յարաբերութիւնները: Ո՛չ խնամութիւն հաստատեցին, ո՛չ առեւտուր եւ ո՛չ ալ ազգականի կարօտը քաշեցին կամ խնամեցին: Թաղային կապը աւելի ամուր էր քան ազգականականը: Այս կռիւներու միջոցին Զէյթունը կորսնցուց իր 300 քաջ զաւակները, զորս երբեք զոհած չէ որեւէ թշնամիի դէմ պատերազմներու միջոցին:

Այս եղբայրասպան կռիւներու միջոցին, Մարաշի Կառավարիչ Պայազիտ Զատէ Սիւլէյման Փաշան հրճուեցաւ եւ առիթը ներկայացած գտաւ Զէյթունը բնաջնջ ընելու: Նախ, Վարի Թաղեցիները գրգռեց, խոստանալով անոնց օգնութիւն, քանի որ իսլամներու պաշտպանութեան համար կը կռուէին: Եւ ապա խոստացաւ իր օգնութիւնը Վերի Թաղեցիներուն: Եաղուպեաններ նախապէս քաջալերուած Սիւլէյմանէն, գիշեր մը, յարձակեցան Սուրէնեաններու բերդին վրայ, անոնց մեծերու բացակայութեան ատեն, եւ չուանէ սանդուխներու միջոցաւ մտան բերդէն ներս եւ անխնայ սրէ անցուցին անոնց կիներն ու երեխաները: Ազատեցան միայն երկու մանչեր եւ իշխաններէն Մարտիրոս, Բասիլոս, Ախպաշ, եւ Վարդեվառ որոնք չէին գտնուեր բերդին մէջ: Ասոնք առանց վհատելու կռիւը շարունակեցին աւելի կատաղութեամբ եւ դիմեցին Սիւլէյման Փաշայի օգնութեան, որ եկաւ եւ տեղաւորեց իր վաշտերը Վանքին մօտ: Ան եղաւ պարզապէս դրդիչ մը եւ հանդիսատես մը:

Թուրքերը կը հրճուէին այս եղեռնէն եւ կը յուսային տեսնել Զէյթունի վերջը: Եղբայրասպան կռիւը կը բնորոշէին Թրքա-

կան առածով․«Շանը ժանիքը, խողին կաշիին մէջն է»,Վարի Թաղեցիները շուն եւ Վերի Թաղեցիները խող նկատելով: 2 հայրենասէր եպիսկոպոսներ հաւաքեցին կղերը եւ նշմարելով գալիք աղէտը, վերջին ջանք մը ըրին հաշտեցնելու մոլեգնած հայ իշխանները: Գացին նախ պատարագ եւ հոգեհանգիստ կատարելու անմեղ զոհերու դիակներուն վրայ եւ հանդիսաւոր թափօրով դիմեցին Սուրէնեան իշխաններու բերդը հաշտութիւն առաջարկելու: Զէյթունի ամբողջ ժողովուրդը յուզուած էր սրախողխող երեխաներու մահուամբ եւ կը դատապարտէր իր մեծերը: Ահա ժողովրդային այս ցասումի առջեւ է, որ Վարի Թաղի իշխանները կը համակերպին արձակուած վճիռին, զոր Սուրէնեան իշխաններ պայման կ'առաջարկեն հաշտութեան:

Եաղուպեաններ երկու տարի ոտք պիտի չկոխէին Սուրէնեան Թաղին մէջ եւ Շորվոեան իշխանները պիտի գաղթէին 15 ժամ հեռու Կէօճէֆ ըսուած վայրը: Ասիկա որոշապէս կը ցուցնէ Պօղ-Պայիրի եւ Կարկալարի ժողովուրդին ըմբոստութիւնը, իրենց իշխաններու գործած անգութ ոճիրին հանդէպ:

Սակայն Սուրէնեան իշխաններ մտադրեցին իրենց վրէժը առնել գոնէ, կռիւին պատճառ եղող Հաճոնց Թուրքերէն, որոնք փախած եւ ապաստանած էին Թանուր Թիւրք գիւղը: Գացին եւ սպաննեցին անոնցմէ 16 չափահաս մարդիկ: Եաղուպեաններ, այլեւս լռեցին, բոլորովին չամբաստանուելու համար իբր մահմետասէրներ: Բայց Թանուրցի Թուրքեր բուռն բողոք բարձան Սուլէյման Փաշային քով, որ Պոլիսէն հրահանգուած՝ մեծ բանակով մը եկաւ բնաջինջ ընելու Զէյթունը եւ բանակեցաւ Ջերմուկի դաշտին մէջ 1832 թուին:

Լուր ուղարկեց Եաղուպեան իշխանին եւ համոզեց միանալ իրեն, խոստանալով ընել զինք Զէյթունի միակ տէրը: Ասիկա գուշակելով Թուրքերու թաքուն միտքը որ Զէյթունը ամբողջութեամբ կործանել եւ Վանքը յափշտակել էր, հաւանութիւն կեղծեց եւ գնաց Վանք եւ եղելութիւնը պատմեց Հայ Եպիսկոպոսներուն: Ասոնք գաղտնաբար եւ այն գիշեր հրաւիրեցին 4 գերդաստանի իշխանները, բերել տալով Շորվոեանները: Մէջտեղ բերին Վալի Աւետարանը, որուն վրայ երդում ըրին եւ հաշտութիւն կնքեցին մոռցան տխուր անցեալը եւ եղբայրաբար համբուրուեցան եւ ուխտեցին յաջորդ օրն իսկ վանել իրենց վրայ խնդացող թշնամին: Եւ այս եղաւ հայրենասէր կղերին պարծանքը: Յաջորդ օր Եաղուպեաններ որպէս թէ իրենց բանակը կը տանէին Օսմանցիներու կռնակէն, անոնց օգնելու նպատակաւ, շրջապատեցին զանոնք: Հայ իշխաններ Օսմանեան բանակը յանկարծակիի բերին առջեւէն ու կռնակէն զարնելով, շփոթութեան եւ սարսափի մատնեցին, որ փախաւ մինչեւ Մարաշ 309 դիակ թողելով: Ճակատամարտի ընթաց-

քին զէյթունցիք ունեցան հինգ անձի կորուստ։ Եւ աշուղը երգեց հետեւեալ տաղը․

Մարաշ Պայազիտլի Սիւլէյման Փաշա,
Թէքրար վուրուշմազլա, չըգմատը պաշա․
Տէտի․ Զէյթունլուլարլէ տօսթլուգլա եաշա,
Անլէրլէ ճէնկլէշմէք, հաշալա՛ր, հաշա՛։

Թարգմանութիւն

Մարաշի Պայազիտեան Սիւլէյման Փաշա,
Կրկին կռուելով, չելաւ ի գլուխ․
Ըսաւ, զէյթունցիին հետ բարեկամաբար ապրէ,
Անոնց հետ կռուի՞լ, այլեւս բնա՛ւ, երբե՛ք։

***

Երեք տարի ետք՝ 1835ին, Թօսուն Փաշա յաջորդած էր Սիւլէյման Փաշային։ Ասիկա աշխատեցաւ տարբեր միջոցաւ մը գանձել զէյթունցիներէն 30 հազար դահեկանի տուրքը եւ յետնեալները։ Գիտնալով թէ զինու զօրութեամբ անկարող պիտի ըլլայ՝ Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը հրաւիրեց Մարաշ։ Առաջարկեց անոր որ Զէյթունցիք վճարէին 8 տարուան յետնեալ տուրքը եւ բանտարկեց զայն, յայտնելով որ հոն պիտի մնար մինչեւ հարկերու գանձումը։

Սուրէնեան կորիճներ՝ տեսնելով թէ անկարելի էր ազատել իրենց մեծ իշխանը,60 հոգիով գաղտագողի գացին պաշարել Մարաշի ականաւորներէն էմիր Մահմուտ Օղլի Վէհպի Էֆէնտիին այգին, որ կը գտնուէր Ախրը–Տաղի Ղազմա ըսուած տեղը։ Հոն հաւաքուած էին խնջոյքի համար, ուրիշ երեւելիներ։ Ձերբակալեցին զանոնք եւ գերեցին Զէյթուն։ Ջահան գետը անցնելու համար հեծան անոնց վրայ եւ ստիպեցին զանոնք այդ ստրկական խոնարհութեան․ եւ ապա հարկադրեցին խոզի կաշիներու վրայ աղօթել, զգացնել տալու համար թէ ինչ գէշ բան է բռնութեան ենթարկուիլ։ Ապա գրեցին Թօսուն Փաշային որ պիտի չարձակէին զանոնք, մինչեւ որ Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը պատիւներով չուղարկուէր Զէյթուն։ Մարաշի կառավարիչը համակերպեցաւ։ Սուրէնեան իշխանը Զէյթուն հասաւ եւ ութ օր խնջոյք եւ պատիւներ սարքեց այդ Թուրք ազնուականներուն եւ դարձուց Մարաշ։

Ահաւասիկ անոր աւաչը·

Թօսուն Փաշա Սուրէնեանը գալտըըրտը,
Մահպուս խոխպ՝ զընտանընա էնտիրտի·
Զընտանտան չըգարըբ՝ աթա պինտիրտի
Խալաթլայուպ թա Զէյթունա կէօնտէրտի:

Թարգմանութիւն

Թօսուն Փաշա, Սուրէնեանը վար դրաւ,
Բանտարկելով զայն իջեցուց զնտանին մէջ·
Զնտանէն հանելով ձիու վրայ նստեցուց,
Եւ զգեստաւորելով զայն ի Զէյթուն դարձուց:

XIII

ԱՂՁԱՏԱՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Աղձատաղը կը գտնուի Սեբաստիոյ նահանգին հարաւային արեւելեան կողմը· Տօրոսի Եփրատին մօտեցող շղթան է, մերձ Կիւրինի եւ Տիվրիկի գաւառներուն եւ հեռու է Զէյթունէն 28 ժամ: 1840 թուականներուն բացարձակ ապստամբած էր: Իր բնակչութիւնը քիւրտ ըլլալով, անոնք կ'ասպատակէին շրջակայ թիւրք գիւղերն ու քաղաքները եւ կը սպառնային Սեբաստիոյ: Օսմանեան կառավարութիւնը զանոնք զսպելու համար, կանոնաւոր եւ անկանոն զօրքերու բանակ մը ուղարկած էր, որուն կը հրամայէր մեծ վէզիր Հաֆըզ Ալի Փաշան:

Օսմանեան զօրքերը ամէն կողմէ պաշարեցին Աղձատաղը եւ սկսան կատաղի յարձակումներ գործել: Քիւրտերը ամրացած ժայռերու ու կիրճերու մէջ, ամէն անգամ ջախջախեցին ու ետ մղեցին զանոնք: Սուլթանի բանակը ուժասպառ էր, բայց պէտք էր յաղթել· վասնզի Աղձատաղի արեւելեան կողմն էր Տերսիմը· այնտեղի քիւրտերն ալ պիտի ապստամբէին, ինչպէս նաեւ բոլոր կիսանկախ աշիրէթները եւ պիտի հռչակէին անկախութիւն:

Մեծ Եպարքոսը ճարահատ՝ դիմեց Զէյթունի չորս իշխաններուն, եւ օգնութիւն խնդրեց ի փոխարէն հարկերուն զորս չէին կրնար կամ չէին ուզեր հատուցանել: Նախ ուզեց գլխահարկի փոխարէն զինուոր արձանագրել: Զէյթունի իշխանները համակերպեցան այն պայմանաւ որ Զէյթունցիները կազմէին դաս գունդ եւ

իրենց հրամանատարի առաջնորդութեամբ: Սատրազամը ստիպեալ ընդունեց այս պայմանը, որուն մէջ դարձեալ շահաւոր պիտի ըլլար. երկու ապստամբ թշնամիներէն մէկը անկասկած պիտի նուաճէր եւ ինքը մէկ քարով երկու թռչուն պիտի որսար:

Այդ ժամանակ Տէլի Քէշիշ, իր իսկական անունով Տէր Օհան քահանայ Ղավուղը–Պէօյիւկենց, դարձած էր Պաղտատէն ալեզարդ հասակի մէջ, փորձառու ռազմագէտ մըն էր, քանի որ հազարապետ եղած էր 12 տարի Օսմանցի Տէլի–Պաշ գունդերուն, որ կ'ընկերանային Գոնիայէն Ատանա, Ատանայէն Հալէպ եւ Հալէպէն Պաղտատ գացող կարաւաններուն, զանոնք պաշտպանելու համար աւազակող աւատապետներուն դէմ: Իր անունը փոխած կը կոչուէր Ֆարհատ Աղա կամ Էֆէնտի: Զէյթունի իշխաններ չորս թաղէն, չորս հարիւր հոգի յանձնեցին անոր հրամանատարութեան որոնք մեկնեցան դէպի Աղճատաղ:

Զէյթունցիներ սկիւռի նման առաջին յարձակումով վերելակեցին Աղճատաղի ամուր բերդը եւ գրաւեցին զայն: Մեծ ու անխնայ ջարդ տուին քիւրտերուն եւ աւարեցին անոնց գոյքերը:

Կայսերական զօրքերը՝ մինչդեռ ուրիշ անցքերու վրայ նեղն էին եւ կը կոտորուէին քիւրտերէն, Զէյթունցիք բերդին տիրանալէ յետոյ, պաշարեցին զանոնք ետեւի կողմէն եւ օգնութեան հասան զօրքերուն: Սարսափը տարածուեցաւ քիւրտերու մէջ եւ սկսան փախչիլ: Օսմանեան զօրքերը մնացած գործը ամբողջացուցին. ըստ իրենց սովորութեան, կոտորեցին փախչողները եւ վառեցին գիւղերն ու առեւանգեցին գեղեցիկները: Հայերուն կորուստն եղած էր շատ քիչ. սպաննուած էր միայն Քահանային մէկ հատիկ որդին՝ Սարգիսը:

Եպարքոսը ապշած էր Զէյթունցիներու ռազմագիտութեան եւ արիութեան վրայ. հեռագրած էր Կայսերական Պալատ, որմէ հրաման տրուեցաւ չճամբել հայկական գունդը եւ առաջարկեց անոնց որ ծառայէին օսմանեան բանակին մէջ, որպէս յառաջապահիկ գունդ, ապստամբ ցեղերը զսպելու համար, խոստանալով յաղթըւած երկրի աւարը:

Տէլի–Քէշիշ գուշակելով Եպարքոսի միտքը, որ այդ միջոցով կ'ուզէր նուաճել զիրենք, առաւ իր գունդը, աւարներով բեռնաւորուած եւ գիշեր ատեն անցաւ սրտադող բանակի մէջէն եւ հասաւ Զէյթուն, ուր զիրենք դիմաւորեցին մեծ թափորով ու պատարագով: Այդ օրէն վերջ Աղճատաղը մնաց աղքատ ու նուաճուած, բայց ոխերիմ թշնամի Զէյթունցիներուն:

Այս յաղթանակը շատ բարձրացուց Զէյթունի վարկը ու համբաւը Կիլիկիոյ աշիրէթներուն առջեւ, բայց օսմանեան կառավարութիւնը փոխանակ վարձատրելու, աւելի չարացաւ եւ ոգի ի բուին ջանաց վերջնականապէս նուաճել զանոնք:

Ահաւասիկ առաջին մէկ տունը·

Աղճատաղտա Տէլի Քէշիշին Օղլու,
Հիւճիւմ էթտի գալէյէ, գօշտու տօս տողրու,
Գուրշունլա վուրուլուպ, սէրիլտի պաղրը,
Եար ու աղբարէ տէ վերտի չօգ աղրը։

Թարգմանութիւն

Աղճատաղի մէջ՝ Տէլի Քէշիշի որդին,
Յարձակեցաւ բերդին վրայ շիփ շիտակ,
Կապարով զարնուած՝ աղիքը թափեցաւ,
Իրեններուն ու բարեկամներուն պատճառեց մեծ ցաւ։

XIV

ԹԷՃԻՐՑԻՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ

Թէճիրցի աշիրէթը շատ զօրացած էր եւ գրաւած Ամանոսի հիւսիսային ծայրի արեւելեան ու արեւմտեան զառիթափերը։ Եւ ինչպէս տեսանք միշտ ամառանոց կու գային Տօրոսի բարձրաբերձ արօտատեղիները։ Անոնք ամէնուրեք կը յափշտակէին եւ կ'արածէին իրենց հօտերը։ Արդէն իրենց անունն ալ Թէճիր *արաբերէն է եւ մէկ այլ տեսակը* թիճար *բառին որ կը նշանակէ առեւտրական իսկ թէճիր՝ յափշտակիչ։ Անոնք իրենց յափշտակութիւնները կ'ընէին անխտիր քրիստոնեայէն եւ իսլամէն։*

1842*ին՝ Եուսուֆ Փաշա զանոնք պատժելու եւ նուաճելու համար բանակ դրած էր Զէյթունի հիւսիսային արեւմտեան կողմը,* 8 *ժամ հեռու,* Ղանտիլ-Տաղի *(կանթեղ-լեռ) վրայ։ Թէճիրցիները նեղը մտած, օգնութիւն պաղատեցին Զէյթունի իշխաններէն. չնայելով որ դարէ մը աւելի թշնամիներ եղած էին եւ բազմաթիւ կռիւներ մղած։ Զէյթունցիք ասպետական ոգիով, օգնութեան փութացին ապստամբ դրացիի մը։ Երեք իշխաններ ու Տէլի Քէշիշ* 500 *կտրիճներով յարձակեցան Եուսուֆ Փաշայի վրայ եւ փայլուն յաղթանակով մը ցրուեցին անոր բանակը եւ ինքը մազապուրծ փախաւ Կոկիսոն։ Թէճիրցիներ երախտագիտութեամբ շատ նուէրներ տուին Զէյթունցիներուն եւ ուխտեցին հաւատարիմ մնալ միշտ։*

Ահաւասիկ տաղը, զոր երգած է Թէճիրցի Խալիլ անուն թուրքը: Հազուագիւտ վկայութիւն մը:

1· Տէլի Քէշիշ տէր քի չըգտըմ տէօկիւշէ,
Քարթալը գուզղունու, տէօնտիւմ լէշլաշէ·
Միւնաֆըգա ույմա, կէլ, Եուսուֆ Փաշա.
Տուալարը հազգա, պաղլը Զէյթունուն:

2· Սուրէն Օղլու տէտի, աշրէ՛թ, աղլաման,
Իմտատա հազըրըզ, պօշա պէլլէմէն·
Ենիտիւնեա տէտի, ղաիր էյլէմէն,
Շիմտիտէն սօնկրա տէօկիւշ պէնիմ Զէյթունլու:

3· Ծօվքօղլու տա տէտի, էյ Եուսուֆ Փաշա,
Թէճիրլի աշիրէթէ օլտուն թէմաշա·
Զէյթունլուլար իլէ չըգամազ պաշա,
Տիւնիա ալայա չըգմըշ իւնիւ Զէյթունուն:

4· Եաղուպ Օղլու տէտի, պիլիր հալիմտէն
Նիչէ շահպազլարըմ չըգար զօլումտան·
Կէօզիւմ զան պիւրիւմիշ, զօրգմամ էօլիւմտէն,
Տէօկիւշէ տիւկիւն, պայրամտը պօյ տէր Զէյթունլու:

5· Աշըգ Խալիլիմ պէն ճիւմլէտէն կէտա·
Թէճիրլի աշիրէթի օլմուշ տուր ղատա:
Զէյթունու չապուճագ Եէթիշտի իմտատա.
Ղանտիլ–Տաղը օլտու շանըն Զէյթունլու:

Թարգմանութիւն

1· Տէլի Քէշիշը կ'ըսէ ելայ կռիւի,
Արծիւն ու բազէն թափեցի դիակ դիակի վրայ·
Եկ, խառնակիչներու մի հաւատար, Եուսուֆ Փաշա,
Զէյթունցին աղօթքը կապուած է Աստուծոյ հետ:

2· Սուրէն Օղլուն ըսաւ, աշիրէ՛թ, մի լաք,
Օգնութեան պատրաստ ենք, պարապը մի կարծէք·
Ենիտիւնեան ըսաւ, հոգ մի ընէք,
Ցետ այսու, կռիւը իմս է, Զէյթունցիիս:

3· Շորվոեանն ալ ըսաւ, ո՛վ Եուսուֆ Փաշա,
Թէնիրցի աշիրէթին եղար ծառը ու ծանակ,
Զէյթունցիներուն հետ չես կրնար ելլել գլուխ·
Աշխարհահռչակ եղած է Զէյթունի անունը:

4· Եաղուպեանը ըսաւ, կը հասկնայ վիճակէս,
Ի՞նչքան նարպիկներ կ'ելլեն թեւիս տակէն···
Աչքս լեցուած է արիւնով, չեմ վախնար մահէն,
Կռիւին հարսանիք, եւ տօնին սրախաղութիւն կ'ըսէ
Զէյթունցին:

5· Աշուղ խալիլս, ես ամենէն քաջ,
Թէնիրցի աշիրէթը եղած էր մատաղ·
Բայց Զէյթուն շուտով հասաւ փրկութեան
Ղանտիլ-Լեոն եղաւ հռչակդ, ո՛վ Զէյթունցի:

***

ՀԱՃ' ԱՂԱ, ԹՕՓԱԼ ՍԱՏՕ ԵՒ ՀԱՅԹԱՆԵՐԸ

Եուսուֆ Փաշայի պարտութենէն վերջ, Թուրքերը խորհեցան ուրիշ ձեւով մը նուաճել Զէյթունը. ուզեցին զայն ընկճել անօթութենէ: Զէյթունցիք արմտիք չունենալով, կ'երթան զայն բերել Ալպիստանի եւ Կոկիսոնի դաշտերէն: Ալպիստանի աւատապետ Հաճ' Աղաները խորհեցան պաշար չտալ Զէյթունցիներուն եւ խափանել անոնց երկաթի հանքերը, որոնք մօտ են Ալպիստանի: Ապա յարձակիլ հարաւէն, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն քանի մը բանակներով եւ գրաւել զայն: Այս նպատակաւ Հաճ' Աղաներէն մին Պոլիս գնաց իր ծրագիրը պարզելու եւ հրամանագիր բերելու: 1844ին հրամանագիրը տրուած էր. բայց Զէյթունցիք չհամբերեցին որ Թուրքերը պատրաստեն իրենց ծրագրի գործադրութիւնը: Յարձակեցան Ալպիստանի շրջակայ Թուրք եւ քիւրտ գիւղերուն վրայ, աւարեցին զանոնք եւ քայքայեցին Հաճ' Աղաներու բանակը:

Արեւմուտքէն կազմուեցաւ Թօփալ Սատօ անուն քիւրտ զօրապետի մը բանակը եւ քալեց Զէյթունի վրայ: Ասիկա օր ցերեկ Թմբկահարել տուած էր Թուրք գիւղերու մէջ, կամաւորներ հաւաքելու համար եւ յայտարարած էր թէ՝ 12 տարեկան հայ աղջիկ մը պիտի տանէր Զէյթունէն. ասով կ'ուզէր գրգռել Թուրք երիտա-

սարդներու վաւաշոտ կրքերը: 1000 Զէյթունցիներ այս բանակին կռնակը անցան գաղտագողի: Սատօ իր բանակը դրած էր ձորահովտի մէջ: Զէյթունցիք դիշեր ատեն գլորեցին քանի մը հարիւր յարդի պարկեր եւ մօտեցան բանակին. կռուելու համար խիստ մօտէն, այդ պարկերը գործածուեցան իբր մարտկոց: Գիշերուան 11ի ատենները, երբ Թուրք բանակը կը քնանար, Զէյթունի եկեղեցիի զանգակները միահամուռ հնչեցին եւ յարձակման ազդարար նշանը տուին: Հայերը կրակեցին քնացող բանակին վրայ. զանոնք մատնեցին մեծ շփոթութեան եւ կոտորելով փախցուցին զանոնք ցիր ու ցան: Սպաննուած էր նոյնինքը Սատօ. զայն ճանչցան երբ իր վրայ գտան 500 ոսկի: Զէյթունցիք աւարները յափշտակելով դարձան քաղաք եւ աշուղը երգեց աւաչը.

Թօփալ Սատօ կէլտի Զէյթունումուզա,
Կէօզ տիւքտի օն իքի եաշ գըզլարըմըզա.
Թիւֆէնք նշան ալըպ տիզլէրիմիզէ,
Սատօ Բէկ գաթլ օլտու էլլէրիմիզէ:

Թարգմանութիւն

Թօփալ Սատօ եկաւ մեր Զէյթունի վրայ,
Աչքը տնկեց մեր տասներկու տարեկան կոյսերուն.
Նշան առինք հրացանը մեր ծունկերուն վրայ,
Սատօ Բէկ սպաննուեցաւ մեր իսկ ձեռքերով:

Երրորդ բանակ մը կազմուած Առնաւուտ կամաւորներէ, որոնք կը կոչուէին Հայթա-Գրան *կամ* Գատը-Գրան, *եկած էին Կոկիսոն, հազիւ շաբաթ մը վերջ Սատոյի բանակի փախուստէն: Այս Հայթաները անտեղեակ Սատոյի ճակատագրէն, կ'իջնեն դէպ հարաւ միանալու անոր: Ֆռնուզցիք փութացին լուր բերել Զէյթուն: Հայ քաջերը փութացին ընդ առաջ երթալ Ալպիստանցի* մօրէնե*րուն: Գացին եւ սպասեցին զանոնք Աթ-Օլուգ ըսուած կիրճին բերանը, Զէյթունէն 7 ժամ արեւմուտք: Քիչ վերջ Առնաւուտները, անծանօթ վայրին եւ Հայ լեռնականներու արիութեան, յոխորտանքով կը յառաջանային: Զէյթունցիք պաշարեցին զանոնք եւ երկու ժամ կռիւէ ետք, ձորը լեցուցին դիակներով: 2000 Ալպանացիներէն 40 հոգի միայն կրցած էին ազատիլ եւ ապաստանիլ Մարաշ: Կռիւի այդ վայրը մինչեւ հիմա կը կոչուի* Հայթա-Գրան, *ջարդուողներու անունով:*

***

ԿՌԻՒ ԱՎՇԱՐ ՑԵՂԻՆ ՀԵՏ ՃԱՆՃՈՅ ԲԵՐԴԻՆ ՄՕՏ

Ավշարը Օսմանեան կայսրութեան մէջ բնակող թիւրքմէն աշիրէթներու ամենէն քաջն ու ասպետականն է. գեղադէմ ու հուժկու մարդիկ. լաւ ձի նստողներ. առաջնակարգ սուր գործածողներ եւ հարուստ ուղտատէրեր ու խաշնատէրեր են։ Անոնք կը բնակին Հաճընի գաւառին հիւսիսային արեւելեան կողմը, Տօրոսի հիւսիսային շառիթափին վրայ, Սարոսի եւ Ծամնդաւ գետերու ակունքին մէջտեղ։ Ուզուն Եայլայի ընդարձակ եւ շալարադեղ արօտավայրերը անոնց սեփականութիւնն էր, բայց Սուլթան Ազիզ նուաճեց զանոնք 1865 թուին, իր չէրքէզ կնկան սիրոյն այն հարուստ լեռները տուաւ Կովկասէն նոր եկած չէրքէզ գաղթականներուն բնակութեան համար։ Ավշարներու գլխաւոր գիւղերն են Սարոս կամ Սարըզ եւ Հալլ-Օղլու, իրենց Հալլ-Օղլու իշխանին անունով, որ հայկական ծագում ունի։

Այս կտրիճ ցեղը ըստ իրենց եւ ըստ Հաճընի եւ Կեսարիոյ հայերու աւանդութեանց հայ էր եւ քանի մը դար առաջ մահմետական եղած։ Ըստ աւանդութեան մեծ սով մը եղած է եւ Կեսարիոյ Եպիսկոպոսը արգիլած է անոնց նոյնիսկ իրենց փոքրիկներուն համար կաթ ու մածուն կերցնել Մեծ Պահքի օրերուն եւ բանադրած է զանոնք։ Անոնք ալ զայրացած, մահմետական եղած են։ Ըստ աւանդութեան Արշակունեաց ցեղէն էին։ Մինչեւ այսօր ալ իրենց կիները խաչի նշանը կը դնեն եփելիք հացի խմորին վրայ։ Շատ քաջ մարդիկ են եւ երբեք մէկը չեն զարներ կռնակէն, այլ սուսերամերկ կը յառաջանան թշնամիի ճակտին։ Իրենց բոլոր առեւտուրը Հաճընի հետ էր եւ շատ բարեկամ էին Հաճընցի հայերու։ Այսուամենայնիւ, երբ աշնան կը գաղթէին իրենց արջառներով դէպի Ատանայի դաշտերը, կեր ունենալու համար ձմրան եղանակին իրենց խաշինքներուն համար, չէին ուզեր անցնիլ Հաճընի կարճ եւ ուղիղ ճամբէն դէպի Զուգուր-Օվա։ Վասնզի ստիպուած ըլլալով անցնիլ Հաճըն քաղաքի արեւմտեան եզերքէն, որուն բնակիչները բոլորն ալ հովիւներ են, իրենց անասուններուն մէկ մասը կը մտնէր Հաճընցիներու բաց ձգած ախոռները. շատ ուշ կը նշմարէին այդ կորուստները եւ չէին կրնար պահանջել, չկրնալով հաստատել եղած վարպետորդի յափշտակութիւնը։ Ուստի անոնք, յաճախ կ'երթային Գայտէն-Վահկայի ոլոր մոլոր ճամբաներէն։

1848 թուին, Ավշարները՝ Ատանայի դաշտերէն գարնան դէմ դէպի իրենց երկիրը դառնալու համար, կը փափաքին անցնիլ Անտրունի-Կոկիսոնի գաւառներէն եւ հասնիլ իրենց տեղը։ Ասոնց խաշինքները այնքան շատ էին, որ իրենց անցած վայրերու մէջ ոչ միայն մարգագետինները այլ արտերը կը չորնային։ Կոկիսոնի թուր-

քերն ու Հայերը վախնալով գալիք աղէտէն, դիմում կ'ընեն Մարաշ իրենց ուստապետ Պէյազիտ Օղլու Ահմէտ Փաշային որ արգիլէր Աւշարներու անցքը: Ահմէտ Փաշա Մարաշի Կառավարիչէն կը թախանձէ միջամտել. սա ալ կը յայտարարէ, որ Աւշարները ձմրան բնակելով Զուգուր Օվայի մէջ, կը պատկանէին Ատանայի կուսակալութեան, ուստի պէտք էր դիմել անոր: Ատանայի Կուսակալը կը պատասխանէ թէ ինքը չի կրնար չափուիլ 1500 տնուոր ցեղի մը հետ, պէտք էր դիմել Սուլթանին: Կոկիսոնցիք եւ իրենց ուստապետ Պէյազիտները ճարահատ կը դիմեն Զէյթունի իշխաններուն: Ասոնք ալ ամէն թաղէ 50 կտրիճներ կը զատեն եւ կը կազմեն 200 հոգինոց փոքրիկ գունդ մը եւ իրենց զաւակներու առաջնորդութեամբ կ'ուղարկեն Աւշարներուն դէմ: Հայկական գունդը կը հասնի Չինչին–Պօղազ (Ճանճոյ կիրճ) եւ կիրճի երկու կողմի ժայռերու եւ մացառներու մէջ դարանի կը նստի:

Աւշար ցեղը, իր անհամար խաշինքներով եւ արջառներով եկած բանակ դրած էր Կապանի Մայրամշիլ բերդին քով եւ պէտք էր անցնէր Ճանճոյ Կիրճէն որ իր միակ ուղին էր: Հայ իշխանազունները պատգամաւորներ կ'ուղարկեն Աւշար Բէկերուն՝ Հալլ Օղլու Սէյֆի եւ Ապէտին Օղլու Չէրքէզ Պէյերուն, եւ կը խնդրեն որ անոնք փոխեն Կոկիսոնէն անցնելու իրենց մտադրութիւնը եւ դառնան իրենց երկիրը, իրենց նախկին ճամբաներով:

Աւշար Բէկերը կը քմծիծաղին եւ կը յայտնեն թէ Ատանայի Կուսակալը եւ Մարաշի Կառավարիչը չէին համարձակած արգիլել զիրենք. եւ թէ ափ մը կեավուրներ ինչ համարձակութեամբ կը յանդգնէին խափանել 1500 տնուոր Աւշար ցեղին անցքը: «Բարեւ ըրէք, կ'ըսեն, ձեր մեծերուն, թող հեռանան մեր աչքերէն, եթէ չեն ուզեր կեր ըլլալ ագռաւներուն»:

Հայ պատգամաւորները կը մեկնին իրենց գունդին քով: Յաջորդ օր, Մայիսի օրերուն, Աւշար վրանները կը քակուին եւ չուն կը սկսի: Երբ կը հասնին Ճանճոյ գագաթը, 1500 սպառազինուած ձիաւորներ ձայն կու տան. «Զէյթունցի կեավուրնե՛ր, դո՛ւրս ելէք, տեսնենք ձեր հասակները»: Հայ քաջերը չեն պատասխաներ: Աւշարներ կարծելով թէ անոնք վախցած են իրենց սպառնալիքներէն ու մեկնած իրենց տեղը. առաջ կը քշեն խաշինքները, արջառները, կիներն ու երեխաները եւ ապա ձիաւորները կ'իջնեն կիրճին մէջ: Ահա այդ տեն Հայ գունդը կը սկսի կրակել, Աւշարները կը պատասխանեն բայց իզուր, շատ դէշ դրութեան մէջ էին եւ չէին նշմարեր Հայերը: Կը սպաննուին 15 Աւշար եւ կը վիրաւորուին 11 հատ. սպաննուած էր Չէրքէզ Ապէտին Պէյի ձին: Սէյֆի Պէյ նշմարած էր որ իր 1500 ձիաւորներէն հազիւ թէ 100 հատը մնացած էին. միւսները եա փախած, անխուսափելի կոտորածէ մը ազատելու համար: Կը պարզէ ճերմակ դրօշակը եւ անձնատուր կ'ըլլայ, խնդրելով որ

խնայէին սուկ իրեն պատիւներուն. «Հիմակ հասկցայ կ'ըսէ ընկճըւած Պէյը, որ այս երկրին կուսակալն ալ դուք էք, պէյն ալ դուք էք»:

Զէյթունցիներ ասպետաբար վարուեցան: Թողուցին որ թաղէին դիակները եւ տանին վիրաւորեալները: Ետ դարձուցին կիներն ու աղջիկները. ետ դարձուցին ուղտերը, բայց յափշտակեցին բոլոր զէնքերը, ձիերը, ոչխարները, կովերը, կապերտներն ու արծաթեղէնները: Կոկիսոնցիներ եւ իրենց աւատապետ Պէյապիտները, երախտագիտութեան համար՝ Զէյթուն բերին շատ մը ընծաներ եւ հաւատարմութիւն ուխտեցին:

Աւշարները Կիլիկիոյ մէջ միակ ցեղն են որ այր ու կին, սերունդով բանաստեղծներ են նաեւ: Իրենցմէ մին՝ Ապտուլլահ անուն, ողբերգութիւն մը հնարած է այս կռիւի մասին, որուն երկու տունը կը տեղաւորեմ.

1. Աւշար Չուգուր Օվատան Եիւրիւյի վէրտի·
Կէօքխիւն արգուլայըպ սէօչտիւ իյք եուրտու·
Զէյթունլու Չինչինտէ Աւշարը վուրտու,
Փէրուշան աշրէթին հայը կիւն օլտու:

2. Աշըգ Ապտուլլահըմ, պէն քէնտիմ եաղը,
Պուլունմազտէ աշրէթտէ Աւշարըն միսլի·
Պուրնու խըրգմայըտա, եալպըրտագ փէսլի,
Ճէնկ իչինտէ գայըն գըզլար նիւն օլտու:

Թարգմանութիւն

1. Աւշարը Զօգուր Օվայէն իր չուն սկսաւ,
Ցանկալով Կոկիսոնը, ընտրեց առաջին վրանատեղին·
Զէյթունցին Ճանճոյ մէջ Աւշարը զարկաւ,
Թշուառ ցեղին վիճակը շատ գէշ եղաւ:

2. Աշուղ Ապտուլլահըս, ես ինքս ալ սգաւոր,
Չէր գտնուեր աշիրէթի մէջ նմանը Աւշարին·
Քթերնին զնգաւոր, փէսով սաւանաւոր,
Կռուի մէջ մնացող աղջիկներն ի՞նչ եղան:

ՏԷԼԻ–ՔԷՇԻՇ, ԻՊՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱ ԵՒ ԱՇՈՒՂ ՏԱՎՈՒՏ

Տէլի–Քէշիշ, *որ քանիցս յիշեցի պատմութեանս ընթացքին, Զէյթունցի քահանայ մըն է, Ղավուզը–Պէօյիւկենց Տէր Օհան անուանով, որ Զէյթունցիի երեւակայութեան մէջ արտակարգ տեղ մը*

գրուած է եւ տեսակ մը Վարդան Մամիկոնեան կը ներկայանայ: Կը սերի ի հօրէ որդի հին քահանայական գերդաստանէ մը, որ քանի մը անուն փոխած է, բայց գլխաւորաբար կոչուած է Ղէրպօեան· շատ հաւանական է Կրպօեան, որ կրնայ մինչեւ Տարօնցիի եւ Սասունցիի արտասանութեամբ իր նախնեաց ծագումին հասնիլ: Այս քահանային անունը ոչ միայն հայերուն, այլ Կիլիկիոյ Թուրքերուն խիստ ծանօթ էր: Անոնք այնքան տեսած էին հայ քահանային քաջագործութիւնները եւ զգացած էին իր բազուկներուն զօրութիւնը, որ չէին կարծած թէ անիկա կրնար ըլլալ հեզահամբոյր կրօնաւորի մը գործերը, ուստի այդ պատճառաւ զայն մկրտած էին Տէլի-Քէշիշ անունով, որ կը նշանակէ, խենթ քահանայ: Պիտի կարծէինք թէ ծպտեալ զօրավար մըն էր, եթէ լսած չըլլայինք իր ժամանակակիցներէն թէ՝ խիստ ջերմեռանդ Քրիստոնեայ մը եւ աներկբայ հաւատացեալ մը եղած է: Եւ նոյնիսկ այս հաւատքին պատճառաւ է որ դիմած է զինուորական արհեստին:

Ծնած է նա 1763 Մայիս 13ին Զէյթունի Կարկալար թաղը եւ որդին է Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ քահանային: Աւազանի անունն է Պրոքորոն, եւ իր 30 տարեկան հասակին քահանայ ձեռնադրուեցաւ Սիսի Աջապահեան Թէոդորոս Կաթողիկոսէն եւ իր մեծ հօր անունով կոչուեցաւ Տէր Օհան, պարթեւական հասակով, հուժկու բազուկներով, պատկառելի եւ հրապուրիչ դէմքով անձ մը որ իսկոյն կ'ազդէր զինքը տեսնողին վրայ:

Ատանա կ'երթայ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու, իր Ս. Սարգիս եկեղեցին վերաշինելու համար: Հարուստ Ատանան մասնակցած էր, մուրացկանի մը համար եղած ողորմութեամբ: Կարիճ քահանան զայրացած, յաջորդ օր, աշխարհիկ հագուստով կը մասնակցի լախտախաղի մրցումին, որուն յաղթողը պիտի ըլլար Տէլի-Պաշ (խենթ-գլուխ) զնդի հազարապետը: Այս գունդը կը բաղկանար արտակարգ քաջերէ, որոնք կ'ընկերանային կարաւաններու եւ կ'երթային Գոնիայէն Ատանա, Հալէպ եւ մինչեւ Պաղտատ, պաշտպանելու զանոնք աշիրէթներու յափշտակութեանց դէմ: Տասներկու տարի կը ծառայէ այդ գունդերուն՝ հազարապետ Ֆարհատ էֆէնտի Թուրք անունով, ծածկելով թէ՛ իր ազգութիւնը եւ թէ իր քահանայութիւնը: Առաջին կռուին մէջ կը յաջողի գերել Շէրիֆլի աշիրէթին հռչակաւոր պետը Մուստաֆա Պէյը, որ կը սարսռեցնէր Ատանան իր շրջաններով: Գոնիա կ'երթայ եւ կը բռնադատէ 1000 տնուոր Շէրիֆլի եւ Պէկտիլլի աշիրէթները, որոնք ապստամբ յափշտակիչներ էին, գաղթել կու տայ զանոնք Սուրիա եւ կը բնակեցնէ Րագգա կոչուած վայրը: Տասներկու տարի վերջ խոշոր գումար մը շահած ըլլալով կը վերադառնայ Զէյթուն: Շատ նուէրներ կ'ընէ ժողովուրդին եւ իշխաններուն եւ իր շահած դրամներով կը վերաշինէ իր Ս. Սարգիս եկեղեցին:

Ալ այդ թուականէն վերջ, հայ իշխաններու խորհրդականն ու զօրավիգն է: Թէ կը պատարագէ եւ թէ կը պատերազմի իբր ռազմագէտ եւ փորձառու զօրավար: Անհամար են եւ առասպելական իր քաջագործութիւնները:

1833 թուին, իր 70 տարեկան հասակին մէջ Պոլիս կ՚երթայ, ջանք մը ընելու եւ թեթեւցնել տալու Զէյթունի վրայ դրուած տուրքը: Երբ ներկայացած է օրուան Պատրիարք Ստեփան Աղաւնիին, զայն յանդիմանած է իբր ապստամբ եւ աւազակ, առանց պատասխանելու անոր «Աստուած օգնական»ին: Շատ զգացուած է այս վիրաւորանքէն, քանի որ անգիտացած էր անոր Աւագ երէցութիւնը եւ տարիքը:

Զայրանալով, ծպտուած է իբր Տէլի-Պաշ եւ Սուլթան Պայազիտի հրապարակին վրայ, Սուլթան Մահմուտի անցած ատեն անվախօրէն պոռացած է թուրքերէն «Վեհափառ տէր իմ, ակնարկ մը նետէ խնդրագրիս»· զարկած են իրեն շրջապատողները, բայց բարի Սուլթանը ձայնը լսելով՝ հրամայած է որ այս յաղթանդամ մարդը ներկայացնեն իրեն: Անվախօրէն խօսած է իր պահանջները եւ յայտնած իր մատուցած ծառայութիւնները: Սուլթանը հրամայած է որ նստեցնեն զայն ձիու վրայ եւ տանին Պատրիարքարան որ պատուէ զայն եւ խոստացած է շնորհել պարտքերու մէկ մասը:

Երբ պալատական Փաշաները կը տանին Տէլի-Պաշը Պատրիարքարան, Պատրիարքը կը զարմանայ եւ իրմէ վեր կը նստեցնէ կորիճ քահանան, որ սակայն քրիստոնէական դաս մը կու տայ Պատրիարքին. «Սրբազան, կ՚ըսէ նա, երբ Քրիստոսի կողմէն եկայ քեզ, անարգեցիր ու բանտարկեցիր զիս, բայց երբ կու գամ կայսեր կողմէ, զիս կը համբուրե՞ս եւ քենէ վե՞ր կը նստեցնես»:

Ստանալով ոսկի խաչ մը եւ հրամանագիրը տուրքերու թեթեւցման Սուլթան Մահմուտէն, կը վերադառնայ Զէյթուն:

Այդ թուականին Եգիպտոսի գահաժառանգ իշխան Իպրահիմ Փաշան եկած եւ Մարաշը գրաւած էր: Տեղւոյն Կառավարիչը՝ Սիւլէյման Փաշա, կառավարական գանձը առած եւ փախած էր Անտրունի աւատապետ Զիւլֆահար Զատէ Պաթտալ Աղայի աջակցութեամբ: Տէլի Քէշիշ յաջողած էր յափշտակել յիշեալ աւատապետի 18 ջորիները՝ զորս նուէր տարած էր Իպրահիմ Փաշային: Իշխանը շատ գոհ մնացած՝ ազատ թողած էր Զէյթունը, եւ կարգած է Տէլի Քէշիշը Զէյթունի Միւսէլլիմ (կառավարիչ), եւ սուր մը կապած է իր ձեռքերով անոր մէջքին:

Մինչեւ ի խոր ծերութիւն, այսինքն 100 տարեկան, մնացած էր կայտառ ու գործունեայ: Ծաղկազարդի օրը պատարագ մատուցած է. Աւագ Երեքշաբթի իրիկուն Տասը Կուսանաց Աւետարանը կարդացած է Աւագ Չորեքշաբթի առաւօտ եկեղեցիին մէջ Մանկունքի շարականը երգած է: Քիչ վերջ՝ փոքրիկ ծրար մը թեւին

տակ տուն վերադարձած պահուն, յանկարծամահ եղած ինկած է, 1863, Ապրիլ 3ին: Բոլոր Զէյթունցիք եւ Կիլիկեցիք արտասուած են այս անզուգական քահանայ-զօրավարի մահը եւ թաղած են իր շինած Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ: Հայ կիները երկու գերեզմանի ուխտի կ'երթային, մին այս գերեզմանին, եւ միւսն ալ Ենիտիւնեաեան Պապիկ իշխանի որ թաղուած էր Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ:

Իպրահիմ Փաշա. Որդին Եգիպտոսի ազատութեան եւ անկախութեան հիմնադիր Մէհմէտ Ալի Փաշայի, Արեւելքի Նափոլէոնն է եւ կը վայելէ Կիլիկեցի հայերու երախտագիտութիւնը: Իր ցեղակից Ալպանացիներէն աւելի սիրած է հայ ազգը: Սուլթան Մահմուտ մերժած ըլլալով իր խոստումը յարգել, այսինքն Եգիպտոսի իշխանութեան կցել արաբախօս Սուրիան, Իպրահիմ Փաշա, հանճարեղ զօրավար, 2000 զինուորներով, Աքքիայէն ներս մտաւ Սուրիա, 1832 Թուին: Անմիջապէս գրաւեց Դամասկոսը: Արաբ տարրը զայն ողջունեց իբր իր ազատարարը: Իրեն կ'ընկերանար իր սպայակոյտի պետը Սօլիման Փաշա, որ ռազմագէտ զօրավար մըն էր. ասիկա Ֆրանսացի ազնուական մըն էր, (Զօր. Սէվ) որ Նափոլէոն Պօնափարտի բանակին գնդապետներէն էր Եգիպտոսի գրաւման ատեն եւ մնացած էր Եգիպտոս, Ֆրանսացիներու քաշուելէն ետք. մահմետական կրօնքը ընդունած, եղած է զօրավար Սօլիման Փաշա անունով, որուն փառաւոր արձանը կանգնած է Գահիրէի Իսմայիլի թաղին մէջ: Իպրահիմ Փաշա՝ կայծակի արագութեամբ տիրացաւ Սուրիային: Օսմանեան բանակը խուճապի եկած կուտակեցաւ Նիզիպի դաշտին մէջ, որ կը գտնուի Այնթապի եւ Եփրատի մէջտեղ: Ասիկա բաղկացած էր 40.000 զինուորներէ: Սօլիման Փաշա՝ եգիպտական 7000 զինուորներով արշաւեց անոնց վրայ եւ չորս ժամ ճակատամարտելէ վերջ ջախջախեց ու ցիր ու ցան հալածեց զանոնք: Օսմանցիք կեդրոնացան Ադանայի մէջ եւ կը կազմակերպուէին արգիլելու համար Իպրահիմ Փաշայի անցքը Ամանոսի շղթայէն, բայց Թիւրքմէն աւազակապետները, դժգոհ օսմանեան կուսակալներու կեղեքումներէն անցան Իպրահիմ Փաշայի թեւարկութեան ներքեւ եւ անցուցին անոր զօրքերը Ամանոսի կիրճերէն եւ օսմանցիք թողելով Ադանան, առանց դիմադրելու՝ փախան Գօնիա եւ բանակը կազմեցին հոն: Իպրահիմ Փաշա հասաւ հոն, եւ ջախջախեց Սուլթանին բանակը եւ քիչ վերջ վերջնականապէս քայքայեց զանոնք Պրուսայի մէջ: Յաղթական պիտի մտնէր Պոլիս, դժբախտաբար անգլիական եւ ռուսական մարտանաւերը միացած ստիպեցին զայն ետ քաշուիլ եւ մնալ Կիլիկիա եւ Սուրիա: Այս ութը կարճ տարիները եղան Կիլիկիոյ հայութեան փրկութեան, հարստութեան եւ աճումի տարիները: Հայ թագաւոր մը պիտի չկրնար աւելի լաւ երջանկացնել հայերը, քան

ինչ որ ըրաւ Իպրահիմ Փաշան։

Փախած էին Կիլիկիայէն բոլոր այն աւատապետներն ու կառավարիչները, որոնք հայատեաց եւ հայակեր էին։ Փախած էին Մարաշի հայատեաց տարրերը։ Զէյթունը անկախ ձգուած էր․ Տէլի Քէչիւ Միւսէլլիմ նշանակուած․ Իպրահիմ Փաշա, օր մը իսկ մտքէն չանցուց զինուոր ղրկել Զէյթունի դէմ, հակառակ Մարաշի Թուրքերու աղաչանքներուն։ Նոյնպէս Հաճընը բացարձակ անկախ մնացած եւ Միւսէլլիմ նշանակեց Հաճ՝ Եղիկ Իշխան Թուր-Սարգիսեանը։ Փախած էին Գոզանեան բոլոր աւատապետները՝ Եուսուֆ Աղան Հաճընէն․ Ահմէտ Աղան՝ Վահկայէն, Սամուր Աղան՝ Կարս-Պազարէն եւ Զատըրճի Մէհմէտ Բէկը Սաէն դէպի Գոնիա, իբր կուսակիցներ Սուլթան Մահմուտին։ Սիսը յանձնեց Շահան Քէհեայ Ֆէրմանեանին, որպէս Միւսէլլիմ եւ Ատանան՝ Պզտիկեան ընտանիքի հոգատարութեան։

Իպրահիմ Փաշա տուաւ հայերու բացարձակ հաւասարութիւն իսլամին հետ։ Արտօնեց ձի նստիլ, զէնք ունենալ եւ կրել, պաշտօնէութեան մասնակցիլ եւ երկրին տուաւ կատարեալ ապահովութիւն եւ արդարութիւն։ Ամենուրեք հայերը գրաւեցին ընդարձակ հողեր, մանաւանդ Սսեցիներն ու Ատանացիները։ Ութը տարուան մէջ՝ հայերը Կիլիկիոյ մէջ տէր եղան խիստ մեծ աճումի եւ բարգաւաճումի։ Այս թուականէն վերջն էր որ տիրական դիրք մը գրաւեցինք ամենուրեք։ Եւ եթէ հայ ազգը արթնցած ըլլար, այդ ութը բարեպատեհ տարիները պիտի բաւէին Կիլիկեցի հայերու անկախութիւնը հիմնելու։ Իպրահիմ Փաշա բազմիցս խօսած է Սիսի Կաթողիկոսին, Ատանայի Պզտիկեան Հաճի Գրիգոր եւ Աւետիս Աղաներուն եւ ուրիշ հայ մեծամեծներուն․ «Պուրայա էրմէնի կէթիրին տօլտուրուն․ սիզէ վէրէճէյիմ» (հոս հայ բերէք լեցուցէք, ձեզի պիտի տամ)։ Ոչ միայն քնացած էին Պոլսոյ հայութիւնն ու Կովկասը, այլ հակառակ իսկ էին, քանի որ Օսմանեան Սուլթանը եւ Ռուսաց Զարը հակառակ էին Եգիպտոսի իշխանին ինչպէս նաեւ Անգլիա։ Ասոնք չէին ուզեր օսմանեան կայսրութիւնը բարեկարգուած տեսնել, մանաւանդ որ հակառակ էին Եգիպտոսի Իպրահիմ Փաշային, քանզի անիկա դաշնակիցն էր Ֆրանսայի։ Այսպէսով մեր լաւագոյն բարեկամ կարծածները եղան մեր մեծագոյն թշնամիները։ Եւ 1840 թուին Անգլիա ու Ռուսաստան ստիպեցին Իպրահիմ Փաշան ձգել քաշուիլ Կիլիկիայէն եւ Սուրիայէն։ Անոնք տեսան թէ լուսամիտ իշխան մը, իր բարեկարգութեամբ հզօր եւ անպարտելի կայսրութիւն մը հիմնելու վրայ էր․ ասիկա չէր համապատասխաներ իրենց յետադայ շահերուն։

Այսուհանդերձ հայերը մեծապէս օգտուեցան Իբրահիմ Փաշային ութ տարուան գրաւումէն։ Լսեցի անոր բարիքները իր ժամանակի հայերէն, արդիւնքին ականատես եղայ եւ այդ պատճառաւ, այս գլուխով կ՚ուզեմ յիշատակել Եգիպտոսի իշխանը իբրեւ հայ

ազգի մեծագոյն բարեկամներէն եւ Կիլիկիոյ բարերարներէն մին, յանուն երախտագիտութեան:

Աշուղ Տավուտ.– *Անկարելի է չյիշել այս մեծ հայուն անունը Զէյթունի պատմութեան մէջ: Ասիկա այն տաղանդաւոր անձն է, որ պանծացուցած է հայ անունը Թուրքերուն առջեւ, թէպէտ բոլորովին անծանօթ մըն է իր ազգակիցներուն: Աշուղ Տավուտ պարզապէս հայ իմաստասէր բանաստեղծ մըն է, ծնած է Անտրունի գաւառին մէջ, ժամանակակից եւ տարեկից Տէլի Քէշիշին: Որքան որ Տէր Օհան կրօնաւոր-զօրական մըն է եւ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած է իր սրով՝ իր ազգակիցներուն, նոյնքան Աշուղ Տավուտ ծառայած է իր ցեղին, իր բանաստեղծական գրութիւններով: Հայ գրականութիւնը չի գիտեր անոր անունը, քանի որ օտարներուն մէջ փայլած է եւ Թուրքերէն լեզուով երգած: Եւ ասիկա առաջին անունը չէ՝ անծանօթ հայ գրականութեան: Հին դարերուն շատ մը Ուրֆայի եւ Կիլիկեցի տաղանդաւոր բանաստեղծներ՝ մրցանակներ վաստկած են արաբ եւ Թուրք խալիֆաներէն, բայց անանուն են մեր մէջ:*

Աշուղ Տավուտ որ հանրածանօթ է Կիլիկիոյ եւ Հալէպի մէջ, անմահ անուն մը թողած է թէ՛ հայուն եւ թէ Թուրքի բերնին մէջ: Եղած է շատ հեղահամբոյր, խելացի ու պատկառելի մարդ մը: Իր իմաստալից երգերովը՝ մեղմացուցած է Զիւլֆահարեան եւ Ալպասեան ցեղապետներուն վայրագութիւնները: Սիրել եւ պաշտպանել տուած է զինքն ու իրեններր: Խռովայոյզ դարու մը մէջ՝ երբ աւատական Թիւրքմէններ կը ջանային հայուն հետքը ոչնչացնել, անոր սիրոյն ամէն զիջողութիւն ըրած են եւ Թոյլատրած որ հայ գիւղերը բազմանան: Իր անունով հիմնուեցաւ Անտրունի գաւառին մէջ՝ Տավուտենք հայ գիւղը, որ բազմացած է իր սերունդով: Եւ իրեն համար է որ Անտրուն գաւառի Թիւրքմէն բնակչները՝ չեն կեղեքած այդ շրջանի հայերը եւ Թոյլատրած են բարգաւաճիլ:

Աշուղ Տավուտ երգած է կրօնական մեղեդիներ, խոշոր հատոր մը պարունակելու չափ: Անոնց մէջ կը տեսնուին իր աստուածաբանական հմտութիւնը եւ վառ երեւակայութիւնը: Կիլիկիոյ բարձր դասուն մէջ ընդհանրացած են այդ մեղեդիները, որոնք կ'երգուին հայ ու մանաւանդ Թուրք կոչունքներու մէջ. կ'ազդեն Նարեկի *եւ* Կուրանի *աղօթքներուն նման:*

Շատ կը ցաւիմ որ Զէյթունի պաշարման առեն որեւէ առիթ չունեցայ անոնցմէ մին ընդօրինակելու: Կը լսէի զանոնք վանքին մէջ, բայց չէի կրնար ընդօրինակել: Զինադադարի օրերուն, որ տեւեց 21 օր, հանգիստ էինք համեմատաբար, բայց հազիւ թէ կրցայ հին գիրքերը աչքէ անցնել եւ մի քանի տեղեկութիւններ ձեռք բերել: Եթէ ոչ ուրախ պիտի ըլլայի այսօր հայ մատենագրութեան

յանձնել «Ղարաճ-Օղլան»ը, «Պէրիտ»ի եւ «Ջիուն» աւաչները եւ Աչուղ Տավուտի «Ջինարի Աւաչը»։ Այս վերջինը Թղենիի ծառի մը մասին կը խօսի, որ մինչեւ 1850 թուականներուն գոյութիւն ունէր Անտրունի կողմերը։ Այդ ծառի խոռոչին մէջ կը մտնէին 12 լծուած գոմէշներ։ Հայ բանաստեղծը կը հարցնէ ծառին թէ՝ «Ինչե՞ր տեսած ես անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր. արդեօք կը ճանչնա՞ս Յիսուսը. կը յիշե՞ս Նոյ Նահապետը եւ արդեօ՞ք նախահայրն Ադամ եւ նախամայրն Եւա չեկա՞ն ամօթահար պահուըտիլ խոռոչիդ մէջ, Տիրոջը բարկութենէն սարսափած»։

***

ՊԷՅԱԶԻՏ ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ ՓԱՇԱ

Մարաշ քաղաքը Ճաքարաձորով (Ճէքէր Տէրէ) երկու մասի կը բաժնուի. հիւսիսային մասը կը հպատակէր Պէյազիտ-Օղլու աւատապետներուն եւ արեւելեան եւ հարաւային մասերը Տուլղատըրեաններուն։ Առաջինները կուսակից եղած են Սուլթան Եըլտըրըմ Պէյազիտի եւ ստացած են այդ անունը եւ նշանակուած էին պետեր Սիփանի (Սեպուհ) հին զօրագունդերուն եւ կը ստանային թոշակ։ Տուլղատրեանները եղած են կողմնակից Լէնկթիմուրի, հետեւաբար թշնամիներ օսմանեան գահուն եւ անոնց հաւատարիմ Պէյազիտլիներուն։ Այս աւատական երկու գերդաստաններուն մէջ միշտ կռիւ կար Մարաշի կառավարչութիւնը ձեռք ձգելու համար։ Պէյազիտլիները բարեկամ էին հայերուն (*), Զէյթունի աջակցութիւն ունենալու համար։

Պէյազիտեան Ահմէտ Փաշա՝ ցանկալով կառավարիչ ըլլալ, Զէյթուն գնաց 1853 թուին։ Նուէրներով սիրաշահեցաւ Զէյթունի իշխանները եւ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Նօքսիւզեանը։ Խոստացաւ Զէյթունի մարտիկներուն իր հակառակորդներուն կողոպուտը։ Երկու հազար կտրիճներ տարին Ահմէտ Փաշան Մարաշ եւ բռնադատեցին հակառակորդները ընդունիլ զայն իբր կառավարիչ։ Անոնք տակաւին Մարաշ չհասած սարսափեցուցած էին Թուրքերը։ Ախըռ Տաղի գագաթէն սկսելով սոսկալի հրացանաձգութեամբ փախցուցին բոլոր այդտեղ եղող հակառակորդները։ Լուացքի օր ըլլալով՝ Զէյթունցիք յափշտակեցին անոնց կանանց վարտիքները եւ իրենց հրացաններուն ծայրերը պարզեցին զանոնք իբր յաղթական դրօշակ

---

* 1895ի մեծ կոտորածին ջարդել եւ վառել չտուին ՀԱՅ-ԹԱՂը երբ Տուլղատրցիք կոտորեցին Ճէքէր Տէրէն եւ յարձակեցան Գմբէթ Թաղի վրայ, որ իրենց կողմը կը գտնուի։

եւ առանց դիմադրութեան գրաւեցին քաղաքը: Զէյթունցիք երկու շաբաթ մնացին հոն: Ահմէտ Փաշա ուզելով սոսկացնել իր հակառակորդները, ամէն իրիկուն Զէյթունցիները կ'ուղարկէր իր գլխաւոր հակառակորդներուն տուները եւ զանոնք բռնի բերել կու տար իր ապարանքը: Ի նշան խայտառակութեան՝ Զէյթունցիք կը կողոպտէին զանոնք իրենց դրամներէն, գոհարներէն եւ հանդերձներէն եւ մես մերկ կը ներկայացնէին Ահմէտ Փաշային: Այս էր անոր հրամանը եւ գոռոզաբար կ'արձակէր զանոնք ծնրադրել տալէ յետոյ – «Ասկէ ետք գիտցէք, Զէյթունը իմ կոնակս է», կ'ըսէր: Զէյթունցիք մեծ կողոպուտներով դարձան Զէյթուն:

Մարաշի մեծ շուկան, որ Պօղազ-Քէսէն *կը կոչուի, այս թուականներուն ձորակ մըն էր նոյն անունով, որ կը նշանակէ* կոկորդ-կտրող: *Տուլղատրեաններ եւ Պէյազիտներ դարանի նստած միշտ իրարու կոկորդ կը կտրէին այդտեղ: Այս պատմութիւնը ցոյց կու տայ այդ ցեղերուն վայրագութիւնը:*

Ք Ի Ր Մ Ա Ն Ի

Քիրմանին սուրիական ծագումով, անգլիական փոխ հիւպատոս մըն էր Մարաշի մէջ: Անիկա մաղէ վրաններ պատրաստել կու տար, Սեւաստոպոլի գալիք պատերազմին համար: Այդ գործը իր վրան առանձնող Թուրք չէյխ մը, ցեղծարարութիւն ըրած ըլլալով Քիրմանի վէճի բռնուեցաւ եւ դատարանին դիմեց: Դատաւորը վճիռը արձակեց ի նպաստ չէյխին: Հիւպատոսը զայրացած՝ դատարանին մէջ իսկ նախատեց զայն, կոչելով «Փէզէվէնկ»: *Անշուշտ հիւպատոսի մը բերնին անվայել էր այս տգեղ բառը. բայց հաւանական է անիկա վստահած էր Անգլիոյ վրայ, որ այն ատեն դաշնակից բարեկամ էր Թուրքիոյ: Դատաւորը կատղած՝ կը գրգռէ խուժանը, որ կը յարձակի Քիրմանիի տան վրայ: Բայց անիկա քաջ մըն էր եւ զէնքով կը դիմադրէ իր կնոջ օգնութեամբ եւ խուժանէն մի քանի հոգի կը վիրաւորէ: Թուրքեր կրակ կը դնեն շէնքին, զայն ստիպելու որ անձնատուր ըլլայ. բայց անօգուտ. հիւպատոսը իր կնոջ հետ մինչեւ վերջ կը դիմադրէ, եւ երբ կրակը կը մօտենայ՝ իրար փաթթուած կը նետուին բոցերուն մէջ եւ կ'այրին միասին* (1854):

Զէյթունցիք երբ կ'իմանան թէ Մարաշի Հէյ Քրիստիանէ (*) *մը վառած են, ձիւնը մինչեւ իրենց մէջքերուն, կ'արշաւեն Մարաշի վրայ, վրէժ լուծելու: Եթէ Մարաշի հայերը պաշտպանած չըլլային,*

---

* Հայ-Քրիստոնեայ: Զէյթունցին կրօնքն ու ազգութիւնը մէկ կ'ըմբռնէ. ով որ Հայ է, Քրիստոնեայ է եւ ով որ Քրիստոնեայ է, Հայ է: Եւրոպացիք պէտք ունին այս գիտութեան, մարդասէր ըլլալու համար:

պիտի վառէին ամբողջ Թուրք Թաղերը։ Բայց գոհացան քանի մը տասնեակ Թուրքեր սպաննելով եւ կողոպտեցին Թրքաց հարուստ Թաղերը եւ վերադարձան Զէյթուն։

Զէյթունցի աշուղը աւաչ մը ունի Քիրմանիի վրայ։

***

ԽՈՒՐՇԻՏ ՓԱՇԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Օսմանեան կառավարութիւնը 1858ին յաղթական դուրս եկած էր Խրիմի պատերազմէն, շնորհիւ իր դաշնակից Ֆրանսացիներուն եւ Անգլիացիներուն։ Այդ սարսափելի երկիւղը զոր Թուրքերն ունէին «Քէօր Մոսկոֆ»էն քիչ մը փարատած էր. շատ կը յոխորտային։ Մարաշի Թուրքերը որ զինուոր չէին տուած՝ տարկելով Թէ «փոքրիկ Մոսկոֆ»ը (Զէյթունի համար) իրենց քովն է, ժամանակը եկած համարեցին Զէյթունը նուաճելու։ Խուրշիտ Փաշա 12.000 կանոնաւոր զինուորներու գլուխն անցած եկաւ իր բանակը դնել Ջերմուկի Դաշտին մէջ. Արեգնի ճամբով կու գային անկանոն զինուորներու ուէկմէնները։

Թուրք հրամանատարը՝ Զէյթուն պատգամաւոր ուղարկեց Մարաշցի Թօփալեանը եւ առաջարկեց որ զինաթափ ըլլան եւ վճարեն 12 տարուան յետնեալ տուրքերը։ Հակառակ պարագային կը սպառնար բնաջինջ ընել զիրենք։

Զէյթունցիք պատասխանեցին թէ՝ հրովարտակով սահմանուած տուրքէն զատ, ուրիշ որեւէ տուրք չեն ճանչնար։ Եւ անմիջապէս փութացին նախ Արեգինէն յառաջացող անկանոն ուէկմէններուն վրայ եւ կարճ միջոցի մը մէջ ցիրուցան ըրին զանոնք։ Խուրշիտ Փաշայի բանակը՝ որ եկած էր կերակուրը եւ կը պատրաստուէր ճաշելու, յանկարծ պաշարուեցաւ Շէմպէք լեռնէն Թափող հայ կտրիճներու կողմէ։ Ուրիշներ հասան Սբ. Փրկչի Վանքի կռնակէն եւ ահեղագոչ ձայներով շփոթեցին Խուրշիտի բանակը, որ սկսաւ փախչիլ առանց ճաշակելու։ Հայերը հալածեցին զանոնք մինչեւ Վարդապետի Կամուրջ, դիակները Թափելով Ղըլավուզ Ջուրին մէջ։ Խուրշիտ Փաշա գլխիկոր հասաւ Մարաշ աւարները Թողնելով Զէյթունցիներուն։ Ահա աւաչը զոր երգած է Զէյթունի միաբաններէն մին։

1· Խուրշիտ փաշա տէրքի գալքար կիտէրիմ,
Քիւչիւք Զէյթունու հիսար իյլէրիմ,
Իսեան քեաֆիրլէրտէն փանը ալըրըմ,
Հիւքիւմէթ սահիպի Խուրշիտ փաշա պու:

2· Զէյթունլուլար տէրքի իթմէզսին հըսսա,
Եարտըմնըմըզ տըր սէմատա Իսա·
Պապամըզ վախըյէթի տիր ալթմըշ քիսէ,
Վէրիպ սանա գարշը տուրան Զէյթուն պու:

3· Խուրշուտ փաշամ տէր քի պէնտէ վար հիւքիւմ,
Իլինէյէ կէլիպ, գուրաւշտու օրտում·
Ագըպէթ սիզէ տէ կէօսթէրիրիմ պօյում·
Հիւքիւմէթ սահիպի Խուրշիտ փաշա պու:

4· Նի՞ւչիւն պէքլէրսին Իլինէնին սույունու·
Գալտըր ասքէրլէրին, կէօրէք պօյունու·
Պիլմէ՞զ մի խտին պու Զէյթունուն խույունու,
Էրզաղըն էլինտէն զափան Զէյթուն պու:

5· Խուրշուտ փաշա պինտի պիր սէրխօշ կիպի,
Մարաշ այանլարը սուստու գուշ կիպի·
Ասքէրլէր զօվուլտու հէփ թավշան կիպի,
Արսլանլար եաթաղը, ղօնա Զէյթուն պու:

Թարգմանութիւն

1· Խուրշիտ փաշան կ'ըսէ որ կ'ելլեմ կ'երթամ,
Փոքրիկ Զէյթունը կ'ենթարկեմ պաշարման·
Ապստամբ կեավուրներէն հարկերը կ'առնեմ,
Կառավարութեան տէր Խուրշիտ փաշան է այս:

2· Զէյթունցիք կ'ըսեն· Ինչո՞ւ չես հաշուեր
Որ մեր օգնականն է երկնքի մէջ Յիսուս·
Մեր հօր կտակն է, վաթսուն քսակ,
Տալով՝ քեզ դէմ դնող Զէյթունն է այս:

3· Խուրշիտ փաշան կ'ըսէ, իմ քով կայ ոյժ,
Ջերմուկ գալով հաստատուեցաւ բանակս·
Վերջապէս քեզ ալ կը ցուցնեմ հասակս,
Կառավարութեան տէր Խուրշիտ փաշան է այս:

4· Ինչո՞ւ կը պահես ջերմուկին ջուրը,
Վերցուր հասակդ, չափենք հասակդ·
Չէ՞իր գիտեր արդեօք այս Զէյթունի բնութիւնը,
Ապրանքներդ ձեռքէդ յափշտակող Զէյթունն է այս:

5· Խուրշիտ Փաշաս հեծաւ գինովի մը պէս,
Մարաշի մեծերը լռեցին հաւու մը պէս·
Զինուորները վռնտուեցան բոլորն ալ նապաստակի պէս,
Առիւծներու որջը՝ հին Զէյթունն է այս:

***

ԱԶԻԶ ՓԱՇԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուրքերը շատ ամօթապարտ մնացած էին Խուրշիտ Փաշայի պարտութեամբ· առիթ մը կը փնտռէին անոր վրէժը լուծելու մեծ ոյժով մը: Այդ առիթը չուշացաւ:

1862*ի Յուլիսի վերջերը՝ կռիւ մը ծագեցաւ Քէրթմէնցի եւ Պէչէնցի Թուրք գիւղացիներուն մէջ, որոնք Զէյթունի դաշնակցութեան մէկ մասը կը կազմէին եւ կը հպատակէին Ենիտունեան իշխաններուն:*

Քէրթմէնցի Թուրք մը՝ Կիւլ Ալի *անունով, ուզեց սեփականացնել, սահմանագլխի վրայ, Պէչէնցի Թուրքի մը արտը եւ ցանքի ժամանակ սկսաւ վարել զայն: Հողին տէրը դիմադրեց եւ այդ պատճառաւ ծագեցաւ կռիւ մը, որու միջոցին Պէչէնցի Թուրք մը սպաննուեցաւ Քէրթմէնցիներուն կողմէ: Այս գիւղերը պատկանելով Աբեգնի համայնքին, Պէչէնցիք դիմեցին համայնքին պետ* Կարապետ Քեհեային*, որ մեծ համբաւ կը վայելէր իր քաջութեանն ու բարեսրտութեանը համար: Անիկա հին գերդաստանի մը զաւակն էր եւ արիւնահեղ կռիւներ մղած, 25 տարուան մէջ Թուրքերը հալածած*

---

* Ազիզ Փաշայի պատերազմին մանրամասն տեղեկութիւնները լսած եմ իր գլխաւոր դերակատարներէն, որոնք կ՚ապրէին տակաւին 1895ին:

1· Վանքի միաբաններէն Օհաննէս Վարդապետ Քէօշէկեանէ, որ 99 տարեկան էր եւ վախճանեցաւ Վանքին մէջ, պաշարման առեն:

2· Պօզ-Պայիրէն ալեզարդ Հազոր իշխան Շորվոեանէն, որ Հնչակեան Մասնաճիւղին պատուոյ նախագահն էր:

3· Աւագ Աղա Զագրեանէն, որ եղած էր Զախըր-Տէրէյի մէջ կռուող Պօզ-Պայիրցի քաջերէն եւ էր Ատենապետ Հնչակեան մասնաճիւղին:

4· Աւագենց գիւղի Գգիր Ցակոբէն, որ մէկը եղած էր Ահմէտ Փաշայի բանակը զարնող 50 քաջերէն:

էր Շէմպէք լեռան գագաթէն մինչեւ Քիրթիլ գիւղը, եւ Արեգնի սահմանը գծած էր Ջահան գետն ու Իսլամ-Փունարին (*), 8 ժամ երկարութեամբ ընդարձակելով նախկին վիճակը:

Կարապետ Քեհեա, Թուրք գիւղացիներուն խրատախօս ըլլալու եւ պատժելու համար յանցաւորը, քանի մը հայերով եւ Գզիր Յակոբին հետ՝ գնաց Պէչէն: Քէրթմէնցիները զարանի նստած՝ դիմադրեցին. զարնուեցաւ Յակոբը: Հայ գիւղապետը չուզեց խնդիրը մեծցնել իր ձեռքով, Պէչէնցիներու հետ դիմեց Ենիտիւնեաեան իշխաններուն: Անոնցմէ Փանոս իշխանը, զոր հայ եւ Թուրք Զիլ Փաշա կը կանչէին իր քաջութեան համար, խումբ մը կտրիճներ առած՝ դիմեց կռուին վայրը:

Քէրթմէնցիներ չուզելով հաշտուիլ, ասոր ալ դիմադրեցին: Իշխանը զայրացած՝ յարձակեցաւ եւ զանոնք բոլորն ալ սրէ անցուց: Բայց, բուն յանցաւորը՝ Կիւլ-Ալին, փախաւ եւ գնաց Մարաշ, գանգատելու կառավարիչ Ազիզ Փաշային, եղելութիւնը չափազանցելով եւ յայտնելով որ սպաննուածներու մէջ կային նաեւ 3 երեխաներ:

Ազիզ Փաշան փրփրեցաւ եւ իսկոյն հրաւիրեց Կառավարական ժողովը, որուն անդամներէն Սիւլէյման Բէկ, Հաճի Օմար Էֆէնտի եւ Նէճիպ Էֆէնտի, յայտնի էին իրենց մոլեռանդութեամբը: Որոշեցին իսկոյն պատերազմական կարգադրութիւններ ընել:

Հայրենասէր Մուրատեան Գէորգ Էֆէնտին, որ Մարաշի ամենէն հարուստ ու ազդեցիկ հայն էր եւ որ մեծ սէր ու համակրութիւն կը վայելէր Զէյթունցիներուն մէջ, շուտ մը գաղտնաբար իմացուց վտանգը Զէյթունի իշխաններուն, պէտք եղած թելադրութիւններով միասին:

Պէչէնցի Թուրքեր անմիջապէս դիմեցին Ազիզ Փաշային, հայերու մասին նպաստաւոր տեղեկութիւն տալու: Զէյթունի իշխանները նոյնպէս ընդարձակ տեղեկագիր մը ուղարկեցին զիրենք արդարացնող: Սակայն կառավարութիւնը ոչ մէկն ի նկատի առաւ եւ չորս իշխանները Մարաշ հրաւիրեց բացատրութիւն պահանջելու: Անոնք զգալով որ այդ հրաւէրը խաղ մըն էր, ընդդիմացան երթալ եւ ընդարձակ տեղեկագրով մը դիմեցին Ֆրանսական հիւպատոսի գործակալ Մօլինարին, որպէսզի միջամտէ իրենց եւ Ազիզ Փաշայի միջեւ: Բայց Փաշան արհամարհանքով պատասխանած էր գործակալին, «կ'ուզեմ վերջ տալ այդ ապստամբներուն ու մարդասպաններուն, մինչեւ յետինը բնաջինջ ընելով»: Նոյն գիշերն իսկ Բարձրագոյն Դռնէն հեռագրով հրահանգներ ստացած էր անյապաղ եւ վճռական քայլեր առնելու եւ այս պատճառաւ արդէն, Ֆրանսական գործակալը երկրորդ անգամ տեսնուելէն առաջ, գիշերանց ճամբեց,

---

* Զով աղբիւր մըն է, Ջահանի եւ Կիւրէտին գետի խառնուած տեղին մօտ: Արեգնի եւ Քիրթիլ գիւղին մէջ:

Թէճիրցիներու ցեղապետ Օսման Պէյը, աւելի ծանօթ Ճամուս-Օղլի անունով, իր 6000 ձիաւոր սէկմէնով գնաց Օգոստոս 7ին, Հինգշաբթի օր, եւ իր բանակը դրաւ Խալամ-Փունարի մօտ:

Յաջորդ օրը, Թէճիրցիք վառեցին Կիւրէտինի արեւմտեան կողմն եղած հայ տները եւ փորձեցին հինգ անգամ գետակն անցնիլ, բայց Արեգնի երկու պահապան գիւղապետները, Կարապետ եւ Միխայէլ Քեհեաները դիմադրեցին եւ ետ մղեցին զանոնք:

Կատղած էին Մարաշի Թուրքերը. կը սպառնային ջարդել իրենց քաղաքացի հայերը, որոնք ահ ու դողի մէջ փակուած էին իրենց տուներուն մէջ: Բարձրագոյն հրամանաւ հոն գումարուեցան Թիւրքմէն ցեղերու սէկմէնները, քիւրտ, աֆշար ու մանաւանդ չէրքէզ, մօտ 20·000 հոգի. կառավարութիւնը անոնց խոստացած էր Զէյթունի տեղը, եթէ յաջողէին դրաւել զայն: Անոնք թէեւ տակաւին փորձած չէին այս կեավուրները, բայց անցած ըլլալով Հայաստանէն, արդէն ապահոված կը նկատէին իրենց յաղթանակը: Մարաշի Թուրքերէն հարիւրաւորներ ծախեցին իրենց տուները եւ գնեցին ջորիներ, որոնց վրայ Զէյթունցի մամաներ (*) պիտի հեծցնէին եւ պիտի բերէին իրենց հարէմները: Թիւրքմէններու մէջէն միայն Գօզանեան աւատապետները մերժեցին կոչին կտրուկ ոճով մը. «Զէյթունցիները մեր ազնիւ դրացիներն ու հաւատարիմ դաշնակիցներն են. անոնց արիւնով ներկուած սուրը, քիչ վերջ մեր կողին պիտի խրին»: Այս հեռատեսութիւնը չունեցան միւս աշիրէթները եւ իրենց անկումը՝ որ երեք տարի վերջ տեղի ունեցաւ, իրենց ձեռքերով փութացուցին:

Օգոստոս 9ին (**), Ազիզ Փաշան՝ քիչ մը կանոնաւոր եւ մեծամասամբ անկանոն՝ 30·000 զօրքերով եւ մէկ թնդանօթով անցաւ Ախըր-Տաղը եւ բանակեցաւ Բերդուս Չայի եզերքը, Արեգնի համայնքին՝ Չախըր-Տէրէ հայ գիւղին դիմացը: Կարապետ Քեհեա բլուրին վրայ բարձրացած ձայն տուաւ անոր եւ վերջին անգամ ազդարարեց ետ կենալ իր ձեռնարկէն. իր ահեղ ձայնով գոռաց Ջահանի ափէն. — «Փաշա էֆէնտի՜, Փաշա էֆէնտի, պիզի Փատիշահտան ֆէրմանլը եափմա. վալլահի վուրուրուզ, վուրուրուզ»: (Տէր Փաշա՜, Տէր Փաշա՛, Աստուծմէ վախցիր, զմեզ մի՛ ըներ հրովարտակեալ Թագաւորէն. Աստուած վկայ որ կը զարնենք, կը զարնենք): Հրովարտակեալ կը նշանակէ, որ մէկ անգամ Զէյթունցիք կռիւի մէջ, կայսերական հրովարտակաւ ամենուրեք կողոպտուելու եւ ըսպաննուելու արտօնուած էին:

Զէյթունի իշխանները՝ տանոց վարդանումի, ժողով գումարե-

---

* Մարաշի թուրքերը Զէյթունի հայ կիները ՄԱՄԱ կը կոչեն:

** Խմբապետներէս Կարապետ Տէր Յակոբեանի գրած պատմութեան մէջ յիշուած թուականը ճիշդ չէ:

ցին եւ որոշեցին մինչեւ վերջին շունչ դիմադրել, իրենց պատուին ու անկախութեան համար: Միայն թէ դիմադրավայրի համար կարծիքները չհամաձայնեցան: Երեք իշխանները կը յիշէին իրենց պապենական աւանդը թէ՝ «Գեղին մեծ պատերազմը, միշտ Գեղին եզերքը կ'ըլլայ» եւ կը պնդէին որ բոլոր գիւղացիները հաւաքէին Զէյթունի մէջ եւ դիմադրէին թշնամիին անոր եզերքը: Պօզ-Պայիրի երիտասարդ իշխանը, Հազոր Շորվոեան, կ'ընդդիմանայ այդ գաղափարին, արհամարհելով չէրքէզները եւ կը պահանջէր որ երթան մինչեւ Զախըր-Տէրէ, պատերազմիլ այնտեղ եւ չթոյլատրել որ հայ գիւղերը վառէին: Անիկա բարձրաձայն կը պոռար ժողովին մէջ. «Ցոյց տանք թէ՝ մենք մեր պապերէն քիչ մը առաջ գացած ենք»:

Եւ սակայն միւս իշխանները չհամաձայնեցան, ռազմագիտական հեռատեսութեամբ. Շորվոեան իշխանը հաստատ մնաց իր կարծիքին մէջ եւ առանձին գնաց, հետը տանելով իր թաղէն 400 կտրիճներ: Ենիտինեանեան Զիլ Փաշան միայն հետեւեցաւ անոր մինչեւ Շէմպէք լեռը, Ս. Փրկիչ Վանքի եւ արեւելեան անցքի պաշտպանութեան համար:

Պօզ-Պայիրցիներն ու Արեգինցիք շարուեցան Զախըր-Տէրէյի մէջ, հողաբլուրներուն վրայ, մարտկոցներու եւ մացառներու ետին: Օգոստոս 10ին Ալիք Փաշայի բանակը անցաւ Ջահան գետը. իսկ Ճամուս-Օղլին՝ Կիւրէտինի գետակը. անիկա շատ ձիաւորներու կորուստ տուաւ, բայց վերջապէս յաջողեցաւ:

Թշնամի բանակը երեք կողմէ յարձակեցաւ հայերուն վրայ, որոնք քաջութեամբ դիմադրեցին. ամէն հարուածի տասնեակներով գետին կ'իյնային թշնամի դիակները: Բայց անոնք այնքան բազմաթիւ էին, որ արձակուած հրացանի ձայները որոտումի պէս կը գոռային եւ ծուխը ամպի պէս կը ծածկէր խոր ձորը: Պատերազմը տեւեց 4 ժամ եւ հայերը ծուխին պատճառաւ չկարողացան նշմարել հետզհետէ իրենց շուրջը կատարուած զինուորական շարժումները:

Պէտք է ըսել որ Հազոր իշխանն ալ՝ խելքէն աւելի սրտին ապաւինած էր. 800 հոգիով երբեք կարելի չէր դիմադրել 36.000 թշնամիներու բազմութեանը, այնպիսի դիրքի մը վրայ, որ ոչ ժայռեր ունէր, ոչ նեղ կիրճեր, այլ պարզ հողաբլուրներ էին մացառապատ, ուր դժուարութեամբ՝ բայց կարելի էր բարձրանալ ամէն կողմերէ, նոյնիսկ ձիերով: Եւ իրաւամբ 4 ժամէն վերջ, թշնամիները թէեւ 1200 դիակներ ձգած էին, յաջողեցան շրջապատել հայկական զօրագունդը՝ ետեւի բարձր բլուրներէն եւ գնդակահարել զայն: Հազոր իշխան վտանգը տեսնելով պոռաց «ըլըվիցէք», բայց շատ ուշ էր նահանջը:

Արեգնի համայնքը ղալիթափ հողաբլուրներու բաւիղ մը կը ներկայացնէ. այդ երկրի խորշերուն միայն տեղացիները ծանօթ են. անոնք 6 ժամէն Զէյթուն կը հասնին, մինչդեռ Զէյթունցին,

մանաւանդ օտարականը, 16 ժամ կը քալէ եւ դարձեալ նոյն բլուրներուն շուրջը կը գտնէ ինքզինք. առանց տեղացի առաջնորդի՝ մարդ երբեք չի կրնար դուրս գալ այդ բաւիղէն:

Նահանջի միջոցին Արեգնցիք յաջողեցան խոյս տալ պաշարումէն, իրենց հետ ազատեցին նաեւ 300 Զէյթունցիներ, որոնք խառն նստած էին իրենց հետ: Բայց 71 կտրիճներ, Պօղ-Պայիրի ամենէն երիտասարդ, ամենէն գեղեցիկ ու ամենէն սրտոտ տղամարդիկը պաշարուեցան բիւրաւոր թշնամիներէ: Երբ տեսան թէ՝ ազատուելու հնար չկայ. «Պլըգտէ՛ք, մինչեւ վերջին շունչ դիմադրեցէք» պոռաց իրենցմէ մին: Եւ իրաւամբ, մինչեւ վերջին երիտասարդը, հերոսաբար կռուելով, ամէնքն ալ նահատակուեցան: Այդ օր՝ ադին անդին զարնուած էին նաեւ ուրիշ հայեր ու ամբողջ նահատակներուն թիւը կը հասնէր 101ի:

Հայրենիքի ազատութեան համար զոհուած այս անմահ հերոսները, մինչեւ այսօր ալ թաղուած են Զախըր-Տէրէյի մէջ, այնտեղ ուր ինկան, փոքրիկ հողաբլուրին վրայ: Իրենց վրայ դրուած են փոքր ու աննշան քարեր. միայն երախտագէտ բնութիւնը ծածկած է զանոնք բարձր մայրիներով, հանգոյն անոնց յաղթական հասակին: Գեղջուկ կիներ ու աղջիկներ միշտ կ՚երթան այնտեղ որպէս ուխտատեղի, խաչ կը հանեն ու կը համբուրեն անոնց գերեզմանի աննշան քարերը, որոնք սակայն սրբութիւն մը եւ վեհութիւն մը կ՚ազդեն այցելողի սրտին վրայ:

Աղիզ Փաշայի բանակը վառեց Զախըր-Տէրէյի գիւղը ուր այն ժամանակ 44 տուն միայն կը պարունակէր (*) եւ եկեղեցի մը, յետոյ վառեց նաեւ 300 տուն: Նոյն օրը հասաւ Ջերմուկի Դաշտը եւ հաստատուեցաւ աղբիւրին դիմացը:

Թուրքերը իրիկնադէմին վառեցին Աւագենք եւ Գալուստենք հայ գիւղերը եւ Տէօնիւկենք տաճիկ գիւղը: Զէյթունի Հաճոնց թուրքերը եւ Տէօնիւկենք կռուեցան հայոց կողքին՝ ընդդէմ օսմանեան բանակին: Կրակ տուին Սբ. Փրկիչ Վանքին եւ որքան որ աշխատեցան դարձեալ չվառեցաւ, բացի շրջակայ հիւրանոցներէն, որոնք մոխիրի վերածուեցան: Սպաննեցին Վանքի դրան վրայ պառաւ մը, որ ուխտի եկած էր բժշկուելու համար:

Այդ օրուան պարտութեան աղէտալի լուրը՝ մեծ սուգի մէջ թողուց ամբողջ Զէյթունը, մանաւանդ Պօղ-Պայիր թաղը որ սեւ էր հագած: Յուսահատութիւն մը տիրեց ամենուն վրայ, որովհետեւ շատ հին ժամանակներէ ի վեր, Զէյթունը երբեք 101 քաջեր մէկէն կորսնցուցած չէր: Հազար իշխանը կոծիծի մը նման քաշուած էր,

* Զախըր-Տէրէ գիւղը բնակավայրն էր կարապետ Քեհեային· պատերազմէն վերջ՝ անիծուած համարեց զայն եւ ալ չի շինեց· մէկ ժամ արեւմուտք երթալով, հիմնեց Քիւթիւք գիւղը, կիւրէտի ափին:

ամօթն ու զայրոյթը կը խեղդէին զայն, չհետեւելուն համար պապենական փորձառութեան: Մինչեւ այսօր ալ ծերունի իշխանը սուգի եւ կսկիծի մէջ է. թէեւ վերջերը մեծ յարգ ու սէր վայելեց իր հայրենասիրական զգացումներուն համար:

Ազիզ Փաշան չորս օր անշարժ մնաց Զերմուկի դաշտին մէջ. ուզեց նախ զինաթափ ընել հայերը: Յուսալով որ բաւական ընկճըւած էին պատգամաւորութիւն մը զրկեց Մարաշի Թուրք երեւելիներէն, որոնց գլուխը կը գտնուէր Ալպիստանի աւատապետ Հաճ' Աղան: Անոնք Վանք եկան եւ առաջարկեցին Ազիզ Փաշայի պայմանները.— «Զէնքերը, Կարապետ Քեհեան եւ Զափար Վարդանը յանձնել պատժուելու համար»: Զէյթունի իշխանները երբեք չյօժարեցան: Անոնց սպառնալիքներէն զայրացած՝ Հազոր իշխանը, Թուրքերէն լեզուով հայհոյած է Ազիզ Փաշային, եւ յայտնած Հաճ' Աղային որ եթէ նոյնութեամբ չկրկնէր իր հայհոյանքները Փաշային, իրեն պատուին ալ կ՚ուղղէր նոյն հայհոյանքները. «Թող գայ, բաւած է ան, եթէ գալիքը կայ, տեսնելիք ալ ունիք. ելէք կորէք մեր աչքերէն»:

Ամօթը բորբոքեց Զէյթունցիներու վրէժխնդրութեան ոգին. ամէնքը միաբերան ուխտեցին և երդում ըրին վճռական կռիւ մը մղել: Իշխանները նոր ժողովի մը մէջ որոշեցին որ չորս թաղերը փոխն ի փոխ ամէն գիշեր 100ական մարդ ուղարկեն Ս. Աստուածածին Վանքը պաշտպանելու համար եւ պահակներ հաստատեցին Զէյթունի անցքերուն վրայ: Անոնք կը կարծէին թէ՝ թշնամին միայն երկու կողմէ պիտի գար. Զերմուկէն՝ Սաղըրի ճամբով, իսկ Ճամուս Օղլուն իր ձիաւորներով Կանկառի կողմէն: Ասիկա եկած վառած էր Ուլադ Կալ գիւղը եւ անոր վրայ հաստատուած: Երբեք չէին յուսար որ Թուրքերը յանդգնէին յառաջանալ եռեւի կիրճերէն, այդ պատճառաւ 50ական կարիճներ միայն սահմանած էին այն կողմերը:

Այս պահակախումբերէն մին, որ կը գտնուէր Պէրզընկայ լեռան գագաթը, Իգարի անցքին առջեւ եւ ուր միեւնոյն ատեն կ՚արածէին արջառները, բաղկացած էր Ենիտինեանեան քաջերէ եւ Աւագենք ու Գալուստենք գիւղացիներէ: Զէյթունի իշխանները զբաղուած քաղաքի ճակատը ամրացնելու, մոռցած էին այդ երեկոյ 400 պահակներ ուղարկել Վանքի պաշտպանութեան համար. ուրեմն Ալպիստանէն եկող կիրճը մնացած էր թափուր եւ սոսկ այդ 50 քաջերու հսկողութեան ներքեւ:

Օգոստոս 13, Չորեքշաբթի երեկոյ արեւամուտին, անոնք զարմանքով տեսան որ Պէյազիտլի Ահմէտ Փաշան, Զէյթունի երախտապարտեալը, 3000 կանոնաւոր զօրքերու գլուխն անցած, եկաւ բանակեցաւ կիրճին մէջ, Պէրզընկայի եռին: Անոր մտադրութիւնն էր յաջորդ օր յանկարծակիի բերել Զէյթունցիները, որ ճակատի բա-

նակին դէմ կը կռուէին, եւ կռնակէն գրաւել քաղաքը:

50 հայ պահակները, չսպասեցին օգնութիւն խնդրելու, առանց երկար բարակ խորհելու, վճռեցին մութին մէջ յարձակում գործել այդ անհամեմատ մեծ ուժին վրայ. զայրոյթը դարձուցած էր անոնց ուղեղը եւ բախտը յաջողութեան յանձնեցին: Երկու մասի բաժնուելով մութին մէջէն մագլցեցան Պէրիտի եւ Պէրգընկայի կողերը, դէմ դիմաց:

Ահմէտ Փաշայի զօրքերը սկսան վառել կրակները. փիլաւները եփեցին եւ այն պահուն որ հալած իւղերը թափեցին անոնց վրայ, հայ 50 պահակները զոռում գոչումով նետուեցան անոնց վրայ, կրակելով ամէն կողմէ: Ահմէտ Փաշա յանկարծակիի եկած՝ բոլորովին շփոթեցաւ. յոգնած զօրքերը խելակորոյս՝ սկսան քարէքար ճողկուիլ եւ կարծելով թէ մի քանի հազար հայեր շրջապատած են զիրենք, առանց դիմադրութեան սկսան ետ փախչիլ: Հայերը 3 ժամուայ ճանապարհ հալածեցին ու կոտորեցին զանոնք, որոնց մեծագոյն մասը փախաւ մինչեւ Ալպիստան: Միայն Ահմէտ Փաշա եօթը հոգիով իջած էր Ղըրըխի կիրճէն, հասած Վարդապետի Կամուրջ եւ եկած էր շունչն առնել Ազիզ Փաշայի բանակին մէջ: Իւղոտ փիլաւը մնաց հայերուն, անհամար պէնքերով, վրաններով, ձիերով ու արջառներով: Ալեզարդ Գզիր Յակոբը, աչքերը կարմրած իր հին յուզումներէն, ինծի բսաւ. «Փիլաւով լեցուն պտուկը ապայիս ծոցը խոթեցի. իւղը կը հոսէր սրունքներէս վար. ճանկ մը փիլաւը տաք տաք բերանս կը կոխէի, եւ իսկոյն հրացանովս կը կրակէի»:

Այս յաղթութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Զէյթունի մէջ. ժողովուրդը վերստին խանդավառուեցաւ եւ զգաց թէ դեռ կենդանի է եւ կարելի է յաղթել: Վստահութիւնը տեղափոխուած էր օսմանեան բանակին մէջ: Այս յանդուգն գործը ճշդած էր Զէյթունի վերջնական յաղթանակը:

Օգոստոս 14ին, Հինգշաբթի օր, Աստուածածնայ Տօնն էր: Զէյթունցիներ խաչ-Ալէմը (*) պարզած, պատարագով ու թափօրներով գացին մինչեւ Սաղիր ու Էշէֆ-Մէյտանիի բլուրները, թշնամին դիմագրաւելու. կինները կ՛ընկերանային մարդոց: Շարժեցաւ Ազիզ Փաշայի բանակը, բայց փոխանակ այդ անցքերէն գալու, սկըսաւ բարձրանալ լեռները, կատարներուն տիրանալու: Գրաւեց Պէրգընկան ու Աք-Տաղը: Հայերը թողուցին Սաղիրը, դէպի վեր յառաջացան եւ սկսան կատաղի դիմադրութեան: Բայց թշնամին իր բարձր դիրքերէն՝ միշտ բազմութեամբ զոռ տալու դէպի վար: Հայերը նահանջեցին միշտ կռուելով: Նահանջը տեւեց չորս ժամ, մէկ ժամու տարածութեան վրայ: Զէյթունցիները երբեք մէկէն չփախան,

* Գեղանկար պատկեր մըն է Քրիստոսի խաչելութեան, զոր բերած են Երուսաղէմէն:

ամէն 10 վայրկեան վերջ անգամ մը՝ նորէն կանգ կ'առնէին, քարերու, բլուրներու ու կոճղերու ետին ու նորէն կը շարունակէին ճակատամարտը: Այսպիսով մէկ կողմէ բաւական սպառեցին թըշնամին եւ միւս կողմէ զանոնք քաշեցին Զէյթունի Մեծ Ջորին բերանը ու իրենք մտան քաղաքը:

Թէճիրցի ձիաւորներն ալ փոխանակ Կանկառոտի կողէն յառաջանալու, ուր իրենց կը սպասէր Ահմէտ Փաշայի բախտը, անցան Զէյթունի ջուրը եւ Անէ-Ջորի տափարակ բլուրներէն, Զէյթիկ բուսած արտերէն, առաջացան Զէյթունի ճակատը, 10 վայրկեան հեռու, գերեզմաննոցին մէջ եւ կազմեցին Ազիզ Փաշայի բանակին ձախ թեւը: Ծամուս-Օղլին լուր ուղարկած էր գաղտնի հայ իշխաններուն, որ իր վրայ զէնք չպարպէին, թէ ինքը օդին մէջ պիտի արձակէր իր հրացանները եւ առաջին պատեհութեան պիտի փախչէր:

Դժբախտաբար, նահանջը հետզհետէ «խախվոնց գնօ»ով չվերջացաւ, այլ «բըրվիցէ՛ք»ով. որով Զէյթունցիները չկրցան մտնել Աստուածածնայ Վանքը, պաշտպանութեան համար: Հոն կային միայն ծերունի վարդապետ մը, սարկաւագ մը եւ 10ի չափ տիրացուներ, 12–14 տարեկան:

Զէրքէզներու բազմութիւնը իջաւ Վանքին կռնակը Քարթօշ-Քարէն, որ ստորոտն է Պէրզընկայի: Անոնց մէկ մասը շրջապատեց Վանքը եւ միւս մասը յառաջացաւ արեւելեան ձորի մէջ՝ Զէյթուն մտնելու համար: Վանքէն մինչեւ Ծապող-Ջուր, կէս ժամուան տարածութեան վրայ, աղեղի ձեւ մը ստացաւ եւ բլուրը սեւ սեւ էր զինուորներով: Պուչաղչոնց Մօտի վրայ հաստատեցին թնդանօթը որ կը զարնէր քաղաքին վրայ: Փաթթոցաւոր մոլլաներ եւ բարձրախօս տէրվիշներ, խումբերու բաժնուած էին լայնածաւալ պարտէզի մը մէջ եւ ոլորապտոյտ կը դառնային «հա՛յ, հո՛ւյ» ոռնումներով: Իրենց աղօթքներով կը գրգռէին մահմետական ամբոխի մոլեռանդութիւնը. Թմբուկներ կը ծեծէին դեւերն հալածելու եւ Մարգարէին օգնութիւնը հայցելու համար:

Զէյթունցիներու մէկ մասը բոլորովին յուսահատած էր եւ անոնցմէ շատեր փախած էին Էրէֆէյի քարայրները: Բայց հզօրները կ'ուզէին կռուիլ մինչեւ վերջ եւ տուներէն գնդակներ կը տեղային դիմացի բլուրին վրայ, ուր կեդրոնացած էր բանակը: Հազոր իշխան ինծ ըսաւ թէ՝ «Յաղթեցինք, որովհետեւ չկրցան իջնել ձորը, մեր հրացանները զարկին զանոնք 400 մեթր հեռաւորութեան վրայ, բայց անոնց փիլիպէներու կապարները կ'իյնային ձորին մէջ»:

Զէյթունցի երիտասարդ մը՝ Մարկոս Թաշճեան անուն, կռուի տաք միջոցին՝ ուզեց վրէժխնդիր ըլլալ իրենց հերոսներու արեան, եւ մտադրեց սպաննել նոյնինքն Ազիզ Փաշան: Լաւ նկատեց որ հեռուն, թնդանօթին քով կարմրաշերտ տաղաւով մէկը կանգնած է կարծեց թէ անիկա էր հրամանատար Փաշան: Բիւրաւոր գնդակներու

մէջէն անվտանգ անցնելով՝ հասաւ եւ սպաննեց զայն, դժբախտաբար փախած միջոցին ինքն ալ զարնուեցաւ: Խեղճ հերոսը չէր գիտեր թէ, սպաննածը Թնդանօթաձիգ յիսնապետ մըն էր:

Չէրքէզները Վանքի պատերը ի սկզբան կասկածանքով դիտեցին, բայց տեսնելով որ անկէ հրացաններ չէին արձակուիր, համարձակ մօտեցան եւ կ'ուզէին ներս մտնել:

Օհաննէս Վարդապետ Քէօչէքեան, որ Թօփալ Վարդապետ անունով ծանօթ է, այն ատեն դեռ սարկաւագ էր Վանքին մէջ, կը տեսնէ որ մինակ են կ'առաջարկէ փոքրիկ տիրացուներուն քաղաք փախչիլ: Անոնք կը մերժեն եւ կ'ուզեն նահատակուիլ Վանքին մէջ: Ինքն առանց երկար պնդելու, կ'առնէ իր ուսին Մայր Աստուածածնի իւղաներկ պատկերը եւ կ'իջնէ դէպի Զէյթուն: Երբ Խաչ-Քար մօտեցաւ, գտաւ միայն երեք մարտիկներ, մնացածները փախած էին: Այդ երեք հերոսներն էին, Ենիտունեաեաններէն Աստուածատուր Իշխանը, Զիլ Փաշան եւ Տէր Դաւիթեան սարկաւագ մը. ինքն ալ կանգնեցաւ անոնց քով. հրաշագործ պատկերը կանգնեցին ժայռին վրայ իբր դրօշակ եւ ըրին սահման թշնամիի յառաջխաղացութեան:

Չէրքէզներու ահագին բազմութիւնը մինչեւ հոն հասաւ, երեք նշանաւոր Բէկերու առաջնորդութեամբ. այդտեղէն մինչեւ քաղաք՝ հեռաւորութիւնը երկու վայրկեան էր միայն: Ալ վերջացած էր հայկական Վագըփ քաղաքին գործը: Շատ ուրախ էր Ազիզ Փաշա, որ յաղթանակը տարած կը նկատէր:

Այդ միջոցին Չէրքէզները կը մտնէին Վանքը, սակայն փոքրիկ տիրացուները չուզելով ձրի մեռնիլ, 10 ծակերէ՝ 10 չէրքէզներ սպաննեցին. ծակերը փոխելով՝ պատուհաններէն այնքան եւս սպաննեցին: Չէրքէզները կարծելով թէ Վանքը լեցուն էր հազարաւոր հայերով, որոնք խաբեցին զիրենք ու մինչեւ որմերուն առջեւը քաշեցին, սկսան ետ փախիլ սարսափահար: Եւ ահա՛ ճիշդ նոյն միջոցին, բարեպատեհ զուգադիպութեամբ, Խաչ-Քարին առջեւ, վերոյիշեալ հերոսները սպաննեցին առաջընթաց երեք Բէկերը, որոնց անկման ատեն, մնացածները ետ դարձան եւ սկսան փախչիլ, պատերազմի ութերորդ ժամուն: Օհաննէս սարկաւագ հրճուանքէն՝ սկսաւ պոռալ իր ահեղագոչ ձայնով եւ Թուրքերէն լեզուով. – «Պապամ, ղաչըըլար, հա՛, ղաչըըլար հա՛...», կը նշանակէ (հայրիկս, փախա՛ւ հա՛ փախա՛ւ...):

Այս ձայնին վրայ, Ճամուգ-Օղլին կարծելով թէ՝ իրաւ բանակի աջ թեւը ջարդուած ու փախած է, կը դարձնէ իր ձիուն գլուխը եւ արագօրէն կը փախչի իր 6000 ձիաւորներով: Անոնց փախուստը բոլորովին չփոթեցուց բանակը, որ սկսաւ փախչիլ: Մոլլաներն ու տէրվիշները անոնցմէ առաջ փութացին: Զէյթունցիները որ գրեթէ յուսահատ կացութեան մը մէջ էին, սիրտ առած՝ դուրս նետուեցան իրենց թաքստոցներէն, հասան ձորին ու պարտէզներուն մէջ

չէրքէզներուն վրայ, որոնք ճամբայ չգտնելով՝ հոս ու հոն կը վազվռտէին: Կոտորածն անխնայ եղաւ եւ շատ տեղ սուսերամերկ:

Ծիծաղելին այն է, որ Ազիզ Փաշան, ուրախութեան միջոցին, ջուր թափելու նստած էր. յանկարծ փախչող զինուոր մը կ՚անցնի

ՂԱԶԱՐ ՇՈՐՎՈԵԱՆ
Իշխան Պօզ–Պայիր թաղի

քովէն: Փաշան կը յանդիմանէ զայն իր անքաղաքավարութեանը համար. զինուորը այլայլած կը պոռայ.

— Տէր իմ, ի՞նչ կ՚ընես:

— Ի՞նչ կայ, կը հարցնէ Փաշան, սրտադող:

— Կեավուրները կը ջարդեն զմեզ, կը պատասխանէ զինուորը փախչելով:

— Ամա՛ն ի՞նչ կ՚ըսես, կը յաւելու Փաշան եւ ձին թողած, ինք եւս կը սկսի փախուստ տալ, առանց վարտիքը կապելու, ճամբան կարգադրելով զայն: Մինչեւ Սաղիր չնչասպառ կը վազէ, ուր բաւական ապահովուած, կը վերցնէ զինուորի մը ձին ու կը հեծնէ: «Ա՛խ, կը բացագանչէ նա, կ՚ըսէին թէ Զէյթունցիները ձիաւոր չունէին. փա–

խած մէջոցին տասը հազարի չափ սպիտակ ձիաւորներ տեսայ, որոնք կ'ելլէին Վանքէն» (*)։

Զէրքէզները իջած ըլլալով Ինգարի պահավէժ անցքերէն, կը կարծէին թէ՝ Զէյթունի ճամբաները միայն այդ նեղ ու քարքարոտ

Զէյթունցի մարտիկ մը։

կածաններն էին, ուստի դէպի այն կողմ չեղեցին իրենց ձիերը եւ կուտակուեցան պահավէժներուն եւ քարայրներուն առջեւը։ Զէյթունցիներ հասկերու պէս հնձեցին զանոնք եւ ապա հալածեցին Թիւրքմէնները մինչեւ Սաղիրի բլուրները։

Ազիզ Փաշա Թէճիրցի ձիաւորներու գլուխն անցած՝ կանգ առաւ Զերմուկի Դաշտին մէջ, ցիրուցան զինուորները հաւաքելու համար։ Զէյթունցիները ուզեցին մինչեւ Մարաշ հալածել զանոնք, բայց իշխաններն արգիլեցին, վախնալով բանակի զինուորական չար-

---

* Զէյթունցի ժողովուրդը կը հաւատայ մինչեւ այսօր, որ Սբ. Սարգիսը (ԽԸՏԷՐԷԼԼԷԶ) հասաւ իր ձիաւորներով օգնութեան, այդ պատերազմին։ Նոյնը կը հաւատան թուրքերն ու Ազիզ Փաշան։ Ասիկա՝ իր վախի միջոցին, չէր նկատած, որ այդ սպիտակ ձիաւորները իր շուարած չերքէզներն էին։

ժումներէն դաշտի վրայ, վախնալով մանաւանդ, որ «զԱստուած կը զայրացնեն» եւ զոհացան եղած կոտորածով: Ամբողջ պատերազմի միջոցին 7 հոգի միայն մեռած էր իրենցմէ եւ իշխանները կը զսպէին ժողովուրդին զայրոյթը. «Բա՛ւ է, տղաքս, Թուրքերը ջարդելով չեն հատնիր. մենք համրուած ընկոյզներ ենք. մեզմէ մէկի կորուստն անգամ անդարմանելի է»:

Մինչդեռ Թէճիրցիները Զերմուկի Դաշտին մէջ կը սպասէին, Ազիզ Փաշա շուտով հաւաքել տուաւ վրանները եւ սկսան ամէնքը մէկէն խառն ի խուռն փախուստ տալ:

Այդ օր անթիւ աւար մնաց Զէյթունցիներուն ձեռքը. ոսկի ժամացոյցներէն, դրամներէն, մատանիներէն ու պաշարներէն զատ, 8000ի չափ զէնքեր, արծաթապատ դաշոյններ, վեցհարուածներ, 150 դրօշակ եւ թնդանօթ մը: Աւարեցին նաեւ հարիւրաւոր ձիեր ու ջորիներ, որոնք բերուած էին Զէյթունի մամաները հեծցնելու. դարձեալ նոյն նպատակին ծառայեցին, բայց հայրենական երկրին մէջ եւ ոչ ի Մարաշ:

Զէյթունցիներ վերադարձին՝ գնդակներով ընկոյզի նման վար ձգեցին բազմաթիւ չէրքէզներ, որոնք Վանքին շուրջը ընկուզենիներու վրայ մագլցած էին: Ամենէն հետաքրքրական դէպքերէն մին՝ որ ցոյց կու տայ նաեւ Զէյթունցիներու հնարագիտութիւնը հետեւեալն է.— Չէրքէզ ձիաւոր մը անվտանգ մնացած էր պահուած տեղը եւ յետոյ կը փախչէր յուսալով որ ա՛լ հայու պիտի չհանդիպէր: Սակայն կը հանդիպի Զէյթունցիի մը՝ որ աւարներով բեռնաւորուած կը դառնար քաղաք: Չէրքէզը կայծակի արագութեամբ հրացանը պարպեց անոր վրայ. Զէյթունցին ինկաւ եւ իր երկու ոտքերը բարձրացուց: Չէրքէզը կարծելով որ Հայը սպաննուեցաւ, դաշոյնը քաշած մօտեցաւ անոր գլուխը կտրելու եւ հետը տանելու համար: Բայց Զէյթունցին երկարեց հրացանի փողը ոտքերուն վրայ եւ զարկաւ ճակատէն:

Թուրքերու ամբողջ կորուստը 12·000 էր, որոնց մեծագոյն մասը չէրքէզներ էին: Ձորի պարտէզներն ու բլրակները ծածկուած էին դիակներով: Քաղաքի արեւելեան ջուրը, երկու ժամ կարմիր հոսեցաւ եւ այդ ջուրէն՝ Զէյթունցիք երկու տարի չխմեցին: Դիակները թաղելով չէին հատներ. Պալճեան Նշան Աղան հատը քառասուն փարայի հաւաքել տուաւ ձորակի մը մէջ, վառել տըւաւ եւ ծածկելու համար բլուրի մը հողաթումբը դարձնել տուաւ անոնց վրայ: Այս պատմական օրէն ի վեր այդ ձորը կը կոչուի Կոտորածի-Ձոր եւ Թուրքերէն Ղըրըմ-Տէրէսի:

Զէյթունցի աշուղը երգեց պատերազմի յաղթանակը, որ ծանօթ է «Ազիզ Փաշա Աւաշ» անունով: Ահաւասիկ անոր մի քանի տուները.

1․ Իպթիտա Քէրթմէնլի, զավկայը գուրտու,
Արատը Պէշէնլի պէլասըն պուլտու․
Անի խապէրի Մարաշա ուլաշտը․
Ազիզ Փաշամ տէր քի, էօ՞լմէտիմ մը պէն։

2․ Կեավուր Տաղտան ան դուրթլարը կէթիրտիմ,
Հալէպտէն, Այնթէպտէն օն պին եէթիրտիմ,
Սթամպուլա չօգ Ղազէթա եօլլատըմ,
Եազարըմ Զէյթունու, մալըլան, պէյլէր։

3․ Ենիտիւնեամ տէր քի, օլտու պիր օյուն,
Տէօկիւշտէն պէն զօրգմամ, նէնկնիտիր սօյում,
Թէզ կէլ Ազիզ Փաշա, կէօսթէրէմ պօյունը,
Չէրքէզ պէյլէրինի գը՞րմատըմ մը պէն։

4․ Սիւրէն Օղլում տէր քի սէօլէյէմ գըսա,
Գնարըմ հէփիսինի, էթմէմ վէավէսէ․
Փաշա՛, գաչմա էկէր փիրին վար իսէ․
Հէր նէնկէ տալգըլըն կի՞րմէտիմ մը պէն։

5․ Շորվ Օղլում տէր քի գարշըյա վարտըմ,
Պէշ սաաթ թօզ–տիւման իչինտէ գալտըմ․
Տէօկիւշ պէլէշ օլմազ, պիր ազ նան վէրտիմ,
Օն գաթ անըսընը ա՞լմատըմ մը պէն։

6․ Եաղուպ Օղլում տէր քի պէն տէ վարայըմ,
Կէլէն չէրքէզլէրին պօյուն կէօրէյիմ․
Հէփսինի տէ էվրան կիպի եուտայըմ,
Մարաշ քէօփրիւսինէ թէք զօ՞վմատըմ մը պէն։

7․ Պալն՛ Օղլում տէրքի հազգա թափարըմ,
Ալթուն կիւմիշտէն դուլէ եափարըմ․
Շիմտի ասքէրինէ ասլան դաթարըմ,
Թանէսի ղըրգ փարա կէ՞օնմէտիմ մը պէն։

Թարգմանութիւն

1․ Սկիզբը Քէրթմէնցին կռիւն սկսաւ,
Փնտռեց Պէշէնցին փորձանքը գտաւ․
Լուր իսկոյն Մարաշ հասաւ․
Ազիզ Փաշան կ՛ըսէ, միթէ՞ չմեռայ։

2· Կեավուր Տաղէն անօթի գայլերը բերի,
Հալէպէն, Այնթապէն, տասը հազար բրի·
Ուղարկեցի Պոլիս շատ մը լուրեր,
Կը վառեմ Զէյթունը իր ապրանքներով, ո՜վ պէյեր:

3· Ենիտունեանեան կ'ըսէ, խաղ մըն է, եղաւ·
Կռիւէն չեմ վախնար, պատերազմասէր է ցեղս·
Շուտ եկուր Ազիզ Փաշա, ցոյց տամ հասակիդ չափը·
Չէրքէզ բէկերդ չջարդեցի՞ միթէ:

4· Սուրէնեանը կ'ըսէ, կարն կապեմ,
Հոգ չեմ ըներ, բոլորն ալ կը ջարդեմ,
Փաշա մի՛ փախիր, ունիս պատիւ եթէ,
Ամէն կռիւի սուսերամերկ չմտա՞յ միթէ:

5· Շորվոեան կ'ըսէ՝ դիմացդ գացի,
Հինգ ժամ փոշիի–ծուխի մէջ մնացի·
Կռիւը ձրի չըլլար, քիչ մը անձ զոհեցի,
Տասնապատիկ վրէժ միթէ՞ չլուծեցի:

6· Եաղուպեան կ'ըսէ· ես ալ երթամ,
Եկող չէրքէզներուն հասակը տեսնեմ·
Վիշապի պէս ամէնքն ալ կուլ տամ·
Չհալածեցի՞ մինչեւ Մարաշի գանտարան:

7· Պալեանը կ'ըսէ, ես Աստուած կը պաշտեմ,
Ոսկիէ արծաթէ մարտկոց կը շինեմ·
Հիմակ զինուորներուդ առիծ կը խառնեմ·
Քառասուն փարայի չթաղեցի՞ միթէ:

Կը յիշուի նաեւ Կարապետ Քեհեան, Մխայէլ Քէհեան եւ Հաճոնց Թուրքերէն Ահմէտ Ճիկը, *որ շատ մեծ քաջագործութիւններ ըրած են:*

***

Ճակատամարտին օրը, Հալէպի անգլիական հիւպատոսը փութով մը եկած էր Մարաշ, իմացնելու հայերուն, որ նոր ու կանոնաւոր հեծելագունդեր պիտի հասնին: Ազիզ Փաշայի Արեգնի մէջ տարած յաղթութեան լուրը առին Թուրքերը. խրախուսուած՝ Մարաշի մէջ ալ կատարածը պիտի սկսէին, երբ Ազիզ Փաշայի մազապուրծ փախչող զօրքերը սկսան Մարաշ թափիլ գլխիկոր: Սար–

սափը տիրեց Թուրք ժողովուրդին մէջ, որոնք ապաստանեցան հայերուն տուները եւ սկսան աղերսել անոնց գթութիւնն ու պաշտպանութիւնը: Շատ մը մեծատուն Թուրքեր ձիերը պատրաստեցին փախչելու համար եւ ակնապիշ կը դիտէին Ախըռ-Տաղի ճամբան, տեսնե-

ԱՍԱՏՈՒՐ ԵՆԻՏԻՒՆԵԱՆ
Իշխան Ենիտիւնեան թաղի

նելու թէ Զէյթունցիներ կու գայի՞ն: Անոնք կը յիշէին Ահմէտ Փաշայի օրերը:

Երբ պարտութեան լուրը Պոլիս հասաւ, Ազիզ Փաշա պաշտօնանկ եղաւ եւ անոր տեղ ուղարկուեցաւ Աշիր Փաշան, Պելկրատի նախկին կառավարիչն ու դահիճը: Կառավարութիւնը սկսաւ նոր պատրաստութիւններ տեսնել. պիտի կազմուէր բանակ մը 150.000 կանոնաւոր զօրքերու, Զէյթունի վրայ նոր յարձակում մը գործելու համար:

Զէյթունցիներ վտանգը նախատեսելով՝ շրջահայեաց միջոցի մը դիմեցին: Պատրաստեցին ընդարձակ տեղեկագիր մը ու խնդրագիր մը, եւ յանձնեցին Գրիգոր Վարդապետ Արարատեանին եւ Տէր Մովսէս Քահանային: Ասոնք մեկնեցան Պոլիս: Զմիւռնիոյ մէջ հանդիպած էին հայրենասէր հայու մը, Արտաշէս Սավալախեանին, որ

իր դրամական աջակցութեամբ տարաւ զանոնք Փարիզ։ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան հանճարեղ միջոցով (*) մը, դիւրացուց անոնց գործը եւ ներկայացուց խնդրագիրը Նաբոլէոն Գ. Կայսեր։ Ֆրանսան այն ատեն հզօր ձայն ու ազդեցութիւն ունէր Արեւելքի մէջ եւ քրիստոնեաներու պաշտպանն էր հանդիսացած։ Լիբանանի խնդրէն ի վեր՝ Թուրքերը կը սարսափէին անկէ։ Կայսրը իսկոյն հեռագրեց Սուլթանին ետ կենալ իր դիտաւորութենէն։ Բարձրագոյն Դուռը ետ կանչեց զօրագունդերը, որոնք արդէն մեկնած էին Հալէպէն, Զէյթուն երթալու համար, Նաբոլէոն Գ. ոչ միայն փրկեց Զէյթունը, այլեւ յետոյ դիտաւորութիւն ունէր Լիբանանի առանձնաշնորհումը մտցնել նաեւ այնտեղ, քրիստոնեայ կառավարիչի մը իշխանութեան ներքեւ, բայց չկրցաւ իրականացնել Փրանքօ–պրուսական պատերազմին պատճառաւ։

Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Մարքի տը Մուսթիէ հրահանգ ստացած էր խառն միջամտելու Զէյթունի գործին։ Օսմանեան կառավարութիւնը ուղարկած էր Մարաշ յանձնախումբ մը հինգ մահմետականներէ բաղկացած, որոնք Զէյթունի չորս իշխաններուն գըլխատումը կը պահանջէին. բայց դեսպանին ջանքով յանձնախումբին ուղարկուեցան երկու հայ պաշտօնակիցներ եւս, եւ որոշումը չեղեալ նկատուեցաւ։ Յանձնախումբը Մարաշ կանչեց չորս իշխանները, Աստուր Ենիտիւնեան, Նազարէթ Սուրէնեան, Հազար Շորվաեան եւ Մկրտիչ Եաղուպեան, բացատրութիւն պահանջելու համար։ Այս պաշտօնով Մարաշէն Զէյթուն ուղարկուեցան Գէորգ Մուրատեան եւ Տէր Նահապետ Թահանան։

Այս անգամ իշխանները խոհեմութիւն համարեցին երթալ եւ իրենց հետ տանիլ դրաւուած թնդանօթն ու դրօշակները։ Կառավարութիւնը՝ զանոնք երկու շաբաթ Մարաշի մէջ պահելէ յետոյ, ուղարկեց Պոլիս դաղտագողի, ուր Կեդրոնական Բանտին մէջ մնացին երեք շաբաթ։ Հայոց Պատրիարքարանէն պատ ոչ ոք լուր ունէր անոնց բանտարկուելէն։

«Յանկարծ, տարին զմեզ Պոլիս, լսաւ Հազար իշխան եւ բանտարկեցին. դրամ չունէինք հետերնիս եւ շատ խեղճութիւն քաշեցինք։ Ոջիլները կը վազէին մեր վրայէն։ Ամէն օր երկու անգամ

* Կարապետ Վարդապետ. պատարագի շուրջառով զգեստաւորուած, ադերսագիրը կուրծքին վրայ, պառկեցաւ Շան գ'էլիգէի պողոտային վրայ, ուրկէ պիտի անցնէր Կայսրը։ Թիկնապահներ՝ հրամայեցին իրեն հեռանալ փողոցի մէջէն. Վարդապետի բացասական պատասխանին վրայ, սպառնացին կոխկռտել։ Հայրենասէր վարդապետը սրտայոյզ կերպով բացագանչեց.– «Շատերը կոխկռտեցին, դո՛ւք ալ կոխկռտեցէք»։ Թիկնապահները ուշագրաւ դէպքն ու խօսքերը հաղորդեցին Կայսեր, որ բարեհաճեցաւ ի վերջոյ ընդունիլ Կարապետ Վարդապետը կայսերական պալատին մէջ եւ կատարել հայ լեռնականներու աղերսը։

նամակ գրեցինք Պատրիարքարան, եւ ժամկոչ մը անգամ չերեւցաւ, ոչ ալ պատասխանեցին երկտողով մը։ Մեր վրայ դրուած ոստիկան պահակը մեղքցաւ մեզ եւ ըսաւ – «Պէյե՛ր, այս Պատրիարքարանը չըլլայ, թող միւսը ըլլայ, անոր գրեցէք»։ Մինչեւ այդ ատեն գաղա–

ՆԱԶԱՐԷԹ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ
Իշխան Սուրէնեան թաղի

փար անգամ չունէինք թէ ի՛նչ էր Կաթոլիկը եւ ի՛նչ էր Բողոքակա–նը եւ չէինք գիտեր թէ երեք կրօնական Հայ Պատրիարքութիւններ կային։ Անոր թելադրութեամբ եւ տեղեկատուութեամբ գրեցինք Հայ–Հռոմէականներու Պատրիարքին եւ բացատրեցինք մեր վիճա–կը։ Յաջորդ առտու իսկ Ֆրանսական դեսպանատան քարտուղարը ներկայացաւ բանտ, Հռոմէականաց Պատրիարքարանի թարգմանին հետ ազատեցին մեզ եւ առօք–փառօք տարին Սագըզ–Աղաճի Պատ–րիարքարանը»։

«Ամենապատիւ Պատրիարք–Կաթողիկոսը, շրջապատուած Հայ –Հռոմէական մեծատուներէ, սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ. մաք–

րել տուաւ զմեզ ու հայրական շատ մեծ խնամք տարաւ» (*):

Սուլթան Ազիզ Հայ-Հռովմէականաց միջամտութեամբ վտանգ մը նշմարեց եւ վախցաւ Ֆրանսական թեւարկութենէն: Դրդեց Գում-Գաբուի Պատրիարքը եւ Հայ Լուսաւորչական պէյերը, որ տէր կենային իրենց մարդոց եւ չթոյլատրէին որ անոնք Հռովմէական ըլլային:

«Սադըգ-Աղան եկան, շարունակեց Հաղոր իշխան, բազմութեամբ, եւ սկսան պնդել թէ՝ մենք չենք ուզեր որ դուք Կաթոլիկ ըլլաք. պէտք է գաք ձեր մայրական եկեղեցին: Իրենց պատասխանեցինք թէ՝ Սրբազա՛ն, պէյե՛ր, մենք Կաթոլիկն ի՛նչ ըսելն անգամ չենք գիտեր. բայց ամէն օր ձեզ աղաչական դրեցինք եւ օր մը ժամկոչն իսկ չղրկեցիք, ո՞ւր էիք արդեօք եւ ինչո՞ւ չփնտռեցիք ձեր հօտը: Հռովմէական Պատրիարքը տեսնելով թէ տաք վէճ եւ տխուր երկպառակութիւն պիտի ստեղծուի, նոյնիսկ ինքը դրդեց մեզ որ երթայինք Մայր Եկեղեցի»: – «Ճաշկերոյթ մը սարքած էր ի պատիւ մեզ վառօդապետ Պօղոս Պէյ Տատեան, որ հարցուց մեզի թէ՝ ձեր վառօդը շատ աղուոր եւ չոր կ'ըլլայ եղեր, ի՞նչպէս եւ ի՞նչ բաղադրութեամբ կը շինէք: Սուրէնեան Նազարէթ իշխան, որ մեր ամենէն տարեցն էր, պատասխանեց.– Պէ՛յ, որքան որ ալ հայ էք եւ ձեր անունը լսած ենք, Սուլթանին մէկ պաշտօնեան էք: Կրնայ ըլլալ որ անոր պէտքերուն գործածէք. շնորհք ըրէք որ այդ մէկ փոքրիկ առաւելութիւնը զոր ունինք օսմանեան բանակին վրայ, գաղտնիք մնայ մեր քով մեր պաշտպանութեան համար: Պէյը լռեց, ըսաւ»:

Հայ իշխանները երեք ամիս մնացին Պոլսոյ մէջ: Եպարքոս Քիւչիւք Ալի Փաշա, մտադիր չէր թողուլ զանոնք որ դառնային իրենց երկիրը: Որքան որ ալ անոնք տօնախմբական օրեր անցուցին, կը փափաքէին դառնուլ իրենց ժողովուրդին գլուխը:

«Օր մը, ըսաւ Հաղոր Իշխան Շորվեան, ռուսաց դեսպան զօրավար Իկնատիէվ զմեզ հրաւիրած էր դեսպանատուն. շատ պատիւներ ըրաւ եւ ճաշէն վերջ առանձնանալով մեզ հետ, հարցուց – եթէ

* Այս անկողմնակալ տողերը գրողը՝ Լուսաւորչական Ղ. Ծ. Վարդապետի կրտսեր եղբայրն է եւ թոռը Հաճընի Սբ. Գէորգ Եկեղեցւոյ 60 տարուան երեսփոխանին: Այս չորս իշխաններու լուսանկարները, որ տարածուեցան հայ մատենագիրներու քով, առնուած են իմ գրքիս ֆրանսերէն թարգմանութենէն: Այդ լուսանկարները՝ որ քովս են տակաւին, նկարուած են 1862ին, Աբտուլլահ եղբայրներու ձեռօք: Զանոնք ձեռք բերի Փարիզի մէջ 1896ին, Տամատեան մեծանուն ընտանիքէն, որ հայ հռովմէական է եւ որոնց մէկ դուստրը կողակիցն է ֆրանսացի Պարոն Պարէրի, նախկին դեսպան Հռովմի: Այդ լուսանկարներուն մէջ երեւցած փառաւոր եւ թանկարժէք զգեստները՝ զոր կը կրեն հայ իշխանները, նուիրած է հայ-հռովմէական Պատրիարքը:

պատերազմ յայտարարենք Թուրքին դէմ, դուք կրնա՞ք ոտքի ելլել եւ օգնել մեզ: Պատասխանեցինք թէ, դուք տակաւին Կարսը չգրաւած, մենք կրնանք գրաւել Սեբաստիան: – Ի՞նչ պայման կ'ուզէք, հարցուց անիկա վերստին: Պատասխանեցինք 1.– Ձեր կայսերազուն

ՄԿՐՏԻՉ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ

Իշխան Կարկալար բաղի

իշխաններէն մին գայ եւ մեր գլուխը կանգնի. 2.– 200 հազար ոսկի: Շատ լա՛ւ, ըսաւ դեսպանը. քանի մը շաբաթէն պատասխան պիտի տար: Բայց քանի մը օր վերջ Զարին գահակալութեան տարեդարձը ըլլալուն մեզ նորէն հրաւիրած էր ներկայ գտնուելու պատարագին, որ տեղի պիտի ունենար դեսպանատան մատուռին մէջ: Հոն էին բազմաթիւ դեսպաններ եւ պալատական փաշաներ: Երբ Եպարքոս Ալի Փաշան՝ հոն տեսաւ զմեզ, ծուռ-ծուռ նայեցաւ եւ բարձրաձայն ըսաւ իր քովիններուն.– «Պունլար պուրտա նէ իշ եափըյօրլար. դաֆամըզա եէնի պիր պէլա աչաճագլար» (*):

«Յաջորդ առաւօտ չոգենաւ տարին զմեզ, մեր տոմսերը գնած էր կառավարութիւնը. 200 ոսկի նուէր տուին մեզ Սուլթանին կողմէ

* Ասոնք ի՞նչ գործ կ'ընեն հոս. մեր գլխուն նոր փորձանք մը պիտի բանան:

եւ չիտակ ղրկեցին մեր երկիրը. օր մը միայն կեցանք Մարաշ եւ պատիւով ճամբեցին Զէյթուն»։ Այս չակերտաւոր խօսակցութիւնները ու տեղեկութիւնները ինձ հաղորդած է ծերունի իշխանը, Զէյթունի Զօրանոցը գրաւելէս քանի մը օր վերջ, Հնչակեան Վարչութեան ժողովին գացած ատենս, ժողովին պատուոյ նախագահը ինքն էր։ Բառ մը իսկ աւելի չեմ գրած իմ կողմէս։

***

ԱՎՇԱՐՆԵՐՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

ՉԵՐՔԷԶՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԶԷՅԹՈՒՆ

Ազիզ Փաշայի պատերազմէն ետք՝ Զէյթունի գաւառը չխաղաղեցաւ եւ պաշարման վիճակի մէջ մնաց մինչեւ երեք տարի։ Կառավարութիւնը կը բանտարկէր ու կը կեղեքէր Զէյթունցիները, որ կ՚երթային Մարաշ։ Անոնք ստիպուած՝ իրենց պէտքերը կը գնէին դրացի Թուրք գիւղացիներու միջոցաւ։ Զէյթունցիներն ալ կը փոխադարձէին՝ արգիլելով Թուրք ոստիկաններու մուտքն ի Զէյթուն։ Այս թուականին էր որ անոնք արգիլեցին նաեւ Ֆրանսացի հայագէտ Վիքտոր Լանկլուայի Զէյթուն մուտքը։ Անիկա 1863ի գարնան եկած էր Սսէն եւ հասած մինչեւ Աւաղ-Կալ գիւղը, խումբ մը ոստիկաններէ շրջապատուած։ Զէյթունցիք չթոյլատրեցին՝ ոստիկաններուն պատճառաւ, հակառակ անոր թախանձանքին։ Բայց նուիրեցին ատրճանակ մը եւ դաշոյն մը, իբր յիշատակ։ Այսուհանդերձ Ֆրանսացի ուղեւորը շատ գոհ մնացած էր Զէյթունցիներու աջալըրջութենէն։

Օսմանեան կառավարութիւնը յուսաբեկ՝ չերքէզները Զէյթունի մէջ տեղաւորելէ, տարաւ զանոնք Ավշարներու վրայ, որոնք դեռ այն ժամանակ ապստամբ էին եւ օգնած էին Ազիզ Փաշային Զէյթունը նուաճելու համար եւ պատերազմի միջոցին բաւական զոհ տուած ու տկարացած։ Անոնք չկրցան դիմադրել Մարաջախտ Գուրտ Իսմայիլ Փաշային, որ 20 հազար զինուորներով քալեց իրենց վրայ եւ անցաւ Հաճընը նուաճելու (*) 1865 թուին։ Չերքէզները գացին հարաւէն օգնել Իսմայիլ Փաշային։ Ավշարները ստիպուեցան

հպատակիլ եւ յանձնել իրենց գեղադալար երկիրներու մեծ մասը չէրքէզներուն, բնակութեան համար։ Ասոնք հիմնեցին իրենց Թագաւոր–փեսայ Սուլթան Ազիզի անունով քաղաք մը Ազիզիյէն, որ ի վերջոյ դարձաւ իրենց մայրաքաղաքը։ Իսկ բազմաթիւ չէրքէզ գիւղեր հիմնեցին շրջակայ հրաշագեղ արօտավայրերուն վրայ, որ այսօր ծանօթ է Ուզուն Եայլա (երկայն արօտավայր) անունով։ Այս երկիրը ավշարներու երկիրն էր հին դարերէ ի վեր, երբ տակաւին ասոնք հայ էին եւ կը կազմէր Հաճընի գաւառը եւ 1878էն վերջ, Ազիզիյէի գաւառ անունով միացուեցաւ Սեբաստիոյ նահանգին։

Չէրքէզները Սուլթանին եւ հօղին տիրանալէ յետոյ, տիրացան նաեւ նախարարներուն, քաղաքային ու զինուորական բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնեաներու սրտին։ Իրենց հրեշտականման աղջիկներով լեցուցին Թրքաց հարէմները (կանանոց) եւ անոնց եռեւէն իրենք ալ մտան պալատները, իբրեւ աներներ կամ աներձագներ եւ ձեռք ձգեցին երկրին ղեկը։ Անկէ ի վեր՝ չէրքէզները իրաւամբ կը պարծենան թէ՝ «Տաճկաստանի մէջ ամրոցներ շինեցինք մեզ համար մեր աղջիկներու ամօթոյքով եւ անոնց մէջ անառիկ ենք մենք»։

Այսպէսով Զէյթունը կորսնցուց հիւսիսէն ապստամբ աշիրէթի մը պարիսպը. ավշարներ թէեւ թշնամի էին, բայց տկար թշնամի մը. իսկ անոր տեղ եկաւ հզօր կայսրութիւնը։

1862էն մինչեւ 1865, Զէյթունցիներ անդադար կռուի մէջ էին չէրքէզներուն դէմ։ Սոխթը ասոնք ստեղծեցին։ Ազիզ Փաշայի պատերազմին իրենց կրած պարտութեան վրէժը լուծելու համար, անոնք կողոպտեցին Զէյթունցիներու կարաւան մը, Կոկիսոնի կողմերը։ Զէյթունցիներ այս դէպքէն վերջ, առանց պատճառի կը սպաննէին եւ կը կողոպտէին այն բոլոր չէրքէզները, մեծ կամ փոքր, որոնք կը հանդիպէին ճանապարհին վրայ։ Երեք տարուան միջոցին 500ի չափ չէրքէզներ անյայտացած էին։ Ասոնք ալ փոխադարձը կ՚ընէին Զէյթունցիներուն, երբ մինակ կամ փոքրաթիւ կը գտնէին զանոնք։ Կը յարձակէին Ֆռնուզի մօտակայ գիւղերուն վրայ, կողոպտելու համար։ Սբ. Կարապետի Վանահայր Նիկողայոս Եպիսկոպոս Դուլիթեան, զոր Թուրքերը Տէլի–Մարհասս կը կոչեն, շատ անգամ բոպիկ ու մէկ շապիկով ձի նստած կը հալածէր զանոնք։ Այդ արշաւանքներուն արգելք դնելու համար, հիմնեց ան, Թէքիրի անցքին վրայ, համանուն գիւղը 1864ին։

Չէրքէզները սաստիկ վնասուեցան Զէյթունցիներէն. անոնք սարսափով կը փախչէին, հռչակելով զանոնք իճիտ (կտրիճ)։ Այդ Թուականէն ի վեր իրենց մէջ առածի կարգ անցած է. «Չէրքէզ վարըճը, Զէյթունլու փուրուճու» (Չէրքէզը յարձակող, Զէյթունցին ղարնող)։ Անոնց թշնամութեան ու երկիւղին մասին կը վկայէ նաեւ

---

* Տեսնել Հաճընի պատմութիւնը։

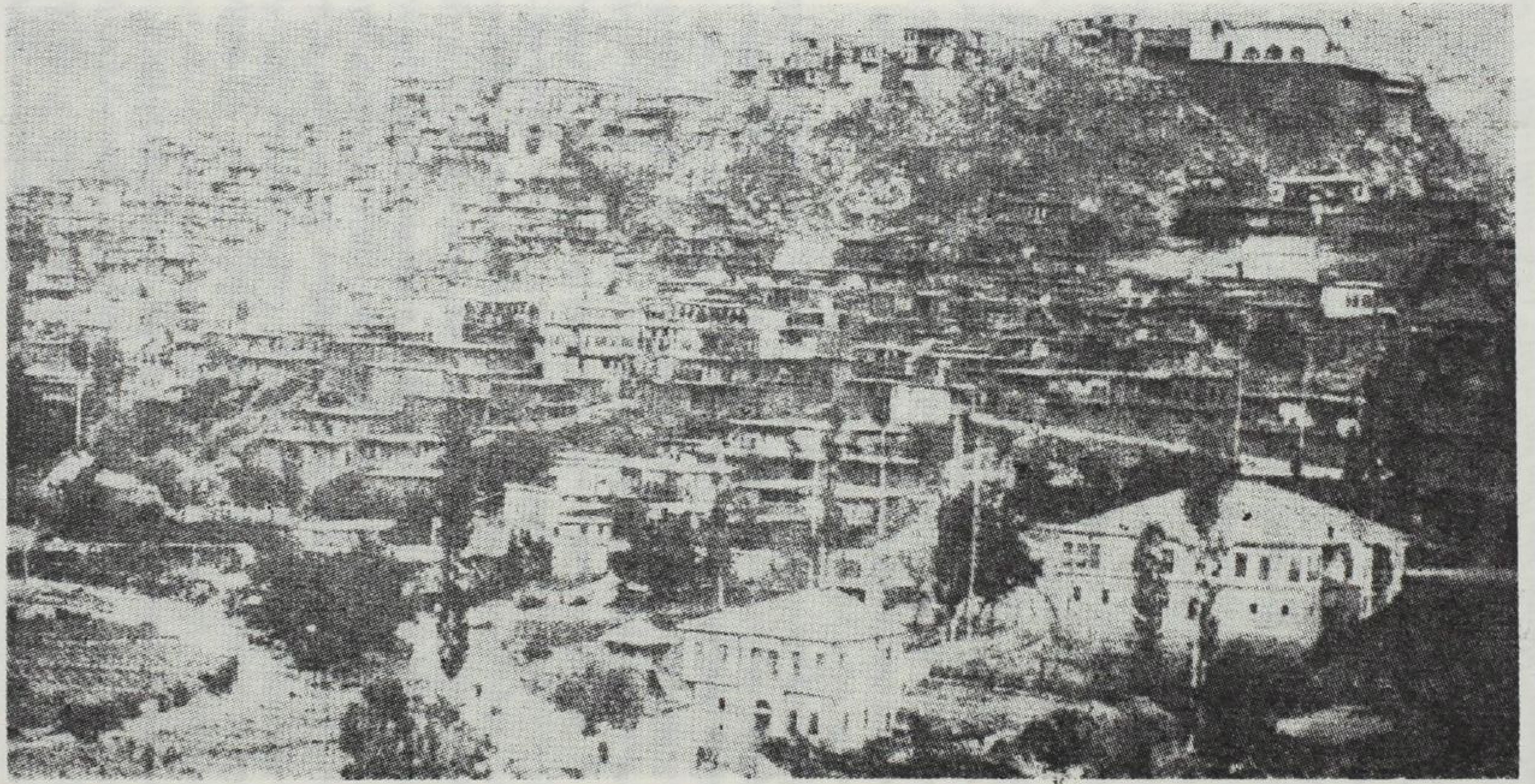

ԱՐԾՈՒԻԲՈՅՆ ՀԱՃԸՆ

Ֆրանսացի ուղեւոր Լէոն Բոլ, որ խումբ մը Զէյթունցիներով Կոկիսոնի կողմերէն անցած միջոցին, հանդիպած է չէրքէզներու: Ֆրանսացի ուղեւորը Զէյթուն այցելեց 1864 Յունիս 27ին եւ մնաց երեք օր: Հիւրասէր Զէյթունցիներ դիմաւորեցին զայն մէկ ժամուան տեղ եւ հրացանաձգութեամբ ու ցնծութեամբ առաջնորդեցին իրենց քաղաքը (*):

1865ի ամրան, չէրքէզները՝ ձանձրացած եւ վերջ տալու համար այս աղիտաբեր վիճակին, մեծաքանակ նուէրներ ուղարկեցին Զէյթունի իշխաններուն եւ հրաւիրեցին զանոնք բարեկամական դաշինք կնքելու: Հայ իշխանները սիրով ընդունեցին այս հրաւէրը եւ իրենց հետ առած 10ի չափ հարուստ մեծաւորներ եւ 30ի չափ թիկնապահներ գացին Ալիշար լերան Գապաղ-Թէփէ կոչուած թրքական գիւղը: Հայկական պատուիրակները կ'առաջնորդէր ու կը նախագահէր Ֆռնուզի վանահայր Նիկողայոս Եպիսկոպոս Դուլթեանը:

Հաւաքուած էին 21 չէրքէզ բէկեր, 300 ձիաւորներ, որոնց կը նախագահէր հռչակաւոր ցեղապետ Մուհամմէտ Բէկ: Չէրքէզները ի սկզբան շատ անվստահ էին հայերու մասին եւ կը վախնային մօտենալ անոնց, հակառակ իրենց անհամեմատ բազմութեանը: Երեք օր ձգձգելէ վերջ, Նիկողայոս Եպիսկոպոս պայրացած, որոշեալ միջավայրի մը վրայ առաջացաւ. հոն հրաւիրեց Մուհամմէտ Բէկը եւ ուրիշ երեք նշանաւոր բէկեր. սկսաւ այպանել անոնց երկչոտութիւնը եւ անոնց դատողութիւնը հետեւեալ խօսքերով.

— «Մուհամմէտ Բէ՛կ, Մուհամմէտ Բէ՛կ, ըսէք ինձ, եթէ աստուածնիդ կը սիրէք. որքա՛ն գոռոզ է այս ձեր մահմետական ազգը, որ յաղթուած ատենն ալ աշխարհին տէրը կը կարծէ ինքզինք. եւ դուք այսօր կ'ուզէք որ ձեր ոտքին գանք խոնարհիլ: Ըսէք խընդ-

---

* Այս մասին այսպէս կը գրէ ինք՝ Լէոն Բոլ.

— «Կը ցաւիմ որ սոսկ աղօտ գաղափար մը պիտի կրնամ տալ մեր ընդունելութեան մասին: Այս պահուս իսկ կը լսեմ լերան արձագանգը, զոր արտադրեցին հրացանի հարուածները, որոնք պարպուեցան ի պատիւ մեզ, գոռումով մը՝ հանգոյն որոտումի: Միակ վիշտս, քնանալէ առաջ, այն է՝ որ չկրցայ նկարել մի քանին այն տեսարաններուն որ հմայեցին զմեզ»:

Յետոյ կը գրէ Զէյթունցիներու ճարպիկութեանը եւ գեղեցկութեանը մասին այսպէս.

— «Կատուներու պէս կը մագլցին ծառի մը վրայ, կը պահուըտին տերեւներուն մէջ, կը կռթնցնեն իրենց զէնքի փողը ճիւղի մը վրայ եւ նշան կ'առնեն բաւական ճշդութեամբ: Իրենց երկրէն աւելի գեղեցիկ բան չկայ. մեծ փիճիներ, հսկայ թեղիներ, կանանչ կաղնիներ կը հանգչեցնեն անուշութեամբ մարդուն աչքերը: Առուներ որ կ'ոլորին օձապտոյտ, հեղեղներ որ կը գահավիժին, անապակ եւ սառն ակեր՝ որ կը յագեցնեն պապակը եւ կը պահեն կիրները մշտակայ դալարագեղութեամբ, հակառակ արեւու կիզիչ ճառագայթներուն»:

բեմ, որ ձեր ամենայետին ծնած օրէն բէկ կը հռչակէք, ո՞ւրկէ կը ստանաք այդ իրաւունքը· կը կարծէ՞ք թէ քրիստոնեան զրկուած է բէկ, փաշա եւ կամ թագաւոր կոչուելու իրաւունքէն։ Լաւ գիտցէք որ մենք ալ այս լեռներու տէրերն ենք, բէկերն ու թագաւորները եւ այդ պատիւը մենք գնած ենք մեր սուրերովն ու արիւնովը։ Եթէ ազնիւ էք ու կտրիճ, առաջ եկէք եւ յարգեցէք կտրիճներու իրաւունքը»։

Չէրքէզներ հիացան Եպիսկոպոսի խրոխտ խօսքերուն վրայ, մօտեցան անվախ։ Երկու օրուան մէջ վերջացաւ դաշնագրութիւնը եւ երկու կողմէն ստորագրուելով, երկու օրինակ իրար փոխանակեցին։ Այդ օրինակներէն մէկը պահուած էր Զէյթունի մէջ, որուն պայմանները հետեւեալներն էին։

1· Զէյթունցիներն ու չէրքէզները այսուհետեւ բարեկամներ են եւ հաւատարիմ դրացիներ։

2· Զէյթունցիներն ու չէրքէզները ասկէ վերջ երբեք պիտի չպատերազմին իրարու դէմ եւ զիրար պիտի չկողոպտեն։

3· Զէյթունցիներն ու չէրքէզները, ապահով պիտի երթեւեկեն իրարու հողի վրայ եւ բարեկամաբար առեւտուր պիտի ընեն։

4· Եթէ չէրքէզ մը գողութիւն ընէ Զէյթունցի հայերէն, գողը պիտի պատժուի եւ ապրանքը պիտի վերադարձուի տիրոջը։ Եթէ չէրքէզ մը գողնայ չէրքէզէ մը ու տանի ծախել Զէյթունցիներուն, գողը եւ գողօնը պիտի յանձնուին չէրքէզ բէկերուն։

5· Եթէ Զէյթունցի մը գողութիւն ընէ չէրքէզներէն, պիտի պատժուի եւ ապրանքը վերադարձուի տիրոջը։ Եթէ Զէյթունցի մը գողնայ Զէյթունցիէ մը ու տանի ծախել չէրքէզներուն, գողը եւ գողօնը պիտի վերադարձուի Զէյթունի իշխաններուն։

Երկու օր ուրախութիւն, ձիարշաւ ու հրացանաձգութենէ յետոյ՝ դաշնակիցները զատուեցան իրարմէ եւ դարձան իրենց տեղերը։ Այդ թուականէն ետք, ճիշդ մինչեւ 20 տարի, Զէյթունցիներն ու չէրքէզները յարգեցին իրենց դաշինքը եւ իրար չվնասեցին։

Այդ թուականին սակայն, երբ Զէյթունը կը բարեկամանար հիւսիսէն նոր դրացիի մը հետ, կորսնցուց արեւմուտքէն իր մէկ ուրիշ հաւատարիմ դրացին, Գօզանեան աւատապետութիւնը, ի ձեռն Մարաջախտ Գուրտ Իսմայիլ Փաշայի եւ Հաճնոյ հայերուն։ Նոյնպէս հարաւէն կորսնցուց, Թէճիրցի, Ճէրիտցի, Ճէլիքանցի եւ Ռահանցի ցեղերու ապստամբական պարիսպը, ի ձեռն Մարաջախտ Տէրվիշ Փաշայի, եւ մնաց միայնակ։ Օսմանեան կառավարութիւնը պահանջեց նաեւ հպատակութիւն Զէյթունցիներէն։ Զէյթունի իշխանները այս անգամ խոհեմութիւն համարեցին եւ Մարաշէն բերին, առաջին անգամ ըլլալով, Սալիհ Էֆէնտի անուն Գայմագամ (կառավարիչ) մը, որուն կ՚ընկերանային դատաւոր մը եւ հազարապետ

մը (1865ին)։ Անոնք շինեցին Պաղ-Աղբիւրի մօտ պալատ մը եւ մըզկիթ մը Հաճոնց Թուրքերուն համար եւ Զէյթունը դարձաւ Մարաշի Միւթէսարրըֆութեան հլու եւ հարկատու մէկ գաւառը։

***

Ի՞ՆՉ ԷԻՆ ԻՐԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՅՍ ԱՆՇՈՒՔ ԸՆԿՃՈՒՄԻՆ

Ազիզ Փաշայի յաղթական ճակատամարտէն ճիշդ երեք տարի ետք, Զէյթունի իշխաններն առանց փոքրիկ դիմադրութեան մը, գլուխ ծռեցին եւ ընդունեցին փճացնող հարկատուութիւն մը։ Ասոր պատճառներէն մին աշիրէթներու նուաճումն էր, զոր յիշեցինք. բայց երկրորդ ու գլխաւոր պատճառն էր, օսմանեան կայսրութեան մէջ բնակող հայերու եւ ի մասնաւորի Զէյթունի հայոց տնտեսական կազմալուծումը։ Տնտեսական այս քայքայումը յառաջ եկաւ Թուրքերու յիմարութեամբ եւ եւրոպական պետութեանց շահամոլ նենգութեամբ։

Օսմանեան առաջին սուլթանները մեծ կայսրութիւն մը հիմնեցին. Թուրքերն այդ շէնքին զինուորական, վարչական եւ հողագործական հիմերն էին, իսկ հայերն առեւտրական եւ արհեստական սիւները։ Եթէ Թուրքերը իրենց ձեռքերուն մէջ տարին հատու սուրերը, հայերն ալ իրենց ափերուն մէջ տարին պատերազմին ջիղը, դրամը։ Ռուսական բանակը հասած Պոլսոյ դրան առջեւ՝ Սուլթան Մահմուտ Բ. նեղն էր եւ չէր գիտեր ո՛ր դուռը բախել, հատուցանելու համար պահանջուած տուգանքը, երբ Գազազ Արթին Ամիրա՚ Ակնցի հայ սեղանաւորներու դրամով՝ երեք օրուան մէջ ճամբեց ռուսաց յաղթական բանակը եւ փրկեց կայսրութիւնը։

Իրաւամբ իրաւունք ունէինք օրթախ հռչակելու զմեզ, այսինքն ընկեր, շահակից, հաւասար Թուրքերուն։ Բայց անոնք տգէտ գոռոզութեամբ մերժեցին այդ պատիւը իրենց հպատակ հայերուն եւ նախընտրեցին ստորնանալ եւրոպացիներուն առջեւ, որոնք շատոնց ի վեր կը սպասէին, ոսկին պարկերն ի ձեռին, վաշխառուի պէս դրամ փոխ տալ Պոլսոյ ծուլացած Թուրքերուն, կարենալ ծծելու համար կայսրութեան տնտեսական աղբիւրները։ Թուրքը գիտէր իր ծուլութիւնը, վախցաւ հայուն գալիք վերելքէն եւ նետուեցաւ եւրոպացիներուն գիրկը։ Թոյլատրեց անոնց պանքաներու հաստատումը եւ անոր կապիտիւլասիոնի օրէնքները, որ գելեր էին կայսրութեան ձեռքերուն վրայ։ Այս օրէնքները փճացուցին երկրին

տնտեսութիւնը· անոր հետեւանքները շատ աւելի ծանր եղան հպատակ Հայերուն, քան յափշտակող Թուրքերուն: Նախ ուզեցին քաղաքակիրթ երեւնալ, բայց ասոր համար սոսկ զգեստ փոխեցին: Ուզեցին եւրոպական տարազ հագնիլ, փոխանակ քաղաքակրթական անկեղծ միտք ու սիրտ կրելու եւ քաղաքացիական հաւասարութիւն, ապահովութիւն շնորհելու կայսրութեան բոլոր բնակիչներուն:

Եւրոպական տարազի կերպասներէն ոչ մին երկրին մէջ կ'արտադրուէր· պէտք էր զայն գնել եւրոպացիներէն: Ի՞նչ պայման դըրաւ կապիտալիսմին օրէնքը: 1· Եւրոպական ապրանքները օսմանեան կայսրութեան մէջ պիտի մտնէին՝ հարիւրին չորս միայն աննըշան մաքս վճարելով: 2· Եւրոպացիք ազատ էին փոխադարձ պարտաւորութենէ եւ կը գնէին օսմանեան ապրանքներու վրայ 20էն մինչեւ 120 առ հարիւր մաքս:

Ուրեմն որոշ էր թէ կարճ ժամանակի մէջ՝ կայսրութեան արկղները պիտի պարպուէին եւ մուկեր պիտի խաղային հոն, այս կեղեքիչ անհաւասարակշռութեամբ: Թուրքերն օրը օրին աւելի դրամի պէտք ունենալով, խոշոր վաշխերով վերստին դրամ փոխ առին եւրոպացիներէ, հետզհետէ նոր առանձնաշնորհումներ պարգեւելով, ի վնաս տնտեսական եւ արհեստական տարրին՝ Հայուն, մինչեւ որ հասան 1878ը, յորում սնանկութիւն յայտարարեցին բոլոր օսմանեան կոնսոլիտէ արժէթուղթերուն եւ կործանեցին հայ սեղանաւորները, որոնց ազնուական եւ բարեկիրթ կիները թշուառութեան մէջ մեռան իբր լուացարարուհիներ:

Իսկ երկրին խորերը՝ մէկը միւսին ետեւէն աղքատացան, մուրացկան ըլլալու աստիճան, հայ բարեկեցիկ գործարանատէրերը:

Օրինակ տալու համար առնենք Կիլիկիան, որ կայսրութեան ամենահարուստ կուսակալութեանց մէկն էր:

Չկայ քաղաք մը, ուր ամենաքիչը 3 կամ 4 Պօյաճեաններ չըգտնուէին, իրարու բոլորովին անծանօթ եւ ոչ ազգական· պարզապէս ներկարարներ էին· այն աստիճան շատ էր ներկելու գործը: Հայ ու Թուրք նախշուն զպուն կը հագնէին, ճերմակ կտաւը ծաղկազարդըւած էր կապոյտ, կարմիր եւ դեղին գոյներով հայ ներկարարներու ձեռօք: Ամէն մարդ գոհ էր իր տարազէն· զանոնք հագնողները նոյնչափ բարեկիրթ էին որքան տարատ հագնողները: Բոլորն ալ կործանեցան: Բամպակը կայսրութեան բերքն էր, շատերը Թուրքերու ձեռքով մշակուած, երկրին մէջ կը սպառէր անիկա: Դերձան եւ մանած շինողներն էին Հայերը· կտաւը գործողները՝ նոյնպէս անոնք, մանաւանդ քահանաները, որոնց ներելի էր միայն այդ արհեստը: Բոլորն ալ կործանեցան: Եւրոպացիք գնեցին զանոնք աժան աժան, վանզի պէտք ունէին: Վնասը քաշեց Թուրք գիւղացին:

Հայ եւ Թուրք քօստալ եւ ճիզմէ կօշիկներ կը հագնէին: Թուրք գիւղացին մորթը կը ծախէր իր դրացի Հայուն, որ կաշի, սեկ եւ

կօշիկ կը շինէր։ Գոհ էին իրենց կօշիկներէն։ Մուճակ ներմուծեցին կաշեգործներն ու կօշկակարները անօթի մնացին։ Եւրոպացին աժան մորթ գնեց, սուղ սուղ սեկեր ծախեց 100ին 4 մաքսով։

Հայ եւ Թուրք թաղիքէ խոյր կը կրէին, որ աւելի տաք էր եւ գոհ էին։ Սուլթան Մահմուտ եւ Մէճիտ ֆէսը ընդհանրացուցին, մէկ հատ չէր շինուեր Տաճկաստանի մէջ։ Աւստրիացիք կը հարըստանային զայն շինելով ու ներմուծելով հարիւրին 4 մաքսով։

Հայ երկաթագործը ամենուրեք ինք կը շինէր գամերն ու շինութեանց համար գործածական երկաթները։ Զանոնք, ամենաընտիր տեսակէն, կը հայթայթէին Զէյթունցիք եւ կը տանէին մինչեւ Պաղտատ, Էնկիւրի եւ Պոլիս. անսպառելի աղբիւր մըն էր հարըստութեան։ Հայ եւ Թուրք ջորեպաններ կը հարստանային անոնց փոխադրութեամբ։ Ամէնքն ալ սնանկացան եւ Պէրիտի հանքերը անմիջապէս խափանեցան. պէտք չմնաց Ալպիստանի Հաճ' Աղաներու արշաւանքին։ Աւելի հսկայ երկիր մը արշաւեց. այն էր Ամերիկան։ Ընտիր եւ նուրբ գամեր, երկաթներ ուղարկեց անմրցելի գիներով, վճարելով միայն 100ին չորս մաքս։ Նոյնը ըրաւ ամերիկեան իր նուրբ կտաւով եւ անգլիական իր տպածոներով։ Դեռ ո՞ր մէկն ըսեմ։

Թուրք գիւղացիներ մեր դրացնութիւնը կը հալածէին եւ զմեզ կը նկատէին իրենց կրօնքի թշնամիները, վասնզի իրենց քթին տակ օղի եւ գինի կը շինէինք. բայց իրենց զինուորականներն ու փաշաները կը գինովնային եւրոպական սուղ-սուղ ըմպելիքներով, զոր կը ներմուծէին 100ին չորս մաքսով։

Կայսրութիւնը իր եկամուտի գլխաւոր աղբիւրները ցամքեցուցած մաքսային յիմար օրէնքով մը, բնական էր որ՝ կողոպտէր արդէն փճացած իր քրիստոնեայ հպատակները։ Եւրոպացիք նախ կործանեցին զմեզ, իրենց սոսկալի մրցակիցները, որպէսզի հեշտութեամբ տիրապետէին Թուրքերուն,

Թուրքերը իրենք ծախեցին երկիրը Եւրոպային եւ ապա զմեզ ամբաստանեցին գործիք եւրոպացիներու։ Ոչ մէկը չնորհք ըրաւ օր մը, առանց մեզ պատժելու, գլուխ գլխի տալ եւ իմանալ մեր անկեղծ մտածումները հայրենիքի փրկութեան համար։

1885 թուականներուն Զէյթունի իշխանները աղքատացած՝ փոքրիկ խանութպաններ կամ այգեպաններ եղան, ամերիկեան երկաթներու ներմուծումով։ Առաջ որ ամէն իշխանական տան մէջ 500 հոգի հաց կ'ուտէին ամէն օր եւ «եօթը թաղիք վառօդ կար», այդ թուականին հազիւ թէ կը հանէին այլեւս իրենց ընտանեկան ծախքերը ձեռք բերելու եւ չունէին մէկ քանի քարշ վառօդէն աւելի։

Այս պայմաններու տակ՝ ուրիշ բան չմնաց ընելիք, եթէ ոչ երթալ Մարաշ եւ ուեւէ տեսակէն Թուրք մը բերել իրենց կառավարիչ ընելու։

ԵՆԻՏԻՒՆԵԱՆ ՊԱՊԻԿ ՓԱՇԱՅԻ
ՏԱՍՆԱՄԵԱՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1865էն մինչեւ 1875 Թուականը խաղաղութեան եւ աղքատութեան շրջան մը եղաւ։ Մեծ իշխաններէն երեքը մեռան. Սուրէնեան Նազարէթ, Ասատուր Ենիտիւնեան եւ Եաղուպեան Մկրտիչ։ Մարաշի կառավարութիւնը սուտ երդումներով համոզեց Աջապահեան Նիկողայոս Եպիսկոպոսը, որ հաւատալով Թուրք երդումներուն, եկաւ Զէյթուն 1864 Թուին, եւ Մարաշ տարաւ Ենիտիւնեան Փանոս իշխանը, ծանօթ Զիլ Փաշա անունով, Արեգնի Կարապետ Քեհեան եւ Զափար Վարդանեանը, զանոնք նկատելով Ազիզ Փաշայի պատերազմին պատասխանատուները։ Խոստացած էր ներում շնորհել, բայց Հալէպ ուղարկեց եւ բանտարկեց զանոնք։ Բանտին մէջ Թունաւորեցին Զիլ Փաշան եւ երկու ընկերները երեք տարի բանտ պահելէ յետոյ ապա արձակեցին։

Այս շրջանը իր տխուր կողմերուն հետ, բաւական մտաւոր զարթնում մը ունեցաւ։ Պոլիս Նուպար–Շահնազարեան Վարժարանն ուղարկուեցան բաւական Թիւով ուսանողներ, որոնք վերադարձան եւ եղան մտաւոր զարգացման ջահեր, դառնալով ուսուցիչներ։ Ասոնց մէջ ծանօթ են՝ Յարութիւն Զաքրեան (աւելի ծանօթ Զօլաղ Վարժապետ անունով) հայրենասէր գործիչը, Փիլիպպոս Սարգիսեան եւ Եսայի Նալբանդեան Տաշ–Օլուղ գիւղէն։ Մաս մը ուղարկուեցան Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, որոնք վերադարձան եւ եղան ուսուցիչներ եւ քահանաներ։ Ասոնցմէ էր Սմբատ Բիւրատ, Տէր Ղազարեան, Մանուկ Զղօնեան, Յովսէփ Տէր Կարապետ քահանան եւ Զէյթունի Սահակ քահանայ Եաղուպեան։ Իսկ Քեամիլ Փաշա 1877ին Զէյթունէն տարաւ Յարութիւն Արարատեանը, եղբայրը Գրիգոր Վարդապետին, եւ դրաւ Միւլքիյէի Կայսերական Վարժարանը, ուր հռչակ հանած էր Տէլի–Արթին անունով. կուսակալներու գաւակաց շրջանին մէջ եւ վերջը եղաւ Գայմագամ Հաճընի եւ Միւթէսարըֆ Երուսաղէմի։

Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Զէյթունի մէջ ոտք դնելէն յետոյ, ջանաց վերջնականապէս նուաճել զայն նենգութեամբ, ինչ որ չէր յաջողած զինու զօրութեամբ։ Ջանաց խառնել գիւղաքաղաքին ներքին կարգերն ու բարքերը. ջնջել իշխաններու հեղինակութիւնը, մարելու համար ժողովուրդի զինուորական ոգին։

Այս նպատակին հասնելու համար՝ անիկա սկսաւ պատուել ու

մեծարել աննշան մարդիկ, որոնք աւելի շահաւէր էին, քան թէ հայրենասէր եւ ոչ պատերազմիկ։ Ասոնք ինչ գնով որ ալ ըլլար, սկսան ծախել երկիրն ու երկրի գաղանիքները։ Կառավարութիւնը քաջալերեց այս շահաւէրները, եւ անոնց ազդեցութիւնը աւելցուց ժողովուրդին վրայ եւ ջլատեց երկրի իսկական կառավարիչներու ոյժերը։ Կամաց-կամաց երկպառակութիւնը ինկաւ ժողովուրդին մէջ եւ շատերու ձեռքին մէջ՝ հրացանի տեղ, սկսան շարժիլ բրիչը կամ կանգունը։

Այս շրջանին էր, որ հայ եկեղեցին ալ անջատուեցաւ երեքի. Բողոքական եւ Կաթոլիկ քարոզիչներ եկան նաեւ Զէյթուն եւ դաւանափոխ ըրին Զէյթունցիներու մէկ մասը. ասիկա եւս ոյժերու բաժանման միջոցներէն մին եղաւ։ Բողոքականը ինքզինքը անգլիացի կամ ամերիկացի կը կարծէր եւ Կաթոլիկը՝ ֆրանսացի։ Թուրք կառավարութիւնը կը ժպտէր ասոնց. թէպէտ յետագային աւելի խիստ եղաւ ասոնց նկատմամբ, օտար քարոզիչները նկատելով յեղափոխական քարոզութեանց ներմուծող։

Տնտեսական ճնշումը սաստկացաւ հայ գիւղացիին վրայ. կը հառաչէին յիշելով անցած երջանիկ եւ ազատ օրերը, մինչեւ որ Թուրք կառավարիչներու հարստահարութիւնները, մի քանի տարի վերջ, մղեցին զանոնք նորէն թօթափել բռնութեան լուծը։

Տավուտ Նիազի անուն գայմագամը այդ կառավարիչներու նշանաւորագոյնն էր. ի միջի այլոց, գիշեր մը շատ չարչարեց ու ըսպաննեց անիկա իր հայ պատանի ծառան՝ Թօփալեան Յարութիւն անուն, բռնաբարելու նպատակով, բայց անիկա ընդդիմացած էր։ Զէյթունցիները սաստիկ գրգռուեցան այս դէպքին վրայ։ Հազարապետ մը քննութեան եկաւ եւ Գայմագամը տարաւ Մարաշ պատժելու նպատակով, բայց ազատ ձգուեցաւ։ Այս լուրին վրայ Զէյթունցիք զայրացած՝ յարձակեցան եւ վառեցին կառավարական պալատն ու մզկիթը 1876 Յունիս 3ին։ Այս անգամ ապստամբները կ՚առաջնորդէր Ենիտիւնեաեան Պապիկ Իշխանը։ Ասոր ըրած քաջութիւններն ու ճարպիկութիւնները այնքան մեծ էին, որ ժողովուրդը մեծարեց զինք «Փաշա» պատուանունը տալով, երբ արդէն մեռած էր այդ դերդաստանի ասպետներէն Զիլ Փաշան, որ իր հօրեղբայրն էր։

Պապիկ Իշխան բարձրահասակ, յաղթանդամ եւ իր ժամանակին Զէյթունի ամենէն գեղեցիկ մարդն էր։ Գեղեցկութեան հմայքին հետ, ունէր նաեւ հոգեկան ազնուութիւն.— վեհանձն, ներող, աշխոյժ ու անկողմնակալ հրամանատար մըն էր եւ վերին աստիճանի արագաշարժ։ Զէնքերն ալ իրեն պէս ընտիր ու մէկ հատիկ էին. հազարապետի մը հետ մրցումի առեն, ցոյց տուաւ որ իր կայծքար քարելաքով աւելի արագ կը պարպէր, քան հազարապետը իր մարթինի հրացանով։ Զարքաշ էր եւ անշահախնդիր. իր ամբողջ տիրապետութեան միջոցին, ոչ միայն չմտածեց հարստանալ, այլեւ

Հօրենական ժառանգութիւնն ալ կորսնցուց ժողովրդի փրկութեան համար եւ դարձաւ ամբողջ Տօրոսի առասպելական դիւցազնը: Իրեն կ'աջակցէր միշտ, իր երկրորդ եղբայրը Սարգիս Իշխանը, որ օժտուած էր իր ճարպիկութիւններով, բայց արտակարգօրէն քիչ խօսող ու շատ գործող մէկն էր, որ յետագային մեծ զօրավարներէն մին եղաւ:

Մինչեւ այսօր ալ յայտնի են պալատին եւ մզկիթին տեղերը, առաջինը Պաղ Աղբիւրին վերեւն է եւ երկրորդը ներքեւը: Վառօդները մզկիթին տեղը բաժնեցին կռուողներու թիւին հաւասար 15–20 կտորի եւ ցանեցին ծաղիկի սերմեր:

Ռուսեւթրքական պատերազմը բացուած էր. օսմանեան կառավարութիւն զբաղած էր իր մեծագոյն թշնամիով. աչքերը գոցեց Զէյթունի ապստամբութեան վրայ, բարեպատեհ ժամանակի մը ձըգելով անոր հաշուեյարդարը: Միայն թէ զինուորական ծառայութենէ ազատ թողուց Մարաշի եւ շրջակայից թուրքերը, որոնք ազերսագիր տուած էին Բարձրագոյն Դրան թէ «Մեր Մոսկոֆը այստեղ է» եւ հրաման ստացան Զէյթունը պաշարելու իր հեռաւոր սահմաններէն: Ձմեռ վրայ հասաւ եւ Զէյթունցիք նեղուեցան պաշարի նուազութենէն, կառավարութիւնը կ'առաջարկէր զինաթափ ըլլալ: Պապիկ Փաշա 300 քաջերու գլուխն անցած՝ նոր արշաւանքով մը պատասխանեց այդ առաջարկին:

Դեկտեմբերի ցուրտ ամսուն, ճեղքեց երկու կանգուն ձիւնը եւ յարձակեցաւ Թանուր, Տէօնկէլ, Քիրթիլ ու Նէտիրլի թուրք գիւղերուն վրայ. կողոպտեց ու վառեց զանոնք եւ Զէյթունը լեցուց առատ պաշարով: Զէյթունցիք կոչեցին այս տարին, պատառի տարի:

Մարաշի թուրքերը նորէն սարսափի մէջ ինկան. Պապիկ Փաշան կը սպառնար գրաւել ու հրդեհել իրենց քաղաքը, որ ոչ միայն երկրի ամբողջ հարստութիւնը իր մէջ տեղաւորած էր, այլեւ Զէյթունի դժբախտութեան պատճառն էր: Կառավարութեան քով բաւականաչափ ույժ չկար զայն պաշտպանելու համար. ամէն կողմ հըրաւէր կարդաց մահմետական աշիրէթներուն, որպէսզի Զէյթունի վրայ քալեն:

Ոչ մէկ աշիրէթ պատասխանեց այդ հրաւէրին: Թուրքերը ըսպառած էին ռուսական պատերազմին մէջ եւ վհատած ամէն կողմ. կը կարծէին թէ տէրութեան վերջը եկած էր. հազարաւոր թուրք մայրեր կ'անիծէին Սուլթանն ու կառավարութեան պաշտօնեաները: Տասնեակ թուրք աւազակախումբեր, պատերազմէն փախչող զինուորներ Տօրոսի ամուր տեղերն էին ապաստանած, հարուածներ կուտային կառավարութեան: Այդ աւազակներու ամենէն նշանաւորն էր Քիւրտ Թէք-Տաշաղ Ալին եւ աներձագը Տէրվիշ: Միայն Պօղօզանի ցեղապետը Պօյրազ Օղլու Ալի Բէկ ընդունեց կառա-

վարութեան հրաւէրը, բայց փոխանակ Զէյթունի վրայ քալելու, իր երկու հազար մարդերով գնաց բնակիլ Կապանի դաշտին մէջ 1877ի գարնան:

Անիկա հեռու՝ պաշտպան ըլլալէ կրօնքին, սկսաւ արածել՝ հայ եւ թուրք գիւղացիներու արտերը: Անոնք բողոքեցին Մարաշի կառավարութեան որ վռնտեց զիրենք ըսելով թէ այդ տարի ալ թող ցորեն չուտեն: Ճարահատ հայ եւ թուրք գիւղացիներ հանրագրութիւն մը պատրաստեցին եւ նուէրներով պատգամաւորութիւն մը ուղարկեցին Զէյթուն Պապիկ Փաշային քով: Այդ հանրագրութեամբ կը ճանչնային հայ իշխանը իրենց տէրը եւ կ՚աղերսէին որ զիրենք պաշտպանէր Պօյրազ Օղլուի դէմ:

Հայ ապետը սիրով լսեց ճնշուածներու ձայնը եւ 300 կտրիճներով քալեց Պօղտօղանցիներու վրայ:

Առաւօտեան դէմ, արեւածագին պաշարեց թշնամիները: Ինքը 12 ձիաւորներով, բաց դաշտի մէջէն քառասմբակ առաջացաւ, իսկ հետեւակներէն 22 հոգի լեռնէն դէպի վար սկսան իջնել, թշնամիի ետեւի կողմէն. մնացած հետեւակները՝ լերան կողերուն վրայ, աջ ու ձախ դարանի նստան: Պօյրազ Օղլու Զէյթունցիներու նուազութիւնը տեսնելով, արհամարհանքով առաջացաւ, ուղղակի Պապիկ Փաշայի վրայ իր ձիախումբով, իսկ իր հետեւակները դիմաւորեցին հայ հետեւակները՝ զանոնք լափելու մտքով:

Պատերազմն սկսաւ կատաղութեամբ: Հայ իշխանին ռազմական կարգադրութիւնները այնքան խելացի էին, որ թշնամին շուտով ջախջախուեցաւ իր ակմէնով: Պապիկի առաջին հարուածին գլորեցաւ Պօյրազ Օղլուն, իր հետ ինկան նաեւ հինգ-վեց ձիաւորներ: Հայ հետեւակներ գետին փռեցին թշնամիի բազմութենէն շատերը. ասոնք սակայն յամառաբար առաջացան դէպի վեր, առանց ուշադրութիւն դարձնելու որ այդ փոքրիկ խումբէն զատ ուրիշներ եւս կային: Այդ անհոգութեան միջոցին, դարանակալ հայերը պաշարեցին զանոնք եւ ամէն կողմէ սկսան անխնայ ջարդել: Թիւրքմէնները շուարած՝ սկսան ասդին-անդին ցրուիլ: Իրենց ցեղապետի մահը շուարեցուց զիրենք եւ հազիւ թէ պատերազմը տեւեց մէկ ժամ. սարսափահար փախան անոնք շատ հեռուները եւ Զէյթունցիներուն թողուցին իրենց բոլոր արջառները, ձիերը, վրաններն ու ոսկեղէն զարդերը:

Այս պատերազմին, ինչպէս նաեւ Պապիկ Փաշայի բոլոր կռիւներուն մեծ հռչակ հանեցին իրենց տարօրինակ քաջութեամբ եւ ճարպիկութեամբ հետեւեալ ժողովրդային քաջերը.- արագագնաց եւ խորագէտն Վառվառ, Քացախ Փանոս, Ղրճեան Աբրոհոմ, Շիվիլկիցի Ակոբ, Մարաշցի Սարգիս, Թօփուշ (Գէորգ Մարաշլեան), Պապիկի քեռորդին Մէրկէնեան Հաճի: Այս երկու վերջինները վերջէն եղան սպայակոյտիս անդամներն ու մեծ զօրավարներ:

***

Պապիկ Փաշա անգամ մը եւս արշաւեց Պօղտօղանի վրայ՝ զանոնք վերջնականապէս նուաճելու համար։ Առաւօտեան դէմ կանուխ պաշարեց անոնց մեծ գիւղը։ Իշխանը՝ Վառվոռին հետ եւ երկու ընկերներով մտաւ գիւղապետին տունը, աննշմարելի կերպով։ Գիւղապետի յաղթակազմ ու գեղանի աղջիկը՝ առաջին անգամ հանդիպելով պզտիկ ու թեթեւաշարժ Վառվոռին՝ գետինը զարկաւ զայն ու ներքեւ առաւ։ Վառվոռ շնչահեղձ՝ աղջկան ծանրութեան ներքեւ՝ դաշոյնը քաշեց եւ անոր փորը ճեղքեց վարէն դէպի վեր։ Թիւրքմէնուհիի աղեխարշ ձայնին վրայ, գիւղացիները խուժեցին ցեղապետին տունը։ Պապիկ Փաշա իր երեք ընկերներով սկսաւ գնդակ տեղացնել անոնց վրայ։ Անոնց մեծագոյն մասը փութաց գիւղին եզերքը վազել բոլոր փողոցներուն անցքերը փակելու համար։ Դարանակալ Զէյթունցիները եռեւէն գնդակահարեցին զանոնք։ Թիւրքմէններ մեծ կորուստ տուին եւ սկսան փախչիլ դէպի լեռները։ Զէյթունցիները հարուստ աւարներով դարձան իրենց երկիրը։

Պօյրազ–Օղլի կինը երգեց սրտաշարժ աւաչ մը, զոր շատ կ՚երգէին Զէյթունցիք եւ ծանօթ է «Պօյրազ Օղլու Աւաչ» անունով եւ կը վերջանայ «Էօլտիւրտիւլէր Պօյրազ Օղլում Երլան Տաղըն պաշընտա» խօսքերով, որ կը նշանակէ – «Սպաննեցին Պօյրազ Օղլուս, Երլան–Տաղի գագաթին»։

ԵՕԹԸ ՓԱՇԱՆԵՐՈՒ ՏԱՐԻՆ, ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1877ին ռուսական պատերազմը վերջանալու մօտ էր, օսմանեան կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը դարձուց Տօրոսի ապըստամբներուն վրայ։ Պապիկ Իշխանի ապստամբութենէն աւելի նոր վտանգ մը ստեղծուած էր։ Գօզանեան աւատապետներէն Ալի Պէյ եւ Ահմէտ Փաշա փախած էին Պոլսէն եւ անցնելով Կեսարիայէն, բազմաթիւ զինուորական փախստականներով եկած գրաւած էին Սիսը եւ Հաճընը։ Հաճընցի հայ ագաներ չէին միացած անոր։ Հաճընի Առաջնորդ Պետրոս Արքեպիսկոպոս Տէր Մելքոնեան փութացած էր հասնիլ Ատանա, օգնութիւն խնդրելու կուսակալէն։ Անիկա զինուորական զօրութիւն չունենալով, ուղարկած էր Պետրոս Արքեպիսկոպոսը Մարաշ ուր երեք զինուորական փաշաներ հաւաքուած բանակ դրած էին Քարէ–Կամուրջին մօտ, Զէյթունի վրայ արշաւելու նպատակով։ Շուտով միացած էին անոնց Ատանայի եւ Սիսի երկու փաշա

կառավարիչները, նաեւ Հալէպի կուսակալը եւ Մարաշի կառավարիչ Վէյսի Փաշան, որով եղած էին եօթը փաշաներու խմբակցութիւն մը:

Ասոնք նշմարելով Պետրոս Արքեպիսկոպոսը, սկսան շողոքորթել զայն, որպէս պետութեան միակ անձնուէր ու հաւատարիմ նեցուկը. երդում ըրին Գուրանի վրայ, որ պիտի ներէին Զէյթունցիներուն, բաւական էր որ երթար բերէր անոնց մեծերը. եւ ապա խոստացան երթալ ազատել Հաճընը, ձերբակալելով Գօզան Օղլու Ալի Պէյը:

Բարի Սրբազանը հաւատալով այդ նենգամիտ փաշաներուն, փութաց հասնիլ Զէյթուն: Բոլոր Կիլիկեցիք, մանաւանդ Հաճընցիք եւ Զէյթունցիք կը սիրէին ու կը յարգէին Պետրոս Արքեպիսկոպոսը. Թէպէտ Պապիկ Փաշա, չուզեց հաւատալ Թուրքերու խօսքին, ուրիշ 12 հայ մեծեր, հետեւեցան Արքեպիսկոպոսին: Փաշաները երբ նըշմարեցին զանոնք, փողերը հնչեցուցին անմիջապէս զինուորները պաշարեցին զանոնք եւ կալանաւորելով ուղարկեցին Հալէպ: Պետրոս Արքեպիսկոպոսի բողոքին վրայ, փաշաները զայրացան եւ նախատեցին զայն. «Հայտէ կիթ ղարապաշ, սէն Հաճընա կիթ վէ մանասթըր իշինէ գարըշ». (Ելի՛ր գնա, սեւագլուխ, դուն Հաճըն գնա եւ խառնուէ վանքիդ գործերուն): Միամիտ Առաջնորդը, առանց վարանելու եւ երկնչելու Զէյթուն վերադարձաւ ինքզինքը արդարացընելու համար, վախնալով որ ազգը զինք Վատակ կը հռչակէ: Հասած էր վանքը. Տէր Սարգիս քահանայ Տէր Մարտիրոսեան վախնալով Պապիկ Իշխանի զայրոյթէն, կը պահէ հաստափոր Սրբազանը տախտակամածին ներքեւ եւ կը գամէ վրան: Քիչ վերջ Իշխանը կը հասնի փրփրած եւ սուրն ի ձեռին. «Ըսէ ո՞ւր է այդ Վատակը, այդ Յուդա Իսկարիովտացին»: «Պառկեցուց զիս, պատմեց ինձ Տէր Սարգիս յետագային, եւ ահա տես վէրքը, կոկորդս կտրեց բաւական, որ չիտակ խօսէի. բայց չյայտնեցի տեղը: Եւ հաւատալով որ Պետրոս Արքեպիսկոպոս Զէյթուն չէ եկած, վազեց գնաց Քէփիր, հոն բռնելու եւ սպաննելու զայն: Նոյն գիշեր Սրբազանը ղրկեցի գաղտագողի Զավարի ճամբով Կոկիսոն եւ ազատեցի զայն վասնզի գիտէի թէ Սրբազանը անմեղ էր» (*):

Եօթը փաշաներ բանակը վերցուցին եւ գունդագունդ գացին Զէյթուն եւ բանակը հաստատեցին քաղաքին դիմացը բարձր բլուրներուն վրայ եւ առաջարկեցին որ զինաթափ ըլլայ Զէյթունը: Նորելուկ ազաներ ջլատեցին ժողովուրդին արիական ոգին եւ Թողու-

---

* 1881 թուի գարնան Պապիկ Իշխան, մեր տունը եկաւ Հաճըն, եւ մէկ գիշեր միայն մնաց: Տասը տարեկան էի. հայրս եւ մեծ հայրս առաջնորդեցին զինք Սբ. Յակոբայ Վանքը. Պետրոս Արքեպիսկոպոս աղի արցունքներով արդարացուց ինքզինքը եւ Պապիկ Իշխան ներեց, հաշտուելով մեկնեցաւ, առանց երեւնալու Հաճընի մէջ:

ցին Ենիտիւնեանեան իշխանները միս մինակ իրենց քանի մը հարիւր կորիճներով, քաշուած իրենց քարայրներուն (*) մէջ: Այդ նորելուկ եւ անողնայար հայերու գլուխը կը գտնուէր վարժապետ մը, որ ի վերջոյ Տէր Կարապետ քահանայ Երկայնեան անունով հռչակուեցաւ իր տարօրինակ խորամանկութեամբ: Ասիկա գաղտնաբար հրաւիրեց կառավարութիւնը, որ Հաճընէն առաջ Զէյթունի վրայ քալէ:

Եօթը փաշաներու գալէն առաջ, Զմիւռնիայէն Ֆռնուս եկած էր Ղուկաս Փափազեան անուն անձնուէր երիտասարդը եւ կը գրգռէր հայերը որ անձնատուր չըլլան: Ասոր խօսքերուն հաստատապէս համոզուելու համար, վանահայր Նիկողայոս Եպիսկոպոս Դուլթեան Պոլիս գնաց ու ոգեւորութեամբ վերադարձաւ: Քանի մը օր վերջ ռէկմէն մը կազմեց որ կը բաղկանար 500 հոգիէ, Ֆռնուսէն եւ Աւագ-Կալ գիւղէն եւ քալեց օսմանեան բանակին վրայ: Իրեն կ'ընկերանար Յարութիւն վարժապետ Զագրեան, որ երկու տարիէ ի վեր կ'ասպատակէր այն կողմերը:

Դժբախտաբար Եպիսկոպոսի պատերազմիկները ամենեւին պատրաստ չէին եւ հրացանները դատարկ շալկած էին, յուսալով որ Զէյթունի մեծերը վառօդ պիտի ուղարկէին գիշեր ատեն: Այս խումբը հաստատուեցաւ գիշեր ատեն Անէ-Ձորի տափարակ բլուրներուն վրայ:

Եպիսկոպոսը հրաւիրեց նաեւ Պայլիկ Փաշան՝ աջակցելու իրեն: Իշխանը 17 թիկնապահներով՝ գիշերանց իջաւ խորհրդակցելու: Տեսնելով Եպիսկոպոսի ռէկմէնին անյարմար դիրքը եւ անպատրաստութիւնը, խորհուրդ տուաւ անոր յետաձգել յարձակումը եւ քաշուիլ իր քարայրները: Խոստացաւ նաեւ ռազմամթերք եւ առաջարկեց իջեցնել լեռնէն փոքրիկ խումբ մը զօրքերուն վրայ, կռուի բռնուիլ եւ փախուստով վեր քաշել զանոնք դէպի քարքարոտ տեղերը եւ անկէ վերջ գործել յարձակումը:

Սրբազանը արհամարհած էր Թրքական զօրքերը եւ անտեսած ռազմագէտ ասպետի փորձառութիւնները.– «Երկու հրացանով կը փախցնեմ այդ շուները» ըսած էր եւ վիճաբանութիւնն այնքան երկարած, որ առաւօտը բացուեցաւ: Միւս կողմէ, Զէյթունի մէջ, Կարկալարի մեծերէն Աստուր Անդրէասեան, ծագումով ազնուական, Անդրէասենք պատմական բերդի իշխաններէն, հարուստ եւ եօթը քաջ եղբայրներ, ուզեցին օգնել Ֆռնուսի Առաջնորդին «վառօդի բեռները պատրաստած էի, ըսաւ ինձ յետագային, ճամբայ ելած էի, բայց կամուրջին վրայ զիս կեցուցին եւ արգիլեցին»: Արգիլողն

* Պէրզընկայ լերան կողին վրայ, վճիտ աղբիւրի մը քով, քանի մը գետնափոր քարայրներ են, որ Ենիտիւնեանեան իշխաններու ամառանոցը եղած է միշտ: Անոնց շուրջը կան իրենց պարտէզները ու այգիները:

էր Տէր Կարապետ եւ իրեն հետեւող աղաները։ Ասոնք գիշերանց իմաց տուած էին փաշաներուն, հայ սէկմէնին գալը։ Թուրք զինուորներ զայն պաշարած էին վերեւի քարքարոտ բլուրներէն։

Լուսածագին՝ զինուորներն սկսան գնդակները տեղացնել հայերուն վրայ։ Ասոնք առաջին անգամ կը տեսնէին մարթինի փամփուշտաւոր հրացաններուն գնդակները, որ այնքան հեռու տեղէն կը զարնէր եւ շատ արագ կը գործէր։ Հայերը շուարեցան․ իրենց դիրքին վրայ քար մը կամ թումբ մը չկար ետին կռթնելու։ Վառօդ չունէին կրակելու համար եւ ոչ ալ իրենց գնդակները պիտի հասնէին թշնամիներուն։ Շուարումը յուսահատութեան փոխուեցաւ եւ սկսան փախչիլ դէպի մեծ ձորը։ Փախուստի ատեն զօրքերը խուժեցին անոնց ետեւէն եւ հայերը ժամանակ չունեցան տրեխները հանելու եւ անով անցան ջուրը։ Փախաւ եւ ինքը յաղթակազմ եւ փառաղէմ Եպիսկոպոսը, փոքր ընդդիմութենէ մը յետոյ։ Ջորին մէջ բոլորն ալ պիտի ջարդուէին, եթէ Զէյթունի առիւծը, Պապիկ Փաշան չդիմադրէր․ իր 17 քաջերով մտաւ կիսափուլ տնակի մը մէջ եւ սկսաւ գնդակահարել յարձակող թշնամին։ Տասը վայրկեանի մէջ գետին փռեցին անոնք 40ի չափ դիակներ։ Թշնամին դիմադրութիւն տեսնելով, իր բոլոր հարուածները ուղղեց անոնց վրայ, մինչեւ որ Ֆանուսցիներ՝ անվտանգ անցան ջուրը եւ ցրիւ ցրիւ փախան Աւագկալի լեռներուն վրայ։

Ասոնց կեանքը ապահովելէն յետոյ միայն, Պապիկ Փաշան մէկ ակնթարթի մէջ անցաւ ջուրը իր ընկերներով․ բարձրացաւ դիմացի բլուրներուն վրայ եւ նստած մայրի ծառերու ներքեւ, շարունակեց պատերազմը, մէկ հոգիի փրկութեան համար (Եպիսկոպոսին համար), որ իր մարմնի ծանրութեան ներքեւ չէր կարողացած բարձրանալ սայթաքուն զառիվերները։ Երկու Զէյթունցիներ մտած էին անոր թեւերուն տակ եւ կը ճգնէին վեր բարձրացնել․ իսկ զօրքերը կը վազէին ողջ-ողջ բռնելու զայն։ Պապիկ Իշխան տանձերու նման վար կը գլտորէր զանոնք, մինչեւ որ Սրբազանը ազատեցաւ ու ապաստանեցաւ Աւագ-Կալ գիւղը։ Երկու օր վերջ թրքական վաշտերը հետեւեցան անոր եւ այդ գիւղի մէջ ձերբակալեցին զինք, որ պահուած էր ցորենի շտեմարանի մը մէջ։

Նիկողայոս Եպիսկոպոսը շատ խայտառակ վիճակի մէջ տարին Մարաշ։ Անգլիական փոխ-հիւպատոս Մոնթկոմրի միջամտեց եւ հեռագրեց Պոլիս։ Անգլիոյ դեսպանին եւ Ներսէս Պատրիարքի միջամտութեամբ, Բարձրագոյն Դուռը հաճեցաւ Պոլիս փոխադրել Եպիսկոպոսը եւ հրամայեց եօթը փաշաներուն քաշուիլ Զէյթունէն։

Առաջին պարտութեան լուրը եւ մարթին հրացաններու սարսափը՝ բարեդէպ առիթ մը եղաւ վարձուած հայերուն, որով սպաննեցին ժողովուրդին բարոյական կորովը։ Ձերբակալեցին 300 երիտասարդներ ու յանձնեցին կառավարութեան։Անոնք որ չխաբուեցան

կեղծ ու պատիր խօսքերէ եւ նախընտրեցին զէն ի ձեռին մեռնիլ, փոքր խումբերով փախան Գէրիտ լերան անմատչելի կատարները: Գապիկ Փաշա, մի քանի անգամ վագրի նման ցատկռտելով, անցաւ զինուորական ամուր շղթաները որով պատած էին Զէյթունը. ներս մտաւ եւ ջանաց բնաջինջ ընել դաւաճանները, բայց չյաջողեցաւ եւ խոյս տուաւ դէպի լեռները՝ իր փոքր եղբօր Սարգիսին հետ, մի քանի անձնուէրներով: Իրենց ձիերը անպէտ ըլլալով, տարին ու յանձնեցին զանոնք չէրքէզ բէկերուն, որոնք այս բոլոր շարժման միջոցին բարեկամ մնացած էին եւ միշտ պաշար տուին հայ Իշխանին:

Կառավարութիւնը 2–3000 անկանոն զօրքեր ցրուեց լեռներուն վրայ այս ապստամբները ոչնչացնելու համար, բայց անոնք ամիս մը անօգուտ թափառելէ յետոյ, իջան քաղաք: Տաճիկ փաշաներ այդ ժամանակամիջոցին, նորէն շինեցին պալատը իր առաջուան տեղին վրայ, հաստատեցին կառավարիչ մը, դատաւոր մը եւ հազարապետ մը եւ 300 հայ բանտարկեալներն առած մեկնեցան դէպի Հալէպ, իրենց զօրքերով: Գապիկ Փաշայի մայրը, կինը, եղբօրը ընտանիքը, եւ փոքրիկ եղբայրը՝ Նազարէթ իշխանիկը, որ թէեւ մեծ ապագայ մը կը խոստանար, բայց հազիւ 12 տարեկան էր, չէր կարողացած իրենց հետ փախչիլ, ատկէ զատ կողոպտեցին իրենց տունը, նոյնիսկ յարդերը:

Փախստականները շատ ուրախացան զօրքերուն մեկնելէն, արդէն ձիւնը վրայ հասած էր եւ չէին կրնար մնալ լեռներուն մէջ: Գապիկ Փաշա նորէն հեծաւ իր ձին, իջաւ լեռնէն եւ բնակեցաւ Վանքին մէջ: Լուր ուղարկեց շրջականները եւ Վանք հաւաքեց բոլոր փախստականները. անոնց թիւը կը հասնէր միայն 72ի: Աղաները կ՚աղաչէին անոր հանդարտ կենալ ի սէր աքսորեալ եղբայրներուն եւ հաշտութիւն ձեւացնել, անոնց ազատման համար: Տաճիկ կառավարիչն ալ կը խոստանար արդարութեամբ կառավարել եւ աշխատիլ աքսորեալներու ազատման համար:

***

ԴԱՏԱՒՈՐԻՆ ԽԱՅՏԱՌԱԿՈՒԻԼԸ, 150 ՉԷՐՔԷԶՆԵՐՈՒ ՋԱՐԴԸ

Զէյթունի մէջ նորահաստատ թուրք դատաւորը բռնաբարած էր իր հայ ծառան: Գապիկ Փաշա իմանալով այդ աղտոտ արարքը, դատաւորը Վանք տարած եւ գիշեր մը բանտարկած էր զայն աղբով լեցուն խարաբի մէջ: Խարաբը յարդ փոխադրելու համար գործածուած խոշոր եւ մաղէ խուրձերն են: Յաջորդ օր ազատած էին անոր

գլխարկին մէջ եւ գլխուն վրայ դրած. աղտեղութիւնը կը վազէր անոր ականջներուն քովէն եւ մօրուքին վրայէն: Յետոյ կինը դրած էր անոր շալակը եւ ծեծելով բլուրն ի վեր քշած եւ վռնտած էր Զէյթունէն:

1878ի գարնան, Մեծ Պահքին մէջ, պայծառ օր մը, Զէյթունը կրկին խռովեցաւ: Պուլկարիայէն եկած 150 չէրքէզներ, Մարաշի կառավարիչ Վէյսի Փաշայէն հրաման ստացած էին Զէյթուն գալու, օրական 50 փարա վարձքով, խոստանալով ապստամբները նուաճել: Վանքի քաջերը հրճուանքի մէջ էին, երբ լսեցին զինուորական փողի ձայնը. գոռոզ գաղթական չէրքէզները լեցուեցան պալատին մէջ: Առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, Պապիկ Իշխան՝ իր խումբով, յարձակեցաւ եւ պաշարեց զանոնք:

Յարձակումը արագ եւ վճռական եղաւ. այնպէս որ խումբ մը պատերազմիկներ կուրծք տուին հարիւրաւոր գնդակներու եւ դիմեցին ուղղակի պալատին դուռը: Անոնցմէ երկուքը ինկան, բայց երրորդը՝ Մէրկէնեան Հաճին՝ փոխանակ ընկրկելու, ցատկեց եւ աքացի տուաւ դրան. փոխան դրան՝ ինք ինկաւ, որովհետեւ գնդակ մը ծակած էր դուռը եւ ապա ոտքին տակը ու դուրս ելած էր վրայէն: Բայց անիկա պառկած տեղէն նորէն կռիւը շարունակեց, միւս կողմը, Պապիկ Փաշան, նշան առաւ խումբով մը, գնդակներ կը տեղար պատուհաններէն ներս: Ղրճեան Աբրոհոմը եւ Թօփուզը, տանիքը վերելակեցին քանի մը ընկերներով. բրիչներով ծակեցին զայն եւ սկսան գնդակներ տեղացնել վերեւէն: Այդ միջոցին զարնուեցաւ հազարապետը պատուհանէն. գնդակ մը եկած եւ խրած էր ճիշդ իր նատուկին: Չէրքէզներ «անձնատուր կ'ըլլանք» պոռացին եւ սկսան վար թափել զէնքերը պատուհաններէն: Պատերազմիկներու մայրերն ու կիները եկան, բաժնեցին զանոնք եւ տարին իրենց տուները: Էրիկ մարդիկ ներս խուժեցին եւ սրէ անցուցին բոլոր չէրքէզները: Վիրաւոր հազարապետը տարին Զէյթուն: Փախած էին ինը չէրքէզներ, զորս Արեգնցիք սպաննեցին գիշեր ատեն, երբ ճամբան կորսնցուցած, կը թափառէին անոնք Արեգնի բլուրներուն շուրջ:

Պապիկ Փաշա կառավարիչն ու հազարապետը չարձակեց, մինչեւ որ չստացաւ կառավարութենէն իր երկու սիրուն ջորիները զորս գրաւած եւ տարած էին Մարաշ:

Այս յաղթութենէն վերջ՝ հայ աշուղ Սէֆիլ (Բամպակեան), երգեց նոր եւ ընդարձակ գիւցազներգութիւն մը որ, ծանօթ է «Պապիկ Փաշէ Աւաշ» անունով. սակայն Զէյթունի մէջ ամենէն շատ երգուած աւաշն է. կ'արձանագրեմ մի քանի տուները:

1. Վէյսի փաշամ տէրէֆի Զէյթունա վարամ,
Նէրինի վէրան էտիպ, մալընը ալամ.

Եայլա բէքքէսինտէ պիր գէման դալամ,
Եախարըմ Զէյթունու, վար օլան պէյլէ՛ր:

2. Պապիկ Փաշամ տէրքի, պէլլէ ատըմը,
Զիպիլ խարարընա դօյտում դատընը·
Մարաշտա պըրախըմամ խըլամ ատընը,
Եախարըմ Մարաշը մալըլան, պէյլէ՛ր:

3. Վէյսի Փաշամ տէրքի, քիմսէյի տագմամ,
Հալէպ վալիսինին ադզըմա պագմամ,
Ազիզ Փաշա կիպի վարըպտա տէօնմէմ·
Եախարըմ Զէյթունու, վար օլան պէյլէ՛ր:

4. Պապիկ Փաշամ տէրքի, ույան հէ՛յ ույան,
Ասքէրլէրին չէքիպ անընա տայան ·
Պաշըմա պիրիքտիմ հիսապսըզ եայան,
Եախարըմ Մարաշը վար օլան պէյլէ՛ր:

5. Պապիկ Փաշամ տէրքի էօլիւմին եախըն,
Տարըլսան պօյնունա քէլէպնէ տախըն·
Թէզ պօշաթ սարայը, դափըշամ սախըն,
Եախարըմ Մարաշը մալըլան, պէյլէ՛ր:

6. Վէյսի փաշամ տէրքի էլ աման եէթէր,
Խաթինթագտան փիւշտիւմ էօլիւմտէն պէթէր·
Փատիշահ պէնի հէմ Աքիայա աթար,
Պէյլէրին պէյի սին է՛յ Պապիկ Փաշա:

Թարգմանութիւն

1. Վէյսի Փաշան կ'ըսէ, երթամ ի Զէյթուն,
Ապրանքն առնեմ, աւերեմ տեղն ու տուն·
Առեն մը մնամ Վանքին մէջ օդասուն,
Ո՛վ ապրող իշխաններ, կը վառեմ Զէյթուն:

2. Պապիկ Փաշան կ'ըսէ, անունս գիտցի՛ր,
Դատաւորդ դրի մէջն աղբէ խուրձի·
Ձեմ թողուր Մարաշի մէջ անունն իսլամի,
Կը թաղեմ գայն, պէյեր, մէջն հուր ու բոցի:

3. Վէյսի Փաշան կ'ըսէ, ոչ ոք չեմ ճանչնար,
Հալէպի վալիին հրամանին չեմ անսար·

Ազիզ Փաշայի պէս կու գամ չեմ դառնար·
Ո՛վ իշխաններ, կ'ընեմ Զէյթունն հրավառ:

4· Պապիկ Փաշան կ'ըսէ, զարթի՛ր, ով զարթիր,
Ջինուորդ քաշէ ու ճակտիս դիմացիր·
Գլուխս եմ հաւաքեր անթիւ հետեւաքներ,
Կը վառեմ Մարաշն ապրանքով, ով քէկեր:

5· Պապիկ Փաշան կ'ըսէ, մօտ է մահդ,
Թէ ճեղանաս խօսքիս, գել անցուր վիզդ·
Տուտ պարպէ պալատը, կողոպտեմ, զգոյշ,
Կը սփռեմ քէկեր, Մար'շու մահուան գոյժ:

6· Վէյսի Փաշան կ'ըսէ, քեզ կ'աղերսեմ·
Քննութեանս մէջ ինկայ, ծանր է այս մահէն·
Մեր թագաւորը կը քշէ զիս Աքիա,
Իշխանաց իշխանն ես, ո՛վ Պապիկ Փաշա:

***

ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ ՓԱՇԱՆԵՐ.- ԶԵՐՄՍԱՅՏ, ՆՈՒՐԵԱՆ ՊԱՊԻԿ ՓԱՇԱՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Երեք ամիս ետք՝ բարեկարգիչ փաշաները՝ Սայիտ, Քիամիլ եւ Մազհար, նորէն եկան Զէյթուն: Այս անգամ անոնց կ'ընկերանային անգլիական հիւպատոս Զերմսայտ, Յովհաննէս Նուրեան եւ Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան:

Սուլթան Համիտ աւելի զօրաւոր զէնք մը չէր կրնար բերել Զէյթունը նուաճելու քան Նուրեանն ու Զերմսայտը: Իրրեւ թէ մին՝ հայ ազգին կողմէն եւ միւսը պաշտպան քրիստոնեայ պետութեան կողմէն: Անոնք ժողովուրդի հոգին խորերը թափանցեցին, բաժանեցին ու բզիկ բզիկ ըրին շլացուցիչ խոստումներով եւ սպառնալիքներով: Նուրեան վերջապէս Սուլթանին պաշտօնեան էր· բայց Անգլիոյ հիւպատոսը Թուրք փաշաներէն աւելի անողոք, ստախօս եւ խաբեբայ մըն էր: Համոզեց որ առանց իրենց զինաթափութեան Հայաստանի վեց նահանգներուն բարեկարգութիւնը տեղի պիտի չունենար: Հայրենասէր լեռնականներ՝ համոզուած այդ սուտերուն՝ մէկիկ մէկիկ անձնատուր եղան եւ յանձնեցին 2000ի չափ լաւագոյն

կայծքար հրացանները։ Ասիկա գինն էր Կիպրոս կղզին զոր Սուլթան Համիտ վաճառեց Անգլիոյ։

Դեռ բաւական չէր ասիկա Զէյթունը նուաճուած համարելու համար։ Քաղաքին ճիշդ ճակատը, հարաւ-արեւելեան բարձր բլուրներուն վրայ կառավարութիւնը սկսաւ շինել զօրանոց մը։ Կաթողիկոսը շատ ընդդիմացած էր այդ կործանարար գաղափարին, բայց ի զուր անցած էին անոր ջանքերը։ Լալով գրկած էր անիկա հիմնաքարի առաջին բրիչը եւ հետեւեալ մարգարէութիւնը կատարած՝ հայերէն մրմունջներով. «Այս զօրանոցը կը շինեմ զաւակներս, որ օր մը ձեզի ըլլայ»։

Զօրանոցի երկայնքը Զէյթունի ճակատին վրայ էր, մօտաւորապէս 50 մեթր, իսկ լայնքը՝ 30–35 մեթր, երկյարկանի։ Պատերուն թանձրութիւնն էր մէկ ու կէս մեթր. կը նմանէր բերդի մը. անկիւնները քառակուսի, դուրս ցցուած, պաշտպաններու խաչաձեւելու համար, որոնց վրայ կային թնդանօթի ծակերը։ Մէջը կարելի էր տեղաւորել մինչեւ 3000 զինուոր։ Ամէն բան կար հոն. հիւանդանոց, դեղարան, բաղնիք, փուռ, մանրավաճառի խանութներ, եւլն։ Ունէր երկու դուռ, մին՝ հարաւի ճակատին վրայ, Մարաշ-Գաբուսու անունով, եւ միւսը արեւմտեան լայնքին վրայ՝ Զէյթուն-Գաբուսու անունով։ Բացի պատուհաններէն եւ թնդանօթի ծակերէն, ունէր 450 հրացանի ծակեր, որոնց մեծագոյն մասը Զէյթունի ճակտին վրայ էին։ Զօրանոցի մէջտեղը բաց էր եւ քառակուսի. հոն կար գեղեցիկ աւազան մը, մարմարէ սիւներու ներքեւ։ Անոր ջուրը կու գար խողովակներով, կէս ժամ հեռու արեւելեան բլուրներէն։

Չերմայր մեծ տապանաքար մը կանգնեց Զէյթունի կրծքին վրայ 1879-ի ամառը, անոր տակ թաղելու համար Զէյթունցիի ազատասիրական ոգին։ Ասկէ վերջ Մեծն Բրիտանիա կրնար պահանջել 61րդ. Յօդուածի գործադրութիւնը եւ կոկորդիլոսի արցունքներ թափել Հայոց կոտորածներուն վրայ։

Օսմանեան կառավարութիւնը դեռ անով ալ գոհ չի մնաց, քանի որ դեռ Պապիկ Փաշա անձնատուր չէր եղած եւ ամենաընտրեալ 17 քաջերով ապաստանած էր վանքին մէջ եւ անդրդուելի մնաց։ Չերմայր ի զուր երկու անգամ Վանքն եկաւ զայն համոզելու համար։ Երրորդ անգամին՝ Հայ ասպետը ընկճուեցաւ եւ կ'ուզէր երթալ հիւպատոսին հետ, ներում ստանալու համար, երբ փոքր եղբայրը Սարգիս իշխան՝ հրացանին կայծքարը բարձրացնելով փողին ծայրը դրաւ անոր կուրծքին վրայ, ըսելով «Թո՛ղ ես սպաննեմ քեզ՝ թուրքերը չսպաննած»։ Պապիկ իշխան ետ կեցաւ իր որոշումէն, եղբայրը ցուցնելով հիւպատոսին։ Ասիկա զայրացած՝ ձեռքը բարձրացուց ապտակելու համար այդ լեռնցի «աւազակը», երբ սա իր ատրճանակը վայրկեանաբար դրաւ «Գնդապետ Ճէնթըլմէն»ի կրծքին։ Մազ մնաց որ ածուխը բարձրանար՝ երբ հիւպատոսի թարգման

Մարաշցի Յարութիւն Մուրատեան մէկդի քաշեց հիւպատոսի թեւը, «Տէ՛ր, երթանք այս տեղէն, գիտցէք որ ձեր դիմացինը Զէյթունցի մըն է եւ չի ճանչնար ձեր Մեծն-Բրիտանիան» ըսելով հեռացան (*):

Գնդապետ Չերմսայտ չորրորդ անգամ եւս եկաւ, ընկերացած Կաթողիկոսին: Այս անգամ Պապլիկ Փաշա, որ միշտ պաղտնի հաղորդակցութեան մէջ էր Մկրտիչ Կաթողիկոսին հետ, ընկճուեցաւ, երբ տեսաւ թէ ինքը՝ Հայրապետը այլեւս յուսախաբ եղած էր: Հայ Իշխանը պայման առաջարկեց միայն որ ինքը չներկայանար Սայիտ Փաշային, այլ անիկա գար Վանք եւ հոն ներկայանար իրեն եւ զինուած:

Յաջորդ օրը, Սայիտ Փաշան՝ Սուլթան Համիտի համբաւաւոր եպարքոսը, Վանք եկաւ Չերմսայտին եւ Կաթողիկոսին հետ: Նախապէս մտան օսմանեան փաշային քով Պապլիկի ընկերները եւ եղբայրը մէկիկ մէկիկ եւ ներում ու պարգեւներ ստանալէ յետոյ դուրս ելան. ամենէն ետք մտաւ ինքը: Սայիտ Փաշա՝ երբ տեսած էր բարձրահասակ, կորովի ու գեղադէմ Հայ Իշխանը, բացականչած էր. «Իրաւ կորիճ ես եւ Փաշա կոչուելու արժանի»: Անոր հարցումներուն թէ «Ինչո՞ւ ապստամբեցար», պատասխանած էր «ժառանգական եւ աւանդական պարտքս կատարեցի. հարստահարուած ժողովուրդը պաշտպանեցի. չարագործ եւ հպարտ թշնամիներս պատժեցի» եւ ցոյց տուած էր անոր Կապանցի հայ եւ թուրք ժողովուրդի հանրագրութիւնը:

Սայիտ Փաշա հաղորդեց Սուլթանի ներումը եւ կամքը, որ մինչեւ մահ ութը ոսկի ամսական կը յատկացնէր իրեն Զէյթունի քաղաքապետական պաշտօնին հետ: Գրեց նաեւ Ենիտինեաեան գերդաստանէն եւ կորիճ ապստամբներէն բաւական ոսոիկաններ: Հաստատեց Թուրք կառավարիչը քաղաքին մէջ շինուած նոր պալատը: Ջնջեց այգիներու վրայ, ըստ քմահաճոյքի դրուած տուրքերու դրութիւնը եւ հաստատեց տարեկան 9000 դահեկանի միանուագ տուրքը եւ մեկնեցաւ: Զօրանոցին մէջ մնացին 800 զինուորներ, որոնցմէ 400ը՝ քանի մը տարի վերջ ուղարկուեցաւ Մարաշ եւ Զէյթունը վերջնականապէս Թրքական գաւառ մը դարձաւ:

***

* Այս դէպքը տեղի ունեցած էր վանքի տանիքին վրայ: Սարգիս Իշխան շատ քիչ խօսող եւ համեստ զօրավար հերոս մըն էր: Զայս ինծի պատմած է նոյնինքն Յարութիւն Մուրատեան եւ ցոյց տուած է դէպքին վայրը, 1895ի մեր պատերազմին ատեն: Անիկա Զէյթուն եկող պատգամաւորներէն մին էր, զոր ուղարկած էր հրամանատար Րէմզի Փաշա, մեզ առաջարկելու որ անձնատուր ըլլայինք:

ԱԼԱՊԱՇԻ ՓՈՔՐԻԿ ԿՌԻՒԸ · ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀՐԴԵՀԸ
ՕԳ-ԳԱՑԱՅԻ ԿՌԻՒԸ · ՊԱՊԻԿ ՓԱՇԱՅԻ ՄԱՀԸ

Տաճիկ կառավարութիւնը քանի մը տարի վերջ՝ նորէն սկսաւ իր հարստահարութիւնները · ճնշումը աւելի անտեսական էր · հարկերը անտանելի էին եւ գանձելու եղանակը վայրագ ու կամայական – կը ծեծէին, կը բանտարկէին եւ տանջացողին՝ Զօրանոցի Թնդանօթները կը ցուցնէին: Զէյթունցիներու կուրծքը կ'ուռէր զայրոյթով, բայց ծանր էր տապանաքարը:

Շատ չանցած՝ ճնշումը պայթեցաւ Արեգնի մէջ: Ոստիկանները կալի ժամանակ գացած էին հարկերը հաւաքելու: Հարկահաւաքը, Զէյթունցի Արթին Չավուշ Պօյաճեան, *որ ծանօթ էր* Ճիքճիք *անունով, կ'անպատուէ ու կ'ապտակէ խեղճ գիւղացի մը, որ դրամ չունէր եւ կ'առաջարկէր կալէն ետք վճարել: Այս դէպքին վրայ, գիւղապետի ծառան՝* Մդսի Կարապետ *անուն, զայրացած ոտքին տակ կ'առնէ եւ կը կոխկռտէ այդ Չավուշը եւ արիւնլուայ գետին կը ձգէ: Ոստիկաններ նոյն իրիկուն կը մեկնին Զէյթուն:*

Յաջորդ օրը, 1884 *Յունիս* 24*ին, երբ գիւղապետ* Խաչեր Քեհ-եայի *որդին* Ասատուրը *(Կարապետ Քէհեայի Թոռը), Մդսի Կարապետի եւ հինգ ընկերներու հետ արտ կը հնձէին Ջահանի ափին վրայ,* 150 *զինուորներ Թափեցան անոնց վրայ բլուրներէն վար: Փողի ձայնէն, գիւղացիներ նախազգուշացած էին վտանգը եւ ապաստանած՝ պառկած կոճղի մը ետին: Հարիւրապետը հրամայեց որ անձնատուր ըլլան. բայց գիւղացիներ* 7 *հրացանը մէկ ուղղեցին եւ մէկ հարուածով պատասխանեցին, ինկաւ չաւուշ մը եւ երկու զինուոր: Զօրքերն եւս սկսան հրացանաձգութեան. կէս ժամ վերջ գիւղացիներու վառօդը սպառեցաւ եւ կը պատրաստուէին փախչելու, երբ գետի միւս ափէն, տաճիկ մը, Սարը-Զուգուր գիւղէն, որ զինուորութենէ նոր դարձած էր եւ կը հասկնար հնչուած փողերէն, պոռաց Զէյթունի բարբառով. «Պըլըգաէ՛ք, պընդ կիցէք, փախիցէ՛ք, պիտուր ըլըմին» (*): Եւ իրաւամբ՝ երբ գիւղացիներ երկու զինուոր եւս սպաննեցին, մնացածները փախան եւ ապաստանեցան խրճիթի մը մէջ:*

Արեգնցիք գունդագունդ հաւաքուեցան օգնութեան. շրջապատեցին խրճիթը եւ կ'ուզէին վառել զայն զօրքերով միասին: Հարիւրապետը ներսէն կը պոռար. «Մի՛ ընէք գիւղացիներ, Թագաւորը ձեզ կը պատժէ վերջը»: – «Մենք չենք ուզեր սանկ չար Թագաւոր, այն ալ տաճիկ Թագաւոր» կը պոռային գիւղացիները:

Այս խնդրի առթիւ խոհեմութեամբ Զէյթուն տարին հաշտութիւն

---

* «Տղա՛ք, պինդ կեցէք, կրակեցէ՛ք, պիտի փախին»:

կնքելու գիւղապետ Յաշէր Թեհեա Կարապետեանը եւ բանտարկեցին զօրանոցին մէջ: Գիւղացիները զայրացած՝ լեռները քաշուեցան: Մարաշի կառավարիչ Տէտէ Փաշան՝ զգալ խնդրին ծանր հետեւանքը եւ ներում շնորհեց ամէնքին ալ, միայն պահեց գիւղապետը. 45 օր բանտը մնալէ յետոյ, կոտրեց զօրանոցի պատուհանը եւ գիշեր ատեն՝ վար նետեց ինքզինք 10 մեթր բարձրութենէն եւ փախաւ Արեգին: Կառավարութիւնը ներեց անոր եւ այսպէսով խնդիրը փակուեցաւ:

Այս խլրտումէն քիչ վերջ՝ Զէյթունցիներ հանդիսատես եղան մեծ աղէտի մը: Սեպտեմբեր 10ին, հրդեհ ծագեցաւ Սուրէնեան թաղէն Եղեկլիքլեաններու յարդանոցէն եւ այնքան տարածուեցաւ որ գրեթէ ամբողջ քաղաքը վառեցաւ իր կահ ու կարասիքով. ազատած էր միայն Շորվոեան թաղի կէսը: Ժողովուրդը պիտի մնար շատ խեղճ ու թշուառ. բարերարաբար հանգանակութիւնները տեղացին ամէն կողմէ. Զէյթունը վերաշինուեցաւ իր եկեղեցիներով: Զէյթունի վերաշինութեան ամենէն շատ եւ ճարպիկօրէն նպաստողն եղաւ Պոլսեցի Արիկ Էֆէնտի Ունճեան: Ազգային այս բարերարը յետագային սպաննուեցաւ, յեղափոխական անուն կրող, Նազըմ Փաշայի գործիք՝ հայ դաւաճաններու ձեռքով:

Տարի մը առաջ (1883 Յուլիսի 2ին) մեծ հրդեհ մըն ալ պատահած էր Հաճընի մէջ եւ վառած էր շուկան ու 2500 տուներ: Երկու մեծ կրակ ալ պատահեցաւ Մարաշի մէջ, որ վառեց հայկական թաղերն ու շուկան:

Հրդեհէն յետոյ՝ կառավարութիւնը շատ աշխատեցաւ որպէսզի թէ՛ Հաճընը եւ թէ՛ Զէյթունը ցրուէր լեռնադաշտերուն մէջ, բայց հայերը ընդդիմացան եւ մնացին իրենց տեղերը: Ժողովուրդը մնաց յետին թշուառութեան մէջ եւ իր օրապահիկը հայթայթելու համար ստիպուած էր կա՛մ տաք տեղեր երթալ աշխատիլ եւ կա՛մ զէնքերը ծախել: Միւս կողմէ, որքան աղքատացան, կառավարութիւնն ալ այնքան բարդեց տուրքերը: Երկաթի շահագործութիւնն ալ վերջնականապէս դադրեցաւ, որովհետեւ կառավարութիւնը ոչ միայն անոր մաքսերը աւելցուց, այլեւ անտառին վրայ նոր տուրքեր դրաւ, որով անհնար էր երկաթ արտադրել վաճառելի գնով մը:

1886 Սեպտեմբեր 8ին խլրտումն սկսաւ Զէյթունի մէջ: Այդ օր կառավարութիւնը սօխրա (*) կը բռնէր, այդ պատճառով, Զէյթունի անցքերուն վրայ եւ քաղաքին մէջ պահակներ հաստատած էր: Պօղ-Պայըր թաղէն՝ Նօհուտեան Մելիքսեդիկի մայրը, այգիէն կը դառնար իր ջորիին վրայ նստած: Երբ Պաղ-Աղբիւրին մօտեցաւ,

* ՍՕԽՐԱՆ, կառավարական զօրքերը, բերքերը, պաշարը, փայտը ձրի փոխադրել տալն է: Զինուորներ հասնող ձին եւ ջորին կը բռնեն եւ կը ստիպեն տէրը ձրի աշխատելու կառավարութեան համար:

գինուորներ հրեցին զայն, ջորիէն վար ձգեցին ու ջորին տարին: Նոյն օրը բռնած էին այդ թաղէն ուրիշ քանի մը ջորիներ եւս: Երիտասարդ Մելիքսեդիկը զայրացած իր մօր եղած անպատուութեան համար, հաւաքեց իր բարեկամները, լուր ուղարկեց կառավարութեան որ ջորիները վերադարձնէ. բայց սա մերժեց: Տաքգլուխ երիտասարդները՝ թիւով 12 հոգի, զէնքերնին շալկեցին ու բարձրացան Օղ-Գայա կիրճը, ուրկէ պիտի անցնէր սօխրան, Ալպխատան երթալու համար: Իրիկնադէմին երբ զօրքերն սկսան անցնիլ, հայ կտրիճները իրենց fարհլաfները փոխեցին առանց բառ մը ուղղելու. կռիւը տեւեց կէս ժամ. սպաննուեցաւ երեք զինուոր եւ մնացածները փախան, այնտեղ ձգելով բոլոր ջորիները: Երիտասարդներէն մէկ երկուքը շուտով մը հեռացուցին զանոնք: Մնացեալները դեռ չհեռացած, օգնութեան հասան 150 զինուորներ, որոնք դէպքը իմացած էին փողերէ եւ հրացանի գոռումներէն: Կատաղի կռիւ մը տեղի ունեցաւ որ տեւեց 4 ժամ: Զօրքերն ստիպուեցան ետ քաշուիլ, զոհ տալով երկու հոգի եւս: Այդ օրէն սկսեալ խումբը փախստական մնաց լեռներու մէջ. զանոնք կ'առաջնորդէր Մղսի Փանոս Շամ-Բէյիշեան: Սիրտը վառող Զէյթունցին քարելաքը շալկեց եւ գնաց միանալ անոր:

Տէտէ Փաշան նորէն զգաց հետեւանքի ծանրութիւնը, ներեց փախստականներուն. քաղաք իջեցուց զանոնք եւ վեցական մէճիտիյէ պարգեւ տուաւ, որպէսզի ալ հանդարտ մնան: Թէեւ անոնք այդ թուականէն սկսեալ միշտ աչալուրջ մնացին եւ քանի մը տարի վերջ ուխտաւորուեցան Հայ Յեղափոխութեան:

Այս հարստահարութիւնները տեսնելով, Պապիկ Փաշա դառնացած ու զզուած էր կառավարութենէն. Թողուց պաշտօնը, ալ չտեսնելու համար պաշտօնեաներուն երեսը եւ սկսաւ նորէն իւղոտել զէնքերը, թէեւ միշտ «կաքաւի համար է» կ'ըսէր հարցնողներուն: Կառավարութիւնը, սակայն, շատ կը վախնար անկէ եւ կ'ուզէր կերպով մը վերջ տալ անոր կեանքին:

1888ին՝ Կոկիսոնի փոխ կառավարիչ Ֆէրզի Բէկի հարսանիքը կը կատարուէր: Հոն հրաւիրուած էին բոլոր թիւրքմէն եւ չէրքէզ բէկերը. Պապիկ Փաշան եւս ստացած էր օխուճրու (*) որով խումբ մը թիկնապահներով ինքն ալ գնաց: Տաճիկները կը պատուէին ու ակռայ կը կրճտէին անոր հասակին ու ձիավարութեան առջեւ: Նոյն իրիկուն թունաւորած էին զայն առիւծի պեխերով (**): Երբ

* Հարսանիքի հրաւէրին համար ուղարկուած նուէր: Սովորութիւն մըն է Տօրոսի թիւրքմէններուն եւ հայերուն մէջ:

** Թունաւորուած ըլլալը ճիշդ է. բայց չեմ գիտեր թէ ինչպէ՞ս եւ ինչ ձեւով առիւծի պեխերը կրնան թունաւորել: Տօրոսի ժողովուրդին կարծիքն է, որ առիւծի պեխերը ամենէն անզգալի թոյնն է եւ կը մեռցնէ 60 օրուան մէջ:

Զէյթուն դարձաւ, քանի մը օր վերջ անկողին մտաւ եւ ա՛լ չելաւ: Ծանր վիճակի մէջ միշտ կը հառաչէր եւ կը կրկնէր· «Ա՜խ մէյ մը աղէկնամ, կը ցուցնեմ թէ ինչե՛ր պիտի ընեմ այդ Թուրքերուն»: Հետըզհետէ հիւծեցաւ եւ երկու ամիս վերջ մեռաւ:

Մեծ պատիւներով թաղեցին զինք Ս. Աստուածածին Վանքին մէջ, անշուք տապանաքարի մը ներքեւ: Այդ տապանաքարը սրբավայր մը եւ ուխտատեղի մը դարձաւ յղի մայրերու եւ Տօրոսի հայութեան որ դառնապէս լացաւ իր մեծ հերոսին կորուստը(*):

***

ՍԻՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԱՆՑՔԵՐԸ

1885էն ի վեր կազմուած էր Զէյթունի մէջ եւ շրջակաները, ժողովրդային ընկերութիւն մը որ կը կրէր «Սիրոյ» կամ «Սիրական» անունը· աւելի ճիշդը թուրքերէն բառով «Մուհապպէթճի»: Ասոր պետերն էին Մարաշցի Տէր Ղեւոնդ Քահանայ Ճէնանեան, Եարփուզցի Եղիսաբէթ անուն յոյժ գեղատեսիլ ու գեղաձայն աղջիկ մը. իսկ գլխաւոր առաքեալներէն էին Զէյթունի Պօզ-Պայիր թաղէն լուսարար Սարգիսը եւ Սրբուհեան Մարիամ անուն որբեւայրի մը, ինչպէս որ եւ ինքս պատանեկան հասակիս՝ էի Սիրականներու անդամ Հաճընի մէջ, պետ ունենալով հօրաքրոջս Տիկին Սառա Քըթըֆեան: Ասոնք սէր եւ եղբայրութիւն կը քարոզէին ամէն կողմ: Սկիզբը շարժումը փոքր էր, բայց հետզհետէ տարածուեցաւ Կիլիկիոյ եւ Փոքր Հայքի գրեթէ բոլոր քաղաքներուն, մանաւանդ գիւղերուն մէջ: Իրենց պերճ ու անուշ քարոզչութիւններով, ու հեզահամբոյր բնաւորութեամբ դէպի իրենց կը քաշէին ամփոխը, մանաւանդ իգական սեռը:

Գիշեր ու ցերեկ քաղաքներէն ու գիւղերէն դուրս կ՚երթային դունդագունդ երգելով ու աղօթելով: Իրարու հանդէպ շատ անձնուէր էին ու ներող: Իրենց միացած էին Թիւրքմէններ, քիւրտեր եւ չէրքէզներ: Վերջապէս տեսակ մը հայկական «փրկութեան բանակ» կազմած էին, առանց անգլիացի զօրավար Պութի անունը լսած ըլլալու: Քաղաքներու մէջ, ժողովուրդի բարձր ու լրջամիտ դասա-

* Ենիտիւնեանեան իշխաններէն գրեթէ քիչեր 45 տարիքը անցուցած են, հակառակ իրենց քաջառողջ կազմին, որովհետեւ չեն մեռած իրենց բնական մահով, այլ կա՛մ զարնուած են, կա՛մ կախաղան բարձրացած եւ կա՛մ թունաւորուած, տաճիկ կառավարութեան ուղղակի եւ անուղղակի դաւերով:

կարգը, ինչպէս նաեւ հոգեւորականները կը խորշէին անոնցմէ, իրենց գիշերային խառնիխուռն աղօթքներուն պատճառով:

Հետաքրքրականն այն էր, որ եղբայրութեան գաղափարը կը ջանային գործնականապէս հաստատել, շահերու նոյնացման մէջ: Կ՚ուզէին ապրիլ առաքելական շրջանի հասարակաց կեանքով: Արդէն ջորիները միացուցած եւ հասարակաց կարասններ կազմած էին քանի մը տեղեր: Հողերը միասին կը մշակէին. մինչեւ իսկ Զէյթունէն եւ Արեգինէն 15 տուն փոխադրուած էին Սբ. Փրկչի Վանքին մէջ եւ հասարակաց սեղանի վրայ կը ճաշէին. այնտեղ ամէնքը հաւասար էին, թէեւ ի վերջոյ ենթարկուեցան կառավարութեան հալածանքին եւ մատնուեցան թշուառութեան: Այս գործնական համայնավարները՝ ի վերջոյ առանց բացառութեան եղան հայ յեղափոխութեան առաջին զինուորները: Ընկերվարական վարդապետութիւնը նորութիւն մը չէր իրենց համար, այլ հմայք մը:

Օսմանեան կառավարութիւնը միայն Սիրականները չհալածեց, այլ խառնութիւնները բազմապատկեց նաեւ Զէյթունի վրայ ու ամէն տեղ: Հայկական խնդիրը սկսած էր յուզուիլ, Թուրքերը կը հետախուզէին ամէն տեղ՝ յեղափոխական ընկերութիւններ գտնելու համար: Զէյթունի Հաճոնց Թուրքերը, որոնք եղբայրաբար ապրած էին Հայերուն հետ, սկսան թշնամանալ եւ լրտեսել, կառավարութիւնը գրգռած էր անոնց մոլեռանդութիւնը. բարձրացուցած էր պաշտօնի եւ չփացուցած, աչք գոցելով անոնց բոլոր չարիքներուն: Անոնք սկսան նոյնիսկ բռնադատել Կարկալար Թաղի Հայերը որ Թուրքերէն խօսէին:

Մարաշի կառավարիչ Սալիհ Փաշան Զէյթուն եկաւ 1890 Յունիս 2ին, Սբ. Փրկիչ Վանքի քննութեան, ուր Սիրականները կը նստէին բնակելու համար: Փաշան հրամայեց քանդել զայն, ամբաստանելով որ բերդ կը կառուցանէին տարբեր մտքով: Ապագայ Զէյթունն ալ ոչնչացնելու համար՝ կառավարիչ փաշան հետն էր բերած քաղաքային բժիշկ մը հոմիզէական կոտորած մը ընելու համար: «Ծաղիկ» կար այդ ժամանակ Զէյթունի երեխաներուն մէջ, չարագործ բժիշկը թոյնով պատուաստեց 400 մանչեր եւ ինքը նոյն գիշեր փախաւ: Յաջորդ օր 400 մանչերն ալ մեռան:

Նոյն օրերուն Տէր Ղեւոնդ քահանայ Ճէնանեան եւ Եղիսաբէթ ուխտի գացած էին Ֆռնուզի Սբ. Կարապետ Վանքը եւ կը վերադառնային. Հաճոնց ոստիկան Օսմանը հանդիպած էր անոնց ճամբուն վրայ, եւ ուզած էր բռնաբարել հայ օրիորդը, բայց չէր յաջողած: Այս դէպքը շատ զայրացուց Զէյթունցիները: Քանի մը օր ետք՝ Օսման գացած էր, Սալիհ Փաշայի հրամանով, հսկել Սբ. Փրկիչ Վանքին պարիսպներուն քանդումին: Գիշեր ատեն՝ վերադարձին երբ կ՚անցնէր Պաղ-Աղբիւրի կամուրջէն, Ծամ-Քէլիչեանի

խումբը բռնեց զայն եւ ախոռի մը մէջ քաշելով սպաննեց, դաշոյնի 72 հարուածներով:

Յաջորդ օր Սալիհ Փաշա օգտուեցաւ այս դէպքէն եւ ապստամբները պահանջեց․ մինչդեռ ինքը՝ 400 մանչերու սպաննիչը փախցուցած էր ոստիկաններու հսկողութեամբ: Զէյթունի մեծերը յայտնեցին թէ իրենք անկարող էին բռնելու ապստամբները:

Սեպտեմբեր 24ին, հայ քաջերը գումարուած էին Պօղ-Պայրի Սբ․ Յովհաննէս Եկեղեցին: Սալիհ Փաշա պնդեց իր պահանջքին վրայ: Զէյթունցիներ նորէն յայտնեցին իրենց անկարողութիւնը: Փաշան կատղած, վաշտ մը զօրք իջեցուց դէպի Զէյթուն: Քաղաքէն գնդակներն սկսան տեղալ անոնց վրայ: Հազիւ թէ իջած էին գերեզմաննոցը, ետ փախան անոնք: Ապստամբները հալածեցին նաեւ քաղաքի պալատին մէջ բնակող 70 զինուորները, որոնք անվտանգ անցան Կարկալար թաղէն եւ ապաստանեցան զօրանոց: Զօրքը սկսաւ զօրանոցէն գնդակահարել քաղաքը․ կռիւը տեւեց երեք ժամ եւ դադրեցաւ: Զէյթունի մէջ կին մը միայն զարնուեցաւ․ իսկ զօրքէն՝ բնաւ: Ապստամբները մտան կառավարական պալատ․ Ճամ-Բէյլիշեան՝ իր հսկայ մարմնով բազմեցաւ կառավարիչի թիկնաթոռին վրայ եւ սկսաւ պոռալ Զէյթունի իշխաններուն, որ եկած էին հաշտութիւն առաջարկելու եւ դուրս հանելու անկէ․ «Ես չեմ ելլեր այս կակուղ աթոռէն, սուրովս առի զայն, թող սուրով հանեն զիս»:

Սալիհ Փաշա քանի մը օրուան մէջ, բերաւ 3000 պահեստի զօրքեր, որոնք պաշարեցին Զէյթունը: Ապստամբները լքուեցան․ ձգեցին քաղաքը եւ լեռ քաշուեցան, ամէնը 12 հոգի: Անոնց մեկնելէն վերջ, զօրքը Զէյթուն մտաւ առանց դիմադրութեան: Տէր Կարապետի դաւերով՝ յանձնուեցան 46 կորիճներ, որոնց մէջ էր նաեւ Առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոս: Տէր Ղեւոնդ եւ Եղիսաբէթ փախած էին եւ քանի մը ամիս վերջ ձերբակալուեցան Ատանայի կողմերը: Քանի մը շաբաթ վերջ՝ Ֆռնուզի վանահայր Նիկողայոս Եպիսկոպոս Դութեան, հրաւէր առաւ Տէր Յովհաննէս քահանայ Վարժապետեանի կողմէ, Մարաշ երթալու: Կառավարութիւնը հոն ձերբակալեց զայն եւ աքսորեց Հալէպ: Տէր Ղեւոնդ մահուան դատապարտուեցաւ․ ոմանք 15 եւ ոմանք ալ 5 տարուան բանտարկութեան դատապարտուեցան: Անոնց մէջն էր նաեւ հայ ուսուցիչներէն մին՝ Սմբատ Բիւրատ, շրջանաւարտ Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանէն եւ որդին Զէյթունի կորիճ քահանաներէն մէկուն՝ Տէր Ղազարի: Ամէնքն ալ ի վերջոյ ազատ արձակուեցան Սուլթան Համիտի ներումով:

Ապստամբները երբեք անձնատուր չեղան, ապաստանած էին Կիւրէօնի բերդը: Վաշտ մը զօրք գնաց պաշարել զանոնք, բայց խիստ դիմադրութիւն մը գտնելով, փախաւ Զէյթուն: Կառավարու-

թիւնը ներեց Հայ հզօրներուն եւ պարգեւներով վարձատրեց անոնց քաջութիւնը:

Այս թուականներուն՝ Զէյթունը, ինչպէս նաեւ ամբողջ Տաճկահայաստանը, հանդիստ օրեր չտեսաւ. կառավարութեան նպատակն էր քայքայել զայն: 1893ին եկաւ Դամասկոսցի մոլեռանդ դատաւոր մը Հաճի Սիւլէյման էֆէնտի անուն, որ Սուլթանի քարտուղար արար Իզզէթ Փաշայի մտերիմ բարեկամն էր, եւ հազարապետ մը: Ասոնք հարստահարութիւնը գագաթնակէտին տարին. դանակը Զէյթունցիի ոսկորին հասցուցին: Հայ գիւղացիներուն քով գրեթէ բան չմնաց, մանաւանդ Արեգնի մէջ, որ դեռ 15 տարի առաջ բազմաթիւ արջառներ ունէին. ստիպուած էին, Մարտ ամիսէն ետք արմատներով սնանիլ, ամառն ալ խաղողով միայն: Ընտանիքներ կային, որ պառկելու համար չուլ մը անգամ չունէին. բոլորը ծախած էին՝ հարկերը վճարելու համար: Քանի մը օրինակներ աւելի զօրեղ կրնան բացատրել թուրք պաշտօնեաներու անգութ կեղեքումները:

1895ի սկիզբները՝ հարկահաւաք ոստիկաններ չորս Արեգնցիներ բերած էին, իրենց էշերով միասին, իւրաքանչիւր էշ կ'արժէր 300 դահեկան: Խեղճերը անոնցմէ զատ միջոց մը չունէին ապրուստ ճարելու: Պաշտօնեաներ հրապարակ հանեցին էշերը ծախելու: Զէյթունցիներ խղճահարելով՝ չմասնակցեցան աճուրդին, պաշտօնեաներ իրենք իրենց մէջ սակարկեցին եւ չորս էշերը գնեցին 40 դահեկանի (9·60 ֆրանք, այն ատենուան արժէքով): Ջորի մը եւս բերած էին, 70 դահեկանի գնեցին, որ սովորաբար կ'արժէր 1200 դահեկան: «Այս քաղաքը քանդելու բախտը ինձմէ զատ ոչ մէկ մահմետական պիտի վայելէ» կ'ըսէր դատաւորը: Իր ամենէն շատ սիրած ու յարգած բարեկամները, Տէր Կարապետ եւ Պատուելի Կոստան Մոմճեան, գացած էին գիւղացիի մը համար բարեխօսելու. «Ձեզ քիչ մը յարգած եմ, բայց չուներուն բարեխօսութիւնը չըլլար» ըսած ու վռնտած էր զանոնք քովէն:

Այս բոլորը բաւական չէին. ուզեց վիրաւորել Զէյթունցիներու պատուասիրութիւնը: Մարաշէն բերած էր ծառայ մը, որուն կինը պարզապէս պոռնիկ մըն էր: Յունուարի վերջերը զանոնք հաստատեց Պօղ-Պայիր թաղին մէջ, ուր պաշտօնեաներն ու զօրքերը համարձակ կը յաճախէին: Զէյթունցիներ բողոքեցան այդ անպատուութեան դէմ եւ քանիցս գացին խնդրել դատաւորէն ու հազարապետէն, հեռացնել այդ ընտանիքը Զէյթունէն. մտիկ չըրին անոնք: Դատաւորը պարզապէս կոխ կ'ուզէր: Բայց Զէյթունցիներ զգուշացան ծուղակ իյնալէ եւ սիրուն խաղ մը խաղացին: Կրակ դրին պոռնիկի տունը. եւ որպէսզի չամբաստանուին թէ դիտմամբ վառեցին, քանի մը հազար հոգի մէկէն, այր ու կին, օգնութեան հասան բրիչներով ու բահերով եւ հինգ վայրկեանի մէջ տունը ըրին հիմնայա-

տակ, մինչդեռ կարելի էր մարել կրակը երկու սափոր ջուրով եւ պոռնիկը ծեծելով՝ քշեցին քաղաքէն դուրս:

Յաջորդ օր՝ դատաւորն ու հազարապետը պահանջեցին 40 հոգի Պօղ-Պայրրի մեծերէն բանտարկելու նպատակով: Ամբաստանուածները նոյն իրիկուն հագան թրեխները, շալկեցին քարելաքները եւ կտրուկ ոճով լուր ուղարկեցին այդ երկու դահիճներուն. «Ա՛լ այս անգամ մեր բանտը լեռներուն մէջ պիտի ըլլայ»: Դատաւորն ու հազարապետը, առանց իսկ կառավարիչին խորհուրդին դիմելու, հեռագիր մը ուղարկած էին Պոլիս, Սուլթանին ուղղակի, թէ Զէյթունցիները ապստամբեցան եւ անխնայ կը ջարդեն զօրքերն ու իսլամները: Սուլթանը հեռագիրը դարձուցած էր Հալէպի կուսակալին, սա ալ Մարաշի կառավարիչ Ապտիւլ Վէհապ Փաշային:

Այս դէպքերը տեղի ունեցան Ապրիլ ամսուան մէջ: Մարաշի կառավարիչը Զէյթուն եկաւ Մայիսին. տեղեկացաւ խնդրին էութեան. պոռնիկն ուղարկեց Մարաշ եւ ներեց ամբաստանեալներուն: Քանի մը ամիս վերջ դատաւորը փոխադրուեցաւ Օսմանիէ եւ հազարապետը այլուր: Եթէ զօրանոցին մէջ գտած ըլլային զանոնք, որոշած էինք ողջ ողջ քերթել այս երկու չարագործները:

Կառավարիչ Փաշայի այս մեղմ ընթացքը տեղի կ'ունենար տարօրինակ եւ թաքուն դիտաւորութեամբ մը: Այն ժամանակ, Անգլիան խիստ ոճով կը պահանջէր Սուլթանէն գործադրութիւնը իր ներկայացուցած բարենորոգմանց ծրագրին: Այս միջոցին՝ օսմանեան կայսրութեան մէջ, ծայրէ ի ծայր տեղի ունեցան գաղտնի խորհրդակցութիւններ, որ տեւեցին երկու շաբաթ: Նոյնը եղաւ նաեւ Զէյթունի մէջ՝ կառավարչապետի եկած պահուն: Ամէն կողմ ոստիկաններ ուղարկուեցան եւ գաւառի կեդրոնը հրաւիրուեցան, մահմետական ցեղապետները, գիւղապետներն ու հոճաները: Ժողովը երկու օր տեւեց որուն նպատակը շատ թաքուն էր (*): Բայց յաջողած ենք իմանալ: Պալատէն եկած պատգամաւորներ շրջեցան կայսրութեան խորերը եւ եղած խորհուրդը ամենուրեք միեւնոյնն էր. «պէյլիք վէրէլի՞մ մի, եօգսա քէսէլիմ մի»: (Իշխանութիւն տա՞նք թէ ոչ ջարդենք): Ամենուրեք պատասխանը եղած էր «քէսէլիմ» (ջարդենք): Ջարդի օրերը պիտի նշանակուէին կայսերական պալատէն՝ հեռագրով:

Այդ ժողովներէն վերջ, տաճիկներ, բոլորովին փոխեցին իրենց ընթացքը: Արտաքուստ շատ անուշցան, կը խօսէին «զաւակս, եղբայրս» ըսելով, բայց ներքուստ սկսան խուլ գործունէութեան մը:

---

* Այս ժողովին նպատակը իմացուած էր պահեստի զօրաց հարիւրապետ Գատիր Աղան, որ մտերիմ բարեկամն էր Նազարէթ Իշխանի: Ուրիշներ եւս իմացուած էին մեզ, զգոյշ ըլլալու համար:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ

1885էն ի վեր, բացի Միացեալ Ընկերութեանց մի քանի Տնօրէններէն, ոչ մէկ օտար հայ չէ յաջողած մտնել Զէյթուն. այնչափ սեղմ էին կառավարական խստութիւնները: 1889 թուին Պատուելի Յակոբեան, հայրենասէր քարոզիչ մը, յաջողած էր մտնել հոն, բայց իսկոյն ձերբակալուելով՝ 24 ժամ վերջ դուրս հանեցին զինք: Կասկածելի որեւէ թուղթ չէին գտած վրան եւ յաջողած էր գալ Պոլիս, ուր տեսայ զինքը. շունչն առաւ Ամերիկա, ուր կարծեմ Աւետարանի ցրուիչ էր Պայպլ Հաուզի կողմէն եւ վախճանեցաւ Նիւ Եորքի մէջ: Անկէ ի վեր յիշողութեանս մէջ ոչ ոք գիտեմ Զէյթուն գացած, բացի Մարաշցի, Այնթապցի եւ Հաճընցի ուխտաւորներէ եւ կառավարութենէ վաւերացեալ վաճառականներէ:

1892 թուի ամրան, յեղափոխական գաղտնի ժողով մը տեղի ունեցած էր Այնթապի մէջ, միաժամանակ Հայ Բողոքականներու Միութենական ժողովին: Այդ պատրուակով հոն գացած էին պատգամաւորներ (*) եւ հետեւեալ որոշումները տալով՝ գրաւորապէս իմացուցած էին Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնին, որ կը գտնուէր այն ատեն Յունաստանի մայրաքաղաք՝ Աթէնք:

1. Եթէ կրնաք ուղարկել մեզ 5000 փամփուշտաւոր հրացաններ, մենք Զէյթունցիներս յանձնառու ենք երթալ մինչեւ ծովեզերք եւ փոխադրել զանոնք:

2. Եթէ ուղարկէք մեզ 2000 օսմանեան ոսկի, կանխապէս ցորենի տասանորդը գնելու եւ ապա ցորեն ամբարելու համար:

3. Եթէ մեր ապստամբելիք օրերուն կրնաք 500 հոգինոց կամաւորներու երկու վաշտեր ներմուծել Կիլիկիա, այս պարագաներուն կրնանք ապստամբիլ եւ դիմադրել երեք ամիս:

4. Պէտք է որ մեզ ապահովէք թէ՝ երեք ամիս վերջ, եւրոպական պետութիւն մը պիտի միջամտէ ի նպաստ մեզի: Երբ այս պայմանները իրականացնէք, կամ խոստանաք իրականացնել կրնաք ուղարկել ձեր ներկայացուցիչներէն մին:

Հնչակեան Կեդրոնը զիս վստահեցուց թէ՝ առաջարկուած պայմաններէն երկու առաջինները ի ձեռին էին եւ միւս երկուքի իրականացման համար պիտի աշխատէին: Ստանձնեցի պատասխանատուութիւնը այս ծանր գործին եւ մեկնեցայ Աթէնքէն 1892ի աշնան, երբ ընդհանուր ներկայացուցիչ Հնչակեան Կուսակցութեան,

---

* Տեսնել Յեղափոխական յուշերս:

Կիլիկիոյ շրջանին համար, եւ ինքս ըլլալով Կիլիկիոյ ամենահին գերդաստաններէն մէկուն զաւակը: Ես արդէն դատապարտուած էի կախաղանի, Պոլսոյ Եղեռնադատ Ատեանին կողմէն, երբ դաւադրող Սուլթան Համիտի կեանքին դէմ, 20 տարեկան հասակիս մէջ. բայց յաջողեցայ մտնել Պէյրութ: Հոն ձերբակալուելով՝ յաջողեցայ փախչիլ Աղեքսանտրէթի նաւահանգիստէն ներս եւ կազմակերպեցի Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներուն մէջ յեղափոխական շատ զօրաւոր մասնաճիւղեր, կանոնաւոր եւ գաղտնի յարաբերութիւններ ստեղծելով իրարու մէջ եւ կեդրոնին հետ:

1893ի Յունուար ամսուն յաջողեցայ երթալ Մարաշ՝ Այնթապի ճամբով. հոն զիս ընդունեցին Տէր Ղեւոնդ քահանայ Տէր Նահապետեան, հայրենասէր եւ գործունեայ աւագերէցը Քառասուն Մանուկ եկեղեցւոյ, որդին մեծանուն Տէր Նահապետ քահանային, եւ բանիբուն, լրջախոհ եւ հաստատակամ ուսուցիչ մը՝ Սարգիս Սամուէլեան, տնօրէն Մարաշի Կեդրոնական Վարժարանին (հայրը մեր բարեկամ Հրանդ-Սամուէլի): Երկար բանակցութենէ ետք, ուխտագրեցի զիրենք անդամ Հնչակեան Կուսակցութեան, իրենց միացընելով տեղւոյն երեւելիներէն Յովսէփ Տիչչէքենեան, արկղակալ Մարաշի կառավարութեան, Եզրաս Խմբալեան, որդին Հայ-Բողոքականաց մեծահարուստ ազգապետին, Զորպաճեան եղբայրներ, վաճառական եւ գործարանատէր, կազմեցինք Մասնաճիւղի վարչութիւնը եւ ուխտագիր պարագլուխները Հայ Ազատութեան դատին:

Այս անձինք ծանօթ էին Կիլիկիոյ մէջ ու մանաւանդ Զէյթունի մեծերուն ու քաջերուն: Տէր Ղեւոնդ նամակ գրեց Զէյթուն, ուրկէ եկաւ իրենց պատգամաւորը, երկու ընկերներով: Անոր անունն էր Աւագ Աղա Զագրեան, ազնուատոհմ եւ Ազիզ Փաշայի պատերազմի հերոսներէն մին, 50 տարեկանը անցած: Երեք օր բանակցեցանք. հաղորդեցի թէ պիտի կրնայինք գոհացնել իրենց պահանջները: Փափաքեցայ հետը Զէյթուն երթալ. բայց պատասխանը կտրուկ եղաւ. «Եթէ կ՚ուզէք որ ձերբակալուիք կամ իսկոյն ապստամբինք, հրամմեցէք երթանք»: Եւ որովհետեւ չէի ցանկար ոչ մին եւ ոչ միւսը, իր ցուցադրութեան վրայ կազմեցինք Զէյթունի Մասնաճիւղը: Իր վրայ վստահութիւն ունէի, ոչ միայն Տէր Ղեւոնդի եւ Սարգիս Սամուէլեանի վկայութեամբ, այլ Զագրեան գերդաստանը պապենական բարեկամութիւն ունէր իմինիս հետ եւ ինքը լաւագոյն բարեկամն էր հօրս, թէեւ ինքը չէր ճանչնար զիս եւ երբեք չգիտցաւ թէ ծնած էի Հաճընի մէջ:

Զէյթունի Վարչութիւնը կազմեցինք հետեւեալ անձերէ, որոնք անփոփոխելի մնացին մինչեւ վերջ.-

Հազար Իշխան Շորվոեան, Պատուոյ Նախագահ.

Աւագ Զագրեան, Ատենապետ.

Աւետիք Կիւխանեան, Տնօրէն Միաց. Ընդ. Ատենադպիր.

Նազարէթ Զագրեան, ուսուցիչ Միաց. Ընկ. Քարտուղար.

Այս վերջինը պատերազմէն առաջ մեռնելով իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Ահարոնեան, ուսուցիչ:

Ստեփան Քուրքունեան եւ Արթին Զօփուրեան, առեւտրական, Խորհրդականք:

Ֆռնուզէն բերել տուինք երիտասարդ հայրենասէր մը, տեղւոյն երեւելիներէն Հաճի Պետրոս Զինիկէօղեան, որ դարձաւ Կուսակցութեանս ամենաանչահախնդիր եւ անձնուրաց գործիչը եւ կազմակերպեց այդ կողմի գիւղերը: Իրեն օգնական ուղարկեցի յաճախ՝ առաջին Թիկնապահս Մինաս Էլմասեանը, զոր Մարաշցիք ինծ յանձնեցին եւ որուն անունը կնքեցի Ասլան: Անիկա այդ օրերէն սկսեալ ընկերացաւ ինծ, երեք տարի եւ կազմակերպեց Հայ Լերան գիւղերը:

Մարաշէն մեկնելով՝ գացի վերստին շրջիլ եւ կազմակերպել Կիլիկիոյ քաղաքները եւ հաստատ կեդրոն ընտրեցի Մուսա Լերան հայ գիւղերը եւ ի մասնաւորի Խըտըր-Բէկ գիւղը, ուր մնացի երկուք ու կէս տարի: Այս գիւղերը մօտ էին նախկին Սելեւկիա նաւահանգիստին. եւ ես կը յուսայի այդ տեղէն ներս բերել 5000 աւստրիական Ծասբօ հրացանները, զոր գնած էր Պեսարապիացի հայ Տիկին Անուշ եւ նուիրած էր Հնչակեան Կեդրոնին: Դժբախտաբար Կեդրոնը զիս յուսախաբ ըրաւ եւ չկրցաւ ուղարկել, հակառակ որ երիտասարդ գործիչ ապատակներէս մին, Ապահը, ուղարկեցի Աթէնք այդ գործով: Զայն վերադարձուցած էին Կիպրոս կղզին, խոստանալով անյապաղ ուղարկել զէնքերը: Կեդրոնը իր խոստացած երեք հազար ոսկիէն, ուղարկեց (վերջին պահուն, 1895 Յուլիս ամսուն, երբ դըրեթէ պաշարուած էինք Մուսա Լերան վրայ), Սմբատ Ռստիկեան եւ Հրաչեայ Մարալ անուն 21 տարեկան երիտասարդի մը հետ 600 ոսկի, որուն 540ը գրաւուեցաւ Անտիոքի կառավարութեան կողմէ, անճարակ ու ձախորդ փոխադրութեամբ, Աղեքսանտրէթի Մանաճիւղիս կողմէ:

Դրամէն երկու ամիս առաջ, ներս առած էի երկու կամաւորական խումբեր, մէկը Ապահի առաջնորդութեամբ եւ միւսը Ծաւարշի (Պօղոս Շիշմանեան), Արաբկիրի Սաղմկայ գիւղէն, ընդամէնը 30 հոգի, բայց անզէն, ուստի անպէտ Զէյթուն տանելու համար:

Թէպէտ չունէի միջոցը, գոհացնելու Զէյթունցիներու սկըզբնական պահանջը, բայց երեք տարուան մէջ ձեռք ձգած էի բարոյական մեծ հեղինակութիւն եւ առասպելական հռչակ մը: Սասունի դէպքերէն ետք՝ հայկական խնդիրը մեծապէս յուզուած էր Եւրոպայի մէջ եւ Թուրք կառավարութիւնը կը կազմակերպէր հայկական կոտորածները: Զէյթունի ընկերներ, կը կրծէին իրենց սանձերը, բայց չէին ուզեր ոեւէ խռովութիւն հանել, այնչափ խիստ էին հրահանգները. կը փափաքէի շատ թաքուն գործել, եւ ջանացած էի ամենու-

բեք առիթ չընծայել կառավարութեան՝ մեզ հալածելու, քանի որ դեռ պատրաստ չէինք, բայց 1895ի գարնան եւ ամառը, Զէյթունցիք շատ նեղուած էին նախապէս յիշածս գաւառի եւ հազարապետի բռնութիւններէն: Տէր Ղեւոնդի միջոցաւ առաջնորդ մը ուղարկած էին քովս, Ճին Թորոս անունով եւ նամակ գրած էին ինձ՝ Մուսա Լեռ, ուր կը թախանձէին որ անյապաղ երթայի Զէյթուն՝ ղեկավարելու իրենց ապստամբութիւնը, հոգ չէր թէ չունենայի դրամ կամ զէնք: Այնչափ ստիպողական եւ փափուկ էր կացութիւնը:

Ուստի, 1895ի Յուլիսի վերջերը, կազմեցի հեծեալ խումբ մը եւ խիստ վտանգաւոր ու պաշարեալ արշաւանքով մը յաջողեցայ հասնիլ Արեգին, Խաչեր Քէհեա Կարապետեանի քով, որ արդէն ուխտագրեալ մըն էր իր ամբողջ գիւղով, եւ իր փեսան, որ քահանայի որդին էր եւ մեր մասնաճիւղի քարտուղարութիւնը կը վարէր, (1895, Օգոստոս 5, հին տոմարով):

Իրենց տարիքին կարգով ինծի կ՚ընկերանային.—

Ապահ, 24 տարեկան, իր իսկական անունով Պետրոս Գըմգըմեան, Արաբկիրցի, աւարտած՝ տեղւոյն նախակրթարանը եւ Ամերիկա գտնուած էր երեք տարի:

Ջէլլատ, 22 տարեկան, իր իսկական անունով Կարապետ Ղըրփէնիւսեան, Կոկիսոնի Տաղ-Օլուգ գիւղէն, անզուգական քաջ, ընկերասէր, ռազմագէտ, անուս եւ Թրքախօս. եղած էր աւազակ՝ Թըրքական Զէլլօ խումբին, նաեւ խմբապետ. ինծի կ՚ընկերանար 1893-ի ձմեռէն ի վեր:

Ճին-Թորոս, Մարաշի Մասնաճիւղէն քաջ մը, առաջնորդ:

Հրաչեայ-Մարալ, երկու շաբթուան նորեկ մը, գրաշար «Հնչակ»ի, 21 տարեկան. իր իսկական անունով Գրիգոր Գարիպեան, Շապին Գարահիսարցի ունեւորներէն մէկուն զաւակը, շրջանաւարտ տեղւոյն նախակրթարանէն, բայց իր դէմքին նման ունէր գեղեցիկ գիր եւ այդ պատճառով իսկ առի հետս իբր քարտուղար:

Մխօ-Շահէն, Մշոյ մերձակայ գիւղերէն, Հայ Բողոքական, Աւետարան կարդացող, բայց սոսկալի յափշտակիչ ասպատակ մը. Արապօ-ի խումբէն. փախած էր Աքքիայի բերդէն եւ ապաստանած՝ Կիպրոս. Ապահ զայն իր հետ էր բերած. մօտաւորապէս 35 տարեկան կար:

Օր մը վերջ Ֆռնուզէն եկաւ եւ ինձ միացաւ անձնուէր գործիչս Ասլան եւ գլխաւոր ներկայացուցիչս եւ կազմակերպիչս Կիլիկիոյ արեւմտեան բաժնին, Հաճընցի Միհրան Գայեան, տնօրէն Չորք Մարզպանի Ազգային Վարժարանին, 30 տարեկան: Ասիկա գերիվեր է քան միւս ընկերներս եւ եթէ հայ ազգը չգիտցաւ զայդ, պատճառն այն է որ, ամուսնացած ըլլալով եւ հայր բազմաթիւ զաւակներու, չէր կրնար մեզի հետ Եւրոպա մեկնիլ:

Յաջորդ օր եկաւ միանալ մեզ Մլեհ, զոր գործիչ ուղարկած

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

ԱՂԱՍԻ ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՊԱՀ ՄԼԵՀ

էր Եղեսիա. իր իսկական անունն էր Ասատուր Տամղաճեան, Խարբերդի Հիւսէյնիկ աւանէն. նախակրթարանի կիսաւարտ աշակերտ, բայց ուշիմ եւ խիստ կարգապահ. եղած էր Ամերիկա եւ քաղաքացի, կը խօսէր բաւական սահուն անգլերէն. 32 տարեկան:

Այնթապի մեր Վարչութիւնը՝ լսած ըլլալով մեր դրամի դրաւումը օսմանեան կառավարութեան կողմէ, կանչած էր Մլեհը Եղեսիայէն, յանձնած էր անմիջական 50 ոսկի անոր եւ ուղարկած էր ինձ եւ կը հրաւիրէր որ երթայի Այնթապ հանգանակութեան ձեռնարկելու:

Նոյն օրը ես վերադարձուցի Մլեհը Այնթապ, ապա Եղեսիա:

Ուղարկեցի Աղահը իբր գործիչ բստ երեւոյթին, բայց իրականին մէջ օգնական՝ Միհրան Գալէմճեանին ի Հաճըն: Իրեն կ'ընկերանային դաշնակներ Յովնան Ճիկէրեան, քաջ գեղապարծ, գործիչ ուղարկուած Մերսինէն՝ Աթէնքէն, Մխօ-Շաչէն եւ Ճին Թորոս:

Դրամներուս մեծ մասը յանձնեցի Հրաչեայ-Մարալին եւ զայն թողուցի Արեգին եւ Զէյթունի շրջանը. խոստացայ ուղարկել դրամ եւ ինքը պիտի գնէր վառօդ, կապար, աղ եւ պաշար, բստ հրահանգաց Զէյթունի ընկերներուն: Ուղարկեցի Ջելլատը կազմակերպել Կապանը, Տաչ-Օլուղը եւ Մօսակայ գիւղերը ու գալ միանալ մէկ շաբաթէն Ասլանին ի Ֆրնուզ:

Եւ ես նոյն օրը Ասլանին հետ մեկնեցայ Մարաշ եւ ապա Այնթապ յոյժ խստութեանց ներքեւ: Մարաշի մէջ մեր ընկերներէն Տէր Ղեւոնդ քահանայ, Սարգիս Սամուէլեան, Տիշշէքճեան, Էմրալեան եւ Զորպաճեան, ձեռնարկեցին հանգանակութեան եւ բստ հրահանգիս ուղարկեցին 180 ոսկի Հրաչեային:

Այնթապէն ուղարկեցի 200 ոսկի եւ Հալէպէն Կարապետ Աղա Աճէմեանի նուիրատուութեամբ 200 ոսկի կը սպասէր ինձ Մարաշի մէջ: Վեց շաբաթ Այնթապ մնալէ յետոյ դարձայ Մարաշ Սեպտեմբեր 24ին: Մարաշի հանգանակութիւնը բաւական չգտնելով, պնդեցի եւ ստացայ քաջագուն ընկեր Եղիա Էմրալեանէն, Հայ Բողոքական, իբր նուէր 20 ջորի բեռ աղ, 20 բեռ արճիճ եւ 10 քարիւղի թիթեղ լեցուն անգլիական վառօդ. նուէր մը որ կ'արժէր 1000 ոսկի: Ուրեմն Մարաշն էր որ նիւթապէս ամենէն շատ նպաստեց Զէյթունի ապստամբութեան համար: Եղիա Էմրալեանի յիշատակը անմահ մնալու է մեր մէջ:

Ասլանը զիս դիմաւորած ըլլալով Սեպտեմբեր 25ի գիշերը մեկնեցայ, Այնթապէն ինձ ընկերացող անձնապահ խմբովս, որոնց մէջ կային հանրածանօթ քաջեր, ծխախոտի մաքսանենգներ. նաեւ Զէյթունցիք կը հիանային անոնց վրայ: Անոնց անուններն են.

Ապուեան Աւագեան, 18 տարեկան:

Ներսէս Գազանճեան, 18 տարեկան, ուսանող Ամերիկեան Գոլէճի:

Գրիգոր Տէօմրէկեան, 18 տարեկան, ուսանող Ամերիկեան Գոլէճի, Մարաշցի։

Յակոբ Օհանեան, Փայլակ անուն, 25 տարեկան։

Արթուշ, 25 տարեկան։

Մանուկ Պինէճմեճեան, 38 տարեկան, մօտաւորապէս։

Կարուն Պինէճմեճեան, 38 տարեկան, մօտաւորապէս։

Այս խումբը հետզհետէ բազմանալով, տեղաւորեցի Զէյլատի հրամանին ներքեւ։

Սեպտեմբեր 26ի առաւօտեան ժամը 1ին հասայ Արեգին։ Օր մը առաջ եկած էին Միհրան Գայեան եւ Ապահ. ասոնք չէին յաջողած համոզել Հաճընցիները ապստամբելու համար Զէյթունին հետ, քանի որ չէինք կրցած օգնել անոնց ո՛չ զէնքով եւ ո՛չ ալ դրամական նպաստով. խոստացած էին պաշտպանել իրենք զիրենք, եթէ յարձակում կրէին Թուրքերու կողմէ։

Հրաչեայ-Մարալ՝ ըստ հրահանգիս դրամները բաշխած էր, կարեւոր տեղերը, փառօղները ծեծուելու համար եւ Մարաշէն ուղարկուած ազերը տեղաւորած էր, ըստ ընկերներու պահանջին, ընկերներու եւ գիւղապետներու տրամադրութեան տակ։

Ուրեմն ինքն էր որ երեք անգամ գացած էր Զէյթուն, բայց չէր մտած քաղաքը, այլ Կարկալար Թաղի դիմացը, չէնքի մը մէջ, որ կը պատկանէր մեր քաջ խմբապետներէն Կարապետ Տէր Յակոբեանի՝ Տէլի Թէչիչի սերունդէն։ Հոն եկած էին, գիշեր ատեն, տեսնուիլ իր հետ, նոյնիսկ Տէր Կարապետ քահանան։

Մինչեւ այդ ատեն ապստամբութեան ե՞րը, ո՞ւր եւ ի՞նչպէս ըլլալու խօսք եւ որոշում չէ եղած։ Ընկերներ անհամբեր կը սպասէին դառնալու։ Որքան որ ալ անոնք ազդեցիկ տարրեր էին, երբեք իրենց հետ չէին մեծ իշխանները՝ Սուրէնեան եւ Ենիտունեաեան։ Այդ շրջանին այս երկու գերդաստաններն էին որ ունէին ժողովուրդի վրայ իրական հեղինակութիւն, Սուրէնեանները իրենց տնտեսական եւ կառավարական ոյժով եւ Ենիտունեաեանները իրենց թուական առաւելութեամբ եւ զինուորական տաղանդով, քանի որ իրենցմէ շատերը զինուորական հեծելախումբի պաշտօնեաներ էին։ Ասոնցմէ, Պապիկ Փաշայի կրտ. եղբայրը՝ Նազարէթ Իշխան, որդին Մարկոս Իշխանի, հռչակուած սկայորդի քաջ մըն էր եւ Զէյթունցիներ կը սոսկային անկէ։ Անիկա նշանակուած էր Սուլթանի հրամանով, ձիաւոր ոստիկաններու յինապետ (պաշ չաւուշ), բայց ոչ իբր հարկահաւաք, այլ պահեստի զինուորները հաւաքելու եւ փախստականները ձերբակալելու վտանգաւոր եւ ծանր գործին։ Կը հագուէր հարիւրապետի մը պէս եւ կուրծքը զարդարուած կ'ըլլար Մէճիտիյէի եւ Սատագաթի 2րդ աստիճանի պատուանշաններով։

Նազարէթ Իշխան բարձրահասակ, յաղթանդամ, քիչ մը շագանակագոյն մազերով 32 տարեկան գեղեցիկ մարդ մըն էր. Պապիկ

Փաշայի հաշտութենէն ետք, դարձած էր Հալէպի գերութենէն իր մօրը հետ եւ մի քանի տարի վերջ ալ ոստիկանագրուած էր 16 տարեկան հասակին մէջ: Եղբօրը բոլոր բարեմասնութիւններով օժտըւած էր եւ անկէ աւելի խելացի ու ընդունակ էր: Եղբօրը մահէն ետք՝ Պաշ-Զավուշի պաշտօնին բարձրացաւ, թէեւ գնդապետի մը ազդեցութիւն ունէր. ալ անկէ ետք ծանօթ էր ամէն կողմ Նազարէթ Զավուշ անունով: Հաւատարմօրէն ծառայեց կառավարութեան, առանց վնասելու ազգին: 1890ի դէպքերէն վերջ, կառավարութիւնը երեք անգամ աքսորեց զայն դէպի Հալէպ, այնտեղէն ալ պիտի քշէր Պաղտատ, եթէ մերժէր մահմետական կրօնն ընդունիլ: Նոր կրօնքին հետ կը խոստանար գնդապետի աստիճան, 50 ոսկի ամսական եւ ուզածին չափ կնիկ: Իշխանը անյողդողդ մնաց իր հաւատքին մէջ եւ մերժեց այդ ստոր առաջարկը: Զէյթունի պաշարման ատեն, միակն էր որ, ամէն գիշեր եւ աչքերուս առջեւ Աւետարան կը քաղէր կէս ժամ: Վերջապէս յաջողեցաւ կաշառքով եւ ճարպիկութեամբ ազատիլ եւ հասնիլ Զէյթուն: Կառավարութիւնը միշտ կ'երկընչէր անկէ, գիտնալով որ ա'ն միայն կրնար համախմբել մեծ ոյժ մը եւ գործնական քայլեր առնել: Ուրիշ միջոց չունէր կառավարութիւնը, եթէ ոչ իրեն դէմ լարել Զէյթունի միւս ազդեցիկ աղաները, Տէր Կարապետը եւ նոյնիսկ իր հօրեղբօրորդիները, անոնց ալ պաշտօն տալով եւ գրգռելով զանոնք իրեն դէմ, իրարու կեանքին դէմ դաւադրելու աստիճան: Հետեւաբար ստիպուած էր հեռու պահել ինքզինքը որեւէ յեղափոխական կուսակցութենէ: Երբ օր մը մտերմաբար հարցուցի իրեն թէ՝ ի՞նչ էր իրական պատճառը որ շատ աղաներ չարիք կը ցանկային իրեն: Վայրկեան մը վարանեցաւ եւ կարմրելով պատասխանեց անուշ ձայնով. «Իմ ի՞նչ մեղքս է եթէ իրենց հարսերը ինձ կը նային»: Ասիկա կը բացատրէ ամէն բան. ամբասիր Վարդան Մամիկոնեան մըն էր, քաջութեամբ եւ հաւատքով:

Նոյնպէս մեզմէ հեռու էր Կարապետ Իշխան Սուրէնեան, ծերունի, հարուստ եւ շատ ազդեցիկ, սիրելի կառավարութեան: Մէկ մարդ կ'ազդէր անոր վրայ, սատանորդի Տէր Կարապետ քահանան: Կարապետ Իշխանի եղբօրորդին Պապը, 35 տարեկան եւ ազատամիտ, կը վախնար իր հօրեղբօրմէն: Բարեկամն էր Նազարէթ Իշխանի, քանի որ իր աղջիկը նշանուած էր Պապիկ Փաշայի կրտսեր որդւոյն՝ Աւետիքին հետ, 18 տարեկան:

Մեր ընկերները եւ Տէր Կարապետ՝ յայտնած էին Հրաչեային թէ, որպէսզի ապստամբութիւնը կարելի ըլլայ, պէտք էր կամ Նազարէթ Զավուշը մեզ միացնել եւ կամ աւելի լաւ էր զայն սպաննել: Հրաչեայ գրած էր ինձ այդ թելադրութիւնները Այնթապ եղած ատենս եւ հրահանգ կ'ուզէր սպաննել տալու Նազարէթ Իշխանը: Անմիջապէս գրեցի որ չառնէր այդ տեսակ անխոհեմ քայլ մը եւ սպա-

սէր գտնելուս: Յայտնապէս նշմարեցի Թուրք կառավարութեան խաղը, որ զմեզ ծուղակի մէջ պիտի ձգէր իր լրտեսներով: Ապացոյցըն ունեցայ երբ Զօրանոցը գրաւեցի եւ գտանք Մարաշի հետ փոխանակուած հեռագիրները: Բայց զայն անգամ գրելու համար, անմերձենալի եղած էր եւ մերժած տեսնել մեր ընկերը:

Ահա այս անորոշ վիճակին մէջ հասայ Արեգին, բաւական ուժով եւ պաշարներով, պատրաստութիւն մը, որ կը հանէր 2000 օսմանեան ոսկիի՝ Կիլիկեցի, սոսկ Կիլիկեցի ընկերներու նիւթական ու բարոյական զոհողութիւններով գոյացած:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

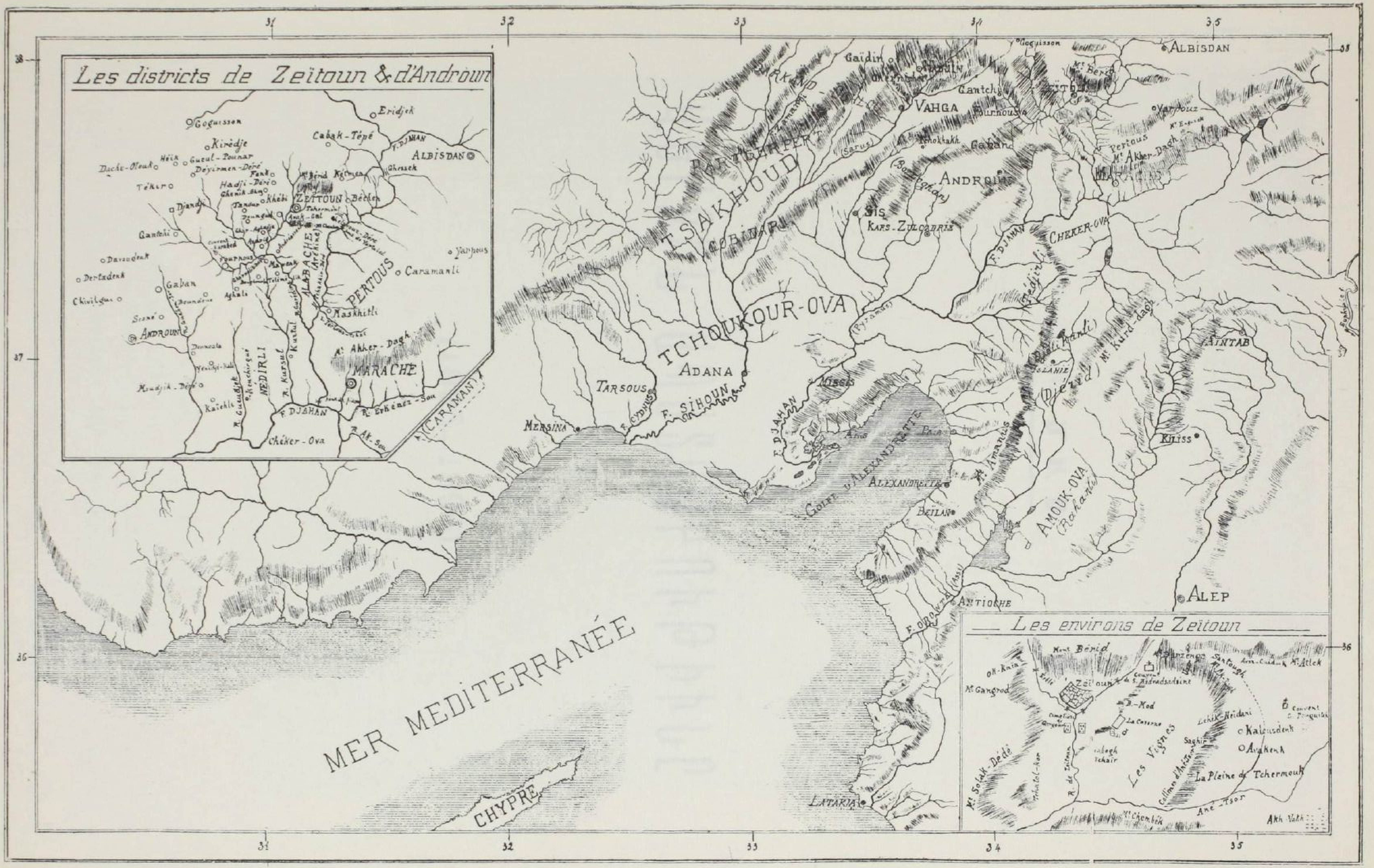

Les districts de Zeïtoun & d'Androun
Les environs de Zeïtoun
MER MEDITERRANÉE
CHYPRE
TCHOUKOUR-OVA
TSAKHOUD
ADANA
TARSOUS
MERSINA
F. SIHOUN
F. DJAHAN
Missis
Golfe d'Alexandrette
ALEXANDRETTE
BEÏLAN
ANTIOCHE
LATAKIA
AMOUK-OVA
ALEP
Kiliss
AÏNTAB
CHEKER-OVA
ALBISDAN
VAHGA
Gaïdin
Gantchi
Sis
Kars-Zulcadrie
ANDROUN
Pertous
Mt Akher-Dagh
Varpouz
Mt Kurd-dagh
Mt Amanus
CARAMAN
ZEÏTOUN
MARACHE
ALABACHE
PERTOUS
NEDIRLI
Eridjek
Cabak-Tépé
Goguisson
Kirèdje
Caramanli
Yarpous
Kashkitli
Gaban
Chiviljus
Dertadenk
Darsoudenk
Gantchi
Djandji
Tékiro
Chéker-Ova
R. Kursul
R. Ak-Sou
R. Erkénez-Sou
Mont Bérid
Mt Gangrod
Mt Solak-Dédé
Mt Chembik
Mt Attek
Kalousdenk
Avakenk
La Pleine de Tchermouk
Les Vignes
La Caserne
Ané-Tsor
Akh-Vakh
31
32
33
34
35
36
37
38

Բ. ՄԱՍ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

(1895—1896)

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

Աղասիի մեծ բարեկամ եւ սոյն գրքի
Ֆրանսերէն հրատարակութեան (1897) մեկենասը:

(Թարգմանութիւն՝ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆի)

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ - ՄԱՆՐ ԴԵՊՔԵՐ

Զէյթունն ու շրջականները, առ երեւոյթս, խաղաղ շրջան մը անցուցին 1895 Մայիս, Յունիս եւ Յուլիս ամիսներուն մէջ: Թուրքերը այս շրջանին՝ աւելի նենգ ու թաքուն գործունէութեան մը մէջ էին: Հայերուն քով, ընդհակառակն, ամէն կողմ անփոյթ ոգեւորութիւն մը միայն կար, եւ ձեռնհաս հայեր, ենթակայ կառավարական ազդեցութեան, կը ջանային ջլատել եւ արգիլել մեր պատրաստութիւնները, դիմադրաւելու համար գալիք փորձանքին: Յոյն, հրեայ եւ եւրոպացի, կը քաջալերէին ու կը շնորհաւորէին հայերը՝ մօտալուտ ազատութեան մը աւետիսը հաղորդելով: Ամէն բան վերջացած կը համարէին եւ բարենորոգման ծրագիրը քիչ ատենէն գործադրելի: Նոյնիսկ Հալէպի մէջ հրեայ վաճառականներ կը պատրաստուէին գաղթել բարենորոգուած Հայաստան եւ հոն հաստատուիլ: Ի՜նչ ոսկեղէն երազներու օրեր էին... Եւրոպայէն ամէն շաբաթ նոր ու սուտ աւետիսներ կու գային· կային նոյնիսկ պարզամիտ հայեր, որոնք նուէրները պատրաստած էին Աղեքսանդրէթ երթալու, Հայոց Իշխանին դիմաւորութեան եւ հինգ հարիւր ամեայ իղձեր արտայայտելու: Մինչդեռ՝ միւս կողմէ, այդ անգործնական լուրերը աւելի կը գրգռէին մահմետական ամբոխի մոլեռանդութիւնը:

Տաճիկ կառավարութիւնը երեսանց «զաւակս, բարեկամս» քաղցր խօսքեր կը շռայլէր հայերուն, որոնք միամտաբար անոր երկիւղին կը վերագրէին: Մինչդեռ՝ միւս կողմէն, խոճաներ, մոլլաներ, շէյխեր *եւ ծպտեալ ոստիկաններ ցրուած էին մահմետական ամբոխը գրգռելու եւ կազմակերպելու: Կը կազմէին անոնք գաղտնի ընկերութիւններ, կը ցրուէին զէնքեր եւ հրահանգներ կու տային խիստ հսկելու հայերուն վրայ եւ պաշարման վիճակի ենթարկելու զանոնք: Ամէն կողմ* Մէտրէսէ *(կրօնական վարժարան) անուան տակ, պահականոցներ կը հաստատէին եւ փոքրիկ երեխաներու փոխարէն, զէնքերով կը լեցնէին:*

Շուկաներուն մէջ, ամէն տեղ, գործերը թուլցած էին, բացի զինագործներէն, որոնք առատ դրամ կը շահէին, նագանքով եւ սուղ սուղ նորոգելով դիզուած զէնքերը: Թուրք գիւղացիներ եւ սա–

տիկաններ, ստէպ ստէպ, չէին կրնար զսպել իրենց զայրոյթը եւ կը յայտնէին հայերուն իրենց գաղտնի մտադրութիւնները. «Կեավուրնե՛ր, կեցէ՛ք, կեցէ՛ք, քիչ օրերնիդ մնացին, ամէնքդ ալ պիտի ջարդենք»: Նոյնիսկ Մարաշի մէջ, Գատիր Պէյ, որ Սանճագի իսկական տէրն էր եւ կառավարիչը պարզ խրտուիլակ մը, եւ որուն մէկ եղբայրը Մահմուտ Պէյ, Սուլթան Համիտի անձնական քարտուղարներէն մին էր, կառավարական ժողովին մէջ քանի քանի անգամ կրկնած էր հայ անդամներուն. «Հայե՛ր, պարապ յոյսեր մի՛ տածէ՛ք. Սուլթանը ձեզ միայն քամի կլլել պիտի տայ. եւ եթէ ան ուզէ նոյնիսկ բարենորոգումներ գործադրել, մենք պիտի ընդդիմանանք անոր ու ձեզ պիտի ջարդենք»:

Սակայն Թուրքեր՝ Զէյթունը միշտ նկատած են «փոքրիկ Մոսկոֆ». Հոն կոտորած ընելու համար, զօրանոցի վաշտը շատ քիչ էր եւ վախկոտ զինուորներէ բաղկացած: Կառավարութիւնը Յունիս ամսուան մէջ, փոխադրեց զայն եւ անոր տեղը բերաւ Էնէզէյի վաշտը, որ բաղկացած էր արաբ, քիւրտ ու Թիւրքմէն զինուորներէ, իրենց արխասրտութեանը համար, անոնք ուղարկուած էին զսպել Արաբիոյ անապատական Էնէզէ ցեղերը: Երբ այս վաշտը լեցուեցաւ զօրանոցին մէջ, երիտասարդ սպաներ յոխորտանքով կը կրկնէին Զէյթունցիներուն. «Ա՜խ, անգամ մը պատերազմ բացուէր, եւ ձեզ ցոյց տայինք վաշտ մը»: Որպէսզի այդ ուսպակները օր առաջ խնդիր չպայթեցնէին, կառավարութիւնը փոխադրեց խռովայոյզ հազարապետը եւ անոր տեղ հրամանատար ուղարկեց Մարաշի վաշտերուն գնդապետ Րիֆաթ Պէյը, Պոլսեցի ազնուական ու խաղաղասէր Թուրք մը՝ Կիպրոս ծնած: Ասիկա քանի մը անգամ պատերազմած էր ռուսաց դէմ եւ երկու անգամ գերի գացած:

Այս զօրքերը երբ եկան Զէյթուն, երրորդ օրն իսկ սկսան խռովայոյզ ընթացքի.– Հայ խանութպաններէն ապրանք առնել ու չվճարել: Զէյթունցի կիներուն լպիրշ խօսքեր ուղղել, հայ մանչեր հրաւիրել զօրանոց, Զէյթունցիներուն հայհոյել եւ քահանաները կանչել շուներու նման «օ՛չ, օ՛չ»:

Նոյն ամսուան մէջ այլուր փոխադրուեցաւ Զէյթունի կառավարիչ Թէֆֆիք Պէյը եւ անոր տեղ եկաւ Մանիսացի չիլ կառավարիչ մը Ավնի Էֆէնտի անունով: Ասիկա մոլեռանդ Թուրք մըն էր եւ չիլ նայուածքով կը հետեւէր հայերու ամէն մէկ քայլին, նոր նոր ամբաստանութիւններով կոտորածի պատրուակներ որոնելով: Թէֆֆիք Պէյ զայրացած իրեն դէմ եղած զրկանքին համար, յայտնապէս խոստովանած էր իր բարեկամ Կիւլվանէսեան Արթին Աղային, քաղաքապետ Զէյթունի, որ բարի ճանապարհ մաղթելու համար ընկերացած էր անոր մի քանի ժամուան հեռաւորութեամբ: — «Հայերդ՝ մեծ ու աներանելի ցից մը զարկիք Սուլթանին. պուլկարական խնդրէն շատ աւելի մեծ է ձեր խնդիրը. Սուլթանը անակնկալ հարուածով

մը պիտի փոխարինէ ձեր ազգին․ բայց գիտցած ըլլաք, որ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ երկու քաղաք ունինք հայաշատ փուշի մը պէս սուր մեր աչքին – Զէյթունը եւ Հաճընը․ այս երկու քաղաքներուն մոխիրները միայն պիտի թողու․ լաւ գիտցէ՛ք եւ զգոյշ եղէ՛ք»:

Յունիս, Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն մէջ թեթեւ ժանտախտ կար Կիլիկիոյ մէջ․ կառավարութիւնը զայն պատրուակ բռնեց եւ ամէն շաւիղի բերան, ամէն բլուրի վրայ պահականոցներ հաստատեց, նոյնիսկ լեռնային այն գիւղերուն մէջ, որոնց առողջ ու մաքուր բնութեանը մէջ, ժանտախտը երբեք չէ մտած սկիզբէն ի վեր: Այդ պահակները՝ ոստիկաններու եւ մահմետականներու զինեալ խումբեր էին, որոնք սկիզբը լրտեսի ու կողոպտողներու դեր կատարեցին եւ վերջն ալ ջարդողներու յառաջապահի խումբերը եղան:

***

Կառավարական ոստիկաններու հետ առաջին հանդիպում մը եւ կռիւ մը ունեցած էր խմբապետ Ջէլլատ, որ Արեգնցի Պապիկին հետ գացած էր Տաշ–Օլուգ իր ծննդավայրը: Տաճիկ գիւղացիներ մատնած էին զանոնք եւ Կոկիսոնի կառավարիչ Ֆէվզի Պէյ, եղբայրը Մարաշի Գատիր Պէյին, 40 ոստիկաններով եկած էր ձերբակալել զայն: Ջէլլատ՝ իր վաղեմի թշնամին էր եւ իր պատճառով դարձած էր աւազակ, չորս տարի: Մեր խմբապետը իր ընկերոջ հետ, հանդիպած էր Ֆէվզի Պէյի խումբին Քիրէճ գիւղին քով եւ կէս ժամ դիմադրութենէ ետք, ցիրուցան փախցուցած էր զանոնք եւ ինքը ապաստանած էր Կապանի հայ գիւղը: Գիւղապետը Վարդիվառ Ղըրճեան, կարծելով թէ ան նախկին աւազակ Ղար Օղլանն է ու մանաւանդ որ աւազակ դարձած էր ծեծելով իրենց գիւղի անպիտան քահանայ Տէր Մարտիրոսը որ սուրբ կ'երեւար յաչս գիւղապետ Ղըրճեանին, կը յարձակի անոր վրայ բազմաթիւ ընկերներով, քնացած ատեն, կը կապէ զայն տանելու Ֆէվզի Պէյին:

Մեր խմբապետը կը բացատրէ եղելութիւնը եւ կը յայտնէ թէ ի վերջոյ գիւղապետը պիտի սպաննուէր իբր մատնիչ: Քիչ մը կը վարանի ան, եւ որովհետեւ մեծ ակնածութիւն ունէր Մարաշի մեր ընկեր Տէր Ղեւոնդ քահանայէն, կը դիմէ անոր, որ զինք կը յանդիմանէ: Կը մեկնի իսկոյն Կապան․ կը քակէ կապերը մեր ընկերոջ ձեռքերէն․ կը համբուրէ զանոնք․ ներողութիւն կը խնդրէ անկէ եւ Ջէլլատին կը յանձնէ իր ուխտագիրը եւ այսպէսով ինքն ալ դարձաւ մեր քաջարի զօրականներէն մին:

Սեպտեմբերի սկիզբները, խումբ մը քիւրտեր յարձակեցան Աթլըղ լերան վրայ, Խաչեր Քեհեայի ամառանոցը կողոպտելու: Արեգնցիք դիմադրեցին անոնց, սպաննեցին երկու հոգի եւ մնացած–

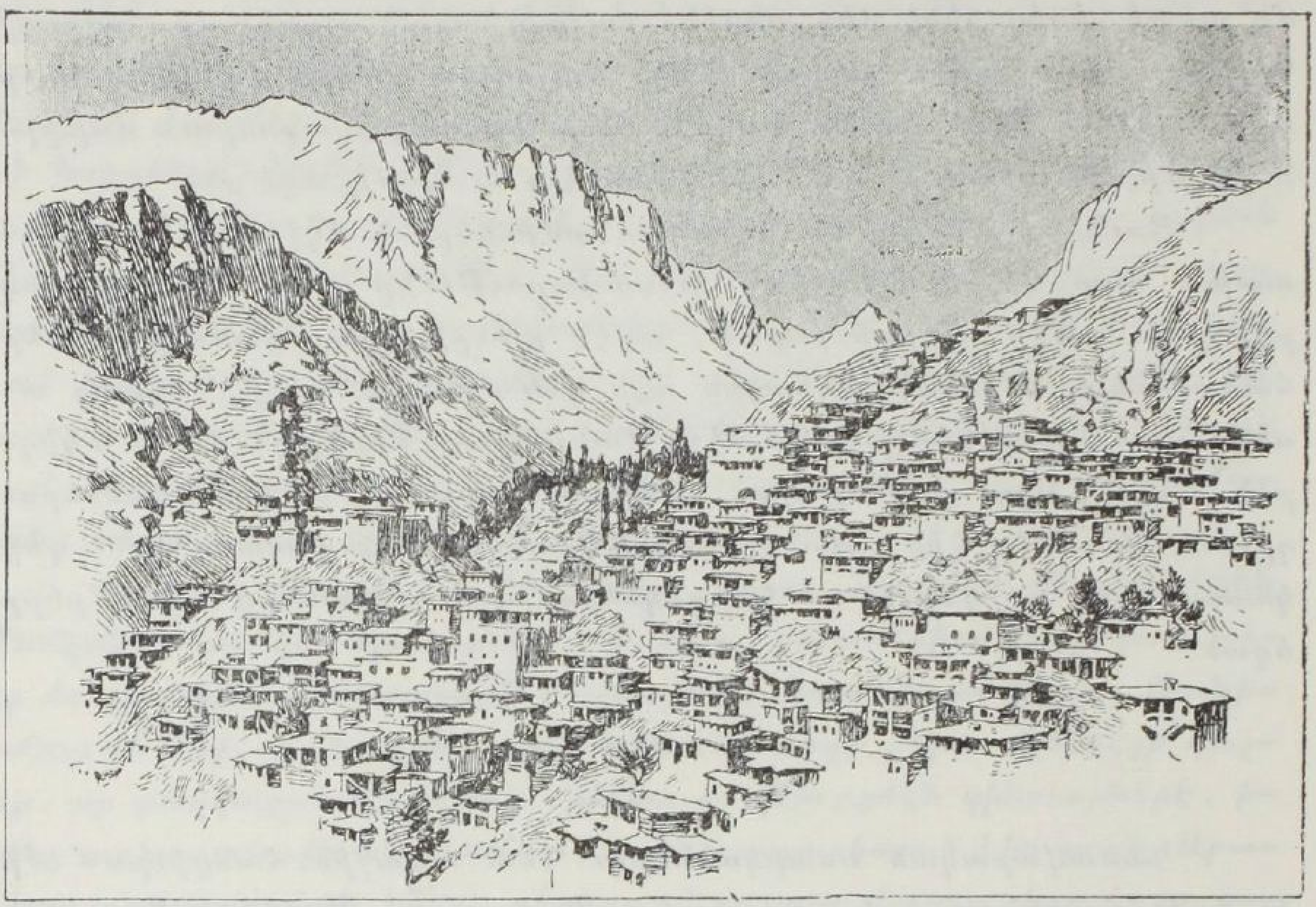

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

ները փախցուցին: Զէյթունի Թուրք ոստիկանները սկսան խումբ խումբ եւ ամէն օր Արեգին դիմել խուզարկելու եւ Խաչեր Քեհեան ձերբակալելու: Գիւղացիները միշտ կ'ընդդիմանային եւ երբեք անձնատուր չէին ըլլար. եւ երբ ոստիկանները կը բազմանային, հրաման չունենալով մեզմէ դիմադրութեան, լեռները կը քաշուէին, իրենց կալերուն ու այգիներուն մէջ եւ կը գրաւէին արագօրէն բերքերը ժողվելու: Այդ ամսուն, ոստիկանները 15 անգամէն աւելի եկան Արեգնի եւ Ֆռնուզի համայնքը, բայց ամէն անգամին ալ ձեռնունայն վերադարձան:

Պոլսոյ մէջ, մեր ընկերներուն կողմէ, Սեպտեմբեր 18ին տեղի ունեցած էր Պապ Ալիի ցոյցը, որուն մենք բոլորովին անգիտակ էինք: Զարմանքով տեսանք, որ տաճիկ կառավարութիւնն ու ժողովուրդը, յանկարծակի խիստ ու սպառնական դիրք մը բռնեցին դէպի հայերը: Պաշարման ենթարկուեցան քանի մը օրուան մէջ հայկական գիւղերն ու քաղաքները. Կոկիսոնի կողմերը, ցեղապետ Չէրքէզ Մէհմէտ Պէյ կազմեց իր սէկմէնը եւ սկսաւ հարստահարել այն կողմի հայերը:

Կապանի մէջ նոյնը ըրաւ Ապազա Զատէ Տուրսուն Պէյ, իսկ ամենէն արիւնարբուն, Զիւլֆահար Զատէ Եայեճ Օղլին սկսաւ հարստահարել Անտրունի հայերը: Ամէն օր գիւղացիները սկսան դիմել մեզ գունդագունդ, պաշտպանութիւն խնդրելու: Իսկ մենք դեռ կը համբերէինք, կանխահաս շարժման մը պատճառ չըլլալու համար:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՃԷՅԹՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 28. Արեգնի կեդրոնական գիւղն էինք ուր էր եկեղեցին. կը գտնուէի քահանային տունը, որու որդին մեր քարտուղարն էր եւ Խաչեր Քեհեայի փեսան: Բոլոր ընկերներս եւ խումբս մօտ 40 հոգի հոն էին: Կառավարութիւնը յուսահատ, որ չէր կրցած գիս ձեռք ձգել Մարաշի մէջ, որոշած էր յանդուգն հարուածով մը վերջ տալ մեզ ու մեր շարժման: Ասոր համար անհրաժեշտ էր գիտնալ թէ՝ Արեգնի համայնքին ո՞ր գիւղը կամ ո՞ր վայրը կը գտնուէինք: Անիկա ապացոյց էր թէ՝ մեր ընկերներէն ոչ ոք կաշառուած էր եւ լրտեսներ չկային մեր մէջ:

Հարկ տեսած էր ծպտել երկու Թուրք ոստիկաններ եւ Մարաշցի Հայ մը ուղարկած էր Արեգին, որպէս յեղափոխական գործիչներ որ կու գային Հաճընէն եւ կը փնտռէին Պարոնները*: Այս էր ընդհանուր տիտղոսը՝ զոր Հայ եւ Թուրք կու տային մեզ: Երեքն ալ գիտէին հայերէն, մին էր* Ուրֆացի Մուստաֆա*, երկրորդը Հաճոնց Թուրքերէն* Տէօնիւքլի Սիւլէյման *եւ երրորդը Մարաշցի Հայ մը, որ 40 ոսկի առած էր Տէր Յովհաննէս քահանայ Վարժապետեանէն, գիս սպաննելու համար (*):*

Անցած էին Բերդուս Զայի մօտ Ջահանի հունը եւ վախվխելով յառաջացած կէս ժամ անտառին մէջ, ուր հանդիպած էին Արեգնի առիւծներէն Մխայէլ Քէհեայի կրտսեր որդւոյն՝ Եղիային, որ փայտ կը կտրէր: Յայտնած էին անոր թէ՝ Հաճընէն կու գային իբր յեղափոխական ընկերներ եւ կը փնտռէին Պարոնները:

Մեր ուշիմ ընկերը՝ իսկոյն կը ճանչնայ Տէօնիւկենց Սիւլէյմանը, ձայն չի հաներ եւ կ'առաջնորդէ զանոնք քիչ մը աւելի ներս, մինչեւ որ կը ձգէ զանոնք իր եւ իր վստահատ ընկերներուն մէջտեղ եւ ձայն կու տայ անոնց: Հայը մազապուրծ կը փախի եւ շունչը կ'առնէ Ամերիկա: Բայց Թուրքերը կը ձերբակալուին: Մեր ընկեր Եղիան, վախնալով որ դուցէ չպատժէի զանոնք, ինք կը գործադրէ պատիժը, կը կապէ զանոնք փիճիի ծառի մը քովէ քով եւ խարոյկի վրայ կը վառէ զանոնք «մոմի պէս»:

Առաւօտուն, եկաւ պատմել ինծ այս եղելութիւնը, դեղնած գարշահոտութենէն կը թքնէր գետինը «ըխ թո՛ւ»: Տեսայ թէ մերիններուն համբերութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին:

Որոշեցինք որ այլեւս շատ խոհեմութիւն չէր մնալ Արեգնի մէջ: Խաչեր Քէհեա եւ Շատալագեան Հաճի Մարտիրոս, գիւղապետ

* Զայս ինծ պատմած է ինք 1909ին, Ամերիկայի Թամբընվիլ քաղաքին մէջ:

Մավինքի, խորհուրդ տուին փոխադրուիլ Մավինքի մօտ, Կիւրէտի-
նի եւ Թէքիրի մէջտեղ, Ղարանլըգ-Տէրէյի մութ անտառին մէջ, որ
աւելի մօտ էր Զէյթունին եւ տասը վայրկեան միայն հեռու Կիւրէ-
տինի բերդէն եւ Մեծ-Քարէն, ուր հաստատուելու եւ պաշար դիզե-
լու թելադրութիւնը տուած էին Հրաչեային, երբ տակաւին ես Այն-
թապ կը գտնուէի:

Սեպտեմբեր 29ին ճամբայ ելանք: Ապահին, Միհրան Գայեա-
նին եւ Զէյլատին յանձնեցի բոլոր խումբերը որ հետեւէին Հաճի
Մարտիրոսին: Յաջորդ օր Ապահ պիտի երթար քննելու Մեծ Քարի
յարմարութիւնը: Իսկ ես եւ Հրաչեայ մեկնեցանք Զէյթուն Արեգնցի
Պապիկի խումբին հետ, ընկեր Կարապետ Տէր Յակոբեանի տունը,
քաղաքէն դուրս: Զէյթունի մեծ իշխանները՝ լսած ըլլալով գալս,
փափաք յայտնած էին անձամբ տեսնել զիս, որեւէ մասնակցութիւն
ունենալէ առաջ:

Դեռ չմեկնած, Թաչեր Քէհեան առանձնակի հաղորդեց որ «Կը
փափաքէի՞ արդեօք տեսնել Ենիտիւնեաեան Նազարէթ Իշխանը եւ կը
վստահէի՞ առանձին երթալ իր քով»: Այս լուրը անհուն հրճուանք
պատճառեց ինծի: Պատասխանեցի թէ՝ շատ ուրախ պիտի ըլլայի
տեսնելով զայն: Իր մասնաւոր սուրհանդակը կայծակի պէս սլացաւ,
Թաչեր Քէհեայէն զատ ոչ ոք գիտցաւ թէ՝ հայ Իշխանը հոգեկան
կապ ունէր մեզի հետ:

Գիշերուան ժամը 9ի մութ առենները, խմբապետ Տէր Յակոբ-
եան մեզ բարձրացուց մագլցելով՝ Վասիլիսենց-Քօր կոչուած ժայ-
ռերը: Հոն մեզ կը սպասէին՝ Սուրէնեան Կարապետ Իշխանը, 75 տա-
րեկան կայտառ ծերունի մը, եղբօր որդին Պապ Իշխան՝ 35 տարե-
կան եւ Ենիտիւնեաեան Թաղէն Զէյթունի ամենամեծ հարուստը՝
Կիւլվանջեան Նազարէթ Աղան:

Մէկ ժամէն աւելի տեւեց մեր խօսակցութիւնը: Պարզեցի իմ
ծրագիրս. յայտնեցի թէ անկասկած մեծ կոտորածներ տեղի պիտի
ունենային եւ եթէ չպատրաստուէինք ու չկռուէինք՝ բնաջինջ պիտի
ըլլար Զէյթունը եւ ամբողջ Կիլիկիան: Ցոյց տուի իրենց Կեդրոնի
գրկած եւ կնքուած նամակը, որուն մէջ Աւետիս Նազարբէկեանց կը
յայտարարէր թէ՝ եթէ երեք ամիս դիմադրէինք՝ Անգլիոյ նախարա-
րապետ Լորտ Սալզպըրին խոստացած էր օգնել մեզ: Յայտնեցի թէ
պատրաստութիւններ ունէինք բոտ բաւականի եւ մենք պատրաստ
էինք զոհուիլ իրենց հետ, իրենց փրկութեան համար:

Շատերը կը վախնային այս մարդերէն, բայց ես՝ ոչ. Հարա-
զատ արիւնը չի խաբեր, եւ տեսայ թէ մեզմէ աւելի ցանկացողներ
էին ազգային ազատագրութեան, բայց շատ կը վախնային ուժերու
անհամեմատութենէն: Գործ ունենալով միշտ Թուրք բարձրաստիճան
պաշտօնեաներու հետ, տեսած էին անոնց ոյժն ու կազմակերպու-
թիւնը եւ կը վախնային մեր զինական տկարութենէն: Տեսայ նաեւ

թէ՝ ալեզարդ Կարապետ Իշխան, վայրկեան մը խանդավառուեցաւ եւ հարցուցինք. «Եթէ եօթը դրալ *(Կայսր) քով քովի գան, բան մը կրնա՞ն ընել Թուրքերուն»:*

—Իշխան, ըսի, եթէ եօթը կայսրներ բան մը չեն կրնար ընել Թուրքին՝ հապա մենք եւ դուք ի՞նչ կրնանք ընել:

—Քաջանի տղայ, եթէ մենք ալ ունենանք անոնց չափ զէնք, մինչեւ Մէքքէ կը քշենք, բացագանչեց ծիծաղելով:

Հիացայ այս ինքնավստահութեան վրայ, զոր Զէյթունցիներ, մեծ ու պզտիկ, ունէին իրենց քաջութեան վրայ եւ այդ վայրկեանէն հաւատք ունեցայ, թէ պիտի կրնային յաղթել:

Բայց գիտնալով մեր զինական տկարութիւնը, խնդրեցին որ շատ զգոյշ ըլլայի, որպէսզի խռովութիւնը մեզմէ չծագէր: Վերջին անգամ որոշապէս հաւաստեցի եւ խօսք տուի իրենց, որ շարժում պիտի ընէի այն ատեն միայն, որ իրենք զգային անհրաժեշտութիւնը եւ խնդրէին ինձմէ ապստամբիլ: Եւ երկուստեք շատ գոհ մնացինք: Մեզմէ աւելի հրճուանքի մէջ էր Կարապետ Տէր Յակոբեան, որ այլեւս յաջողութիւնը ապահոված կը նկատէր. եւ այդ է պատճառը որ իր գրքին մէջ, համոզիչ յատկութեանս շատ խունկ ծխած է:

Այդ գիշեր եւ յաջորդ ցերեկ պահուած մնացինք իր տունը. բացի քանի մը ընկերներէ, որոնք եկան դրամական կարգադրութիւններու համար, ոչ ոք գիտցաւ մեր այս այցելութիւնը:

***

Հոս կը դետեղեմ օրինակը նամակի մը, զոր անխախտ պահածներէս մէկն է, հաստատելու մէկ մասը գրածներուս եւ ճշդած ըլլալու թուականները: Կը վերածեմ միայն զայն տաճկահայ բարբառի, քանի որ գրուած էր կէս ռուսահայ բարբառով եւ կարմիր մելանով:

Թանկագին եւ ամենասիրելի ընկերներ
Պ. ԱՂԱՍԻ եւ Պ. ՄԱՐԱԼ

Տեղէս մեկնելէդ ճիշդ մէկ ժամ վերջ՝ տեղս հասան Պ. Մասօն (Յովնան Ճիկէրեճեանի կեղծ անունը) եւ ասպատակ Կարապետը: Կիպրոսէն եկած նամակը կարդացի, որ բաւական տեղեկութիւններ կը պարունակէ: Նամակը նոյնութեամբ ձեզ կ'ուղարկեմ, կարդացէք եւ կարեւոր կէտերու մասին լաւ խորհեցէք: Պ. Մասօն խիստ կ'անապարէ Հաճըն վերադառնալու համար. վասնզի Մերսինէն տր–

ղաք պիտի գան եղեր, այդ պատճառով կ'առարկէ որ երթալը անհըրաժեշտ է:

Յովսէփեանը Կիպրոսէն վեց հատ տղաքներ պատրաստած է իրենց զէնքերով միասին Մերսին հանելու: Այս մասին Մասօն Մերսինի մէջ պէտք եղած կարգադրութիւնները բրեր է, որ երբ գալու ըլլան ամենայն ապահովութեամբ մեր մօտ ժամանեն: Յիշեալ պարոնը կը փափաքի որ չմեկնելէ առաջ տեսնէ զձեզ:

Տէր Մարտիրոսը Գերմանիկէն տակաւին չվերադարձաւ, եւ ոչ ալ ուրիշ կարեւոր նամակներ ստացանք: Այս առտու Ֆռնուզէն մօտս եկան երկու անձեր, Տէր Ղեւոնդ քահանան եւ Տէկիրմէնճեան Եղիան (այս վերջինը Ֆռնուզի մուխթարն է): Ասոնք կ'ըսեն թէ «Մենք 9 ընկերներ միանալով Ֆռնուզի շրջակայ գիւղերու տասնորդները (աշարները) առած ենք. առաջին ԹԱՔՍԻԹը (բաժնեհատուցում) վճարելու երկու օր մնացեր է. բացի երկուքէս, միւսները պատրաստ են վճարելու իրենց ինկած բաժինը. բայց մենք կարող չենք վճարել. եւ մենք այն նպատակով ըրինք, որպէսզի ժողովուրդին ցրուենք: Թէ որ կ'ուզէք, մեզի ինկած ինը ոսկի բաժինը վճարեցէք, որ ամբարուած ցորենը, գարին եւայլն ձեր տրամադրութեանը տակ դնենք, եւլն.»: Շատ ստիպեցին որ ձեզ տեղեկացընեմ այս կէտերը. եւ յոյս մը առնելով ձեզմէ, շուտով իրենց իմացընեմ: Հետեւաբար այս մասին ինչ որ վճռէք, նոյն վճիռը գրեցէք, որ շուտով Ֆռնուզ այդ անձանց ուղարկեմ, որովհետեւ շատ խնդրեցին որ շուտ լուր տամ:

Միքայէլ Քէհեայի որդին Պ. Եղիան այսօր մօտս եկաւ, Ալի-Ղայայի գագաթը երթալու համար: Յիշեալը երթալէ առաջ՝ առարկեց թէ՝ եթէ հարսանիքը (*) տակաւին ուշ պիտի սկսի, անկարելի է որ այնտեղ ապրանք հանէք եւ կամ հոն ապաստանիք, որովհետեւ ըսաւ, միշտ եւ մանաւանդ այս ատենները, ՔԻՒՐԹԵԼ գիւղի տաճիկները այնտեղ կ'երթան միշտ փայտ կտրելու: Երբ որ դուք այնտեղ ըլլաք կամ ապրանքները այնտեղ ըլլան, հարսանեաց օրը չհասած, կառավարութիւնը ձեր տեղը կը գիտնայ եւ կը վտանգուի գործը: Հետեւաբար առայժմ թող մնայ, վերջը կ'երթանք:

Հրացանագործը չեկաւ. մեր մօտ գտնուած երկու հատ աւրըւած հրացանները կը մնան, եթէ կարելի է այդտեղ շինուիլը, շուտով գրեցէք մեզ որ ուղարկենք եւ ժամ առաջ նորոգուին:

Ընդունեցէք անվերջ բարեւներս եւ նոյնը բոլոր անկեղծ հայրենակիցներուն:

Մնամ ակնապիշ ձեր լուրերուն,
Միշտ անձնուէր ձեզ
ԱՊԱՀ

Գարանլըգ-Տէրէ
95 Սեպտեմբեր 30
Շաբաթ

---

* Ապստամբութեան իմաստով գրուած ծածկաբառ:

Հոկտեմբեր 1, Կիրակի առաւօտ հասանք Գարանլըղ Տէրէ, ուր արդէն երկու վրաններ հաստատած էր մեր ընկերը եւ կար արդէն բազմութիւն մը մօտ 100 քաջերու: Ընկեր Հաճի Մարտիրոս Շատալաքեան, Զէյթունի շրջանի ամենէն գիտակից եւ զարգացած հայ գիւղապետը, շրջանաւարտ մըն էր Միացեալ Ընկերութեանց Զէյթունի Բարձրագոյն Նախակրթարանէն. ունէր 30 տուն եւ մեծ հարստութիւն մը: Անվարան զոհեց ու կերակրեց զմեզ. «Նախ իմ ունեցածս ուտենք, վերջը երբ լմննայ, թուրքերուն ունեցածը կ'ուտենք» կը կրկնէր յաճախ:

Օսմանեան կառավարութիւնը, ամէն միջոց ձեռք առած էր ջլատելու մեր շարժումը: Հալէպի անգլիական հիւպատոսը, որ շահամոլ հրեայ մըն էր, կը գրգռէր մեր ընկերները, որ այլեւս որեւէ շարժում չընէինք: Եկած էին նոյնը քարոզել Մարաշ, Այնթապի մեր հակառակորդները որ ոչ միայն արգիլեցին ինձ քանի մը հազար ոսկիներ հաւաքել՝ այլ եկած էին ետեւէս ի Մարաշ եւ զանազան դըրդումներով՝ յաջողեցան պաղեցնել եւ արգիլել հայերու նիւթական մասնակցութիւնը եւ մանաւանդ արգիլել ընկերներու կամաւորական միացումը մեզ հետ, մինչեւ որ յանկարծակի գտան իրենք զիրենք արգելափակ մահու շղթաներուն մէջ:

Հետեւեալ շահեկան նամակը Մարաշի Մասնաճիւղինն է, գըրուած մեր բազմաշխատ ընկեր Տէր Ղեւոնդ Տէր Նահապետեանի ձեռօք, որ կու տայ շատ մը լուսաբանութիւններ, կը ցուցադրէ նաեւ հանգանակած դրամներս ու ռազմամթերքս:

Ազնիւ եւ անձնուէր սիրելի մեր Աղասի.

Գրաբերս, Արժ. քահանայ Տէր Մարտիրոսին հետ, առայժմ 50 օսմանեան ոսկի ղրկեցի. մնացեալ կապար, վառօդ, փօստալ եւ այլն, ջորեպաններու հետ ճամբեր ենք: Ապահին գալը լսեցի եւ բերկրեցայ. անշուշտ լաւ որոշման մը պիտի կրնաք գալ: Ի հարկէ Զ. քաղաքին թէ մեծ եւ թէ փոքրիկներուն հետ տեսնուելու յաջողեցաք, դուք մեզմէ աւելի հազար անգամ լաւ գիտէք որ հարսնիքի փառաւոր եւ օգտակար ըլլալուն համար, անոնց միջամտութիւնը, Զէյթունցւոց միութիւնն ու մասնակցութիւնը շատ մեծ արժէք եւ մեծ կարեւորութիւն ունի. անոնց համբաւը, անոնց անունը ի վաղուց հետէ հռչակեալ է. աշխատեցէք համոզել եւ դրդել զանոնք: Եթէ անոնք յառաջապահ չըլլան, ուրիշ գիւղեր եւ քաղաքներ կը թուլնան եւ կը տատամսին: Կը խնդրեմ որ լաւ նկատողութեան առնել բարեհաճիս այս կէտը: Գալով Հ. քաղաքին, որոնց մասին անտարակոյս Ապահը ձեզ լուրջ տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալու է. միացէք այդ քաջասիրտ երիտասարդին հետ եւ երկու աւագ կա–

բնութիւն ունեցող վայրերու մէջ՝ հզօր կապ եւ անքակտելի միութիւն մը հաստատելու հնարը գտէք: Ֆըրնըզ եւ Թէլէմէլիք արդէն մշակուած են, եւ կամայ ակամայ անոնց ետեւէն կրնան գալ: Թէեւ Ձեզ խրատ տալու կարողութիւն չունիմ, բայց կրնամ ձեր բեղմնաւոր մտքին պիտանի նիւթեր ընծայել, ըստ իմ կարողութեան ձեզ խորհուրդ տալ յօգուտ մեր պաշտելի խնդրոյն: Ինչպէս որ ձեր Ա. քաղաքին մէջ եղած ժամանակ լսած էիք, Բողոքական պատուելիներու եւ դաստիարակներու ըրած խորհուրդները, լսեցի հոս եկած են Մանասէ քարոզիչը եւ Տոքթ. Շ. (Շէփըրտ). ասոնք կ՚առաջարկեն մեզ Հնչակեաններուս, թէ, այս միջոցին մենք ուղղակի յարձակողական չըլլանք. մեր թշնամութիւնը ճիշդ կառավարութեան դէմ ըլլայ, տանիկ հասարակութեան բնաւ վնաս չհասցնենք. որպէսզի յետոյ յանցաւոր եւ պատասխանատու չըլլանք Եւրոպական տէրութեանց առջեւ. արդէն անոնք մեզ այս մասին պաշտպան պիտի չըլլան եղեր, եթէ կիլիկիոյ մէջ մեր դէմ ընդհանուր կոտորած սկսի եւ պատահի. ասոնց տուած ճշգրիտ տեղեկութեանց նայելով՝ Սասնոյ արդի վիճակը, բուն պատերազմի եւ կոտորածի ատեն այսչափ սաստիկ եւ անտանելի չէն եղած: Եւրոպական թերթերուն նայելով, այժմ Սասնոյ մէջ հայերուն կրած եւ ենթարկուած հարստահարութիւն, նեղում, նեղութիւն եւ սոսկալի սարռասարսափ տառապանքները ոչ հին եւ ոչ միջին եւ ոչ ալ նոր պատմութեանց մէջ կը տեսնուին եղեր. թերեւս կ՚ըսեն, մեր ընելիք յարձակողականը Սասնոյ մէջ տանկաց ըրած չարեաց փոխարէն համարելով՝ բոլորովին զմեզ մոռնան եւ թուրք պետութիւնն ալ զմեզ այն ատեն, բոլոր հայ ազգը երկրէն ի սպառ ջնջէ եւ կոտորէ: Ահա մտածելու ծանրածանր կէտեր եւ պարագաներ որոնց ընթացքին վրայ դուք շատ լրջօրէն խորհելու պարտաւոր էք:

Արդէն ձմեռը կը մօտենայ. լեռներ եւ քաղաքներ ամենեւին անկարող կ՚ըլլան հիւրեր ընդունիլ. մի միայն կը մնայ մեզ ամիս մը. յորում եթէ յաջողիք շատ լաւ. իսկ եթէ չկրնաք յաջողիլ, այդ ատեն՝ գործին շարունակումը կ՚ըլլայ անկարելի: Նպատակ չունիմ ըսել թէ այս մէկ ամսուան մէջ ընենք ինչ որ ընելու ենք. դուք կարող էք ձեր գործերը մեզմէ լաւ դասաւորել եւ ըստայնմ գործել. մենք համամիտ ենք ձեզ, սրտակից ենք ձեզ. կամք ի միասին եւ մեռանիմք ի միասին, մինչեւ անգամ Մանասէ քարոզիչը եւ Տոքթորը կը սիրեն եւ շատ կը համակրին ձեզ, շատ ցանկացող են որ մենք Հնչակեաններս ծանր վտանգներու չհանդիպինք, այլ գործ տեսնենք ազգին օգտին համար, իմաստուն եւ արթուն գտնուինք. ասոնք ճիշդ մեր բաժին պէս կ՚ըսեն եւ կը պնդեն որ մենք տակաւին մեր ամէն պատրաստութիւնները, զէնք ու վառօդ եւայլն պիտանի բաներ եւ ամուր վայրեր, մշակեալ արտեր, անձնուէր եւ ազնիւ ընկերներ չպատրաստած՝ գործի չձեռնարկենք. ազգին գլուխը

շատ ծանր փորձառութիւններ չիրաւիրենք:

Մեր այս երկար նամակէն ուրիշ միտք չիանէք. մեզի ձեռնէ մի միայն մահը կրնայ զատել, բայց ամենէն առաջ պէտք է որ դրամ վաստկելու նայինք եւ նայինք երէ ի մօտոյ մի քանի ՓՕՍԹԱ զարնելու հնար մը գտնել յաջողիք, շատ լաւ կ'ըլլար. անշուշտ այս մասին կրնանք օգնել ձեզ մեծ տեղեկութիւններ հաղորդելով. գիտէք որ 200 ոսկիով այսպիսի ծանր գործը ի գլուխ հանել դժուարին է. գալ շաբթու մէջ երէ յանձնարարութիւն մըն ալ ընէք կը լմննայ: Համառօտելով նամակս կը բարեւեմք ձեզ եւ ձեր բոլոր սրտակից ընկերները. կը համբուրենք ձեր Ս. ճակատը.

30 Սեպտ. 1895 ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ ՄԱՐԱՇԻ

Յ. Գ. Յիսուն ոսկի ղրկեցի, շատ աշխատեցայ 100 ղրկել, չկրցայ. մնացեալը գալ շաբթու մէջ. գրաբեր Տէր Հօր համար քանի մը լիրա աղ տուէք իրեն:

Այս երկարաբանութիւններուն մէջ, որոշ կ'երեւայ ճիգը Մանուկ Փափազեանի՝ պաղեցնել ու ջլատել մեր ընկերներու եռանդը, որոնք բարի եւ խոհեմ թելադրութեանց հետ, չեն մոռնար փօստա *զարնելու անխոհեմ գործն առաջարկել սակայն: Երբեք չարհամարհեցի հակառակորդներս. առանց մտածելու թէ կրնային վարձուած ըլլալ ուղղակի եւ անուղղակի կերպով օսմանեան կառավարութենէ, օգտուեցայ իրենց բոլոր բարի եւ օգտակար խորհուրդներէն, բայց քնացայ միշտ հրացանիս կոթը գլխուս տակ բարձ ընելով:*

***

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԱՏԺԱԽՈՒՄԲ ԵԱՅԻՃ-ՕՂԼԻԻ ԴԷՄ – ՓՈՔՐԻԿ ԿՌԻՒՆԵՐ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՆԱԶԱՐԷԹ ԻՇԽԱՆԻ ՀԵՏ

Անտրանիկ հայ գիւղացիներ պատուիրակներ փութացուցած էին մեր քով՝ յայտնելու թէ՝ իրենց կեանքերը մեծ վտանգի մէջ էին: Զիւլֆահար Զատէ Եայիճ Օղլին՝ արգիլած էր անոնց դուրս ել-

լեւ իրենց տուներէն եւ սէկմէն կը կազմէր յարձակելու համար հայ գիւղերուն վրայ:

Երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, որոշեցինք որ պատժախումբ մը ուղարկենք, որ տակաւին անիկա չզօրացած, յարձակէր յանկարծուստ եւ ոչնչացնէր զայն եւ առանց աւարի դառնար Ղարանլըղ–Տէրէ, ջանալով ծածկել խումբի ազդութիւնը, որքան որ հնար էր:

Հոկտեմբեր 4ի իրիկունը, Չէյլանին յանձնեցի Այնթապի ամբողջ խումբը, Արեգինէն Պալիկի խումբը եւ Տիվրիկեցի հռչակաւոր տապատակ Կարապետը որ եկող պատգամաւորներէն մէկն էր. ընդամէնը 27 ընտրեալ քաջեր եւ զէնքեր: Ծածուկ պատուիրեցի խմբապետին – որուն քաջութեան վրայ կասկած չունէի – չչափուիլ Եալիճ-Օղլիի դէմ, եթէ սէկմէնը ըլլար 20–25 վրանէն աւելի եւ ետ դար առանց կռուի: Լրաբերները մեզ վստահեցուցած էին թէ՝ անիկա բաղկացած էր 18 վրանէ: Մերինները հրճուանքով մեկնեցան:

Նոյն օրը Մարաշի ձիաւորներու հարիւրապետ Չէրքէզ Հաճի Ասլան Աղա, 15 սուարիկաններով Չէյթուն եկաւ, նոր ու գաղտնի հրահանգներ բերելու: Օր մը հոն մնալէ վերջ, գիշերանց փախաւ եւ գնաց Բերդուսի գիւղերը. հաւաքեց այնտեղ հարիւրի չափ Թուրքեր ու փորձեց անցնիլ Ջահան գետը, Արեգինը վառելու համար: Հայերը դիմադրեցին, սպաննեցին սուարիկան մը, մնացածները ետ փախան:

Հոկտեմբեր 7ին, Ասլան Աղա նորէն հաւաքեց 200 Թուրքեր եւ վերստին փորձեց, այս անգամ ուրիշ անցքէ մը: Արեգնցիք ետ մղեցին զանոնք, մէկ ժամ հրացանաձգութենէ ետք:

Հոկտեմբեր 4ին Չէյթունէն առաջնորդ եկած էր համբաւաւոր Թօփալը, որ Պապիկ Փաշայի հերոսներէն էր եւ իր քեռիին որդին: Ջղուտ, բարձրահասակ, քառասունամեայ եւ տակաւախօս մէկը եւ կը հրաւիրէր տանիլ զիս Ենիտունեան իշխաններու Պէրզընկայի քարայրները, ուր հասնելու համար, պէտք էր անցնէի ճիշդ զօրանոցի քովէն, հազիւ 50 մեթր հեռաւորութեամբ:

Երբ ընկեր Հաճի Մարտիրոս Տատալաղեանին հարցուցի թէ՝ կարելի՞ է վստահիլ մէկ անձի պաշտպանութեանը, այդպիսի վտանգալից ճամբորդութիւն մը ընելու համար, պատասխանեց թէ. «Թօփալը քառասուն հոգիէ աւելի արժէք ունի եւ կրնայ զձեզ աներկիւղ անցընել զօրանոցի առջեւէն: Վստահ եղէք թէ կրնաք անցնիլ ձեր ձիուն վրայ»: Ուստի, իրիկուան ճաշէն ետք, ժամը 6ին՝ ճամբայ ելանք երկու ձիաւորներս:

***

Կը փափաքիմ քանի մը տող գրել, մեր առաքինութիւններէն

եօք մեր գործած քանի մը թերութիւններու մասին, որոնք իրենց յարմար ժամերուն, ունեցան իրենց շատ մեծ օգուտները: Անոնք երեք հատ էին:

Առաջինն էր «Կեդրոնի նամակը», Լորտ Սալզպըրին տեսած եւ անոր պաշտպանութիւնը ապահոված ըլլալու մասին:

Երկրորդն էր իմ համազգեստս, մեծ պըլըֆ մը:

Երրորդն էր, մեծ սուտ մը, Զէյթունի ամենէն վտանգաւոր օրերուն, որով փրկեցի Զէյթունը:

Այժմ պիտի գրեմ համազգեստիս վրայ: Ընկերս Ապահ, եթէ յաջող կազմակերպիչ մը չեղաւ, էր սակայն քաջ կռուող մը եւ առաջնակարգ գարդարող մը (տէքորաթէօր), լեռնականներու երեւակայութիւնը բորբոքող ու հմայող:

Մեր ընկերը, ցոյց տալու համար նախ Թուրքերուն, որ մենք անգլիական պաշտպանութիւնը կը վայելէինք եւ անգլիացիներ էինք, ինձ նուէր բերած էր Կիպրոսէն՝ անգլիական սպայի մը կարմիր համազգեստը եւ մավզէրեան եօթհարուածեան մը: Այս համազգեստին գլխարկը հմայիչ չըլլալուն, գլխուս վրայ յարմար եւ լաւ գտաւ, ոսկեճամուկ եւ խաչազարդ գլխարկս, զոր Անտիոքցի ընկեր մը՝ դերձակ Այոլ նուէր բերած էր: Կիլիկեցին Խաչակիր մըն է. եւ ոչինչ կար աւելի հմայք ազդող՝ Զէյթունցիին, քան այդ խաչը: Ուստի մեկնեցայ այդ գլխարկով եւ անգլիական զօրավարի կարմիր համազգեստով:

Անշուշտ ասիկա ուղղամտութիւն չէր, բայց չունենալով 5000 հրացանները եւ խոստացուած 3000 ոսկիները, եթէ այս հնարքով մասամբ՝ կրցանք ազատել մեր երկիրը, մեղքս արդարանալի է:

***

Գիշերուան ժամը 9ին դադար առաւ Թօփուզ, Անէ-Ձորի բերանը, իր բարեկամ Աւետիք Տէր Ղազարեանի այգին: Ասիկա շատ ուրախացաւ եւ քանի մը օր վերջ եղաւ իմ ամենաքաջ զօրականներէն մին: Կէս ժամ վերջ ճամբայ ելանք վերստին: Մինչեւ այդ, մտերիմ բարեկամ դարձած էի Թօփուզին եւ ահա բացուեցաւ այս սակաւախօս մարդուն լեզուն, անցեալէն ու գալիքէն: Երբ հարցուցի թէ՝ ինչպէ՞ս կրնայի գրաւել զօրանոցը, պատասխանեց. «Հետեւէ ինձ»: Վախկոտ չերեւնալու համար հետեւեցայ իրեն, ինչպէս որ ըրած էի Մարաշ, հետեւելով Եղրաս Էմրալեանին: Գիշերուան ժամը 11ի ատեն, այս մարդը ինձ շրջանը ընել տուաւ Թրքական զօրանոցին եւ տարաւ զիս կէս ժամ վեր, դէպի Աղ-Տաղի ստորոտները եւ կանգ առաւ ակի մը մօտ, որ կը հոսէր դէպի Զօրանոց:

— Այս ջուրը կը կտրես եւ կը պաշարես. առանց վնասի կ'առնենք զօրանոցը:

— Մէջը ջուրի աւազան կա՞յ, հարցուցի։

— Այո՛, ըսաւ. անոր ջուրը ի հարկին կը բաւէ ութ օր։

Այս վայրկեանէն վստահ էի այլեւս թէ զօրանոցը կրնայի գրաւել։ Յիշեցի այս խօսակցութիւնը, վասնզի այս հերոսի մտածումին կը պարտինք յաջողութիւնը։

Մէկ ժամ ետք հասած էինք քարայրները, առաւօտեան ժամը մէկի ատենները եւ դեռ երկու իշխան եղբայրները՝ Սարգիս եւ Նազարէթ կը սպասէին ինձ։

Երկար ժամերու պէտք չունեցանք զիրար հասկնալու եւ սիրելու համար։ Մեծը անխօս՝ զննող ու կորող մըն էր. իսկ կրտսերը՝ հսկայ, աղուոր եւ արտայայտիչ։

— Հպարտ եմ ձեզ տեսնելուս, իշխաններ։

— Նոյնքան եւ մենք, կրկնեց Նազարէթ իշխան. յանձնարարականի պէտք չկար զձեզ սիրելու, խաչերնիդ կը բաւէ»։

Տեսայ թէ տեղեակ էր մեր գալուն, մեր բոլոր շարժումներուն եւ մեր ուր տեղեր գտնուելուն։ Ոչ թէ մենք էր որ պիտի կրնայինք պատժել զինքը, այլ շատ հեշտ պիտի ըլլար անոր ոչնչացընել զմեզ, եթէ ուզէր. եւ փափկանկատութեամբ հասկցուց ինձ թէ սիրած էր զիս այն օրէն երբ գրած էի Հրաչեային։

Գիտէի թէ ջարդ տեղի պիտի ունենար եւ երկու ամիս է որ ինքզինքը հիւանդ կեղծելով չէր գացած զօրանոց, վասնզի պիտի հարկադրէին զինք կա՛մ հեռուները երթալ եւ ենթարկուիլ վտանգի, կա՛մ մերժել, ինչ որ հոմանիշ էր ապստամբութեան։ Եւ չէր ուզած տեսնուիլ մեր ընկերոջ հետ, վասնզի կը զգուշանար իր հակառակորդներու մատնութենէն եւ կը սպասէր իմ գալուստս։

Իրենց ալ կարդացի Կեդրոնին նամակը, շատ քննելու պէտք չունեցաւ եւ որովհետեւ անկեղծ հաւատացեալ մըն էր, պատասխանեց։ «Եթէ Աստուած որոշած է որ ազատինք, պիտի ազատինք. եթէ մեռնիլ սահմանած է, կամքը օրհնեալ ըլլայ, պիտի մեռնինք մեր ազգին սիրոյն»։

— Ե՞րբ եւ ո՞ւր որ ուզէք՝ պատրաստ ենք կռուիլ՝ ձեզ հետ. բաւական է որ երկտող մը գրէք, անմիջապէս ձեր ուզած տեղը ներկայ պիտի գտնէք մեզ»։

Անմիջապէս սկսանք կարգադրութեան։ 60 ոսկի յանձնեցի վառօդի գնման համար իր հետեւորդներուն։ 10 բեռ ալ ուղարկուեցաւ Վանք, ըստ իր փափաքին, եւ 10 բեռ կապար։ Իրաւունք ունէր. յետագային փամփուշտները լեցուեցան Վանքին մէջ։ Առաւօտեան դէմ լոյսը չբացուած՝ երկու ծառաներ եւ Պապիկ Փաշայի կրտսեր որդին Աւետիք, զիս տարին Պէրըլընկայի գագաթը, Ղաթ բացուած տեղը՝ ննջելու եւ հանգչելու ամբողջ ցերեկը։ Իրիկուան ընթրիքէն վերջ, ժամը 9ի ատեններ, դարձայ Ղարանլըղ-Տէրէ, վերստին ընկերակցութեամբ Թօփուզի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՃԷԼԼԱՏԻ ԿՌԻՒԸ ՂՈՒՄԱՐԼԸՑԻ ՔԻՒՐՏ ՑԵՂԻՆ ՀԵՏ

ՆՈՐ ԽՈՒՄԲԵՐ ԵՒ ՆՈՐ ԼՈՒՐԵՐ

Ճէլլատի խումբը հասած էր Հոկտեմբեր 6-ի առաւօտեան, Եայլճ-Օղլիի բանակատեղին, Անտրունի գաւառին մէջ: Սէկմէնը հաստատուած էր դաշտի մէջ, մօտ 150 վրան, առաւել քան 1500 հոգի: Որոշ էր թէ Թուրքերը արագօրէն կը համախմբուէին, ջարդը սկսելու համար: Մեր կորիճները մահէն վախցողներ չէին, ոմանք ցանկացած էին զարնել, բայց խմբապետը յիշելով պատուէրը՝ որոշած է անմիջապէս եւ փութով հասնիլ մեր քով:

Հոկտեմբեր 7-ին, կէսօրէ ետք, Սէկի վրայ կը հանդիպին Ղումարլըի վրանաբնակ քիւրտերու աշնանային չուին: Անոնց երկար կարաւանը բաղկացած էր մօտ 150 տունէ: Այս անպիտան քիւրտերը շատ շփացած էին Սուլթան Համիտի փաղաքշանքով: Թուրքերէն չար էին եւ կ'ուզէին քիթերնին խօթել բոլոր հայկական գործերուն մէջ, երբ մենք երբեք չար տրամադրութիւններ ունեցած չէինք իրենց հանդէպ:

Տեսնելով մեր ընկերներու լաւ սպառազինումը եւ վստահ իրենց թուական շատ մեծ առաւելութեան վրայ՝ կը հետապնդեն մեր խումբը եւ կը յանդգնին զինաթափութիւն առաջարկել: Ճէլլատ նախ անուշութեամբ կը հասկցնէ թէ՝ իրենք գործ չունէին աղքատ ժողովուրդի հետ եւ լաւ կ'ընէին խաղաղօրէն շարունակել իրենց ճամբան: Քիւրտերը կը զոռոզանան եւ կ'ուզեն փակել անոնց անցքը: Ճէլլատ կը հրամայէ եւ խումբը կը սկսի կրակ բանալ քիւրտերուն վրայ. կռիւը կը տեւէ հազիւ թէ 20 վայրկեան՝ կը սպաննուին չորս հոգի եւ կը վիրաւորուին եօթը ուրիշներ, մնացածները խուճապահար կը փախչին, մեր խումբին թողելով ամբողջ արջառներն ու ուղտերը, նաեւ՝ մեծաքանակ կարագ, պանիր ու բեռնաւորուած ցորեն:

Մութ առեն էր եւ կը կարծէինք թէ թրքական բանակ մըն էր որ կը քալէր Ղարանլըգ-Տէրէի վրայ. այնքան մեծ էր ժխորը՝ որ ստիպուեցանք դիրքեր գրաւել: Ձորահովիտը լեցուեցաւ անասուններով ու պաշարով: Ճէլլատ գոհ էր եւ կը պոռար «կերէ՛ք, ահա վեց ամսուան կերակուր»: Խըլըխըլ՛չա. եւ յաջորդ առաւօտ ամէն բան անյայտացած էր. Մալէնք եւ Արեղնցիք տարած էին զանոնք:

Ղումարլըցիք մազապուրծ հասած էին Մարաշի կառավարութեան քով. թէպէտ չէին հասկցած յարձակող խումբի ազգութիւնը, բայց կառավարութիւնը կը կասկածէր թէ մեր գործն էր:

Որոշ էր թէ՝ կռիւները արագօրէն պիտի յաջորդէին. Ճէլլատ

խնդրեց երկու օրուան արձակուրդ եւ չորս ընկերներով գնաց իր գիւղը՝ Տաշ Օլուգ, անոր հայ բնակչութիւնը, կամ գոնէ իրենները տեղափոխելու Ֆնուզ: Վերադարձին տխուր էր եւ արտասուելով յայտնեց թէ՝ հայերը չէին հետեւած իր թելադրութիւններուն, պայման կնքած էին իրենց դրացի թուրքերուն հետ զիրար պաշտպանելու. «Ջարդուիլ կ'ուզեն, թող սատկին» ըսաւ:

Հոկտեմբեր 10ին եկաւ Եդեսիայէն՝ միանալ մեզի մեր ընկեր Մլեհը, Մարաշցի կամաւորներու խումբով մը, առաջնորդութեամբ Սափրիչ Սոեփանի: Այս խումբը մնաց միշտ Մլեհի տրամադրութեան ներքեւ. Թէպէտ քիչ անգամ կռուեցաւ, բայց մեծ ծառայութիւն մատոյց զօրանոցի մէջ, մատակարարական գործերով եւ հըսկելով ընկերներու առողջապահութեան: Մլեհ իր հետը բերաւ ըստ հրահանգիս՝ ուրիշ կամաւոր մը՝ Խարբերդցի Նշան Ղազարեան անուն երիտասարդ Դաշնակցական մը, որ ոչ միայն բերաւ եւ յանձնեց իր 20 ոսկին, այլ եղաւ անձնական թիկնապահներէս մին իր համեստ եւ գործունեայ ուղղամտութեամբ եւ պիտի հանդիպինք իր քաջագործութիւններուն: Յետագային մնաց կուսակցամոլ Հնչակեան մը:

Հնչած էր այլեւս ժամը եւ պէտք էր որ պարզէինք ապստամբութեան դրօշը, բայց պէտք էր նախապէս հրաւիրէինք ամէն կողմէ մեր պարագլուխ ընկերները խորհրդակցելու եւ որոշելու համար օրը եւ վայրը: Այս նպատակին համար՝ մեր ընկեր Ապահ՝ որ հայ տիկնոջ մը ձեւական ճարտարութիւնը ունէր, Հոկտեմբեր 10ին, օրուան մը աշխատութեամբ՝ պատրաստեց մեր երկու մեծ եւ պաշտօնական դրօշակները, որոնք պարզուեցան ժողովին օրը, եւ ապա առաջնորդեցին զմեզ, մինչեւ որ բարձրացան Զէյթունի զօրանոցին վրայ:

Այդ դրօշակներու առաջինն էր՝ Կիլիկեան Ազգային Դրօշակը՝ կապոյտ, ճերմակ եւ կարմիր ծալքերով, ճիշդ Ֆրանսականին պէս, բայց ծալքերը փոխանակ ուղղահայեացի, հորիզոնական էին: Անոր վրայ կարեց հայերէն կարմիր տառերով

Կեցցէ՛ Անկախութիւն
Կեցցէ՛ Կիլիկիա

Երկրորդն էր յեղափոխական կարմիր դրօշակը, որուն վրայ կարեց

Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն
Կեցցէ՛ Հնչակեան Կուսակցութիւն:

***

Հետեւեալ վերջին նամակը գրուած Մարաշի Մանանճիզին կողմէ, Տէր Ղեւոնդի գիրով, նոր լուսաբանութիւններ կու տայ.

Ամենապատիւ ԱՂԱՍԻ,

Այսօր ստացանք ձեր հետզհետէ գրկած 2 կտոր նամակները․ ներկայ ամիս 9–10 թուականներով․ կը թուի թէ դեռ Արսլանին եւ Գրիգորին (Տէօմրէկեան) հետ դրկած մեր նամակն ու 130ը չստացած այդ նամակները նամբայ հաներ էք․ կը յուսանք որ տղաքը այժմ ձեզ մօտ ժամանած են․ ձեր դրամը ամբողջովին դրկած ենք․ ըսել կ՚ուզենք որ 200ը լման առած էք․ ձեր ապսպրածները մենք մեր արկղէն վճարեր ենք:

Գալով նոր փոփոխութեան, մենք հոս յետին տարակոյսի մէջ ինկած ենք, մինչ Զէյթունցիք լսելով Պատրիարքին նոր հեռագիրը՝ ձեր գործէն զինաթափ պիտի ըլլա՞ն: Կարծեմ պիտի պաղին եւ առաքելութիւններ պիտի ընեն․ որովհետեւ անշուշտ լսեցին, 42 յօդուածներու ընդունուիլը, գիտեն արդէն Զէյթունցիք թէ՝ 42ին մէջ իրենց համար քրիստոնեայ գայմագամ մը կարգադրուելու խօսք կայ: Բարգէնի (*) երէկ մեզ դրկած նամակին մէջ յիշուած էր թէ, Բերիոյ անգլիական հիւպատոսը, յօդուածներուն ընդունուիլն ու ստորագրուիլը հայ երեւելիներու աւետել յետոյ, ըսեր է թէ այլեւս ցոյցի պէտք չկայ հայերու կողմէ․ մենք այս կէտը մեր ժողովուրդին չիմացուցինք, բայց հասարակութեան մէջ, տարաձայնութիւններ պակաս չեն, թէ այլեւս հարկ չկայ շարժելու․ ոմանք ալ նուէրներ տալու կը դժկամակին․ Ա․ (Այնթապ) քաղաքէն ալ սասնկ լուրեր լսեցինք:

Իրաւ է մենք կարողութիւն չունինք, այս մասին հասուն բան մը խորհելու, դուք ի՞նչ նպատակի կը ծառայէք․ Կիլիկիան անմասն պիտի մնա՞յ Հայաստանի բարենորոգութենէն: Եթէ մեզ՝ Կիլիկեցւոցս համար բան մը չկայ, ի՞նչ ընելու ենք: Աստուած մի՛ արասցէ Զէյթունցիք միջամտել չուզեն, մի միայն քանի մը անձշան տեղերով ի՞նչ կարելի է ընել: Այս մասին ի հարկէ դուք Կեդրոնէն անշուշտ հրահանգ մը ստացած էք․ մեզ հանեցէք ձեր վերջին լուրջ խորհուրդին ու որոշումը իմացնել: Ձեր այսօր դրկած ջորեպանին հետ 3 բեռ 90 լիրը կապար դրկեցինք եւ ջորեպանին ալ նոր *պայտ* մը առինք ու տուինք:

Թորոսը լսեցինք յետոյ եկած է․ շատ գոհ մնացինք․ ուրեմն կը խնդրենք որ դարձեալ սիրէք ու յարգէք զինքը: Ուրիշ գաղափար մըն ալ ունինք ձեզ յայտնելու: Այսօր Հալէպէն բաւական՝ թերեւս 125ի չափ էսթէրլի զինուորներ կու գան հոս․ ասկէ ալ ուղղակի Զէյթուն պիտի երթան․ մինչէ՞ կարելի է զանոնք դեռ Զէյթուն չհասած դարանի մէջ ձգել: Կը յուսանք որ երէկ քովդ եկողները տեսար:

---

* Հալէպի մեր ընկեր Կարապետ Գրիգորեանի կեղծ անունը: Անեն մը ներկայ եղաւ Մանասէ Փափազեանի եւ իրեայ հիւպատոսի դիտումնաւոր թելադրութեանց:

Ասոնցմէ զատ հինգ տղաք եւս առանց մեզմէ հրաման առնելու եկած են քովդ. եթէ կարելի է զանոնք ալ ընդունիս:

Խորէնը վառօդը մեզի չտուաւ. իր շահուն համար ծախեց ուրիշներու. Շէյխը (*) դեռ վերադարձած չէ:

Հալէպէն եկող 2 տղաքը պիտի գան քովդ, հաճեցէք ընդունիլ:

11 Հոկտեմբեր ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ ՄԱՐԱՇԻ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳԱՐԱՆԼԸԳ ՏԷՐԷՅԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

ՈՐՈՇՈՒՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ

Հոկտեմբեր 11ին երբ Ապահ դրօշակները կը պատրաստէր, Հրաչեայ եւ Միհրան Գայեան ծածկապատիկ նստած էին եւ արագօրէն կ՚ընդօրինակէին հրաւիրագիրը զոր ուղղած էի մեր գիւղապետ եւ քաղքենի խմբապետ ընկերներուն: Նոյն իրիկուն սուրհանդակներ հասցուցին զանոնք իրենց տեղերը՝ մօտ 100 օրինակ:

Ժողովատեղին էր Ղարանլըգ-Տէրէ *եւ որոշուած օրն էր*, 1895 Հոկտեմբեր 12, Հինգշաբթի օր:

Դուրս եկանք խիտ անտառէն եւ եղերքին վրայ՝ ընդարձակ արտի մը մէջ, որ միակ լուսանցքն էր (Քլէրիէր) *հաստատեցինք երկու վրաններ, անոնց ճակտին պարզեցինք մեր ընկերոջ պատրաստած հմայիչ դրօշակները. վրաններուն առջեւ դրինք սեղան մը Մավինքէն բերուած:*

Առաւօտեան ժամը 8էն մինչեւ 11, հետզհետէ հաւաքուեցան հայ գիւղապետներն ու տանուտէրերը, իրենց թիկնապահներով: Հոն էին Արեգինէն Խաչեր Քէհեա Կարապետեան, Մխայէլ Քէհեայի անդրանիկ որդին Առիւծ Փանոս, Անդրէասենց գիւղապետ Փանոս, Ֆռնուզէն եկած էր մեր ընկեր Հաճի Պետրոս Զէնիկէօղեան, որ առաջին անգամ ըլլալով՝ հետը բերած էր Ս. Կարապետ Վանքի փոխվանահայր Բարթողիմէոս Վարդապետ Թաքաճեան, յոյժ տգէտ բայց քաջ կրօնաւորը: Մինչեւ այդ օր երբեք լսած չէինք անոր անունը եւ չէինք ըրած զինքը հաղորդակից մեր երեք տարուան գործունէու-

---

* Թրքացած հայ մը, որ քանի տարի վերջ վերստին հայացուցի, որ մեզ մեծ ծառայութիւն մատոյց ռազմամթերքի գնումներու եւ փոխադրութեանց համար:

թեան, փանդի պզզաէր՝ բայց թոյլբերան էր: Ամենէն աւելի նշմարելի էր մեր ընկեր ալեզարդ Տէր Մարտիրոս քահանան, Աւագերէցը Թէլէմէլիք գիւղի, յաղթանդամ, կայտառ, գաղտնապահ եւ շատ վստահելի զօրապետ․ այդ պահուն կը վերադառնար Մարաշէն

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԱՔԱՃԵԱՆ

եւ հետը բերած էր մեր վերջին 130 ոսկիի գումարը: Չափազանցութիւնը Զէյթունի մէջ զայն եօթը բեռ ոսկիի հասցուցած էր․ կը կրէր կէս թուրը մէջքին եւ երկար հրացանը՝ ուսին:

Ժամը 12ին եկաւ Զէյթունէն, Ենիտունեան Նազարէթ Իշխանը քսան եւ մէկ թիկնապահներով․ իր տուած խօսքին տէրն էր ասպետաբար: Ասոր կ՚ընկերանար իր եղբօր Պապիկ Փաշայի հերոսներէն եւ Զէյթունի մեծ դերդաստաններէն մէկուն զաւակը Մէրկէնեան Հաճին, որ քանի մը օր վերջ պիտի ըլլար առաջնակարգ եւ անձնուէր զօրավարներէս մէկը: Մինչեւ այդ օր Նազարէթ Իշխան մերժեց երթալ զօրանոց, առարկելով որ հիւանդ էր: Գնդապետ

Րիֆաթ Պէյ, օրը երեք չորս անգամ մարդ կ'ուղարկէր հրաւիրելու զայն եւ միաժամանակ ստուգելու թէ՝ իրա՞ւ իր քարայրներուն մէջն է:

Երբ ստացած էր մեր հրաւիրագիրը, անմիջապէս մեկնած էր իր խումբով: Զանոնք դարանի դրած էր այգիներուն մէջ եւ ինքը առանձին իջած էր զօրանոց գնդապետին քով, որ ուրախութեամբ ընդունած էր եւ հրամայած որ անմիջապէս մեկնէր Վարդապետի կամուրջ, առնելու համար Մարաշ՝ Ալպիստանի թղթատարը:

Գնդապետ Րիֆաթ Պէյ, հեռագրով հրահանգ ստացած էր

Ա Ղ Ա Ս Ի
Ֆրանսայի Արուեստից Վարժարանի
ուսանողական տարազով (1897)

Մարաշէն ուղարկել զայն այդ պատրուակով եւ սպաննել տալ Բերդուսի կողմերը: Ահա՝ պատճէնը հեռագրին, որ գտանք զօրանոցը գրաւած ատեննիս·

Իսեանըն մուափփագ օրունմամասը իւչիւն Ենիտիւնեա Նազարէթ Չավուշու եիւզպաշը թային իտուպ մաաշընը էլլի լիրայա արթտըրընըզ· գապուլ իթմէզ իսէ՝ Ալպուստան փոստասընը Մարաշա կէօթիւրմէք սէպէպի իլէ Պէրթիզ թալաֆընտա բէլէֆ էտիրինիզ: Եօգ օլմազ իսէ էմմիսինին օղլունու Նշան օնպաշըյը միւլազիմ թային իտուպ՝ մաաշընը եիկիրմի լիրայա արթըրըընըզ վէ էօթէտէն պէրու փամիլեա ատավէթլէրինի բէշփիզ իտուպ պիրի պիրինէ բէլէֆ էթտիրէսինիզ:

Թարգմանութիւն

Որպէսզի ապստամբութիւնը չյաջողի, Ենիտիւնեանն Նազարէթ Չավուշը հարիւրապետ նշանակելով՝ ամսականը յիսուն ոսկիի բարձրացուցէք: Եթէ չընդունի, Ալպիստանի թղթատարը Մարաշ տանելու պատրուակով՝ Բերդուսի կողմերը ոչնչացուցէք զայն: Եւ եթէ չըլլայ, իր հօրեղբօր որդի տասնապետ Նշանը յիսնապետ նշանակելով՝ ամսականը քսան ոսկիի բարձրացուցէք եւ հինէն ի վեր իրենց մէջ եղած ընտանեկան թշնամութիւնները գրգռելով, իրար սպաննել տուէք:

Կէսօրին բացի ժողովը, որուն կը նախագահէի միահամուռ որոշումով: Ընկերներս եւ մեր խումբը, մօտ 100 հոգի կը շրջապատէին զիս եւ յանկարծ երգեցինք «Մեր Հայրենիք»ը եւ ապա «Հեռաւոր Երկիր»ը: Ժողովին նպատակը բացատրելէ յետոյ, ցոյց տուի մեզ շրջապատող վտանգները եւ սպառնացող ջարդը: Յայտնեցի մեր մտադրութիւնը ապստամբելու եւ ջարդերուն դիմադրաւելու եւ խնդրեցի որ խորհրդակցէին անկեղծօրէն եւ յանգէին յստակ որոշումի մը: Խօսք տուի շատերուն:

Զարմանալի էր Բարթողիմէոս Վարդապետի տեսնախօսութիւնը.— հայհոյանքներով եւ սպառնալիքներով ոգեւորուած՝ անիկա երկու վայրկեանը անգամ մը, թուրը կէս մը վեր կը քաշէր իր պատեանէն, կարծես թէ՝ թշնամիները իր ունկնդիրները եղած ըլլային: Կը յորդորէր քարով, փայտով ու թիթեղեայ դաշոյններով անգամ կռուիլ ու պաշտպանել մեր գոյութիւնն ու պատիւը: Ուրիշ տեսն ալ այդպէս ու հայհոյախառն էին անոր քարոզները պատերազմելու մասին: Նազարէթ Իչխան՝ պատերազմի դասութիւնները համեմելու համար, երբեմն կ'առաջարկէր անոր խօսիլ դուա կրօնական քարոզ մը: Երկու խօսք չէր կրնար ըսել եւ մէջը կը մնար. ամբողջ Ա-

ւետարանէն՝ Պետրոս Առաքեալի՝ Մաղքոսի ականջը կտրելու համար, սուրը քաշելէն զատ շատ բան մը չէր գիտեր (*) :

Շատ կանոնաւոր ու համերաշխ (**) ընթացաւ գիւղապետներու միաբանութիւնը պատերազմական կարգադրութիւններու մասին եւ երկու ժամ վերջ, ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշեցինք ,–

Ա.– Մինչեւ վերջին շունչ կռուիլ Թուրք բռնակալութեան եւ անոր անարդար օրէնքներուն դէմ, ձեռք բերելու համար անտեսական ու քաղաքական ազատութիւն :

Բ. Զինուել ու չզարդել Թուրք գիւղացիները, եթէ իրենք չըլլան նախայարձակ, եթէ համերաշխ ըլլան մեզի հետ եւ կամ գոնէ չեզոք մնան :

---

* Տասը տարի առաջ, Զէյթունցի քահանայ մը գացած է Արաբկիր քաղաքը եւ ուզած էր քարոզել եկեղեցիին մէջ, բայց չէր կրցած բան մը հասկցնել հայերէն լեզուով : Խոստովանած էր որ հայերէն չգիտնալուն համար, թուրքերէն լեզուով պիտի քարոզէր յաջորդ Կիրակի : Եւ սակայն նոյն Կիրակին, բնաւ չէր յաջողած խօսիլ թուրքերէն : Այն ատեն խեղճ քահանան կաս կարմիր կտրած կը յայտարարէ · «Օրհնած ժողովուրդ, հրացան սրբելէն, վառօդ բռնկեցնելէն ու սուր խաղցնելէն ժամանակ չենք գտներ, որ քարոզ խօսիլ սորվինք» : Այս արիական խոստովանութեամբ իր յաջողութիւնը շատ մեծ եղած է :

** Այս պատմութիւնը գրած ատենս փափաք ունեցած եմ անհատներու լուսագոյն կողմը գրել, ցեղին լուսագոյն յատկութիւնները ցոյց տալու համար· բայց դժբախտաբար անկարելի է լռելեայն անցնիլ՝ սխալ, անհիմն ու զրպարտիչ տեղեկութիւններու մասին, որոնք տպագրուեցան մեր դէմ եւ այս ժողովի մասին, դիտումնաւոր եւ կուսակցական չարամտութեամբ կամ քանի մը անձանց փառամոլական ստայօդութեամբ :

1903ին փարիզի մէջ տպուեցաւ «Զէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն» անունով երկու հատոր գրքոյկներ, ստորագրութեամբ Մնացական Վարժապետ Սէմէրճեան անուն 70 ամեայ ծերունիի մը : Այս բարի ծերունին զոր ուրախութիւնը ունեցայ ճանչնալու Աղեքսանդրիոյ մէջ 1905 թուին, նիւթապէս կախում ունէր Բարթողիմէոս Վարդապետէն, որ Աղեքսանդրիա ապաստանած էր եւ կը փափաքէր որ օգնէի իր վանքի շինութեան : Ծերունի Մնացական ապստամբութեան ատեն չէր գտնուեր Զէյթունի մէջ եւ ոչ ալ շրջակաները· իր առած ու նկարագրած տեղեկութիւնները, որպէս թէ՝ Տէլի Աբբին անուն հայ մը զիս հարցաքննած է երկարօրէն եւ թէ ժողովին նախագահած է Բարթողիմէոս Վարդապետ Հազար Իշխան Շորվոեանի հրամանով, կամ Նազարէթ Իշխան իր ձեռքերը համբուրած . ասոնք պարզ ցնդաբանական եւ անհիմն վէպեր են : Ճարտարօրէն հնարուած այս սուտերը, չարամտութեամբ գրուած են, նախ Բարթողիմէոս Վարդապետի փառամոլական դրդումով եւ աւելի կուսակցական ու թրքական մղումներով, որ այն ատեն կ'ուզէր անուանարկել զմեզ, յետագային մեր մէկ ձեռներէցութիւնը սպաննելու հա–

Գ. Երկու օր վերջ հայկական բանակը դրուի Շէմպէք լերան գագաթին, զօրանոցի վրայ յարձակում գործելու համար:

Ժողովը փակուեցաւ դարձեալ քայլերգներով եւ ցնծութիւններով: Իրիկնադէմին՝ Մլեհ մեկնեցաւ խումբ մը ընկերներով՝ Կապան, հալածելու համար ոստիկանները, որոնք եկած էին հարստահարելու գիւղացիները:

Հոկտեմբեր 13, Ուրբաթ առաւօտ, բոլոր գիւղացիները մեկնեցան, բերելու համար յաջորդ օր իրենց ունկմէնները(?), որոշուած բանակատեղին: Մենք մնացինք առանձին մեր խումբով:

մար: Այդ մասին ընկերս Ապահ բողոքեց «Ազատ Բեմ» թերթին մէջ եւ Բարթողիմէոս վարդապետ ինծի ուղարկեց իր լուսանկարը, որուն վրայ իր ձեռքով գրած է ինծ այնպիսի ածականներով յարգանքներ, զոր չեմ ուզեր հոս յիշել յանուն համեստութեան:

Այդ գրքի երկրորդ հատորի 7րդ երեսէն մինչեւ 40րդ երես, բացարձակ վիպական, երեւակայական անհիմն սուտեր եւ անտեղեակ եւ գործին անմասնակից անձի տեղեկութիւններ են, ինչպէս որ էր ինքը Բարթողիմէոս վարդապետը:

1. Ժողովը կը նշանակէ Սեպտեմբեր 16ին, երբ ես այդ թուականին տակաւին Այնթապ կը գտնուէի եւ հանգանակութիւն կ'ընէի: Այս երկուքին համար տպեցի Ապահի եւ Մարաշի Մասնաճիւղի նամակները, որոնք դեռ քովս են, հաստատելու թուական սխալները:

2. Տէլի Արթին ըսուած խմբապետը՝ Աւազ-Կալցի քաջ հայ մըն է, որ ոչխարէ մը աւելի լեզու չունէր եւ գառնուկի պէս հետեւեցաւ մեզ Բերդուս Չայի պատերազմին:

3. Բարթողիմէոսի թոյլերանութեան ոչ ոք կը վստահէր եւ երբէ հանդիպեցաւ Հազոր Իշխանին, այն ալ եղաւ մեր շնորհիւ: Այս ծերունի Իշխանը, ես նշանակած էի երեք տարի առաջ պատուոյ նախագահ մեր Մասնաճիւղին եւ Հըռաչեայ Մարալ զայն տեսած էր քանի մը անգամ տակաւին չնանչցած Բարթողիմէոսը:

4. Նազարէթ Իշխանի ներկայութեան, ոչ մէկ գիւղապետ կը համարձակէր հարցաքննել զմեզ եւ բացի այդ պիտի չթոյլատրէի ոեւէ մէկուն, այդ տեսակ զոռոզ յանդգնութիւն մը եւ այն ալ Գարանլըգ-Տէրէյի մէջ, երբ շուրջս ունէի 100էն աւելի կտրիճներ, Կիլիկիոյ զանազան մասերէն եւ լաւագոյնս զինուած: Նազարէթ Իշխան՝ ջերմեռանդ կրօնասէր, բայց վարդապետի ու մանաւանդ տգէտ վարդապետի ձեռքը պագնող մէկը չէր: 1910ին երբ Բարթողիմէոս վարդապետ դարձած էր Զէյթուն, Նազարէթ Իշխան զայն պատկեցուցած էր Վանքին մէջ եւ քոնի առած էր գրպանէն 200 ոսկին զոր նուիրած էր Աղեքսանդրիացի Աբրահամ Փաշա Բարթող, յայտարարելով որ՝ քանի որ մուրացած էր իրենց անունով, իրենցն էր:

5. Մեզ կը ներկայացնէ 6 պետեր, որ սխալ մըն է, անոր համար որ Մարսիլիա նկարուած մեր խմբանկարը վեց հոգի էինք, բայց այդ վեցերը չէին ամբողջ ապստամբութիւնը կազմակերպողները: Անոնցմէ երկուքը՝ Նշան Ղազա-

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԲԵՐԴՈՒՍ ՉԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ - ՋԷԼԼԱՏԻ ՄԱՀԸ

Թելադրուած Մարաշի Մասնաճիւղէն, մեր առաջին գործը եղաւ ուղարկել, Ուրբաթ առաւօտ, Հոկտեմբեր 13ին, ճարպիկ մէկը, որ երթար լրտեսել Էսքէրլի (կը նշանակէ ջորի հեծնող) զինուորները, որ պիտի գային Զէյթուն եւ գտնել զանոնք Բերդուսի կողմերը: Այս ձեռնարկին համար ներկայացաւ մեր անձնուրաց ընկեր Գրիգոր Տէմիրճեան, որ Մարաշցի էր եւ Թողուց Այնթապի Գոլէճը ու հետեւեցաւ ինծի: Քիչ մը պաշարով մեկնեցաւ Մարաշ, Ախըր-Տաղի ճամբով: Դժբախտաբար, այդ օր տեղի ունեցած էր ջարդ Մարաշի մէջ եւ մեր ընկերը՝ իյնալով Թուրքերուն ձեռքը, ողջ-ողջ կաշին քերթած էին: Այդ օր առաջին զոհն էր որ կու տայինք: Երկրորդ մըն ալ կու տայինք Մարաշի հարաւային եղերքը: Այնթապի ընկերներ՝ կ'ուղարկեն Մարաշ, կարիճ սուրհանդակ մը, որ կու գայ իր ջորեպան, խաթէրլիներու հետ: Մարաշի եղերքը, Գաւուր Պէյլի պարտէզին քով, Թուրքեր հայ մը կը սպաննէին, մեր ընկերը չդիմանալով՝ կը բողոքէ թէ՝ ինչո՞ւ կը սպաննէին անմեղ մը: Թուրք զինուորները կը շրջապատեն զինքն ալ սուիններով: Մեր ընկերը նամակը բզիկ բզիկ ընելով կուլ կու տայ: Խաթէրլիներ սուինահար կը նահատակեն զայն: Դժբախտաբար անունը մտքէս ելած է այդ հերոսին, պատմութեան ճակատը դնելու համար:

Մեր ժողովին լուրը առած ու վրդոված էր Զէյթունի կառավարութիւնը. ասիկա քանի մը անգամ հեռագիրներ փոխանակած էր ուղղակի Բարձրագոյն Դրան հետ: Գիւղապետներու մեկնելէն ետք

րոսեան եւ Կարապետ Սուքիասեան քաջ ասպատակներ էին, բայց ոչ պարագլուխներ, այլ զիս դարմանելու համար ինծ ընկերացող թիկնապահներ: Ապստամբութեան պարագլուխները ինծ հետ պէտք է հաշուել արդարօրէն՝ Հրաչեան, Միհրան Գայեանը, Ապահը, Մլեհը եւ Աւլանը: Կարապետ Սուքիասեանը, դեռ այդ օր անծանօթ էր մեզ եւ գոյութիւն չունէր. հայ կամաւոր մըն էր Հալէպի Մասնաճիւղին կողմէ, որ պիտի գար երկու օր վերջ:

Վերջապէս թուականներու արտառոց սխալը, որոշապէս ցոյց կու տայ Սէմէրճեանի եւ Բարթողիմէոսի վրան բաց եւ շինծու սուտերը: Ընդհ. ժողովը կը ներկայացնեն Սեպտեմբերի 16ին, Բերդուս Չայի կռիւը 26ին եւ Նոյեմբեր 17ին զօրանոցի գրաւումը:

Մինչդեռ ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցաւ Հոկտեմբեր 12ին, Հինգշաբթի օր, Բերդուս Չայի պատերազմը Հոկտեմբեր 15ին, Կիրակի օր եւ զօրանոցի գրաւումը Հոկտեմբեր 18, Չորեքշաբթի օր: Ունին մէկ ամսուան անհիմն եւ անտեղեակ սխալներ: Այս չափը կը բաւէ լուսաբանութեան համար:

նամակ մը ստացայ Անդրէասենք գիւղէն Խաչեր Քէհեա Կարապետեանի ձեռօք եւ կը խնդրէր որ ընկերանայի իրեն եւ երթայի Անդրէասենք գիւղը, որ ինձ կը սպասէին Ջէյթունի կառավարութեան կողմէ եկած երեք հայ պատգամաւորներ, որոնք կը ցանկային բանակցիլ մեզ հետ եւ հաղորդել ուրախալի լուրեր:

Ձիս հեծած՝ շուտով գացի վերոյիշեալ գիւղը, որ հազիւ թէ կէս ժամ հեռաւորութիւն ունէր: Պատգամաւորները երեք հոգի էին, Տէր Կարապետ քահանայ Երկայնեան, Աստուր Աղա Եղեկիէլեան եւ տնօրէն-ուսուցիչ Աւետիք Կիւխանեան, ատենադպիր Հնչակեան Մասնաճիւղին: Զարմանքով ու կասկածանքով տեսայ հռչակուած քահանան, որ այս անգամ եւս կ'աշխատէր ձգել ժողովուրդը կառավարութեան ծուղակին մէջ: Անոր ձեւերը, դէմքն ու տարազը ճիշդ տաճիկ դատաւորի մը կը նմանցնէին զայն: Հանեց իր ծոցէն հեռագիր մը եւ ներկայացուց ինձ Ջէյթունի կառավարիչին կողմէ: Այդ հեռագիրը կը կրէր ստորագրութիւնը Պոլսոյ Իզմիրլեան Մատթէոս Պատրիարքի, ուղղուած էր Ջէյթունի կրօնական ժողովի ատենապետին, որ ինքը Քէօսէ Մօրուք քահանան էր: Պարունակութիւնը հետեւեալն էր·

Մեր լսածին համեմատ՝ Արեգնի կողմերը խռովութիւններ տեղի ունեցած են, այս օրեր բարեգութ Սուլթանը ընդունեց գործադրել իր հայ հաւատարիմ հպատակներուն համար, բարենորոգման ծրագիրը եւ քիչ օրէն կ'իրականանայ· հետեւաբար եթէ խռովութիւնները նորէն շարունակուին, պատասխանատուն դուք էք:

Լուր ուղարկեցի եւ քիչ ետք եկան ընկերներս Հրաչեան եւ Ապահը: Ջանացինք համոզել զանոնք որ այդ հեռագիրը պարզապէս նոր ծուղակ մըն էր ժամանակ վաստկելու, զինուորական մեծ ույժ կեդրոնացնելու եւ զմեզ ջարդելու: Թէ այդ հեռագիրը լաւ միջոց մըն էր զմեզ պաղեցնելու եւ անջատելու, ինչպէս որ Մարաշի նամակին մէջ ալ գրած էին մեզ:

Բայց զգալով պատասխանատուութեան ծանրութիւնը եւ չցանկալով երեւնալ Ջէյթունի իշխաններուն քով, որպէս բանադատող ապստամբութեան առանց հիմնական պատճառներու, խոհեմութիւն համարեցի, հակառակ երկու ընկերներուս դժկամակութեան, յետաձգել ապստամբական շարժումը 12 օր, հետեւեալ պայմաններու տակ զոր գրաւորապէս յայտնեցի Թուրք կառավարիչին:

1· Տասներկու օրուան մէջ ոչ մէկ զինուոր գալու է դուրսէն Ջէյթունի զօրանոցը:

2· Ջէյթունի եւ շրջակայ գաւառներուն մէջ ոչ մէկ հայ ձերբակալուելու եւ խոշտանգուելու է:

— Օրհնած, ըսաւ Զարին ի՞նչը կ'ըլլաք որ սանկ պայման-

ներ կ՚առաջարկէք օսմանեան հզօր պետութեան, պատայ գրգռուած, գոնէ ամիս մը ժամանակ տուէք:

— Տէր Հա՛յր, բոլ, մենք հայ ենք. ութ օրէն կը տեսնուինք, ցոյց պիտի տանք ձեզ թէ Ռուբինեանց հայ թագաւորներու կողմէն կու գանք:

Եւ ընկերներուս կրքոտ ու զինական սպառնալիքներուն ներքեւ ձին նստաւ ու արագօրէն ճողոպրեցաւ: Գրողի պէս կը փախնար Հըրաչեայէն եւ Ապուճան Աւագեանէն: Իսկ մենք փութով վերադարձանք Ղարանլըղ-Տէրէ:

Կը պատրաստուէինք հրահանգներ ուղարկել գիւղացիներուն մեր նոր կարգադրութեան մասին, երբ գիւղերէն շնչասպառ հասան սուրհանդակներ, գուժելու մեզ սպանական ու ողբալի դէպքեր:

Մարաշի սուրհանդակը հազիւ թէ ճողոպրած եւ ինկած էր մեր քով ապաստանիլ: Թուրքերը կոխած էին Մարաշի չուկան ու Գարամանլը թաղը կողոպտած ու ջարդած էին հայերը. յետոյ ըսպաննած էին ճամբաներու վրայ այգիէն եկողները: Կառավարութիւնը հոն ալ հայ կրօնապետներուն հաղորդած էր նոյն հեռագիրը եւ պատուիրած՝ որ Կիրակի օր հաւաքուէին եկեղեցիներուն մէջ, մանուկներէն սկսեալ մինչեւ ծերերը ամբողջութեամբ, պիտի աւետէին բարենորոգման լուրը ժողովուրդին եւ աղօթէին Սուլթանի արեւշատութեան համար: Կառավարութեան նպատակն էր հայերը ամբողջութեամբ վառել եկեղեցիներու մէջ: Բայց խնդիրը չեղած էր ծրագրէն:

Հոկտ. 12, Հինգշաբթի գիշեր, Հալէպէն եկող երկու հայ կամաւորներ՝ Կարապետ Սուքիասեան եւ Բենիամին Պէտէվեան անուն, կու գային Զէյթուն: Իրենց կ՚առաջնորդէին Մարաշի ընկերներէն Յարութիւն Տիլլօեան եւ Արմենակ Արըզեան եւ Մարաշի հարաւ-արեւմտեան եւ հիւսիսային շրջանը բոլորելով կ՚անցնէին Գարամանլը արուարձանին եզերքէն:

Բենիամին, կարճահասակ եւ փոքր, պէտքի մը համար ըզբաղած էր, երբ հսկայ Թուրք աւազակ մը, Կէօմլէքչիօղ Օղլու Մէհմէտ անուն, կը ձերբակալէ զայն, բռնելով թէ վառօդ կը փախցնէր: Բենիամին օգնութիւն կը պոռայ: Կարապետ Սուքիասեան կը հրամայէ Թուրքին թողուլ պատանին: Բայց նա կը մերժէ. Կարապետ՝ դաշոյնով կը պատռէ վերէն վար Թուրքին փորը եւ աղիքները թափելով կը տապալի գետին: Եղբայրը՝ Հաֆըզ ու բարեկամները Մէհմէտ Օղլու Ալի եւ Իպրահիմ Պին Եուսուֆ օգնութեան կը փութան, բայց Տիլլօեան եւ Արըզեան կը դանկոտեն զանոնք ու կը սպաննեն: Այն օր մեզմէ երկուք, Թուրքէն չորս: Սկզբնաւորութիւնը գէշ չէր: Կարապետ եւ Բենիամին ապահովօրէն եկան մեզ գտնել Բերդուս-Զայ:

Բայց աւազակին հայրը, Ուրբաթ առաւօտ, անհամբեր վրէժ լուծելու համար, հաւաքած էր մահմետական ամբոխը եւ յարձակած

առաջին անգամ իր Գարամանը Թաղի հայերուն վրայ եւ ալ անկէ ետք կոտորածը շարունակուած էր:

Զէյթունի սուրհանդակը կը յայտնէր որ գիշեր առեն 200 զինուորներ եկած էին գաղտնի եւ մտած Զէյթունի զօրանոցին մէջ:

Աղալը գիւղը եկած էր Հաճընի կողմերէն հարիւրապետ մը՝ իր կնկան, երկու մանչերուն եւ ծառային հետ: Անիկա գրգռած էր Կոկիսոնի չէրքէզներն ու Թուրքերը եւ Մարաշ կ'երթար զօրք բերելու ջարդի համար: Այս սպառնալիքը անխելքօրէն ըրած էր հայերուն: Անոնք լուր կը ղրկեն Ֆռնուզ եւ մեր ընկեր Զէնիկէօղեան Հաճի Պետրոս կը հանի իր խումբով: Կը սպաննեն հարիւրապետը, երկու զաւակները եւ ծառան. կնիկը աչքին առջեւ իր ձեռքերով կ'անճիտէ զանոնք եւ կինը պատուով կը ճամբէ Մարաշ:

Ամենէն վերջ նամակ մը հասաւ Արեգնի գիւղապետ Խաչեր Քէհեայէն՝ հետեւեալ պարունակութեամբ. «Բազմաթիւ կանոնաւոր ու անկանոն զօրքեր եկան մեր վրայ եւ վառեցին Ջահանի հարաւային ափին վրայ գտնուած մեր տուները, մեր գոյութիւնը անստոյգ է, եթէ շուտով օգնութեան չհասնիք»:

Ալ յայտնի էր կառավարութեան խաղը. պէտք որ եթէ հինգ օր եւս սպասէինք, մահ էր մեզ համար:: Փոխեցինք մեր որոշումները եւ հրաւիրագրեր ուղարկեցինք ամէն կողմ, յաջորդ օր դիմելու Արեգին եւ հաւաքուելու Զախըր-Տէրէյի մէջ: Առաջին անգամ ճամբայ ելանք մենք դէպի հոն: Մեզի հետ էր Հաճի Մարտիրոս Շատալադեան իր երեսուն ռազմիկներով:

***

Հոկտեմբեր 14, Շաբաթ առաւօտ, հասանք Զախըր-Տէրէ, հոն հաւաքուեր էին արդէն 200ի չափ Արեգնցիներ, կէսը զինուած ու կէսը՝ անզէն: Կէսօրուան դէմ հասան Թէլէմէլիքէն ու Ֆռնուզէն Տէր Մարտիրոս քահանայ եւ գիւղապետ Եղիա, իրենց խումբերով 40 հոգիէ բաղկացած: Ժամը 2ին հասաւ Աւագ-Կալի խումբը, նոյնքան հոգիէ բաղկացած, առաջնորդութեամբ Տէլի-Արթինի. անոնց հետն էր նաեւ Զէյթունէն Մխսի Փանոս Տամ-Քէյիշեանը, իր փոքրիկ խումբով: Ամէն խումբ կու գար կարմիր դրօշակ մը պարզած, որուն կը դիմաւորէին՝ 5 վայրկեան հեռուն, արդէն հաւաքուած խումբերը: Իրիկուան ժամը 5ին հասաւ Նազարէթ Իշխանը 65 ռազմիկներով, ան՝ ձի նստած էր խրոխտ ու զուարթ կերպով, երկու կողմերն ունենալով իր եղբօր՝ Պապիկ Փաշայի երկու որդիները, Աւետիս ու Աւետիքը: Հայկական խումբը ողջունեց զանոնք կեցցէներով:

Ռազմիկները խումբ խումբ տեղաւորեցինք, ձորահովտին մէջ զանազան կէտերու վրայ, իրենց խմբապետներով: Հրճուալի տե-

սարան մը կը ներկայացնէր անոնց պարն ու խինդը. խորոված, այծերու ճենճերային հոտը՝ ամբողջ մթնոլորտը լեցուցած էր: Ամէնքն ալ հարսանեկան հրաւիրեալներու դէմքեր ունէին եւ ոչ մեռնելու գացողներու տխուր երեւոյթը:

ՆԱԶԱՐԷԹ ԻՇԽԱՆ ԵՆԻՏԻԻՆԵԱԵԱՆ

Քանի մը բլուրներ կը խափանէին մեզմէ թշնամիներու տեսութիւնը: Այդ բլուրներու հարաւային ստորոտէն կը հոսէր կարկաջներով Ջահանը, սահման գծելով մեր եւ Թուրքերուն միջեւ: Երկու հարիւր էնճէզէյի զինուորներ վրան զարկած էին կոնաձեւ բլուրի մը վրայ, Բերդուս–Զայի եւ Ջահանի միացման թերակղզիին վրայ, մերձ Թրքական Մապըթլը գիւղին: Հարիւրաւոր Սօֆթաներ լեցուած էին այնտեղ, կ'երթային ու կու գային խուռներամ ամբոխի մը հետ: Զէնքեր ու ռազմամթերք կը բաշխէին անոնց: Բանակատեղին բերդի մը ձեւն ունէր. հարաւային կոնակին վրայ կը բարձրանային Ախըր–Տաղի բարձր եւ անտառապատ լեռները: Մարաշէն եկող պողոտան՝ որ կ'երթար դէպի Զէյթուն եւ Ալպիստան, կ'անցնէր այդ լերան ստորոտէն եւ բլուրի մէջտեղէն, ձեւացնելով փոքրիկ եւ նեղ կիրճ մը:

Առաջին գործերնիս եղաւ ուղարկել խումբ մը երիտասարդներ, որոնք գացին եւ կտրեցին Զէյթունէն Մարաշ եւ Ալպիստան գացող հեռագրաթելերը եւ ապա գումարեցինք պատերազմական խորհուրդը: Ոմանք կը պնդէին պատերազմ չընել Զէյթունէն դուրս, յիշելով Զախըր–Տէրէյի պատմական աղէտը. կը պնդէին որ հոն թողունք խումբ մը երիտասարդներ, որպէսզի զբաղեցնէին թշնամին եւ մենք ջանայինք նախապէս գրաւել զօրանոցը: Խաչեր Քէհեան կը հակառակէր այս գաղափարին եւ կը յամառէր յարձակում գործել նոյն

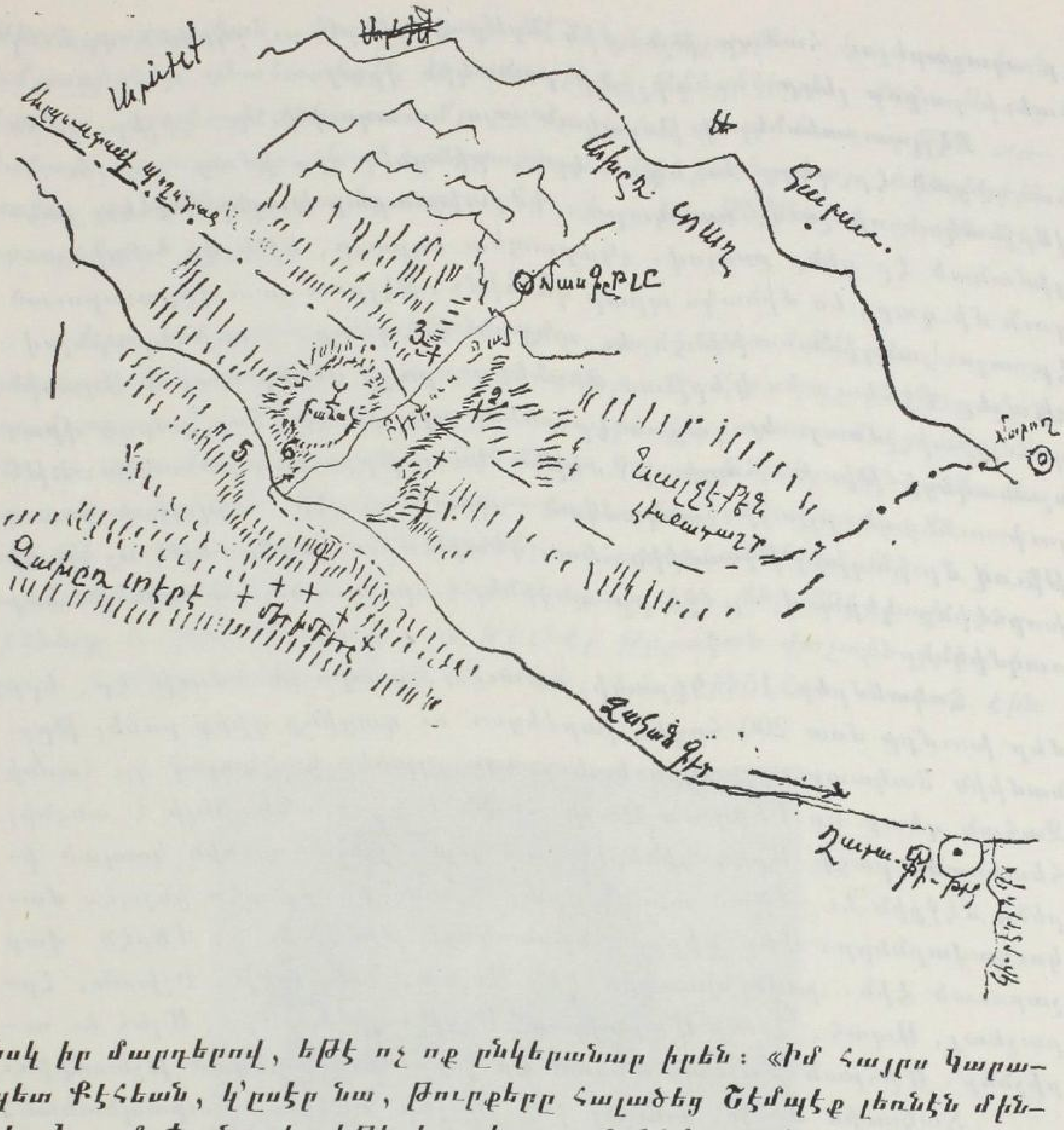

իսկ էր մարդերով, եթէ ոչ ոք ընկերանար իրեն: «Իմ հայրս Կարապետ Քէհեան, կ'ըսէր նա, Թուրքերը հալածեց Շէմպէք լեռնէն մինչեւ Իսլամ-Փունարի. եթէ ես դետը չանցնեմ ու չհալածեմ դանոնք մինչեւ Մարաշ, պէտք չէ որ ապրիմ այլեւս աշխարհի վրայ»:

Վերջապէս ուղեցինք յարձակում գործել, սարսափը մենք տալու թշնամիին. Զէյլատ կը պնդէր, որ «լաւ էր, որ մենք երեւայինք զօրաւոր առաջին անգամ եւ վախ ազդէինք թշնամիին. վախնամ պատերազմ չըրած՝ այս գիշեր կը փախին այդ զօրքերը», կը յաւելուր նա: Կէս գիշերին՝ ամէն կողմ լռութիւն տիրեց, թշնամին մեզ սարսափեցնելու համար, հարիւրաւոր կրակներ վառեց շրջակայ բըլուրներուն վրայ, սակայն մենք շարունակեցինք մեր կարգադրութիւնները, անշփոթ եւ անվարան: 150 ռազմիկներ յանձնեցինք Զէյլատի, Խաչեր Քէհեայի, Տէր Մարտիրոսի եւ Միքայէլեան Փանոսի հրամանատարութեան ներքեւ, որպէսզի գիշեր ատեն դետն անցնին եւ պաշարեն թշնամին առջեւէն ու կռնակէն: Սակայն, ափսո՜ս որ դետը կը ներկայանար մեզ աւելի մեծ թշնամի մը քան Թուրքերը: Բացի Արեգնցիներէն, միւս հայերը լողալ չգիտնալով, 47 հոգի միայն կարողացած էին անցնիլ զայն եւ իրենց թիւը անբաւական

էր պաշարելու համար Թշնամին երեք կողմերէ ու չկրցան գրաւել ետեւի բարձր լեռը, որ կ'իշխէր բանակին վրայ:

Ջէլլատ տեսնելով Թուական այս նուազութիւնը, գիշեր ատեն ետ անցած էր գետը եւ եկած էր արթնցնել զիս իմաց տալու եւ վերջնական որոշումս առնալու: Դժբախտաբար Խաչեր Քէհեա յանդիմանած էր զինք ըսելով. «Կարապետ եղբայր, եթէ կը փախնաս, դուն մի գար, ես մինակս պիտի կռուիմ»: Ջէլլատ շատ վիրաւորուած էր այս յանդիմանութենէն եւ անցած էր գետը, յայտարարելով. «Խաչեր Քէհեա, ես կ'երթամ մեռնելու, բայց վերջը պարոն Աղասին գոհ պիտի չմնայ» եւ գացած էր բռնել այն դիրքը, զոր քարտէզի վրայ նշանակեցի թիւ 6, հազիւ 30 մեթր հեռու Թրքական բանակէն: Եթէ լուր ունեցած ըլլայի, անկասկած պիտի չուզէի այդպիսի նուազ թիւով մը բաղխիլ Թշնամիին հետ, գետին միւս կողմը, եթէ ոչ պիտի խորհէինք կերպով մը ջուրը անցընել որոշուած քանակութեամբ ռազմիկներ:

Հոկտեմբեր 15, Կիրակի առաւօտ, տակաւին մութ էր, երբ մեր խումբը մօտ 260 հոգի, շարժեցաւ ու գացինք դիրք բռնել Թըշնամիին ճակատը, բլրակին ետեւ. այդ բլրակը ցածնալով կը հասնի Ջահան գետը որ Բերդուս Չայի հունն է, զոր անկարելի է անցնիլ հետիոտն, բացի Աւեդնցիներէն որոնք միշտ տիկ ունին կապած իրենց մէջքին եւ հեծած անոնց վրայ՝ կ'անցնին այնպէս ինչպէս մակուկավարները: Մեր դիրքը նշանակեցի թիւ 4 եւ 5: Վերէն վար շարուած էին. քովս պառկած էին Ասլան, Նազարէթ Իշխան, Հըրաչեայ, Ապահ, Հաճի Մարտիրոս, Այնթապի խումբը, Մլեհ եւ ուրիշներ: Միհրան Գայեան անցած էր ջուրը եւ մօտեցած Թշնամիին:

Տակաւին մութ, տեսայ թէ Խաչեր Քէհեա Կարապետեան, հաստ պարան մը ձեռքին, կը յառաջանար դէպի ինձ եւ ձեռքը վրաս դնելով կը ցանկար քաշել զիս ձորակին մէջ եւ կապել մացառին: Նախ զարմացայ եւ կարծեցի թէ կատակ մըն էր ըրածը. բայց տեսայ թէ այդ վիթխարի մարդուն դիտումները լուրջ էին:

— Քէհեա՛, խենթեցած չէ՞ք հարցուցի իրեն քիչ մը զայրացած:

— Ո՛չ, պատասխանեց. քու նետած կապարդ հարամ թող ըլլայ. անոր փոխարէնը ես պիտի նետեմ, պէտք չէ որ վտանգ մը հասնի քեզ: Դուն մեր գլուխը եւ բարոյական կապը եղար, եթէ մեռնիս, մենք իրար կ'իյնանք: Որքան որ ալ աշխատեցայ թէ ինքզինքս վտանգի պիտի չենթարկէի, չուզեց հաւատալ, մինչեւ որ Նազարէթ Իշխան խոստացաւ իրեն, հսկելու իմ վրաս:

Այդ օրէն, այս պարզ գիւղացին, իրենց յատուկ փորձառական ողջմտութեամբ կը ճշդէր դիրքս: Չեմ գիտեր թէ քանի՞ Թուրք սպաննուեցան ընկերներուս ձգած կապարներէն, բայց գիւղացի զօրապետը, շատ արժէք կու տար եւ կը գնահատէր մեր ղեկավարու-

թեան բարոյական կողմը, քան թէ՝ յետագային՝ կուսակցական խմբագիրներ ընահատեցին Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ: Ասոնց համար, որպէսզի մէկը բան մը ըլլայ, գոնէ տասը հատ հրթիռ արձակած ըլլալու էր, կամ սուրը քաշած Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիին առջեւ լուսանկարը քաշել տալու էր, իսկ թէ Զէյթունի զօրանոցին դուռը եղած ըլլար:

***

Երբ նշմարելու աստիճան լոյսը բացուեցաւ, Զէլլատ տուաւ պատերազմին առաջին յայտարար նշանը: Թուրք պաշ-չավուշ մը, բարձրացած էր էզէնը կարդալու: Հազիւ թէ արտասանեց «Ալլահ էք...» պէր մանիկը փորին մէջ մնաց Զէլլատի կապարին հետ եւ գլտորեցաւ գետին: Եւ իսկոյն հրացաններն սկսան գործել: Եւ տեսայ թէ շատ ցանցառ էին մերիններուն արձակածները: Թիւ 1 եւ 2 բարձրավանդակներուն վրայ կեդրոնացած էին մեր 40ի չափ ռազմիկները եւ թիւ 3ի դիրքը, որ կ'իշխէր Թրքական վաշտին վրայ եւ որուն համար սահմանած էի 75 հոգի, հոն չէին: Հոն նստած էին

ՄԻՀՐԱՆ ԳԱՅԵԱՆ

միայն քաջօրէն եւ յամառօրէն մեր ընկեր Միհրան Գայեան, Սրբեգընցի Պապիկ՝ ուրիշ հինգ ընկերներով: Իսկ մեր խումբի ոչ-զինուորական հրացանները, որոնք մեծամասնութիւն կը կազմէին, ոեւէ

օգուտ չունէին, քանի որ մեր միջոցն էր 5–600 մեթր։ Թուրքերը քիչ մը առեն իրար անցան, բայց իրենք եւս սկսան պատասխանել մեր հրացաններուն. Ճշմարտութիւնը գրելու համար ունէին շատ կորիճ եւ յանդուգն հարիւրապետ մը։

Մեր Պատերազմական Խորհուրդի միահամուռ կարծիքն էր թէ պիտի կրնայինք յաղթել կէս ժամուան մէջ. իրաւ պիտի ըլլար՝ եթէ որոշուած խումբը ջուրն անցած ըլլար ամբողջութեամբ։ Խաչեր Քէհեա արհամարհած էր թշնամիի աննշան թիւը եւ սխալած։ Պատմութիւնը միշտ կը կրկնուի. ով որ արհամարհած է թշնամին եւ ձեռք չէ առած անհրաժեշտ միջոցները յաղթելու, ձախորդութեան առաջնորդուած է։

Պատերազմը կէս ժամ տեւելէն ետք, Նազարէթ Իշխան, անհանգիստ յաղթանակի ուշանալու մասին, ոտքի կանգնեցաւ մոլեգնած եւ սկսաւ բլուրն ի վար արշաւել պոռալով. «Տղա՛ք ի՞նչ կեցեր էք կնկայ պէս, ետեւէս եկէք»։ Հեծաւ իր ձիուն վրայ եւ ուրիշ քանի մը ձիաւոր ընկերներով թումբ կազմեց գետին մէջ եւ 60 կորիճներ յաջողեցան անցնիլ գետը։ Կուրծք տուին անհամար գնդակներու եւ հասան հայ մարտիկներու ետին, բայց շատ ուշ էր ելլելու թիւ 3ի դիրքը, որ թէ բարձր էր եւ թէ 200 մեթր բաց եւ լայն ձորահովիտէն անցնելու էր։ Ինքը՝ Նազարէթ Իշխան, առանց թեքելու իր գլուխը, հասաւ այն մայրի ծառին տակ ուր կը կռուէր Զէյլատ՝ Խաչեր անուն Զէյթունցիի մը հետ։

Պատերազմը շարունակուեցաւ կատաղութեամբ. վերջին պահուն օգնութեան հասաւ Զէյթունէն փոքրիկ խումբ մը, Կարապետ Տէր Յակոբեանի առաջնորդութեամբ. անիկա ալ յաջողեցաւ անցնիլ գետը։ Երեք ու կէս ժամ ետք՝ թշնամին թուլցած, քակեց երկու վրան, եւ կը պատրաստուէր փախչիլ, երբ մեր ընկերներն ալ սկսան կռիւը դանդաղեցնել, ռազմամթերքն սպառած ըլլալով։ Հազիւ թէ օգնութիւն հասցուցինք եւ յաղթանակը պիտի որոշուէր, լեռներէն վար թափեցան 3000 Բերդուսցի թուրքեր, որոնք պահուած մայրի անտառին մէջ, կը վարանէին միջամտել եւ կը սպասէին յարմար ժամուն։ Անոնք պաշարեցին մեր 7 ընկերները թիւ 3 դիրքի վրայ։ Վնասակար էր այլեւս պատերազմը շարունակել այդ անհամեմատ ոյժին դէմ։ Նշան տուի մերիններուն նահանջելու։ Հազիւ թէ անոնք իջան Բերդուս Չայի աւազուտ անկողնին վրայ, որ ունէր 200 մեթր լայնք, թուրքեր դուրս նետուեցան իրենց մարտկոցներէն եւ իրենք սկսան յարձակում գործել։ Մեր ընկերներուն կոտորուիլը անխուսափելի էր։ Մեր կողմի ընկերները, լաւագոյն զինեալները, յառաջացան գետափին եւ մացառներու ետեւէն կարկուտի պէս գնդակներ մաղեցին։ Սպաննուեցան շատ թուրքեր եւ ստիպուեցան իրենց ուշադրութիւնը դարձնել մեր կռուող խումբին վրայ։ Մեր նահանջող ընկերները անվտանգ ու ապահով անցան գետը եւ ապաստանեցան

մեր քով, պատերազմը դադրեցաւ, անորոշ եւ երկուստէք շատ գոհ։ Չյաղթեցինք, պարտութիւն մըն էր․ բայց կրնար աւելի աղիտալի ըլլալ։

Չորս ժամ պատերազմի միջոցին՝ թշնամիներէն մեռած էին 33 հոգի եւ քանի մը տասնեակ վիրաւորուած։ Մեզմէ 3 հոգի ինկած էին թշնամիի կողմը եւ չորս հոգի ալ վիրաւորուած եկան։

Մեռնողներէն մէկն էր Ջէլլատը։ Այն ծառին տակ ուր նստած էին ինքը, Նազարէթ Իշխանը քանի մը ընկերներով եւ կը կռուէին շատ մերձ թշնամիին, մեծ ուշադրութիւն գրաւած էին իրենց զին-ւորական զէնքերու եւ համազգեստի պատճառաւ։ Թշնամիներ կը գուշակէին թէ կարեւոր պարագլուխներ ըլլալու էին։ Ջէլլատ իր 150 փամփուշտները արձակելէն յետոյ, ընկերներէն Խաչեր, առա-ջարկած էր որ հեռանար․ բայց պատասխանած էր նա․ «Ամօթ չէ՞ որ հեռանամ, քանի որ դեռ ութ փամփուշտ ունիմ» եւ շարունակած էր կռիւը եւ 18 հարուած եւս արձակած էր Խաչերի կայծքար հրա-ցանով, երբ Խաչեր մեկնած էր անոր պարապ մարթինով։ Ամենէն ետք, ռազմամթերքը հատած՝ որոշած էին նահանջել։ Նազարէթ Իշխան ձի նստած պահուն, զարնուած էր ձախ ոտքի սրունքէն, բայց թշնամին դեռ երկրորդ կապարը չարձակած, ինք զայն գետին տա-պալած էր Ղարատաղ վեցհարուածով եւ համարձակ անցած գետը։ Բայց Ջէլլատ զարնուեցաւ աջ ազդրի երիկամունքի քովէն եւ մայրի ծառի մը պէս գետին չրջեցաւ։ Թշնամիներն իսկոյն հասան, կտրե-ցին գլուխը եւ Մարաշ տարած էին որպէս իմ գլուխս եւ պտտցուցած էին շուկային մէջ ու դրամ հաւաքած, յետոյ հասկցած էին իրենց սխալը։ Ռէմզի Փաշա մունետիկով յայտարարած էր այն ատեն եւ 40 հազար ոսկիի աճուրդի դրած իմ գլուխս․ Զէյթունի մէջ ոչ մէկ հայ գտնուեցաւ որ շլլանար այդ առասպելական գումարէն եւ ու-րախ եմ որ այսօր 67 տարեկան, տակաւին իր տեղն է այն։

Ջէլլատ՝ բարձրահասակ եւ յաղթանդամ ասպետ մըն էր․ սեւ աչք, սեւ յօնք, նորաբոյս ընչացքով, ու քիչ մը լայն թաթարական դէմքով հազիւ 22 տարեկան էր։ Բայց հակառակ տարիքին, կեանքի փորձառութիւնները հասունցուցած էին զինք։ Կոկիսոնի Տաշ-Օլուգ գիւղը ծնած էր եւ իր աւազանի անունն էր Կարապետ Ղըր-Փանոս-եան։ Երեք ու կէս տարիէ ի վեր փախստական դարձած էր իր գիւ-ղի շահամոլ Տէր Մարտիրոս քահանայի պատճառաւ։ Հազիւ 18 տա-րեկան՝ Ատանայէն եկած էր ամուսնանալու համար։ Օրէն առաջ սը-խալ մը գործած էր․ իր նշանածը խոստովանութեան մէջ յայտնած էր ծերունի քահանային։ Ասիկա երկու ոսկի ուզած էր Ջէլլատէն պսակելու համար։ Երբ անիկա գայթակղած մերժած էր, քահանան հրապարակած էր խոստովանութիւնը։ Կարիճ տղան սպառնացած էր լեզուն քաշել։ Գիշեր ատեն կը մտնէ քահանային տունը՝ զայն սպաննելու։ Դժբախտաբար քահանայի տղուն հարսը՝ վախէն կը վի-

մէ։ Գիւղացիք կը միջամտեն եւ կ՚ազատեն քահանան։ Բայց այս չահամոլը փոխանակ անուշի կապելու կ՚երթայ գտնել գիւղապետ Քիրիշճեան Կարապետը, որուն հետ միասին կ՚երթան բողոքելու Կոկէսանի կառավարիչ Ֆէրզի Պէյին։ Անիկա կու գայ հարիւրապետ Չէրքէզ Ասլան Աղային հետ զինքը ձերբակալելու քսան ոստիկաններով։ Կարապետ կը դիմադրէ. կը սպաննէ երկու ոստիկան եւ մնացածները կը փախցնէ եւ ինքն ալ կ՚ըլլայ փախստական։ Կ՚անցնի Հաճըն եւ կը պահուի ազգասէր հայու մը՝ Բէճէպեան Համբարձում Աղայի ագարակը, Խաստախանէ գիւղին մէջ։ Ամիս մը վերջ լրտեսուելով չէրքէզներէն կը հեռանայ. կը սպաննէ ոստիկան մը, կ՚առնէ անոր ձին, զէնքը եւ համազգեստը եւ կը միանայ Սիսի մէջ համբաւաւոր աւազակ չէրքէզ Տէլի Մէհմէտին։ Կ՚երթան Ծօշլին, Հայ Լերան վրայ եւ կը միանան Քիւրտ Հասանին եւ կը կազմեն Զէլլօ անուն աւազակային խումբը որ երեք տարի սարսռացուց երեք կուսակալութիւն։

1893 թուին, Քիւրտ Հասան ձերբակալուած ըլլալով, իր ընկերները կը թողուն Կարապետը՝ ծանօթ Ղար-Օղլան (սեւ տղայ) անունով, Ամուգի դաշտին մէջ հիւանդացած՝ թուրքի մը տունը։ Թուրքերը կը նախանձէին անոր քաջագործութեան եւ ձիավարժութեան եւ գիտէին թէ կեավուր մըն էր։ Կը յարձակին եւ կը կապեն երբ հիւանդ պառկած էր եւ կը յանձնեն զայն Օսպա Պէքիր անուն ոստիկանի մը։ Բայց անոր կինը, կ՚արձակէ զինք գիշերանց, նուէր տանելով անոր ոսկեճամուկ պատմուճանը։ Յաջորդ օր կը հասնի մատուտակ հանող հայ գործաւորներու քով, որոնք կը յանձնարարեն իրեն երթալ Մուսայ լեռ եւ գտնել զիս։

Ճանապարհին բռունցքով կը կողոպտէ զինքը կապող թուրքերէն մին. կ՚առնէ անոր լաթերը, դրամը եւ զէնքը, կը մեկնի Անտիոք եւ այնտեղէն Հաճի Հապիպլի գիւղը, ուր գտաւ զիս եւ «երջանիկ էր որ իր մնացած տարի ու կէս կեանքը պիտի զոհէր իր ազգի ազատութեան համար» եւ մեռաւ հաւատարիմ իր ուխտին։

Զայն չճանչցող մը՝ առաջին տեսութեան պիտի կարծէր թէ՝ պոռոտախօս մըն էր. բայց ստուգիւ շատ աւելին կ՚ընէր, միշտ յաջող կերպով. իր վարմունքին մէջ պարզ էր եւ անկեղծ, թէեւ քիչ մը անտաշ թիւրքմէնի պէս։ Ժողովուրդը կը պաշտէր զայն եւ ինքն ալ՝ ժողովուրդը. օր մը զէնք չէր բարձրացուցած, իր աւազակութեան ամբողջ շրջանին մէջ, աղքատ մը կամ արհեստաւոր կողոպտելու. միշտ գործ ունեցած էր ոստիկաններու, հարկահաւաքներու և պետական սուրհանդակներու հետ։ Սաստիկ կ՚ատէր շահասիրութիւնն ու անբարոյականութիւնը։ Պատառ մը հացը հարիւր աղքատի կը բաժնէր։ Մինակ իր բաժինը ըլլալով՝ կարելի է 5000 ոսկի կողոպտած էր, բայց միշտ ստակ մը չէր ունեցած։ Մէկ հաւ մորթող գիւղացիին 15 մէճիտիէ մէկէն նուիրած էր։ Սաստիկ դիւրազգաց ու վրէժխնդիր էր փոքրիկ անիրաւութեան մը համար եւ չափազանց

ընկերանէր: Անիկա կը հիանար ու կը պաշտէր բոլոր քաջերը, որ ազգի ալ պատկանէին: Թէպէտ այրուբէնը չգիտցող գիւղացի մըն էր, բայց ժողովուրդի ցաւերուն համար բողոքող աւազակ յեղափոխական մը եղած էր:

Կը հաւաքէր գիւղացիները իր շուրջը եւ կը խօսէր այսպէս. «Գիտէ՞ք թէ ազատութիւն ի՞նչ ըսել է,– Կէսերնիս պիտի ջարդըւինք, եւ կէսերնիս ալ արեան շնորհիւ օր պիտի տեսնենք: Մինչեւ որ մենք մեզ համար չաշխատինք, ոչ ոք մեզ համար պիտի աշխատի: Եւրոպայի օգնութիւնը՝ մեր ոյժն ու մեր քաջութիւնն է միայն»: Անիկա կը գուշակէր իր մօտալուտ մահը եւ միշտ կը կրկնէր. «Աւազակը հինգ տարիէն աւելի չապրիր. բախտաւոր եմ որ մէկ տարիս մնաց եւ զայն ալ պիտի զոհեմ ազգիս համար»:

Պատերազմի առաջին իրիկունը կը կրկնէր. «Աչքս տնկած եմ Հարիւրապետի ձիուն ու սուրին վրայ»: Բայց խեղճ տղայ, իր ձին ալ (քիւրտէն խլածը) հոն թողուց դիակին հետ, բացի անհասելի փառքէ մը, որուն ամէնքս ալ նախանձեցանք:

Բոլոր գիւղացիները լացին անոր համար: Շատերը կը կրկնէին՝ «Երանի՜ թէ մեզմէ հարիւր հոգի մեռնէր եւ Ջէլլատը ողջ մնար»: Խաչեր Քէհեա ամենէն շատ ցաւեցաւ: Ինքն իսկ պատմեց ինձ իրենց գիշերային վիճաբանութիւնը եւ խղճի խայթը կը զգար զինք չհետեւելուն համար անոր խորհուրդին. «Երանի թէ Ասատուրս մեռնէր եւ Ջէլլատը ողջ մնար» կը կրկնէր շարունակ: Ամէնքն ալ խորապէս կը ցաւէին մանաւանդ, որ խեղճ տղան հաղորդութիւն չառած մեռաւ: Վարդապետը վճռապէս յայտարարած էր անոր, որ հաղորդ չէր տար իրեն մինչեւ որ չբերէր 30 Թուրքի գլուխ, բայց անիկա հազիւ թէ 13 գլուխ կտրած էր մէկ ամսուան մէջ, երբ իր գլուխը տարուեցաւ Մարաշ եւ դիակը ձգեցին Ջահանի մէջ:

***

Նորէն համախմբուեցանք Զախըռ-Տէրէյի մէջ եւ վիրաւորներն ուղարկեցինք իրենց տուները: Նազարէթ Իշխան միայն՝ արիւնով ծածկուած, ուրախ զուարթ էր դարձեալ եւ անթերի իր կարգադրութիւններուն մէջ: Գնդակը խրած էր ծունկի ոսկորին մէջ, կէս մը ջախջախած ձիւր, բայց դուրս չէր ելած: Խնդրեց ինէ որ զայն դուրս հանէի: Այդ քաջութիւնը չունեցայ, մանաւանդ կը վախնայի, վիրաբուժական տգիտութենէս: Արիասիրտ Իշխանը, մեր ամենուն աչքերուն առջեւ, դաշոյնը քաշեց, ճեղքեց վէրքը, ոսկորը կտրեց, կապարը քաշեց դուրս, մաքրեց ոսկորի կտորանքները, լուաց եւ պինդ մը կապելէն յետոյ բացագանչեց. «Ա՛լ աղէկցաւ»:

Մէկ ժամ հանգստանալէ յետոյ, հարիւր Արեգնցիներ թողուցինք թշնամիին դիմացը եւ կէսօրին մեկնեցանք դէպի Զէյթուն:

Խաչեր Քէհեա ղայրացած իր անյաջողութենէն, նոյն գիշեր 200 հոգիով անցած էր գետը եւ յանկարծակիի բերելով Թուրք զօրքերը, փախցուցած էր զանոնք երկու ժամ հարաւ-արեւմուտք, Նալ-Չէքէնի լեռնադաշտը: Խլած էր քանի մը հրացաններ եւ զինուորական պաշարը:

***

ԳԼՈՒԽ Է.

ՖՐՆՈՒԶՑԻՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ ՍԷԿԻ ՎՐԱՅ – ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ

Երբ մենք կը կռուէինք, Կիրակի օր, Բերդուս Չայի վրայ, նոյն օրը Ֆռնուզի մեր ընկերները կը կռուէին Սէկի վրայ: Բարեբախտաբար անոնք յաջողած էին:

Ղումարըլի քիւրտերուն ջարդը քննելու համար, եկած էին Մարաշէն, հազարապետ մը ութ ոստիկաններով եւ երկու քաղաքային պաշտօնեաներով միասին: Անոնք անցած էին Թէլէմէլիք եւ Ղումարըլու հայ գիւղերէն. կապած ու սաստիկ ծեծած էին հայ գիւղացիները, առարկելով թէ հիւրասիրած էին աւազակները (Զէյթունի խումբին համար): Տանջուածները կը դիմեն Ֆռնուզ օգնութիւն խնդրելու: 150 կտրիճներ, առաջնորդութեամբ Չինիկէօղեան Հաճի Գեորգի, հակառակ փոխ-կառավարիչ Պըլտըրեան Գէորգ Էֆէնտիի եւ Բարթողիմէոս Վարդապետի պաղատանքներուն, կը պաշարեն հազարապետը Սէկի անցքին վրայ: Միեւնոյն ժամանակ կ'անցնէին 300 չէրքէզ գաղթականներ Դամասկոս երթալու համար: Հազարապետը կը ջանայ պահուըտիլ չէրքէզներուն մէջ, բայց չի յաջողիր: Մեր ընկերները կը յաջողին սպաննել հազարապետը, վեց ոստիկանները եւ երկու պաշտօնեան: Կ'ազատի ոստիկան չաւուշ մը, Զէյթունցի Զօլաղեան Փանոս անուն, որ մեր ամենաքաջ ընկերներէն ու զօրապետներէն մին էր, եւ միւսն էր Ալպիստանցի հայ ոստիկան մը, Քէլ Մարտիրոս անուն, զոր մեր ընկերներ կ'ուզէին խառոյկի վրայ վառել, իր անցեալ չարագործութեանց ի պատիժ:

Այս վարպետորդի ոստիկանը տեսնելով որ պիտի մեռնի, կը նետուի Բարթողիմէոսի ոտքը, պաղատելով որ «Հայր Սո՛ւրբ, մեռնելէս առաջ գոնէ հաղորդութիւն տուր»: Վարդապետը՝ յուզուած՝ կը յետաձգէ վառելը, կը խոստովանեցնէ զայն եւ կը հաղորդէ: Վարպետորդի ոստիկանը տեսնելով թէ կը յաջողի իր խաղը, կը յաւելու. «Հայր Սո՛ւրբ ոտքդ պագնեմ, եօթը տարի է հաղորդութիւն

չէի առած, կ'աղաչեմ որ վեց անգամ եւս հաղորդես»։ Վարդապետը կը յուզուի այս ջերմեռանդ ապաշխարողին վրայ. եօթն անգամ կը հաղորդէ եւ դառնալով կը հրամայէ. «Տղաքս, եօթն անգամ ճաշակ առնողը քաւեալ է իր բոլոր մեղքերէն. ա՛լ աս կատարեալ հայ է եւ զայն պէտի տանինք Պարոն Աղասիի ծառայութեան»։ Ու այդպէս ալ ըրին։ Ինձ բերաւ, տակաւին մենք չհասած Շէմպէք լերան գագաթը, առաջին աւարը, հազարապետի կարմիր ձին եւ Քէլ Մարտիրոսը, որ միշտ մնաց ձիապարմանս եւ ծառաս։ Յետագային Վանքին մէջ, պաշարման ատեն, ուր երկու ամիս չկրցանք լուացք ընել, մեր ոջիլները կը քթուէր։

Այս կռիւէն յետոյ Ցանուզ իր ամբողջութեամբ, մեծով ու պզտիկով կը միանար մեզ. այլեւս չմնացին վարանողներ։ Փոխկառավարիչ Պըլըրեան Գէորգ էֆէնտի, որ զարգացած, հարուստ, բանաստեղծ հայ մըն էր, հակառակ էր մեր շարժումներուն, հազարապետի սպանութենէն յետոյ՝ հաւաքած էր ժողովուրդը եւ այդպէս խօսած.

«Թագաւոր մը կար, բայց ժողովուրդը շատ ծոյլ էր եւ չէր ուզեր աշխատիլ։ Աւազան մը փորել տուաւ. ժողովուրդը իջեցուց հոն. անոնց ձեռքերուն մէջ դրաւ մէկ մէկ դոյլ եւ ապա հոսեցուց առուն աւազանին մէջ։ Փախչելու ճամբայ չկար։ Ջուրը բարձրացաւ մինչեւ ժողովուրդին բերնին մօտ։ Անոնց կը մնար կա՛մ խեղդուիլ, կամ ջուրը պարպել։ Նախընտրեցին չխեղդուիլ եւ սկսան արագ-արագ դուրս նետել ջուրը իրենց դոյլերով, մինչեւ որ պարպեցին, ազատեցան եւ սորվեցան աշխատիլ։ Պարոն Աղասին ալ հիմակ զմեզ այդ թագաւորին պէս աւազանին մէջ իջեցուց։ Մեզ կը մնայ ուրեմն կամ ջարդուիլ եւ կամ կռուելով ազատիլ։ Ես այլեւս համախոհ եմ որ մինչեւ ետք կռուիք։ Ես այլեւս ձեզի հետ եմ»։ Եւ դարձաւ՝ ամենատաղանդաւոր, ամբասիր ու անշահախնդիր զօրավարներէս մին. չեղաւ պատերազմ մը, որուն չմասնակցէր. երբեք չլսեցի օր մը որ աւար առած ըլլայ։ Ուշ հասած ընկեր մը, բայց եղաւ մեծ հայ մը եւ հայրենասէր մը, որուն անունը հոս հաճոյքով կ'արձանագրեմ։

Անձնական ոխերիմ թշնամիներ էին ինքը եւ Նազարէթ Իշխան, երկուքն ալ պաշտօնեայ, երկուքն ալ դրդուած թուրք կառավարութեան շահադիտումներով։ Կռուած եւ գժտուած էին սիրային խնդիրներով եւ յաւէտ միացան հայ եղբայրութեան սիրով։

***

Այդ Կիրակի օր, Զէյթունի մէջ եւս ժողովրդային մեծ յուզում մը տեղի ունեցած էր։ Կառավարութիւնը մեր շարժումը հեռագրած էր Մարաշ, բայց չէր կրցած վճռական հրաման տանել,

հեռագրաթելերը կտրուած ըլլալուն պատճառով: Ուստի ստիպուած՝ զգուշութեան համար, զօրանոց փոխադրած էին շրջակայ տուներէն սպաներու ընտանիքները եւ անոնց տեղ զետեղած էին խումբ խումբ զինուորներ, ուր ամրացուցած էին իրենք զիրենք մարտկոցներ շինելով: Գնդապետը՝ ըստ իր նախապէս ստացած հրահանգին, երբ կը տեսնէ թէ Նազարէթ Իշխանը խաղ խաղայ իրեն, զօրանոց կը հրաւիրէ անոր հօրեղբօրորդի Նշան Իշխանը, որ տասնապետ էր եւ արտակարգ քաջ մը եւ ոխերիմ թշնամին Նազարէթ Իշխանի: Զայն յիսնապետ կը նշանակէ եւ կը խոստանայ 20 ոսկի ամսական: Նշան սիրայօժար կ'ընդունի եւ հաւատարմութիւն կ'երդնու, բայց կը պահանջէ եւ կը ստանայ քանի մը մարթինի հրացաններ եւ առատ փամփուշտ: Իր հետ կը տանի մնացեալ հայ ոստիկանները, որոնք եւս կ'երդնուն հաւատարմութիւն եւ կը ստանան աւելորդ փամփուշտներ: Նշան կ'իջնէ Զէյթունի պալատը եւ յանձն կ'առնէ պաշտպանել գայմագամն ու դատաւորը: Իրիկնադէմին, երբ Նշանը լուր կ'առնէ որ մենք կը քալենք Զէյթունի վրայ՝ անմիջապէս կը գերէ այդ երկու բարձրաստիճան պաշտօնեաները եւ կը բանտարկէ: Սուրէնեան Կարապետ իշխան միջամտելով՝ կը յանձնէ անոր, որ կը տանի հիւրասիրել իր տունը: Ուրեմն տակաւին մենք Զէյթուն չհասած՝ Ենիտունեան Նշան իշխանն էր որ գրաւեց պալատը եւ գերեց գայմագամն ու դատաւորը: Իսկ Նոհուտեան Մելիքսեդիկ՝ ժամանակը հասած ըլլալով կը պարպէր իր ատրճանակը երկու թուրք ոստիկաններու վրայ, անոնց մարթինները խլելու համար: Բայց անոնք կը յաջողին փախչիլ եւ այդ օրէն սկսեալ ո՛չ ոստիկան ոտք դրաւ Զէյթուն եւ ո՛չ ալ պալատին մէջ գտնուող 70 զինուորներն ու յիսնապետը համարձակեցան միջամտել եւ կամ դուրս ելլել:

***

Մեր գունդը հետզհետէ կը բազմանար ճանապարհին վրայ: Արեգնցիք հեռագրի նման հաղորդած էին յարձակման լուրը հեռաւոր տեղեր: Անոնց հաղորդակցութեան միջոցը շատ ճարպիկ էր. գիւղացիին մէկը երկու ատրճանակ կը պարպէր դրացի հայ գիւղին ուղղութեամբ բլուրին վրայէն. անոնց ձայները մէկ կամ երկու ժամ հեռուն կը լսուէին: Դրացի գիւղը կը հասկնար թէ կռիւի նշանն էր այդ. ռազմիկներ իսկոյն ճանապարհ կ'իջնէին, ձայներուն ուղղութեամբ: Իրենցմէ մէկն ալ մօտակայ բլուրի մը վրայէն երկու ատրճանակ կը պարպէր, որով երկու ժամ աւելի հեռուն բնակող գիւղացիներն ալ կ'իմանային՝ ու անոնք ալ կը փութային օգնութեան: Եւ այսպէս, մէկ ժամուան մէջ, երեք օրուան հեռուն բնակող գիւղացիները հաւաքի կը կանչէին:

Խումբ խումբ ռազմիկներ, դրօշակները պարզած՝ կուգային

ու կը խառնուէին իրարու մէջ: Անոնց մէջ ամենէն նշանակելին եղաւ Ֆռնուզի խումբը, Բարթողէմիոս Վարդապետի առաջնորդութեամբ: Անիկա կուրծքէն վար կախած էր խաչ մը եւ մէկ ձեռքին մէջ կեռ թուրը մերկացուցած կը պոռար. «Մի՛ տխրիք, մեծ է զօրութիւնն խաչի եւ զէնքի»: Իր հետ բերած էր նաեւ բաւական պաշար, սպաննըւած ոստիկաններուն ձիերն ու զէնքերը, նաեւ՝ Հայրապետի կարմիր ձին, որուն վրայ նստեցուցին զիս: Այս կարիճ ձին, զոր վերջը Ապահին նուիրեցի՝ մեծ ճակատամարտներու մասն եւ հերոսական յիշատակութիւն ունեցաւ:

Շէմպէք լերան գագաթին մեզ դիմաւորեցին երկու հարիւր երիտասարդներ, Աւագենք եւ Գայլուտենք գիւղերէն, Նազարէթ իշխանի մեծ եղբօր Սարգիս իշխանի հրամանատարութեամբ: Եկած էր նաեւ Զէյթունէն Մէրկէնեան Հաճին իր մեծ խումբով: Մեր թիւը հասաւ 700ի եւ գիշեր ատեն, Հոկտեմբեր 15ին, բանակ դրինք Շէմպէքի ստորոտ՝ Խախտոց բուռած հայկական գիւղին մէջ, ուր հինգ ժամ հանգստացանք ու կշտացանք ու ապա կազմեցինք զինուորական բոլոր Խորհուրդները: Առաւօտեան ժամը 4ին մտանք Սագիրի այգիներուն մէջ՝ զօրանոցը պաշարելու համար:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Տակաւին Թախտոցը չձգած՝ ամբողջ գիւղերը վրդովուած էի. վստահ չէի դեռ Զէյթունցիներու ամբողջական համերաշխութեան եւ գլխաւորաբար Ենիտինէեան գերդաստանի միութեան: Երկիւղըս յայտնեցի Նազարէթ իշխանին, որ ըսաւ ինծ ինքնավստահ.

— Հոգ մի՛ ըներ այդ մասին. մինչեւ հիմա ես եւ Նշան իրարու միս կ'ուտէինք, բայց որ կռիւն սկսանք, ասկէ ետք թուրքին միսը պիտի ուտենք. այսպէս ենք մենք: Քիչ ետք պիտի տեսնես, որ զիս դիմաւորելու պիտի գայ եւ եթէ որոշես զիս ենթարկել իր հրամանին, անոր պիտի հնազանդիմ հլու զինուորի մը պէս, իսկ եթէ զայն նըշանակես իմ հրամանին ներքեւ, նա ինծ պիտի հնազանդի գառնուկի մը պէս»:

Եւ իրաւի ճշմարտութիւնը խօսած էր ինծ: Քիչ մը վարը, երբ մօտեցանք Սր. Փրկիչ Վանքին, Նշան՝ հզօր ապետ, ձի նստած տողաշարեց իր 100ի չափ ռազմիկները ի պատիւ մեզ. ցատկեց իր ձիէն, գնաց ուղղակի համբուրել իր հօրեղբօրորդին եւ անոր վէր-

քը։ Երբ ինձմէ խնդրեց թէ ուրո՞ւն հրամանատարութեան ներքեւ էր. ցոյց տուի Նազարէթ Իշխանը։

Անմիջապէս Վարդապետը կարդաց «Փարատեա՛»ն եւ ապա «Պահպանիչ»ը։ Եղբայրական սէրը, որ ինձմով փոխանցուեցաւ, անքակտելի կապեց զիրենք առ յաւէտ. Նախախնամութիւնը պահեց զանոնք, եւ անոնք փարատեցին ցեղին թշնամիները։

Մեր ընկեր ալեզարդ իշխան Հագոր Շորվոեան լուր ղրկած էր, որ իր սխալները չգործէին եւ չզոհէին 300 հոգիէ աւելի՝ զօրանոցի գրաւումին համար։

Այգիներուն մէջ՝ գունդը երկուքի բաժնեցինք։ Գիւղացիներ՝ Պօղ–Պայըրի եւ Կալկալըրի թաղեցիներուն հետ՝ գացին պաշարել զօրանոցը հարաւային եւ արեւմտեան կողմերէն, հինգ եւ տասը վայրկեան հեռաւորութեամբ, վասնզի այս կողմերուն վրայ կային 20ի չափ տուներ, բաղնիք մը եւ մզկիթը, որոնք կը պատկանէին զօրանոցի սպաներուն, հոն լեցուած էին խումբ խումբ զինուորներ եւ պէտք էր գրաւել զանոնք նախապէս, մօտենալու համար զօրանոցին։ Մութին մէջ, թուրքեր ընաւ չնշմարեցին կատարուած գործողութիւնները եւ չկրցան որեւէ արգելք յարուցանել։

Իսկ մենք Նազարէթ Իշխանի եւ իր ռազմիկներուն հետ, անցանք զօրանոցի վրայէն՝ արեւելեան կողմէն եւ գացինք գրաւել Սբ. Աստուածածին Վանքը եւ զայն ըրինք սպայակոյտի կեդրոնը։ Առաջին անգամ հոն մեզ հանդիպողը՝ Նազարէթ Իշխանի 70 տարեկան մայրն էր. ամչկոտ ձայնով մը մօտեցաւ անիկա զաւկին, ծունկին վէրքը նայելու համար. զաւակը քիչ մը յանդիմանական շեշտով, հրամայեց անոր երթալ եւ իր տնական պարտականութիւնները կատարել «բան մը չկայ» ըսելով։ Մայրը պատասխանեց սառնօրէն, «Կ'ուզեմ տեսնել՝ դարման մը ընելու համար, հոգ չէ եթէ նոյնիսկ բան մը ըլլայ. ազգին համար մեռնիս ալ բան մը չէ. փա՛ռք Աստուծոյ միւս տղաքս թող ողջ մնան»։ Եւ այդ օրհնեալ մօր մատները որքա՛ն խառնած էին իր զաւակներուն վէրքերը եւ վարժուած դարմանելու, որ քանի մը շաբթուան մէջ առողջացուց վէրքը, իր խոտեղէն դեղերով։

Երկրորդ հանդիպողն էր կաղ Օհաննէս Վարդապետ, 99 տարեկան. անիկա վեղարը վար առած, ճաղատ գանկով կ'աղօթէր ու կ'օրհնէր Սիմէոն Ծերունիի պէս. «Փառք քեզ Տէ՛ր, կը վախնայի թէ անգամ մըն ալ վառօդի հոտ չառած կը մեռնիմ, ալ ձանձրացած էի խունկի հոտէն եւ երբեմն–երբեմն բուրվառիս մէջ վառօդ կը նետէի. փա՛ռք քեզ Տէր, որ ինձ նորէն կեանք տուիր»։ Եւ քիչ յետոյ մեզ դիմելով աւելցուց. «Չէ՞ք գիտեր դարման մը աչքիս որ կարենար տեսնել հրացանին ծայրը, նշան առնելու չափ եւ երթայի անգամ մըն ալ կռուիլ հեթանոսներուն դէմ»։ Պատասխանեցի որ ալ կռուելու կարգը մեզի եկած է, ինքը թող աղօթէ։ – «Ա՛խ աղօ–

թելէն ալ ձանձրացայ» կրկնեց: Ուրեմն խրախուսէ՛, պատասխանեցի: Եւ պատկառելի ծերունին, որ ահեղ ձայնով շփոթեցուցած էր Ազիզ Փաշայի բանակը, այնուհետեւ միշտ կ'ոգեւորէր ու կը խանդավառէր ժողովուրդը:

Սկսան Զէյթունէն գունդագունդ դիմել Վանք, հրահանգ եւ ռազմամթերք ստանալու: Սուրէնեան Թաղեցիները, իրենց իշխաններու եւ մանաւանդ Մէրկէնեան Հաճիի հրամանատարութեամբ գացին պաշարել զօրանոցը հիւսիսային կողմէն, այսինքն ձորէն դէպի վեր: Ենիտունեան Թաղեցիներ պաշարեցին արեւելեան բարձր կողմերէն, Ենիտունեան իշխաններու Սարգիսի, Եղիայի եւ Նշանի առաջնորդութեամբ: Անմիջապէս ուղարկեցի Թօփուզը, խումբ մը ընկերներով, կիրարկել իր ծրագիրը, կտրել զօրանոցի ջուրը կէս ժամ հեռուէն եւ ամբողջացնել իմ ծրագրով, մորթել տասներկու այծ և անոնց արիւնը հեղուլ խառնուած քանի մը թիթեղ քարիւղի հետ, որ երթայ ապականել զօրանոցի աւազանին մէջ մնացած ջուրը: Այս հրամանը արագութեամբ եւ կատարեալ յաջողութեամբ գործադրուեցաւ:

Գունդ մը կիսադէն մարդիկ ու կիներ ալ պաշարեցին քաղաքի կառավարական պալատը, ուրուն մէջ էին յիսնապետ մը 75 զինուորներով: Մեր դրօշակները սկսան ծածանիլ զօրանոցի մօտ, թրքական գերեզմաննոցին վրայ եւ բացուեցաւ Երկուշաբթի առաւօտը, Հոկտեմբեր 16, 1895:

Առաջին հարուածը ուղղուեցաւ հարիւրապետի մը, որ դուրս ելած էր լուացուելու համար եւ գտած էր աւազանին ջուրը ապականուած. այդ պատճառով իր չորս դին նայելով, ապուշ ապուշ կը դիտէր մեր դրօշակները: Հազիւ թէ ներս փախաւ անիկա, հրացանաձգութիւնն սկսաւ կարկուտի նման: Պաշարողներուս թիւը 2000ի հասած էր, բայց ոչ մէկը կ'երեւար: Ամէնքն ալ պահուած էին քարերու եւ մարտկոցներու ետին: Սպաներ, սկիզբը, խաբած էին զինուորները, ըսելով թէ քանի մը Զէյթունցի աւազակներ էին, որոնց վառօդը պիտի հատնէր մինչեւ կէսօր եւ իրենք դուրս խուժած պիտի պատռէին զանոնք սուիններով: Զօրքերը ոգեւորուած այդ խրախոյսէն, սկսան իրենք եւս հրացանաձգութեան: Բայց իրենց յուսացածին պէս չեղաւ: Գիւղերէն գունդագունդ եկած մեր ապըստամբ ընկերները եւ կէսօր չեղած, Սուրէնեան Թաղեցիներ, Մէրկէնեանի առաջնորդութեամբ՝ խլուրդի պէս վերելակեցին բլուրը եւ պաշարեցին զօրանոցը 20–30 մեթր հեռաւորութեամբ: Այս յանդըգնութիւնը ոչ միայն անհաւատալի կը թուէր Թուրք սպաներուն, այլեւ հայ իշխաններուն: Տէր Կարապետ մեզ ըսաւ. «Երբ առտուն մեր տղաքը տեսայ ձորին մէջ, Պաղ Աղբիւրին քով, ըսի թէ զօրանոցին մօտենալու համար վեց ամիս պէտք էր եւ ռուսական բանակ

մը: Բայց ջաջանի (*) տղաք, երբ կէսօրէն առաջ զանոնք նշմարեցի զօրանոցի մարտկոցներուն կռթնած, ես անգամ փափաք ունեցայ քարբէլաքս առնել եւ երթալ կռիւի»: Զօրքերը որքան կը նետէին զօրանոցի եւ շրջակայ տուներու մէջէն, ոչ ոք կը նշմարէին զարնելու համար: Մինչդեռ Չէյթունցիներ, այնքան սուր նշան առած էին, որ քանի մը գնդակներ մտած էին զօրանոցի փոքրիկ ծակերէն ներս եւ քանի մը չաւուշներ ճակտէն սպաննած: Այդ նշանառութիւններէն սարսափեցան զօրքերը եւ սկսան կամաց կամաց փախչիլ քովի տուներէն դէպի զօրանոց:

Հիւսիսային եւ արեւմտեան դիրքերը ամենէն վտանգաւորներն էին. ոչ միայն մեր ռազմիկները ցածէն վեր բարձրանալու համար ենթակայ էին Թուրքերու հարուածին, այլ եթէ պալատին մէջ նստող յիսնապետը ուզէր, կրնար իր 75 զինուորներով մեր ընկերները ծակծկել իրենց կռնակներէն: Բայց զանոնք տանիքներէն պաշարող մեր ընկերներուն տրուած հրամանները խիստ էին. իսկոյն կրակել եւ անխնայ սպաննել գլուխը դուրս հանող զինուորը: Յիսնապետը աղաչած էր որ իրեն վրայ հրացան չպարպէին եւ ինք կը խոստանար լուցկի մը անգամ չբանեցնել: Ան մինչեւ վերջ հաստատ մնաց իր խոստումին մէջ:

Կէսօրուան դէմ՝ Օղուլլուխեան Մանուկ անուն երիտասարդը, սաստիկ գրգռուած, առաւ Ազգային մեծ դրօշակը, սրարշաւ վազեց եւ անհամար գնդակներու մէջէն անվտանգ անցնելով, տնկեց զայն զօրանոցի հիւսիսային պատին առջեւ, հինգ մեթր հեռաւորութեամբ, ինքն ալ անոր ներքեւը, քարի մը ետին նստեցաւ քանի մը ընկերներով, որոնց մէջ նշանաւոր եղան Եօղունեան Մարտիրոս եւ Օհաննէս, ապստամբներու կեցցէներուն ու աղաղակներուն մէջ: Կռիւը այլեւս յուսալից էր ինձ, քանի որ մեր քաջերուն համար ափոր մը դարձաւ:

Գնդապետ Րիֆաթ Պէյ զայրացած, հրամայած էր դրօշակը զարնել: Նետեցին տասը հազար փամփուշտ, դրօշակին կտաւը մաղի պէս ծակծկուեցաւ, բայց ոչ մէկը դպաւ փայտին, որպէսզի իյնար: Այդ անյաջողութենէն աւելի կատղած, քառասուն ոսկի պարգեւ եւ յիսնապետի աստիճան խոստացած էր այն զինուորին, որ դրօշակը իրեն պիտի տանէր: Արար չաւուշ մը միայն համարձակած էր ընդունիլ առաջարկը, բայց հազիւ թէ մօտեցաւ դրօշակին, Եօղունեան Մարտիրոս անուն երիտասարդը զարկաւ զայն, խլեց անոր հրացանը եւ դիակն ալ քաշեց դէպի ձոր: Անոր գլուխը կտրելով, ափսէին մէջ ինձ նուէր բերաւ Վանք: Երբ ուզեցի դրամ տալ, վիրաւորուեցաւ եւ շատ գոհ մնաց երբ իրեն նուիրեցի 20 փամփուշտ իր նոր Քարբէլաքին համար:

Կէսօրէն ետք, մերինները յաջողեցան գրաւել շրջակայ տու-

* Զէյթունցիի բացագանչութիւն, որ կը նշանակէ վախկոտի տղայ:

ներուն երկու ծայրերը, բաղնիքն ու Հարիւրապետ Գատըր Աղայի տունը: Զօրքերուն մէկ մասը զօրանոց փախաւ եւ միւս մասը քաշուեցաւ մերձակայ տուներուն մէջ: Այդ ատեն միայն գնդապետը ուղղեց իր երկու թնդանօթները, մեր մարտկոցներուն եւ գրաւած երկու տուներուն վրայ, բայց դեռ անոնք կրակ չըրած, մերինները զարկին թնդանօթաձիգ չաւուշը եւ ստիպեցին թնդանօթաձիգները ետ քաշել զանոնք: Ճշմարտութիւնը գրելու համար, Րիֆաթ Պէյ շատ լուսամիտ եւ բարի անձ մըն էր. եթէ ամէն Թուրք զինուորական անոր պէս ըլլար, ապստամբելու պէտք չէր մնար: Երբ ըսպաներն ուզած էին ռմբակոծել քաղաքը եւ կամ հրացանի բռնել քաղաքին ամբոխը, չէր թոյլատրած, առարկելով որ քաղաքէն ոչ մէկ հրացան կ'արձակուէր, հետեւաբար ժողովուրդը անմեղ էր, պէտք էր զարնել ապստամբները, որոնք զօրանոցի շուրջն էին:

Իրիկուան դէմ զօրքերը նեղուած էին ծարաւէն. կ'ուզէին դուրս ելլել եւ տուներէն ջուր փոխադրել, բայց բնաւ չյաջողեցան. մեր գնդակները միջոց չէին տար դուրս վազելու անգամ եւ կը ստիպէին զանոնք ներս փախչիլ: Եօթանասուն տարեկան ծերունի Ներսէս, Մարաշցի հացագործ մը, որ իր զաւակներով հաց շինելու պայմանագրութիւնն ունէր զօրանոցի մէջ, պատմեց մեզի. «Չորս տաշտ լեցուն ջուր ունէի. տեսայ թէ անիկա պիտի բաւէր ի հարկին քանի մը օրուան համար: Որքան որ աղ ունէի մէջը թխմեցի. անկարելի էր խմել: Զինուորները թափեցան անոնց վրայ եւ սկսան խմել. քիչ ետք անտանելի էր իրենց պապակը»:

Գիշեր էր. պատերազմը նոյն կատաղութեամբ ու յամառութեամբ շարունակուեցաւ: Փոքրիկ երեխաները կ'աղաղակէին զօրանոցին մէջէն, հակառակ իրենց ծնողաց ըրած սպառնալիքներուն. «Զէյթունցինե՛ր, ծարաւէն կը մեռնինք, ջուր տուէք մեզ»: Մերինները կը պատասխանէին «Ըսէք ձեր հայրերուն որ անձնատուր ըլլան, այն ատեն ձեզ ոչ թէ ջուր, այլ օշարակ պիտի խմցնենք»: Այդ գիշեր երկու զինուոր միայն յաջողած էին փախչիլ, բայց Կիւրչէոնի բերդին քով հանդիպած էին մեր Արեգնցի պահակներուն եւ սպաննուած:

Հոկտեմբեր 17. Երեքշաբթի առաւօտը լուսցաւ: Թշնամին գիշեր ատեն կարգադրած էր թնդանօթները եւ ռումբերն սկսան գոռալ մեր դիրքերուն վրայ: Մինչեւ այդ ատեն՝ Զէյթունցիները կը վախնային թնդանօթներէն, բայց անգամ մը արձակուելէն յետոյ, երբ տեսան թէ մեծ վնաս մը չէր հասցներ ռումբը եւ թէ կարելի էր փախչիլ անոր առջեւէն, սկսան արհամարհել զայն եւ պոռալ. «Թընդանօթնիդ ալ տեսանք. հրաշք մը չգործեց»: Մէկ կողմէն կը նորոգէինք ռումբերէն աւրուած մարտկոցներ եւ միւս կողմէն՝ հայ ոստիկանները որոնք ունէին կառավարութեան զինուորական զէնքերը, առատ փամփուշտներով՝ սկսան արագ արագ հրացանաձգութեան

եւ հեռուէն, ստիպեցին զանոնք ներս քաշել թնդանօթները, 40 ռումբ արձակելէ յետոյ:

Կէսօրուան դէմ մերինները յարձակեցան եւ գրաւեցին բոլոր տուները, զօրքերն ամբողջութեամբ փախան եւ ապաստանեցան զօրանոց: Հրդեհելու եւ յարձակման ձեռնարկներուն մէջ ամենէն գըլխաւոր դերակատարներն էին Ենիտիւնեան Հսկայորդի Եղիան, որդին մեծ Աստուր Իշխանի, Թօփուզը, Մէրկէնեան Հաճին, Կարապետ Տէր Յակոբեանը, Արեգնցի Պըտիկ Քէօտէլեանը, Մղսի Փանոս Շամ-Քէյիշեան եւ Նօհուտեան Պապ, բրդոտ մականունեալ առիւծը: Մնացին միայն գրաւելու զօրանոցին յարակից մզկիթն ու հեռագրատունը, ուրկէ դեռ յամառութեամբ կը կռուէին խումբ մը զօրքեր: Ճշմարիտն ըսելով, շատ քաջ մարդերէ բաղկացած էր այս վաշտը, բայց իրենց խոնարհ տեսած Զէյթունցիներն ալ, առիւծներ դարձած էին:

Իրիկնադէմին պատերազմը սաստկացաւ· Ապահը մեծ դեր կը կատարէր, երկու օրէ ի վեր անքուն մնալով եւ հսկելով մեր հրահանգներու կիրարկումին: Նոյնպէս Հրաչեայ· ասոր դերը նոյնպէս յոգնեցուցիչ էր իբր հաղորդակցութեան միջոց: Յաճախ կու գար Վանք, լուր բերելու շարժումներու եւ մթերքի մասին եւ նոր հրահանգներ ստացած, կ՚երթար հաղորդել ու հսկել ոյժերու բաշխումին: Վերջապէս փախցուցինք հեռագրատունէն եւ մզկիթէն բոլոր զօրքերը եւ գրաւեցինք զանոնք: Ա՛լ մնացած էր զօրանոցին գործը: Հեռագրատունէն զօրանոցի պատը երկու մեթր միայն միջոց ունէր· կրնայինք վառել զայն մեր ուզած ատեն· բայց շատ վերջին խնդիր մըն էր այդ· մեր ամբողջ ցանկութիւնը տիրանալ էր անոր մէջի զէնքերուն ու ռազմամթերքին:

Այդ օր մեզմէ մեռան 3 հոգի եւ 4 հատ ալ վիրաւորուեցան, որոնցմէ մէկն ալ՝ կրտսեր Մելքիսեդիկ Նօհուտեանը, օր մը ետք մեռաւ: Մեռնողներէն երեքն ալ իրենց քաջութեամբ հռչակուած Արեգնցիներ էին, Մարկոս Մարկոսեան, Հայրապետ Երխըմ, սա երեք օր առաջ, հրացանը նորոգել տուած ատեն կը պոռար· «Մէյ մը հրացանս պայթէր, եւ ես ալ հետը պայթէի»: Երրորդն էր Պըտիկ Քէօնտէլեանը, 60 տարեկան ծերունի մը, որ զարնուեցաւ մզկիթը մտած ատեն, իբր առաջին յարձակող: Իր կեանքը շարք մըն էր հերոսութեան եւ դրոշն էր Բերդուսի թուրքերուն: Զարնուելէն յետոյ, 15 տարեկան որդին դիակին քով եկաւ եւ սկսաւ լալ· հօրեղբայրը որ հոն նստած կը պատերազմէր, ապտակ մը զարկաւ անոր, յանդիմանեց որ «պատերազմը ձրի չըլլար» եւ հօրը հրացանը անոր ձեռքին մէջ դնելէ յետոյ, քովը նստեցուց, պատերազմը շարունակել տուաւ իր հօրը փոխարէն: Ուրախութիւնը ընդհանուր էր եւ բոցերը կը ճարճատէին զօրանոցի շուրջ սահմռկիչ երեւոյթով մը:

***

Իրիկնադէմին քաղաքէն Վանք եկաւ Ենիտինեաեան Թաղի մեծերէն մին, Պօյամեան Արթին Աղա (ոչ ծիգճիգը) եւ մեզ հաղորդեց թէ 4000 զինուորներ կը քալէին Զէյթունի վրայ Էրէճիկի ճամբով եւ նոյնքան ալ Նալ Չէքէնի կողմէն: Այս լուրը շատ վրդովիչ էր. ի հարկին զօրանոցը կրնայի վառել տալ, բայց ոչինչ կը շահէի. արդէն մեր ռազմամթերքին մեծ մասը սպառելու վրայ էր. առանց զօրանոցի ռազմամթերքին ինքնին պարտուած պիտի ըլլայինք: Նազարէթ Իշխան, քիչ մը քնատ, քիչ մը տանջուած իր վէրքէն, ջղայնացած, ինձ կ'ըսէր խստիւ. «Ի՞նչ պիտի ընես չո՛ւտ ըրէ. ցոյց տուր հրաշքդ, կամ դրէ Եւրոպա որ հասնին, վասնզի եթէ զօրանոցը չառած Թուրք բանակը հասնի, մեր այժմեան միութիւնը կը քայքայի եւ կը մնանք ասպատակային խումբեր»: Իրաւացի էր իր առարկութեանը մէջ:

Ապահ Կիպրոսէն հետը բերած էր ուժանակէ ռումբեր, որոնք արկածով մը ոչնչացան Մուսայ Լերան վրայ: Բայց Այնթապի մեր ընկերները ձուլած էին հարիւրի չափ ձեռնառումբեր, առանց ուժանակի, պարզ վառօդով լեցուելիք: Անոնցմէ քսան հատի չափ բերած էի հետս եւ այդ օր Վանքին մէջ լեցուցինք վառօդով: Պօյամեան Արթին Աղա, հետաքրքրուեցաւ անոնցմով. «Տո՛ւր կ'աղաչեմ, ըսաւ, ես անձամբ կ'երթամ զանոնք նետել պալատի զօրքերուն վրայ. զոնէ զանոնք մէկ մը գերի առնենք եւ ապահովենք քաղաքը կրակէ»: Իրաւունք ունէր. ես իրեն չ'ըսի թէ վառօդով լեցուած էին, նա կը կարծէր թէ ուժանակներ էին: Հինգ հատ իրեն տուի եւ հինգ հատ ալ Մլեհին եւ խումբի մը հետ ուղարկեցի Զէյթուն: Ուրեմն Մլեհն էր որ առաջին անգամ ոտք դրաւ Զէյթուն քաղաքին մէջ: Պատուիրեցի որ երբ ուզէին անձնատուր ըլլալ, անմիջապէս ինձ իմացնէին, կղպէին դռները եւ ինձ յանձնէին բանալիները:

Պօյամեան եւ Մլեհ բարձրացած էին Հայ Կաթոլիկներու եկեղեցիին տանիքը, որ կը հսկէր պալատին վրայ: Պօյամեան դուրս կանչած էր յիսնապետը որ իր մտերիմ բարեկամն էր. «Էֆէնտի՛, կ'ըսէ, տե՛ս պարոններէն մին ահա գլխուդ վրայ. նայէ՛ ինչ կայ ձեռքերուն մէջ: Ես իր ձեռքէն առի. գիտես թէ ես քեզ կը սիրեմ, լաւ չըլլա՞ր որ անձնատուր ըլլաս եւ քեզ ազատեմ ու տանիմ Կարապետ Իշխանին տունը Գայմագամին քով, եթէ ոչ բանդ բուսած է»: Յիրաւի Մլեհ իր խոշոր պեխերով եւ խոր աչքերով խոժոռ դէմք մը ունի: Յիսնապետը կը պոռայ. «Ամա՛ն, ամա՛ն անձնատուր եմ»: Մեր ընկերներն իսկոյն իմացուցին ինձ եւ իրենք արդէն զինուորները զինաթափ ըրած, բանտարկած էին մօտակայ վարժարանին մէջ, թիւով 75 հոգի:

Կէս ժամ ետք իջայ քաղաք: Բազմութիւնը խռնուած էր. Մլեհ ինձ յանձնեց բանալին: 65 մարթիններ անմիջապէս ուղարկեցի զօրանոց Հրաչեային եւ Ապահին, 8000 փամփուշտներով միասին,

որպէսզի բաշխէին ամենէն ընտրեալներուն: 10 մարթին եւ 2000 փամփուշտ առի հետս Վանք տանելու համար: Ալ ո՞վ կրնար խօսիլ մեզի հետ: Այսքան հրացան չունէինք արդէն: Տեսնելու էր ցնծութիւնը ամբոխին. քահանաները արդէն զգեստաւորուած էին եւ բուրվառ ի ձեռին: Երբ կարմիր ձիս հեծայ, չեմ կարծեր թէ ձիս քալեց մինչեւ Խաչ-Քար: Ինձ կը թուի թէ Զէյթունցիք զիս տարին ձիովս միասին, յաղթական շարականներ երգելով: Երբ Վանք հասանք, Նազարէթ Իշխան կաղալով մինչեւ դուռը եկած էր ուրախութենէն եւ արդէն փոխուած էր: Յաջողութիւնը կը ժպտէր եւ պսակը կը մօտենար: Խնդրեցի իրմէ որ ինքը հանդիսա ընէր, դիմանալու համար վաղուան աւելի մեծ յուզումներուն: Կեցցէ՛ Այնթապը. անիկա գրաւեց Զէյթունը: Պարապ հրացանը լեցունէն աւելի կը վախցընէ, կ'ըսէ առածը. վառօդեայ ռումբերը աւելի արդիւնք ձեռք բերին, քան ուժանակէ ռումբերը:

***

Վանք հասնելէս յետոյ, շարունակեցի պլըֆը. հետեւեալ նամակը գրեցի կառավարիչին եւ յիսնապետին, որոնք արդէն մեր գերիներն էին, հայերէն լեզուով.

Գայմագամ Պէյ եւ Յիսնապետ Էֆէնտի.

Մենք մարդախողխող ոճրագործներ չենք, այլ քաղաքակիրթ մարդիկ եւ հայրենիքի յառաջդիմութիւնը ցանկացող արդարասէր զինուորներ: Թուրք գիւղացին ու զինուորը մեզի չափ խեղճ են եւ մեր եղբայրները: Մինչեւ հիմա զօրանոցը օդը կը բարձրացնէինք մեր ուժանակներով, բայց մենք խնայեցինք ձեր ընտանիքներուն ու երեխաներուն: Գրեցէք իսկոյն զօրանոցի հրամանատարներուն որ անձնատուր ըլլան. ապա թէ ոչ ամէն բան պատրաստուած է. ականները փորուած են. օդը պիտի բարձրացնենք զանոնք եւ ողջ ողջ պիտի վառենք. մեղք են:

17 Հոկտեմբեր 1895 — Ապստամբ ժողովուրդի հրամանատար
Երեքշաբթի գիշեր ժամը 8ին: — Պարոն ԱՂԱՍԻ

Գայմագամը սարսափած էր ուժանակի անունը լսած պահուն, յիսնապետը վկայած էր թէ աչքերովը տեսած էր զանոնք: Նամակ մը գրած էին զօրանոցի հրամանատարներուն եւ մեր նամակի թարգմանութիւնը ամփոփած անոր մէջ: Գրած էին թէ իրենք անձնատուր եղած էին եւ թէ ազատուելու ճար չունէին, եթէ անձնատուր չըլլային:

Այդ նամակը յանձնեցի քարտուղարիս ուսուցիչ Յովհաննէս Ահարոնեանի, որ իր հսկողութեան տակ առաւ գերի փողահար զին-

ւոր մը եւ տարաւ զօրանոցին մօտ։ Անոնցմէ առաջ ուղարկած էինք երկաթեայ կխաբոլոր մեքենայ մը, երկու անիւներու վրայ հաստատուած, զոր շինած էին երկար աշխատութեամբ մեր ընկեր Աւագ Աղա Զաքրեանի որդին եւ Զօլաքեան եղբայրները որոնք առաջնակարգ երկաթագործներ էին։ Տասը մարդ կարող էր քշել ետեւէն, այդ մեքենան, ապահով մնալով դնդակի հարուածներէն։ Ուղարկած էինք նաեւ քանի մը թիթեղ քարիւղ եւ թաղապետական ջրհանը։ Այս մեքենան պիտի քշէին պատին առաջ, եւ հակառակ պարագային պիտի վառէինք զօրանոցը։

Մեր ընկերները ցոյց տուած էին այդ բոլորը փողահարին. որոշած էին իր դուրս գալու պայմանը։ Տուած էին նամակները եւ անիկա մտած էր զօրանոցը։ Անձնատուութեան ընդունելութեան պարագային, պայման որոշած էինք որ զօրանոցէն արձակէին երկու թնդանօթ առանց ռումբի։

Կէս ժամ պայմանաժամով հրացանաձգութիւնը դադրեցուցինք երկու կողմէն ալ։ Մեռելային լռութիւն կը տիրէր ամէն տեղ և մութ էր։ Ոչ Զէյթունի եւ ոչ զօրանոցի մէջ ճրագ կը վառէր, դնդակէ զգուշանալու համար, միայն տուներու հրդեհը կը ճարճատէր եւ համատարած լոյս մը կը ձգէր ձորին վրայ։

Գնդապետը առաջարկած էր իր սպաներուն, այն որ պարտականութիւնն էր ամէն արի եւ բարեխիղճ հրամանատարի. – Նստիլ իր ձիուն վրայ եւ անցնիլ բանակին գլուխը. բանալ Մարաշի դուռը եւ յարձակիլ թշնամիին վրայ. զարնուողը իյնար, իսկ մնացողը փախչէր եւ ապաստանէր Մարաշ։ Սպաները չէին համաձայնած, թէ իրենց վախէն եւ թէ՛ չուզելով թողուլ իրենց ընտանիքները։ Հարիւրապետ Գատիր Աղան վստահեցուցած էր թէ. «Ես Զէյթունցիները կը ճանչնամ, որքան քաջ են, նոյնքան ալ ազնիւ, եթէ անձնատուր ըլլանք մեզի բան մը չեն ըներ»։ Իսկ կիները փաթթուած են հայ հացագործներուն վզին եւ աղերսած. «Արդեօք հայերն ալ մեզի կ՚ընե՞ն այն չարիքները, ինչ որ մեր զօրքերը ըրած են Սասունի մէջ հայ կիներուն»։ Երբ ապահովիչ պատասխաններ ստացած էին, նետուած էին իրենց ամուսիններուն ոտքերուն եւ ստիպած էին անձնատուր ըլլալ, եւ ստորագրած էին գնդապետին համար արդարացուցիչ թուղթ մը (*)։

Ծարաւի տանջանքը մէկ կողմէն, ուժանակի սպառնալիքը միւս կողմէն եւ ահա բոցերու ճարճատիւնին մէջ բարձրաձայն կը պոռար մեր բարձրահասակ եւ բարձրաձայն մունետիկը Խաչեր Պզտիկեան անուն, շրջան կատարելով զօրանոցի շուրջը եւ կրկնելով

* Այս ստոր սպաները Մարաշ հասնելով ամբաստանած էին գնդապետը, որպէս թէ անձնատուր եղած էր հակառակ իրենց կամքին, ոսկիներ ստանալով ծմերուկի մէջ, Պարոն Աղասիէն։

Թուրքերէն լեզուով.

— Սպանե՛ր, հանըմնե՛ր, գէնուրնե՛ր, երեխանե՛ր, լսեցէ՛ք, լսեցէք մեր ճէնէրալին հրամանը:

«Ձեզ պիտի վառենք, պիտի վառենք անխնայ եթէ անձնատուր չըլլաք. Աստուած վկայ պիտի վառենք: Ինչերնո՞ւդ կ'ապաւինիք. մի՞թէ ջուրերնիդ մնաց. մի՞թէ հացերնիդ մնաց. կը կարծէք թէ ճամբաները չե՞նք պահած. հեռագիրնիդ չե՞նք կտրած. Սուլթանը դաշնակեց չէ՞ եղած. Պոլիսը չէ՞ գրաւուած, Մարաշը չէ՞ վառած, եօթը ղըալէն զարնելու հրաման չեկա՞ւ մեզ: Պիտի վառենք, պիտի վառենք, եթէ ոչ անձնատուր եղէ՛ք: Զօրքե՛ր, անձնատուր եղէ՛ք, մեղք էք. ձեր հրամանատարները ձեր արիւնը մտնել կ'ուզեն. մենք ձեզի բան մը չենք ըներ»:

Այս սպառնալիքներէն յետոյ, զօրանոցէն ձայն մը խանգարեց լռութիւնը. «Սպասեցէք, մի՞թէ զօրքերուն անձնատուր կ'ըլլան. Թող ձեր մեծերը գան, վաղ առաւօտ անձնատուր կ'ըլլանք»: Քիչ ետք զօրանոցէն փողերն սկսան փչել դէպի քաղաք, ստուգելու համար այնտեղի զօրքերու անձնատուութիւնը: Քաղաքէն պատասխանը հնչուեցաւ: Զարմանալին այն է որ այս անգամ այն փողերը չէին որ կը հնչէին քիչ առաջ մարտագոռ. այլ Թոյլ ու մեռելային ձայն մը, կարծես թէ հոգեվարքի մէջ եղած հիւանդ մըն էր որ կը խօսէր:

Քիչ ետք նետուեցան երկու թնդանօթ առանց ռումբի եւ փողհարը դուրս եկաւ զօրանոցէն: Անկէ յայտնեց որ առաւօտեան անձնատուր պիտի ըլլան: Ալ կատարեալ էր մեր յաղթութիւնը եւ Թուրքերու պարտութիւնը: Պատերազմը դադրեցուցինք գիշերուան ժամը ճիշդ 10ին, 48 ժամ շարունակելէ յետոյ: Մեր ռազմիկները չշարժեցան իրենց տեղերէն եւ զէն ի ձեռին պատրաստ սպասեցին մինչեւ առաւօտ:

Այս գիշերը յոյսի եւ հրճուանքի զգլխիչ գիշեր մը եղաւ որ շատ դանդաղ լուսցաւ: Միամիտ պառաւներ ու բարի ծերուկներ ոսկեղէն երազներ տեսած էին եւ կու գային պատմել: Անոնք ցոյց կու տային մեզ զօրանոցի վրայ նստած ամպ մը, որպէս երկնային մի հրաշք, այդ ամպը զօրանոցը պաշարելէն ի վեր կանգնած էր եւ փարատեցաւ գրաւումէն ետք:

***

1895, Հոկտեմբեր 18, Չորեքշաբթի օրն էր: Արեւածագին դուրս եկայ Սբ. Աստուածածին Վանքէն, հետս ունենալով Նազարէթ Իշխանը, Հրաչեան, Մլեհը, Բարթողիմէոս Վարդապետը, շըրջապատուած էինք խումբ մը ձիաւոր իշխանազուններէ եւ քանի մը հազար զինուած երիտասարդներէ: Մեր առջեւէն կ'երթային քահանաները զգեստաւորուած եւ դպրոցական երգեցիկ դասը: Թափօրին

առջեւէն ու ետեւէն կ'ընթանային դրօշակներ: Երեք օրէ ի վեր դրօշակ կարելու գործը յանձնած էինք Հալէպէն եկող մեր կամաւոր Բենիամին Պէտէվեանին, որ արհեստով դերձակ էր, ու մեր նեղ օրերուն շատ մեծ ծառայութիւններ մատոյց: Տեսարանը յուզիչ եւ հիանալի էր:

Երբ հասանք Պուչաղչոնց–Մօտ ըսուած բլուրը, մեր առջեւ պարզուեցաւ զօրանոցը հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ: Ռազմիկները անխոհեմաբար տեղուած էին պատերուն եւ դրան կըցուած: Պատգամաւոր ուղարկեցինք Բարթողիմէոս Վարդապետը, Հրաչեան եւ Մլեհը, զօրանոցի դրան առջեւ, ուր արդէն կը սպասէին ինքուն՝ գիշերէն ի վեր մեր ընկերներ Միհրան Գայեան եւ Ապահ, գլխաւոր խմբապետներով միասին: Անոնք հեռացուցին ռազմիկները եւ նստեցուցին իրենց մարտկոցներու ետին, խոստանալով որ առանց իրենց պիտի չմտնէինք զօրանոց: Կոխէն յետոյ, մարդիկ շատ արդարօրէն կը ցանկային Խըլըփըշտը:

Մեր խումբը ուղղուեցաւ, զօրանոցի հարաւային կողմը, տափարակ ծառաստանի վրայ, երկու վայրկեան հեռու անկէ: Հոն մասնաւոր տեղ պատրաստուած էր մեզ համար, գորգերով զարդարուած: Քովս էին Նազարէթ Իշխանը, Սուրէնեան Պապ Իշխանը եւ Հնչակեան Վարչութիւնը ամբողջութեամբ եւ ինծ թարգման որոշուեցաւ պաշտօնապէս Յովհաննէս Ահարոնեան, Միացեալի հայրենասէր ուսուցիչներէն մին, որպէս թէ ես չգիտնայի Թուրքերէն:

Զինուորները կէս ժամ եւս պայմանաժամ ուզած էին անձնատուր ըլլալու համար: Իրենցմէ քիչերը, որոշած էին խարդախութեամբ կրակ բանալ մեր պատգամաւորներուն վրայ. բայց երկու վայրկեան միայն պայմանաժամ տուինք: Մեր ռազմիկներէն մօտ քսան հոգի արդէն բարձրացած էին Զօրանոցի տանիքին վրայ, տընկեցին մեր դրօշակները եւ դիրքի նստան վերէն վար կրակելու շարժողները: Այստամբ ընկերներէն մաս մը դիզեցին խոտերն ու փայտերը դրան մօտ, կրակ դնելու սպառնալիքով: Զօրքերը բացայայտ կերպով տեսան իրենց անէացումը եւ ստիպուեցան բանալ «Զէյթուն Գափուսի» ըսուած դուռը, ուղարկելու համար իրենց պատգամաւորները, երկու հարիւրապետ եւ զինուորական բժիշկը, որոնք առաջնորդուեցան մեր քով անձնատուութեան պայմանները ճշդելու: Անոնք բարեւի կեցան եւ ոտքի վրայ: Պայմաններս հետեւեալներն էին, զոր ընդունուեցան խոնարհաբար.

1. Բոլոր զէնքերը, նոյնիսկ զմելինները, պիտի ձգուէին զօրանոյին մէջ իրենց տեղերն՝ անշարժ. հրացաններն բրդաձեւ պիտի դիզուէին զօրանոցին բակին մէջտեղ:

2. Կահ կարասիները պիտի մնային անխախտ իրենց սենեակներուն մէջ, ինչպէս նաեւ պաշարեղէնները:

3· Ինչ որ գոհարեղէն ու դրամ ունէին, ազատ կը թողուի որ իրենց հետ առնէին։

4· Գնդապետը իր սպայակոյտով պիտի գայ իմ քով եւ յանձնէր զօրանոցի երկու բանալիները, հեռագրատան բանալին եւ իր սուրը։

Կը խոստանայի ուղարկել զիրենք ապահով իրենց բնատանիքներով միասին Մարաշ կամ Ալպիստան։ Մահով պիտի պատժէինք այս պայմանները խախտողը։ Հարիւրապետներէն մէկը միայն ետ ուղարկեցի հաղորդելու մեր գրաւոր պայմանը։ Եւ հինգ վայրկեան ետք սկսաւ անձնատուութիւնը։

Զօրանոցի դրան առջեւ դէմ դիմացի, երկու տողերու վրայ շարուած էին իրենց սուրերը՝ կամարաձեւ խաչաձեւուած, Բարթողիմէոս Վարդապետ, Ապահ, Հրաչեայ, Միհրան Գայեան, Մլեհ, Ասլան եւ իշխանազուններ ու խմբապետներ։ Քանի մը հարիւր ռազմիկներ կ'երկարէին այդ տողերը, հրացանները իրենց կուրծքերուն սեղմած։ Ամենէն առաջ դուրս եկաւ գնդապետ Րիֆաթ Պէյ, շրջապատուած իր սպաներով։ Անոնք ուղղուեցան դէպի մեր կողմը եւ կանգ առին մեր առջեւ. յանձնեց ինձ իր սուրը եւ բանալիները. «Ասկէ վերջ մենք ձեր գերիներն ենք. մեր պարանոցները ձեր սուրերուն ներքեւն են. ըրէ՛ք ինչպէս որ կը կամենայ ձեր մեծութիւնը»։ Աշխատեցայ մխիթարել եւ վստահեցուցի զինք թէ մեր հիւրն էր եւ վստահ ըլլալու էր իր կեանքի մասին։ Բոլոր մխիթարանքներուս արտասուքով պատասխանեց. «Գադէ՛ր», ճակատագրին հաւատացող մահմետականի մը ամբողջ ջերմեռանդութեամբ։

Անոնցմէ ետք դուրս եկան 60ի չափ գեղեցիկ կիներ ու աղջիկներ եւ երեխաներ. ամենուն թեւին տակ ալ ծրարներ կային, որոնց մէջ դրած էին ոսկիներ եւ արծաթեղէններ մօտ 5000 ոսկիի արժողութեամբ։ Թալանը արգիլած էինք եւ ոչ ոք վնասեց անոնց։ Ընդհակառակը, տակաւին չէին իջած Զէյթունի դաշտը, Զէյթունցի կիներ խումբ խումբ դիմաւորեցին եւ սկսան բաշխել անոնց չամիչ, ընկոյզ, քաղցրեղէն, օշարակ ու մաքուր ջուր եւ տարին զանոնք իրենց տուները մխիթարելու համար։

Կիներու ետեւէն դուրս եկան զօրքերը. անոնք ալ ազատ էին առնելու իրենց դրամները։ Անհատական դրամներէն զատ, զօրանոցի սնտուկին մէջ 800 ոսկի կայ եղեր, զոր բաժնած էին զօրքերուն յանձնուելէ կէս ժամ առաջ։ Տեսնելու էր թէ ի՜նչ ողորմելի եւ ի՜նչ ստրկական ձեւեր ստացան այդ զօրքերը. ոչ ոք պիտի կարծէր թէ անոնք չարիք գործող մարդիկ էին։ Անոնցմէ շատերը կարեկցութիւն հայցելու համար կը համբուրէին Բարթողիմէոս Վարդապետին կրծքէն կախուած արծաթեայ խաչը, եւ անոնք որ Երուսաղէմի մէջ ծնած էին, ցոյց կու տային իրենց թեւերու hաճիները, երբ տակաւին շաբաթ մը առաջ քահանաները կը կանչէին շան պէս «օ՛չ, օ՛չ»։

Բոլորն ալ իջեցուցինք քաղաք եւ հիւրասիրել տուինք զանազան տուներու մէջ: Երկրորդ օրը, դատարկելով պալատը, լեցուցինք հոն:

Բոլոր գերիներու թիւն էր 700, այր եւ կին, 600ը զուտ զինուոր:

Երբ զօրանոցի բանալիներն ստացայ, որոշած էինք նախապէս ուխտի երթալ Վանք, բայց անկարելի եղաւ: 8000 զինուած ապստամբներ սեղմած էին զմեզ: Գնդապետը ուզեց նստիլ իր ճերմակ ձին, զոր գնած էր 200 ոսկիի. Շամ-Քէյիշեան Մղսի Փանոս իր հուժկու բազուկներով մէկդի քշեց զայն. «Ա՛լ ասկէ ետք դուն արժանի չես անոր վրայ նստելու». ոսկեպատեան սուրը կապեց մէջքիս եւ ճնճղուկի մը պէս վերցուց ու դրաւ զիս գնդապետի ձիուն վրայ: Հազարապետի կարիճ կարմիր ձին անմիջապէս յանձնեցի Ապահին: Ամբոխն սկսաւ աղաղակել եւ միահամուռ հրացան արձակել: Տաճիկ սպաներն սկսան դողալ եւ մեռելի գոյն ստացան: Ամբոխը չէր ուզեր ցրուիլ ու ճամբայ տալ մեզ. կ'ուզէին որ սպաներու աչքին առջեւ յաղթական մտնէինք զօրանոց եւ իրենք առնէին իրենց աւարը:

Նազարէթ Իշխանին եւ մեր զօրական ընկերներուն յայտնեցի թէ՝ հաճոյ էր ինծ մտնել զօրանոց, բայց միայն մէկ պայմանի տակ, որ յափշտակէին ամէն բան, բացի զէնքերէն ու ռազմամթերքէն ու թնդանօթներու պարագաներէն: Իրենց ըսի թէ, անկասկած պիտի կռուէին զէնքերու յափշտակութեան ատեն. մինչդեռ ես իրենց պիտի բաշխէի յետոյ, Պատերազմական Խորհուրդի կարգադրութեամբ, իրենց իսկ ցոյց տուած մարդերուն: Գոհ մնացին եւ ընդունեցին այս կարգադրութիւնը: Տակաւին դուռը չբացած, յանձնեցի զէնքերու եւ ռազմամթերքի խնամքը Մլեհին եւ Միհրան Գայեանին, որոնք զատեցին Այնթապի, Մարաշի եւ Հալէպի խումբերը եւ իսկոյն իրենց հսկողութեան տակ առին զէնքերու պահպանումը:

Ստիպուեցայ բանալ զօրանոցը, վերջին անգամ մըն ալ հոն մտցնելով Թուրք սպաները: Գնդապետն առաջնորդեց ինծ իր սենեակը եւ ցոյց տուաւ իր պահարանները, որոնք լեցուած էին եւրոպական զանազան ըմպելիներով ու քաղցրեղէններով: «Ես վարժուած եմ այս ըմպելիներուն, թէպէտ քիչ կը գործածեմ, բայց հալալ թող ըլլայ ձեզ»: Չուզեցի զրկել այդ բարեկիրթ մարդը իր հաճոյքներէն եւ ուղարկեցի զանոնք իր ետեւէն: Նախ Վանք ուղարկեցինք, ուր մնաց քանի մը օր, ապա իջեցուցինք քաղաք, բնակելու Կիւլվանէեան Նազարէթ Աղայի տունը: Իսկ միւս սպաները հիւրասիրուեցան իրենց ծանօթ հայ մեծատուններու կողմէ, մինչեւ որ անցագիր յանձնեցի եւ մեկնեցան Զէյթունէն անվնաս:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ԱԻԱՐԸ

Հակառակ բոլոր լսածներուս ու կարդացածներուս, երբեք որոշ գաղափար մը չունէի տաճիկ սպաներու եւ պաշտօնեաներու շռայլ ու փարթամ կենցաղի մասին, մինչեւ որ չպտտեցայ զօրանոցին մէջ:

Զօրքերուն յատկացուած սրահները, ընդարձակ ախոռներ էին, աղտոտ, մութ ու անշուք. անոնց անկողինները խոտի դէզեր էին ամառ ու ձմեռ: Անոնց մէջ գտանք փաթթուած ութ դիակներ եւ երեք վիրաւորներ. երկու հատ ալ սպաննուած Կիւրքէօնի մօտ, որով Թուրքերու ամբողջ կորուստն էր 10 սպաննուած եւ երեք վիրաւոր:

Զօրքերու ախոռներուն վրայ, սպաներուն սենեակները բոլորովին տարբեր հակադրութիւն մը կը ներկայացնէին: Զարդարուած էին թանկարժէք գորգերով ու կարպետներով, պատերը ծածկուած էին շալերով: Սեղանի սպասները արծաթէ էին եւ պնակները չինական յախճապակի. կային մեծադիր հայելիներ: Բազմաթիւ եւ սուղ անկողիններ: Արկղները լեցուն էին այր եւ կին մարդերու հանդերձներով. Դամասկոսի եւ եւրոպական վաճառատուներու մետաքսեայ, թաւշեայ եւ սնդուսէ բոլոր մեծարժէք կերպասներէն կային հոն: Կը զարմանայի թէ երեք հարիւր դահեկան ամսական ստացող սպաները, քանի մը տարուան մէջ, ուրկէ՞ դիզած էին այդքան հարստութիւն: Գիւղացիներ կրնային շարաչար աշխատիլ, զանոնք հարստացնելու համար:

Զօրանոցը իշխանական հարստութիւն մը կը պարունակէր: Մանր մունր իրեղէններէն զատ, տիրացանք հետեւեալ առարկաներուն.— 1000 մարթինի հրացաններ, 120·000 փամփուշտ, 2 Քռուբի թնդանօթ 170 ռումբերով. երկու խոշոր տակառ վառօդ, երկու ըշտեմարան գարի, երկու շտեմարան բրինձ եւ լուբիա, շտեմարան մը լեցուն աղ, երեսուն հատ ջերմոց, հարիւր քսան բեռ յարդ, 20 հազար քիլէ ալիւր, երեսուն թիթեղ արդար իւղ, երկու հազար գուլպայ, երեք հարիւր զինուորական լաթեր, ութ սենեակ լեցուն կահկարասիներ, հանդերձեղէն, ճերմակեղէն, խոհանոցի առարկաներ, արծաթեղէն եւ հայելիներ, գորգեր ու շալեր: Դեղարան մը՝ որ ունէր երկու հարիւր ոսկինոց դեղեր:

Չորս թաղի մեծերը բաժնեցին զօրանոցին չորս կողմերը: Ենիտինեանները, որոնք զօրականներ էին, գիտէին զօրանոցին ներսը, մանաւանդ հարուստ սպաներու սրահները. առիւծի բաժինը իրենց ինկաւ ամենայն իրաւունքով: Արտասանեցին «խըլըփը՛շտ»,

ժողովուրդը ներս խուժեց անսխալ իւրաքանչիւրն իր բաժնի կողմ: Երկու ժամուան մէջ ամէն բան դատարկուեցաւ, լափեցին զանոնք, ինչպէս որ սոված մարախները կը լափեն հասուն արտ մը: Քովի այրած տուներու պատերուն՝ փայտեայ գօտիներն անգամ հանեցին ու տարին: Զուարճալի տեսարան մըն էր, մանաւանդ որ որեւէ կռիւ տեղի չունեցաւ:

Բայց այս մարդիկը ազնիւ ժողովուրդ մըն էին եւ արժանի ազատութեան: Անոնք կը տեսնէին թէ մենք անշահախնդիր կը դիտէինք զիրենք. կը տեսնէին թէ զմեզ ոգեւորողը՝ զուտ եւ անկեղծ հայրենասիրութիւն էր. բայց գիտէին նաեւ թէ՝ մենք ալ մարդիկ էինք որ պէտք ունէինք ուտելու եւ պառկելու: Ուստի առանց մեր կողմէ որեւէ առարկութեան, իրիկուան պատրաստ գտանք մեր սենեակները կահաւորուած եւ մեր անկողինները փռուած:

Ինծի յատկացուցած էին գնդապետի սենեակը. «Չէյթուն Գաբուսի»ի վերեւ իր կահաւորումով եւ հարուստ անկողինով: Դիմացն էր լայն ննջասենեակ մը, Հրաչեային ու Ապահին համար, հարիւրապետներու անկողիններով ու սուրերով: Մլեհին, Միհրան Գայեանին եւ Ասլանին յատկացուած էին թնդանօթաձիգ յիսնապետին սենեակները: Այնթապի խումբը ունէր «Մարաշ Գաբուսի»ի վրայ, մեծ սրահները: Չէին տարած ուտեստեղէնները եւ ոչ ալ ալիւրը: Մեզի հետ պահեցինք Մարաշցի հայ հացագործները, Մլեհի հրամանին ներքեւ եւ շարունակեցին հաց եփել ամէն օր: Չէյթունցի մը որ երկար տարիներ Զմիւռնիա ապրած էր եւ ամուսնացած այնտեղացի բարեկիրթ աղջկան մը հետ, անօթի չմնալու համար սիրայօժար մտաւ մեր ծառայութեան, իբր խոհարար եւ լուացարար, ինծի, Հրաչեային եւ Ապահին, որոնք միասին կը ճաշէին իմ սեղանիս վրայ իբր գլխաւոր սպաներ:

Իմ աւարս եղաւ հեռագրատունը: Ինծի հետ ներս մտաւ վարպետորդի Նազարէթ Իշխանը, տաճկագիտութիւնս նպաստեց. քննեցի հեռագիրները, որոնց մէջ ամենէն չահեկանն էր կանխապէս յիշած հեռագիրը, որ կը վերաբերէր Նազարէթ Իշխանի եւ Նշանի: Ընդօրինակեցի եւ բնագիրը յանձնեցի իրեն, զոր խնամքով պահեց: Հաշտութենէն ետք թէպէտ պէտք չունեցաւ, բայց միշտ կը ցուցադրէր իբր արդարացում իր ըմբոստութեան:

«Ուլըփըշա»ի [?] մեծագոյն դժուարութիւնները կրեցի, պէնքէրու բաշխումին ատեն: Քովս էին ընկերներս, Նազարէթ Իշխան, Աւագ Զագրեան, Աւետիք Կիսխանեան, Կարապետ Տէր Յակոբեան, Մէրկէնեան Հաճին, Հաճի Մարտիրոս Շատալագեան, Խաչեր Քէհեա, Գէորգ Պըլտըրեան [?] եւ Հաճի Պետրոս Չինիկէօղեան. վէճ ու կագ. երբ այս ընկերները կ'որոշէին «տուէ՛ք», թիւ մը կու տայի զիմողին որ կ'երթար եւ Մլեհ ու Միհրան Գայեան կը կարգադրէին

հրամանս: Վարպետորդի Մլեհ, յաճախ կու գար դառնացած, «Ալ չմնաց, Պարոն Աղասի»: Եւ այսպէս չափաւորեցինք ոմանց ծայրահեղ պահանջկոտութիւնը եւ պահեցինք 300ի չափ հրացաններ, ի վերջոյ գոհացում տալու համար ուշ մնացող գիւղապետներու եւ քաջերու: Մանաւանդ ժլատ եղանք փամփուշտները տարողնելու համար. կէսէն շատ աւելի պահեցինք մեր քով: Ինչ որ առատութեամբ բաշխեցինք, մանաւանդ գիւղացիներուն, այն էր 2000 ընտիր կայծքար հրացանները, զոր գտանք անեղծ վիճակի մէջ, 16 տարի առաջ, Անգլիոյ հիւպատոս Զերմայտ հաւաքած էր Զէյթունցիներէն եւ յանձնած օսմանեան կառավարութեան, խոստանալով որ 61րդ յօդուածը պիտի կիրարկուէր այդ զէնքերու յանձնումէն յետոյ: Այս զէնքերն ալ շատ մեծ օգուտ ունեցան: Շատերը կը պոռային վարէն՝ «Մարթին մը տուէք, ալ բան չենք ուզեր աշխարհի վրայ»:

Կիներ կային, որոնք նոյնպէս կը պահանջէին, երբ կը մերժէինք, կը տխրէին ու կու լային ըսելով «Ինչո՞ւ զմեզ բանի տեղ չէք դներ»: Քոյրերս ջանանք ուրիշ բերդ մըն ալ գրաւել, որ ամէնքիս համար ալ լաւ զէնք ունենանք, կը պատասխանէի մխիթարելու համար. երեխաներ ալ եկան փողեր պահանջելու. առաւօտէն մինչեւ իրիկուն կը փչէին Զէյթունի մէջ:

Մէկ հռչակաւոր խմբապետ, որ ինքն ունէր արդէն մարթին, ներկայացաւ ուրիշ պատիւ մը խնդրելու համար. անիկա էր յաղթանդամ եւ հաստաբազուկ Մղսի Փանոս Շամ-Քէյիշեան, Պօղ-Պայիր թաղէն. «Պարոն Աղասի, թնդանօթները հաճեցէք ինծի շնորհել. վաղը առտուն կը ներկայանամ խումբովս, ինծի պէս 24 հուժկուներ. ինծի կը սորվեցնէք անոր գործածութիւնը եւ ես միշտ ձեր հրամանին ներքեւն եմ»: Իրմէ արժանաւորը չէի կրնար գտնել. խնդիրքը կատարուեցաւ, զոր մինչեւ ետք յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց, մինչեւ որ լմնցան մեր 170 ռումբերը:

***

«Խըրփըշտ»էն ու զէնքերու բաշխումէն յետոյ, հաւաքուեցան զօրանոցին մէջ, Զէյթունի բոլոր իշխաններն ու ականաւոր մարդիկը իրենց կրօնական պետերով, Լուսաւորչական, Բողոքական ու Կաթոլիկ: Անոնք զմեզ չորս օտարական ընկերներս շնորհաւորելէ յետոյ, ներկայացուցին ամբողջ ժողովուրդին եւ երդում ըրին հնազանդիլ մեզ: Կարապետ Սուրէնեան ալեզարդ իշխանը յայտարարեց հակիրճ բանախօսութեամբ. «Եղբայրներս, զաւակներս, այս օրէն ետք, այլեւս Թուրքերը չեն զմեզ կառավարողները, այլ Հայեր. համերաշխ, կարգապահ ըլլանք եւ հնազանդինք իրենց: Ցոյց տանք Թուրքերուն եւ Եւրոպացիներուն, որ ոչ միայն քաջ ենք, այլ գի-

տենք հնազանդիլ, հետեւաբար կարող ենք զմեզ կառավարելու եւ արժանի ազատութեան»։ Բազմութիւնը կեցցէներով ծափահարեց այս ողջմտութիւնը։

Նոյն գիշեր ուխտի գացինք Ս. Աստուածածնայ Վանքը, քահանաները խաչով, Աւետարանով ու բուրվառներով դիմաւորեցին ու առաջնորդեցին զմեզ. սեղանին վրայ դրած՝ օրհնեցին մեր խլած սուրերը։ Կաղ Օհաննէս Վարդապետ կ'օրհնէր ու կը համբուրէր զանոնք։ Միւսոն դրաւ ճակտիս ու ձեռքերուս վրայ եւ մինչեւ առք անունս յիշատակեցին բոլոր եկեղեցիներու մէջ, պատարագի ատեն եւ ականջներովս լսեցի. ասիկա կը գրեմ ոչ թէ պարծանքի համար, այլ իբր կատարուած իրողութիւն մը։

Քանի մը օր առքն ալ, մօտ 15.000 հոգիի բազմութեամբ, եկան զօրանոց նորէն քահանաներու թափորով, պատարագի զգեստաւորութեամբ։ Չէին ցանկար որ բնակէինք «պիղծ զօրանոցի» մէջ։ Ուստի երկար բանախօսութենէ մը առք, զոր ըրի, քահանաներ սկըսան կարդալ Աւետարան չորս անկեան վրայ. միւսոն ցրւեցին եւ բարձր սիւնի մը վրայ կանգնեցինք արծաթեայ խաչ մը եւ ազգային դրօշակ մը։ Զօրանոցի հիմը դրած էր Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէյֆսիզեան եւ 16 տարի առք կատարուեցաւ հայրապետական մարգարէութիւնը.– Տաճկական զօրանոցը եղաւ հայկական։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հոկտեմբեր 19, Հինգշաբթի օր, երկու հարիւր ձիաւոր իշխանազուն քաջերու պատուախումբ մը առաջնորդեց զիս, Սուրէնեան Թաղի Սբ. Աստուածածին եկեղեցին, ուր կազմակերպեցինք Զէյթունի ժամանակաւոր կառավարութիւնը։ Բաղկացած էր երկու ժողովէ.

Ա. Ընդհանուր Ժողով։

Բ. Վարչական Գործադիր Ժողով։

Զէյթունէն հետս բերած, 43 տարուան պատռած թուղթերէն կը քաղեմ, անունները այդ ժողովները կազմող անդամներուն եւ մի քանի որոշումներ որ տրուեցան այն օր.

Ընդհ․ Ժողով Ժամանակաւոր Յեղափոխական Կառավարութեան Զէյթունի

Անդամք Ընդհ․ Ժողովոյ․

Նախագահ, Պարոն Աղասի
Քարտուղար, Յովհաննէս Աիհարոնեան
Փոխ-Նախագահ, Պատուելի Կոստան Մոմճեան․

Անդամք՝ Սուրէնեան Թաղէն
Տէր Կարապետ Երկայնեան
Տէր Յովհաննէս Կէտիկեան (*Վարդ․ հայ կաթոլիկներու*)
Կարապետ Իշխան Վասիլոսեան
Պապ Իշխան Վասիլոսեան
Խաչեր Իշխան Սուրէնեան
Աւետիս Աղա Շամլեան
Կարապետ Աղա Սաչեան
Կարապետ Աղա Մարկոսեան

Անդամք՝ Ենիտունեան Թաղէն
Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեան
Սարգիս Իշխան Ենիտունեան
Ակոբ Իշխան Ենիտունեան
Արթին Աղա Պօյամեան
Տէր Գէորգ Տէր Դաւիթեան

Անդամք՝ Պօղ-Պայըր Թաղէն
Տէր Նշան Երէցեան
Հազոր Իշխան Շորվոեան
Սարգիս Աղա Պալեան
Պետրոս Աղա Չագրեան
Հանի Արթին Սամինեան
Յարութիւն Չօփուրեան
Աւագ Աղա Չագրեան
Աւետիք Էֆէնտի Կիսխանեան
Ակոբ Աղա Չարուխեան
Մղսի Արթին Աղա Քիւփէլեան

Անդամք՝ Կարկալար Թաղէն
Տէր Սարգիս Մարտիրոսեան, փոխ-վանահայր
Աստուր Աղա Անդրէասեան

Սերովբէ Իշխան Եաղուպեան
Կարապետ Էֆէնտի Տէր Յակոբեան
Վարդան Աղա Վանէսեան
Յակոբ Աղա Սէմէրճեան
Լեւոն Իշխան Եաղուպեան
Կարապետ Քէհեա Սեւ Պետրոսեան

***

Վարչական Մարմին

Զէյթունի Ժամանակաւոր Յեղափոխական Կառավարութեան

—

Սուրէնեան Թաղէն

Տէր Կարապետ Երկայնեան
Պապ Իշխան Վասիլօսեան
Կարապետ Իշխան Վասիլօսեան
Կարապետ Աղա Սաչեան

Ենիտիւնեաեան Թաղէն

Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեան
Սարգիս Իշխան Ենիտիւնեաեան
Արթին Աղա Պօյաճեան
Յակոբ Էֆէնտի Պօյաճեան

Պօղ-Պայիր Թաղէն

Հազոր Իշխան Շորվօեան
Պետրոս Աղա Չագրեան
Սարգիս Աղա Պալեան
Հանի Արթին Աղա Ասմինեան
Արթին Աղա Չօփուրեան

Կարկալար Թաղէն

Ասատուր Աղա Անդրէասեան
Կարապետ Էֆէնտի Տէր Յակոբեան
Թորոս Իշխան Եաղուպեան
Աւետիս Աղա Շաննոյեան

Գերիներու համար կազմուած ժողով·

Յակոբ էֆէնտի Թաշճեան
Լեւոն Իշխան Եաղուպեան
Յովհաննէս Ահարոնեան
Գրիգոր Գերմանիկեան

Դռնապանք եւ օգնականք·

Գանձապետ եւ լուսարար Սարգիս
Յովհաննէս Տէր Յակոբեան
Խաչեր Թօփուզեան
Նշան Պարսամեան

Եօթը հարցի պատասխանները տրուած են·

1· Զօրքերը ի՞նչ պիտի ըլլան·— Պիտի մնան:
2· Արեգնցիներ պիտի գաղթե՞ն թէ ոչ·— Իրենց տեղերը պէտք է մնան:
3· Զօրանոցը մարդ պիտի դրուի՞·— 40 մարդ ամէն մէկ թաղէ:
4· Հաճըն մարդ պէ՞տք է ուղարկել·— Այո՛:
5· Քաղաքային ոստիկան կազմե՞լ·— × անորոշ:
6· Չէրքէզներու եւ քուրք գիւղերու նամակ գրել·— Պիտի ըլլայ:
7· Զօրագունդեր սահմանել Զէյթունի սահմաններուն վրայ·— Պիտի ըլլայ:

Ժողովը վերջացաւ ժամը 5ին կէսօրէ ետք:

Այս երկու ժողովէն զատ կազմեցինք Պատերազմական Խորհուրդը· այս ժողովն էր որ կ՚որոշէր բոլոր պատերազմական գործողութիւնները: Այս ժողովիս գլխաւոր անդամներն էին, որ ամէն անգամ եկան զօրանոց եւ կամ Վանք եւ ինձ օգնեցին իբր սպայակոյտ:

Նազարէթ Իշխան Ենիտիւնեան
Սարգիս Իշխան Ենիտիւնեան
Եղիա Իշխան Ենիտիւնեան
Հաճի Մէրկէնեան
Հաճի Մանուկ եւ Հաճի Սարգիս Քէյիշեան (Մարաշցի)
Աւագ Աղա Զագրեան
Աւետիք էֆէնտի Կիսխանեան
Մղսի Փանոս Շամ-Քէյիշեան
Ասատուր Աղա Անդրէասեան
Լեւոն Իշխան Եաղուպեան
Կարապետ Տէր Յակոբեան
Փանոս Զօլագեան

Իսկ գիւղական արշաւանքներու համար·

Խաչեր Քէհեա Կարապետեան
Եղիա Մխայէլեան
Հաճի Մարտիրոս Շատալազեան
Գէորգ Պըլտըրեան
Հաճի Պետրոս Չինիկէօզեան
Բարթողիմէոս Վարդապետ
Տէր Մարտիրոս Թէլէմէլիճի
Կիրակոս Ղըր-Փանոսեան (Ջէլլատի եղբայրը)

Այս խորհուրդը կ'աջակցէր ընկերներուս Հրայեային եւ Ապահին:

Կարգադրեցինք քաղաքային եւ գիւղական պահակներ զանազան կէտերու վրայ: Իսկ զօրանոցի բոլոր մեր խումբերուն, որոնց թիւը անցաւ 200ը, ինչպէս նաեւ Զէյթունէն եկող 160 պահակներուն խնամքը յանձնեցի Մլեհին· անիկա զօրանոցի կառավարիչն էր եւ իմ փոխանորդս: Թռչուն մը չէր թռչեր առանց իր գիտակցութեան: Հոս հաճոյքով կ'արձանագրեմ որ շատ մեծ յաջողութեամբ վարեց իր պաշտօնը· առաջնակարգ մատակարարիչ մը եղաւ եւ վարպետորդի լրատու մը ամէն անցուդարձի: Տեսայ թէ շատ ընկերական մէկն էր եւ գիտէր սիրաշահիլ բոլոր ռազմիկները: Երկու ամսուան մէջ, երբեք գլխացաւ մը չունեցայ· օր մը գանգատ չլսեցի· ամէն մարդ հաց, միս ու պաշար ունէր: Եւ ըստ իս շատ մեծ ու ճարպիկ գործ մըն էր կերակրել ամէն օր 500 հոգի: Իրեն օգնեցին մեծապէս Մարաշի Սափրիչ Ստեփանի խումբը եւ Հալէպի ընկերներէն Բենիամին Պէտէվեան: Պատերազմը պիտի կորսնցնէի, եթէ Մլեհը ճարտարօրէն խնայած ու պահած չըլլար սնտուկներով փամփուշտ եւ երկու տակառ վառօդ: Խեղճ տղան, կը կարծէր թէ հերոս մը չէր կրնար ըլլալ, քանի որ կը զրկէի զինք որ երթար քանի մը թուրք սպաննէր: Մինչդեռ իր դերը շատ աւելի արժէքաւոր էր եւ յիրաւի անյարմար էր արշաւանքի համար, ոչ թէ նուազ քաջ էր քան Ապահ եւ Հրաչեայ, այլ Ֆիզիքապէս տկար էր· դժբախտ արկածի մը պատճառով վնասուած էին ամորձիքները եւ կարող չէր վազվռտուքներու տոկալ:

Վերջապէս որոշեցինք հարիւր հոգիէ բաղկացած որսորդական ձիախումբ մը, ամէն օր մէկ թաղի կտրիճներէն կազմուած, որոնք փոխն ի փոխ կ'երթային Ազատ Զէյթունի հեռաւոր սահմանները հսկելու, թշնամիներու դիրքերն ու շարժումները լրտեսելու եւ անոնց լրտեսներն ու սուրհանդակները ձերբակալելու: Երբ իրիկնադէմին կը դառնային, մեր ընկեր Մլեհը կը շարէր զանոնք զօրանոցի կայուն խումբերով միասին, ընդամէնը քանի մը հարիւր

Հողի, զօրանոցի հիւսիսային պատին առջեւ, քաղաքին ճիշդ դիմացը եւ միահամուռ կ'երգէին.

Զէյթունցի ենք, մենք քաջ ունինք,
Տաճիկներէն վրէ՛ժ ունինք·
Մեր մայրերու սուրբ կաթին տեղ
Կաթիլ, կաթիլ արիւն ենք խմեր:

Կեցցէ՛ Զէյթուն, ապրի՛ Զէյթուն,
Թող չտեսնէ ստրկութիւն·
Քանի ունի մեզ պէս որդիք,
Կեցցէ՛ Զէյթուն, ապրի՛ Զէյթուն·
Զէյթուն լինի մայրաքաղաք
Եւ Կիլիկիա ազատ երկիր...:

Ասիկա շատ մեծ ոգեւորութիւն եւ հաճոյք կը պատճառէր բոլոր Զէյթունցիներուն, եւ իրիկնադէմին շատեր քաղաքէն կու գային այդ երգչախումբին մասնակցելու. եւ մեծ մրցակցութիւն մը կար երիտասարդ ռազմիկներու մէջ որսորդախումբին ընկերանալու համար: Եւ մանաւանդ զօրանոցը պահելու համար, վանքի երգերու, ցնծութեան ու խնջոյքի երկար ժամեր կ'անցընէին:

***

Ամենէն ուրախալին այն էր, որ այս ապստամբութեան երկար շրջանին՝ ներքին խռովութիւն, անկարգութիւն ու գողութիւն չպատահեցաւ Զէյթունի մէջ: Ոչ հարստահարող կար եւ ոչ ալ հարստահարուող: Այլեւս հայ գիւղացին կը բերէր իր այգիէն օղին ու գինին առանց մաքս վճարելու եւ համարձակ կը ծխէր փախստական ծխախոտը:

Քանի մը օրուան մէջ՝ բոլոր Թուրք պաշտօնեաները, չորս հարիւրապետները, յիսնապետները, բժիշկն ու երկրաչափը, ուղարկեցինք իրենց ուզած վայրերը, ընտանիքներով միասին: Կը կնքէի նահանգային վարչութեան կնիքով եւ կը ստորագրէի անցագիրները եւ մասնաւոր հսկողութեամբ դուրս կ'ելլէին Զէյթունի սահմաններէն: Ընդհանուր ժողովի որոշումով պահեցինք դեղապետը, կառավարիչը, գերի զինուորները եւ Թնդանօթաձիգ արար յիսնապետը: Այս վերջինը ուզած էր քաղաքը ռմբակոծել եւ քաղաքացիք կը ցանկային բզքտել զայն: Սկսանք կերակրել գերիները մեր աղքատ պաշարներով:

***

Մեր մէջ յաճախ վհատեցուցիչ եւ սխալ համոզում մը գոյացած է թէ՝ հայերուն մէջ շատ մատնիչներ կան եւ այս գաղափարը տարածած են նոյնիսկ Թուրքերը, մեր ցեղը պախարակելի ու անպիտան ներկայացնելու համար եւ առածի կարգ անցուցած են ըսելով «Ուրումտան եարամազ, էրմէնիտէն խամազ», որ թարգմանի՝ «Յոյնէն անպիտաններ եւ հայէն մատնիչներ»: Մեր ազգակիցները զօտեպնդելու համար, կ'ուզեմ ըսել թէ՝ իրականութիւնը այդ չափազանցութեան մէջ չէ. Թուրք բռնակալները իրենք ստեղծած են մեր մատնիչները սուտ երդումներով. բայց ցեղային առանձնայատկութիւն մը չէ. ընդհակառակն, ազգերու մէջ առաջինն ենք կառչող մեր մշակոյթին՝ ի գին դարաւոր տանջանքներու, եթէ Թուրքերը ըլլային մեր տեղ, ոչ թէ 1000 տարուան ընթացքին, այլ հարիւր տարուան մէջ պիտի ձուլուէին մեր մէջ, բաւական էր որ սուրերն առնուէին իրենց ձեռքերէն: Հետեւեալ քանի մը դէպքերը, որոշապէս կը հաստատեն ըրածներս, առանց յիշելու այդպէս բազում պարագաներ Թուրք այրերու եւ կիներու կողմէ, երբ տասնեակ հայ կիներ ու աղջիկներ՝ մերժեցին Թրքութիւնը եւ անձնասպան եղան արիաբար:

Երբ զօրանոցի Թրքուհիները կ'անցնէին մեր ռազմիկներու սուրերուն ներքեւէն, մեր ընկեր Մլեհ պոռացած էր, «Հանըմնե՛ր, մի՛ վախնաք, ձեզի չենք մնասեր»: Անոնց մէջէն 18ամեայ գեղեցիկ աղջիկ մը պատասխանած է. «Ես չեմ վախնար. ինձ համար միեւնոյն բանն է Թուրք ըլլալ կամ հայ, եթէ կ'ուզէք ընդունիլ՝ վաղն իսկ հայ եմ»:

Երբ քաղաք իջայ՝ շրջապատուած երկու հարիւր ձիաւորներէ, տակաւին քաղաք չհասած, ինձ դիմաւորողներն էին Չէյթունցի երիտասարդ մը, չափահաս աղջկան մը հետ. փութացին ձիուս ասպանդակներուն, բայց մերժեցի Թրքական սորուկ ձեւերը: Մեր ընկեր եւ ատենապետ Աւագ Զագրեան, ինձ յայտնեց թէ խնդիրք ունէին: Կանգ առի եւ մտիկ ըրի. Կարկալար Թաղէն հայ մըն էր եւ իրեն ընկերացողը՝ Հաճոնց Թրքուհիներէն մին. կ'ուզէին ամուսնանալ, բայց քահանան մերժած էր, պսակել առանց հրամանի: Սպասած էին այս յաջող ելքին եւ եկած էին հրաման առնել պսակուելու, երբ աղջկան հարցուցի թէ անկեղծ եւ աներկիւղ զգացումո՞վ կը փափաքէր հայանալ, պատասխանեց «Այո՛»: Գացէք ըսի քահանային. Թո՛ղ մկրտէ զքեզ եւ պսակէ. հրամանս կատարուեցաւ:

Նոյն օրը եւ կէ'ս ժամ ետք, հեռագրատան Թուրք չավուշը՝ երկու մէճիտիէ կաշառք տուած էր մեր կտրիճներէն փողահար Յակոբ Երկայնեանին, ուսուցիչ Անտրունի Հայ Բողոքականաց Վարժարանին, որպէսզի իր խնդրագիրը ներկայացնէ ինձ: Մեր պատուական երիտասարդը՝ անոր երեսին նետած էր երկու մէճիտիէն, ըսելով թէ՝ մենք ապստամբած էինք կաշառակերութեան դէմ եւ թէ

կրնար ձրի կատարել իր աղաչանքը․ Թուրքը զարմացած էր։ Երբ ընդհանուր ժողովի նստած էինք, ինծ բերաւ խնդրագիրը։ Կանչել տուի պաշտօնեան։ Սրահի դռնէն մինչեւ բազկաթոռս, 10 մեթր, սողոսկելով մօտեցաւ. ես իսկ ամօթ կը զգայի այս բաբելոնական ձեւերուն վրայ․ կ'ուզէր կօշիկներս համբուրել, բարկացայ եւ ետ քաշեցի ոտքերս։ Տէր Կարապետ քահանան, որ աջ կողմս նստած էր, բռնի քաշեց ոտքս եւ քսեց Թուրքին բերնին․ «Տէր Հայր, մի՛, մի՛ ըներ» կը պոռայի զայրոյթով։ Ինքն ալ ութ օր առաջ մեզ կը հեգնէր թէ միթէ «Ռուսաց Զարին ի՞նչն էինք»․ Հիմա կը տեսնես, թէ հատու սուրին տէրերն էինք։ Վեղարը վար առած ու ձեռքերը դէպի երկինք տարածած կ'աղօթէր, վայրկեան մը մոռնալով իր սովորական երկչոտութիւնը, «Փա՜ռք քեզ Աստուած, կը տեսնէ՞նք եղեր այս օրն ալ որ Թուրք պաշտօնեան հայ մեծաւորի առջեւ խոնարհէր եւ այս այն մոլեռանդն է որ տակաւին չորս օր առաջ դիս կանչեց «օ՛չ, օ՛չ»։

Զաւուշը կը յայտնէր, որ 1200 դահեկան առնելիք ունէր հեռագրական տնօրէնին վրայ, որ ըստ հրամանագրիս նոյն օր պիտի մեկնէր Ալպիստան, առանց վճարելու իրեն պէս աղքատի մը առնելիքը։ Կանչել տուի տնօրէնը եւ նա չուրացաւ իր պարտքը․ բայց դրամ չունենալուն համար, անկարող էր վճարել զայն․ բայց յանձն կ'առնէր մուրհակ մը ստորագրել՝ վաւերացուած մեր «դրոշմաթուղթով»․ Զաւուշը սկսաւ պոռալ․ «Սուտ կը խօսի, պարոն, ստակ ունի բայց զձեզ խաբել կ'ուզէ․ անիկա դեռ ինքզինքը թրքական օրէնքին տակ կը կարծէ, չի գիտեր թէ այլեւս անգլիական արդարութիւն կը տիրէ»։ Ապշեցայ այս արագ ու ստրուկ հաւատափոխութեան վրայ եւ ստիպեցի տնօրէնը վճարել գոնէ մէկ մասը։ Յանձնած էր 4 ոսկի եւ մնացածին համար պարտամուրհակ ստորագրած։ Բայց այս յիմար չաւուշը՝ 4 ոսկին կաշառք տալով հայ պահապաններուն, ինքն ալ յաջողած էր փախչիլ Ալպիստան եւ հոն հանդիպած տնօրէնին, որ իսկոյն ձերբակալել տուած էր զինքը․ անիկա ցկեանս աքսորուած էր Ֆէզան, վերոյիշեալ խօսքերուն համար։

Զօրանոցի գրաւումին երրորդ օրը, հոն եկան Կապանի Թուրք գիւղապետն ու հօճան շատ մը նուէրներով եւ բողոքագիր մը ի ձեռին հայ քահանային դէմ, որ մերժած էր մկրտել զիրենք քրիստոնեայ եւ կ'արգիլէր իրենց մուտքը հայ եկեղեցւոյ մէջ եւ կը խնդրէին անոր պատժուիլը։ Վերադարձուցի զանոնք, վստահեցնելով թէ՝ մեր կռիւը իրենց կրօնքին դէմ չէր եւ իրենք վախնալու պէտք չունէին, միայն թէ Չէյթունի զօրանոցը փոխադրէին կառավարական ցորենի ամբարները․ ինչ որ ըրին յօժարակամ։ Այսպէս բազմաթիւ դէպքեր, զոր հայերն երբեք բրած չեն կամովին։

***

Չէյթունին տիրանալէն յետոյ, ժողովուրդը բաժնեցինք զա-

նագան խումբերու, որոնք սկսան արշաւանքներ գործել շրջակայ Թուրք գիւղերուն վրայ ու ռէկմէններուն դէմ, որոնք կը հարստահարէին իրենց գիւղերը: Այդ արշաւանքները անհրաժեշտ էին նաեւ Զէյթունի մէջ պաշար բերելու համար, որովհետեւ Զէյթունցիներու մեծագոյն մասին քով, այս ժամանակ գրեթէ ափ մը ցորեն չկար: Այգեկութքը չվերջացած՝ ապստամբութիւնն սկսած էր եւ անոնք չկրցան տանիլ իրենց քաղցրեղէնները Թուրք ու Չէրքէզ գիւղերուն մէջ, ցորենի հետ փոխանակելու համար:

Անտրունի, Կապանի, Սխնէի, Պունտուզի եւ Կոկիսոնի կառավարական ամբարները լեցուն էին, մանաւանդ այս տարի, ցորենով ու գարիով: Զանոնք արագօրէն փոխադրեցինք: Այս գործին մէջ առաջնակարգ ծառայութիւններ մատուցին երկու համբաւաւոր հայ ջորեպաններ: Այս երկու կարաւանները որ կու գային Կեսարիայէն եւ Կիւրինէն Մարաշ երթալու համար, ինկած էին Ֆռնուզի մեր քաջերու խումբերուն մէջ, որոնք կը սպաննէին հպարապետներ ոստիկաններով: Տեսնելով որ իրենց համար անխուսափելի մահ էր Մարաշ երթալը, եկան ուղղակի Զէյթուն: Ոչ միայն տրամադրեցին իրենց ոյժերը զօրանոցի գրաւումին, այլ զօրանոց մտան իրենց ջորիներով եւ տրամադրեցին զանոնք մեր ծառայութեան, զոհելի եւ անշահախնդիր անձնուրացութեամբ: Անոնցմէ մին էր մեծահարուստ ջորեպան Կիւրինցի Խաչեր Խըդըրեան իր 120 ջորիներով եւ 30 ընկերներով: Իսկ միւս կարաւանը կը պատկանէր Մարաշցի երկու հուժկու եւ յաղթանդամ եղբայրներու Բէյլիչեան Հաճի Սարգիս եւ Հաճի Մանուկ, որոնք 3 տարիէ ի վեր անդամակցած էին Մարաշի Մասնաճիւղին: Ասոնք ոչ միայն մեզ բերին ծառայութիւնը իրենց 80 ջորիներուն եւ 20 ընկերներուն, այլ եղան ամենատաղանդաւոր զօրավարներէն երկուքը եւ գրեթէ չեղաւ ճակատամարտ մը առանց իրենց ներկայութեան: Աներասիր հայ դիւցազուններ էին մինչեւ եաք:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ԿՈԿԻՍՈՆԻ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հոկտեմբեր 19ին, Տէյիրմէն-Տէրէյի եւ Կոկիսոնի Թուրքերը հաւաքուած էին Զուգուր-Հիսար Թրքական գիւղը եւ մտադիր էին յաջորդ օր յարձակիլ Կանչիի հայ գիւղին վրայ: Անոնք իրիկունէ սկսած էին արդէն բաժնել այսինչ կամ այնինչ հայու կինն ու աղջի-

կը: Ֆռնուզցի հայերն առած էին յարձակման լուրը եւ 150 հոգի, հրամանատարութեամբ փոխ-կառավարիչ Պըլտըրեան Գէորգի, գացած էին պաշարել զանոնք: Պատմութեան մէջ ասիկա առաջին անգամն էր որ Ֆռնուզցիք պիտի կռուէին. ասոնք ուղղակի Հնչակեան Ասլանի եւ Ջէլլաթի ծնունդ են: Առաջին անգամ առաջարկած էին հաշտութիւն եւ անձնատուութիւն, բայց Թուրքերը հայհոյանքներով ու սպառնալիքներով պատասխանած էին եւ կը սպասէին արեւածագին՝ կռիւն սկսելու համար: Հայերը դարձեալ անուշութեամբ խօսած էին, բայց պաշարումը չէին վերջացուցած:

Հոկտեմբեր 20ին, առաւօտեան արեւածագին հետ հրացանաձգութիւնը կը սկսի երկու կողմէն ալ եւ կը տեւէ չորս ժամ: Հայերը կը յաջողին գրաւել գիւղին ծայրի տուները եւ կրակի կու տան զանոնք: Մինչ այդ՝ իրենցմէ զարնուած էին մէկ հոգի եւ չորս հատ ալ վիրաւորուած, իսկ Թուրքերէն սպաննուած էին 37 հոգի: Հազիւ թէ հրդեհը կը սկսի ծաւալիլ՝ Տէյիրմէն-Տէրէյի եւ Կոկիսոնի Թուրքերը կը սկսին փախչիլ: Անոնցմէ մէկ մասը փախած ատեն կը սպաննուի: Զուղուր-Հիսարցի Թուրքերը ամբողջութեամբ անձնատուր կ'ըլլան եւ հայ ռազմիկներ պատերազմը կը դադրեցնեն: Այր մարդիկ բոլորն ալ, 78 հոգի, զէնքերը վար կը ձգեն ու հրապարակ կու գան. հայերը կը կապեն զանոնք՝ Զօրանոց բերելու մտադրութեամբ: Այդ միջոցին Թուրք կիները այպանած էին իրենց ամուսինները, որ դեռ երէկ կը մերժէին հայերու հաշտութեան առաջարկը եւ կը բաժնէին անոնց կիները. մինչդեռ հայերը իրենց աչքերը չէին բարձրացըներ՝ նոյնիսկ իրենց յօնքերուն նայելու:

Ֆռնուզի հայ ռազմիկները՝ ապահով կերպով Անտրուն կ'ուղարկեն Թուրք կիներն ու երեխաները, առանց անպատուութեան: Եւ յիրաւի Տօրոսի հայերը, երբեք չեն բռնաբարեր Թուրք կնկան պատիւը: Անոնք հոտած կը համարեն բոլոր Թուրքերը, քանի որ միւռոն քսուած չեն անոնց գլխայրանքներուն վրայ: Եւ չկայ իրենց համար աւելի մեծ մեղք մը, քան չնանալ Թուրքերուն հետ: Կ'աւարեն սակայն ամբողջ գիւղը, որ կը պարունակէր մեծ քանակութեամբ արմտիք, ու արջառ, եւ որոնց մեծագոյն մասը կը պատկանէր Վասիլոսեան Կարապետ Իշխանին:

Եթէ այս դէպքերը խելօքօրէն հետեւէին, կասկած չկար թէ զիրենք պիտի ապրեցնէր. բայց երբ կը հասնին Կանջիի Ձորին բերանը, ուր ըստ աւանդութեան, մահմետականներ ջարդած են Լեւոն Ե.ի զօրքերը, Թուրք գիւղապետը յիմարաբար նորէն կը սպառնար հայերուն, «Ասիկա ձեզի չի մնար, Սուլթանը պիտի պատժէ ձեզ»: Ֆռնուզցի ռազմիկները կը յիշեն 500 տարուան վրէժխնդրութիւնը ու կը բորբոքին: Մէկ նշանի վրայ՝ կը պառկեցնեն 78 Թուրքերն ալ եւ ոչխարի պէս կը խողխողեն ու կ'անճիտեն:

Այս դիակները մինչեւ եօք քովէ քով կը պառկէին անթաղ. եւ

Լեւոններու ամառանոց կանչին՝ ամբողջովին մաքրուեցաւ իր Թուրք բնակիչներէն:

Ահաւասիկ նամակը զոր յաջորդ օր գրած էին ինծ Ֆռնուզի մեծաւորները այս կռիւի մասին, հայատառ եւ Թուրքերէն լեզուով, զոր հոս կը տեղաւորեմ հետաքրքրութեան համար:

Մեծապատիւ Պարոն ԱՂԱՍԻ,

Խաքքի շէրիֆլէրին սիւվալինըզէ գարշի, պու կիւնլէրտէ օլան ֆէնաւսիյէթլէրին մալիւմաթլարընը արզ իտէրիզ: Ջուխուրհիսար իսլամ գարիյէսի Տէյիրմէն-Տէրէսինտէն 100 գատար սէկմէն պիրիքտիրիպ գարիյէլէրինի թէնէմմիւ օլարախ՝ Ջուխուրհիսար խրիստիյան գարիյէսինի պասմախ իչուն պիրիքմիշ օլտուխլարը Ֆրոնըզա նարնէ տէյու կէլտիլէր․ Ֆրոնըզ էհալիսի նարա կէլէրէք կինէ քէօյին էթրաֆլարընա գարագօլ իլէ մուհաֆազա իթմէքտէ իքէն, իսլամլարըն գօլնուսու կէտիք պաշլարընտա պիր պիրինէ գավքշտըխլարընտա, սիլահլար էօթմէյէ պաշլատը, սահաթ օն պիրտէ պէրիտէն էօթէ կէչիպ էօթէտէն պէրու իքի քէօյին սէկմէնի գավքշտըխտա մուհարէպէ օլտու սահաթ ալթըյա գատար, իքի թարաֆը չօխ նանիլար հալէք օլտու, իկիրմի թանէ պիգատէն վուրուլուփ, օն սէքիզ թանէ էօլտի վէ օն պէշ թանէտա եարալըտը վէ թիւրքլէրին թարաֆընտան օլան բէլէֆիյէթ կէօզէ կէօրիւնէն օրուզ գատար վէ պազըլարըտա կէօրիլմէտի․ մատէմքի պէօյլէսի վուգուաթլար չուհուլա կէլտի պու թարաֆլարըն իսլամ քէօյլէրինտէ թէտէրիքլէր օլունմախտատըր, նայրն Օղլու պէօյիւք նիմհուրիյէթ էթմէսի թատիք օլունմուշտուր․ շիմտիլիք քէօրիւնէն վիլայէթլէրէ քէօրէ թէրթիպաթլարը տիւշիւնմէսի հէր պիր քէօնա սըրալանմալը վէ պիրինիզ տախի պու թարաֆա թէզգիֆունուզու արզըմըզ տըր․

ԳԷՈՐԳ	ԱՒԵՏԻՍ	ԵՂԻԱ	ԷՎՍԻՆ
ՊԸԼՏԸՐԵԱՆ	ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ	ՏԷԿԻՐՄԷՆՃԵԱՆ	ՀԱՆՆԷՍ
	ՄԱՆՈՒԿ	ՊԵՏՐՈՍ	
	ԱԼԱՃԱՃԵԱՆ	ՉԻՆԻԿԷՕՉԵԱՆ	

1895, Հոկտեմբեր 21

Թարգմանութիւն

Մեծապատիւ Պարոն ԱՂԱՍԻ,

Ձեր ողջախոհութիւնը հարցնելէ յետոյ, այս օրերս տեղի ունեցած անցուդարձերուն տեղեկութիւնները տալ կը ցանկանք: Ջուգուրհիսար իսլամ գիւղը՝ Տէյիրմէն-Տէրէյէն 100 հոգինոց սէկմէն ժողվելով եւ իրենց գիւղի ժողովուրդը հաւաքելով՝ Ջուգուրհիսարի քրիստոնէական գիւղերուն վրայ յարձակելու նպատակով հաւաք-

ուած ըլլալնին, եկան իմացնել մեզ ի Ֆռնուզ եւ հաւարի կանչեցին։ Ֆռնուզի ժողովուրդը օգնութեան վազելով, գիշերանց գիւղին շուրջը պատեցինք պահակներով։ Խլամներուն պահակները բլուրներուն վրայ հանդիպելով մերիններուն, զէնքերը գոռացին․ երկու կողմի սէկմէնները հասան եւ կռիւը տեւեց մինչեւ ժամը 12 (*)․ երկու կողմէն ալ շատ հոգիներ ոչնչացան․ քան հատ մեզմէ զարնուելով՝ 18 հատ մեռան եւ 15 հատ ալ վիրաւորներ կան (խիստ չափազանցըւած մասնաւոր նպատակով)։ Թուրքերուն կողմէ եղած կորուստը, մեր աչքերովը տեսածին համեմատ 30 հատ եւ ոմանք ալ չտեսնուեցան։ Որովհետեւ այսպիսի դէպքեր տեղի ունեցան, այս կողմերու խլամ գիւղերուն մէջ պատրաստութիւններ տեղի կ'ունենան։ Եային Օղլիին մեծ բազմութիւն հաւաքելը հաստատուած է։ Առայժմ ըստ այս տեղի ունեցած պատահարներուն, կարգադրութիւններ խորհիլը եւ միջոցներ ձեռք առնուիլը անհրաժեշտ է եւ ձեզմէ մէկուն այս կողմ այցելութիւնը կը ցանկանք։

1895 Հոկտեմբեր 21 Ստորագրութիւններ

***

Հոկտեմբեր 15ին, Կոկխոնի կառավարիչ չէրքէզ Մուհամմէտ Պէյը, նոր յաջորդած էր Ֆէյզի Պէյին, որ Մարաշ գնաց օգնելու իր եղբօր Գասիմ Պէյին։ Այս խարդախ չէրքէզը զինած էր Թուրք աղաներուն հետ հայ գիւղերը․ պայմանագրութիւն կնքած էին որ իրենք պիտի չզպչէին հայերուն, եթէ չմիանային Զէյթունցիներուն։ Հայերը պիտի պաշտպանէին Թուրքերը, եթէ Զէյթունցիք հասնէին զանոնք կողոպտելու․ իսկ Թուրք գիւղացիներ պիտի պաշտպանէին հայերը Թուրք բանակին կամ սէկմէններուն դէմ։

Երբ մենք ռազմիկներ ուղարկեցինք Տաշ–Օլուղ գիւղը, զինաթափ ընելու համար Թուրքերը, գիւղին հայերը ներկայացած եւ ցոյց տուած էին իրենց պայմանագրութիւնը եւ յայտնած էին, որ եթէ բանի մը պէտք ունէին, թող առնեն իրենց ստացուածներէն, բայց չզպչին Թուրք դրացիներուն։ Մեր ռազմիկները առանց որեւէ բանի դպչելու ետ վերադարձան երբ տեսան թէ հայերը ապահոված կը կարծէին իրենք զիրենք։

Սակայն Հոկտեմբեր 20ի գիշերը, Կոկխոնի եւ Էրիճէկի զօրքերը միացած բազմաթիւ չէրքէզ ձիաւորներու եւ Թուրքերու հետ, կը յարձակին Տաշ–Օլուղ գիւղին վրայ, Մուհամմէտ Պէյի առաջնորդութեամբ։ Առաջին աւարողներն ու ջարդարարները կ'ըլլան դըրացի Թուրքերը․ հայերը կը յիշեցնեն անոնց իրենց պայմանագրութիւնն ու քանի մը օր առաջ իրենց ըրած միջամտութիւնը․ բայց

* Նամակին մէջ յիշուած ժամերը թրքական են, զոր եւրոպականի վերածեցի։

Թուրքեր գնդակներով կը պատասխանեն (*)։ Այն ժամանակ խեղճ հայերը չուարած՝ կը սկսին փախչիլ ցիրուցան դէպի լեռները։ Հայր, մայր, զաւակ, կին, եղբայր ու քոյր, զիրար կորսնցուցած էին. կոյսերը հրապարակաւ բռնաբարուած, մայրերը յոգնած ու խելակորոյս, թուփերու տակ էին նետած իրենց երեխաները։ Ամէնքը լեռները կը թափառէին անօթի, բոպիկ ու մերկ եւ հազիւ թէ երեք օրէն ետք Հասան Ֆռնուզի եւ Զէյթունի փողոցները։ Սպաննուած էին երեսունի չափ պառաւներ, ծերունիներ ու երեխաներ, որոնք չէին կրցած փախչիլ։

Կոկիսոնի գիւղերը հարուստ էին։ Տեղեկագրութիւններէս կը քաղեմ միայն Տաշ-Օլուգցիներու թողած հարստութիւնը, գաղափար մը տալու համար։

— 700 արջառ արածող, 400 լուծ քաշող, 170 էշ, 50 արու ու մատակ ձիեր, 3000 այծ, 48·000 քիլէ ցորեն որ կ'ընէ 336·000 քարշ, 400 խոշոր տիկ իւղ, 400 տիկ պանիր։ Կահ կարասիները, անկողինները, արծաթեղէն զարդերը եւ եկեղեցիի սպասները նոյնպէս կը ներկայացնէին մեծ հարստութիւն մը։ Տուներն ամբողջութեամբ կը վառին։

Բարեբախտաբար միւս հայ գիւղերը, Կոկիսոն, Քիրէճ, Կէօլ-Փունար, Հէյիկ եւ Տէյիրմէն-Տէրէ, առնելով կոտորածի լուրը, գիշերանց կը փախին եւ բացի արջառներէն, չեն յաջողիր ուրիշ ընտացուածքներ փախցնելու։ Այս գիւղացիները տեղաւորեցինք մեծամասամբ՝ Թանուր եւ Տէօնկէլ տաճիկ գիւղերուն մէջ։ Այս երկու գիւղերը, տակաւին զօրանոցը չգրաւած անձնատուր եղան մեզ, յանձնելով իրենց զէնքերն ու հպատակութեան գիր։ Թուրք գիւղացիներ ստիպուած եղան պահել այս կողոպտուած հայերը. զարմանք կը յայտնէին անոնք, որ հակառակ իրենց ազգակիցներու ըրածին, մենք չենք ջարդեր զիրենք։

***

Եարփուզ քաղաքին մէջ ալ, ուր 150 տուն հայ բնակիչ կար, թուրքեր աւարած էին հայերու տուները եւ առեւանգած էին աղջիկները։ Նոյնը ըրած էին նաեւ Ալպիստանի մէջ։ Այս չարագործութիւնները ըրած էին այն թուրք զինուորականները, զորս ապահով կերպով ուղարկած էինք։ Ցխնապետ Եուսուֆ Աղան, որուն Քէլ Միւլազըմ անունը կու տային, գիշերանց փախած էր Զէյթունէն Տէր Կարապետի պաշտպանութեամբ եւ երբ Մարաշ կը հասնի, առաջին անգամ 50 հայ կը սպաննէ. իրեն կ'աջակցին զինուորական բժիշկն ու երկրաչափը։

---

* Ոստիկանութեան նախկին նախարար ստախօս Նազըմ Փաշա, այս յաղթութիւնն է որ կը նկարագրէ իր յուշերուն մէջ. որպէս թէ մեզի յաղթած է Մէհմէտճիկներով։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ – ԱՊՏԻՒԼ ՎԷՀԱՊ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԸ – ՔԵՐԹՄԷՆ ԵՒ ՊԷՇԷՆ ԹՈՒՐՔ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՋԱՐԴԸ

Մենք կը շարունակէինք մեր արշաւանքները եւ կը լեցնէինք Զէյթունը պաշարներով· փախստականները մեծ բեռ մը եւ մտահոգութիւն էր մեր վրայ, բայց անոնց ուժեղ երիտասարդութիւնը, սիրտը խանձած, կու գար աւելցնել մեր աւարառու կռուողներու թիւը: Անոնց մէջ շատ հռչակաւոր եղաւ Կիրակոս Ղըր–Փանոսեան, Զէյլատի անդրանիկ եղբայրը, որ ոչ միայն համանման էր տեսքով, այլ օժտուած նոյն քաջութեամբ: Կազմեց զօրաւոր խումբ մը եւ ետ գնաց վրէժ լուծել զիրենք դաւաճանող Թուրքերէն· բայց ես գիտեմ թէ Թուրքերը տոկոսով ստացան իրենց գործած չարիքներուն փոխարէնը:

Հոկտեմբեր 24ին նոր վաշտեր եկան եւ կեդրոնացան երկու կէտերու վրայ· 2000 զօրք Էրիճէկի մէջ, Զէյթունէն չորս ժամ դէպի հիւսիս: 8000 զինուորներ եկան ու վրան զարկին, Ջահանի արեւելեան ափին վերեւ, Ընկուզեկ լերան ստորոտին, ընդարձակ լեռնադաշտի մէջ, մերձ Վարդապետի կամուրջին: Հոն արդէն 3000ի չափ Բերդուսցի Թուրքեր հաւաքուած էին, Բերդուս Չայի պատերազմէն ետք: Այս բանակը ոչ միայն կը հսկէր Մարաշի ճամբան, այլ վաշտեր կ'ուղարկէր մեր հողերուն վրայ օգնելու Քէրթմէն եւ Պէշէն Թուրք գիւղերուն, որ գային լրտեսել զմեզ եւ նեղել մեր որսորդախումբերը: Մարաշի կառավարութիւնը կը վախնար, որ մի գուցէ խուժէինք Մարաշի վրայ, ուստի փութացուց այդ բանակը մեր միակ անցքին վրայ երբ ինքը ապահով կերպով կը շարունակէր ջարդել Մարաշի հայերը: Հոն ձերբակալած էր մեր լաւագոյն ընկերներէն մին, որ ինձ հետ կազմակերպեց Զէյթունի ապստամբութիւնը· այն էր Տէր Ղեւոնդ քահանայ Տէր Նահապետեան, որ ժամանակ չէր ունեցած ապաստանիլ Զէյթուն: Սոսկալի տանջանքներով չարչարած էին մեր յիսնամեայ ալեզարդ ընկերը· եւ հրաշք մըն էր որ ողջ մնաց: Հայ հասարակութիւնը առանց խտրութեան դաւանանքի, կը պատկառէին անկէ եւ կը սիրէին զայն եւ կու տային անոր Հայրիկ անունը: Մեր միւս դերազնիւ ընկերը, անխոնջ, ամբասիր ուսուցչապետ Սարգիս Սամուէլեան զոհ գացած էր կոտորածին իր անդրանիկ զաւկին՝ 16ամեայ պատանի Պարոյրին հետ, տակաւին չտեսած Զէյթունի յաղթանակը, որ իր փառքն ու պսակը կազմեց· մեռաւ նա անմահութեան համար:

Նալ–Զէքէնի բանակն ալ բազմացած էր, այստեղի զօրքերը

սկսան յարձակիլ Արեգնի հարաւային գիւղերուն վրայ · հայերը չաբաթ մը դիմադրեցին քաջութեամբ, բայց չուզելով սպառել մեր ռազմամթերքը անյարմար դիրքի վրայ, կամաց կամաց նահանջել տուինք զանոնք, դէպի Շէմպէք լեռը, դէպի Զէյթուն եւ Կիւրէտին բերդին չուրջը: Թուրք զօրքեր վառեցին Ղարա–Քիւթիւկ գիւղը ու ետ անցան Ջահանը:

Այս դէպքին վրայ, նամակ մը գրել տուի մեր գերիներու՝ դնդապետի եւ կառավարիչի ձեռօք, ուղղուած Մարաշի կառավարչապետին, սպառնալով որ եթէ չարունակէին վառել եւ հարստահարել հայ գիւղերը, մենք ալ տարբեր ընթացք մը պիտի բռնէինք մեր գերիներուն եւ Թուրք պահակներուն հանդէպ:

Հոս կը տպեմ պատկերը Ապտիւլ Վեհապ Փաշայի պատասխանին, զոր գաղտնաբար ուղարկած էր: Անոր մէջ այդ չարիքներուն պատասխանատու կը ներկայացնէ հայերը: Այս նամակը ուղարկած էին Սարգիս անուն Զէյթունցիի մը միջոցով, որ 13 տարիէ ի վեր թրքացած էր Բերդուսի մէջ եւ հովիւութիւն կ՚ընէր: Համոզած էին զայն թէ Զէյթունի բարիքին համար էր եւ պէտք էր գաղտնի հասցնէր նամակը դնդապետին: Մեր որսորդախումբերը բռնած էին զայն: Մեր ընկերներէն Կիւխանեան եւ Աւագ Զագրեան կ՚ուրախանային իրենց հայր գտած ըլլալնուն եւ կ՚ուզէին տանիլ Զէյթուն: Ընկերներս Աղահ եւ Հրաչեայ չէին թողած եւ բացարձակապէս մերժած էին, որ առանց իմ քննութեանս եւ որոշումիս պիտի չձգէին զայն իջնել քաղաք: Երբ զինքը խուզարկեցինք զօրանոցին մէջ բան մը չգտանք · բայց տեսայ թէ ծոցէն ձգեց իր հացը · իսկոյն առի զայն: Մեր Զէյթունցի ընկերները կը մեղքնային եւ զայն անմեղ կը յայտարարէին, երբ իրենց աչքին առջեւ երկուքի բացի հացը եւ ահա նամակը դուրս թռաւ · ապշեցան եւ մեր այս աչալրջութիւնը մեծ տպաւորութիւն թողուց:

ՆԱՄԱԿԻՆ ՊԱՏՃԷՆԸ

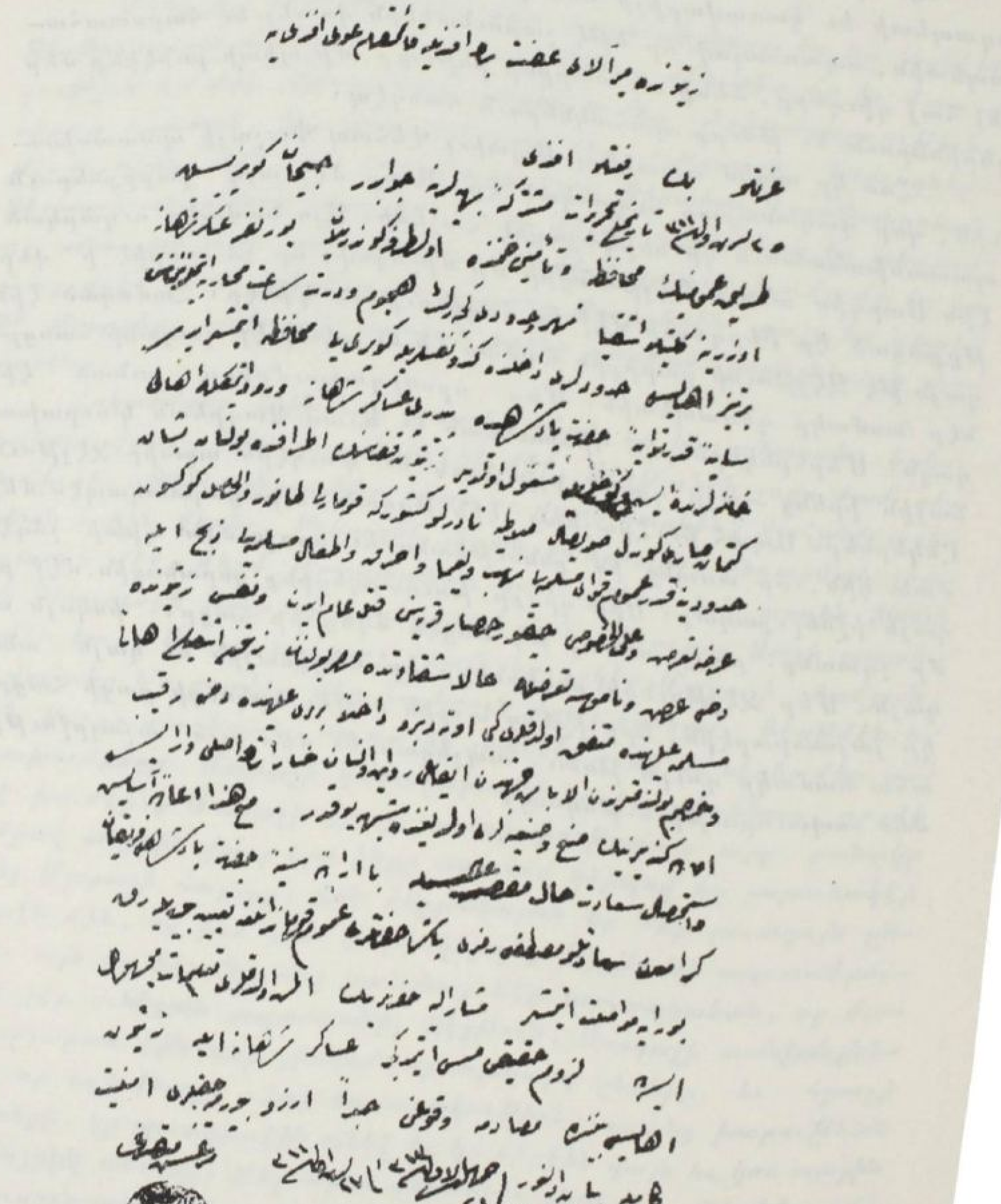

Ահաւասիկ անոր թարգմանութիւնը.

Զէյթունի մէջ գնդապետ Րիֆաթ Պէյ Էֆէնտիին
եւ գայմագամ Ավնի Էֆէնտիին.

1895 Հոկտեմբեր 25 թուով միատեղ գրած նամակնուդ պատասխանն է: Ջահանի կամուրջի եւ հասարակաց ճանապարհի պաշտպանութեան ու ապահովութեան համար ուղարկուած հարիւր կայսերական զօրքերուն վրայ բազմաթիւ ասպատակներ զէտ ու սահմանը անցնելով՝ յարձակած են ու չորս ժամ պատերազմած: Այդ պատճառաւ Բերդուսի բնակիչները, իրենց սահմանին վրայ, անձամբ պաշտպանած են կամուրջը. բայց շնորհիւ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան, կայսերական բազմաթիւ զօրքեր հասնելով այնտեղ, ժողովուրդը դարձած է իր բնակարանը, իր զբաղումներով պարապելու: Զէյթունցի ժողովուրդը Զէյթունի շրջակաները գտնուած ՊԷՇԷՆ, ԲԷՐԹՄԷՆ, ՍԱՐԸ-ԿԻՒԶԷԼ, ՍՕՅՍԱԼ, ՄԱԼԱԹՃԱ, ՆԷՏԻՐԼԻ, ՔԷՕՇԻԿՉ, ԳՈՒՄԱՐԼԸ, ԹԱՆՈՒՐ եւ վերջապէս մինչեւ Կոկիսոնի սահմաններուն վրայ գտնուած թուրք գիւղերուն բնակիչները ջարդած, կողոպտած ու վառած են: Անոնք ոչ միայն կոտրած են իսլամներու մանչերը, այլ եւ բռնաբարած են կիներու պատիւները, մանաւանդ Զուգուր-Հիսար գիւղը ամբողջութեամբ սրէ անցուցած են Զէյթունի մէջ ալ իսլամներու պատիւր բռնաբարած են: Նոյնիսկ յայտնի է շատոնց ի վեր, որ Զէյթունցի աւազակները իբար մէջ ալ հակառակ ու թշնամի են: Ուստի երէ ձեր պատմածին ու լսածին համեմատ Ալապաշի կողմեր եղած վնասները ստոյգ են, այն ալ իրենց գործն ու արհեստը ըլլալուն բնաւ կասկած չկայ:

Այսուհանդերձ անդորրութիւնը վերահաստատելու եւ երջանկութիւնը վերադարձնելու բարձր նպատակով, կայսերական Բարձրագոյն Հրովարտակով՝ այստեղ եկաւ մեծ զօրավարներէն, Նորին Երջանիկայի Մեծութիւն Մուստաֆա Րէմզի Փաշան, որպէս ընդհանուր հրամանատար: Յիշեալ Մեծութեան առած հրահանգները որքան որ ալ անորոշ են, այսուհանդերձ կրնամ հաւաստել, որ մինչեւ անհրաժեշտ պէտք չզգացուի, կայսերական զօրքերուն եւ Զէյթունցի ժողովուրդին մէջ պատերազմ տեղի ունենալու ի սրրտէ ցանկացող չէ:

1895, Հոկտեմբեր 27

Մարաշի Միւթէսարրֆ
Կնիք
ԱՊՏԻՒԼ ՎԷՀԱՊ

***

Հոկտեմբեր 24ին Պէշէնի եւ Բէրթմէնի Թուրքերը, որոնց չէինք դպչեր իրենց դրացնութեան պատճառով, կողոպտած էին Նա-

ղարէթ Իշխանի ջորիները։ Բաւական չէր այդ գողութիւնը, անոնք կ'երթային միշտ Թրքական բանակ, հաղորդելու համար մեր շարժումները եւ կը հրաւիրէին զօրքերը անցնիլ գետը եւ հաստատուիլ իրենց գիւղին մէջ, որ պատերազմական կարեւոր դիրք մը ունէր։

Զէյթունի մէջ գայրոյթը սաստկացաւ այդ Թուրքերուն դէմ, կազմեցինք 400 հոգիէ բաղկացած գունդ մը անոնց վրայ արշաւելու եւ ետ մղելու Արեգնի հարաւային կողմն յառաջացող զօրքերը։

Դեկտեմբեր 26ին, կէսօրուան դէմ մեր գունդը շարժեցաւ, այս անգամ կ'երթային ամենէն քաջերը, Այնթապի խումբը առաջնորդութեամբ Հաճի Սարգիս եւ Հաճի Մանուկ Քէյիշեանի։ Ընկերներս Ապահ եւ Հրաչեայ կ'ընկերանային անոնց։

Հայկական գունդը ընդդիմութիւն չգտաւ, ջարդեց Պէչէնցիները, Քէրթմէնցիները եւ Տէօնիկենք։ Փոքրիկ մաս մը փախան եւ ապաստանեցան օսմանեան բանակին քով, որ չեկաւ օգնութեան անոնց։ Նոյնպէս ետ մղեց Նալ-Զէքէնի զօրքերը, որոնք գետն անցած կը հրդեհէին Արեգնի գիւղերը։ Աւարեց երեք օր տաճկական գիւղերը ու վառեց տուները։ Այս դէպքէն ետք, Թշնամին սարսափեցաւ եւ ալ գետը չանցաւ բնաւ, մինչեւ որ բանակը լրացաւ իր ամբողջութեամբ։

***

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ – ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՓՈՔՐԻԿ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Որքան որ ալ ապստամբութեան ղեկը ինձ յանձնուած էր եւ լուրջ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանար վրաս եւ ամէն ատեն արթուն ու անքուն հսկելու ստիպուած էի, չմոռցայ կուսակցական պարտականութիւններս, իբր անոր ներկայացուցիչը. Թէպէտ Կուսակցութեան Կեդրոնը չգտնուեցաւ երբեք փութկոտ նոյն համեմատութեամբ իր պարտականութեանց մէջ եւ յետագային ալ տոպրակով նախատինքներ կը պատրաստէր իր երախտագիտութիւնը արտայայտելու համար։ Հոկտեմբեր 21ին փութացի ուղարկել ընդարձակ տեղեկագրութիւն մը եւ նկարագրութիւնը մեր յաղթութեանց, որ տպուած էին «Հնչակ»ի մէջ։ Այս թղթակցութիւնը տանող քաջն էր, Այնթապի խումբին պետ Մանուկ Պէննէմճեան, 40 տարեկան, ար-

տակարդ քիչ խօսող ու շատ գործող մէկը: Հակառակ որ պիտի քալէր 30 ժամուան ճամբայ, ուր ամենուրեք մահ սփռուած էր, անիկա յաջողութեամբ հասած էր Այնթապ եւ պահուած՝ գերեզմանատան մօտ քարայրներու մէջ, չկրնալով մտնել քաղաք, ուր ահուելի կռիւ մը կը մղէին մերինները: Քանի մը օր ետք յաջողած էր մտնել մեր ընկերներուն քով եւ յանձնած էր Կեդրոնի նամակները, զոր ուղարկած էին անոնք Թիֆլիսի ճամբով:

Այս օրերուն ընկերներուս Սպահին եւ Հրաչեային միջեւ տարօրինակ մտերմութիւն մը կը նշմարէի եւ քիչ մը փսփսուք: Ես կ'ուրախանայի աւելի քան թէ կասկածէի. ամէն մարդ իր դերին մէջն էր եւ չէի կարծեր թէ՝ առանց ինծ յայտնելու, որեւէ յանդուգն գործի ձեռնամուխ ըլլային, եւ կը յուսայի թէ երախտապարտ էին Զէյթուն բերելուս, երբ կրնայի տանիլ Շաւարշ Տիշմանեանը, որ իրենցմէ աւելի լուրջ, քաջ եւ ձեռնհաս էր, պիտի չկրնային գտնել, առանց իմ հրամանիս, իրենց հեռաւոր կամաւորներ: Վեց նշանաւոր քաջեր ուղղակի կապած էի անձիս պաշտպանութեան համար եւ կ'ընկերանային ինծ. Ասլան, Ապուճան Աւագեան, Նշան Ղազարօսեան, Կարապետ Սուքիասեան, Բենիամին Պէտէվեան եւ Սափրիչ Ստեփան: Եւ Այնթապի ու Մարաշի խումբերը ամէն վայրկեան տրամադրելի:

Կը տեսնէի թէ այս երկուքին աչը չէր հալեր Այնթապի քաջերուն հետ: Անոնք շատ աւելի քաջ քան իրենք, աւելի արժանաւոր, որ մեզմէ աւելի կը գոհուէին. ոմանք թողած էին իրենց կիներն ու զաւակները կռիւի գալու համար, երբ մենք ամուրիներ էինք: Այնթապցիներ իբր Կիլիկեցիներ կարգապահ ծնած էին եւ կը յարգէին ընկերներս: Բայց յաղթութիւնը քիչ մը գոռոզութիւն ծնաւ անոնց քով եւ կամ անոր համար որ չէին կրնար տանիլ կամ ուղարկել Այնթապցիները որեւէ տեղ, առանց իմ գիտակցութեանս:

Զօրանոցի գրաւումէն յետոյ, Ապուճան (կամ Ակոբճան) Աւագեան, քանի մը օրուան մէջ, մօտակայ արշաւանքներէն՝ յափշտակեց եւ բերաւ աւելի քան 20 ձի, ամէնքն ալ առի իր ձեռքէն եւ նուիրեցի Զէյթունի մեծ խմբապետներուն կամ իշխանազուններուն: Պէչէնի արշաւանքին երկրորդ օրը, Ապուճան փափաք յայտնեց վերադառնալու Քէրթմէն, ուր՝ լսած էր թէ հռչակուած նժոյգ մը կար եւ խնդրեց ինծմէ որ եթէ կարելի էր գայն իրեն ձգէի: Արդէն այս 18 տարեկան աննման հերոսը, որ Այնթապի մեր ընկերներու կամքին հակառակ փախաւ եւ ընկերացաւ ինծ, միակ անձն է, որ Զէյթունի ապստամբութեան միջոցին, ամենէն շատ թուրք սպաննեց, հազարէն աւելի, զոր իր կարգին պիտի պատմեմ. անկէ ետք կու գայ Կիրակոս Ղըր-Փանոսեան, Զէյլանին եղբայրը: Մեր ընկերներուն մէջ մոլեռանդ չորս ազգայնամոլներ կային. Ապուճան, Ապահ, Մլեհ եւ Կիրակոս. ասոնց համար ով որ թուրք էր մեռնելու էր, մինչդեռ

Հրաչեան աւելի մօտ էր իմ գաղափարներուս, աւելի ընկերվարական էր, չնայած որ ան ալ ունեւորի զաւակ էր։

Հոկտեմբեր 27ի իրիկունը, երբ վերադարձայ քաղաքէն դէպի զօրանոց, տեսայ թէ խումբերը շարուած էին երկաթղի վրայ բարեւելու եւ ապա երգելու իրենց սովորական երգը։ Բայց Ապուճան անզէն եւ տխուր, դուրս ձգուած էր անոնցմէ։ Կասկածեցայ թէ անճոռնի դէպք մը կար։ Հարցուցի Մլեհին, որ յայտնեց թէ քիչ ետք պիտի պատմէր։ Հրամայեցի եւ Ապուճան ներս մտաւ զօրանոց եւ Մլեհ յանձնեց իր զէնքերը։ Ընկերս ինծ յայտնեց թէ Ապահ եւ Հրաչեայ կռուած էին Ապուճանի հետ ոչինչ խնդրի մը համար եւ թէ Այնթապի խումբը կտոր-կտոր պիտի ընէր զանոնք, բայց ինքը միջամտած էր, դուրս տարած էր Ապուճանը եւ կը սպասէին դարձիս խնդիրը վճռելու։

Այդ օր Հրաչեայ թիկնապահ մը գտած էր Քէյլիչեան եղբայրներու հուժկու ջորեպաններէն մէկը, առանց գիտնալու թէ ամէն հուժկու քաջ մը չէր։ Այդ մարդուն համար ձի մը պէտք էր. առանց սպասելու ինծ, որ անկասկած երկու ձի պիտի դնէի իրեն համար, կ'ուզէ առնել Ապուճանի յափշտակած ձին։

— Պարոն Հրաչ, կ'ըսէ Ապուճան, Պարոն Աղասին արտօնեց այս ձին ինծ պահել, եթէ թիկնապահդ քաջ մարդ մըն է, լեցուն ձիեր կան Թուրքերուն քով. լաւ է որ զինքը փորձես, թող ինքն ալ երթայ յափշտակել անոնցմէ։

Կռիւը կը սկսի կու տաս–չեմ տալի վրայ։ Ապահ կը միջամտէ եւ կը սպառնայ զայն զարնել։ Ապուճան չէր վախնար ոչ մէկէն եւ ոչ միւսէն, մանաւանդ որ իր ընկերները կ'ուզեն խուժել անոնց վրայ։ Մլեհ տեսնելով որ շատ խայտառակ գործ մը պիտի կատարուի Զէյթունցիներու աչքին առջեւ, կը միջամտէ, դուրս կը հանէ Ապուճանը, պատուիրելով որ սպասէր վերադարձիս։

Երբ սեղան նստեցայ, երկու ընկերներս մերժեցին ընթրիքի գալ. խոհարարին պատուիրեցի կերակուր պահել իրենց։

Կերակուրէն ետք մտերմաբար կանչեցի երկուքն ալ։ Ի՞նչ կայ պարոններ։ Ապահը լարուած միւսէն, կամ աւելի ճիշդը, ցանկալով ձգել Հրաչեան իր դաւադրութեան մէջ, լեզու ելաւ եւ սկսաւ տըրտընջալ.

— Ի՞նչ պիտի կենայ, դուն անոնց շատ երես կու տաս եւ անոնք զմեզ չեն յարգեր ու հնազանդիր. միայն քեզի կը հնազանդին։

— Տղա՛յ, ըսի իրեն, թագաւորի զաւակներ չենք եւ ոչ ալ բեռներով ոսկի բերած՝ ամսական տալու։ Անոնք ալ մեզի հաւասար են. տուն, տեղ, հայր մայր, կին եւ զաւակ ձգած, եկած են կռուիլ մեզի պէս՝ ազգի ազատութեան համար։ Մենք որեւէ բան չունինք անոնցմէ աւելի ըլլալու եւ պէտք է գիտնաս Ապահ, որ ոչ զէնք բերիր եւ ոչ ալ հինգ ոսկի, երբ Այնթապցիք ու Մարաշցիք

տուին ռումբ, զէնք եւ դրամ եւ Ներսէս Գալանճեանը պարզ զինուոր մըն է, երբ ձեզմէ շատ աւելի զարգացած գօլէճական մըն է։ Գոհ եղիր որ զքեզ ալ կը ճանչնան. եթէ դուք ալ ինծի պէս ընկերաբար վարուիք, կասկած չունիմ թէ՝ պիտի ստանաք ինչ որ կը ցանկաք։ Տղայութիւն չուզէր, լաւ է կանչեմ եւ համբուրուեցէք։

— Ո՛չ, յարեց, եթէ անոնք կենան, մենք պիտի չկենանք հոս։

— Լաւ, պատասխանեցի, առանց ձեզի ալ այս գործը կրնամ վարել, ինչպէս որ կազմակերպեցի. բայց ո՞ւր պիտի երթաք, շատ ուշ է որեւէ տեղ երթալու եւ խայտառակութիւն չուզէր։

— Ո՛չ, անոնք կը խմեն, գինովներ են եւ չեն ուզեր հնազանդիլ։

— Ես չեմ տեսած անոնց խմելը, պատասխանեցի։

— Դուն այցելած ատենդ կը պահեն, բայց մեր այցելած ատեն կը շարունակեն խմել։

Ալ չկրցայ համբերել.— Ա՛հ յիմար տղայ, ըսի իրեն, ես ալ գիտեմ թէ կը խմեն, բայց քեզմէ ալ լաւ կը կռուին. միթէ՞ սուգի համար եկած են. կրնան քիչ մըն ալ զուարճանալ. դուն ալ ինծի պէս ըրէ, չտեսնել ձեւացուր. պիտի տեսնես թէ պիտի ամչնան ու պահեն։

— Ո՛չ, կրկնեց նորէն, եթէ անոնք կենան, մենք պիտի երթանք։

— Շատ լաւ Ապա՛հ, ըսի, ես ձեզմէ չեմ բաժնուիր եւ կ՚ուզեմ որ անոնք երթան. ուստի կը հրամայեմ որ երթաք բռնէք իրենց թեւերէն եւ դուրս նետէք զօրանոցէն։

— Ի՞նչպէս կրնանք ընել, մեզ կը սպաննեն։

— Ա՛հ տխմար, ըսի ընկերոջս, երբ ձեզ սպաննելու կարող են, միթէ՞ չեն կրնար զիս ալ սպաննել. ի՞նչ, կ՚ուզէք որ ե՞ս երթամ սպաննուիլ ձեզի համար։ Տղայութիւն չուզէր. պաղարին եղէք. համբոյրով մը աւելին կը ստանաք քան բիրտ ոյժով։

Եւ ստիպուեցայ երթալ Այնթապցիներու քով։ Փրփրած էին եւ այն գիշեր պիտի մաքրէին ընկերները եւ մեր արժէքը պիտի իջնէր մէկ փարայի։ Յարգանքով ոտքի ելան եւ երկար ճառ խօսելու պէտք չունեցայ։

— Եղբայրներս, ըսի, անոնք Հայաստանցիներ են եւ դուք Կիլիկեցիներ. եկած են ձեզի համար կռուելու. դուք աւելի զոհելու էք եւ ցոյց տալու թէ գիտէք գնահատել։ Եկո՛ւր Ապուճա՛ն, եկուր ամչցնել զիրենք։

Եւ ազնիւ տղան եկաւ։

— Պարոն Հրաչ, Պարոն Ապահ, ներողութիւն կը խնդրեմ, յանցանքը իմս է, դուք մեր մեծերն ու սիրելիներն էք։ Եւ իմ ընկերներս պզտիկ էին զանիկա կարենալ զգալու համար եւ լեզունին չորցած էր։ Յաջորդ օրը պիտի յայտնուէր։

Ապահ մինչեւ այդ օր կ'որոճար Հաճընի վրայ 500 Զէյթունցիներով երթալու ծրագիրը: Ինձ ըսած էր թէ, եթէ 25 Զէյթունցի երեւնար Հաճընի Կէլլէկ լերան վրայ, կը բաւէր, Հաճընցիք ոտքի պիտի ելլէին: Ես ատոր չէի հաւատար: Բայց Ընդհ. ժողովի առաջին նիստին խնդրոյ առարկայ ըրի եւ շատ առարկութիւններէ ետք ընդունել տուի միայն 40 հոգինոց խումբ մը, 10ական հոգի ամէն մէկ թաղէ եւ որոշապէս գրուած է խշրտոց թղթիս օրակարգին վրայ: Ապահին յայտնեցի. շատ գոհ մնաց եւ յարմար ու իր ցանկացած ատենը պիտի ուղարկէի զինք, իր բախտը անգամ մը եւս փորձելու համար: Յետագային ինձ խոստովանած է, որ իր փափաքն էր զօրանոցի խումբերն առնել տանիլ, բայց չէր յաջողած, վասնզի Այնթապցիները անձեռնմխելի էին. ահա թէ ինչու էր իր բարկութիւնը անոնց դէմ: Բայց բուն սատանան ծածուկ մնացած էր. այն էր մեր պատուական ընկեր Միհրան Գայեան, զոր օգնական նշանակած էի Մլեհին, զէնքերու պահպանման համար եւ ինքը իմ հրամանով ձեռքերը դրած էր զէնքերուն վրայ եւ դիտում ունէին յարմար ատենի մը բառնալ ու մեկնիլ, առանց իմ գիտակցութեանս:

Յաջորդ օր, Հոկտեմբեր 28ին, մասնաւորաբար հրաւիրուած էի Հնչակեան Վարչութեան կողմէ: Պիտի ճաշէի Նազարէթ Իշխանի տունը եւ կէսօրէն ետք, զայն ալ հետս առնելով՝ պիտի տանէի Վարչութեան քով. կը փափաքէր ուխտադրուիլ Հնչակեան:

***

Երբ Զէյթուն իջայ եւ հասայ Նազարէթ Իշխանի տունը, հոն ինձ կը սպասէին մեր ընկերներէն Աւագ Զագրեան, Աւետիք Կիւխանեան, Ստեփան Քուպքուեան եւ Բարթողիմէոս Վարդապետ: Զանոնք տեսայ շատ այլայլած:

— Պարոն Աղասի, ըսաւ մեր Ատենապետ Աւագ Զագրեան, գործը շատ գէշ է. այս գիշեր մեծ խառնակութիւն տեղի ունեցաւ եւ քիչ ետք գլխար պիտի ջարդենք, եթէ չկրնաս բան մը ընել. Թուրքի ջարդի պէտք պիտի չմնայ: Տե'ս, ըսաւ ինձ, Կանկառի կողին վրայ մեր 500 երիտասարդներ դրօշակ պարզած, պիտի կրակեն նոյնքան երիտասարդներու վրայ, որոնք պիտի քալեն անոնց դէմ, զսպեցինք զանոնք եւ քու գալուդ կը սպասենք:

Կարկալար թաղի ռազմիկները գացած եւ կողոպտած էին Թանուր եւ Տէօնկէլ տաճիկ գիւղերու արջառներուն մէկ մասը: Այդ երկու գիւղերը հպատակ եւ սեփականութիւն էին Վասիլոսեան Կարապետ Իշխանի: Սուրէնեան թաղի ռազմիկները կը պահանջէին այդ աւարը, որպէս իրենց սեփականութիւնը: Կարկալարցիք միացած Պօղ-Պայիրցիներուն՝ կը մերժեն տալ եւ կը պնդէին որ անոնք ալ երթային յափշտակել իրենց թուրքերը: Կարկալարէն եւ Պօղ-Պայի-

րէն 500 կտրիճներ բարձրացած էին Կանկառի վրայ եւ մարտկոցներ շինած, կ'ուզէին կռուիլ իրենց եղբայրներուն դէմ։ Աղաչանք, պաղատանք եւ քահանաներու միջամտութիւն օգուտ չէր ունեցած։ Հազիւ տիրացած զօրանոցին, դիրար պիտի ջարդէինք ազուար զէնքերով եւ Թուրքերը ծափ պիտի զարնէին մեր վրան։

— Ես կ'երթամ անմիջապէս այդ կտրիճներուն քով, ըսի, եւ կը ջանամ հաշտեցնել զանոնք։

— Պարոն Աղասի, զգո՛յշ եղիր մերինները չես գիտեր, շատ դիւրաբորբոք են, վախնամ քեզ ալ մտիկ չընեն, ըսաւ ընկեր Զադրեան։ Պատասխանեցի որ եթէ չկրնայի հաշտեցնել, լաւ էր որ սպաննուէի հայերու գնդակով, քան թէ Թուրքերուն։

— Եթէ յաջողիս, Զէյթունի ամենէն շատ սիրուած մարդը կ'ըլլաս, աւելցուց նա։

Ձի նստած անմիջապէս ճամբայ ելայ. խաչը բանուած էր ճակտիս վրայ, նա զիս կ'առաջնորդէր կտրիճներու քով, որոնք հայ խաչակիրներու արիւն ունէին։ Նազարէթ Իշխան եւ Բարթողիմէոս Վարդապետ հետեւեցան ինծի, մին առջեւէս եւ միւսը ետեւէս։ Երբ 50 քայլ մօտեցանք մարտկոցներուն, անոնցմէ մին ոտքի ելաւ եւ ձայն տուաւ. «Վարդապե՛տ, առաջ մի գար, կը կպցնենք»։ Բարթողիմէոս կանգ առաւ։ Երկու քայլ առաջ՝ նորէն ձայն տուաւ. «Նազարէթ Զավուշ, ա՛լ առաջ մի գար, կը կպցնենք»։ Ենիտունեաեան թաղը միշտ եղած է Սուրէնեաններուն հետ եւ անոնք կը կասկածէին Նազարէթ Իշխանի կողմնակալութենէն։ Ես քաջալերուեցայ. խօսք չկար իմ մասին. երբ հազիւ թէ տասը քայլ մօտեցայ իրենց մարտկոցներուն, մէկ հրամանի վրայ ոտքի կանգնեցան եւ կրկնեցին Մլեհի մարզանքը. «պատրաստ կա՛ց», «բարե՛ւ»։ Թոյլ չտուին որ ձիէս իջնեմ։ Իրենց հարցուցի թէ ի՞նչ գործ ունէին հոդ, երբ ես պէտք ունէի կռուողներու՝ արշաւանքի համար։ Խնդիրը բացատրեցին եւ ըսին թէ իրենք յափշտակած էին եւ չէին ուզեր տալ։

— Իրաւունք ունիք, ըսի իրենց. բայց սխալն այնտեղ է որ դուք իմ զօրքերս ըլլալով, աւարը ինծի չէք բերեր. դուք իմս էք եւ այս աւարներն ալ իմս են. տարէ՛ք զանոնք զօրանոց եւ ամէն օր կու գաք առնել այնտեղէն ինչ որ պէտք ունիք։

Ամէնքը միաբերան պոռացին. «Բոլորը քեզ համար, մեր հոգիներն ալ միասին» եւ ուղղուեցան, անցան ջուրը եւ տարին յանձնել Մլեհին։ Ես ետ դարձայ գտնել Նազարէթ Իշխանն ու Վարդապետը, որոնք հմայուած կը դիտէին։ Քաղաքի մէջ Սուրէնեան կտրիճներ շատ գոհ մնացին ըրած կարգադրութենէս. անոնք ալ նոյն բանը կրկնեցին. «Մեր հոգիներն ալ քեզ»։ Չարը խափանեցաւ ու յաւէտ հայ հոգիները ինծմով միացան արշաւանքի համար։

***

Կէսօրէ ետք՝ Հնչակեան Վարչութիւնը եւ պատուոյ նախագահ ալեզարդ Հագոբ Իշխան մեզ կը սպասէին Քուսքուեանի սրահը: Հոն գիրկընդխառնուելէ յետոյ, նստանք եւ խօսեցանք ասդիէն անդիէն, գալիք ծրագիրներու վրայ եւ մանաւանդ եւրոպական միջամտութեան հաւանականութեան վրայ: Ուխտադրեցինք Նազարէթ Իշխանը իբր փոխ-նախագահ: Երբ պատմել կու տայի Ազիզ Փաշայի պատերազմին մանրակրկիտ անցքերը, իրիկուան ժամը 4ի ատեններն էր երբ ահագին ժխոր մը եւ կռիւի մը ձայները լսեցինք Կարկալարի թաղին մէջ: Դուրս խուժեցին մեր երեք ընկերները Աւագ Զագըրեան, Աւետիք Կիսխանեան եւ Ստեփան Քուսքուեան:

Քառորդ ժամ ետք, ներս եկան մեր ընկերները քրտնաթաթախ եւ վրաս յարձակեցան գայրոյթով.— «Պարոն Աղասի, ինչո՞ւ սանկ բաներ կ՚ընես, ի՞նչու մեզմէ գաղտնի կը շարժիս. ի՞նչ է այս կեղծիքը. ի՞նչու կ՚ընես, ի՞նչու, ի՞նչու, ի՞նչու»: Կարծեցի թէ պիտի գլխատէին զիս. բայց պաղարիւնութիւնս չկորսնցուցի եւ իրենց ըսի որ պարզ խօսէին թէ ի՞նչ կար:

Ընկերներս Ապահ, Հրաչեայ եւ Միհրան Գայեան, հետերնին առած 200 զէյթունցի քաջեր, պարագլուխ ունենալով Պապիկ Փաշայի անդրանիկ որդին Աւետիսը, կ՚երթային Հաճըն: Անոնք գաղտնաբար համոզած էին զայն, որ Հաճընի Թուրք միւֆթին առնուազն 10 հազար ոսկի ունէր պատրաստ եւ իր տունն ալ քաղաքին եզերքն էր եւ կարելի էր շատ հեշտութեամբ յափշտակել զայն: Մեր ընկերները տաղանդ չունենալով փաստել օգտակարութիւնը Հաճընի գրաւումին ի նպաստ ազգային դատին, գրգռած էին Զէյթունցիներու «խըլըփըշ»ական ցանկութիւնները եւ այդ ձեւով կ՚երթային գրաւել Հաճընը, եթէ յաջողէին: Անոնք առանց կասկածի պիտի կրնային անցնիլ Կարկալարի կամուրջէն, եթէ անխոհեմութիւն ըրած չըլլային հետերնին առնել 20 ջորիի բեռ փամփուշտ, այսինքն 40 հազար եւ հարիւրի մօտ մարթինի հրացաններ, զինուած խումբէն զատ: Գրեթէ զօրանոցը պարպած էին: Ոչ մէկ արշաւանքի ատեն, այդ տեսակ բեռնաւորում տեղի չէր ունեցած եւ Զէյթունցիք շատ գոհ էին փամփուշտ բաժնելու ձրիութենէս, անոնք կը նախազգային գալիք պատերազմները: Կարապետ Տէր Յակոբեան եւ Ասատուր Աղա Անդրէասեան իր եօթը եղբայրներով կամուրջը կը պահէին եւ վշտացած էր ինձմէ միայն մէկ մարթին տալուս համար: Կը կատղի երբ կը տեսնէ 100 մարթինի եւ 40 հազար փամփուշտի մեկնումը: Կը կապէն կամուրջին անցքը եւ բանակռիւը կը սկսի. եթէ մեր ընկերները համած չըլլային, արիւնը պիտի հոսէր, ընկերներուս անխոհեմ եւ տղայական ընթացքով. այս բոլորին պատճառն էր ամենէն շատ սիրած ընկերս Ապահը:

Վարչութեան անդամները համոզուեցան իմ անմեղութեանս՝ երբ իրենց ըսի որ երթային կանչել ընկերներս: Նազարէթ Իշ-

խան կանչեց իր եղբօրորդին. կարծեցի թէ ատրճանակով պիտի սպաննէր զայն, որ առանց իր խորհուրդին այդ տեսակ քայլ մը առած էր եւ երկու հարիւր կտրիճ կը տանէր Խարբերդէն շատ հեռու, տակաւին երկու միջանկեալ գաւառները, Կոկխոն եւ Անտրուն չգրաւուած ու չմաքրուած էր Թուրքերէն: Անիկա յայտնեց թէ՝ զինքը համոզած էին որ իմ հրամանովս եղած գործ մըն էր. հօրեղբայրը վռնտեց զինք խիստ յանդիմանութիւններով: Բարեբախտաբար իմ Հաճընցի ըլլալս երբեք չգիտցան եւ կը կարծէին զիս պարսկահայ. իրենց մտերմաբար ցոյց տուած էի Միրզայեանց անունով կեղծ անցագիր մը որ ձեռքս անցած էր մեր ընկերներէն, եթէ ոչ պիտի չհաւատային որ անգիտակից էի այս ձեռնարկին:

Երեք ընկերներս եկան թրջած հաւերու պէս. Ապահ երէկուան լեզուն կլլած էր ստամոքսին մէջ: Նախ Հազօր Իշխան բացաւ իր բերանը հայրական անուշութեամբ:

— Պարոններ, ներելի էք, վասնզի անփորձառու տղաներ էք, մենք միշտ ցաւ զգացեր ենք, որ Հաճընը մեզի հետ ոտքի չէ ելած. բայց Հաճընի արժէքը գիտենք. հայկական ամենամեծ քաղաքն է, որ մեր նեղ օրերուն մեզ ապաստան կու տայ եւ բազմատեսակ օգուտներ ունի: Անշուշտ լաւ կ'ըլլար որ այն ալ հիմա ապստամբած ըլլար. մեր ծրագիրը այդպէս էր, բայց չենք ուզեր որ անզէն քաղաքը գոհ երթայ անխոհեմ քայլի մը: Եթէ Հաճընցիք կրնային շարժիլ, ես վստահ եմ թէ, պարոն Ապահ, ձեզ չէին ճամբեր»: Ես աւելի լաւ պիտի չփաստէի:

Փոխատացութիւնը սկսաւ, ընկեր Աւետիք Կիւխանեան՝ խեղդելու աստիճան զայրացած. «Պարոն Ապահ, դուն կը դաւաճանես մեզ. այդ փամփուշտները եւ հրացանները մենք խլեցինք, մեր կեանքն ու պատիւը պաշտպանելու համար. այս ուրախութեան օրերը կարճ պիտի ըլլան. վաղը մեծ բանակ պիտի գայ մեր վրայ. ի՞նչով պիտի կռուինք: Հաճընը՝ առանց կռուելու եթէ ինքզինքը ազատէ, այդ ալ մեծ յաջողութիւն մըն է: Եթէ ոտքի հանել կ'ուզէիր, ի՞նչու չբերիր հետդ խոստացուած 5000 հրացանները. այն ատեն քեզմէ առաջ մենք կ'երթայինք զանոնք տանիլ եւ Հաճընցիք քու հոն երթալուդ ալ պէտք չէին ունենար: Այստեղէն դանակ մը անգամ դուրս պիտի չերթայ, կը հասկնա՞ս: Ձեզ մենք պետ նշանակեցինք, վար իջեցնելն ալ մեր ձեռքն է»: Ա՛լ վերջ չկար յանդիմանութիւններուն, անիկա կը լռէր եւ Զագրեան կը սկսէր: Քուքուեան ջղային մէկն էր Հրաչեային պէս. վայրկեան մը կարծեցի թէ դուրս պիտի դնէին զօրանոցէն ընկերներս:

Զէյթունցի ընկերները աւելի զարգացած մարդիկ էին քան Ապահը եւ Հրաչեան: Երբ քիչ մը խաղաղեցան՝ հրամայեցի ընկերներուս, որ անմիջապէս զօրանոց դառնան. արդէն բեռները տարած էին հոն: Ամենէն առաջ հրամայեցի հայրենակցիս Միհրան Գայեա-

նին, որ չդառնար զօրանոց, բայց հրահանգ ստանալէ եւ մնար Զէյթունի մէջ: Բնակեցայ միշտ Զօլաղեան Փանոսի տունը, որ իր մտերիմ բարեկամն եղաւ. երկուքն ալ քաջ զօրապետներ եւ երկուքն ալ գրեթէ մասնակից բոլոր ճակատամարտներուն:

Այս էր Հաճընը ոտքի չհանելուս պատճառը: Զէյթունցիք չուզեցին զայն՝ առողջ եւ ռազմագիտական հայրենասիրութեամբ մը: Համախոհ էին ինծ այդ մասին, առանց խորհրդակցած ըլլալու ինծ հետ կանխապէս: Մեր միտքը յաղթել էր եւ ոչ ջարդել տալ: Եւ Հաճընը ջարդել չտուինք եւ ի վերջոյ մասնակից ըլլինք մեր յաղթութեանց բարեդէպ արդիւնքին. ան ալ ունեցաւ քրիստոնեայ կառավարիչ մը:

***

Իրիկունը երբ զօրանոց վերադարձայ, դիմաւորողները հազարէն աւելի էին. Կարկալարցիք հոն կը սպասէին ինծ. ետեւէս կու գային Սուրէնեանները: Հակիրճ բանախօսութենէ մը ետք, համբուրուեցան եւ աւարը բաժնեցին իրենց մէջ եւ սկսան խնդալ իրենց կրքոտ աղայութեան վրայ եւ շնորհակալ եղան ինծ, որ յաջողած էի մարել իրենց բորբոքած կրքերը: Ընկերներս այս դասին պէտք ունէին եւ զարմանուեցան: Այլեւս մեր խումբին մէջ ալ տեղի չունեցան գաղտնի փսփսուքներ եւ զանոնք ուղարկեցինք նոր քաջագործութեանց, իրենց փառքերը կերտելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՏԻՎԻԼԿԻՑԻՆԵՐՈՒ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆԸ – ԹԷԼԷՄԷԼԻՔԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ – ԿԱՊԱՆԻ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հոկտեմբեր 10էն ի վեր, Զիւլֆահար Զատէ Նայիճ Աղան 1500 թուրքերով պաշարած էր Տիվիլիկի հայերը, որ հռչակաւոր էին իրենց քաջութեամբ: Անոնք փուշ մըն էին իր աչքին. կ՚ուզէր նախապէս կոտրել զանոնք եւ ապա յարձակիլ միւս գիւղերուն վրայ: Անիկա արտօնուած էր Մարաշի կառավարութեան կողմէ այս ջարդը ընելու: Ահաւասիկ նամակը զոր գտանք յետագային:

Ապազա Զատէ Տուրտու Պէյիլէ, Զիլֆահար Զատէ Եայլին Աղայա:

Զէյթունցու էշգիալարըն թարաֆըրնըզա հիւնիւմ էտէնէֆլէրի մալիւմ վէ էշիեար օլմազլէ, մուհաֆազայի տին իչուն՝ դայրէթլէրինիզ մէէմուլ տուր· հէր նէ զամար պիզտէն էսլիհա վէ նէպխանէ թալէպ իթմիշ իսէնիզ տէ, պու սըրա տէօվլէթին էն զարուրիյէթ վագտը օլտուղունտան, մապայնինիզտէ իհեանէ խուուպ էհալիյէ միւսէլլահ խտինիզ· պունուն իլէ պէրապէր Տուրտու Պէյէ իէի պաթման պարուտ իրսալ օլունմուշ տուր· հէ՞չ մի տին դայրէթի զալմատը, Սանճաղը Շէրիֆի չէէնէէֆ վազըթ կէլմիշ տիր (*):

Թարգմանութիւն

Ապազա Զատէ Տուրտու Պէյին եւ Զիլֆահար Զատէ Եայլին Աղային.

Յայտնի ըլլայ ձեզ, որ Զէյթունցի աւազակները պիտի յարձակին ձեր կողմ· պէտք է ցոյց տաք ձեր ջանքերը կրօնքի պաշտպանութեան համար: Մեզմէ զէնք ու ռազմամթերք ուզած էիք· պէտք է գիտնաք, որ տէրութեան ամենէն չքաւոր ժամանակն է այս միջոցը· հանգամանքութիւն ըրէք եւ զինեցէք ձեր մարդիկը· այսուհանդերձ՝ Տուրտու Պէյին երկու լիդր վառօդ ուղարկեցինք: Ժողովուրդին քով չմնա՞ց կրօնքի համար ջանասիրութիւն· Սանճաղը Շէրիֆը քաշելու ժամանակը մօտեցած է:

Եօթանասուն երկու Չիլինկիրցի հայեր 16 օր քաջութեամբ դիմադրեցին Եայլա Աղայի ուժերին եւ երեք անգամներ ետ մղեցին զայն: Հոկտեմբեր 27ին, Զօխալխի *չերքէզներով զօրացած, Եայլա աղա վերջնական յարձակում մը գործեց· Չիլինկիրցիներ հերոսաբար դիմադրեցին· սպաննեցին շատ չերքէզներ ու Թուրքեր: Ինքը՝ ցեղապետն ալ վար գլորած էր ձիէն, բայց դժբախտաբար զարնըւողը ձին էր, եւ ոչ ինք: Անիկա քանի մը վայրկեան հեռուն սողացած էր փորին վրայ եւ ուրիշ մը ձին առած ու հեծած: Յարձակումը նորէն կը շարունակուէր, երբ օգնութեան հասաւ մեր խմբապետ Կիրակոս Ղըր Փանոսեան, հարիւր չափ Ֆանուզցի եւ Տավուտցի քաջերով: Թշնամին երբ դեռ հեռուէն լսեց անոնց աղաղակները,*

---

* Այս նամակը ոչ ստորագրութիւն կը կրէր, ոչ ալ թուական, ներփակուած էր ուրիշ նամակի մը մէջ, զոր Անտրունի Գայմագամը կ'ուղարկէր վերոյիշեալ ցեղապետներուն: Գայմագամը միայն իր գրած նամակին մէջ կը յիշէր թէ անիկա պատճէնն էր, Մարաշի կառավարչապետէն ստացուած նամակի մը, իրենց ուղղուած: Շատ հաւանական էր որ կառավարութիւնը վախնալով որ բնագիրը ձեռք կ'անցնի, պատճէնը ուղարկած էր: – Այս նամակը ինձ տուաւ Կիրակոս Ղըր Փանոսեան, երբ իր ձեռքերովն սպաննեց Տուրտու Պէյը եւ գրպանը խուզարկած ատեն գտաւ զայն:

ցիր ու ցան փախաւ, ալ չդառնալու պայմանաւ: Ասոնցմէ ետք փախան նաեւ Սխնէի Թուրքերը եւ կառավարութեան այդ գիւղին մէջ ունեցած անսպառ ցորենները մնացին մեզ, զոր Խաչեր Խըզըրեան եւ Քէլէշեան եղբայրներ անդադար կրեցին դէպի Զէյթուն եւ Ֆըռնուզ:

***

Հոկտեմբեր 19էն ի վեր, երկու հարիւր Նէտիրցի եւ Քիւրթիւլցի Թուրքեր պաշարած էին Թէլէմէլիք գիւղը եւ անդադար յարձակում կը գործէին: Երեսուն եւ հինգ հայ գիւղացիներ, առաջնորդութեամբ իրենց ալեզարդ քահանային մեր ընկեր Տէր Մարտիրոսի, քաջութեամբ կը դիմադրէին, եւ քանի մը անգամ ետ մղած էին զանոնք, շատերը վիրաւորելով: Հոկտեմբեր 29ին, անոնց թիւը կրկնապատկուած, վճռական յարձակում մը գործեցին Թէլէմէլիքի վրայ. Հայերու վիճակը շատ նեղն էր: Շուտով Զէյթունէն օգնութեան ուղարկեցինք 30 կտրիճներ, Տէր-Ղազարեան Աւետիքի առաջնորդութեամբ: Օգնութեան հասած էին նաեւ, Արեգնի եւ Մավենգի գունդերը, 250 հոգիէ բաղկացած, հրամանատարութեամբ Խաչեր Քէհեայի, Մարտիրոս Շատալղեանի, եւ Միքայէլեան Փանոսի: Պատերազմը տեւեց հինգ ժամ, Թուրքերուն կէսը ջարդուեցաւ եւ մնացածները փախան մինչեւ Մարաշ: Հայկական գունդը առաջին անգամ ըլլալով ազգային դրօշակը տնկեց Ջահանի Քարէ-Կամուրջին մէջտեղ, Մարաշէն միայն 2 ու կէս ժամ հեռու: Ապա յառաջացաւ դէպի արեւմուտք եւ ինքը շարունակեց յարձակիլ Քիրթիւլ եւ Նէտիրլի Թուրք, բայց շատ կտրիճ գիւղերուն վրայ:

***

Նոյեմբեր 1ին, Կապան ուղարկեցինք գունդ մը Զէյթունցիներ, Հրաչեայի առաջնորդութեամբ. Թուրք գիւղացիներ առանց ընդդիմութեան՝ յանձնեցին իրենց զէնքերն ու հպատակութեան թուղթը: Փախած էին միայն 15 տան բնակիչները, ամէնքն ալ Ապազաեան գերդաստանի սերունդ: Ասոնք ուշացած էին տանիլ իրենց ծառաներէն մին, որ զօրանոցի գերիներէն էր, եւ ես ազատ արձակած էի մասնաւոր անցագրով: Անիկա շատ ընդդիմացած էր եւ որքան որ ալ ծեծած էին՝ պատասխանած էր. «Այլեւս Սուլթանին հպատակը չեմ, այլ Պարոններուն»: Փախչողներու պարագլուխներն էին Տուրսուն Բէկ, Սիւլլի Աղա եւ Մուրթազա Աղա: Հայկական գունդը աւարեց անոնց բոլորին ալ տուները, բայց անձնատուր եղողներուն մազին թելին անգամ չդպաւ:

Կապանցի Թուրքերը, ծագումով մեծամասամբ հայեր, ամենէն աւելի թոյլ գտնուեցան, ոչ միայն սիրայօժար կանգնեցին մեր

դրօշակը, այլ առանց որեւէ բռնադատութեան, մտան Հայկական եկեղեցին, ու ալ անկէ շատ քիչ անգամ դուրս եկան. օրը հինգ անգամ կ'աղօթէին: Կը ստիպէին զմեզ, որ շուտով մկրտել տայինք զիրենք, բայց մենք մերժեցինք: Բաւականացանք միայն որ դէպի Զէյթուն կրեն Կապանի եւ Պունտուղի կառավարական շտեմարաններու ցորենները:

***

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԱԶՏԻ ԲԵՐԴԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ – ԳՐԱՒՈՒՄ ԱՆՏՐՈՒՆ ՔԱՂԱՔԻ

Եայիճ Օղլին, Տիվլիկլիցիներէն պարտուելէն ետք, փախած էր Անտրուն եւ կառավարիչին օգնութեամբ՝ հաւաքած ու բանտարկած էր այնտեղ գտնուած հայերը: Անոնց թիւը կը հասնէր 400ի, այր, կին, մանչ, աղջիկ, որոնց մէջ կային նաեւ կառավարական հայ պաշտօնեաները: Տասն եւ մէկ օր դրեթէ ոչ հաց տուած էին եւ ոչ ալ ջուր այդ բանտարկեալներուն:

Զէյթունի մէջ ժողովուրդը սաստիկ վրդովուած էր այս անիրաւութեան դէմ եւ կ'ուզէր օր առաջ ազատուած տեսնել այդ խեղճ եղբայրները: Այդ նպատակով զատեցինք անմրցելի քաջերու հեծելախումբ մը եւ ուղարկեցինք Ֆռնուզ. յանձնարարելի Բարթողիմէոս Վարդապետին եւ Պըլտըրեան Գէորգին որ սէկմէն մը կազմէին եւ արշաւէին Անտրունի վրայ:

Ժողովուրդը զբաղած արագօրէն փոխադրելու Կապանի, Սխնէի եւ Պունտուղի շտեմարանները, կը դանդաղէր այդ արշաւանքին համար: Մեր ձիաւորներուն կ'առաջնորդէին Ենիտինեան իշխաններէն Նշանը, Աւետիսը, Զաղրեան Փանոս՝ Պօղ-Պայիր թաղէն 20 տարեկան հրեշտակատիպ կորիճ մը, Զօլագեան Փանոս, Միհրան Գայեան, Կիրակոս Ղըր Փանոսեան եւ Հաճի Սարգիս ու Հաճի Մանուկ Քէյիշեան, ընդամէնը 50 հոգի:

Գէորգ Պըլտըրեան եւ Բարթողիմէոս Վարդապետ ջանացած էին կազմել 1000 հոգինոց գունդ մը, բայց ժողովուրդը աւարի ետեւէ էր: Ուստի մեր վանահայրը զայրացած՝ իր ձին քշած է միայնակ եւ սուսերամերկ. հայհոյած է Ֆռնուզցիներու մայրերուն ու քոյրերուն ու վերջին նզովքը կարդացած: Ջերմեռանդ ժողովուրդէն շատեր հետեւած էին իրեն փախնալով անոր նզովքէն եւ սէկմէնի թիւը հասած էր 350ի, մեր ուղարկած ձիաւորներէն զատ:

Թուրքերը առած էին մեր արշաւանքի լուրը եւ կազմած էին ռէկմէն մը, ընտիր զէնքերով զինուած, որ կը բաղկանար 3000 զօրքերէ, ոստիկաններէ եւ կամաւորներէ: Այդ ռէկմէնին կ'առաջնորդէին Անտրունի գայմագամը, դատաւորը, Տուրատ Պէյը, Եայլճ-Օղլին, Սիւլլի Աղան, Մուրթազա Աղան, Հաճի Էֆէնտին եւ Եուսուֆ Զավուշը, զոր Զէյթունցիք կը յորջորջէին աւելորդ հազարապետ մականունով, իր գոռոզութեան համար:

Անոնք իրենց մարդիկը շարած էին ամուր մարտկոցներու ետին, ճիշդ Շողականի կիրճին բերանը, Ազատ բերդին ստորոտը: Իրենց կռնակին վրայ էր ընդարձակ դաշտը որ կ'երկարէր մինչեւ Անտրուն քաղաքը, մէկ ժամ հարաւ այս դիրքէն: Եթէ ողնայար ունենային, կրնային ոչնչացնել մերինները մէկ ժամուան մէջ: Բայց Թուրքը քաջ է անզէններ ջարդելու համար. եթէ իրենք ըլլային հայոց տեղ մինչեւ այսօր մէկ Թուրք չէր ապրէր: Անողոք ճակատագիրը ուզեց որ անոնք ըլլան միշտ զինուած ու մեր ազգը անզէն. այսօր մարդկութիւնը պիտի չխնդար մեր վրայ, թէեւ անհաւասար թիւով, բայց գոնէ ըլլայինք զինուած իրենց հաւասար:

Ուզած էին նախապէս մորթել մէկիկ-մէկիկ, կառավարական պալատի սեմին վրայ, հայ բանտարկեալները. բայց կառավարիչը վախնալով, որ այդ կոտորածէն ետք, մահմետական ամբոխի մոլեռանդութիւնը կը յագենայ եւ կը ցրուի, ըսած էր. «Անոնք մեր բանտարկուած հաւերն են, երբ ուզենք կրնանք մորթել. նախ երթանք ցոյց տալ մեր քաջութիւնը եկող կեավուրներուն դէմ»: Ուստի կազմ ու պատրաստ, անհամբեր կը սպասէին մերիններու գալըստեան:

Նոյեմբեր 3ին, Ուրբաթ առաւօտ ճակատամարտը տեղի ունեցաւ: Մերիններէն Նշան Ենիտունեան, Գէորգ Պըլտրեան եւ Քէյիշեան եղբարք նշանաւոր ռազմագէտ հրամանատարներ էին: Խումբը բաժնեցին երեքի: Պըլտրեան Գէորգ, տակաւին մուլթ ատեն, 200 կտրիճներով, որոնց զէնքերն էին աւելի կայծքար հրացաններ, յառաջացաւ անտեսանելիօրէն Ազատ բերդի ստորոտի մացառներուն մէջէն եւ գնաց դրեթէ Թուրքերու կռնակին, առանց դաշտի մէջ իջնելու եւ սպասեց իր ժամուն:

Կիրակոս Ղըր Փանոսեան, ի վրէժ իր եղբօր Ջէլլատին, ընկեր ունենալով Կապանի գիւղապետ Ղըրճեան Վարդիվառը, հինգ անձնուրաց ընկերներով անցաւ 150 ռազմիկներու գլուխը. Բարթողիմէոս Վարդապետ քայլ առ քայլ կը հետեւէր իր եօթը կտրիճներուն: Այս խումբը յառաջացաւ դրեթէ պառկուկ, ձորին մէջէն, որ կը կազմէր կիրճի արեւմտեան կողմը, մինչեւ մօտեցան 100 մեթր թշնամիի գծին եւ սպասեցին իրենց ժամուն:

Արեւածագին, Զէյթունցիներու մեր ձիախումբերը, հրամանատարն իր ընդ առաջ, երեւեցան կիրճին բերանը եւ բարձր աղաղակ-

ներով՝ «Ղաչտըլար հա՛, ղաչտըլար» (փախա՛ն, ահա փախան) ըր-
բարչաւ յառաջացան Թուրքերու ճակատին, առանց Թեքելու իրենց գլուխները եւ սկսան «փախել» իրենց հրացանները: Թշնամին կարծելով թէ իրենց վրայ քալողները միայն ատոնք են, արհամարհանքով սկսաւ տեղացնել կարկուտի նման գնդակներ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իրենց երկու թեւերուն վրայ կատարուած շարժումներուն: Հրաշքն ու անհաւատալին այն է որ մեր ձիաւորներէն չվիրաւորուեցաւ իսկ եւ յառաջացաւ Թշնամիի գծին վրայ, երբ արդէն Թշնամիներն սկսան խուռներամ եւ խառնաշփոթ փախչիլ:

Հազիւ թէ մեր ձիաւորները բարձրացուցած էին իրենց աղաղակները, Կիրակոս Ղըրճեան եւ Բարթողիմէոս սուսերամերկ, դուրս ցատկած էին ձորակէն Թշնամիներու կռնակին աղաղակելով՝ «Եա պրէ տիճիճի, ավրատըճը» հայհոյանքները եւ անխնայ զարնել: Բախտաւորութիւն մըն էր որ իրենց կողմն էին ինկած բոլոր Թուրք հրամանատարները: Կիրակոս որ լաւ կը ճանչնար Կապանի իրենց Թուրք մեծաւորները, մէկ ակնթարթի մէջ, իր իսկ ձեռքերով կը սպաննէ Տուրսուն Պէյը, Հաճի Էֆէնտին, Մուրթազա Աղան, Միւլլի Աղան եւ Եուսուֆ Զավուշը: Պըլտըրեան Գէորգ վերէն դաշտ իջած կռնակէն կը հնձէր կռուողները: Ինքը՝ Բարթողիմէոս Վարդապետ կեանքին մեծագոյն ճակատամարտը կը մղէր. առիւծի պէս կը վազվզէր Թշնամիներու ետեւէն, իր ձիուն վրայ խոյացած, մէկիկ մէկիկ ցոյց կու տար մեծերը հայ քաջերուն, պատուիրելով՝ «կարմիր շապիկ մը հագցուցէք. Աստուած Թողութիւն շնորհեսցէ»: Սպանութեան հրամանն ու քաւութեան արձակումը մէկէն կու տար անիկա: Վարդապետին փափաքն էր ողջ-ողջ բռնել Եայլճ Օղլին եւ ինձ նուէր բերել զօրանոց. բայց այդ վատոգին, երբ տեսած էր Տուրսուն Պէյի սպանութիւնը, ինքն էր եղած առաջին փախչողը: Ամբողջ կռիւը ժամ մը չտեւեց. սպաննեցին 150 Թուրք եւ կրնային բոլորն ալ ոչնչացնել, եթէ Զէյթունցիք չկռուէին գիւղացիներուն հետ կէս ժամ Տուրսուն Պէյի փառաւոր ձիուն յափշտակութեան համար: Թուրքերը այդ բարեդէպ առիթէն օգտուեցան եւ մազապուրծ փախան մինչեւ Կարա-Պազար քաղաքը, Ատանայի նահանգին մէջ:

Կիրակոս, Բարթողիմէոս, Պըլտըրեան եւ Քէյիշեան վազած էին Եայլճ Օղլիի ետեւէն մինչեւ Անտրուն եւ հասած էին ճիշդ այն պահուն երբ փախչող ոստիկան մը, կրակ կը դնէր խոտի դէզերուն՝ վառելու համար կառավարական պալատը՝ իր հայ բանտարկեալներով միասին: Վարդապետի աղաղակներուն վրայ՝ փախաւ անիկա՝ գետին Թողնելով իր ձին ու հրացանը: Փախած ատեն պոռացած էր այդ վատասիրտը հայ բանտարկեալներուն. «Յաղթեցինք Զէյթունցիներուն, Թուրքեր կու գան ահա, զձեզ կոտորելու»: Այդ խեղճերը աննկարագրելի սարսափի մէջ էին եւ կը կարծէին իրենց վերջին բոպէն հասած: Երբ Վարդապետը կոտրեց մէկ մէկ աքա-

ցիով բանակին գոները, անոնք զարմանքով տեսան զայն եւ ոտքերուն փաթթուեցան, որպէս փրկարար հրեշտակ: Մերինները տարին զանոնք հացագործներուն խանութները ուր թարմ հացեր եփած էին Թուրք բանակին համար եւ մեր խեղճերը լափլիզեցին: Անտրունի մէջ Թուրքի ձայն չկար. չուներն անգամ փախած էին. Հազիւ թէ ազատած էին իրենց հոգիները, քաղաքին մէջ թողնելով իրենց անհամար հարստութիւնը:

Մերինները սկսան «խըլըփըչը»ը. չէին գիտեր ո՛րն առնել եւ որը թողուլ: Ծանր բեռներու ներքեւ ընկճուած էին ամէնքն ալ: Նոյնիսկ Բարթողիմէոս Վարդապետ, հակառակ իր նզովքին, ինքն ալ յափշտակած էր դատաւորի գորգն ու մուշտակը, զոր մինչեւ երէկ կը կրէր իր վրան ցուրտ օրերուն: Երբ զինք կը յանդիմանէի որ աւարի ետեւէ եղած էր փոխանակ թշնամին ոչնչացնելու, կը պատասխանէր. «Պարոն Աղասի, ես չկողոպտեցի, ես ժառանգեցի միայն. դատաւորը կրօնաւոր, ես կրօնաւոր, անոր ժառանգն ինձ կ'իյնար»: Մուշտակին մէջ պահած էր դատաւորի Գօրանը. կեանքիս մէջ առաջին անգամ այդտեղն էր որ տեսայ իսլամներու Ս. Գիրքը: Վարդապետը գոնէ զայն յարգեց եւ միշտ պահեց իր դրուած տեղը:

Չէին ուարած միայն Քէլէշեան եղբայրներ, Խըդըրեան Խաչեր, Զօլագեան Փանոս, Պըլտըեան Գէորգ եւ փողահարս Երկայնեան Յակոբ. ասոնք ոչ միայն նստեցուցած էին իրենց ջորիներու ու ձիերու վրայ հայ նուազեալ կիները, աղջիկներն ու երեխաները, այլ իրենց ուսերուն վրայ կրելով՝ Զէյթուն բերին զանոնք, երկու երեք օրուան տանջալի ճամբորդութենէ վերջ: Իրենց հետ բերին Թուրք ոստիկանի մը հնգամեայ աղջիկը, զոր ի վերջոյ յանձնեցինք Օսմանեան հրամանատարութեան, ծնողքին յանձնելու համար:

Քիրէճի գիւղապետ եօթանասնամեայ Ծուտուրեան Մարտիրոս, արշաւանքէն առաջ եկած էր ինձմէ խնդրելու ոչ թէ զէնք՝ այլ փեղոյր մը: Բենիամին Պէտէվեան շուտով կարեց զայն՝ որ նուիրեցի իրեն: Անիկա զայն դրած իր գլխին՝ ինքզինք կը ձեւացնէր եւրոպացի՝ յաչս Թուրքերուն, հակառակ իր շալվարին ու տրեխին: Բայց խորամանկ գիւղացին մասնաւոր մտադրութիւն մը ունէր: Կը վազէ ուղղակի կառավարական պալատ: Զէյթունցիներ կը կասկածին եւ կը հետեւին իրեն: Անիկա դեռ 15 օր առաջ 150 ոսկի յանձնած էր Անտրունի արկղին: Կը մտնէ գանձատունը, կը ցատկէ սնտուկին վրայ եւ կը յաջողի կոտրել զայն: «Հազիւ թէ ձեռքս խոթեցի եւ ճանկեցի ոսկիները, ըսաւ ինձ, զէյթունցիները վազեցին հասան արկղին վրայ եւ քիչ մնաց ձեռքս ալ մնար մէջը. շնորհք ըրին միայն պարապ ձեռքս ողջամբ դուրս հանելու. զէյթունցիք յափշտակեցին 400 ոսկին եւ իմ առաջնորդութիւնս վարձատրելու համար ոսկի մը միայն շնորհեցին»:

Բայց բարի գիւղապետը շատ գոհ բռնաւոր Եայլըն-Օղլին նըւաճումը տեսնելով՝ կը վազէ պատշգամին վրայ, պոռալու.

«Մի՛ փախչիր, դդմակեր խոզ (*), մի՛ փախչիր, եկողը փեղոյրաւոր եւրոպացի մըն է եւ ինծ հետեւողները թիկնացաւոր զէյթունցիներ»:

Մեր ռազմիկները չորս ժամ մնացին միայն Անտրունի մէջ: Աւարելէն վերջ՝ վառեցին կառավարական պալատն ու պաշտօնեաներու տուները եւ մեկնեցան դէպի Ֆռնուզ: Անկէ վերջ, ութ օրուան միջոցին երեք չորս անգամ եւս վերադարձան բազմաթիւ գիւղացիներ եւ մեր ջորեպան ընկերներ եւ մեծաքանակ արմտիք կրեցին դէպի Զէյթուն եւ Ֆռնուզ:

Հոս կրնամ ըսել վստահաբար, որ եթէ ինծ ուղարկուած ըլլար Տիկ. Անուշի 5000 շասբօ զէնքերը եւ 200 հազար փամփուշտները, առանց ընդդիմութեան կրնայինք գրաւել Սիսը և Կարս-Պազարը: Հաճըն եւ Վահկայ ինքնին մերը եղած կ'ըլլային եւ այս թուականին հայ ազգի ազատութեան խնդիր վճռուած կ'ըլլար: Վասնզի այդ զէնքերով կրնայի ունենալ 20 հազարէն աւելի կռուող երիտասարդութիւն մը, որ պիտի կրնար բզքտել մեր վրայ ուղարկուած բանակը:

***

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԱՐՇԱՒԱՆՔ ԵՆԻՃԷ-ԳԱԼԷՅԻ ՎՐԱՅ ԵՒ ՖՐԱՆՉԻՍԿԵԱՆ ԼԱՏԻՆ ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐԸ

Օսմանեան կառավարութիւնը տեսաւ մեր արագ շարժումներն ու գրաւումները: Մենք այդ արշաւանքներն ըրինք նախապէս Կոկիսոնի գաւառին վրայ: Անտրունի գաւառը, սահմանակից Ատանայի նահանգին, կիսալուսնի աղեղին պէս կը գրկէ Կոկիսոնի, Զէյթունի եւ Մարաշի գաւառները: Կը մեկնի Հաճընի գաւառէն՝ Սարոսի սարահարթով եւ կը վերջանար Մարաշի գաւառը, սահման ունենալով Ջահան գետը: Կոկիսոնէ ետք մենք սկսանք մեր արշաւանքները այդ գաւառի հիւսիսային մասէն, Կապանէն եւ գրաւեցինք գաւառին կեդրոնը, Անտրուն քաղաքը, ոչ միայն ազատելու բազմաթիւ հայ գիւղեր, այլ անոր համար, որ Կոկիսոնի, Կապանի, Սիսնէի, Պունտուգի եւ Անտրունի դաշտերը, կը կազմէին Մարաշի Սանճագին արմտի-

* Գիւղացիներու կարծիքով, դդում ուտող խոզը շատ կը պարարտանայ: Եայլին-Օղլին այդ խոզերու մէկ տեսակն էր, որ կերած էր միշտ խեղճ գիւղացիներու ունեցած-չունեցածը:

քի հարուստ շտեմարանները: Թուրք կառավարութիւնը չէր կրնար արդիւնաւոր կերպով զինուորական օգնութեան հասնիլ այդ կողմերու Թուրքերուն եւ կը կռուէր սոսկ ուէկմէններով: Զինուորական վաշտ մը միայն ունէր Վահկայի մէջ, որ չէր կրնար խախտել իր տեղէն, վախնալով Հաճընէն: Եթէ զանոնք շարժէր, պիտի իյնար մեր ծուղակին մէջ եւ մեր ընկեր Ապահ յախուռն եւ խենթ ու խելառ վազվռտուքներու պէտք չէր ունենար: Նաեւ տեղեակ էի Ատանայի կուսակալութեան զինուորական ոյժին եւ ռազմագէտ սպայակոյտը քովս էր· պատրաստ էինք անմիջապէս Հաճընը գրաւելու: Հինգ նահանգ՝ Դամասկոս, Պէյրութ, Երուսաղէմ, Հալէպ եւ Ատանա, Օսմանեան Հինգերորդ Զօրաբանակի զինուորական շրջանակի մէջն էին: Հինգերորդ Զօրաբանակը կեդրոնացած Մարաշի մէջ, չէր կրնար հարուածել մեզ արեւմուտքէն: Իր ջանքերը կեդրոնացան պաշտպանելով Անտիոքի դաշտը հարաւային եւ արեւելեան կողմերէն, այսինքն Նէտիրլիի եւ Ենիճէ-Գալէյի համայնքներէն:

Մեր զինուորական յաջողութիւններէն այլայլած, Սուլթանը հրամայեց, որ Զմիւռնիոյ զօրաբաժինը, բաղկացած ութ հազար Զէյպէկներէ, հասնէր Մերսին: Առաջ խաբած էին զանոնք, որպէս թէ կ'երթային Սելանիկ եւ ապա հասած էին Կիլիկիոյ մեծ նաւահանգիստը: Անոնք ըմբոստացած էին եւ չէին ուզեր քալել Զէյթունի վրայ, բայց համոզած էին թէ պիտի երթային Անտիոքի պահակախումբը զօրացնել եւ մեկնեցան շատ ուշ ատեն եւ եկան արեւմուտքէն, հրամանատարութեան ներքեւ գնդապետ Ղարա-Պափօր Ալի-Պէյի, որ ծագումով Կիլիկեցի քաջարի զօրավար մըն էր եւ որդին Ատանայի պէտէսթէններուն տէր նշանաւոր Քէլ Հասան Փաշայի: Յարձակումը չսկսած ինքն ալ նշանակուեցաւ Զօրաբաժնի հրամանատար եւ ստացաւ Փաշայի տիտղոսը:

Մինչեւ Նոյեմբեր 5ը, հայկական գունդը, մեծագոյն մասամբ բաղկացած Արեգնցիներէ, հրամանատարութեամբ Խաչեր Քէհեայի եւ Հաճի Մարտիրոս Շատալդեանի, ջախջախած էին Քիւրթիլի եւ Նէտիրլիի մեծ ուէկմէնները· վառած էին այդ գիւղերը եւ մօտեցած Քէօշիւրկէ գիւղին, ուր կեդրոնացած էին մեր թշնամիները: Այդ օր, արեւածագին, մեր ռազմիկները յաղթեցին նաեւ անոնց եւ աւարեցին գիւղը: Անոնց տրուած հրամանն էր ջախջախել թշնամիներու այդ վերջին կայանն ալ եւ ազատել Ենիճէ-Գալէյի համայնքին մէջ բնակող հայերն ու Ֆրանչիսկեան լատին կրօնաւորները, որոնք քանի մը օր առաջ խնդրագիր հասցուցած էին մեզ, զիրենք ազատելու համար:

Ֆրանչիսկեան Սուրբ Երկրի Միաբանութիւնը երեք կրօնաւորներ եւ երեք չքեղ վանքեր ունէր Ենիճէ-Գալէյի համայնքին մէջ: Թուրքերը այդ կրօնաւորները պէլի-ֆէնտիրլի կ'անուանէին, մէջքերնին պարանէ գօտի կապելնուն համար, որ որոշիչ նշան մըն է

այդ միաբանութեան համար: Անոնց մեծաւորն էր Հայր Սալվատոր Լիլլի, որ ծնած էր Իտալիա, Նափոլի նահանգին, Կապպատոչիա գաւառի, Նէութօնօ գիւղին մէջ: Ասիկա կը կենար միշտ Մուճիկ-Տէրէ գիւղի վանքին մէջ. ժողովուրդէն շատ սիրուած ու յարգուած կրօնաւոր մըն էր, իր հեզահամբոյր բնաւորութեանը համար: Տուն-Գալէյի (Տէօնկէլէ) Վանքին նախագահն էր Հայր Էմմանուէլ Թրիկօ, իսկ Ենիճէ-Գալէյի Վանքին նախագահը՝ Հայր Էմմանուէլ Կարցիա, որ էր նաեւ լաւ որսորդ մը, Թուրքերը այս վերջին գիւղին՝ Պէօյիւք-Քէօյ կամ Խրիստեան-Քէօյ կ'ըսեն: Արաբները Նասարա-Քէօյ իսկ Հայերը՝ Մեծ-Գիւղ:

Հայր Էմմանուէլ՝ Մարաշի կոտորածէն ետք վտանգը գուշակած էր եւ իրենց վիճակը ապահովելու համար քանիցս գրած էր Մարաշի կառավարիչին, որպէսզի զօրք ուղարկէ՝ զիրենք Մարաշ փոխադրելու եւ կամ պաշտպանելու համար (*)· բայց կառավարիչը բնաւ պատասխանած չէր անոր: Ընդհակառակը, Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներ քանիցս լսած էին իրենց ականջներով Թուրք գիւղացիներու բերնէն, որ Մարաշի մէջ՝ Գասիր Պէյ հրաման տուած էր ոստիկաններուն, որպէսզի դուրս հանեն գիւղէն Ֆրանչիսկեանները, Մարաշ տանելու պատրուակով եւ ճանապարհին անյայտացնեն զանոնք: Այդ բռնաւորը անձնական վրէժ ունէր Ֆրանչիսկեաններու դէմ, որոնք իրենց եւրոպական ազդեցութեամբ, 15 տարիէ ի վեր արգելք եղած էին իր բարեկամ ու շահակից Թիւրքմէն պետերու հարստահարութիւններուն: Բայց անկէ, Թուրք կառավարութիւնն ու ժողովուրդը՝ վերջին տարիներու մէջ, սաստիկ գրգռուած էին նաեւ եւրոպացի ու ամերիկացի առաքեալներուն դէմ, Բողոքական կամ Կաթոլիկ,

---

* Հայր Սալվատորի սպանութեան խնդիրը քննելու համար՝ ֆրանսական կառավարութիւնը ուղարկեց 1896 Մարտ 27ին (Ապրիլ 8), գնդապետ Հանրի տը Վիալար, զինուորական կցորդ ֆրանսական դեսպանատան ի Պոլիս, թրքական յանձնաժողովի մը հետ, որ նոյն նպատակով կազմուեցաւ: Պարոն Վիալար այսպէս կը գրէ իր տեղեկագրութեան մէջ, զոր հրատարակեց Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարութիւնը ԴԵՂԻՆ-ԳԻՐՔԻՆ մէջ (էջ 251)·

«Նոյեմբեր 1ին, Հայր Սալվատոր կը գրէր Մուջիկ-Տէրէյէն, իր պաշտօնակիցին Հայր Դիոնիսոյին, նախագահ Մարաշի Վանքին: – «Չորս օրէ ի վեր քնացած չեմ· սպառնալիքները կը շարունակուին մեր շրջականերուն մէջ, եւ իրապէս վերջին ծայրը հասած ենք: Թող Տէրը պահէ զմեզ»: Նոյեմբեր 7, նոր նամակի մը մէջ, կ'ըսէր· «Այս պահուս, տակաւին կ'ապրինք, բայց միշտ զգուշաւոր, վասնզի ամէն կողմէ շրջապատուած ենք գողերէ, որոնք կը փափաքին աւարել»:

Ասիկա իր վերջին նամակն էր զոր ստացած էին Մարաշի մէջ: Վտանգը այնքան ծանր եւ ստիպողական կ'երեւնար իրեն, որ կը խնդրէր որ ուղարկէին իրեն երկու հաւատարիմ ոստիկաններ, ընկերանալու իրեն դէպի Մարաշ, վասնզի այլեւս անկարելի էր ապրիլ այնտեղ»:

որովհետեւ կը նկատէին զանոնք որպէս աղբիւրներ յեղափոխական գաղափարներու, քանի որ դաստիարակութեամբ կը բանային հայ ժողովուրդին աչքերը: Կէս դար առաջ, տաճիկ կառավարութիւնը թոյլ տուած էր անոնց մուտքը հայերուն մէջ, քարոզել բողոքականութիւն եւ կաթոլիկութիւն, յուսալով որ այս ձեւով պիտի բաժնէր եւ ջլատէր հայոց յարաճուն ուժերը. այդ պատճառով կը պաշտպանէր ոչ միայն առաքեալները, այլեւ աչառութիւն կ'ընէր միշտ Բողոքական կամ Կաթոլիկ դարձած հայերուն: Անիկա յաջողեցաւ քառորդ դար միայն իր նպատակին մէջ. հայերը այդ շրջանին սկսան զիրար բզքտել, քարկոծել ու հալածել կրօնական նախապաշարումներով: Բայց հետզհետէ կրօնական այս մոլեռանդութիւնը մոռցուեցաւ եւ ամէնքն ալ ձեռք ձեռքի տուին եղբայրաբար, երբ ամէնքն ալ ոգեւորուեցան Ազգային Վերածնութեան եւ Ազատութեան գաղափարով:

Այդ ժամանակ, ահա՛, թուրք կառավարութիւնը սկսաւ կասկածիլ եւրոպացի եւ ամերիկացի առաքեալներուն վրայ: Շատ մը ականաւոր պաշտօնեաներու բերնէն լսած եմ. «Մենք մեծ սխալ մը գործեցինք, թոյլ տալով մտնել այս առաքեալներուն Հայաստանի մէջ. անոնք դպրոցներ բացին, տգէտ ժողովուրդը լուսաւորեցին մնասակար գաղափարներով, եւ իրենց ոսկերուն հետ, մեր երկրին մէջ գրին, իրենց կառավարութիւններու միջամտութիւնը, ամէն մէկ գործի համար, անոնք կաշկանդեցին մեր ազատ կամքը»: Թուրք պաշտօնեաներն ու բէկերը կը կարծէին թէ, ամերիկացի Բողոքական պատուելիները բերին հանրապետական-յեղափոխական գաղափարները հայերուն մէջ: Այս պատճառով ալ, վերջին կոտորածներուն, սպաննեցին շատ մը հայ պատուելիներ եւ հայ Բողոքականներ համեմատաբար:

Հայր Սարկաւոր յոյսը կորած էր կառավարութեան պաշտպանութենէն. ուստի ամէն օր դրամ կը վճարէր Ղայիշլի Թուրք գիւղին պետ Քիւչիւք Աղային, որ իր մարդերով վանք մտած կը պաշտպանէր զայն:

Նոյեմբեր 4ին, Շաբաթ օր կէսօրէ ետք, երկու վաշտ զօրքեր եկած էին հրամանատարութեամբ գնդապետ Մազհար Պէյի եւ բանակ դրած Մուճիկ-Տէրէյի եւ Ղայիշլիի մէջտեղ. այս երկու գիւղերը իրարմէ երկու հազարամեթր հեռաւորութիւն ունէին: Այս վաշտերէն մէկը Քիլլիսին էր եւ միւսը Հալէպի Քարլըք Թաղին: Անոնք եկած էին Շէքէր-Օվա դաշտի հիւսիսային կողմէն և անցած էին Ջահանի հունը եւ միացած քանի մը հազար հոգինոց մահմետական ամբոխի մը: Անոնք չէին կրնար անցնիլ Քարէ-Կամուրջէն, զոր փակած էին մեր դունդերը:

Ամսուն 8ին, Չորեքշաբթի օր, արեւածագին, Մազհար Պէյ, վաշտ մը զօրքով՝ դիմած էր Մուճիկ-Տէրէյի Վանքը եւ խիստ կեր-

պով պաշարած էր գիւղը: Հայր Սալվատոր դիմաւորած էր զայն եւ խնդրած որ իր ամբողջ հարստութիւնը կու տար, միայն թէ չվնասէր իր կեանքին: Հրամանատարը պատասխանած էր.«Միայն կեանքդ առնելու եկայ»: Քիւչիւք Աղան միջամտած եւ յայտնած էր թէ՝ խոհեմութիւն չէր սպաննել զայն, որ հայ չէր, այլ փրէնկ եւ կրնար մեծ պատասխանատուութեան ենթարկել զինքը: Գնդապետը զայրացած՝ հրամայած էր զօրքերուն նախ սպաննել Քիւչիւք Աղան, որ գուցէ կեավուր դարձած էր եւ ապա Հայր Սալվատորը: Գիւղապետը չուզելով իր կեանքը զոհել կեավուրի մը համար, մէկդի քաշուած էր: Զօրքերը կը յարձակին լատին կրօնաւորին վրայ, ազդրը կը պատռեն (*) սուինի հարուածներով եւ դրամները առնելէն ետք, կը քաշկռտեն ու կը տանին բանակատեղը, իր տասն եւ մէկ Կաթոլիկ ընկերներով, ծառաներով ու որբերով միասին:

Այս ողորմելի տեսարանէն ետք փողերը հնչեցին եւ կանոնաւոր ու անկանոն զինուորներ Նեմրութեան գիւղին վրայ. բռնաբարեցին, ջարդեցին ու վառեցին: Խիստ հրաման տրուած էր հայ մը չփախցնել: Նոյնը պիտի ընէին Ենիճէ-Գալէյի մէջ եւ եւրոպացի կրօնաւորներու սպանութիւնը մեզի պիտի վերագրէին (**): Բարե-

---

* 1897ին Փարիզի մէջ հրատարակեցի գրքոյկ մը ֆրանսերէն լեզուով· «Assassinat du Père Salvatore, par les soldats turcs» վերնագրով: Անոր մէջ գրած էի թէ՝ Հայր Սալվատորը սպաննուեցաւ վանքին մէջ: Ստոյգն այն է որ վիրաւորուած է եղեր. ականատես վկաներն ինծի պատմած էին թէ՝ հոն ըսպաննած էին:

Միաբանութեան պաշտօնաթերթը «ԼԱ ԹԷՐ ՍԷՆԹ», որ կը հրատարակուէր Երուսաղէմի մէջ, փութաց հերքել, որպէսզի զիս ներկայացնէր յաչս Ֆրանսական Երեսփոխանական ժողովին սուտ վկայ մը, հաճելի ըլլալու համար Սուլթան Համիտին: Անոնք փոխանակ շնորհակալ ըլլալու մատուցած ծառայութիւններուս համար, ազատելով Միաբանութեան միւս երկու վարդապետները ու գոյքերը եւ Սրբազան Պապի պատուոյ խաչով վարձատրելու զիս, կը փութային քծնիլ Սուլթանին առջեւ: Ափսոս որ ութ դար առաջ մեռած էր Պետրոս Լ'Էրմիտ ճգնաւորը եւ անոնք չէին այլեւս Տաճարական Ասպետներու մնացորդները: Պիտի յանդգնիմ ըսել Ճշտութեան Մարտիրոսի պէս թէ՝ անոնց ալ երբեք քառորդը արհեստական դիմակներներ էին, եւ ոչ խաչափայտը կրող առաքեալներ:

Ահաւասիկ Պարոն Վիալարի անոնց տուած պատասխանը.– «Քանի մը վկաներ որոնք ներկայ գտնուած են այս տեսարանին, կարծեցին թէ Հայր Սալվատոր ըսպաննուած էր սուինի հարուածներով իր վանքին մէջ: Ասիկա սխալմունք մըն էր. այդ օր վիրաւորուած էր միայն. քանի մը օր ետք միայն սպաննուեցաւ» (Դեղին Տետրակ, երես 253):

** Այս ոճիրը՝ օսմանեան կառավարութեան մէկ դաւն էր մեր յաջողութեանց դէմ կազմակերպուած, զմեզ պաշտօնապէս աւազակներ ներկայացնելու համար, եւրոպական միջամտութեան մը պարագային: Այս դիտաւորութիւնը ունէին քննիչ

բախտաբար քանի մը երիտասարդներ կը յաջողէին փախչիլ դէպի Ենիճէ-Գալէյի մեծ գիւղը եւ եղեռնական դէպքն իմացնել միւս կըրօնաւորներուն:

Նոյեմբեր 10ին, Մազհար Պէյ իր վաշտերով կը մեկնի Մարաշ, Ֆրանչիսկեաններու Վանքը եւ հայկական գիւղերը կողոպտելէն ու վառելէն յետոյ: Հայր Սալվատոր վիրաւորուած ըլլալուն՝ ձի մը կ'ուզէ հեծնելու համար. բայց իրեն կը պատասխանեն. «Քիչ մը առաջ երթանք, հոն քեզ պիտի տանք հեծնելիք»: Անոր ընկերները ձեռնկապ կը տանին միասին:

Ղայիշլիէն դէպի Մարաշ եւ կամ Զահանի Քարէ Կամուրջը՝ երկու ճամբայ միայն կայ. ձմեռնային ճամբան աւելի երկար է, կ'անցնի դէպի հիւսիս կամուրջով Քիւրսիլ գետակին վրայ, յետոյ անցքով մը Կէօճէք ըսուած գետակէն եւ կ'իջնէ Քարէ Կամուրջ: Ամառնային ճամբան աւելի կարճ եւ ուղղաձիգ կ'երթայ դէպի արեւելք. հետիոտն կ'անցնին Քիւրսիլ եւ Կէօճէք կամ Կոճակ գետակներէն եւ կը հասնին նոյնտեղ: Այս երկու գետակներն ալ կը հոսին Զահանի մէջ, հիւսիսէն հարաւ: Կոճակի եւ Զահանի մէջ եղած գիւղական համայնքը կը կոչուի Նէտիրլի եւ Կոճակէն դէպի արեւմուտք, մինչեւ Զահան եղած համայնքը՝ Ենիճէ-Գալէ:

Մազհար Պէյ, զօրքերով անցած էր Քիւրսիլի գետակը հետիոտն, կարճ ճամբով: Այդ երկու գետակներուն մէջտեղը, ուր կար երկու տուն տաճկի, Խըրլըգեանի Ջրաղացքին մօտ, հրաւիրած է

յանձնախումբի անդամները: Անոնցմէ երկուքը՝ գնդապետ Սատըգ Պէյ եւ փոխգնդապետ Ալտիլ Րահիմ Պէյ, Սուլթան Համիտի թիկնապահներն էին: Արդէն սխալ մըն էր մարդասպանութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը Մազհար Պէյի վրայ բեռնաւորել. անոր հրամայողները ուրիշներ էին. աղբիւրը Սուլթանի պալատին մէջն էր. Մահմուտ Պէյ, Սուլթանի անձնական քարտուղարներէն մին, Մարաշի Գատիր Պէյին եղբայրն էր: Գնդապետ Վիալար կը գրէ թուրք քննիչներու մասին.–

«Այս քննութիւնը տեղի ունեցաւ, բայց անիկա կատարուեցաւ քիչ ճշգրտութեամբ. շատ մաքառեցայ վերջապէս շատ բնական հարցումներ առաջադրելու. օսմանեան պաշտօնակիցներս կը պահէին զիս բարոյական ՔԱՐԱՆԹԻՆԱյի մէջ. իրենց համար գոյութիւն ունէի հարցաքննութեան եւ ճաշի ատեններ միայն: Բոլոր այս նշանները կը թելադրեն մտածելու թէ՝ յանձնախումբի գոնէ մի քանի անդամները կը ցանկային մթագնել ճշմարտութիւնը, չքմեղացնել զօրագունդերը իրենցմէ գործադրուած ջարդէն, եւ նետել պատասխանատուութիւնը, որքան որ կարելի էր, ուրիշներուն վրայ, Զէյթունցիներուն վրայ կամ ՊԱՇԻ-ՊՕԶՈՒՔներուն վրայ»:

(Դեղին Տետրակ, երես 252): – Գնդապետ Վիալար իր անաչառութեան համար, շնորհազուրկ եղաւ Հանոթոյէն եւ ուղարկուեցաւ ՍԻՏԻ-ՊԷԼ-ԱՊԷՍ, ՍՊԱՀԻՆերուն հրամայելու Ալճերիոյ մէջ:

Հայր Սալվատորը մահմետականութիւնն ընդունիլ․ անիկա մերժած էր։ Մազհար Պէյ հրամայած էր․ զօրքերը սպաննած էին զայն իր հայ ընկերներով եւ գլուխները վրայէ վրայ դիզելով վառած էին։ Մարտիրոսի աղջիկ տասնամեայ Մարիամ, զոր Թուրքեր սպաննած չէին, ցոյց կու տայ այդ վայրը Վիտալարին զոր կը նկարագրէ ընդարձակ։

Տուն-Գալայի (Տէօնկէլէ) եւ Մեծ Գիւղի Փրանչիսկեան երկու կրօնաւորները, որոնք Սպանիացիներ էին, լեցուած էին Մեծ-Գիւղի Վանքին մէջ, անոնց հետ էին աշխատաւոր եղբայր մը, որ նոր եկած էր Սպանիայէն եւ բոլոր հայ գիւղացիները․ ամէնքն ալ կը սպասէին Հայր Սալվատորի ճակատագրին։ Բարեբախտաբար քանի մը գիւղացիներ շուտով հասած էին Արեգնի մեր գունդին քով եւ վտանգը իմացուցած։ Հայկական գունդը ճամբան փոխեց եւ դիմեց դէպի Ենիճէ-Գալայի Մեծ-Գիւղը։

Զօրքերը դեռ Մուճիկ-Տէրէյի գործը չվերջացուցած, Աւետիք Տէր Ղազարեան իր 22 Զէյթունցիներով պատուեցաւ գունդէն եւ ամենէն առաջ հասաւ։ Անիկա ուղղակի դիմեց Վանք․ դուրս հանեց Փրանչիսկեան կրօնաւորները, իրենց երեսունի չափ վարդապետներով, աշակերտներով ու ծառաներով միասին։ Արագաքայլ մեկնեցաւ գիւղէն դէպի Ֆռնուզ հասնելու համար։ Թուրք գիւղացիները չհամարձակեցան հետապնդել զանոնք, այլ խուժեցին Վանքին մէջ եւ սկսան կողոպտել։ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները, իրենց խումբով միասին գիշերը անցուցին գիւղէն չորս ժամ հեռու, անձրեւին ներքեւ։ Յաջորդ օր կէսօրին հասան Ֆռնուզ։ Օր մը մնացին հոն․ սիրալիր ընդունելութիւն գտան հայերու կողմէ եւ երրորդ օրը եկան Զէյթուն եւ զիրենք հիւրասիրեց Հայր Կէտիկեան մինչեւ ետք։

***

Այս Փրանչիսկեան կրօնաւորները շատ կ՚աշխատէին նամակ մը ուղարկել Մերսին կամ Աղեքսանտրէթ Փրանսական եւ սպանական հիւպատոսներուն, եղելութիւնը իմացնելու եւ իրենց վիճակին դարման մը ճարելու համար․ անոնք 40 օսմանեան ոսկի կը խոստանային այդ նամակը տանողին։ Բայց ոչ ոք կը ներկայանար յանձն առնել այդպիսի վտանգաւոր ճամբորդութիւն մը։

Երկրորդ սուրհանդակս պիտի մեկնէր․ առինք անոնց նամակներն ալ, բայց մերժեցինք որեւէ վարձք ստանալ մեր եւրոպացի հիւրերէն, որոնք եկած էին ապաստան գտնել մեր ազատ երկրին մէջ։

Աղքատ ընտանիքի մը զաւակն էր մեր սուրհանդակը որ մեկնեցաւ Նոյեմբեր 11ին։ Վստահ գիտէր թէ մեռնելու կ՚երթար, բայց ինքն էր որ պտտած էր ինձ հետ Ամանոսն ու Կիլիկիան։ Իրեն կ՚ընկերանար տարեց Զէյթունցի մը Խաչեր անունով։ Մեր կտրիճ սուր-

հանդակն էր լաւագոյն եւ հնագոյն կռուիչներէս մին, Ասլանը։ Աղքատ կօշկակար մըն էր ան, որ երեք տարի առաջ լքեց իր ծերունի հայրը, մայրը, կինը եւ երկու երեխաները, որոնք պէտք ունէին իր խնամքին եւ հետեւեցաւ լեռ ու ձոր։ Միհրան Գայեանէն ետք անիկա էր որ ամենէն շատ օգնեց ինծ կազմակերպելու Ամանոսն ու Տօրոսը։ Եւ եթէ զայն չուղարկէի այս պաշտօնով, անկասկած մեզ հետ պիտի մեկնէր Եւրոպա իբր պարագլուխ ապստամբութեան։ Իր իսկական անունն էր Մինաս Էլմասեան, Մարաշցի, 25 տարեկան սիրուն եւ ուժեղ երիտասարդ մը. Թէպէտ քիչ զարգացած, բայց բնականէն ուշիմ եւ ճարտասան։ Գիւղացիները շատ կը սիրէին զինքը, վասնզի անշահախնդիր էր եւ անկեղծ։ Ես դրած էի իր անունը Ասլան եւ այս անգամ արժանի եղաւ իր անունին։ Մինչ ցարդ եղած բոլոր կռիւներուն առիւծաբար մասնակցեցաւ. ուխտած էր մեռնիլ Ազատութեան ճամբուն վրայ եւ ահա ուղիղ կ'երթար մեռնելու։ Թռչուններուն թռիչքն անգամ անյայտացած էր. երկինքը 250 հազարամեթր երկարութեամբ լեցուն էր կապարներով։ Փոխեցին զինուորական տարազը, հագան թուրքի լաթեր ու մեկնեցան մեր երկու արիները։ Թէեւ մենք լսած էինք թէ երկուքն ալ սպաննուած էին ճանապարհին, բայց երկուքն ալ ապահով հասած էին Չորք-Մարզպան։ Մարաշի մէջ՝ սարսափը կարմիր հագած՝ Հայերու թաղերը կը պտըտէր։ Ծնողքը, բարեկամներ ու ազգականներ դռները փակած էին անոր առջեւ, որ գրողի նման հետը կոտորած կը բերէր։ Եւ ի՛նչ ճարպիկութեամբ, ի՛նչ ճկուն ու շատախօս լեզուով անիկա յաջողած էր համոզել այս ու այն եւ չարունակած իր ճամբան. մահմետականներու կողմէ արձակուած քանի՛ քանի գնդակներ պարապի անցած էին. ի՛նչ ձորեր ու ժայռեր, որոնք իրենց ստեղծումէն ի վեր մարդ արարած չէին տեսած՝ անոր հետքերը կրեցին։ Շատ երջանիկ օր մը ծնած ըլլալու էր զայն իր մայրը, որ ապահով հասցուց նամակները եւ ինքն ալ այլեւս հնարաւորութիւն չունենալով Տաճկաստան մնալու՝ անցաւ Եւրոպա եւ ապա Ամերիկա։

***

Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներու մեկնելէն քառորդ ժամ վերջ, Մազհար Պէյի զինուորները կը հասնին Ենիճէ-Գալէ։ Հազիւ թէ վայրկեան մը մնացած էր եւ Հայերու կոտորածը պիտի սկսէր՝ երբ հասաւ Արեգնի մեր գունդը եւ կատաղի պատերազմն սկսաւ։ Թուրքերուն դիրքը բարձր էր եւ շատ յարմար, բայց բարեբախտաբար քիչ ետք Անտրանիկի ճամբով կապանէն հասան 72 զէյթունցի եւ Փռնուզցի ռազմիկներ, առաջնորդութեամբ Պըլարեան Գէորգի, Բարթողիմէոս Վարդապետի, Շամ-Բէյլիչեանի, Զօլագեան Փանոսի, Միհրան Գայեանի եւ Հրաչեայի։ Ասոնք շրջապատեցին թշնամիները

հիւսիսային կողմէն ու յարձակեցան։ Պատերազմը տեւեց մինչեւ արեւամուտ. Թշնամին գետին թողուց շատ մը աւարներ, հարիւրապետ մը, 40ի չափ դիակներ ու բազմաթիւ վիրաւորեալներով քաշուեցաւ պահուիլ Ղայիշլիի մէջ(*)։

Թուրքերուն փախուստէն վերջ՝ Հայկական գունդը պաշարեց Ենիճէ-Գալէի հայերը եւ ճամբեց Ֆանուզ։ Մարաշցի Ջորեպեան Քէյիշեան եղբայրներ մտան Ֆրանչիսկեաններու վանքը, հաւաքեցին քանի մը հարիւր ոսկի արժողութեամբ սպասներ ու անօթներ, բեռցուցին իրենց ջորիներուն վրայ եւ բերին Զէյթուն։ Յանձնեցինք զանոնք իրենց տէրերուն։

Հայկական գունդը չկրցաւ յարձակիլ Ղայիշլիի վրայ եւ անկէ ալ հալածել թշնամիները, որովհետեւ բոլորովին սպառած էր անոր ռազմամթերքը։ Մէկ մասը դարձաւ Ֆանուզ նոյն իրիկուն, իսկ Արեգնի գունդը քաշուեցաւ Նէտիրլիի ու Քերթելի կողմերը։ Զորս հինգ օր վերջ նոր ու զօրաւոր ուժեր հանելով Մարաշէն՝ անիկա ստիպուած եղաւ նահանջել Արեգին։

ԺԷ.

ԿԱՊԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Նոյեմբեր 8ին, Ատանայի ճամբով Անտրուն հասաւ Զմիւռնիոյ զօրաբաժինը, բաղկացած 8000 զէյպէկներէ, որուն հրամանատարն էր Քէլ Հասան Փաշայի որդին Ալի Պէյ. ասիկա մեծ հռչակ կը վայելէր Թուրքերուն մօտ՝ իր յանդուգն քաջութեանը համար։ Զինքը

* Գնդապետ Վիալար հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս ճակատամարտը.– «Խումբ մը ապստամբներ Զէյթունէն, Ֆոնուզէն, Կապանէն եւն. կը կռուէին այդ շրջանին մէջ։ Մազհար Պէյ պարտաւորուեցաւ դիմաւորելու երթալ իր զօրախումբերու մէկ մասով եւ քանի մը կռիւներ ունեցաւ Մեծ-Գիւղին մօտ։ Թէպէտ թիւով խիստ շատ առաւել, հակառակ իր պարենաւորումի անհամեմատ գերազանցութեան, առաւելութիւնը իր կողմ չմնաց։ Ասոր վկայութիւնը կը գտնենք, իր երկու հազարապետներու տեղեկատուութեան մէջ, եւ անոնցմէ կ'իմանանք, որ ձգելով կրակին մէջ իր զօրքերը որոնցմով մեկնած էր, ինքը վերադարձաւ բանակատեղին, անձամբ, այն պատրուակով որ գացած էր օգնութիւն բերելու մարդով եւ ռազմամթերքով։

— «Չարագործները խուժեցին մեր վրայ, ՊԱՇԱՐԵՑԻՆ ՁՄԵԶ եւ ես ոտքէս վիրաւորուեցայ» ըսաւ մեր առաջնորդը Ահմէտ Պէն Հիւսէյն»։ (Դեղին Տետրակ, երես 254)։

տեսած էի տակաւին մանուկ եղած ատենս, երբ 1879 թուին եկաւ Հաճըն եւ Վահկայ՝ նուաճելու Գօզանեան Ալի Պէյն ու Ահմէտ Փաշան, որոնք ապստամբած էին եւ ինքը այն ատեն տակաւին հազարապետ էր: Թուրք գիւղացիներ, անոր անունը աւելի ահարկու ընելու համար կը կոչէին Գարա-Պափօր Փաշա:

Ալի Պէյ եկաւ եւ հաւաքեց Եայլճ Օղլիի ցրուած սէկմէնը եւ բանակը ղրաւ Սիւնէի աւերակներուն մէջ: Շատ մը արջառներ անոր բանակը աւելի ահարկու կը ներկայացնէին հեռուէն:

Ընկերս Ապահ, քաջալերուած Անտրունի գրաւումէն, խնդրեց որ իրեն ալ տայի պատեհութիւն՝ որ երթար Կապան, զօրախումբ կազմէր եւ արշաւէր Ատանայի նահանգին մօտակայ գաւառներուն վրայ: Ուզեցի զինք արգիլել, բայց խորհուրդ տուի իրեն որ օրինակ առնէր ռազմագէտ զէյթունցիներէն եւ շատ չհեռանար խարիսխէն. անոնք չունենալով անսպառ զէնք եւ ռազմամթերք թշնամիին պէս՝ բրդէք բրդէք կը յառաջանային, կը մաքրէին Թուրքերը մեր մէջտեղերէն, կը յափշտակէին ու շուտով կը վերադառնային խարիսխ՝ պարենաւորուելու համար: Իրեն ըսի որ, չէինք գիտեր թէ մեզի անծանօթ ի՞նչ թշնամի գունդեր կային իր առջեւ եւ կրնային զարանի ձգել զինք:

Նոյեմբեր 7ին մեկնեցաւ քանի մը ռազմիկներով: Երբ հասած էր Կապան՝ այնտեղ գտնուած զէյթունցի եւ Ֆռնուզցի ընկերները Հրաչեային հետ մեկնած էին Ենիճէ-Գալէ, Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները ազատելու, եւ ինքը մնաց միայնակ:

Այս տկարութենէն օգտուելով՝ Կապանի Թուրքերը, որոնք մինչեւ այդ օր դուրս չէին գար հայկական եկեղեցիէն, կը լսեն Ալի Պէյի Անտրունի հասնիլը եւ գաղտնի կերպով կ'երթան Սիւնէ եւ կ'իմացնեն անոր. «Ժամանակն է Կապանի վրայ յարձակելու. Զէյթունցի չմնաց այնտեղ, բացի եւրոպացի ճէճէբաղներէն մէկէն, քանի մը ընկերներով»:

Նոյեմբեր 9, Հինգշաբթի օր իրիկնադէմին, Ալի Պէյ կը փութայ պաշարել Կապանի դաշտը չորս կողմերէն. պատգամաւոր մը կ'ուղարկէ Ապահին եւ կը յայտարարէ՝ «Եթէ անձնատուր չըլլաս, պիտի զարնեմ»: Մեր կորիճ ընկերը կը վռնտէ պատգամաւորը ըսելով. «Գնա՛ ըսէ՛ քու մեծիդ, որ պատրաստ եմ զարնելու»:

Այս խրոխտ պատասխանին վրայ, խումբ մը չէրքէզ ձիաւորներ կը յառաջանան գիւղին ստորոտը եւ կը քշեն հայերու բոլոր արջառները: Տիվրիկեցի Կարապետ՝ քանի մը ձիաւոր ընկերներով կը վազէ անոնց ետեւէն, կը սպաննէ մի քանին եւ ետ կը գրաւէ արջառները:

Մեծ ոյժ մը չկար սակայն Կապանի մէջ, այդպիսի յանդուգն պատասխան մը տալու համար Թուրք գնդապետին, որուն բանակը աւելի քան 12.000 էր: Տեղացի հայերը գրեթէ զինուած չէին: Այ-

ուհանդերձ Ապահ՝ անընդմէջ խումբեր կը տեղաւորէ անցքերուն վրայ եւ նամակներ կը հասցնէ Ենիճէ-Գալէ, Ֆընտք եւ Զէյթուն, օգնութեան փութալու։ Դժբախտաբար Կապանցի հայեր, բացի ծերերէն, մոռցած են խօսիլ մայրական լեզուն. գիշեր ատեն կը սկսին Թուրքերէն լեզուով իրարմէ զէնք ու ռազմամթերք աղերսել, հակառակ իրենց տրուած խիստ հրամաններուն, որ բարձր չխօսին։ Թշնամիները կ՚իմանան մերիններու անպատրաստութիւնը եւ կը յառաջանան համարձակ գրաւել Թրքական գիւղը։ Այդ մերձեցման պատճառաւ՝ Կապանցի անզէն խումբերը կը թուլնան եւ կը սկսին գաղտնի կերպով փախչիլ դէպի լեռները։ Ապահ մինակ կը մնայ իր խումբով, որ բաղկացած էր 14 Զէյթունցիներէ եւ Կապանցի հայ օրիորդէ մը, 16 տարեկան Տուտու անունով, որ գիւղապետ Ղըրճեանի աղջիկն էր, տղամարդու պէս սրտոտ եւ լաւ զինուած։

Ապահ անպատուութիւն կը համարէ հեռանալ, մանաւանդ որ իրենց մեկնելէն ետք՝ ոչխարի նման պիտի ջարդէին ժողովուրդին մեծագոյն մասը։ Կ՚որոշէ դիմադրել իր խումբով, մինչեւ որ ասեղծէ յարմար ժամ գիւղացիները ապահով փախցնելու։ Այս դիմադրութիւնը առասպել մը կը թուի եւ սակայն կը կազմէ Ապահին փառքը։

Արշալոյսին, թշնամիները յարձակում կը գործեն Կապանի վրայ, յարձակման գիծը միակ անցք մըն էր, վարէն դէպի վեր. մեր ընկերներու դիրքը տիրապետող էր։ Փոքրիկ խումբը առիծաբար կը դիմադրէ եւ կը սպաննէ շատեր թշնամիէն։ Ալի Պէյ յոյսը կտրած ներս մտնելէ այդ նեղ անցքէն, քանի մը վաշտեր կ՚ուղարկէ, որոնք կ՚երթան Մայրամշիլ բերդի բարձունքներէն եւ վար կ՚իջնեն. չորս ժամ պայքարէ ետք կը հասնին ու կը պաշարեն մերինները ետեւի կողմէն։ Մինչեւ անոնց հասնիլն ալ կռիւը կը տեւէ 4 ժամ։ Մերինները ոչ մէկ կորուստ կ՚ունենան, բոլոր գիւղացի առոյգ մարդիկը, կիներն ու երեխաները կը յաջողին փախչիլ դէպի Ֆընտք։ Ամենէն ետք կը նահանջեն մեր քաջերը, լեռնային արահետներէ։ Զօրքեր կը գրաւեն Կապանը, կ՚աւարեն ու կը վառեն։ Սպաննուած էին ծերունիները, որոնք անկարող էին փախչելու. պառաւները վար գլտորած էին ժայռերէն. մանչերուն ոտքերէն բռնած ու քարերուն զարկած էին եւ տախտակի պէս տափակցուցած էին անոնց գլուխները։ Ծերունի մը միայն հայհոյելով կուրծքը բացած էր սուիններուն առջեւ եւ քաջաբար մեռած։ Ամբողջին թիւը 50 էր։

Այդ օր (Նոյեմբեր 10) սաստիկ ձիւն ու անձրեւ կը տեղար. փախչողները մեծ տանջանք կրեցին մինչեւ Ֆընտք։ Սրտաճմլիկ էր մանաւանդ երեխաներու փախուստը, բոպիկ ու մերկ, անոնք ձերմակ էին փոքրիկ հրեշտակներու նման։ Կապանցիներէն ետք փախան նաեւ Պաղտուղցիները, բայց անոնք յաջողեցան ազատել արջառներն ու ուտեստներու մեծագոյն մասը։ Փախան Տավուտցիները, Շիվլիկիցիներն ու Սիւնեցիները։ Անկէ վերջ կազմուեցան երկու գլխաւոր

ապստամբական կեդրոններ – Զէյթուն եւ Ֆռնուզ, իրենց միջանկեալ տասներկու գիւղերով: Այս երկու կեդրոններուն մէջ հաւաքուած փախստականներուն թիւը՝ մօտաւորապէս 20 հազարի կը հասնէր:

Կապանէն յետոյ, Ալի Պէյի զօրքերը, նոյն օրը գրաւեցին նաեւ Պունտուգը, բայց շուտով վրայ հասաւ Ենիճէ-Գալէյէն դարձող հայկական գունդը, որ այնտեղ յաղթանակ տանելէն յետոյ, կու գար Կապանի օգնութեան: Տեղի ունեցաւ արագ հրացանաձգութիւն մը հայերուն եւ թուրքերուն միջեւ, որ տեւեց կէս ժամ: Թշնամին քանի մը գլուխներ թողուց եւ քաշուեցաւ նորէն Սխնէի մէջ: Ապստամբները ազատեցին բաւական ցորեն եւ դարձան Ֆռնուզ:

***

Ալի Պէյի բանակը յանկարծակիի բերելու եւ ջարդելու համար կազմեցի բանակ մը, որ թիւով ամենէն մեծն էր մինչ ցարդ դուրս արշաւող գունդերուն: Անոնց թիւն էր 1200 հոգի, լաւ զինուած, առատ ռազմամթերքով: Այս բանակին թիւը հասաւ 2000ի մինչեւ որ հասաւ Կանչի: Այս քաջերուն կ՚առաջնորդէին շատ մը իշխանազուններ, մանաւանդ Ենիտինեան Ասատուր Իշխանի որդին Եղիան, որ բազուկներ ունէր ազդրին չափ եւ տաղանդաւոր ռազմագէտ զօրավար մըն էր, բայց պարզ գիւղացիի մը պէս հագուած, բարի, անխօս, հաւատացեալ Վարդան Մամիկոնեանի նման: Մեր ընկերներ Հրաչեայ եւ Ապահ պիտի միանային անոնց Ֆռնուզի մէջ: Ըստ մեր կարգադրութեան եւ ակնկալութեան, կը հաւատայինք որ պիտի կրնային ջախջախել եւ փախցնել Ալի Պէյի բանակը: Եւ եթէ յաջողէինք, պատերազմին վախճանը շատ աւելի մեծ եւ յուսալից պիտի ըլլար: Պիտի յաջողէինք հեշտութեամբ փախցնել Ռէմզի Փաշայի մեծ բանակը:

Պօղ-Պայիրցի եւ Կարկալարցի ռազմիկներուն, 500 հոգի, կը հրամայէին մեր ամենէն լաւ, գաղափարական եւ ռազմագէտ ընկերները՝ Աւագ Զադրեան, Աւետիք Կիւխանեան եւ Կարապետ Տէր Յակոբեան, որոնք իրենց գունդով, դարանի եւ պահեստի պիտի նստէին Ագնիի եւ Սխնէի լեռներուն վրայ, բանակը կռնակէն չփոթելու եւ փախուստի պարագային ոչնչացնելու: Այս գունդը Կանչիէն դատուեցաւ եւ ճշգրտօրէն գործադրեց իրեն սահմանուած ծրագիրը:

Բայց ափսո՛ս, տխուր դէպք մը, զոր իմացայ միայն Եւրոպա մեկնելէս յետոյ, ձախողեցուց մեր ծրագիրը: Ապահը յանցանքը նետեց Հրաչեային վրայ, բայց Հրաչեան չտեսայ Լոնտոնէն մեկնելէս ետք, չեմ կրնար հաւատալ եւ պնդել: Սակայն սա ստոյգ է որ մեր երիտասարդ ընկերները՝ աննման քաջեր, բայց զուրկ գտնուեցան վարչագիտական եւ ռազմագիտական տաղանդէ: Ֆռնուզի մէջ չճանչնալով Ենիտինեան Եղիա Իշխանը, իր պարզ զգեստաւորումին մէջ, վէճի բռնուած են եւ անվայել լեզու մը գործածած: Անիկա սուրը քաշած՝ ուզած էր զիրենք կոտորել: Բարթողիմէոս անոր ոտքե-

րուն փաթթուելով պատած էր գիւղենք եւ խաղաղեցուցած: Բայց բանակին խանդն ու բարոյականը մեռած է: Պաղութիւն տիրելով՝ չեն կրցած համաձայնիլ Իշխանին հետ, որ կ'ուզէր ըստ մեր ծրագրին նախապէս զարնել բանակը եւ ապա երթալ պատժել Կապանի Թուրք գիւղացիները: Մեծամասնութիւնը կ'որոշէ յարձակիլ Կապանի վըրայ, այսինքն դիւրին գործին:

Գիւղին չմօտեցած՝ Բարթողիմէոս Վարդապետ նզովք կը կարդայ, որ աւարով չզբաղուին, այլ թշնամին ջարդելով: Ցանկարծակի թափեցան Կապանի Թուրք գիւղացիներուն վրայ. անոնք առանց դիմադրութեան խուժեցին դաշտին մէջ եւ սկսան փախչիլ դէպի Ալի Պէյի բանակը: Հայ ձիաւորները հասան անոնց ետեւէն եւ անխնայ կոտորեցին մեծագոյն մասամբ: Բոլոր վկաներն հաստատեցին ինձ որ, Քէյիշեան Հաճի Սարգիս եւ Հաճի Մանուկ, սրարշաւ ընթացած ատեն, իրենց հուժկու ջարեպանի բազուկներով 18ական գլուխներ անջատեցին իրենց մարմիններէն: Միւռոնի փոխարէն՝ արիւնով մկրտուեցան այս կեղծ քրիստոնեաները եւ ստացան իրենց դաւաճանութեան արժանի պատիժը:

Ոչ ոք համարձակեցաւ գիւղ մտնել եւ ձեռք տալ աւարի. բայց ինքը՝ Հերոս Վարդապետը, մոռցաւ իր կարդացած նզովքը եւ առաջին անգամ մտաւ գիւղ եւ աւարեց թանկարժէք գորգ մը: Անոր օրինակին հետեւեցան ապստամբները. րոպէ չանցած աւարեցին գիւղը: Ամէնքը բեռնաւորուեցան առատ կողոպուտներով եւ ալ չուզեցին առաջ երթալ եւ զարնել Սխնէի մէջ Ալի Պէյի բանակը եւ դարձան ի Ֆռնուզ եւ Զէյթուն:

Մեր միւս գունդը հասած էր Սխնէ եւ պաշարած էր թշնամին կռնակէն: Անհամբեր կը սպասէին, մեծ գունդի հասնելու, որպէսզի իրենք ետեւէն չփոթեցնէին Թուրքերը: Երկու օր ի զուր սպասելէ եւ իրենց վիճակը ծանրապէս վտանգելէ յետոյ, երբ իմացան թէ իրենց ընկերները կողոպտած էին Կապանը եւ վերադարձած, անվնաս վերադարձան Զէյթուն մեծ զայրոյթով լեցուած անոնց դէմ:

Նոյեմբեր 16ին խումբ մը հայեր դարձեալ գացին Կապան, Այնթապցի Ապուճան Աւագեանի խմբապետութեամբ: Ոչ ոք գտած էին իրենց դէմ. Ապարայի որջը աւերակ ու անմարդաբնակ դարձած էր: Գտած էին իրենց թաղած ապրանքները եւ զանոնք առած կը վերադառնային, երբ ճամբուն վրայ հանդիպեցան սրտաշարժ տեսարանի մը: Ժայռերու ներքեւէն ձայներ կու գային. անվեհեր Ապուճան մօտեցաւ ու մէկդի գլորեց զանոնք եւ գտաւ 10ի չափ հայ մանչեր, 7–8 տարեկան. մտած էին խոռոչներուն մէջ եւ բերանը քարերով ծածկած էին: Վեց օր հոն մնացած էին քիչ մը հացով ու ջուրով: Ամէնքն ալ ծիծաղերես ու անվախ կը գրօնէին, երբ Ապուճան բացաւ խոռոչին բերանը: Զանոնք ազատեց եւ բերաւ Ֆռնուզ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՐԷՄԶԻ ՓԱՇԱՅԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ

Կապանի աւերումէն յետոյ, վերջ տուինք մեր արշաւանքներուն: Ձմեռը սաստկացած էր եւ մենք պէտք ունէինք ամրացնելու մեր երկու գլխաւոր կեդրոնները: Որսորդախումբեր միայն կ'երթային ամէն օր լրտեսել թշնամիի շարժումներն ու հսկել սահմանագլուխներուն վրայ: Ամբարած էինք մեծ քանակութեամբ ցորեն Զէյթունի եւ Ֆռնուզի մէջ, որ պիտի բաւէր մէկ տարուան ուտեստի տեղացի ապստամբներուս համար, բայց փախստական գիւղացիները, գրեթէ հաւասար թիւ մը կը կազմէին Զէյթունի եւ Ֆռնուզի բնակիչներուն. պէտք էր նաեւ կերակրել զանոնք: Պիտի պակսէր նաեւ մեր ամբարած աղը. բայց բարեբախտաբար այս հոգը վերացաւ երեք շաբթուան համար, երբ Զէյթունէն երկու ժամ հեռու, լեռներուն մէջ գտանք աղի աղբիւր մը, որ թէեւ քիչ մը դառն էր, բայց կը գոհացնէր ժողովուրդին պէտքը. կիներն ու աղջիկները սափորներով կը կրէին անկէ իրենց տուները:

Փախստական հայերէն զատ, մեծ բեռ մըն էին նաեւ մեր վրրայ 600 գերիները, զորս մինչեւ այդ օր պահած ու խնամած էինք: Զանոնք կերակրելու մտահոգութենէն ազատելու համար պէտք էր կամ կոտորել եւ կամ թողուլ որ անօթի մեռնէին, բայց մենք չէինք ցանկար այդ անգութ եւ բարբարոս միջոցներուն դիմել: Ստիպուեցայ խօսիլ մեր գերի ընդապետին հետ եւ հրամայեցի որ նամակ մը գրէր Մարաշի կառավարութեան, որպէսզի ուտեստ ճամբէր անոնց համար. կը խոստանայինք նոյնութեամբ բաշխել անոնց: Ընդապետը շատ գոհ մնաց, երբ այս խորհուրդն յայտնեցի իրեն եւ գրեց հետեւեալ նամակը, որուն հայերէն թարգմանութիւնը կը զետեղեմ այստեղ, պահելով թրքական ոճը:

Առ Մեծ-Հրամանատար Բարձրապատիւ Մուսթաֆա Րէմզի Փաշա,

Ձեր ծառային աղերսն այն է որ, թէեւ իմ անձը առողջ է, ապահով ու հանգիստ, բայց գերի ինկած զօրքերուն վիճակը նեղն է. Զէյթունցիներ մինչ ցարդ մարդասիրաբար խնամեցին զանոնք, բայց այժմ բազմաթիւ հայ փախստականներ, այստեղ ապաստանած ըլլալով անօթի ու մերկ, ստիպուած են անոնց նայիլ:

Այսօր Ճէնէրալ Պարոնը հրամայեց իր ծառային, որ գրեմ Ձեր Բարձրապատուութեան, որպէսզի եթէ ուտեստ ուղարկելու ըլլաք հայ ջորեպաններու հետ մինչեւ Վարդապետի կամ Քարէ Կամուրջ, ամենայն ապահովութեամբ պիտի բերուին հայ պահակներու կողմէ

եւ պիտի բաշխուին զօրքերուն··· եւայլն· այլեւս Ձեր հրամանն է:

1311, Թըշրինի Սանի 15 Գնդապետ

Զէյթուն ՐԻՖԱԹ ՊԷՅ

Այս նամակը յանձնեցինք երկու գերի զինուորներու եւ ուղարկեցինք Մարաշ: Ականատեսէ մը լսած եմ որ Րէմզի Փաշա կարդացած էր զայն, կատղած եւ արհամարհանքով վռնտած էր զօրքերը «Կորսուեցէք (*) աչքէս, ով տխմարներ, Տէրութիւնը չատոնց մոռցած է ձեզ», բացագանչելով:

Եւ Րէմզի Փաշան, Զէյթուն ուղարկեց պաշարի փոխարէն, յանձնախումբ մը:

Նոյեմբեր 17ին մեր որսորդախումբը, Պէչէնի աւերակներուն վրայ ձերբակալեց հինգ մարդիկ, ձիերու վրայ նստած եւ եւրոպական մաքուր տարազներ հագած: Անոնք մեր պահակներէն չսպաննուելու համար (քանի որ առօրեայ սովորական հաճոյք մը դարձած էր Թուրք լրտեսներ սպաննել», կարմիր դրօշակ մը եւ փայտեայ բարձր խաչ մը բռնած էին իրենց ձեռքերուն մէջ եւ բարձր ձայնով կ'երգէին փոխն ի փոխ «Փառք ի Բարձունս» եւ «Տէր Ողորմեա» աղօթքները եւ կը յառաջանային դէպի Զէյթուն վախնալով ու կամաց կամաց:

Անոնք հինգ հայեր էին Մարաշի երեւելիներէն, զոր Մուսթաֆա Րէմզի Փաշա Զէյթուն կ'ուղարկէր բանի, որպէս Յանձնախումբ: *Բանտէն հանած էին մի քանին եւ տարած էին Մարաշէն դուրս եւ անոնք չէին գիտեր թէ ի՞նչու համար էր այս հրաւէրը: Քաղաքի եզերքին վրայ միայն հրամանատար Փաշան խօսած էր անոնց իր պատուէրներն ու սպառնալիքները: Յանձնախումբը բաղկացած էր հետեւեալ անձերէ·*

1· Արթին Մուրատեան, *փարիզ դաստիարակուած, անօրէն* բէժի*ի, նախկին թարգման անգլիական հիւպատոս Զերմայի եւ այժմ նախագահ Յանձնախումբի:*

2· Յովսէփ Տիշչէֆէճեան, *Արկղակալ Մարաշի կառավարութեան, փոխ-ատենապետ Մարաշի Հնչակեան Մասնաճիւղին, անծանօթ սակայն իր ընկերներուն:*

3· *Կոստան Տէր Յովհաննէսեան:*

4· *Թօր-Օղլու ծերունի քահանան:*

5· *Պետրոս Սալաթեան, Զէյթունցի վաճառական մը, Մարաշի մէջ:*

Անոնք ուղղակի զօրանոց առաջնորդուեցան, հակառակ որ կը

* «··· Հէյ ահմագլար, Տէօվլէթ չօգտան վազ կէչտի սիզտէն»: Պոլսոյ թերթերը եւ եւրոպական հեռագիրները հաղորդած էին այս առթիւ թէ՝ «Սուլթանը հրամայեց իսկոյն պաշար ուղարկել գերի զինուորներուն» մեծ սուտ մըն էր:

պնդէին Զէյթուն իջնել եւ տեսնել Զէյթունի իշխանները եւ իրենց ծանօթ մեծերը: Սպայակոյտը բոլորուեցաւ չուրջս· պատուիրեցի որ չգթաներ բերեն եւ անոնք սկսան դողալ եւ ինձ յանձնել Ռէմզի Փաշայի թուղթը: Անիկա պարզ անդորրագիր մըն էր առանց հասցէի եւ առանց ստորագրութեան եւ կը պարունակէր հետեւեալ պայմանները·

Կայսերական կառավարութիւնը Զէյթունցիներուն կը ներէ,

1· Եթէ խռովարարները ու ապստամբապետները յանձնեն:

2· Եթէ իրենց զէնքերը յանձնեն կառավարութեան:

3· Եթէ կառավարութենէն բռնի գրաւուած թնդանօթները, մարթինները եւ պետական գոյքերը ետ դարձնեն եւ գերի զինուորները նստեցնեն զօրանոցին մէջ:

Սուլթանը կը ներէր Զէյթունցիներուն, բայց մենք կասկածելով անոր անկեղծութեան վրայ, չներեցինք իրեն եւ իր կասկածելի պատգամաւորները կոխեցինք բանտ, մաքուր սենեակներու մէջ: Անոնք բերած էին նաեւ շատ մը անգիր սպառնալիքներ կառավարութեան կողմէ· իրենց կարգախօսներն էին Կոստան Տէր Յովհաննէսեան եւ Թօր-Օղլու քահանան: Այս երկուքին վրայ մեծ կասկածներ ունէինք ոչ միայն մենք այլեւ իրենց ընկերները· Տէր Յովհաննէսի թրքամոլ զգացումները ծանօթ էին ոչ միայն Մարաշցիներուն այլեւ բոլոր Կիլիկեցիներուն: Անոնց մեծաշունչ պատգամներն էին· «Ռէմզի Փաշան Զէյթունի վրայ պիտի յարձակի 80·000 կանոնաւոր ու բազմաթիւ անկանոն զօրքերով· հետը ունի 13 թնդանօթ: Բանակի ծախսը, չորս օրուան համար, որուն միջոցին խոստացած էր ոչընչացնել Զէյթունը, վճարած էր Վալիտէ-Սուլթանը (Մայր Կայսրուհին) իր անձնական քսակէն: Զէյթունի արեւմտեան կողմէն պիտի յարձակէր Գարա-Պափօր Փաշան 8000 զէյպէկներով, որոնց մէկ եաթաղանի հարուածով՝ հանդիպած թէ՛ մարդը եւ թէ՛ ժայռը, երկուքի կը բաժնէին»: Այս վերջին սպառնալիքը շատ ծիծաղ պատճառեց մեր խմբապետներուն, որ հարցուցին անոնց.

— Զէյպէկները մարդիկ չե՞ն:

— Այո՛, պատասխանեց Թօր-Օղլուն, մարդիկ են:

— Ուրեմն մենք ալ անոնց փորը կը ծակենք մեր գնդակներով, պատասխանեց Մգրի Փանոս Շամ-Բէյլիշեան: Եթէ թշնամին այդքան շատ զօրքերով պիտի պաշարէ զմեզ, հոգ չէ, ահաւասիկ մեր Աստուծոյ ճերմակ պահապանն ալ սկսաւ վերէն պաշարել ու զմեզ պաշտպանել, կը տեսնե՞ս զանոնք, աղուոր գերեզման պիտի ըլլան ձեր թուած բանակին: Ու ցոյց կու տար ձիւնը որ ծածկած էր լեռներու կատարները:

— Օրհնա՛ծ, դուն Մոսկոֆին ո՞ր ճէնէրալն ես, յանդգնեցաւ հեգնել այդ վախկոտ քահանան, որ հոն լեզուի ելած էր: Շամ-Բէյլիշեան սուրը քաշեց եւ բռնեց անոր մօրուքէն, վայրկեան մը կարծե-

ցի թէ պիտի անճիտէր զայն, երբ քահանան սկսաւ աղաչել «Մեղայ, մեղա՛յ, բիւրիցս մեղայ»: Մեր խմբապետը սկսաւ իր կարգին հեգնել. «Շատ լաւ, ան մեր Պարոններուն սուրբը օրհնէ, տեսնեմ»: – Կարծեցի թէ զմեզ թագաւոր եւ կայսր անգամ պիտի յիշատակէր. բաւական էր որ իր գլուխը չկտրէին եւ սկսաւ յոյս եւ քաջալեր կարդալ մեզ իբր արժանի յաջորդ Ղեւոնդեանց:

Դուրս կանչեցին զիս. գետնայարկի սենեակներուն մէջ առանձին կը սպասէր ինձ մեր ընկեր Յովսէփ Տիչչէքճեան, որ անհուն հրճուանքի մէջ էր ազատուած ըլլալուն: Ինձ յայտնեց թէ, ճանապարհին հաղորդած էին իր մտերիմ բարեկամներէն երկու Թուրք զինուորականներ, որ երբ լրացնէին իրենց պաշտօնը եւ դառնային, Մարաշ իսկ պիտի չհասնէին եւ պիտի սպաննուէին Վարդապետի Կամուրջին գլուխը, Զէյթունցիներու վրայ ձգուելու համար, ոճիրին պատասխանատուութիւնը: Ուստի խնդրեց որ ամենուն առջեւ ոտքերուս պիտի փաթթուէր, աղերսելու համար որ թոյլ տայի իրենց վերադառնալ. բայց շղթայէի զինք եւ բանտարկէինք զիրենք: Անիկա կ'ուզէր այս կատակերգութիւնը, վասնզի երբեք վստահութիւն չունէր քահանային եւ Կոստանին վրայ:

Եւ այս կատակերգութենէն վերջ, որոշեցինք չուղարկել զանոնք. անոնք հրաման ունէին ստ տասուէն երեք օր մնալ եւ ապա վերադառնալ: Զատեցինք զերի զինուորներէն 32 հոգի, բազմազան գաւառներու մարդերէն: Անոնց տուի անցագիր եւ ճանապարհին վրայ, Զերմուկի դաշտին շուրջ մինչեւ Վարդապետի Կամուրջը, 100էն աւելի պահակախումբեր հաստատել տուի որպէսզի ամէն անգամ կեցնէին եւ քննէին զանոնք եւ ձայն տային ուրիշ երեւակայական գունդերու: Այսպէսով իրապէս հաստատելու այն չափազանցութիւնը որ տարածուած էր Թուրքերուն մէջ թէ՝ տասըլիւ անգլիական բանակ մը կար Զէյթունի մէջ: Իմ համալլեւսս եւ Ծոտտուրեան ծերունի Մարտիրոսի փեսայը զայն հաստատող վկայութիւններէն էին: Անոնց յանձնեցի նամակ մը Րէմզի Փաշային ուղղուած եւ հայերէն լեզուով գրուած.

Մարաշի Օսմանեան Կառավարութեան,

Պէշէնի աւերակներուն մէջ ձերբակալեցինք ձեր ուղարկած հինգ հայ լրտեսները եւ բանտարկեցինք զօրանոցին մէջ:

Քանի մը օրէն պիտի դատուին անոնք եւ իրենց համար պէտք եղած պատիժը կամ արդարութիւնը պիտի տնօրինուի:

19 Նոյեմբեր 1895
Ազատ Զէյթունի Զօրանոցէն

Հայկական Արդարութեան Բանակի Ընդհ. Հրամանատար
Պարոն ԱՂԱՍԻ

***

Այս Թուականէն ետք, որեւէ արտակարգ դէպք չպատահեցաւ. չարաթները անցան ազատ եւ ուրախ: Օսմանեան կառավարութիւնը թէպէտ չուղարկեց կերակուր գերի զինուորներուն համար, բայց միշտ պաշտպանեցի զանոնք եւ կը փափաքէի ողջ պահել եւ յանձնել Թուրք կառավարութեան, ցոյց տալու համար որ քաղաքակիրթ մարդեր էինք: Ամէն անգամ որ կ'անցնէի պալատին քովէն, դրացի հարսերը բարեւի կեցած, ցոյց կու տային զօրքերը եւ նշանացի կը հարցնէին ինձ «կարե՞նք». միշտ պատասխանս էր «ոչ»: Եւ կրնամ պարծենալ, որ այնուայն 10 հազար Թուրք գիւղացիներու կեանքը ես փրկեցի իմ սկզբունքը, երբ անմեղ էին եւ չդաւաճանեցին մեզ: Իմ ցանկութիւններուս մէջ երբեք չէր եղած ջնջել Թրքական չարագործութիւնը, հայկականը տեղաւորելու համար: Կը փափաքէի որ Թրքական վայրագ իշխանութեան տեղ գար հայկական Արդարութիւնն ու Քրիստոնէական Եղբայրութիւնը իր անդիմադրելի հմայքով, միապաղաղ ձուլելու կայսրութեան բոլոր տարրերը: Կը պրժգայի միշտ, որ շատ մը ընկերներ ընկերվարական կը յորջորջուէին, բայց իր ազգայնամոլ կը գործէին:

Թուրք գերիները ծանօթացած էին դրացումներուս, բայց թոյլ ալ չտանուեցայ եւ միշտ խիստ եղայ թէ՛ հայ եւ թէ՛ Թուրք օրինազանցներուն դէմ: Պատուիրած էի որ եթէ հանդարտ մնային որեւէ վնաս հասցնել պիտի չտայի:

Զինադադար օր տակաւին 18 զինուորներ փախած էին եւ ճամբաները գոցուած ըլլալով, կը բարձրանային Պէրիտի բարձունքները սատկելու համար: Զէյթունցի փայտահատ մը, կը խոստանայ զանոնք ազատել եւ կ'առաջնորդէ ու կը բերէ էրէֆէյի քարայրներուն առջեւ. ձայն կու տայ եւ մերինները կը ձերբակալեն զանոնք: Պալատին առջեւ կախեցի զանոնք, Նազարէթ Իշխանի հետ քով քովի կանգնած եւ սուրերը մերկացուցած: Ալ չփորձեցին եւ խելօք մնացին:

***

Այս հանգիստի օրերուն, Ֆռնուզի ընկերներ եւ ժողովուրդը փափաքած էին զիս հիւր ունենալ իրենց մէջ, գոնէ երեք օր եւ այդ նպատակով ուղարկած էին պատգամաւորութիւն մը իրենց մեծաւորներէն: Կը փափաքէի երթալ: Բայց Զէյթունի բոլոր պարագլուխները, համակիր ու Թաքուն հակակիր, երբեք չուզեցին որ ձըգէի զօրանոցը: Եթէ եղած էի Զէյթունի գլուխն ու սիրտը, էի նաեւ իրենց յեղափոխական պատանդը. ես անձամբ համոզուած էի որ, պատիւներէն ետք, գլխիս անջատումը, ձախողութեան պարագային, կշիռքի միւս նժարին մէջն էր. գիտակից դերիս՝ յօժարակամութեամբ կը սպասէի հետեւութեան:

Ուստի ուղարկեցի ընկերներս Հրաչեան եւ Ապահը: Անոնք գացին տեղաւորել գաղթականները, հսկել ժողովուրդին վրայ. դասաւորել զինական պատրաստութիւնները եւ հսկել արմտիքի ամբարներուն վրայ: Ազատ թողած էինք զանոնք՝ ընելու բոլոր ռազմական կարգադրութիւնները եւ ամրացնելու դիրքերը, դիմագրաւելու համար Ալի Պէյի բանակին, որ անկասկած օր մը պիտի քալէր իրենց վրայ:

Իսկ ես օգտուելով այս խաղաղ շրջանէն, բարեփոխել տուի զօրանոցի ռազմական դիրքը: Անիկա շինուած էր Զէյթունին դիմագրելու. զայն բարեփոխեցի, Մարաշէն յառաջացող բանակին դիմագրելու: Բանալ տուի անոր հարաւային, արեւելեան եւ արեւմըտեան պատերուն վրայ բազմաթիւ հրացանի ծակեր. Թուրքերը ծակծկած էին միայն Զէյթունի ճակատը: Փակել տուի երկու մեծ դռները եւ բանալ տուի միայն փոքրիկ դուռ մը, հիւսիսային ճակատին վրայ եւ խրամատ մը փորել տուի որ կ՛իջնէր Կոտորածի Ձորը, Զէյթունի հետ մեր հաղորդակցութիւնը անտեսանելի ընելու համար պաշարող թշնամիներուն: Գաղթականները ուղարկեցի Զէյթուն եւ անոնց բնակած քովի տուները քար ու քանդ ընել տուի եւ հաւասարեցուցի գետնին: Կտրել տուի նոյնպէս հարաւային պատի առաջն եղած բարտիներն ու պարտէզներու պտղատու ծառերը, որոնք մեծ արգելքներ էին թշնամին կարենալ տեսնելու համար: Եւ մենք յաջողած էինք զօրանոցին մօտենալու եւ մզկիթն ու հեռագրատունը գրաւելու, շնորհիւ այդ ծառերուն եւ բարտիներուն:

Բայց չէինք ակնկալեր որ թրքական բանակը այդ ձմեռ արշաւէր մեր վրայ. կը պատրաստուէի դրամ կտրել տալ, ինչ որ խոստացած էի Այնթապի եւ Մարաշի մեր ընկերներուն: Եթէ Թուրքերը սպասէին գարնան ձիւներու հալելուն, վստահաբար պիտի կարենային գրաւել Զէյթունը, վասնզի շատեր պիտի փախէին ապաստանիլ լեռները: Բայց ձմեռնային յարձակումը մեզ նպաստաւոր եղաւ: Ոչ միայն մեծ քանակութեամբ կորուստ տուին ձիւնին մէջ, այլ արգիլեցին մեզ կարենալ լեռները փախչելու, հետեւաբար ստիպեցին միասիրտ եւ միահամուռ կռուելու,

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՎԵՐՋԻՆ ՈՐՍՈՐԴԱԽՈՒՄԲԸ – ՐԷՄԶԻ ՓԱՇԱՅԻ ԲԱՆԱԿԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Մեր պահակները լուր բերին թէ, օսմանեան բանակը որ կը կուտակուէր Ընկուզեկ լերան ստորոտը, խիստ բազմացած էր: Նոյեմբեր 27, Երկուշաբթի օր, որոշեցինք Զէյթունի գլխաւոր իշխան-

ներով երթալ անձամբ քննել բանակի կազմն ու դիրքը: Կ՚ընկերանային իրենց եւ մեր թիւն էր 22 հոգի: Կէսօրէ ետք ժամը 2ին հասանք Վարդանենք գիւղի այն բարձր բլուրը, որ ճիշդ վերեւն է Վարդադապետի Կամուրջին եւ հանդիպակաց Ընկուզեկ ձիւնապատ լերան: Անոր ստորոտին, ընդարձակ լեռնադաշտի մը վրայ, տարածուած էր թշնամի բանակը. 5000ի չափ վրաններ սպիտակցուցած էին լեռնադաշտը: 40 հազար կանոնաւոր զօրքերու ամբոխը մրջնային շարժման մէջ էր. հազարաւոր ձիերու, արջաներու ժխորը եւ փողերու ձայները աւելի ահարկու կը ներկայացնէին զայն:

Մեր եւ թշնամիներու միջեւ հեռաւորութիւնը 1200 մեթր կար: Մինչեւ այդ օր վստահ էինք թէ թնդանօթ չունէր: Համախմբուած կը դիտէինք զանոնք մեր դիտակներով: Անոնք ալ հայերներով համախմբուեցան բլուրին ծայրը, երբ տեսան զմեզ: Համազգեստս կը մատնէր զիս եւ ընկերներս: Քառորդ ժամ ետք ծուխ մը բարձրացաւ անոնց մէջտեղէն եւ ռումբը զոռաց, անցաւ մեր ձախէն, հազիւ երկու մեթր հեռաւորութեամբ եւ հողաբլուրի մը վրայ պայթեցաւ մեր կռնակին: Եթէ դպչէր ան մեր խումբին, Ռէմզի Փաշա մեծ որս մը բրած կ՚ըլլար, մէկէն անճարելով Զէյթունի բոլոր ներկայացուցիչները: Հասկցանք որ թշնամին թնդանօթներ բերած էր եւ յայտնի նշան մըն էր թէ՝ քիչ ատենէն պիտի քալէր Զէյթունի վրայ:

Երբ ռումբը պայթեցաւ, պառկեցանք մեր փորերուն վրայ եւ մէկ ժամ հրացան արձակեցինք, թշնամին միշտ թնդանօթով պատասխանեց. բայց ոչ մէկ կորուստ ունեցանք: Սկսաւ տեղատարափ անձրեւ մը եւ հարկադրուեցանք մեկնիլ: Թշնամին մեր վրայ փոխանակ ռումբեր արձակելու, եթէ յանդգնէր վաշտ մը զինուոր առաջացնել Ղըլըմըղ-Տէրէյի մէջ հինգ վայրկեան խորութեամբ, կրնար կտրել մեր նահանջը եւ կոտորել զմեզ, բայց չունեցաւ այդ յանդգնութիւնը: Սպասեց որ իջնէինք Ղըլըմըղ-Տէրէ. հոն կար անցք մը, 100 մեթր երկարութեամբ, որ իրենց դիրքին դիմացն էր եւ տեսանելի: Մեր ընկերներէն շատեր անցան ապահով. հրացանի հարուածները չէին հասներ հոն: Բայց երբ իմ կարգիս յառաջացայ ճերմակ ձիուս վրայ, կարմիր համազգեստով, անզուգական նշանառութեան կէտ մը կը ներկայացնէի: Ետեւէս ու առջեւէս պոռացին ու խրախուսեցին զիս. Նախախնամութիւնը որոշած չէր մեկնումս. թնդանօթի ռումբը ինկաւ ձիուս պոչին վրայ, ձին կքեցաւ եւ ռումբը թեթեւօրէն ինկաւ թրջած հողի վրայ, փորին ներքեւը եւ չպայթեցաւ: Երկրորդ հարուածին չսպասեցինք եւ յառաջացանք արագօրէն: Յետագային իմացանք որ երեք զինուորներ սպաննուած էին հրացանի մեր հարուածներէն:

Նոյն իրիկունն իսկ գումարեցինք ընդհ. ժողովը, Սբ. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ. որոշեցինք դիմադրել թշնամիին քաղաքէն դուրս, սկսեալ Զէրմուկի դաշտի եզերքէն եւ կռուելով նահան-

ջել եւ բերել Թշնամին քաղաքին եզերքը: Ու դրկեցինք չորս արագաշարժ մարդիկ Վարդանենքի բլուրը, որ դիտէին ու լրտեսէին բանակի շարժումները եւ իմացնէին մեզի:

Յաջորդ օրեր, Նոյեմբեր 28ին եւ 29ին, դուրս ցայինք Զէյթունէն, քանի մը հազար հոգիով, որոնք կը կրէին բահ ու բրիչներ եւ մարտկոցներ շինեցինք արագօրէն հետեւեալ վայրերուն վրայ.

– Ախազ-Կէտիկի եւ Պէրդընկայի լեռներուն կատարները, Իւզարի անցքին ու Աղ-Տաղ լերան վրայ, Սանդուխի կիրճին մէջ, Էշէք-Մէյտանի, Սաղիրի եւ Անէ-Զորի լեռնային անցքերուն վրայ: Ախազ Կէտուկէն մինչեւ Անէ-Զորի հարաւային ծայրը, հեռաւորութիւնը երկու ժամ էր եւ երկու լեռնային շղթաներ, եռանկիւն մը կը ձեւացընէին, ասոնց մէջտեղն էր Սանդուխի կիրճը, ահիկա հեռահեռէ երկարելով կը ճեղքէր Ջերմուկի դաշտը եւ կը հասնէր Անէ-Զորի հիւսիսային ծայրը:

Ճշդեցինք ռազմամթերքի քանակը, լեցուցինք փամփուշտները եւ կազմ ու պատրաստ սպասեցինք: Ոչ ոք յոռետես գաղափար ունէր ելքի յաջողութեան վրայ. ուրախ եւ զուարթ էինք, բայց կը գուշակէինք վտանգին մեծութիւնը: Ազատութիւնն ու մահը կշիռքի երկու նժարներուն մէջ էին եւ երկուքին համար ալ հաւասար ընդունելութիւն ուխտած էինք:

***

Կանխապէս կը յիշեմ այստեղ թէ որքան ուժ ունէր օսմանեան բանակը, որ արշաւեց Զէյթունի վրայ, ընդհանուր հրամանատարութեամբ Ֆէրիք (Général de Division) Մուսթաֆա Րէմզի Փաշայի:

Զէրքէզ հազարապետ Մուհամմէտ Պէյ, որ յետագային մեզի ընկերացաւ մինչեւ Մերսին, խոստովանեցաւ թէ, բանակի կանոնաւոր զինուորներու թիւն էր 55 հազար հոգի: 45 հազար հոգի էին, Վարդապետի կամուրջէն անցնողներուն թիւը, որոնք եկան արշաւել Զէյթունի վրայ արեւելեան կողմէն: Իսկ 10 հազար զէյպէկներու եւ չէրքէզներու կանոնաւոր բանակ մը, արշաւեց Ֆռնուզի վրայ, Գարա-Պափօր-Ալի Փաշայի հրամանատարութեամբ, որ քանի մը օր ետք արշաւեց Զէյթունի վրայ, Կանկառոի լերան վրայէն, այսինքն Զէյթունի արեւմտեան կողմէն: Գնդապետ Հանրի տը Վիալար, այս բանակի թիւը կը ներկայացնէր 50 վաշտ, ինչ որ կ՚ընէ 50 հազար հոգի, քանի որ վաշտերը բաղկացած էին պատերազմի շրջանին՝ 1000 հոգիէ, բայց Հալէպի Պապ-էլ-Ներապ թաղի ապստամբ արաբներու վաշտէն, որ բաղկացած էր 1600 հոգիէ: Այս թիւը ամենուրեք խօսուած եւ ընդունուած թիւ մըն է: Զայն լսած ենք այլ եւ այլ զինուորական շրջանակներէ եւ չէրքէզ բէկերէ: Այս 55 հազար կանոնաւոր զինուորներու քանակին վրայ աւելցնելու է նոյն քանա-

կութեամբ անկանոն զօրքեր, Թուրք, Թիւրքմէն, Չէրքէզ, արաբ եւ քիւրտ, ամէնքն ալ մարթինիի հրացաններով զինուած. տասնը Թուղթ ստորագրած էին կառավարութեան բանակի առջեւէն ընթանալու եւ այդ պայմանով ստացած էին պատերազմական զէնքերը: Հինգերորդ Զօրաբանակը իր ռազմամթերքը սպառելէն ետք, Պօլիսէն երեք անգամ շոգենաւերով ռազմամթերք ուղարկուած էր անոր Աղեքսանտրէթի նաւահանգիստը: Անոր երկու երրորդը ուղարկուած էր Զէյթուն եւ մէկ երրորդը միայն Տիւրգլիներու վրայ արշաւող բանակին: Հաստատ գիտեմ, որ մեր ապստամբութեան ամբողջ շրջանին, մօտաւորապէս երեք միլիոն հրացան արձակած ենք. մինչդեռ մեր մէկի փոխարէն Թուրքերը կ'արձակէին տասը, որոտի մէջ զմեզ շփոթեցնելու եւ վախցնելու համար: Ուրեմն, Զէյթունի վրայ արշաւող Օսմանեան բանակի թիւը հաշուելու է 110 հազար հոգի:

Այդ բանակն իր հետ ունէր 13 քրուփի լեռնային թնդանօթներ: Մեծ պատերազմի շրջանին անոնցմէ արձակեցին՝ քաղաքին, զօրանոցին, վանքին ու լեռնային մարտկոցներուն վրայ 5000 ռումբ, որոնց 2180ը քաղաքին մէջ՝ եւ 28 հատն ալ ինկան Սբ. Աստուածածին վանքին վրայ: Այս թիւերը օրը օրին հաշուած ենք:

Ամբողջ ապստամբութեան շրջանին Թուրքերուն կորուստը 36.000էն պակաս չէ եղած. ասոնցմէ առնուազն 20.000ը հաշուելու է կանոնաւոր զինուորներու կորուստ, մնացած՝ գնդակներէ եւ ցուրտէ: Երկու ամսուան միջոցին, Մարաշի հիւանդանոցներուն մէջ միշտ կային 3000 վիրաւորներ, որոնց մեծագոյն մասը մեռան, որովհետեւ վէրքերը զօրքերու կա՛մ գլխին վրայ էին եւ կա՛մ կուրծքերուն: Այս թիւերը հաստատած են նաեւ Եւրոպացի միսիօնարներ Մարաշի եւ Այնթապի մէջ: Մնացած կորուստը անկանոն զօրքերու վրայ էր եւ կառավարութիւնը չէր ընդունած զարմանել զանոնք: Սաղիրի անցքէն մինչեւ Մարաշ, 11 ժամուան տարածութեան վրայ, ճամբու երկու եզերքին վրայ ձգուած տեսայ աւելի քան տասը հազար բեռնակիր ձիերու եւ ջորիներու գլուխները, առանց հաշուելու Մարաշէն Այնթապ պատահած կորուստները զորս չտեսայ:

Ամբողջ ապստամբութեան շրջանին՝ Հայերու կողմէն պատերազմի մէջ քաջաբար նահատակուողներու թիւն էր 60 հոգի: 65 հոգի ալ մեռան զինադադարի միջոցին, երբ Թուրքեր՝ չյարգելով իրենց խօսքը՝ յանկարծակի հրացան կ'արձակէին Զէյթունի մէջ ազատ շրջող ամբոխին վրայ: Այս զոհերէն 50 հոգի միայն բնիկ Զէյթուն քաղաքէն էին, իսկ 75ը՝ գիւղերէն: Ասոնցմէ դուրս մեռան քաղցէն ու տարափոխիկ հիւանդութիւններէն բաւական Հայեր, մանաւանդ ծերեր, պառաւներ ու երեխաներ: Գիւղերու մէջ եղան նաեւ կոտորածներ, որոնց մէկ մասը Թուեցի արդէն եւ մնացածները կը տեսնենք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ՖՌՆՈՒԶԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Նոյեմբեր 30ին, Ֆռնուզցիներ կազմեցին սէկմէն մը 250 հոգիէ բաղկացած եւ ճամբայ ելան վերստին արշաւելու Նէտիրլիի կողմերը: Դժբախտաբար յաջորդ օր, Ուրբաթ կէսօրին, հայ պահակները լուր բերին, որ Մխնէի թրքական բանակը, մօտ 12·000 հոգի, հրամանատարութեամբ Գարա–Պափօր Ալի *Փաշայի գրաւեց Կանչին յառաջանալով Ֆռնուզի վրայ: Կանոնաւոր եւ անկանոն բանակ մըն ալ կը յառաջանար Ջահանի Քարէ–Կամուրջէն եւ Սէկի ճամբով կը քալէր Ֆռնուզի վրայ:*

Երկու ընկերներս, որոնք Ֆռնուզ կը գտնուէին՝ շուտափոյթ օգնութիւն ուզած էին ինձմէ, Զէյթունէն, եւ ես կանչած էին Նէտիրլի գացող սէկմէնը: Ասպահ, 45 ռազմիկներ առած գացած էր Ղըըլխի կիրճը պահելու: Իսկ Հրաչեայ՝ փոքրիկ խումբով մը գացած էր Աղալըի բլուրներուն վրայ՝ Մարաշէն եկող բանակին դիմադրելու: Իրիկնադէմին՝ փոքրիկ կռիւ մը մղած էր անիկա բանակի յառաջապահ գունդերուն դէմ եւ տասնի չափ զինուորներ սպաննելէ յետոյ ետ մղած էր զանոնք: Մեր կողմէն վիրաւորուած էր, իր ձախ ցուցամատէն Այնթապի խումբէն քաջն Ներսէս Գազանճեանը: Գիշեր ատեն Հրաչեայի խումբին միացած էր Նէտիրլիէն ետ կանչուած սէկմէնը, որուն կ'առաջնորդէին՝ Թէլէմէլիքի ծերունազարդ Տէր Մարտիրոս քհնյ., Պըլտըեան Գէորգ, Տնտեսեան Աւետիս, Ալաճաճեան Մանուէլ, Զինիկէօզեան Հաճի Պետրոս եւ Հաճի Մարտիրոս Շատալախեան:

Երբ Ֆռնուզի պատերազմին լուրը առինք՝ անմիջապէս փութացինք Կարկալար թաղէն 70 ռազմիկներով օգնութեան հասնիլ, Անդրէասեան Փանոսի եւ Կարապետ Տէր Յակոբեանի առաջնորդութեամբ (Դեկտեմբեր 2, Շաբաթ օր): Ճանապարհին անոնց միացած էին Քիրէճ եւ Տէկիրմէն–Տէրէ գիւղերու հայ փախստականները:

Ֆռնուզի օգնութիւն փութացնելէ քիչ ետք, առաւօտեան ժամը 8·30ին, Վարդանենքի մեր պահակները փութացին իմացնել մեզ որ Րէմզի Փաշայի բանակը, քակեց վրանները եւ ձիաւոր յառաջապահիկներու վաշտերը անցան արդէն Վարդապետի Կամուրջը եւ կը քալէն Զէյթունի վրայ:

Կարկալարի խումբը, Թէքիրի կողմերը հանդիպած էր չէրքէզ սէկմէնի մը եւ կատաղի կռիւի բռնուած անոնց հետ, որ տեւեց երկու ժամ: Չէրքէզներու մէկ մասը ջարդուած էր եւ միւս մասը փախաւ Կանչի՝ միանալու համար Ալի Փաշայի բանակին: Մեր ռազ–

միկները լուր առնելով Ռէմզի Փաշայի յարձակումէն, ետ դարձան եւ եկան Զէյթունը պաշտպանելու:

50 չէրքէզներ ալ, նոյն օր, եկած էին կոտորել Թանուր եւ Տէօնկէլ բնակող հայ գիւղացիները: Թուրք գիւղացիներ, որոնք մինչեւ այդ օր կը վայելէին հայերու բարեկամութիւնը՝ կը միանան չէրքէզներուն: Բարեբախտաբար վրայ կը հասնի Այնթապի խումբէն մեր հերոս Աղուճան Աւագեանը եօթը ընկերներով. կէս ժամ կռիւէ ետք կը փախչին չէրքէզները: Կը հաւաքէ Թուրք գիւղացիները, թիւով 900 հոգի, կը լեցնէ զանոնք քանի մը տուներու մէջ Զէյթուն փոխադրելու պատրուակով, դռները ամուր կը կղպէ. դէզերը կը դնէ եւ ողջ-ողջ բոլորն ալ կ'այրէ ու կը խանձէ ի պատիժ իրենց դաւաճանութեան: Այնթապցին քիչ կը խօսի, բայց շատ կը գործէ: Եթէ շատ սպաննելով դասաւորենք հերոսը, Աղուճան Աւագեան Զէյթունի ապստամբութեան ամենամեծ հերոսը եղաւ:

Դեկտեմբեր 2, Շաբաթ օր, Ալի Փաշա անհնար նկատելով իջնել Ղըրըխի կիրճէն, կը փոխէ ընթացքը եւ կը յառաջանայ Սուրբ Կարապետ Վանքի ետեւի լեռներէն ի վար: Աղաճ, Բարթողիմէոս Վարդապետ, Հաճի Մանուկ Քէլիշեան, 60 ռազմիկներով կ'անցնին անոնց դէմ եւ կը սկսին կատաղի դիմադրութեան:

Սէկի կողմէն բանակն ալ կը սկսի պատերազմի խիստ յարձակումով մը. ասոնց հետ կար նաեւ թնդանօթ մը: Հրաչեայ իր խումբերով կ'ընդդիմանայ անոր մինչեւ կէսօր, քանի մը հարիւր զինուորներ սպաննելէ յետոյ, կը հանէ հայկական զօրքի ռազմամթերքը եւ կը ստիպուի նահանջել մինչեւ Ֆռնուզ եւ ապաստանիլ գիւղին վերեւ, ժայռերուն մէջ: Անոնք քաշեցին իրենց հետ՝ գետակի վրայէն՝ կամուրջը: Զօրքեր չհամարձակեցան անցնիլ ջուրը. շարունակեցին գիւղին ճակատը, ժայռի վրայ եւ սկսան կարկուտի նըման գնդակ եւ ռումբ արձակել գիւղին վրայ:

Աղաճի փոքրիկ զունդը 10 ժամ կ'ընդդիմանար Ալի Փաշայի 8000 զօրքերուն. սպաննած էին մօտ 250 հոգի եւ վիրաւորած շատեր, ամենէն կատաղի յարձակողներն էին չէրքէզները եւ ամենէն շատ կորուստ անոնք տուին: Վերջապէս սպառեցաւ մերիններուն ռազմամթերքը եւ սկսան դանդաղ հրացանաձգութեան: Այս առիթէն օգտուելով, զօրքերը պաշարեցին զանոնք ճակատէն եւ վերեւի հիսիսային ժայռերէն: Մերինները ստիպուեցան նահանջել:

Նահանջը կանոնաւոր ընթացաւ մինչեւ Սբ. Կարապետ Վանքի մօտերը. անկէ ետք կարգը խանգարուեցաւ: Ֆռնուզի դիմացը, հարաւային ժայռերուն վրայ նստող զօրքերը, բացը գտան մերինները եւ սկսան գնդակներ տեղալ անոնց վրայ. մերիններուն անհնար էր մտնել ո՛չ Վանք եւ ո՛չ ալ Ֆռնուզ եւ սկսան խոյս տալ ուր որ կարելի էր. չկար դիմադրութիւն. ընկերներ կը կորսնցնեն զիրար: Ֆռնուզի մէջ ապաստանող գաղթականները կը սկսին վայնասունը

եւ կը խուժեն գիւղին առջեւի ձորը, այգիներուն մէջ, Զէյթուն փախչելու համար: Թշնամին լաւ կերպով պաշարած էր գիւղի հարաւային եւ հիւսիսային կողմերը. կը ջանային փակել դէպի ցածը, արեւելեան կողմը, Սէկ-Կէչիտի անցքը: Ազատ էր միայն Ֆռնուզի կռնակը, արեւմտեան կողմը, ուր ժայռերուն մէջ ապաստանած էին ապստամբներուն մեծագոյն մասը: Փախչողները ընդհանուր առմամբ ծերեր, պառաւներ, կիներ ու երեխաներ էին: Թշնամին ամէն կողմէ կը կրակէր այդ ամբոխին վրայ, աղաղակները, կոծերն ու հառաչանքները իրար խառնուեցան ու գլուխ գլխի վրայ ինկան:

Ապահ իր հետ ունենալով Նշան Ղազարոսեանը, որ մինչեւ ետք հերոսաբար կռուեցաւ, Վանքին քով կը հանդիպի Բարթողիմէոս Վարդապետին: Անոնք կ՚որոշեն կամ մեռնիլ եւ կամ ճեղքել զօրքերու յառաջընթաց շղթան եւ հասնիլ Զէյթուն: Դարձուցին իրենց ձիերու գլուխները դէպի արեւելք եւ քշեցին այգիներու մէջէն, բըլուրներն ի վար. անցան ճիշդ կոտորածի մէջէն: Գնդակները կարկուտի նման տեղացին անոնց վրայ, բայց իրենցմէ ոչ ոք վիրաւորուեցաւ: Ապահին կարմիր ձին, հազարապետի կարիճ ձին, զոր նուիրած էի իրեն, զարնուեցաւ երկու գնդակով ագդրէն եւ վզէն, բայց դարձեալ չինկաւ եւ ազատեց իր տէրը: Վերջապէս յաջողեցան ճեղքել զինուորական շղթան եւ Ֆռնուզէն մէկ ժամ հեռուն, հանգչեցան այլեւս ապահով: Ալի Փաշան, հաշտութեան ատեն, մեր երկու ընկերներու ձեռքերը սեղմեց եւ շնորհաւորեց զանոնք իրենց այս յանդգնութեանը համար իմ աչքերուս առջեւ:

Մեր երեք ընկերներէն զատ, զինուորական շղթան ճեղքեցին ու դուրս ելան ուրիշ ռազմիկ ընկերներ. Բէյլիչեան Հաճի Սարգիս եւ Հաճի Մանուկ եղբայրներ իրենց խումբով, անոնցմէ մին, Տայլի տղայ Հաճի Սարգիսը, ծունկէն զարնուած, գլմագլրեց եւ յաջողեցաւ փախչիլ: Ազատեցան մեր անման հերոսներէն Այնթապցի Փայլակը, Արթուշը եւ Զէյլատի եղբայր՝ Կիրակոսը, որոնք ապըստամբութեան սկիզբէն մինչեւ վերջ հիանալի քաջութեամբ կռըուեցան:

Ասոնց փախուստէն ետք միայն զօրքերը յառաջացան, գրաւեցին Սբ. Կարապետ Վանքը եւ վառեցին զայն իր հազուագիւտ ձեռագիրներով միասին:

Զինուորական շղթան ճեղքեց ու ազատեցաւ նաեւ մեր մեծանուն ընկեր Հաճի Մարտիրոս Շաթալախեանը: Անիկա կուրծքէն զարնուած էր պատերազմի մէջոցին եւ կը շարունակէր կռիւը՝ կըրկնելով «վնաս չունի, վնաս չունի» եւ կը խրախուսէր ռազմիկները: Իրաւունք ունէր հեռանալու ամենէն առաջ, բայց հեռացաւ ամենէն ետք դառնալու համար մեծագոյն հերոսը: Մեր ազգը չապրեցաւ «մեծաշռինդ անուն»ներով, այլ իրեն պէս մեծագործ զաւակներու զոհողութեամբ ու արիութեամբ: Հասաւ Զէյթուն եւ երկու օր ետք

մեռաւ հաւատարիմ իր ուխտին եւ անսայթաք հաւատքին մէջ:

Հաճի Մարտիրոս գիւղապետն էր Մավեճէ կամ Մավիլար գիւղին եւ որդին հռչակաւոր Մալիին, որ իր ժամանակին, իր քաջագործութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունէր Զէյթունի իշխաններուն վրայ եւ իր բնակած գիւղն ալ իր անունն ստացած էր: Հաճի Մարտիրոս գերազանցած էր իր հայրը. բարձրահասակ, վայելուչ եւ լուրջ մարդ մըն էր եւ հազիւ 32 տարեկան կար: Մանկութեան առեն յաջողութեամբ աւարտեց Զէյթունի Միաց. Ընկերութեանց Բարձրագոյն Նախակրթարանը եւ կարդացող մարդու համբաւը ստացաւ: Առանց կրօնամոլ ըլլալու, կրօնասէր էր. իր տունը միշտ պաշտպան եւ ապաստանարան մը եղած էր բոլոր հայ փախստականներուն համար: Դեռ մենք Զէյթունի լեռները չհասած, անիկա անձնուէր ընկեր մըն էր. իր գիւղը անձեռնմխելի ապաստանարան մը եղաւ նաեւ մեզ համար եւ յաճախ կը կրկնէր. «Տունս, տեղս, ապարանքս եւ կեանքս, ամբողջն ալ պիտի զոհեմ Ազատութեան համար»: Ինչ որ ամենէն աւելի նշանաւոր կը դարձնէր զինք այն էր, որ Զէյթունցիի տարազին ներքեւ բարեկիրթ եւրոպացի մը եւ քաջ զօրապետ մըն էր: Հրաչեայի եւ Ապահի հաւասար զարգացում ունէր, բայց երեւոյթով գիւղացի էր: Ամբողջ Զէյթունի գաւառին մէջ ամենէն աւելի անշահախնդիր մարդն էր. մեր յաջողութիւններու մեծագոյն մասն ալ անոր անկեղծ ու անձնուրաց գործունէութեան կը պարտինք: Իր անունը փակած կը մնայ Գարանլըղ–Տէրէյի Զօրին որ իր սեփականութիւնն էր եւ Գարանլըղ–Տէրէյի ապստամբական ընդհ. ժողովին, որ տեղի ունեցաւ իր արտին վրայ:

***

Գիշեր առեն կոտորածը դադրած էր. փախչողներու մեծագոյն մասը ետ դարձած էր Ֆռնուզ, ճամբան փակուած գտնելով: Մեռեալներու ամբողջ թիւը կը հասնէր 400ի, մեծամասամբ ծեր, պառաւ, կին եւ երեխայ. շատերը գաղթական հայեր էին: Անոնց մէջ ինկած էին նաեւ քանի մը նշանաւոր անձնաւորութիւններ, որոնք քաջութեամբ կռուած էին շատ մը պատերազմներու մէջ: Ասոնցմէ մին էր Ֆռնուզցի Տէր Ղեւոնդ քահանան. անոր հայրն ալ՝ նոյնպէս ծերունի քահանայ մըն էր եւ զարնուած առեն իր քովն էր. առանց արցունքի խաչակնքեց վրան եւ ժամացոյցն ու քսակը առնելէ յետոյ հեռացաւ: Զարնուած էին Կապանի ազնիւ ու հայրենասէր քահանայ Տէր Թէոդորոս Շահինեան եւ Թէլէմէլիքի գիւղապետ Հաճի Պուտուկը:

Ապահ, Ֆռնուզէն մէկ ժամ հեռու հանգստացած առեն հանդիպած էր Կարապետ Տէր Յակոբեանի խումբին, որ Թէքիրի մօտ չէրքէզները ետ մղելէն յետոյ, կը դառնար Զէյթուն: Անոր հետ միա-

սին լուր ուղարկեցին Ֆռնուզ, իմացնելու թէ՝ զօրքերը բացած էին գետեզերեայ անցքը եւ հեռացած եւ թէ իրենք կը հսկէին հոն, որպէսզի ժողովուրդը ապահով փախչի։ Ֆռնուզի մէջ մնացած հայերուն մեծագոյն մասը, այդ բարեդէպ լուրը առնելէն յետոյ, դուրս ելած էր գիւղէն եւ գետակի ընթացքով անցած էր զինուորական շղթան։ Ամէնքն ալ անվտանգ հասան Զէյթուն, յաջորդ Կիրակի օր։

2–3000 հոգի ալ, երիտասարդ զինուածներ, կիներ ու աղջիկներ քիչ մը պաշար առած բարձրացան Ֆռնուզի ետեւի լեռը եւ Ղըըլխի քարայրներուն մէջ։ Յաջորդ Կիրակի օր, Ալի Փաշայի զօրքերը յաջողեցան մտնել Ֆռնուզի մէջ մինչեւ կէսօրուան միջոցներուն։ Հայերը լեռներէն գնդակներ կը տեղացնէին անոնց վրայ եւ ժայռեր կը գլտորէին։ Ի վերջոյ դրեթէ վերջնականապէս սպառելով ռազմամթերքը, ստիպուեցան ապաստանիլ խոռոչներու մէջ։ Թշնամին համարձակ մտաւ գիւղը եւ սկսաւ աւարել։ Առին միայն զարդեղէններն ու զգեստեղէնները։ Որպէսզի բնաւ ուտելիք չմնայ փախըստականներուն համար, ձաւարը, կորկոտը եւ ալիւրը իրար խառնած էին եւ կոյտ կոյտ դիզած գիւղէն դուրս։ Ամէնքին վրան ալ թափած էին զանազան ըմպելիներ ու յետոյ վրան աղտոտած։ Որպէսզի պղինձէ ամաններն անգամ անգործածելի ըլլան, ծակած էին զանոնք սուինի եւ գնդակի հարուածներով. ամենէն վերջ վառեցին գիւղը։

Հազարաւոր զինուորներ ցրուեցան լեռներու վրայ, փախածները սպաննելու համար. տեղ տեղ դիմադրութիւն գտած էին հայերու կողմէ. սպաննած էին ծերերն ու պառաւները։ Հաւաքեցին 500ի չափ գեղեցիկ կիներ ու աղջիկներ եւ հրապարակի վրայ բըռնաբարեցին շատերը։ Անոնց մէկ մասը չէրքէզներ տարած էին իրենց հարէմները. մեծ մասը տարած էին Մարաշ։ Ջահանի Քարէ-Կամուրջէն անցած ատենին, յիսունի չափ աղջիկներ ու կիներ իրենք զիրենք ջուրը նետեցին ու խեղդուեցան, մահմետականութիւնը չընդունելու համար։

Զօրքեր բռնեցին Տիկին Ալաճաճեանը, որ համբաւուած էր այն կողմերը իր հիւրասիրութեամբ ու գեղեցկութեամբ։ Առաջարկեցին զինք տանիլ Ալի Փաշայի հարէմը, անոր կինը ըլլալու համար. հայ տիկինը ոտքը պինդ դրաւ հողին վրայ եւ պատասխանեց. «Ես ընտրեցի իմ ուզածս. կոխած հողս գերեզմանս պիտի ըլլայ»։ Զինուորները վայրկեանապէս սպաննեցին զայն, փորը խաչաձեւ պատռելով, հաւատքը չուրանալուն համար։ Այդ օրինակ պատռած էին նաեւ ուրիշ կիներու փորերը։ Ալաճաճեան Տիկնոջ գեղանի աղջիկը, ժայռի մը վրայ կանգնած էր. զինուոր մը բռնեց անոր մազերէն՝ առեւանգելու համար։ Բայց օրիորդը ժայռէն վար նետեց ինքզինք եւ ափ մը մազ միայն թողուց զինուորին ճանկին մէջ։ Անկէ ետք շատ կիներ ու աղջիկներ հետեւեցան անոր օրինակին։

Ալի Փաշայի զօրքերը երեք օր եւս հայ որսալէն ետք, Ֆռնուզի լեռներուն վրայ, մեկնեցան դէպի Զէյթուն: Իսկ 3000ի չափ հայեր միշտ մնացին լեռներուն վրայ: Անոնց հետ մնաց նաեւ մեր ընկեր Հրաչեայ-Մարալ: Այդ օրէն՝ այլեւս վերջ գտաւ իր գործունէութեան շրջանը: Անիկա կարծելով թէ՝ Զէյթունն ալ պիտի հանդիպի Ֆռնուզի ճակատագրին, չջանաց գալ Զէյթուն: Աշխատած էր հասնիլ Ատանայի կողմերը, բայց անկարելի եղած էր, չէր գտած մէկը որ առաջնորդէր զինք հոն, ուստի մնացած էր թաքստի, Ֆռնուզի լեռներուն մէջ: 1896 Յունուար ամսուն կիսուն էր, որ մարդ ուղարկեցի. անոնք փնտռեցին եւ գտան մեր ընկերը ու բերին Զէյթուն զինադադարի օրերուն: Չուզեցի որ ան մնար միայնակ, երբ մեր ազատութիւնը ապահով էր: Ամենախիստ պաշարման օրերուն իսկ հաղորդակցութեան կապ ունէինք Ֆռնուզի խումբերուն հետ: Մեր եւ անոնց սուրհանդակները կը յաջողէին անցնիլ զինուորական շրջաթան, կէս ժամ քալելով Զէյթունի սառած գետակին մէջտեղերէն:

Դեկտեմբեր 10ին՝ գունդ մը զինուորներ պաշար կը բերէին Զէյթունի բանակին համար, Ֆռնուզցի ապստամբներու խումբ մը, առաջնորդութեամբ Զինիկէօղեան Հաճի Պետրոսի, կը յարձակի անոնց վրայ. զօրքերը կը փախին քանի մը հոգի կորուստ տալէ ետք եւ հայերուն կը թողուն – 40 բեռ ալիւր, բրինձ, հաց, նարինջ, քաղցրեղէն, ծխախոտ, ջորիներ, ուղտ եւ աղ, այս վերջինը մեծ բարիք մըն էր հայերուն համար:

Դեկտեմբեր 15ին եւս վաշտ մը զօրքեր Զէյթունէն դէպի Անտրուն գացած ատեն կը գիշերեն Ֆռնուզի մէջ: Ապստամբներ անակընկալ կերպով կը յարձակին նաեւ անոնց վրայ եւ քանի մը զինուորներ սպաննելէ յետոյ կը փախցնեն մնացածները: «Ալ ինչէ՞ն վախնանք կը կրկնէին Ֆռնուզցիներ, պատիւ ու ստացուածք չմնալէ ետք, չոր հոգին ի՞նչ պիտի ընենք»: Եւ կ'աւելցնէին «Ա՜հ, եթէ ռազմամթերք ունենայինք իրենց պէս, ցոյց կու տայինք թէ, որո՞նց պատանիներն ու ծերերը կը ջարդուէին»:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ՔԱՌԱՍՆԻՆՆՕՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1895 Դեկտեմբեր 2, Շաբաթ օր, երբ Վարդանենքի պահակները լուր բերին թէ՝ թրքական մեծ բանակը սկսաւ քալել Զէյթունի վրայ, ստիպուեցանք մոռնալ Ֆռնուզը եւ խորհիլ Զէյթունի վրայ: Առաջին գործերնիս եղաւ քաղաքը ապահովել հրդեհի մը դէմ. այդ պատճառաւ հաւաքեցինք Հաճոնց Թուրքերը եւ ամբողջութեամբ բանտարկեցինք Սուրէնեաններու բերդին մէջ. իսկ գերիներուն վրայ հսկող պահակներուն թիւը աւելցուցինք: Ոչ մէկ ատեն այնչափ միայնակ մնացած էի. բայց Մլեհէն եւ Մարաշի ծառայող խումբէն ոչ ոք մնացած էր քովս. մեր կամաւորներէն ամէնքն ալ կը կռուէին Ֆռնուզի շրջակաները: Մլեհին խստիւ պատուիրեցի հսկել պահեստի ռազմամթերքին վրայ եւ ո՛չ մէկ բան յանձնել որեւէ մէկուն՝ առանց թուղթի կտոր մը ունենալու ինձմէ: Ամէն գովասանքէ վեր եղաւ իր աչալրջութիւնը. ինքը պէտք չունէր հրացան արձակելու հերոս մը ըլլալու համար, միւսներէն շատ մեծ հերոս մը եղաւ իր վարչագիտական եւ մատակարարական յատկութեամբ:

Այս կարգադրութիւններէն ետք, չորս իշխանազունները առին իրենց մարդիկը եւ գունդագունդ գացին եկան քաղաքէն, սահմանուած անցքերը պահպանելու համար: Ենիտունեան Սարգիս եւ Վասիլեան Պապ իշխաններու, Մէրկէնեան Հաճիի հետ, երկու հարիւր ձիաւոր եւ հետեւակ ռազմիկներով մեկնեցանք: Գացինք պաշտպանել Սբ. Փրկիչ Վանքն ու քովի գիւղը:

Օսմանեան բանակը ճիշդ կէսօրուան դէմ, ի յայտ եկաւ 40 հազար կանոնաւոր եւ նոյնքան անկանոն զօրքերով: Անոնք հակառակ իրենց ջախջախիչ բազմութեան, վախցան առաջանալ Ղըլավուզ Տէրէյէն. այլ կամուրջն անցնելէ յետոյ, բարձրացան գետեզերեայ բլուրները, եկան Պէչէնի աւերակներուն մէջէն ու բանակ դրին Զերմուկի դաշտին հարաւային ծայրը, Ախ-Վախ ըսուած մացառապատ հողաբլուրներուն վրայ: Երբ մէկ կողմէ վրանները կը զարնէին, միւս կողմէ առաջացան 500ի չափ ձիաւորներ, անցան Զերմուկի ձորերը եւ ուղղուեցան դէպի Սուաղենք գիւղը: 2000ի չափ Պէչէնցի ու Բերդուսցի Թուրքեր ալ սկսան բարձրանալ Սբ. Փրկիչ Վանքի կողմը: Անոնց մտադրութիւնն էր առաջին փորձով գրաւել Վանքն ու շրջակայ գիւղերը, որոնք իրենց համար լաւ ապաստանարաններ պիտի ըլլային այդ ցուրտ եղանակին մէջ:

Պօղ–Պայիրի եւ Կարկալարի ռազմիկները դիրք բռնած էին Աւազենք գիւղի մէջ· սկսան խիստ հրացանաձգութեան եւ կէս ժամ ետք ետ մղեցին զանոնք: Բայց Թուրք սպայ մը, ճերմակ ձիու մը վրայ նստած, անվեհեր ու յանդուգն կերպով կը քշէր իր ձին եւ հե-

ՄԻՐԿԷՆԵԱՆ ՀԱՃԻ

ծելազունդը քաջալերուած կը հետեւէր անոր: Պօղ Պայիրցիք եւ Կարկալարցիք, որոնց համար Թուրքերը կը կոչէն Ջէյթունի իժերն ու ագռաւները, զայրացած թշնամիներու յանդգնութեանը վրայ, դուրս ելան տուներէն եւ յառաջացան ժայռերուն մէջ եւ սկսան մօտէն կրակել: Նոյնպէս խումբ մը հայ ձիաւորներ, առաջնորդութեամբ Զօլաղեան Փանոսի, անցան թշնամի գունդերուն մէջէն, բոլորեցին անոնց ձախ թեւը եւ ապաստանելով հինգ վայրկեան հեռու բլուրի մը վրայ, սկսան կրակել զանոնք կողերէն: Հեծելազունդը չկրցաւ այլեւս դիմադրել· Թողուց գետնի վրայ 7 դիակ ու ետ ընկրկեցաւ: Մեզմէ ոչ մէկ կորուստ:

Հետեւակ Թուրքերն ալ երբ ձորն անցան, բաժնուեցան երեք մասի եւ եռանկիւնաձեւ պաշարեցին զմեզ Վանքին քով: Մէկ ժամ կրակեցինք· Թշնամին վերցուց 30ի չափ դիակներ եւ նահանջեց: Պատերազմը տեղի կ'ունենար հազիւ թէ 300 մեթր տարածութեան վրայ:

Առաջին անյաջողութենէն ետք, Ռէմզի Փաշա, կրկնապատկեց յարձակողներուն թիւը, նորէն յարձակեցան նախկին ուղղութեամբ: Մէկ ժամ դիմադրութենէ յետոյ վերստին ետ մղեցինք, հետեւակները ունեցան բաւական մեծ կորուստ: Չվնասեց մեզ թնդանօթը, զոր գործածեցին այս անգամ մեզի դէմ:

Իրիկնադէմին, ժամը ճիշդ 4ին, թշնամին գործեց իր երրորդ յարձակումը: Հեծելազունդը հազիւ թէ յառաջացաւ քանի մը վայրկեան, կորսնցուց իր անվեհեր հրամանատարը, քանի մը զինուորներով միասին. մնացածները անկարգ կերպով ետ փախան եւ ապաստանեցան Ախ-Վախի բանակատեղին: Ձերմակ ձին աւար ինկաւ մեզի:

Վանքի վրայ յարձակումը սկսաւ աւելի սաստկութեամբ. ինկան տասնեակ զինուորներ, բայց մնացածները չնահանջեցին, որոնք անցած էին Ալիշէրի բարձրաբերձ լեռներու կռնակէն եւ առաջացած էին մեր վրայ, երկու ժամուան ոլորումներէն ետք: Պատերազմը տեւեց մինչեւ հինգ ու կէս: Ռումբերն սկսան փլփլել պատերն ու մեր պատսպարանները: Կռնակնիս համեմատաբար դաշտային էր, մեր ընկերները չէին կրնար բացը ելլել եւ մենք չուզելով փակուիլ հոն, յարձակեցանք մեր կռնակէն իջնող զօրքերուն վրայ եւ անվնաս հասանք Գալուստենք գիւղը: Մեր ռազմիկները նահանջի ատեն իրենց ձեռքերով վառեցին տուները, բացի Վանքէն: Իրենց կրօնական զգացումները կ'արգիլէին կրակ դնել Սր. Փրկչի տանը, բայց զօրքեր խուժեցին եւ վառեցին զայն: Եթէ Պէչէնցի, Քէրթմէնցի եւ Բերդուցի Թուրքերն առաջ հասնէին, պիտի չթողէին որ վառէր. որովհետեւ հայոց Վանքը անոնց ալ ուխտատեղին էր եւ կ'ըսէին թէ քանիցս տեսած էին անոր հրաշագործութիւնները: Անիկա ապացոյց մըն էր որ այդ Թուրքերն ունէին հայկական ծագում: Զօրքերը մեծ կորուստ ունեցան. մեզմէ մէկ հոգի միայն թեթեւօրէն վիրաւորուեցաւ ձախ թեւէն: Անոնք փորձեցին հասնիլ նաեւ Գալուստենք գիւղը, բայց խիստ դիմադրութեամբ ետ մղեցինք զանոնք:

***

Գիշերը վրայ հասաւ եւ ամէն բան լռեց, բացի օսմանեան բանակի սովորական ժխորէն: Երկու կողմանէ բիւրաւոր կրակներ վառուեցան. ապստամբներ քըքիչներով կը պատկերացնէին այս տեսարանը «կարծես թէ երկինքի բոլոր աստղերը վար իջած են Վերջին Դատաստանի նման»: Այս ճրագներու մէջ, արեւու նման կը բոնկէր Սր. Փրկիչ Վանքը:

Գետինը ծածկուած էր ձիւնով. ստիպուած էին գիշերել առանց

ծածկոցի, մեր գլուխներուն վրայ: Հետզհետէ անհնար դառնալով տոկալ, ստիպուեցանք պահակներ սահմանել պարբերաբար եւ ապստամբներու մէկ մասը գնաց Զէյթուն քանի մը ժամուան համար:

Զկար մէկը, որ գործունէութեան մէջ չըլլար. ընտանիքի հայրն ու որդիները պատերազմի մէջն էին. փոքր տղաքը կամ աղջիկը պաշար կը տանէր հօրը եւ եղբօրը, մայրը կամ հարսը հաց կը թխէր: Ռազմամթերքը միայն մասնաւոր խումբերու միջոցով կ'ուղարկուէր Մլեհի հսկողութեամբ: Պատրաստ էին յանձնել անոր պարապ փամփուշտները, գիշեր տեն լեցնելու համար: Գործիքներ ունէինք, զորս մեր ընկերները բերած էին Ամերիկայէն:

Զէյթունի մէջ, կէսօրէն ի վեր, ամբողջ կիներ նորէն հագած էին սեւ-սեւ չուլերը (*) եւ եկեղեցիէ եկեղեցի, մատուռէ մատուռ, Խաչ-Քարէ Խաչ-Քար՝ թափօրներ կազմած՝ կը խրախուսէին էրիկ մարդիկը, կ'աղօթէին ու կ'երգէին. «Մենք պիտի բանադատենք զԱստուած, կ'ըսէին անոնք, որպէսզի չանցնի թշնամին Խաչ-Քարերէն անդին»: Նոյն օր եղած էին հարիւրաւոր զոհեր ու մատաղներ. խոստումներու թիւն անհաշուելի էր. ամենէն աղքատն իսկ կը խոստանար մէկ ամիս ձրի փորել Վանքի այգիները, եթէ յաղթէինք Թուրքերուն:

Գիշեր տեն նորէն ընդհ. ժողով գումարեցինք Զէյթունի մէջ եւ որոշեցինք յաջորդ օր ձիաւորել բոլոր մեծ իշխանները եւ ժողովուրդը, եւ թելադրել 15 տարեկանէն մինչեւ 70 տարեկանը հետեւիլ անոնց, միահամուռ դիմակալելու համար թշնամի բանակին:

***

Դեկտեմբեր 3, Կիրակի օր, կարմիր առաւօտ մըն էր, Զէյթունէն բազմութիւնը կը դիմէր դէպի զօրանոց, երկար թափօրով մը. անոր առջեւէն բարձր բռնած, կը բերէին Խաչ-Ալէմը, Իսրայէլացիներու Տապանակ Ուխտին նման: Քահանաները զգեստաւորուած էին պատարագի զգեստներով, կիները միշտ իրենց վրայ կը կրէին սեւ սեւ չուլերը, Նինուէցիներու նման. այդ պատճառով ալ կ'երգէին «Նինուէացւոց շարականը»: Թափօրը կանգ առաւ զօրանոցին առջեւ. ամէնքն ալ հաղորդուած էին եւ քահանան այդտեղ կարդաց վերջին արձակումը: Այդ միջոցին դուրս եկաւ քանի մը Սասունցի, Մարաշցի եւ Այնթապցի կամաւորներով որոնք կոտորածներէն փախած՝ Զէյթուն եկած էին: : Թնդանօթ մը բեռցած էինք ջորիներուն վրայ եւ սկսանք դիմել դէպի պատերազմի վայրը.

---

* Զէյթունի մէջ, որեւէ պատերազմ սկսած միջոցին կիները կը հագնին սեւ չուլեր, Աստուծոյ առջեւ խոնարհ երեւնալու համար, մինչեւ յաղթանակի օրը:

Թափօրը նախկին ձեւով կը հետեւէր մեզ, գմայլիչ ու ոգեւորիչ խօսքեր կ'ուղղէին կիները: Դեռ լերան ճամբան կէս չըրած առաջարկեցինք անոնց ետ դառնալ եւ քաղաքը պահպանել: Զափահաս երէցկին մը համարձակութիւն ստացաւ եւ սկսաւ կանչել. «Չէ՛, չէ՛, կիներն ալ թող գան. ինքը Քրիստոս կնոջ մը արգանդէն ծնաւ, կարելի է անոնց բարեխօսութիւնը կը լսէ» եւ մեզ ընկերացան մինչեւ մարտկոցները: Առաւօտեան ժամը 8ին հասանք լեռնային անցքերուն վրայ ուր արդէն ռազմիկներու մեծագոյն մասը գիշերանց վերադարձած եւ տեղաւորուած էր:

Պատերազմի կարգադրութիւնները եղան այսպէս.

Ավազ Կէտուկի անցքը պահեցին Արեգնցիներ, Ենիտինեան եւ Սուրէնեան թաղերու ռազմիկներուն մէկ մասը, հրամանատարութեամբ Խաչեր Քէհեա Կարապետեանի, Ենիտինեան իշխաններէն Սարգիսի, Եղիայի եւ Նշանի, Սուրէնեան իշխաններէն Մգոյի Խաչիկի ու Կարապետի: Այդ երկու թաղի մնացած ռազմիկները պահեցին Սանդուխի կիրճը՝ Նազարէթ Իշխանի, Վասիլեան Պապ Իշխանի, Կիւլմանէսեան Նազարէթ Աղայի եւ Մէրկէնեան Հաճիի հրամանատարութեան ներքեւ:

Պօղ-Պայիրի եւ Կարկալարի ռազմիկները բաժնուեցան երեք մասի. մէկ մասը կը պահէր Գալուստենք գիւղը, Ամինեան Հաճ' Արթին Աղայի եւ Անդրէասեան Աստուր Աղայի հրամանատարութեան ներքեւ: Միւս մասերը պահեցին Սաղիրը եւ Անէ-Ձորը, Աւետիք Կիւխանեանի, Աւագ, Պետրոս, Փանոս Զաղրեանի եւ Եաղուպեան Թորոս Իշխանի հրամանատարութեան ներքեւ: Բաւական ռազմիկներով եւ Մգոյի Փանոս Շամ-Քէյիշեանի թնդանօթաձիգ խումբով պահեցի Էշէք-Մէյտանի անցքը:

Մեր թիւը կը հասնէր մօտ 5000 հոգիի. որոնց մէջ ունէինք մօտ 800 մարթինաւորներ եւ 3000 լաւ կայծքար ֆարելաֆներ, դիմադրելու համար բանակի մը որ հետն ունէր 13 թնդանօթ, առատ փամփուշտ եւ դյլիչ եւ առասպելական նկատուելիք թիւ մը: Որքան ալ մեր ճիգը հերոսական էր, յաղթանակի հրաշքը կը մնար Աստուածային:

Ժամը 9ին թշնամի բանակի փողերն սկսան գոռալ եւ զօրքերը շարժեցան երեք ուղղութեամբ: Անոնց գլխաւոր ջանքն եղաւ գրաւել լեռներու կատարները, չիյնալու համար մեր պաշարման ներքեւ. եւ հակառակ պարագային նահանջի բաց ճամբայ ունենալու համար: Ս. Փրկիչ Վանքի վերեւէն, ոլորապտոյտ, բայց միշտ չեշտակի ուղղութեամբ սկսան բարձրանալ երեք շարք զօրքեր, մօտաւորապէս 6000 հոգի: Այդ խումբերէն երկուքը դադրեցան Ավազ-Կէտուկի դիմաց, իսկ երրորդը, յետադնաց ընթացքով, անցաւ Աբլըգ լերան բլուրներուն ետեւ, ուր պահուած կային Էրիճէկէն այդ օր հասած 8000 զինուորներ:

(Հետեւեալ քարտէսը գծեցի նոյն ցերեկ Էշէք–Մէյտանիի վրայ եւ ամբողջացուցի Վանքին մէջ, գիշերը. աւելի յստակ գաղափար մը կու տայ)։

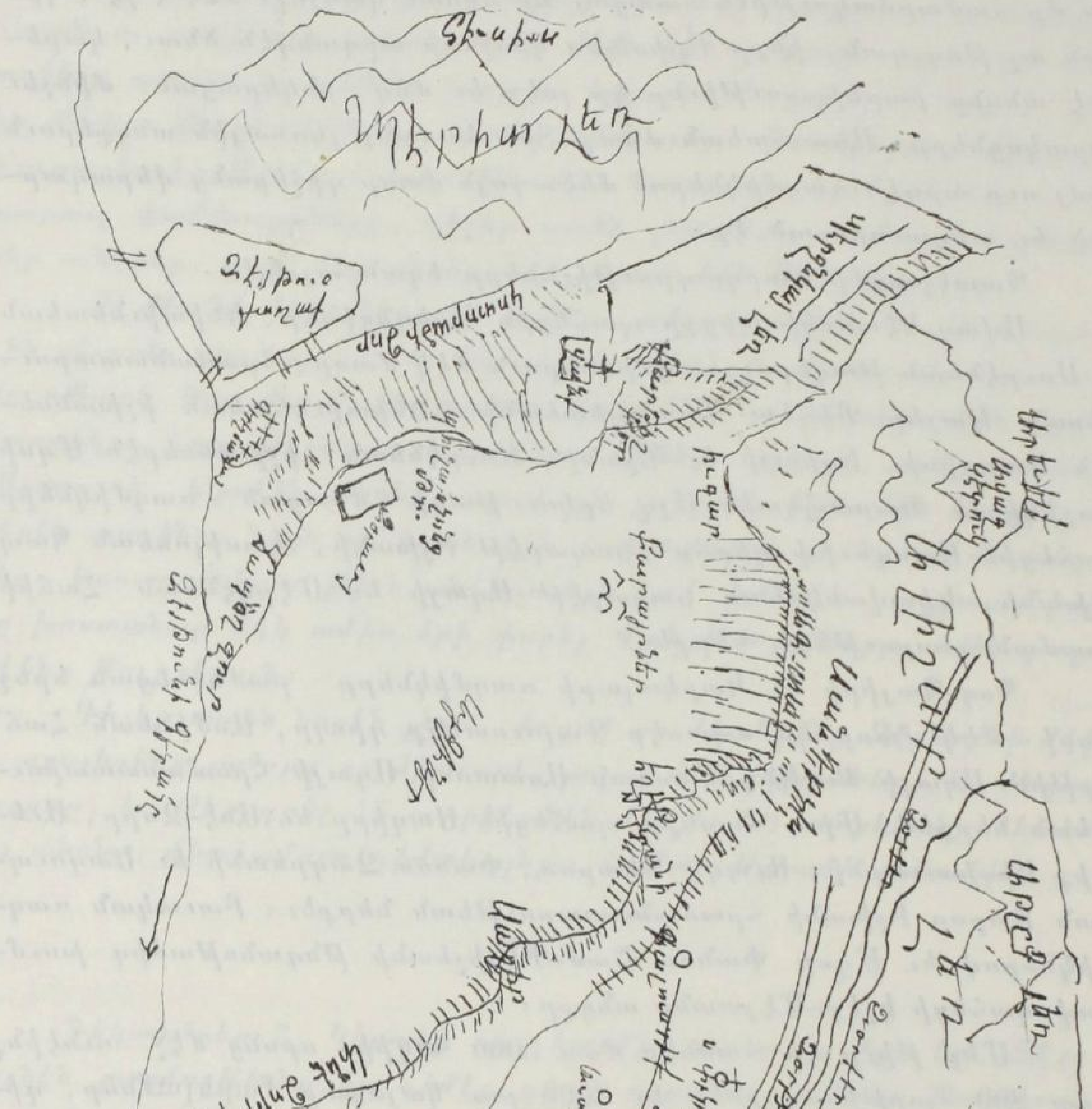

Վերոյիշեալ գին. շարքերու ներքեւէն յառաջացան երկու շարքեր եւս, մօտաւորապէս 5000 զինուորներ, անցան Վանքին վըրայէն եւ կողմնակի ուղղութեամբ, լերան կողերէն դիմեցին դէպի Սանդուխի կիրճը։ Երրորդ եւ ամենէն մեծ շարք մըն ալ անցաւ Վանքի ստորոտէն եւ քալեց Գալուստենք գիւղին վրայ, Էշէք–Մէյտանիի ուղղութեամբ։ Երբ տեսանք այս ուղղութիւնները, Սաղէրի վրայ սահմանուած ռազմիկներու մեծագոյն մասը ուղարկեցինք շուտով վերի անցքերուն վրայ։

Ժամը ճիշդ 11ին, բանակն սկսաւ իր կատաղի յարձակումնե–

րը, բոլոր դիրքերուն վրայ ալ միաժամանակ: Ավագ-Կէտուկի հայերը, մէկ ու կէս ժամ քաջութեամբ դիմադրեցին եւ երկու անգամ ետ մղեցին իրենց վրայ յարձակող երկու շարքերն ալ, մեծ կորուստ տալով անոնց: Սանդուխի մէջ նստող հայեր, երեք անգամ ետ մղեցին նոյնպէս իրենց վրայ յարձակողները եւ մեծ ջարդ պատճառելով. հոն հերոսաբար կռուեցան իշխաններն եւ մեր ընկեր Միհրան Գայեանը: Գալուստենք գիւղի մէջ մէկ ժամ դիմադրեցին մեծ շարքին, որ գրեթէ տասը հազար զինուորներէ բաղկացած էր: Շատեր ինկան անոնցմէ եւ գիւղի առջեւի ձորը դիակներով ծածկըւեցաւ: Սակայն թնդանօթները խարխլեցին մեր ռազմիկներու ապաստանած տուները եւ թշնամին փողերով կանչեց նոր նոր ոյժեր, որոնք միշտ դրոհ տուին, քանի նահանջի պարագային՝ յետամնաց գունդեր կը զարնէին ընկրկող ու չյառաջացող վաշտերը: Մեր օգնութիւնները միշտ ուշ հասան, որովհետեւ փոխան փողերու կանչին, սուրհանդակներով առաքուեցան լուրերը: Մերինները ստիպուեցան նահանջել եւ ապաստանիլ Սանդուխի կիրճին քով: Նահանջի պահուն, գիւղապետ Ակոբ, Սգիդ Փաշայի պատերազմին առեն, Ահմէտ Փաշայի բանակը փախցնող 50 հերոս հովիւներէն մին, իր ձեռքերով վառեց իրենց տուները:

Ավագ-Կէտուկի մեր ռազմիկները՝ թշնամին ետ մղելէ յետոյ, կը պատրաստուէին յարձակում գործել անոնց վրայ, երբ յանկարծ պաշարուեցան ետեւի կողմէն: Խրիճէկի բանակը միացած էր Աթլըդէն անցնող զօրքերու խումբին եւ առաջնորդութեամբ Քէրթմէնցի Թուրքերու որոնք լաւ կը ճանչնային այդ լեռները, առաջացած էին լերան կողերէն ու մէկ ու կէս ժամ ետք կու գային թափիլ մերիններու կռնակին: Մեր ռազմիկները անվեհեր կերպով դիմադրեցին անոնց: Նահանջող Թուրքերն ալ ետ դարձան եւ սկսան կրկին յարձակիլ: Մերիններուն թիւը հազիւ 400 հոգի էր, Թուրքերը 10.000էն աւելի: Այս ջախջախիչ բազմութեան առջեւ մերինները ստիպուեցան նահանջել մինչեւ Պէրզընկայ լերան ու Իւզարի անցքը:

Թշնամին Ավագ-Կէտուկը գրաւելէն յետոյ, երկուքի բաժնեց իր ոյժը. մէկ մասը հետապնդեց նահանջող գունդը, եւ միւս մասը իջաւ դէպի ցած, պաշարել Սանդուխի կիրճը հիւսիսային կողմէն, կռնակէն: Միեւնոյն ժամուն Սանդուխի վրայ կը բարձրանային նոյնպէս Գալուստենք գիւղը գրաւող զօրքերը: Հոն հայերը 1500 հոգի էին, իսկ Թուրքերը տասն անգամ աւելի: Անոնք սկսան դրոհ տալ մերիններու ճակտին, կողին ու կռնակին: Տեղի ունեցաւ դժոխային ճակատամարտ մը որ տեւեց կէս ժամ եւ զօրքերը չորրորդ անգամ ըլլալով ընկրկեցան:

Հինգերորդ յարձակումը տեղի ունեցաւ մոլեգնութեամբ. բազմաթիւ զօրքեր ինկան եւ սակայն մերինները ստիպուեցան նահանջել այս անգամ, մէկ մասը բարձրացաւ Ագ-Տաղ եւ միւսն ալ

եկաւ միանալ մեզ Էշէք-Մէյտանիի մէջ։ Նահանջի միջոցին գտնուեցաւ միայն հայ պատանի մը, 18 տարեկան, զառիվերը բարձրացած միջոցին շունչը կտրած, մնացած էր. Թուրքերը հասան եւ սպաննեցին զայն. անունն էր Վարդիվառ Երկայնեան, միակ որդին Տէր Կարապետ քահանային. արժանաւոր զաւակ մը, որ իր արիւնով գնեց հօրը 40 տարուան մեղքերը։

Բէմըլի Փաշան տեսնելով իր զօրքերուն յաջողութիւնները, յառաջացուց նաեւ բանակի Ախ-Վախ մնացած մասը, Աք-Տաղի եւ Էշէք-Մէյտանիի ուղղութեամբ։ Սանդուխի կիրճն առնելէ յետոյ, զօրքերու մեծագոյն մասը քալեց Իւզարի անցքին ու Պէրդընկայի լերան վրայ, ժամը 1ին։ Մերինները ժամ մը դիմադրելէ յետոյ, թըշնամին յաջողեցաւ գրաւել Աք-Տաղի հիւսիսային ծայրը եւ սկսաւ կրակել մերինները իրենց գագաթէն, եւ ստիպեց նահանջել մինչեւ Պապիկ Փաշայի քարայրներուն շուրջ։ Զօրքերուն մէկ մասը հետեւեցաւ անոնց, իսկ մնացածները յարձակեցան Աք-Տաղի վերի ծայրէն դէպի հարաւային ծայրը։ Մերինները հազիւ կրցան դիմադրել մէկ ժամ եւ ստիպուեցան քաշուիլ դէպի հարաւ, չկարենալով իջնել լերան գահավէժէն, արեւելեան կողմի վրայ։ Անոնք ալ եկան միանալ մեզ Էշէք-Մէյտանիի վրայ եւ մեր թիւը եղաւ 4000։ Թուրքերը ամենէն կատաղի յարձակումը գործեցին մեր վրայ, մօտ 20000 հոգիով։ Մեր դիրքը միակ անցքն էր որուն պէտք էին տիրանալ այլեւս իջնելու համար Զէյթունի այգիներուն մէջ։ Անհնար եղաւ գործածել մեր թնդանօթը, զոր ուղարկեցի զօրանոց, նահանջի ճամբան շատ քարքարուտ էր եւ չուզեցի ենթարկել զայն խուճապի մը վտանգին։ Ճակատամարտը տեւեց կէսօրէն ետք ժամը 2էն 4, ինկան հարիւրաւոր զինուորներ, մնացածները չընկրկեցան, վասնզի վերջապահիկ գունդերը կը զարնէին զիրենք. կոտորուելով կը յառաջանային։ Քաջութիւնը չպակսեցաւ մեզ, այլ բազուկներ, հնձելու համար եւ երկու ժամ ետք ստիպուեցանք նահանջել. հարաւէն Ախ-Վախ մնացած գունդերը հասան եւ Աք-Տաղէն կը կրակէին մեր գագաթներուն։ Նահանջը տեղի ունեցաւ շատ կանոնաւոր. այգիներու մէջ յաճախ կանգ առինք ու դիմադրեցինք։ Մեզ հետ սկսան նահանջել Սաղիրի եւ Անէ Ջորի ռազմիկները, իրենց կնանկը չտալու համար թշնամիին։ Անոնք գացին եւ կալեցին զօրանոցի հաւասարութեան վրայ Ճապող-Ջուրի անցքը եւ մերիններուն մէկ մասը հասաւ զօրանոց եւ միւս մասը գրաւեց Պուչաղչօնց-Մատ բռուած դիրքին վրայ, զօրանոցին եւ Վանքին մէջտեղ, Կոտորածի-Ջորին գագաթը։

Էշէք-Մէյտանիի նահանջին առեն մինակ մնացած էի. Նազարէթ Իշխան ծանօթ տեղւոյն՝ մեկնեցաւ ժայռերու մէջէն դէպի իրենց քարայրները։ Ծառաս Քէլ-Մարտիրոս ոստիկանը փախած էր, հաւանաբար եօթը հաղորդութիւնները իրենց դերը կատարած էին եւ գացած էր ուղղակի իր ծառայութիւնները մատուցանելու Բիֆաթ

Պէյին: Զուգելով ձիս թողուլ եւ հետիոտն նահանջել, ձիուս պախուրձէն բռնած միասին ցատկեցինք այգիի պատէ մը վար որ գըրեթէ երեք կանգուն բարձրութիւն ունէր. կ'ուզէի իջնել դէպի Սաղիր, ուր կը յուսայի գտնել ընկերներ եւ ուրկէ ճամբան ծանօթ էր ինծ: Կը ջանայի հեծնել ձիուս վրայ, երբ Թուրք կամաւոր մը բռնեց ձիուս սանձէն. երբ ան պոռաց հայերէն. «Ոտքդ պագնեմ, մի՛ կըրակեր, ես եմ, Խաչերն եմ»: Ապշութեամբ տեսայ, այո՛ Խաչերն էր, մեր Զէյթունցի սուրհանդակը, որ մեկնած էր երեք շաբաթ առաջ Ասլանին հետ եւ որուն համար մեռած լսած էինք: Անմիջապէս հարցուցի. «Խաչե՛ր, ի՞նչ կայ, ո՞ւրտեղէն կու գաս»: – «Ժամանակը չէ՛», շուտ ձիդ հեծիր եւ ուղիղ վազէ դէպի հիւսիս, զօրանոց. հոն կը գտնեմ քեզ. Թուրքերը ետեւդ են հազիւ 30 մեթր հեռու»: Բռնեց ձիուս ասպատակը եւ կտրիճ ձին, որուն 200 ոսկի վճարած էր Գընդապետը, իր արժէքը եւ արժանիքը ցոյց տուաւ: Չեմ գիտեր թէ քանի մեթր բարձր ժայռերու վրայէն ցատկեց, բայց որոշ էր թէ ուրիշ ատեն պիտի սոսկայի այդ վայրը ընել մրցանակ իսկ ստանալու համար: Տասնեակ հազարներ էին գնդակները որ կը սուլէին ականջներուս քովէն, բայց պահապան հրեշտակս հեռացուց զանոնք եւ կտրիճ ձիս քառորդ ժամ ետք հասցուց զիս զօրանոց, ուր արդէն Մըսի Փանոս հաստատած էր երկու թնդանօթներն ալ եւ պատրաստ էր կրակ բանալու: Կը փափաքէի տեսնել Խաչերը. բայց չտեսայ: Ռազմիկները հոն էին եւ հետզհետէ կը հաւաքուէին: Թշնամիի թնդանօթները սկսան զարնել Սաղիրի բարձունքներէն եւ մերինները պատասխանեցին անոնց: Սկսանք հրացանաձգութիւնը զօրանոցի նոր ծակերէն, այլեւս ամուր, ապահով եւ տաք դիրքերու մէջ էինք եւ չկար ընկրկիլ: Պիտի մեռնէինք հոն եւ կամ արգիլել թշնամիին յառաջխաղացումը:

Բայց այդ պահուն արիւնուշտ ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենար ուրիշ դիրքի մը վրայ եւ Զէյթունի ճակատագիրը պիտի վճռուէր: 100ի չափ անձնման քաջեր ապաստանած Պապիկ Փաշայի քարայրներուն շուրջը, տիտանեան պատերազմ կը մղէին տասը հազար Թուրքերու դէմ, որոնք կ'աշխատէին շրջափակել զիրենք: Եթէ յաղթուէին, մերինները տակաւին Վանք չհասած, Թուրքեր պիտի մտնէին հոն եւ Զէյթուն գրաւուած պիտի ըլլար: Արեգնցիք եւ ուրիշներ նահանջած էին. այդ հարիւր քաջերը բաղկացած էին Ենիտիւնեաեան գերդաստանի հարազատներէն: Պէտք էր հասնիլ օգնութեան: Բայց ոչ ոք կը շարժէր յոգնութիւնն ու անյաջողութիւնը թմրեցուցած էր ռազմիկները որոնք կ'ուզէին կռուիլ այլեւս զոց տեղ, բայց չէին ուզեր վերստին բացը ելլել, քան անգամ բազմաթիւ թշնամիի մը դէմ, որ անհատնում ռազմամթերք ունէր: Ռումբ մը եկաւ այդ միջոցին եւ պայթեցաւ մեր մէջ. մեր թնդանօթաձիգներէն մէկուն աջ բազուկի մկանունքը խոչոյն անյայտացաւ: Արիւնը կը հոսէր

աղբիւրի պէս եւ ստիպուեցայ պատռել շապիկ մը եւ փաթթել զայն: Եւ ահա այդ պահուն տեսայ ալեզարդ եւ 75ամեայ Կարապետ Իշխան Վասիլոսեան, որ իր կողքին ունէր Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեանը. երկուքն ալ ձիու վրայ. հետեւեալ ատենախօսութիւնը ըրաւ ցասումով եւ Զէյթունի բարբառով.

— Քաքանի տղի տղի տղի տղաք, չի՞րք կու փախիք կնկտոց խէչը. թամօ՞ն տէօկիւշ կ'ուզիք, չերթօ՞ք. տէօկիւշն ըստաս կ'ուննօ. նուռ ու խնծոյ չեն բեժնին ա', արճիճ կը փախին: Ուղուցէ'ք.ջայտըվիլայ տեղն էստեղն է. ալօյսս ջայդըվվանք, ընտան սօնըրօ թուրքը թող իյթօ մէյ կնկտոցը խէչը. մենք նամուսէվ մեռնանք, ընտան սօնըրա ան ա չիրք կ'ուզէ նէ էնէ» (*): Եւ երբ ձին քշեց հազարէն աւելի ռազմիկներ հետեւեցան անոր, անցան գնդակներու կարկուտի մէջէն դէպի քարայր եւ ազատեցին հայ հերոսները: Անոնք կամաց կամաց նահանջեցին եւ գրաւեցին Վանքը, քովի տուները եւ Քարթուչ-Քոլը:

Բէմգի Փաշա ուզելով արգիլել այդ օգնութիւնը, մեր վրայ քշեց ետեւէ ետեւ իր բազմաթիւ վաշտերը, յուսալով գրաւել զօրանոցը: Հարիւրներով սպաննեցինք եւ ամէն անգամ ետ մղեցինք զանոնք: Ռումբերը կը գոռային եւ չէրքէզ սպաներ մէկ ձեռքով սուրը բարձրացուցած, միւս ձեռքով աչքերնին կը գոցէին մահը չտեսնելու եւ յառաջանալու համար: Բայց միշտ սպաննեցինք եւ չյաջողեցան անցնիլ փոքրիկ ձորակը, որուն քով գերի առած էի գնդապետ Րիֆաթ Պէյը, զօրանոցի բանալիներով միասին:

Այդ օր թշնամին ունեցաւ հազարէն աւելի սպաննուածներ, մեզմէ վիրաւորուեցան երկու հոգի եւ մեռան՝ երկու: Անհաւատալի կը թուի այս թիւը անոր համար որ չէ տեսած Զէյթունի պատերազմը. տարօրինակ ճարպիկ կռուողներ էին. ափ մը քարին ետեւէն իսկ գիտեն ծածկել իրենք զիրենք. մազերնին անգամ չերեւար. կարծես պատերազմի խլուրդներ են: Փորի վրայ սողալով կը կռուին եւ կռուելով մարտկոցներ կը շինեն իրենց առջեւ եւ նորէն սողալով կը յառաջանան անոնց ետին: Յանձնառու չեն երբեք, որեւէ պատերազմի մէջ տասը մարդ մէկէն կորսնցնելու. նեղ պարագային կը փութան փոխել իրենց դիրքերը: Եւ եթէ յարձակիլ ուզեն, խլուրդները առիւծներու կը փոխուին եւ ակնթարթի մէջ թեթեւ շարժումներ ու դարձուածքներ կը գործեն: Պատերազմը սկսած ատեն, միա-

---

* «Քաքանի տղի տղի տղի տղաք (զայրացական բացագանչութիւն որ կը նշանակէ 4 սերունդով վախկոտներու տղաք) ի՞նչ կը փախչիք կիներուն քով. չէ՞ որ պատերազմ կ'ուզէիք, չերթա՞ք, պատերազմն այսպէս կ'ըլլայ. նուռ ու խնձոր չեն բաժներ, այլ արճիճ կը նետեն: Ուղուցէք, ջարդուելու տեղն այստեղ է. ամէնքս ալ ջարդուինք, անկէ ետք թուրքը թող երթայ մեր կնիկներուն քով. մենք մեռնինք պատուով, անկէ ետք այն ալ ինչ որ կ'ուզէ գայն թող ընէ»:

րերան կ՚աղաղակէին հայերէն ու թուրքերէն՝ «Փախա՛ն հա՛, փախա՛ն» (դաշտըլար հա՛, դաշտըլար հա՛, դաշտըլար), ու յետոյ «Ալլա՜հ, Ալլա՜հ, Ալլա՜հ»։ Այս պարբերական աղաղակներով ոչ միայն կը շփոթէին թշնամի գունդերը, այլ կը քաջալերէին իրենց յետամնաց

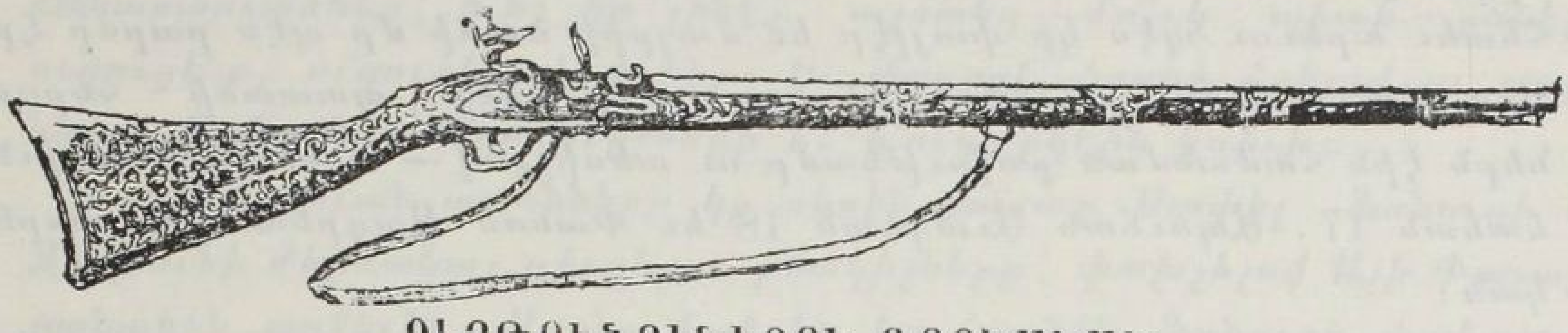

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԾԱԾ
ԿԱՅԾՔԱՐ ՀՐԱՑԱՆԸ

ընկերները։ Հրացան արձակած ատեն յաճախ կը պոռան «Եա՛ Սըփրկի՛չ», Ս. Փրկչի անունով, մինչդեռ Թուրքեր սարսափով կը յիշեն այս խօսքը, որպէս թէ «Սիւփիւր կէչ» որ թուրքերէն լեզուով կը նշանակէ «աւլէ՛ անցիր» իբրեւ յարձակման ու կոտորածի նշան։

Մեր երկրորդ նահատակն էր Ենիտինեան Պապիկ Փաշայի կրտսեր որդին Աւետիքը, 17 տարեկան։ Քարայրներու ճակատամարտին ատեն, երբ շատեր կ՚ուզէին փախչիլ, դեռ անիկա կը շարունակէր կռիւը, նոյնիսկ իր մեծ եղբայր Աւետիսը առաջարկած էր անոր «Այլեւս անխոհեմութիւն է մնալ այստեղ, ե՛լիր երթանք». բայց ան պատասխանած էր. «Գնա՛ կորսուէ աչքերէս, եթէ ոչ քեզ կը զարնեմ. ես գիտեմ թէ քու քեռիդ ո՞վ է» (*)։ Եւ պատանի իշխանազունի այս յանդիմանութիւնը կը ստիպէ շատերը, շարունակել կռիւը։ Աւա՜ղ որ անողոք գնդակ մը, անցնելով մարտկոցի ծակերէն խրեցաւ անոր ծծի պտուկին, ծակեց թոքը եւ դուրս ելաւ թիկունքի տակէն։ Քանի մը վայրկեան եւս կռիւը շարունակելէ ետք, թեւերը թուլցան եւ հրացանը ինկաւ ձեռքերէն։ Վերցուցին զայն իսկոյն եւ տարին Վանք, ուր մեռաւ 8 ժամ հոգեվարքէ վերջ։ Թաղեցինք հօրը քով։

17 տարեկան էր Աւետիք եւ դեռ ուսանող Զէյթունի Բարձրագոյն Նախակրթարանի մէջ։ Կրթութեան հետ անոր բնական ձիրքերն ու բարեմասնութիւնները կը ներկայացնէին զինք որպէս հասուն մարդ։ Զէյթունցիներ՝ մատով ցոյց կու տային զայն ազնուութեանը, վեհանձնութեանը եւ պարկեշտութեանը համար, ու շատ կը սի–

* Պապիկ Փաշան երկու անգամ ամուսնացած էր. առաջին կնկան անդրանիկը Աւետիսն է, եւ երկրորդինը ԱՒԵՏԻՔԸ, Տորոսի հայերուն մէջ սովորութիւն է, մէկուն բարեմասնութիւններն ու թերութիւնները վերակրել իր քեռիներուն, ժառանգ ստացուած մօր կողմանէ։ Թէպէտ կը նախատէ իր մեծ եղբայրը, բայց ան ալ անզուգական քաջ մըն էր։ Զէյթունի մէջ մինչեւ հինգ անգամ ամուսնացողներ կային բայց ամէնքն ալ իրենց երկրորդ ամուսնութեամբ՝ կ՚առնեն որբեւայրի կիներ։

ըէին մանաւանդ իր ժողովրդասիրութեան ու հայրենասիրութեան համար: Նշանակելի էր նաեւ անոր հասակն ու գեղեցկութիւնը. Հայրը ճանչցողները կը վկայեն թէ որդին գերազանցած էր զինքը այդ ուղղութեամբ: 10000 մարդու մէջ կարելի էր նշմարել զայն, որովհետեւ արեւու պէս կը փայլէր եւ մայրիի ծառի մը պէս բարձր էր: Այս թուականին, ամենէն սիրուած մեր երեք պատանի հերոսներն էին համանման քաջութեամբ ու տեսիլքով.— Աւետիք Ենիտին-եաեան 17, Սպուճան Աւագեան 18 եւ Փանոս Զագրեան 20 տարեկան:

Իր հօրեղբայրը, Նազարէթ Իշխան, որ գիտէր պաշարին ըլլալ, ամենադառն ժամերուն իսկ, յաճախ կը կրկնէր անոր անունը յիշած ատեն. «Երանի՜ թէ մեր ամբողջ հարստութիւնը ոչնչանար, իմ զաւակներս բոլորն ալ մեռնէին եւ Աւետիքը միայն կենդանի մնար»: Սպետական յաջորդութեան յոյսը Աւետիքին վրայ դրած էր անիկա:

Երբ մերինները քաշուեցան Վանք եւ զօրանոց ու դիրք բռնեցին Քարթուշ-Քարի, Պուշաղշնոց-Մօտի վրայ, բարձրաձայն կը կանչէին.

— Հրամմեցէ՛ք, հրամմեցէ՛ք, առաջ եկէք. կէս ժամ տեղ մնաց Զէյթունը գրաւելու եւ մեզ ջարդելու:

Թուրքերը չնայած իրենց յաջողութիւններուն, կը պատասխանէին.

— Ոող կեավուրներ, իրր թէ կը փախչիք. մե՞զ խաբել կ'ուզէք ու առաջ քաշել, մենք գիտենք թէ ի՛նչ ձոր կայ մեր առջեւ:

***

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԳԵՐԻ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Կիրակի օր երբ մենք կը պատերազմէինք Զէյթունէն դուրս Զէյթունցի կիները ուրիշ դեր կը կատարէին քաղաքին մէջ:

Զէյթունցի կինը Զէյթունի հոգին է, պատերազմի ղեկավարն ու հրամանատարը, բարոյական իմաստով: Անոնք դարձեալ փայտերը իրենց ձեռքերուն մէջ, դէս ու դէն կը վազէին, տուներուն ծակուծուկը պահուըտող մարդիկը կը փնտռէին եւ կը բռնադատէին պատերազմի երթալ: Եթէ իրենց գտած մարդիկը քիչ մը պատու-ւոր դիրք ունէին եւ կամ տարիքոտ էին, կը ստիպէին զանոնք անուշ ու կծող խօսքերով. «Աստուծմէ վախցէ՛ք, եղբայրնե՛ր, ի՞նչ կեցեր էք այստեղ, կռիւի վազեցէք, Աստուծոյ սիրոյն, մեր կարիճ-

ները պիտի ջարդուին հիմակ»։ Իսկ անոնք որ հաստատակ դիրք ունէին եւ մանաւանդ երիտասարդ էին, անոնց համար չկային այս տեսակ կակուղ խօսքեր. «ասոնց գլխի կաշին հաստ է» կ՚ըսէին կիները եւ տասնեակ թեւեր մէկէն կը բարձրանային ու կ՚իջնէին անոնց գլխուն. «Անաստուածներ, ի՞նչ կը շինէք այստեղ, մո՞ւկ պիտի բռնէք. ուղուցէ՛ք, ուղուցէ՛ք կոխին»։ Եւ փողոցէ փողոց հրելով ու զարնելով կ՚անցընէին կամուրջները եւ կ՚ուղարկէին կոխի։

Կէսօրուան առենները կը սկսին քաղաք թափիլ Ֆոնուզի եւ Զէյթունի մերձակայ գիւղերու բնակիչները, փախչելով Ալի Փաշայի բանակին առջեւէն։ Ասոնց ետեւէն կը հասնին Ֆոնուզի փախստականները մերկ, բոպիկ ու յուսահատ։ Զէյթունցի կիներ կը տեսնեն անոնց խեղճ վիճակը ու սաստիկ կը գրգռուին դէպի զինուորներուն դէմ։

Քանի մը հարիւր կիներ, պարագլուխ ունենալով երիտասարդ եւ հուժկու հարս մը, Թուլվոնտ անուն, որուն ամուսինը սպաննած էին Մարաշի բանտին մէջ, կը շրջապատեն եկող փախստականները եւ կը հարցաքննեն զանոնք։

— Եղբայրներս ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ։

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ քոյրերս, բոլորս ալ ջարդեցին։

— Կի՞ներն ալ, մա՞նուկներն ալ։

— Բոլո՛րն ալ, կը պատասխանեն քանի մը ծերունի փախստականներ։

— Դեռ մենք աս անաստուածները կը պահենք, կը կրկնէ կին մը, գերիները ցոյց տալով։

— Չեն թողուր որ ջարդենք, կը պատասխանէ ուրիշ մը։

— Ո՞ր անաստուած մարդ է որ չի թողուր. առաջ զայն կը սպաննենք, կը գոչէ ուրիշ մը։

Եւ այս վճռէն ետք՝ Թուլվոնտ երեք ուրիշ կիներու հետ կը վազէ զօրանոց՝ զիս տեսնելու եւ հրաման առնելու զինուորները ջարդելու համար։ Բայց ես պատերազմի գացած էի։ Մլեհ կը տեսնէ զիրենք եւ կը հրամայէ որ ջարդեն։ Թուլվոնտ աւելի կարգապահ եւ ուշիմ, երեք անգամ կը հարցնէ անոր թէ հրամանը իմ կողմէն է՞ր։ Մլեհ կը հաստատէ իրենց թէ ես կռուի մէջէն ուղարկած էի այդ հրամանը (*) եւ անոնք կը վազեն դէպի քաղաք։

Արդէն շաբաթ մը առաջ ալ սպաննել տուած էր Թնդանօթաձիգ արաբ յիւնապետը որ տակաւին գերի կը մնար Զէյթուն, Անդրէասեան Աստուր Աղայի տունը։ Ասիկա բարկանալով որ Զէյթունի միւս մեծերը փախցուցած էին իրենց քով պահեստի դրուած սպաները, այդ Թնդանօթաձիգն առաւ եւ բերաւ ինձ զօրանոց, յայ-

* Շատ ուշ իմացայ մեր ընկերոջ տուած հրամանը, երբ արդէն կը մեկնէի Զէյթունէն։ Հաւանական էր որ խստիւ պատժէի մեր ընկերը։

տարարելով որ ինքն ալ զայն չէր ուզեր պահել: Զանիկա վար դրի եւ որոշեցի ուղարկել Մարաշ: Նախ առաջարկեցի որ պահէինք զինք Զէյթուն, որպէսզի թնդանօթը գործածէր Թուրք բանակին դէմ: – «Ես թնդանօթ արձակեմ եղբայրներուս վրայ, այժմէն ձեռքերս կտրեցէք» պատասխանեց, այդ քաջ եւ ցեղասէր մարդը: Մըլեհին պատուիրեցի որ ապահով ուղարկէր զայն եւ գրեցի անցագիրը: Յանձնած էի զանիկա Այնթապի խումբէն Փայլակին եւ Արթուշին որոնք առջեւէն կ'երթային եւ Մարաշի ծառայող խումբը ետեւէն: Մլեհ անոնց գաղտնի պատուիրած էր զայն լմնցնել կռնակէն: Երբ կը մօտենան Սաղրի բլուրներուն, այս երկչոտները հերոս ըլլալու փափաքով կը կրակեն կռնակէն եւ քիչ մնացած էր անոր փոխարէն մեր երկու քաջ ընկերները Փայլակ ու Արթուշ պիտի սպաննուէին: Հարուածները չյաջողելով՝ մեր այդ խումբը սուինի հարուածներով կը յօշոտեն զայն: Այս եղելութիւնը Մլեհ ինծ իմացուց Եւրոպայի մէջ: Խիստ ազգայնամոլ մըն էր:

Երբ Թուրվոնտ կը հասնի քաղաք, կէսօրէ ետք ճիշդ ժամը 2ին, մեր ռազմիկները կը նահանջէին Ալ-Տաղի վրայ եւ Թրքական զօրքերը յաջողութեան եւ յարձակման փողեր կը հնչեցնէին: Գերիները կը լսեն այդ ձայները եւ յուսալով թէ այլեւս լմնցած է Զէյթունի գործը, կը պատրաստուին փախչիլ. անոնք արհամարհանքով կը նայէին կիներուն վրայ, կրակ կը դնեն պալատի սանդուխին վերեւ եւ սենեակներուն մէջ, քաղաքը հրդեհելու մտքով եւ կ'իջնեն վարի յարկը, դուրս ելլելու համար:

Կիները ծուխը կը տեսնեն դուրսէն եւ շուտով կը խուժեն պալատի դրան առջեւ: Հայ պահակներ եղելութենէն անտեղեակ՝ կ'ընդդիմանան անոնց:

— Հրաման չկայ ներս մտնելու. Կարապետ Իշխան խստիւ պատուիրեց ոչ ոք ներս ձգելու, կ'ըսեն անոնք:

— Ո՞վ է հրաման չի տուողը. այս պահուս իշխան-միշխան չենք ճանչնար եւ հիմա ձեզ կը սպաննենք, կը պատասխանեն կիները եւ կացինները կը վերցնեն զարնելու համար պահապաններուն: Անոնք մէկդի կը քաշուին իրենց վախէն. կիները դուռը կը բանան ու ներս կը խուժեն:

Առաջին անգամ ետ կը հրեն սարսափահար զօրքերը, լոյսերը կը մարեն եւ կը սկսին կոտորածը: Կացին, դանակ, ուրագ եւ փայտ հարուածներով մէկէն կը բարձրանան ու կ'իջնեն: Զօրքերէն մի քանին կ'աշխատին անոնց ձեռքերէն խլել զէնքերը, բայց կը տեսնեն թէ Զէյթունցի կիները ոչ միայն քաջ՝ այլ ուժեղ ու ճարպիկ ալ են: Ակնթարթի մը մէջ՝ զիրենք բռնել ուզողներուն քիթերը, թեւերը, գանկերն ու ծունկերը կտոր-կտոր կ'ընեն: Տասը վայրկեանի մէջ՝ պալատի տանիքի փողրակներէն արիւնը հեղեղի պէս կը վազէ փողոցը: Քանի մը հայ տղաքներ կ'աշխատին աւարել զօրքերու արխ-

նստած լաթերը· կնիկներ փայտերը կ'իջեցնեն նաեւ անոնց վրայ։

— Անաստուածնե՛ր, դեռ ի՞նչ տեսակ մեղք որ կայ՝ գործեցէք եւ տուներնիս քանդեցէք ըսելով դուրս կը հանեն զանոնք եւ լաթերը կը թխեն գործարանին մէջ։

Հարս մը, որուն ձեռքը զինուոր մը չէր անցած սպաննելու համար՝ կ'աղերսէ միւսներուն՝ ուրագ մը բռնած ձեռքին մէջ՝

— Քոյրերս, Աստուծմէ վախցէք, երկու հատ ալ ինծ բաժին չ'իյնա՞ր միթէ· ուրագս նոր սրած եմ։

150 զինուոր սպաննուելէ ետք՝ մնացածները կը փախչին սենեակներու մէջ եւ ձայն կու տան իրարու. «Զէնքերը խլեցէք կիներու ձեռքերէն եւ հոգիները հոգիներու հետ փոխեցէք»։

Թուրվանտ, տեսնելով թէ այս անգամ իրենցմէ ալ արիւն պիտի հոսի՝ կ'արգիլէ իր ընկերուհիներուն խուժել սենեակներէն ներս եւ կը ջանայ խոհեմութեամբ ձեռք ձգել զօրքերը։ Կը դիմէ անոնց ու կ'ըսէ «Ազատեցա՛ք. ա՛լ մի վախնաք, անձնատուր եղէք, Պարոն Աղասին եկաւ»։

Զօրքերը անձնատուր կ'ըլլան երբ կը լսեն անունը, որովհետեւ համոզուած էին թէ զիրենք պիտի պաշտպանէր, ինչպէս որ ըրած էր անցեալին մէջ։

Վարպետուրդի կինը տասնեակ-տասնեակ վար կը տանի զանոնք, գետնայարկը, եւ կը յանձնէ հայ կիներուն, անոնց պատուիրելով՝ «ձայն հանել չտաք»։ Եւ այսպէս բոլորն ալ կը ջարդեն։

500 զինուորներէն 34 հատը առաջուց ճամբած էին Մարաշ, եւ 56 հատ ալ այս անգամ պահուած էին դիակներուն ներքեւ, զորս գտանք ի վերջոյ եւ խնամքով պահեցինք մինչեւ պատերազմի վերջանալը։

Գնդապետ Րիֆաթ Պէյ, սարսափով դիտած էր այս տեսարանը Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեանի տան պատուհանէն։ Անիկա կը պատմէր որ պզտիկ տղայ մը, հազիւ տասը տարեկան, դաշոյն մը ունէր ձեռքին մէջ. ան տանիքին վրայ բռնեց հսկայ քիւրտ մը, որ թնդանօթաձիգ փոխ-յիսնապետ մըն էր։ Քիւրտը ինչքան աշխատեցաւ դաշոյնը խլել ձեռքէն՝ չյաջողեցաւ։ Մանուկը դաշոյնի հարուածներ կու տար անոր ու մէկ կողմ կը ցատկէր եւ վերջապէս կէս ժամ ետք տապալեց քիւրտը, նստաւ անոր կուրծքին վրայ, գլուխը կտրեց ու ծօծրակէն բռնած սկսաւ փագփառել փողոցները, ուրախ աղաղակներ արձակելով։

Աւագ անուն 15 տարեկան պատանի մը կը պատմէր մեզ, ցոյց տալով ոստիկանի դանակ մը, զոր խլած էր պալատէն եւ որուն վրայէն դեռ չէին անցած արիւնի հետքերը։

— Այս դանակովս 30 հատ սպաննեցի· տասը՝ իմ հօրս, տասը՝ մօրս եւ տասն ալ հօրս հայրոյն համար։

Թուրք սպաննելը հոգի կը փրկէ՞, հարցուցի իրեն։

— Այնքան մեղք կը գործենք, որ եթէ երբեմն երբեմն թուրք չսպաննենք՝ մեր հոգիները ո՞րտեղէն Արքայութիւն պիտի երթան, պատասխանեց:

Իսկ օր մը հանդիպեցայ պարագլուխ Թուրմանին, որ հրճուանքով կը պատմէր ինձ.

— Պարոն Աղասի, 18 հատ սպաննեցի ձեռքովս, ա՛լ ղանձեցայ եւ յանձնեցի միւսներուն:

Ծերունի հայ մը, որուն զաւակներն ու կինը սպաննուած էին Մարաշի մէջ, քառասուն հատ սպաննած էր իր կացինով, ու կ'ըսէր «Ալ հիմա չեմ ցաւիր իմիններուս վրայ»:

Դիակներուն մէկ մասը թաղել տուինք, մէկ մասն ալ ջուրը թափեցինք, թաղելու տեղ չգտնելով: Մեզ պաշարող գիւղացիները, կէս ժամ հարաւէն, կը հաւաքէին ամէն օր ու կը թաղէին թեւ մը, գլուխ մը կամ սրունք մը:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ԽԱՌՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ – ՍՈՒՏԻ ՄԸ ԳՈՐԾԱԾ ՀՐԱՇՔԸ

Կիրակի օր իրիկնադէմին, աւեգարդ Կարապետ Իշխան Բասիլոսեան օրուան հերոսը եղաւ Կիւլվանճեան Նազարէթ Աղայի հետ, որ յուսահատ եւ յոգնած ռազմիկները տարաւ կռուելու քարայրներուն մօտ եւ Վանքը ազատեց գրաւումէ: Դժբախտաբար իրիկուընը նոյն արիութիւնը ցոյց չտուաւ, գոհ երթալով իր բարեկամ Տէր Կարապետի դրդումներուն եւ կարգ մը թուլամորթ ազաներու թախանձանքին: Ասոնց մէջ էին գլխաւորաբար Րէմզի Փաշայի ուղարկած յանձնախումբի անդամներէն մի քանին: Ասոնք բոլորն ալ կը կարծէին թէ՝ յաջորդ օրն իսկ Զէյթունը պիտի գրաւուէր Րէմզի Փաշայի կողմէ եւ չարաչար պիտի կոտորուէին. ուստի լաւագոյնն էր անձնատուր ըլլալ: Ասոր համար, որոշած էին իսկոյն ձերբակալել զիս եւ քովս գտնուող ընկերներս եւ նոյն գիշեր իսկ բանակցութեան մտնել Րէմզի Փաշայի հետ: Որոշումն ու կարգադրութիւնը եղած էին արագօրէն, եւ ես լուր չունեցայ զօրանոցին մէջ: Նազարէթ Իշխան քաշուած էր Վանք 700 կտրիճներով եւ ուղարկած էր իր մեծ եղբայր Սարգիս Իշխանը, հսկելու իմ վրաս, պաշտպանելու եւ Վանք տանելու:

Մինչդեռ ես ուրախութեան մէջ էի, տեսնելով որ Ապահը ազատած էր Ֆռնուզի կուրէն, Անյթապի եւ Մարաշի խումբերով եկաւ քովս զօրանոց գլխիկոր: Բարթողիմէոս Վարդապետ գացած էր ուղղակի քաղաք եւ տեսնելով խառնակութիւնը, ապաստանած էր Բասիլոսեան Կարապետ Իշխանի տունը եւ միացած էր անձնատուր

եղողներու խումբին: Ամէնքն ալ կապած էին իրենց գլուխներուն ճերմակ փաթթոցներ ի նշան մահմետականութիւնը ընդունած ըլլալու: Այդ վայրկեանէն անկումն սկսաւ Բարթողիմէոս Վարդապետին համար՝ Անտրանիկ հերոսական կռիւէն ետք, այդ իրիկունը եղաւ իր բարոյական մահուան օրը· եւ այդ օրէն ետք հրացանը ձեռքը չառաւ երբեք:

Իրիկնադէմին՝ Վարչութեան անդամներէն մին, Զօփուրեան Արթին, Հայ Կաթոլիկներու պետը, զօրանոցի գաւիթին մէջ փափըսաց ականջիս· «Զգո՛յշ եղիր», բայց երբեք չմտածեցի թէ՝ քիչ մը առաջ միասին կռուող հայ արիներս, քիչ մը վերջ պիտի դաւէին· կարծեցի թէ ինձ կը պատուիրէր զգուշանալ եւ չվտանգել անձս կռիւի մէջ:

Եւ ահա՛ մութը կոխած էր, երբ պատգամաւորներ եկան յայտնելու ինձ թէ՝ Ընդհ· Ժողովը գումարուած էր եւ կը խնդրէին որ երթայի նախագահել: Եկողները մարդիկն էին Տէր Կարապետի համախոհներուն, որոնք որեւէ բան չյայտնեցին ինձ եւ ես շատ բնական կը գտնէի Ընդհ· Ժողովին գումարումը, յաջորդ օրուան կռիւի կարգադրութիւններուն համար: Մենք առաջուց գիտէինք թէ՝ երկայն ճակատի մը վրայ 5000 հոգիով պիտի չկրնայինք կասեցնել 85·000 հոգինոց բանակը: Մեր միտքն էր կռուիլ, մնալ որքան որ կարելի էր ու նահանջել թշնամին բերելով Կատրածի Ջորին վրայ: Ձախողած չէինք եւ ունէինք միայն երկու հոգի ըսպաննուած:

Հետս առի միայն Բենիամին Պէտէվեանն ու Սափրիչ Սահփանը, միւս ընկերներուն տալով առիթ մը հանգչելու, քանի որ 4–5 օրէ ի վեր կանոնաւոր քուն մը չէին քնացած: Ժողովը գումարուած էր իր սովորական տեղը, Սուրէնեան Թաղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ սրահին մէջ: Անդամները հոն էին մեծամասնութեամբ: Քաղաքավար էին, բայց ոչ խանդավառ եւ անմիջապէս կռահեցի թէ՝ վարագոյրը փոխուած էր, ինչպէս նաեւ սրտերն ու մտածումները եւ կը գտնուէի հակադիր եւ խոտելի շրջանակի մը մէջ: Գուշակեցի իսկոյն որ Զէյթունի ճակատագիրը ճարտարութեանս մէջն էր եւ գիտնալու էի դերս կատարել: Ալ պէտք չկայ ինձ կռուելու, այլ մարդիկը լծելու, լարելու եւ վարելու:

Անմիջական քովս նստողները, բոլորովին չարամիտ դէմքեր ունէին ինձ հանդէպ· զայն զգացի: Տէր Կարապետ դառնապէս կուլար եւ կ'անիծէր Նազարէթ Իշխանը, պարզապէս անունս փոխելով անոր անունին հետ, որ բացակայ էր: Մարդկօրէն կը տեսնէի հօր մը ցաւը եւ մխիթարական խօսքեր ուղղեցի իր միակ որդւոյն ըսպանութեան առթիւ եւ քիչ մը զգացուեցաւ: Ինձ համակիրներ նշմարեցի միայն քանի մը անձեր դրան մօտ, երբ վիճաբանութիւնն սկըսաւ եւ քիչ մը քաջալերուեցայ: Տէր Կարապետ քառորդ ժամ ար-

տաստուելէ ետք, աչքերը սրբեց եւ յայտնեց ինձ.— «Պարոն Աղասի, ես գիտէի թէ մեր ուժէն շատ վեր բան մըն էր մեր ըրածը. ձեր ընկեր Միհրան Գայեանը ոտքէն վիրաւորուած, տարի Կարապետ Իշխանի բերդը. հոն է, չէ՞ք ուզեր երթալ տեսնել զինքը»: Եկեղեցւոյ դրան առջեւ լսեցի թէ բանտարկուած էին զայն:

— Տէ՛ր Հայր, ըսի, մեր ընկեր Միհրանը քահանայի մը որդին է եւ գիտեմ թէ՝ արհեստակցական ազնիւ ոգիով լի էք եւ պիտի չգըլանաք անոր ձեր խնամքը, իմ բերդս զօրանոցն է, հոն մեռնիլ ուխտած եմ:

Ամէնքը լսեցին եւ կը նայէին Կարապետ Իշխանի բերանը: 4 ժամ առաջ հիացած ալեզարդ դիւցազնս մատնիչ մը չէր կրնար ըլլալ. բայց յանուն հայրենասիրութեան կը մղէին որ մատնութեան դեր կատարէ:

— «Քաջանի տղաք, գոնէ գերի զինուորները ջարդած ըլլային, զանոնք կու տայինք եւ քաղաքին մէկ մասը կ՚ազատէինք. Պարո՛ն, ինչո՞ւ համար գերիները ջարդել տուիք»:

Իմ պատասխանիս պէտք չմնաց. իր լաւագոյն բարեկամը՝ Կիւլվանճեան Նազարէթ Աղա, վկայեց թէ կուսին ամբողջ օրը իր քովն էր եւ այդ տեսակ հրաման մը չէր հաղորդած ոեւէ մէկուն եւ հաստատուեցաւ թէ սխալմունքի մը հետեւանքն էր:

— «Հինգ հարիւր տարի է որ մեր պապերը հիմնեցին այս քաղաքը, ի՞նչպէս մէկ օրուան մէջ ջարդել տանք զայն, Պարոն Աղասի. Հայոց ազգը ի՞նչ կը շահի: Չէ՞ք ուզեր ինձ հետ բանակ երթալ հաշտութիւն պաղատելու համար», առաջարկեց ինձ ալեզարդ Իշխանը հիմա կքած: Տեսայ թէ՝ բարի մարդը, շահու համար չէր որ պիտի յանձնէր գլխս Ռէմզի Փաշային. անիկա միտք չունէր գլխուս վրայ դրուած քառասուն հազար ոսկին գանձելու, այլ հայրենասիրական մտքով՝ Զէյթունը փրկելու:

— Իշխա՛ն, պատասխանեցի, եթէ համոզուած ըլլայի, որ իմ կախաղան ելլելովս, Զէյթունի կէսը ողջ պիտի թողուն, կրնաք վըստահ ըլլալ, որ ձեր դրան առջեւ, ձեռքերովս ինքզինքս պիտի կախեմ: Բայց գիտցէ՛ք որ ինձմէ ետք ձեր կախուիլը, ամենուդ կախուիլը պիտի պահանջեն եւ անխնայ պիտի կոտորեն մեծ ու պզտիկ, վրէժը լուծելու համար, 150 տարուան մէջ ձեր ըրած բոլոր քաջագործութիւններուն: Ազատելու համար ուրիշ բան չունինք, եթէ ոչ կռուիլ, կռուիլ մինչեւ վերջին տղամարդն ու հարսը եւ մեռնիլ կռուելով: Եթէ ես ժանտախտի միքրոպ ալ եմ, Աստուած զիս հոս ղրկեց, ուրեմն ձեր մեղքերուն համար: Անկէ ազատելու միակ միջոցն է Աստուծոյ աղաչել, եւ անդադար կռուիլ. ուրիշ ճար չկայ: Այս իմ որոշումս է եւ ահա կ՚երթամ զօրանոց: Անոնք որ չեն ուզեր կռուիլ, թող քաշուին ձեր բերդը. ճերմակ դրօշակ պարզեցէք եթէ կ՚ուզէք, բայց կռուողներս հանգիստ ձգեցէք. մենք կռուելով պիտի

մեռնինք, դուք քաւեալ էք եւ ըրէք ինչպէս որ կ'ուզէք, լաւ ու աղէկ ելաւ:

— Պարո՛ն, կռուել պիտի երթաս, բայց ընկերներէդ շատ շատ քիչ մարդ պիտի գտնես շուրջդ, յարեց ան:

— Կարապետ Իշխան, զիս հոս բերող Աստուածը, մինչ հետս է, կը տեսնէք, պատասխանեցի:

— Թէ որ սա անուշ լեզուդ չըլլար, այս ապուրը չէինք ուտեր. հիմա ալ անով կը կակուղցնես մեզ, մռմռաց Տէր Կարապետ լալով:

Երբ դուրս հասայ, Սարգիս Իշխան Ենիտիւնեան եւ Ասմին-եան Հաճի Արթին՝ ոտքի ելան եւ ըսին ինձ կամացուկ մը. «Տղաքը վարը կը սպասեն քեզ, շիտակ Վանք գնայ Նազարէթին քով»: Ելայ դուրս. ձիս հոն էր, բայց Քէլ Մարտիրոսը չկար, բացի Բենիամի-նէն, Ստեփանէն եւ տասնի չափ կորիճ Ենիտիւնեաններէ:

Խօսք կու տամ Պատուելի Կոստան Մոմճեանին, որ փոխ-նախագահն էր ժողովին. շատ տարիներ ետք ինձ պատմեց Ամերի-կայի մէջ.—

— Երբ տակաւին չէիք մտեցած դրան, Տէր Կարապետ աչք ըրաւ ժողովականներուն եւ ըսաւ. «Քիչ առաջ որոշեցիք եւ բերել տուիք որ ձերբակալէք. ահա՛ կ'երթայ, ելէ՛ք ընենք ինչ որ որոշե-ցիք»: Բայց ոչ ոք շարժեցաւ, ձեր խօսքերը ազդեցին ամենուն վրայ. եւ հազիւ թէ սանդուխին գլուխն էիք, Սարգիս Իշխան եւ Հաճի Ար-թին Ասմինեան, ձեռքերնին դրած վեցհարուածեաններու վրայ յայ-տարարեցին. «Ան որ կը համարձակի ձեռքը երկարել Պարոն Աղա-սիի վրայ, ինքզինքը մեռած թող համարէ. մենք կռուելով պիտի մեռնինք իրեն հետ: Մենք համոզուած ենք թէ՝ երբ անձնատուր ըլ-լանք, մեզմէ ոչ մէկը պիտի խնայուի, մանաւանդ հիմա որ զինուոր-ները ջարդուած են»: Որքան օրհնեցի կիներու փրկարար ձեռքերը եւ ներեցի Մլեհի ազգայնամոլութեանը: Առանց անոր՝ Զէյթունը անձնատուր եղած, բնաջինջ պիտի ըլլար:

Ոստիկան Քէլ Մարտիրոս զինքը հաղորդող Վարդապետին նման ինքն ալ թուլցած էր եւ երբ ժողովի մտած էի ձիս առած եւ տարած էր գնդապետ Րիֆաթ Պէյին: Ենիտիւնեան Սարգիս Իշ-խան մարդ ուղարկած եւ անմիջապէս բերել տուած էր ձիս. բայց Քէլ Մարտիրոս պահուած էր: Քիչ ետք Սարգիս Իշխան զայն ձեր-բակալած՝ բերած էր Վանք, խաչելու համար:

***

Երբ հասանք Զէյթունի պալատին մօտ, ռազմիկ մը դիմաւորեց զիս եւ թուղթ մը տուաւ Մէրկէնեան Հաճիին կողմէ, որ զօրանոցի հրամանատարն էր. Ապահ եւ միւս ընկերները յոգնած ու մաշած մեռելի պէս կը քնանային հոն. ահա անոր պատճէնը.

Պարոն Աղասի, Ճապող-Ջուրի անցքին վրայ մէկ հոգի չմնաց, իսկ զօրանոցին մէջ քովս կան միայն 35 տղաներ· թուրքերը եթէ իմանան, այս գիշեր իսկ կ՚իջնեն քաղաք եւ կրնան գրաւել զայն առանց դիմադրութեան· հաճեցէք մարդ ուղարկել եւ կամ հրամայեցէք, որ, եթէ հարկ է, վառեմ զօրանոցը եւ ես ալ երթամ վանք:

Վայրկեանները ճգնաժամային էին. որոշեցի չերթալ Վանք հակառակ ինձ սպառնացող վտանգին. պէտք էր կամ մեռնէի այն գիշեր եւ կամ պաշտպանէի քաղաքը: Դիմեցի մեր Հնչակեան պարագլուխներուն տուները. ոչ ոք կար. ամէնքն ալ պահուած անյայտացած էին. կիները որ խաչ կը հանէին անցած տեղս, դաժան դաժան կը նայէին հիմա. պատուհաններէն ոմանք կ՚անիծէին իսկ. Հըրաշք էր որ իմ գլխուս ալ չիջեցուցին կացինի հարուած մը: Մէկ ժամ թափառելէ ետք՝ այլ մարդ չտեսայ. որոշեցի երթալ զօրանոց եւ հոն խորհրդակցիլ. վեց հոգի միայն կ՚ընկերանային ինծ, հազիւ 4 կամ 5 հարիւր մեթր հեռու օսմանեան բանակէն: Բայց Նախախնամութիւնը կը հսկէր իմ վրայ եւ կ՚առաջնորդէր զիս:

Երբ հասանք Պաղ-Աղբիւր, մէկը բռնեց ձիուս սանձէն.

— Ո՞ւր կ՚երթաս, հոգիս եղբ. քեզ փնտռելէն, վերջապէս գըտայ. մի՛ վախնար:

— Դո՞ւն ես Խաչե՛ր, ըսի մեր սուրհանդակին, զոր տեսած էի Էշէք-Մէյտանի վրայ, նոյն թիւրքմէնի լաթերով. տղա՛յ պատմէ, ուրկէ՞ կու գաս. ի՞նչ տեսար, ի՞նչ կայ:

— Պարոն Աղասի, մի՛ վախնար. մինչեւ Չորք Մարզպան եւ Բայաս գացի եւ տեսայ աչքերովս անգլիական մարտանաւերը: Ինկլիզը տանկ տանկ զարնելով եռեւէս կու գայ. *այսօր կամ Մարաշը գրաւեց եւ կամ վաղը կը մտնեն հոն. մի՛ վախէք, կեցցէ՛ք:*

— Իրա՞ւ կ՚ըսես, Խաչեր, աչքերովդ տեսա՞ր գրահաւորները, հարցուցի իրեն:

— Այո՛, այո՛, աչքերովս տեսայ. տանկ տանկ զարնելով կու գան:

Ա՛լ ասկէ աւելի լաւագոյն պատեհութիւն մը չէր ըլլար ինծի համար. եթէ չէի հաւատար իսկ, քանի որ որեւէ թուղթ չէր բերած Չորք Մարզպանի ընկերներէն, որոնք ուրախութեամբ պիտի աւետէին որեւէ գրահաւորի ներկայութիւնը, այս սուտը ուրիշ մը չէր կրնար խօսիլ տալ. գլուխս պիտի կտրէին: Բայց ամէն մարդ գիտէր թէ՝ Խաչեր սուրհանդակ դարձած էր, հետեւաբար՝ հաւատալի: Եւ մարդը ինքզինքը կախարդած, հիմա ինքն ալ կը հաւատար իր սուտին եւ կամ իրեն այդպէս ներշնչած էին ճանապարհին:

— Խաչե՛ր, ըսի, քալէ հետս եւ սկսէ բարձրաձայն պոռալ եւ աւետել բարի լուրը: Եւ ետ դարձայ Զէյթուն. առաջին փողոցէն սկսայ պոռալ բարձրաձայն:

— Մի՛ վախէք, կեցցէք. ես եմ, Խաչերն եմ, այսօր եկայ

բանակին հետ· մի՛ վախէք կռուեցէք, Ինկիլիզը տանկ տանկ զարնելով կու գայ· այսօր կամ առաւ Մարաշը, կամ վաղը կը մտնէ:

Եւ ահա դուրս ելան տուներէն եւ ծակերէն բազմաթիւ կիներ ու զինուած մարդիկ· եկան մօտեցան մեզ, տեսան եւ շօշափեցին դայն Թովմաս առաքեալին պէս: Այո՛ Խաչերն իսկ էր· ուրեմն իրաւ էր Աւետիս Նազարբէկեանցի նամակը· երեք ամիս դիմադրութենէ ետք Լորտ Սալզպըրին օգնութեան կը հասնէր: Սկսան ամչնալ ու ակնածիլ ինձմէ եւ զէն ի ձեռին փութացին դէպի Ճապող–Ջուր եւ զօրանոց: Ձիւնը կը տեղար բուռ բուռ, բայց որո՞ւն հոգը, քանի որ Ինկիլիզը կը հասնէր, պէտք էր փութալ անկէ առաջ խըլըփըշտել Մարաշը:

— Քալէ՛ Խաչե՛ր, քալէ միւս փողոցն ալ, եւ այսպէս շրջան ըրի բոլոր Զէյթունի թաղերը· այդ գիշեր միայն ճանչցայ բոլոր քաղաքը:

— Մի՛ վախնաք, կռուեցէք· ես եմ, Խաչերն եմ, այսօր եկայ բանակին հետ· մի՛ վախնաք կռուեցէք· Ինկիլիզը տանկ տանկ զարնելով կու գայ· այսօր կամ առաւ Մարաշը, կամ վաղը կը մտնէ:

Եւ հրճուելով, հայհոյելով ու խնդալով 6000 հոգի մեկնեցան դէպի Ճապող–Ջուր, զօրանոց եւ Պուշալշնոց–Մօտ, երկու թիզ ձիւնին վրայէն: Տէր Կարապետ ինքն ալ ուրախացած՝ կապած էր մեր ընկեր Միհրանի վէրքերը եւ ուղարկած էր Զօլադեան Փանոսի տունը ուր կը բնակէր· կիները կը ժպտէին եւ կ'օրհնէին զիս:

Անմիջապէս վանտել տուի Բէմպի Փաշայի Յանձնախումբի անդամները, որոնք ձիւնին վրայէն հասած էին բանակը եւ Բէմպի Փաշա առանց հարցաքննելու՝ կապել տուած եւ ուղարկած էր Մարաշ: Բացակայ էին քաղաքէն Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները· Հայր Կէտիկեանի հետ գացած էին Էրէֆէյի քարայրները իրենց վարժապետներով միասին, վախնալով որ քաղաքը պիտի դրաւուէր յաջորդ օր: Երեք օր ետք չդիմանալով ցուրտին, իջած էին քաղաք:

Բազմութեամբ գացի զօրանոց եւ ոգեւորեցի· կարգադրեցինք դիմադրութիւնը յաջորդ օրուան եւ ես վերադարձայ Վանք յաղթական ու զուարթ, գիշերուան ժամը մէկին· յոգնութիւն չէի զգար: Բարթողիմէոս Վարդապետ յաճախ կը կրկնէր ինձ, տարիներ ետք, երբ զինք կը տեսնէի Աղեքսանդրիոյ մէջ· «Այդ սուտդ փրկեց մեզ· բնաւ մեղք չունի եւ արքայութիւն կը տանի քեզ»:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՏ ՄՂՈՒԱԾ

Մեր դիրքերն էին· Քարքուշ-Քոր, 25–30 ռազմիկներ Ենի–տիւնեաններէ, որոնք մագլցիլ գիտէին հոն, անմերձենալի էին

եւ անտուիկ· կ՚իշխէր Վանքին վրայ եւ կ՚արգիլէր Թուրքերուն իջնել Վանքի արտին վրայ: Վաքֆ, ուր ունէինք 700 ռազմիկներ: Հոն փոխադրել տուած էի Մլեհը, իր ռազմամթերքի պահեստով եւ Այնթապի, Մարաշի եւ այլ խումբերով: Նազարէթ Իշխան, Եղիա Իշխան եւ ես վերջնականապէս հաստատուեցանք հոն եւ կազմեցինք սպայակոյտի կեդրոնը: Պուչաղչոնց-Մօտ շուրջ 500 հոգի, որոնց կը հրամայէր Ջորեպան Հաճի Մանուկ Քէյիշեան, Մարաշցի: Այս կէտը պահող քաջերուն մեծագոյն մասը կը բաղկանար Այնթապի, Մարաշի եւ այլ կամաւորներու խումբերէն: Զօրանոց, 300 ռազմիկներ, Մէրկէնեան Հաճիի, Ասմինեան Հաճ՚-Արթինի հրամանատարութեամբ եւ իրենց օգնական որոշած էի Ապահը, քաջ կռուող, բայց ռազմագիտութիւնը Հաճիինն էր: Զօրանոցէն մինչեւ Ճապող-Ջուր, Զէյթունի դաշտային ամենէն թոյլ անցքը պահեցին, Պօղ-Պայիրցիները, Կարկալարցիները, Սուրէնեաններն ու գիւղապետները, մօտ 4000 հոգի: Վանքին եւ զօրանոցին մէջ երբեք ենթակայ չէինք յուրտին. Պուչաղչոնց Մօտի ռազմիկներուն երեք քառորդը գիշեր ատեն կու գար Վանք եւ երկու ժամը անգամ մը պահակները կը փոխուէին: Ճապաղ-Ջուրի վրայ, գիշեր ատեն կը մնային 1000 հոգի, խստօրէն ենթակայ յուրտին: 3000 հոգի կ՚ապաստանէին զօրանոց եւ Զէյթուն եւ ամէն երկու ժամը պահակները կը փոխուէին: Քարթօշ-Քարի տղաքը ծածկոցներ ունէին եւ կրնային կրակ վառել, քանի աննշմարելի եւ անմերձենալի էին:

Դեկտեմբեր 4, Երկուշաբթի առաւօտ, օսմանեան բանակի հրացաններն ու թնդանօթները արձակուեցան մեր վրայ որոտընդոստ. կարծես թէ ափ մը աղ կը նետէին կայծերուն մէջ: Կէս ժամ ետք ծուխերու մէջ էինք ամբողջութեամբ: Ռէմզի Փաշա քաջալերուած նախորդ օրուան յաջողութիւններէն, փչել կու տար միշտ յարձակման փողերը, բայց ի զուր կը յուսար անիկա ետ մղել մեզ առջի օրուան պէս: Մեր դիմադրութիւնը կատաղի էր եւ ճգնաժամային. որոշած էինք մեռնիլ մեր նստած տեղերը. Զէյթունցիներ ելեկտրականացած էին անգլիական օգնութեամբ՝ չէին զգար յոգնութիւն եւ ցուրտ:

Բանակի յետամնաց վաշտերը անխնայ կը զարնէին նահանջողները: Նախայարձակներն էին Բերդուսի քաջ նշանառու կամաւորները, Քիլիսի համբաւաւոր երկու վաշտերը եւ Հալէպի Պապ-էլ-Նէրապ եւ Գարլըգ Թաղի ապստամբ արաբներու վաշտերը: Այս ամենուն կ՚առաջնորդէին չէրքէզ սպաները: Ռէմզի Փաշա սոսկաց, երբ երկու ժամ կատաղի յարձակումներէ ետք չկրցաւ առաջանալ մէկ ոտք իսկ. վաշտերը ընկրկեցան, գետին թողնելով մօտ 1000 սպաննըւած:

Առաւօտեան դէմ ինքն ալ փոխադրուած էր Ախ-Վախէն իր բանակին ճիշդ կեդրոնը, զօրանոցէն կէս ժամ հեռու: Քովը կանչած

էր իր բոլոր գնդապետներն ու հազարապետները․ հրամայած էր առատ փամփուշտ բաժնել զօրքերուն եւ երկրորդ անգամ յարձակում գործել Չէյթուն իջնելու համար, Պուշաղչօնց-Մօտէն եւ Ծապող-Ջուրէն։

Մուսթաֆա Րէմզի Փաշա չիչադէմ եւ դաժան չէրքէզ մըն էր եւ Թուրքերն անոր քաջութեան մասին առասպելներ կը պատմէին․ սպաներէն ոչ մէկը համարձակած էր առարկել եւ այս անգամ եւս խոնարհաբար ընդունած էին իր հրամանը։ Կը միջամտեն միայն չէրքէզ պաշը-պօզուք պէյերը, որոնք եկած էին Ուլուն-Եայլայէն եւ Կօկիսոնէն․ ցոյց կու տան յառաջիկայ վտանգը եւ իրենց նախկին կրած պարտութիւնը Կոտրածի-Ջորին մէջ։ Անոնք խորհուրդ կու տան․ Ընդհ․ Հրամանատարին չառնել այդ անխոհեմ քայլը եւ կամ գոնէ սպասել մինչեւ որ հասնէր Ալի Փաշայի բանակը Չէյթունի արեւմտեան կողմէն․ եւ մինչեւ այդ թուականը, որսորդախումբերով զբաղեցնել եւ սպառել Չէյթունցիներու մթերքն ու պաշարը։

Ժանտադէմ հրամանատարը, ինչպէս ամէն չէրքէզ, շատ մեծ համարում ու կարծիք ունենալով իր ցեղակիցներուն վրայ, լսած էր անոնց խորհուրդը եւ չշարունակեց իր յարձակումը, որ բոլոր հաւանականութեամբ իր վախճանը պիտի ըլլար։ Ցրուեց իր վաշտերը որսորդախումբերու, երկու ժամուան տարածութեան վրայ, ծածկուած մարտկոցներու ետին, սկսան առատ փամփուշտ սպառել մեր վրայ, նոյնիսկ առանց նշանառութեան։ Գաղափար մը տալու համար մեր վրայ արձակուած հրացաններու սաստկութեան մասին, բաւական է ըսել թէ՝ մեր պարտէզներէն ծառեր կը կտրէինք գիշեր ատեն վառելու համար, անոնցմէ կաթիլ կաթիլ արճիճներ կը հոսէին կրակարանին մէջ ու մեզ գնդակներ կը հայթայթէին առատօրէն։

Մենք սակայն նշմարեցինք թշնամիին նպատակը եւ շատ քիչ կերպով պատասխանեցինք իրենց։ Կէսօրուան դէմ զօրքերն ուղղեցին թնդանօթները, 600 մեթր հեռու բլուրներուն վրայէն եւ սկսան արագօրէն ռմբակոծել, ապստամբ ժողովուրդը սոսկացնելու նպատակով։ Առաջին ռումբերն ինկան կառավարական պալատին քով ու չպայթեցան, բայց ի՛նչ ոգեւորիչ տեսարան մը եղաւ, երբ Չէյթունցի կիներ ու երեխաներ, ձեռքերուն մէջ առած թրջած ցնցոտիներ, ինկան անոնց վրայ ու յափշտակեցին։

Այդ օր ունեցանք երկու վիրաւորուածներ միայն․ ժողովուրդին խանդավառութիւնը բորբոքեցաւ։

***

Դեկտեմբեր 5, Երեքշաբթի օր առաւօտեան դէմ լուռ էր օսմանեան բանակը․ Րէմզի Փաշա այդ օրը կը սպասէր Ալի Փաշայի

բանակին հասնելուն. անոր ուշանալը մեծ մտահոգութեան ենթարկած էր զայն: Կէսօրին հրամայեց շարունակել պատերազմը: Քարթուշ-Քորը կը նեղէր զիրենք, փորձեցին գրաւել զայն. բայց մերինները կոտորեցին զանոնք եւ ետ մղեցին: Այս անյաջողութենէն ետք՝ վերստին ուղղեցին թնդանօթները Զէյթունի վրայ եւ մինչեւ իրիկուն 210 ռումբեր արձակեցին, որոնք սակայն ոչ մէկ վնաս հասուցին: Մեր կողմէն՝ այդ օր սպաննուեցաւ Ղազաեան Մինաս անուն 24 տարեկան երիտասարդ մը, Ենիտունեաեան թաղէն. օրինակելի կտրիճ մը եւ կարգապահ զինուոր մը:

***

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ – ԱՅԾԵՐՈՒ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Դեկտեմբեր 6, Չորեքշաբթի օրն էր: Առաւօտեան դէմ տեղի ունեցաւ շատ յանդուգն հրացանաձգութիւն: Անթափանց մառախուղ մը մերթ ընդ մերթ կ'իջնէր դէպի ձորը, ծածկելու ամենամօտ առարկաներն ու վրէժխնդիր բանակները, վերջ դնելով վրէժխնդրութեան ու մարդասպանութեան: Բայց մառախուղը հազիւ թէ կը բարձրանար շղարշել ձիւնապատ լեռներու կատարները, անոր կը յաջորդէին վերստին, հրացաններու ծուխերէն գոյացած ամպեր:

Ժամը 8ին բոցն ու ծուխ բարձրացաւ Ալապ-Կալ գիւղին վրայ: Հայ պահակները լուր բերին, որ Ֆռնուզը ջարդող դէյպէկներու բանակն էր որ Քէլ Հասան Փաշայի որդի Գարա Պափոր Ալի Փաշայի հրամանատարութեամբ, կը վառէր հայկական գիւղը եւ կը յառաջանար դէպի Զէյթուն, արեւմտեան կողմէն, Կանկառո լերան կողերուն վրայէն: Գուշակեցի թէ այս օրը մեր մահու եւ կենաց օրն էր եւ պիտի վճռուէր մեր ճակատագիրը:

Կանկառոի կողմը ոչ մէկ ոյժ ունէինք, բացի փոքրիկ պահակախումբերէ. լեռը բաց էր մինչեւ այդ օր ազատ հաղորդակցութեան համար մինչեւ Ֆռնուզ: Մեր ամբողջ ոյժը, 6000 ռազմիկներ շարուած էին կիսալուսնի աղեղին պէս 85.000 հոգինոց բանակի մը դէմ: Կանկառոի վրայ կ'արածէին մեր աւարած արջառները, թիւով 250.000:

Առանց չուարելու, պատերազմական խորհուրդ գումարեցինք իսկոյն Սբ. Աստուածածնայ Վանքին մէջ եւ մեր զանազան դիրքերէն 800 ընտիր ռազմիկներ զատեցինք: Ամենէն տագնապալին ռազ-

մամթերքի անընդհատ սպառումն էր եւ ի մասնաւորի իմ վիճակս շատ գէշ էր։ Լաւագոյն եւ անձնուէր հրամանատարներս անգամ բորբոքեցան եւ վայրկեան մը կարծեցի թէ պիտի ոչնչացնէին զիս։ Մըլեհ որ ներկայ էր եւ կը տեսնէր նեղ կացութիւնս, եկաւ եւ ըսաւ որ անմիջական խնդիրք ունէր ինծմէ։ Դուրս ելայ ժողովէն եւ յայտնեց որ 20 սնտուկ (20·000) փամփուշտ թաղած էր։ Գրկեցի զինքը եւ խոշոր պեխերէն համբուրեցի։ Շատ վեր էր Ապահէն եւ Հրաչեայէն, որ այլեւս այս կռիւներուն ներկայ իսկ չէր։ Ինքը կռուելու պէտք չունէր. այսօրուան իր տնտեսագիտութիւնը կ'անմահացնէ զինք։ Անմիջապէս բերել տուի սնտուկները. մարախի պէս յափշտակեցին եւ երիտասարդ իշխանազուններս վազեցին դէպի Կարկալար, անցան կամուրջը եւ գացին դարանի նստիլ իրենց 800 ռազմիկներով՝ Կարկալարի գերեզմաննոցին վերեւը, այգիները ճեղքող քարքարոտ ձորակի պատերուն ետեւ։ Վանքը իր հեռաւորութեամբ կ'իշխէր անոնց վրայ. ամէն շարժում յստակօրէն կը տեսնէի։ Այս քաջարի խումբը պիտի չրաւէր յաղթանակը վճռելու։ Նախախնամութիւնը ներշնչեց ինծ թէ՛ գաղափարը եւ թէ՛ կիրարկման միջոցը ընձեռեց։ Մշուշը պատած էր գօտիի մը պէս Կանկռոտ լերան մէջքը։ Բանակը կը յառաջանար անոր տակէն։ Բայց վերեւի բարձունքները, Սօլաղ-Տէրէյի գոգաւոր խորշերուն վրայ 50ի չափ զինուած Հաճի–Տէրէցի հայ հովիւներ կ'արածէին 10·000 սեւ այծեր։ Իսկոյն փութացուցինք անոնց քով հարիւր ռազմիկներ՝ Արեգնցի, Տափուցի եւ Շիվիլկիցիներ եւ հրահանգ տուի Մշուշի մէջէն այծերու նախիրով յառաջանալ եւ կրակել Ալի Փաշայի բանակի կռնակէն։

Առաւօտեան ժամը 10ին սոսկալի բոպէները մօտեցան։ Ալի Փաշայի զօրքերը, ուղիղ ճամբով, ստորին այգիներու մէջէն, յառաջացան Չէյթունի վրայ։ Անոնք Ֆռնուզէն փախչող ծերերուն ետեւէն պոռացած էին. «Մի՛ փախչիք Չէյթուն, անոր աւերակներուն վրայ գարի պիտի ցանենք»։ Սակայն նոյն գէյպէկները երբ հասան այն ձորակը, ուր մեր գունդը դարանի նստած էր, անակնկալի մը հանդիպեցան, երբ կը յուսային առանց հարուածի Չէյթուն մտնել։

Մերինները հազիւ թէ տասը մեթր հեռաւորութեամբ՝ ահագնագոչ դղրդիւններով՝ ճայթեցուցին հրացանները բացօթեայ թըշնամիներուն վրայ։ Հարիւրաւոր զինուորներ սպաննուեցան եւ մնացածները պառկեցան փորի վրայ։ Մեր խմբապետներէն Կարապետ Տէր Յակոբեան քարով երկու հատ սպաննած էր, այնչափ մօտ եկած էին։ Նախախնամութիւնը օգնեց, մառախուղն սկսաւ իջնել դէպի ձորը եւ անոր հետ յառաջացան ինքնավստահութեամբ, կիսաթափանց մշուշի մէջէն, մեր 10150 սեւազգեստ զօրքերը, որոնց տասը հազարը չորքոտանի այծեր էին եւ 150ը միայն երկոտանի ռազմիկներ։ Անոնք սկսան գնդակահարել թշնամին ետեւի կողմէն։

Թուրքերը սկիզբէն կարծած էին թէ իրենց յետամնաց վաշտերն էին անոնք, որ սխալմամբ կը նետեն իրենց վրայ եւ բաւականացան փչել փողերը, զիրենք ծանօթացնելու համար:

Երբ լսուեցան հրացանի զարկերը, Զէյթունէն, Վանքէն, զօրանոցէն ու ամէն կողմէ սկսան իրենց սովորական աղաղակները, «Ալլա՜հ, Ալլա՜հն» ու «փախան հա, փախան»: Բոլոր եկեղեցիներու եւ Վանքի զանգակներն ու կոչնակները սկսան հնչել. ծեր, քահանայ, կին, մանչ ու աղջիկ, լեցուեցան եկեղեցիներն ու սկսան աղօթել եւ միաբերան կ'աղաղակէին. «Աստուա՜ծ, չենք ուզեր, չենք ուզեր Մուհամմէտը. բռնի՞ պիտի տաս մեզ Թուրքին»:

Բէմղի Փաշան միշտ կ'ըսէ եղեր. «Պատերազմի ընթացքին Զէյթունցիներու երկու գործողութենէն վախցայ. մէյ մը իրենց կոչնակներու ձայներէն, մէյ մըն ալ իրենց աղաղակներէն, մանաւանդ «Ալլահ, Ալլահներէն» եւ մկրտած էր Զէյթունցիները իրենց խորագիտութեան համար՝ «Աստուածն ալ խաբող Զէյթունցիներ» անունով: Թուրքեր նոյն պատճառով կը կանչեն զանոնք «Ապալը Փրէնկ» (ապա հագնող Փրանսացիներ):

Զէյթունցիներ ի սկզբան թէպէտ շուարեցան քիչ մը, բայց կարծելով թէ՝ հայերը շուտով կը նահանջեն, երկարեցին իրենց զինուորական շղթան այգիներուն մէջ, կէս ժամ լայնութեան վրայ վեր բարձրանալով ուղղաձիգ եւ հորիզոնական գծով մը մերիններուն ճակտին դէմ եւ շարունակեցին վճռական յարձակումը աւելի զգուշաւոր եղանակով: Նոյն պահուն մեծ բանակի թնդանօթներն ալ սկսան գոռալ Զէյթունի ու զօրանոցին վրայ: Հայերը այնքան մօտ էին Թուրքերուն, որ նոյնիսկ քարեր կը նետէին եւ հայհոյանքներով կը հրամայէին իրարու անձնատուր ըլլալ: Դիակ դիակի վրայ ինկան Զմիւռնիացի զէյպէկները: Կէս ժամուան մէջ հրացաններու ծուխերը ձեւացուցին երկու ամպեայ զօտիներ զուգահեռական, որ բարձրանալով միախառնուեցան եւ ծածկեցին ահռելի տեսարանները:

Այն սոսկալի եւ անհանգստացնող րոպէներն էին, որոնք մահէն աւելի դառն են մարդուն: Զէինք գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ըլլար կէս ժամ ետք: Կար Օհաննէս Վարդապետ, Մարաշցի ալեզարդ հացագործ Ներսէս եւ ուրիշ քանի մը ծերուններ աղօթնոց կը քաշէին եւ շարունակ կը կրկնէին կատարեալ վստահութեամբ վախճանին վրայ. «Մի՛ վախէք, Գեղը չանուիր, Գեղը վախրֆ է. մեր զէնքն ու մեր Աստուածը»:

Մեր 150 հոգի ռազմիկները, տարածուած այծերու երամակին մէջ, առանց ընդդիմութիւն գտնելու, կը կրակէին թշնամիները ետեւէն: Բանակի առջեւի փողերը դէպի առաջ կը փչէին, իսկ ետեւինները դէպի ետ: Վերջապէս Ալի Փաշայի զօրքերը հասկցան թէ՝ ետեւէն կրակողները իրենց վաշտերը չէին: Եւ որովհետեւ համազգեստի չափազանցութիւնը, Թուրքերուն մէջ տարածած էր նա-

խապաշարումը անգլիական բանակի մը գոյութեան մասին Չէյթունի մէջ, գէյպէկները կը սկսին կասկածիլ թէ անգլիական սեւազգեստ բանակը պաշարած է զիրենք: Այս սարսափով սկսան կարգերը խառնել ու նահանջել: Նահանջը սկսաւ բանակի վերեւի կողմէն եւ ուղղաձիգ ամպը չեշտակի գծով ընկրկեցաւ: Խրախոյսն ու ոգեւորութիւնը սաստկացաւ հայերուս մէջ: Մերինները քարէ-քար առաջ կը վազեն՝ հրացան կամ փամփուշտ խլելու ինկած թշնամիներէն. սպաներ կ'աշխատէին իսկոյն վերցնել ինկածները եւ կը քաշկռտէին դէպի գետափի այգիներուն մէջ, որպէսզի միւս զօրքերը չվախնային: Բանակը կը նահանջէր լեռնէն դէպի ձոր:

Կէսօրուան ժամը 12ին, Ալի Փաշա օգնութեան փողը հնչեցնել տուաւ. մեծ բանակէն քանի մը հազար զօրքեր ուղղուեցան դէպի ձոր, որպէսզի գետն անցնին ու պաշարեն յառաջացող հայերը ետեւի կողմէն: Զօրանոցէն ու Ճապող-Ջուրէն, մերինները կարկուտի պէս գնդակ «փսխեցին»: Կատաղի պատերազմ մըն ալ այդտեղ սկսաւ որ տեւեց մինչեւ ժամը 2, կէսօրէն ետք: Ի զուր փորձեցին զօրքերը եւ մեծ կորուստ տալէ յետոյ չյաջողեցան անցնիլ ջուրը: Ալի Փաշայի փախչող զօրքերու վարի մասը, թնդանօթը թողուց գետակին մօտ, զարիվարին ներքեւ:

Ժամը 2ին, Բէմպի Փաշա կարծելով թէ իր դէմ կռուողներ չմնացին եւ ամենքը գացին Ալի Փաշայի դէմ, յարձակումներն սկսաւ: Վիթխարի բանակը ետ մղուեցաւ ամէն կողմերէ: Մինակ զօրանոցի վրայ յարձակողները 15·000 հոգի կային, մինչդեռ զօրանոցին մէջ 150 հոգի հազիւ մնացած էին Մէրկէնեան Հաճիի եւ Ապահի հրամանատարութեան ներքեւ: Չէրքէզ սպաները սուրերը քաշած, ինկած էին զօրքերուն առջեւ եւ խլուրդի նման ժայռերուն ետեւէն առաջ կը վազէին. վերջապահ վաշտերը միշտ կը կրակէին նահանջողներուն վրայ. ստիպուած ամէնքն ալ առաջ կու գային մեռնելու: Զօրանոցի ծակերէն գնդակները կը մաղուէին: Զէյթունցիներ այս տեսարանը կը համեմատէին ճիշդ պատկերի մը «պլղուր կը քռայ»*: Հինգ ամսուան պատերազմներու մէջ ամենամեծն ու ամենանշանաւորն էր. երբեք չէի լսած ձայներու այսքան չեզոքացում կամ ականջի խլացում:*

Ժամը 4ին մեր այծ գինուորները, թէեւ միշտ հեռուն մնացին, իրենց ահռելի բազմութեամբ յաղթանակը տարին*: Ալի Փաշայի զօրքերը բոլորովին շփոթեցան ետեւի հարուածողներէն եւ սկսան այլեւս փախչիլ: Ի զուր իրենց քաջասիրտ հրամանատարը կը ջանար խրախուսել զանոնք: Մերինները այլեւս համարձակ հալածեցին զանոնք մինչեւ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ: Ժամը 6ին գրաւեցին Զաթալ-Քարը, Աւազ-Կալէն քառորդ ժամ դէպի հիւսիս: Մինչեւ գիշերուան ժամը 8ը, պատերազմը շարունակեցին այստեղ մեր Արեգընցի ռազմիկները Խաչեր Քէհեայի որդի անվեհեր Ասատուրի ա-*

ռաջնորդութեամբ, ամբողջ վաշտ մը զօրքերու դէմ, որոնք ապաստանած էին ժայռերուն մէջ, հայերու յարձակումները դանդաղեցնելու համար: Ալի Փաշայի բանակը կը ցրուէր այդ օր, եթէ վերջապահ գունդեր չհասնէին ու չհաւաքէին զանոնք Աւագ-Կալի մէջ ու Ջուրի ափերուն վրայ:

Զօրանոցի չուրջն ալ ետ մղուեցան երեք կատաղի յարձակումներ եւ Րէմզի Փաշան, ժամը 6ին պատերազմը դադրեցուց մեր կողմին վրայ, օգնութեան փութալով Ալի Փաշայի ցրուած բանակին Անէ-Ջորի կողմէն:

Իրիկնադէմին, Ճապաղ-Ջուրի դիմացը ու Ջրի ափերուն վրայ սեւ այծերու նման փռուած էին թուրք դիակները: Թուրքերու վկայութեան համեմատ միայն Կարկալարի կողմը ինկած էին 2000, իսկ զօրանոցի կողմը 1500 զինուորներ, վիրաւորներէն զատ:

Եւ ո՞վ կարող էր այդ պահուն զսպել իր ուրախութիւնը եւ չմրմնջել Պէշիկթաշլեանի հետ.

Թրքաց մայրեր թող լան ու դուն՝
Ուրախ լուրեր տար ի Ձէյթուն:

***

Գիշեր էր: Առանց կրակի էին թրքական բանակները ցուրտին ու ձիւնին մէջ այդ գիշեր, կը լսուէին միայն բրիչներու եւ բահերու թխթխացող ձայները:

Դիակները կը թաղէին...:

***

Իսկ մենք Վանքին մէջ, գոհաբանական «Եկեսցէք» աղօթքէն ետք, հաւաքուած էինք սպայակոյտի ժողովին: Հոն Նազարէթ Իշխանի եւ իմ աչքերուս առջեւ, կապեց իր ոտքին վէրքերը Ֆանուզցի երիտասարդ աշուղ Յակոբ: Առաւ ջութակն ի ձեռին եւ սկսաւ առաջին անգամ ըլլալով երգել իր «աւաշը» որ ծանօթացուեցաւ «Մեծ Պատերազմին Աւաշը» անունով: Թէպէտ շատեր աղաւաղած են զայն, բայց մինչեւ այդ օր երգուած քանի մը տուները հետեւեալներն են.

1· Տինլէյին աղալար, տէսթան սէյլէյիմ,
Պաշըմա կէլէնի իլան էյլէյիմ·
Ղըրըլան չէրքէզին հայֆըն ալայըմ·
Օսմանըն գահրիմանը, զօր Ֆէրիգ Փաշամ:

2· Զէյթունուն իւսթիւնէ զօրլայըպ կէլմէ,
Բահար օլ եէրինտէ, մութա կէպէրմէ,
Եազլաշտըմ Զէյթունա շագ օլուպ կիւլմէ
Ղըրըմ Տէրէսինէ ինմէտէն տախի։

3· Սանա տէրիմ սանա, հէյ Ֆէրիզ Փաշա,
Եօլիւմին եազլաշտը ազ պիր կիւն եաշա,
Կէլէմէն պէրիյէ, թրնաղըն թաշա,
Ալաման Զէյթունու հէ՛յ ախմախ Փաշա։

4· Զէյթունուն տէօյիւշի ունուտմա օլուր,
Ղըրըլըր ասքէրին եէրինտէ դալըր·
Սէն Սուլթան Համիտի իմտատա չաղըր·
Խէլասըմըզա խըտըր սէրեան եէթիշիր։

Թարգմանութիւն

1· Լսեցէք Աղաներ, առաջ ձեզ պատմեմ,
Գլխուս եկածները ձեզ ծանուցանեմ·
Զարդուած չէրքէզներուն վրէժը լուծեմ·
Օսմանեան դիւցազն, հզօր Ֆէրիզ Փաշաս։

2· Զէյթունի մեր վրան, խուժելով մի գար,
Հանգիստ նստէ տեղըդ, ձրի մի՛ սատկիր·
Մօտեցայ Զէյթունին, խնդով մի՛ ցնծար,
Կոտրածի Ձորը տակաւին չիջար։

3· Քեզի կ'ըսեմ, քեզի, ո՛վ Ֆէրիզ Փաշա,
Քու մահդ մերձեցաւ, քիչ օրեր ապրէ·
Ասդին պիտի չգաս, եղունգդ քարին,
Պիտ՛ չառնես Զէյթունը, ով տխմար Փաշա։

4· Զէյթունի կռիւը, իր ծայրը կ'ըլլայ,
Կը ջարդէ բանակըդ, գետին կը մնայ·
Դուն Սուլթան Համիտը կանչէ օգնութեան,
Սբ· Սարգիս կը հասնի շուտ մեր փրկութեան։

***

Անբացատրելի ուրախութեամբ մը համակուած էր Զէյթունցի ժողովուրդը· հազարաւոր թշնամի դիակներու դիմաց, ինկած էին միայն երեք կտրիճ երիտասարդներ, Նօհուտենց Ակոբը զօրանո–

ցին մէջ, Աստուրենց Մանուկը եւ Սինկիրենց Մանուկը Ալի Փաշային դէմ. նոյնպէս վիրաւորուած էին հոն ութը գիւղացի հայեր եւ սպաննուած էին քանի մը հարիւր այծեր, որոնք անգիտակցաբար հերոսական դեր կատարելէ ետք, Թուրքերու համար հողեճաշ եղան:

Միակ խնդիրը որ կը տխրեցնէր մեզ, ռազմամթերքին վերջնականապէս սպառիլն էր: Կայծքար հրացաններու համար, ամէն գիշեր, վարպետներ կը ծեծէին վառօդ, բայց անոնք բաւական չէին լեցնելու նաեւ մարթինի դատարկ փամփուշտները: Զէյթունցիներ սակայն «չկայ» բառը չէին գիտեր. պէտք էր ստեղծել: Յետագային Ալի Փաշան ինծի ըսաւ որ «Պարոն Աղասի, չգիտցար, եթէ տասը վայրկեան եւս հալածէիր բանակս, մինչեւ Մարաշ փախած էինք»: Անոր պատասխանը չէի կրնար տալ այն ատեն, բայց հիմա 43 տարի ետք կ'ըսեմ թէ՝ ինքն ալ չգիտցաւ, եթէ ետ դառնար, առանց ընդդիմութեան շիտակ Զէյթուն կը մտնէր, վասնզի մեր ռազմիկները հազիւ թէ մէկ կամ երկու փամփուշտ ունէին լեցուն: Ահա՛ այս կարիքն էր որ պէտք է գոհացուէր յաջորդ օրուան կռիւներուն համար:

Բարեբախտաբար թշնամիին թնդանօթները փոխանակ պատուհաս մը ըլլալու մեզի՝ նախախնամութիւն մը եղան: Զէյթունի վրայ արձակուած ռումբերուն մեծագոյն մասը չպայթեցաւ, հողին թացութեան պատճառով: Պատերուն դպածներն ալ նոյնպէս չպայթեցան, որովհետեւ տուներու պատերը շինուած էին թրծուն աղիւսներէ, որոնք կակուղցած էին անձրեւներէն: Ռումբերը կը ծակէին զանոնք ու ներս կը մտնէին: Կիներն ու երեխաները, ինչպէս յիշեցի, կը խլէին զանոնք ու կը պահէին: Պատերազմի միջոցին, երբ Զէյթունցի երիտասարդներ քանի մը անգամ գացած էին Բէմզլի Փաշային քով, մերժողական պատասխան տանելու անոր հաշտութեան առաջարկներուն, հրամանատար Փաշան զայրացած՝ հարցուցած էր անոնց. «Ի՞նչ, ձեր կիներն ու մանչերը իմ թնդանօթներս կը ծաղրեն»: – «Ոչ, ռումբերը կը հաւաքեն, նորէն ձեզ դարձնելու համար», պատասխանած էին անոնք:

Մինչեւ վեցերորդ օրը հաւաքուած էին 500 ռումբեր եւ ամէն օր ալ կը հաւաքուէին անկէ 100–150 հատ: Զէյթունի մէջ ինկած 3903 ռումբերէն հազիւ թէ 900ը պայթեցան. մնացածները մնացին մեզ: Կարգադրեցինք ամէն տեղ մասնաւոր խումբեր, անդէն մարդերէ, կիներէ ու մանուկներէ բաղկացած: Զգուշութեամբ դուրս կը քաշէին ռումբերու խանձերը (ֆսքսիւլ) եւ ամէն ռումբէ կը հանէին մօտ 200 կրամ վառօդ. յետոյ կը հալեցնէին ռումբը եւ կեղեւէն թափած արճիճներէն կը շինէին 45 գնդակներ: Կապարներն անհամեմատ շատ էին, որովհետեւ բացի ռումբերէն կը հաւաքէին զանոնք վառելափայտերէն. մանաւանդ փոքրիկ երեխաները, պատերազմի ամենատաք միջոցներուն կը վազվռտէին անվախ աստին ու անդին, կը

դըղուէին իրենց եղունգներով պատերն ու հողերը եւ դուրս կը բերէին Թշնամիի արձակած գնդակները: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը, մինչեւ իրիկուն, պատրաստած կ'ըլլար հօրը կամ եղբօրը համար երկու քիլոյի չափ արճիճներ: Մանուկ խումբեր ամէն օր կը լեցնէին դատարկուած փամփուշտները այդ վառօդներով ու գնդակներով. այնպէս որ ինչ որ օրուան մէջ կը ստանային թշնամիներէն, յաջորդ օրը ետ կը դարձնէինք իրենց: Քանի մը օր ետք, Զէյթունի խանութպաններուն քով, խանձերն ալ սպառեցան. ստիպուեցանք անոնց տեղ դնել աւստրիական եւ իտալական լուցկիներու նախշուն ու կարծր գլուխները փամփուշտներուն ետեւ եւ ամրացնել զանոնք մեղրամոմով եւ կամ հացի միջուկով եւ այսպէս պատերազմեցանք քառասուն օր:

***

Կէս գիշեր էր. Արեւնցիք չդիմանալով Չաքալ–Բաբի *սաստիկ ցուրտին ու քաղցին, ետ քաշուեցան* Սօլաք–Տէտէի *խորշերը եւ* Հաճոնց–Բարտիններուն *քով. ուր հայկական գունդերը՝ շարուած կրակներու շուրջ, կը կոնծէին օղիները: Նոյն գիշեր, Րէմզի Փաշա, չորս հինգ հազար զօրքեր ուղարկած էր Կարկալարի կողմը, Անէ–Զօրի եղերքէն, որպէսզի նորէն ոգեւորէին Ալի Փաշայի ջախջախուած զէյպէկները, յաջորդ օր յարձակումը կարենալ շարունակելու համար:*

Նոյն գիշեր, աշուղ Ակոբէն յուզուած, ես ալ գրեցի Զէյթունի քայլերգ մը, զոր թէեւ տպած եմ «Զէյթունի Հերոսները» գրքոյկիս մէջ, կ'ուզեմ գրել նաեւ հոս.

Կեցցէ՛ մեր Զէյթուն, կեցցեն իր քաջեր,
Թուրքը հաւու պէս մեզնէ կը փախչէր:
Պէրիտի լեռնէն առած ենք սնունդ,
Ջիւնին մէջ մեզի տուած են ծնունդ.
Բազուկ ու կուրծքեր ունինք երկաթի,
Արիւն կը խմենք փոխարէն կաթի:
Քսան հազար թուրք մէկ օր քաղեցինք (*)
Ու Ջահանն այսօր նորէն ներկեցինք:
Զառնուիր Զէյթուն, Հայուն է Վախըվ,
Թուրքը մեր առաջ եղած է վախով:
Կեցցէ՛ մեր Զէյթուն, կեցցեն մեր քաջեր,
Թուրքը հաւու պէս մեզնէ կը փախչէր:

***

* Ազիզ Փաշայի ճակատամարտին:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ․

ԵՐԿՈՒ ՕՐՈՒԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐ – ՉԷՐՔԷԶՆԵՐՈՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Դեկտեմբեր 7, Հինգշաբթի առաւօտ․ ժամը ութին օսմանեան բանակները սկսան կատաղի յարձակումները, նախորդ օրուան սաստկութեամբ։ Մեր կողմի հինգ դիրքերէն ալ միշտ ետ մղուեցան Թուրքերը, մեծ կորուստներով։

Ալի Փաշայի զօրքերը, մարդ չգտնելով իրենց դէմ, անցան Զաթալ–Քարը եւ յառաջացան երեք ուղղութեամբ․ մէկ մասը՝ ստորին այգիներուն մէջէն, մէկ մասը լերան միջավայրէն եւ միւսն ալ բարձրէն, դէպի Հաճոնց Բարտինները։ Մեր գունդերը աղեղաձեւ շարուեցան անոնց դէմ եւ մեծ ջարդերով ետ մղեցին։ Պատերազմը դադրեցաւ կէսօրին։

Ժամը 2ին, Թուրքերը նորէն սկսան յարձակումները․ որքան ալ կատաղի եղան անոնք, դարձեալ միշտ ետ մղուեցան։ Ժամը 5ին, Կոկիսոնի համբաւաւոր ցեղապետ չէրքէզ Մէհմէտ Պէյ՝ վճռական յարձակում մը գործեց իր 5000 չէրքէզ ձիաւորներով, Բարտիներուն շուրջ Նաստող հայկական գունդին վրայ, վասնզի անոնք նեղը դրած էին Ալի Փաշան, որ առանց անոր գերի պիտի իյնար մեր ձեռքը։ Իր միտքն էր ազատել հրամանատարը, ճեղքել հայկական գունդը եւ շրջապատել մեր ռազմիկները կռնակէն։ Բայց իր դէմ ունէր Զէյթունի ընտիր իշխանազունները եւ Արեգնայ առիւծները։ Անոնց կը հրամայէին, Պապ Աղա Մէրկէնեան, Պօղոս Աղա Յովակիմեան, Խաչեր Քէհեայի որդի Աստուր, Զօլաքեան Փանոս, Անդրէասեան Աստուր Աղա եւ Կարապետ Տէր Յակոբեան։

Մերինները՝ 10ի դէմ 1՝ քաջութեամբ դիմադրեցին եւ մեծ կորուստ պատճառեցին յարձակողներուն։ Գնդակները պարապ չգացին․ եթէ մարդը չէր տապալողը, գոնէ ձին էր որ կ'իյնար քարքարոտ պատերուն քով, վիրաւորելով նաեւ իր տէրը։ Այդ տեղ մերիններուն թիւը խիստ նուազ էր, յարձակողներու բազմութեան առջեւ։ Զօլաքեան Փանոս իր խումբով օգնութեան հասաւ անոնց։ Ճակատամարտը եղաւ յամառ եւ արիւնահեղ, մինչեւ որ Պապ Աղա Մէրկէնեան իր ձեռքերովն իսկ սպաննեց իր բարեկամ չէրքէզ Մէհմէտ Պէյը, փոքրիկ բանակռիւէ մը ետք։

— Մէհմէտ Պէյ, վատութիւն չուզէր․ բարեկամութեան դաշինքը ձեռքովդ ստորագրած ես․ երդումդ մի դրժեր․ բարեկամս ես, կը մեղքնամ քեզ․ յառաջ մի՛ գար, կը զարնեմ, ըսած էր հայ դիւցազնը։

— Ասիկա կրօնքի պատերազմ է, պատասխանած էր չէրքէզ Պէյը եւ խիզախած։

Մէրկէնեան Պապ Աղա, խաչակնքած է դէմքը եւ «քարելաքը փախած» է գոչելով «Եա՛ Սըփրկիչ»։ Մեհմէտ Պէյ ձիաթաւալ ինկած էր։ Մերինները ոգեւորուած «փախած» էին մահը չերքէզ ձիաւորներուն մէջ, որոնք սկսան մխախումբ փախչիլ, հակառակ Ալի Փաշայի պաղատանքներուն եւ մեկնեցան ուղիղ Կոկիսոն ա՛լ չդառնալու պայմանով։ Պատերազմը վերջացաւ ժամը 6ին։

Այդ օր, մեր կորուստն ալ բաւական ծանր եղաւ. ունէինք երեք վիրաւորեալներ, որոնցմէ մին էր հրամանատար Զօլաքեան Փանոս, աջ կողէն թեթեւ կերպով զարնուած, բայց շարունակեց պատերազմիլ ամէն օր, մինչեւ որ վերջնականապէս առողջացաւ։ Ունէինք չորս մեռած, այնպիսի կորիւններ, որոնց մէջ, եթէ հաւատայի հոգեփոխութեան՝ պիտի կարծէի թէ առիւծներու հոգիները փոխադրուած էին։

Անոնցմէ մին էր Մէրկէնեան Պապ, բարձրահասակ, յաղթանդամ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր 32 տարեկան, զաւակն էր զէյթունցի մէկ հին գերդաստանին, որ եթէ իշխանական չէ եղած՝ բայց միշտ բարեկեցիկ եւ ազդեցիկ։ Տաճիկ կառավարութեան Զօրանոցին համար, մսեղէնի հայթայթիչն էր եւ ծանօթ՝ շատ մը թուրք սպաներուն։ Անոնք անգամ ցաւած էին երբ իր զարնուիլը լսած էին։ Իր փոքրիկ եղբայրը Մարաշի կոտորածին կողոպտած, չարչարած ու բանտարկած էին. այս լուրը շատ գայրացուցած էր զինքը։ Քիչ կը խօսէր ու շատ կը գործէր. չէր սիրեր ցուցամոլութիւնն ու մնապարծութիւնը։

Երկրորդ մեռնողն էր Զգօնեան Խաչեր, Կարկալար թաղէն, հասարակ ընտանիքի մը զաւակը, հազիւ 40 տարեկան, բարձրահասակ եւ ջղուտ։ Զարնուելէն մէկ օր առաջ Վանք եկաւ հաղորդել իր մեծերուն կարգադրութիւնները. ճշմարիտ հերոսի մը ոգեւորութեամբ կը պատմէր անիկա եւ կը խրախուսէր ժողովուրդը. երբեք չէր գուշակեր տխուր եւ աղէտաբեր օրեր. խօսածները միշտ յաղթանակի համար էին։ Տուն դառնալէն յետոյ քիչ մը տխրած էր, որովհետեւ սիրած կինը փամփուշտներ լեցուցած պահուն՝ զարնուած էր ուսէն, թշնամիին գիշեր ատեն արձակած, կորած մէկ գնդակէն, որ պատուհանէն մտած եւ սրտին խրած էր։ Առաւօտուն, Խաչեր, խաչակնքած էր երեսը ու յայտնած էր թէ ալ պիտի չվերադառնար եւ գացած էր մարտկոցը։ Եւ իրաւ ալ չվերադարձաւ. մեռած տեղն իսկ թաղեցին զայն նոյն գիշեր, այգիներուն մէջ։

Երրորդն էր Պօղոս Աղա Տէր Յովակիմեան, 45 տարեկան հեզահամբոյր անձնաւորութիւն մը եւ զաւակը Աւագ–Կալ գիւղի քահանային։ Այն ազնիւ գիւղապետներէն էր, որոնց համար ամենամեծ առաքինութիւնն է խեղճ ժողովուրդը պաշտպանել ամէն տեսակ հարստահարութիւններու դէմ։

***

Դեկտեմբեր 8, Ուրբաթ առաւօտ. անյաջողութիւնները մոլեգնած էին Ռէմզի Փաշան: Այդ օր որոշած էր վերջնական ու վճռական յարձակումներ գործել եւ վերջացնել Զէյթունի գործը: Ի զուր չէրքէզ հայրենակիցները պնդած էին թէ. «Պիծակին ծակը փայտ կը խօթենք»: Եւ իրապէս ուժգին դիմադրութեամբ, այդ օր վերջակէտը դրինք անոր մոլեգնութեան:

Յարձակումներն սկսան առաւօտեան ժամը 10ին: Թուրքեր իրենց բոլոր ուժերը օգնութեան կանչեցին. ամէն հնարք գործածեցին եւ սակայն ամէն անգամ ետ մղուեցան, ամենուրեք մեծ կորուստներով:

Չէրքէզները գուշակելով հանդերձ իրենց պարտութիւնը, դարձեալ մեծ ճիգեր թափեցին. ամենէն քաջ տարրն ալ անոնք կը կազմէին. բայց ամենէն շատ զարնուողներն ալ իրենք եղան: Արդէն առածի կարգ անցած են չէրքէզներուն մէջ հետեւեալ խօսքերը. «Չէրքէզը յարձակող, Զէյթունցին զարնող» (*):

Հակառակ այն պայմանագրութեան՝ զոր չէրքէզները կնքած էին 30 տարի առաջ զէյթունցիներուն հետ, իրար դէմ չպատերազմելու համար, անոնք այս անգամ դարձեալ միացած էին օսմանեան զօրքերուն, թէ ինչո՞ւ, ահա՛ գլխաւոր պատճառը.

Սուլթան Համիտ, բանակի ընդհ. հրամանատարէն սկսեալ մինչեւ յիսնապետներուն մեծագոյն մասը, չէրքէզ սպաներէ կարգած էր: Անոնց գրեթէ ամէնքն ալ, ինչպէս նաեւ Ռէմզի Փաշան, աքսորեալ զինուորականներ էին: Անոնց միջոցով՝ Սուլթանը ցանկացած էր, Զէյթունի վրայ քշել Կոկիսոնի եւ Ուզուն Եայլայի չէրքէզ բնակչութիւնը: Ահա՛ այդ պատճառով Զէյթունի շրջակայի չէրքէզները դրժեցին իրենց դաշնագրութիւնը եւ եկան միանալու Ալի Փաշայի բանակին: Բոլոր այս հրամանատարները, վեց տարի առաջ Պոլիս եղած էին եւ Սուլթանի պալատին մէջ զինուորական բարձր պաշտօններով դարձած էին Կայսրութեան տէրերը: Անոնք ցանկացած էին, 1890 թուականին, Կովկասէն եկած բազմաթիւ չէրքէզ գաղթականները բնակեցնել Ուզուն Եայլայի կողմերը: Արդէն այդ գաղթավայրը չէրքէզական գաւառ մը դարձած էր 1865 թուականէն ի վեր: Անոնց դիտաւորութիւնը եղած էր կեդրոնացնել այնտեղ բոլոր չէրքէզները եւ յարմար օր մը ապստամբիլ ու չէրքէզական իշխանութիւն մը հիմնել: Բայց մատնուած էին նախանձոտ ալպանացիներու կողմէ եւ ամէնքն ալ աքսորուած էին Դամասկոսի եւ Հալէպի գաւառները, նոյն պաշտօններով: Ըլտըզի Պալատը, այդ օրէն ի վեր բաց էր միայն չէրքէզուհիներուն համար: Սուլթան Համիտ խոստացած էր այս անգամ բանալ իր դռները դարձեալ անոնց առջեւ, եթէ յաջողէին Զէյթունը բնաջինջ ընել: Ահա՛ թէ ինչու չէր-

* «Չէրքէզ վարըր, Զէյթունլու վուրուր»:

քէշներն ալ կրկին ստանձնած էին մեծ ու սուղ զոհողութիւն մը: Երկու ազատասէր տարրեր իրարու ջարդել կու տար խորամանկ Սուլթանը:

Պատերազմը տեւեց ութ ժամ, սոսկալի ու միօրինակ կերպով. Թուրքերը միշտ ետ մղուեցան անհամար կորուստներով եւ վերջ տուին մոլեգնութեան, իրիկուան ժամը 6ին: Այդ օր վեց մեռած ունէինք եւ չորս վիրաւոր: Թնդանօթի ռումբ մը ինկաւ զօրանոցին մէջ, հիւսիսային նրբանցքը եւ պայթեցաւ ռազմիկներու ընտրեալ խումբի մը մէջտեղ, որ ութ հոգիէ բաղկացած էր: Անոնցմէ չորսը վայրկեանական մեռան եւ երկու հատ ալ վիրաւոր՝ մեռան երկու օր ետք: Երկու հայ գիւղացի ռազմիկներ ալ զարնուեցան Ալի Փաշայի ճակատը:

Պաշտօնապէս հաստատուած էր որ այս երեք օրուան յարձակումներու ընթացքին Թուրքերը կորսնցուցած էին 7500 զինուոր ու սպայ, 2500 ալ՝ առաջին օրերուն մէջ: Ասոնց մէջ հաշուած չէն անկանոն զօրքերու կորուստը: Զմիւռնիացի ոստիկանապետ մը որ մեզ ընկերացաւ մինչեւ Մերսին, ինծի հաղորդեց որ իր 8000 զէյպէկ ընկերներէն միայն 2000ը վերադարձած էին Զմիւռնիա կէս վիրաւոր եւ կէս հաշմանդամ վիճակի մէջ: Քիլիսի հռչակաւոր երկու վաշտերէն, 2000 հոգի, հազիւ թէ 40 հոգի վերադարձած էին:

Ալի Փաշա, նոյնպէս, հաշտութենէ ետք, խոստովանեցաւ մեզի. «Շատ ընտիր նշանառուներ էին ձերինները. մանաւանդ բաւ. Չէյթունցի մը կար, որ օրը եթէ հարիւր փամփուշտ արձակեց, հարիւր հոգի սպաննեց մերիններէն, ճակատներէն կամ կուրծքերէն, ա՛լ սարսափած՝ բերել տուի Բէմզի Փաշայի քովէն հարիւրապետ մը որ հռչակուած էր ամբողջ Հինգերորդ Զօրաբանակին մէջ եւ նշան առած իբր առաջին նշանառու: Անիկա անգամ մարտկոցին ետեւ եւ հազիւ թէ հրացանին ծայրը դուրս մարտկոցի ծակին մէջ նշան առնելու համար, ինքը զարնուեցաւ ճակտէն այդ Չէյթունցիին գնդակով: Այլեւս ոչ ոք ուզեց երթալ անոր դիմաց եթէ ինծի ներկայացնէք, իրեն ոչ միայն պիտի ներեմ, այլ 50 ոսկի պարգեւ պիտի տամ»: Ես իսկ չգիտցայ թէ ո՞վ էր այդ քաջը, որուն անունը զետեղէի հոս հպարտութեամբ եւ պարծանքով:

Թուրքերը այլեւս սարսափած էին. նոյնիսկ իրենց հեռաւոր ազգակիցները, քաղաքներու մէջ, նպարավաճառի խանութներէն ձիթապտուղ ուզած ատեննին՝ «Սա անիծեալէն տուր» (Շու Ճալ-լէբտէն վեր) կ'ըսէին չյիշելու համար Չէյթուն բառը: Զմիւռնիացի ոստիկանապետը դէպի հիւսիս դառնալով Ախըր-Տաղի գագաթին, բացագանչեց «Տէ՛ր Աստուած, եօթը սերունդիս այլեւս անգամ մըն ալ չցուցնես սա անիծեալ լեռները»: Եւ դառնալով ինծի. «Պարոն Աղասի, եօթը տարիէ ի վեր, պարտէզիս մէջ ձիթապտուղի ծառ մը տնկած եմ խնամքով եւ զայն կը սիրէի աչքերուս լոյսին պէս. դա-

ցածիս պէս, արմատէն պիտի հանեմ եւ կրակարանին մէջ կոխեմ, տակաւին կինս ու զաւակներս չհամբուրած»:

Քիլիսցի գինուոր մըն ալ նամակ գրած էր իր ծնողաց եւ բարեկամներուն, որուն մէջ ազդալի կերպով կը նկարագրէր իրենց կորուստը, անուններով միասին եւ չափազանց համեմատութեամբ մը այսպէս կ'եզրակացնէր. «Այս պատերազմը ռուսաց պատերազմին վրայ հոգւոց կը կարդայ» (*):

Ականատեսներ պատմեցին, որ Քիլիսցի գինուորներ փախած էին Զէյթունի պատերազմէն: Հարիւրապետներ բռնած էին զանոնք իրենց գիւղերուն մէջ եւ կ'ուզէին նորէն ուղարկել Զէյթուն: Զինուորները կը պատասխանէին անոնց. «Աղա՛, գրեցէք մեզ հիմակ. պատրաստ ենք երթալ եւ եօթը տարի ծառայել Եմէնի մէջ, բաւ է որ անգամ մըն ալ չտեսնենք Զէյթունի գնդակն ու ցուրտը»: Մինչդեռ Քիլիսի փաշաները Զէյթուն գացած միջոցին, Քիլիսի մէջ երգ մը հանած էին, որուն ամէն մէկ տունը կը վերջանար այսպէս. «Դիմացի՛ր Զէյթուն, վրադ եկողը Ղուլաղսըզ հազարապետն է»: Ինքը՝ յիշեալ անականջ հազարապետը, զարնուած էր ազդրէն եւ Քիլիսի փողոցներուն մէջ, փայտի մը օգնութեամբ, եռոտանի կը պտտէր:

***

Թնդանօթի ռումբէն վիրաւորուածներէն մէկն էր Մարաշլեան Գէորգը. ասիկա Զէյթունի այն քաջերէն էր, որ ապստամբութեան ու վրէժխնդրութեան մարմնացումը եղած է, եւ կազմած՝ Զէյթունի առասպելական հռչակը: 20 տարուան միջոցին, անոր գործերը այնքան դիւային երեւցած էին Թուրքերուն որ զայն մկրտած էին սարսափազդու անունով մը՝ Թօփուզ (լախտ) կոչած էին եւ ամէն տեղ այդ անունով միայն կը ճանչցուէր: Ծնած էր Պօզ-Պայիր թաղին մէջ եւ Պապիկ Փաշայի մօրեղբօր որդին ու թիկնապահն էր. բարձրահասակ, ջղուտ ու քիչ մը խաժակն: Եղնիկի նման դիւրաթեք էր, սակաւախօս եւ այնքան գաղտնապահ, որ սրտին խորը թափանցելու համար, դանակով մը միայն ճեղքելու էր: Տասնեակ վէրքերը մարմինին վրայ, իր զարդերն ու շքանշանները կը կազմէին եւ մտած կռիւներու քանակութեան մէկ տասներորդը: Վառվառին սերտ գործակիցն եղած էր եւ անկէ ետք ալ միակ մարդը Զէյթունի մէջ, որ անոր գաղտնագնացութիւնն ունէր եւ տասը ժամուան տեղը չորս ժամէն կը հասնէր հետիոտն: Բաւական է յիշել թէ, մէկ գիշերուան մէջ ութ ժամ հեռուն կ'երթար, ասպատակութիւն կ'ընէր եւ նորէն դառնալով անկողին կը մտնէր, այնպէս որ, յաջորդ օր, աշխարհ կը վկայէր թէ, Թօփուզն այդ գիշեր տունը պառկած էր:

---

* «Պու մուհարէպէ մոսկօֆ մուհարէպէսինէ րահմէթ օխութթուրույօր»:

Աղուէսն անգամ թառի մը մէջ մտած ատեն, անկէ աւելի ան-հետ չէր կրնար մնալ: Գիշեր ատեն զօրանոցի քովի տուները կը մտնէր եւ կը վերցնէր սպաներու ոսկիներն ու ապրանքները, ոչ ոքէ նշմարուելով: Իր ասպատակային ձեռնարկներուն մէջ, օր մը չէր բռնուած, կամ յայտնի հետքով մը ամբաստանուած, այլ դատա-պարտուած էր այն ենթադրութիւններով որ այդ գործը Թօփալը միայն կրնայ ընել: Զէյրքէզ Պէյերը կը խոնարհէին անոր ոտքին ա-ռաջ եւ Հաճընի գիշերային պահակ զինուորներն անգամ անոր գա-նակին վէրքերն ունէին իրենց մարմնին վրայ: Քիչ անգամ մարդու անկեղծօրէն կը բարեկամանար, բայց բարեկամին համար ալ ինք-զինքը զոհել սուրբ պարտականութիւն կը համարէր:

— Կեանքիս մէջ, հարկ վճարելը չեմ գիտցած, բայց անգամ մը մեռայ, երբ տարի ու կէս բանտ մնացի Մարաշի մէջ, կ'ըսէր ան:

Շատ քիչ անգամ եկեղեցի կ'երթար, բայց մոլեռանդ Քրիս-տոնեայ մըն էր, նոյն համեմատութեամբ Թրքատեաց մը ըլլալու համար: Այս անգամ երբ ծանր հիւանդ պառկած էր, պզտիկները եւ կինը խորհուրդ տուին անոր, որ լաւնալու համար, ուխտէ Աս-տուծոյ առջեւ այլեւս աւազակութիւն չընել եւ մարդ չսպաննել:

— Կորսուեցէ՛ք, չան ձագեր, պատասխանեց, կ'ուզէք որ Աստուա՞ծն ալ խաբեմ. երբ որ առողջանամ, աւելի շատ պիտի ընեմ:

Եւ երկու օր ետք մեռաւ, անխարդախ իր դաւանանքին ու հա-մոզումներուն մէջ: Իրեն կը պարտիմ զօրանոցի ջուրը կտրելու գա-ղափարը:

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ԹՐՔԱԿԱՆ ԽՈՐԱՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՐԱԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒՆ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Դեկտեմբեր 9, Շաբաթ օր, թշնամին այլեւս ուժասպառ եղած էր. իրաւ էր թէ՝ տակաւին անհամար բազմութիւն մը ունէր, բայց այդ բազմութիւնը խանդավառող բարոյական ու հոգեկան ոյժը մեռած էր այլեւս: Թուրքերը համոզուեցան թէ՝ այլեւս պիտի չկըր-նային քաջարար գրաւել Զէյթունը եւ զայն նկատեցին անպարտելի: Այս պատճառաւ Րէմզի Փաշա, որ Մայր Սուլթանին խոստացած էր Զէյթունը գրաւել չորս օրուան մէջ, փոխեց պատերազմական իր ծրագիրը եւ ջանաց տիրանալ Զէյթունին խորամանկութեամբ:

Առաւօտեան դէմ՝ ուղարկած էր զինուոր մը, քաղաքին եղեր-

քը, որ ձեռքին մէջ ճերմակ դրօշակ մը բռնած, եկաւ իբր պատգամաւոր եւ Փաշային կողմէ հրաւիրեց Զէյթունցիները բանակցութեան:

Զէյթունի մէջ՝ ներքին վիճակն ալ ծանրացած էր: Քաղաքը որ շինուած էր հազիւ թէ 20·000 բնակչութեան համար, այժմ կը պարունակէր մօտ 50·000 հոգի: Գիւղացիները լեցուած էին ախոռներուն մէջ, անասուններուն քով. պառկելու տեղ չկար: Մեր բերած արջառները, որոնց թիւն էր մօտ 250·000, լեցուած էին ձորերու եւ այգիներու մէջ: Զօրքերու եւ անասուններու գլուխները կիսաթաղ գիզուած էին. գարշահոտութեան հետ, անօթութիւնն ու այլ նուազութիւնք, որ սկսած էին արդէն զգալի ըլլալ, տարափոխիկ հիւանդութեան ծնունդ տուած էին թեթեւօրէն: Անգլիական բանակին հասնելուն լուրը սուտ ըլլալն հաստատուեցաւ, իր փրկարար դերը կատարելէն յետոյ: Եւ այժմ օգնութեան մը լուրը կամ հասնիլը անյուսալի էր դարձած:

Անձնատուր ըլլալու համախոհները վերստին գլուխ բարձրացուցին: Անոնք հաւաքուած էին Կարապետ Իշխանի բերդը, որուն վրայ կը ծածանէր միշտ ճերմակ դրօշակ մը: Անոնք վռնտած էին միայն Բարթողիմէոսը ըսելով՝ «Անտրունը վառեցիր. Գատիին մուշտակը վրադ է. քու ճերմակ փաթթոցիդ չեն հաւատար. գնա՛ քու ընկերներուդ քովը. գնա՛ Վանք՝ Պարոն Աղասիին քով»: Եւ ան ամըչնալով եկաւ մեր քով: Նազարէթ Իշխան հրամայեց որ ալ չպղծէր հրացանը եւ ապաշխարութեան համար աղօթէր միշտ, ինչպէս որ ըրաւ մինչեւ վերջ. ու երբեք հրացան չգործածեց եւ ոչ ալ սուր: Իր վարկը հաւասարեցաւ զէրոյի:

Քանի մը կրօնաւորներ եւ աղաներ սկսած էին սոսկալի վախնալ: Անոնց մէջ նշանաւոր հանդիսացան Աւետիս Աղա Շաննօեան, Հայ Բողոքականներու պետը եւ Պետրոս Աղա Զագրեան, մեծ եւ հռչակաւոր ազնուական գերդաստանի մը հարուստ որդին: Սկիզբները երկուքն ալ մեծ քաջութեամբ կռուեցան ամենուրեք: Շաննօեան կը պոռար թէ՝ պատրաստ էր Քրիստոսի սիրոյն խաչուիլ: Բայց այս օրերուն վհատած էր եւ կը քարոզէր մահմետականութիւնը ընդունիլ եւ ազատիլ. Պետրոս Աղա ճերմակ փաթթոց կապած էր. բայց իր կրտսեր եղբայրը՝ Փանոս Զագրեան, 20 տարեկան առիւծ մը եւ ռազմագէտ հրամանատար մը, մարթինը դրած էր անոր փորին եւ պիտի կրակէր, եթէ անիկա չխոստանար մինչեւ վերջ կռուիլ եւ յարգեց իր երդումը: Շաննօեանը բերինք Վանք. բայց իր Տիկինը, պարծանք իր սեռին, հասաւ, աղաչեց որ ներէի. եթէ չկռուէր, ինք պիտի հագնէր անոր լաթերը եւ կռուէր անոր փոխարէն. զարգացած հայ աղջիկ մըն էր, ամերիկեան միսիոնարուհիներու աշակերտ: Ներեցինք եւ իրեն յանձնեցինք ամուսինը, որ շարունակեց կռուիլ:

Այս խումբին մէջ կային ոմանք որ լրտես դրուած էին մեր կողմէն, զոր օրինակ Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեան, որ պիտի իմանար լարուած դաւերը եւ կամ կը յորդորէր հաշտութեան խաղերով ձգձգել, զբաղեցնել թշնամին եւ ժամանակ վաստկիլ: Ժողովուրդը իր երիտասարդներով բացարձակապէս կը մերժէր զոհ երթալ խաբեբայութիւններու եւ անզրդուելի կերպով, պատերազմի վճռին յանձնած էր բախտը:

Բէյգլի Փաշան մէկ օր պայմանաժամ տուած էր բանակցութեան համար եւ հրամայած զօրքերուն, այդ օր ո՛չ հրացան արձակել եւ ո՛չ ալ թնդանօթ: Բանակցող խումբը կազմուած էր: Կ'երթային՝ Տէր Կարապետ քահանայ, Կարապետ Իշխան Բասիլոսեան, Պատուելի Կոստան Մոմճեան, Սարգիս Աղա Պալճեան, Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեան եւ մի քանի ուրիշներ: Զաքրեան Փանոս, Նօհուտեան Մելքիսեդիկ, Շամ Քէյլիչեան Մղսի Փանոս լուր ուղարկած էին Վանք եւ հրաման կը խնդրէին մորթելու զանոնք կամուրջին վրայ: Նազարէթ Իշխան պատասխանեց. «Մեր մորթելուն պէտք չկայ. մեր ձեռքերը չպղծենք հայ արիւնով. Թուրքերը կը սպաննեն զանոնք» եւ մերինները թողուցին որ երթան: Ժողովուրդը կը պոռար. «Թողէ՛ք որ երթան կորսուին, եթէ չվերադառնան ալ, բան մը կորսնցուցած չենք ըլլար»: Վարպետորդիին մէկը Տէր Կարապետի փիլոնին գրպանը դրած էր երկու փամփուշտ:

Այդ օր օսմանեան բանակին թիւը աւելցած էր. եկած էին 10 հազարի չափ Աղձատաղցի քիւրտեր, որոնք նոյնիսկ իրենց կիները միասին բերած էին, վրէժխնդիր զգացումներով, 45 տարի առաջ Զէյթունցիներէն իրենց կրած պարտութեան համար: Հետերնին բերած էին խոշոր տոպրակներ ու պարաններ. կառավարութիւնը խոստացած էր անոնց Զէյթունի աւարը, եթէ յաջողէին գրաւել:

Հայ աղաները երբ հասան զինուորական շղթային, իսկոյն ամէնքն ալ կողոպտուեցան իրենց ժամացոյցներէն, մատանիներէն ու քսակներէն: Տէր Կարապետ ուրացած էր թէ ինքը տունէն դուրս չէր ելած եւ բնաւ հրացան չէր պարպած Թուրքերուն վրայ, բայց գրպանին մէջ գտած էին երկու փամփուշտներ: Բէյգլի Փաշա իսկոյն բանտարկած էր զանոնք:

Այս ծաղրական բանակցութիւնը, սակայն, մեծ կորուստ մը պատճառ եղաւ: Հինգ հայրենասէր անձնաւորութիւններ, հինգն ալ Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղի Վարչութեան անդամ, որոնք երեք տարիէ ի վեր ինծի հետ գործակցած էին եւ կազմակերպած յեղափոխական ոյժը, փախած էին Զէյթունէն անխոհեմաբար եւ առանց որեւէ խորհուրդ հարցնելու: Վախնալով թէ այդ աղաները կը յաջողին անձնատուր ընել Զէյթունը, կ'որոշեն փախչիլ՝ բանտ կամ աքսոր չերթալու համար: Անոնք երկչոտներ չէին. քաջագործութեան օրինակներ շատ անգամ ցոյց տուած էին Ազիզ Փաշայի

պատերազմէն ի վեր եւ այս անգամ ալ ամէն մէկը մէյ մէկ հրամանատար էր ապստամբ գունդերու: Իրենց այս վերջին քայլը անխորհուրդ եւ մեծ սխալ մըն էր: Պարտաւոր էին մեր քով՝ Վանք ապաստանիլ եւ միասին յանձնառու ըլլալ մեր ճակատագրին: Շատ ցաւալի էր իրենց կորուստը, վասնզի գիտակից մարդիկ էին: Նամակ մը առած էի Հաճնցի Թուրքերէն եւ գիւղերանց փախած եւ հասած էին Էրիճէկ: Հոն առանց այլեւայլի իսկոյն մէկիկ մէկիկ կը սպաննեն զանոնք: Ահա անոնց անունները.

Աւետիք Կիսխանեան, տնօրէն Միաց. Ընկերութեանց Վարժարանին:

Աւագ Աղա Զագրեան եւ իր մեծ որդին որ Զէյթունի ամենալաւ հրացանաձգորդն էր եւ ինք պատրաստած էր անիւ վահանը:

Արթին Աղա Զօփուրեան, ատենապետ Զէյթունի Հայ Կաթողիկէներու:

Ստեփան էֆէնտի Քուսքուսեան: Այս բոլորը Պօղ-Պայիրցի էին:

Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներն ալ փափաք յայտնեցին մեկնիլ Մարաշ. մեր կողմէն ամէն ապահովութիւն խոստացանք անոնց: Տաճիկ Փաշան թոյլտուութիւն խոստացած էր: Հազիւ թէ անոնք հեռացան Զէյթունէն քառորդ ժամ և հասան Թրքական երկու բանակներու մէջտեղ, փողերը հնչուեցան եւ զօրքերն սկսան գնդակահարել զանոնք: Հայր Էմմանուէլ Թրիկօն թեւէն վիրաւորուեցաւ. առաջխաղացութիւնը անհնար էր, ուստի բոլորը մէկ պառկեցան քարերու ետին, ձիւնին վրայ: Անոնց վիճակը յուսահատական էր, եթէ մեր ռազմիկները, զօրանոցի մէջէն ու Կարկալարի կողմէն չսկսէին խիստ հրացանաձգութեան մը Թուրքերուն վրայ: Ասոնք իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին մերիններուն եւ կրօնաւորները կամաց կամաց ետ քաշուեցան դէպի Զէյթուն:

Ըէմզի Փաշա կանչած էր Հայ աղաները եւ յախորտանքով անոնց հասցէին ուղղած էր հետեւեալ սպառնալիքները.

— Նոր ոյժեր ստացայ այսօր, զոր ձեր աչքերովն իսկ տեսաք. մինչեւ հիմա Զէյթուն չմտայ՝ ձեր երեխաներուն մեղքնալուս համար. բայց հաւատացէք իմ խօսքիս. ես չէրքէզ եմ, եւ չէրքէզին խօսքն ալ մէկ ու հաստատ կ՚ըլլայ. (մէն չէրքէզ, մէնիմ սէօզ միր օլուր). եթէ անձնատուր չըլլաք վաղը, ճիշդ վաղը պիտի մտնեմ քաղաք եւ ամբողջութեամբ պիտի վառեմ, ոչ ոքին խնայելով:

Կարապետ Իշխան կը համարձակի պատասխանել.— «Տէր իմ, հապա մեր ապրանքները ի՞նչ պիտի ընենք. զանոնք փոխադրելը չաբաթէ մը աւելի կ՚առնէ»:

— Ի՞նչ, ի՞նչ, կ՚ընդմիջէ Փաշան, տակաւին ապրանքի վրայ ալ կը խորհիք. պիտի երթաք եւ ձեր կիներուն եւ զաւակներուն ձեռքերէն բռնելով պիտի գաք հոս: Անձնատուր եղողներուդ 10էն 8

պիտի ջարդեմ եւ երկուքը միայն պիտի ուղարկեմ բնակիլ Պազարճըգի ճահիճներուն մէջ: Ձեր անձնատուութեան գլխաւոր պայմաններն են՝ յանձնել Վանքը, զօրանոցը, Աղասին իր ընկերներով, Նազարէթ Իշխանը գլխաւոր ապստամբներով. մնացածը մենք կու գանք կարգադրել:

Քանի մը օր ետք Տէր Կարապետ իսկ ինծ խոստովանեցաւ թէ՝ «կարօտը քաշեցի խրատներուդ»:

Կիւլվանքեան Նազարէթ Աղա եւ Պալճեան Սարգիս, ոտքը կ'իյնան Փաշային եւ կը յայտարարեն. «Տէր իմ մենք քու հնազանդ գերիներդ ենք. կամքդ օրհնեալ ըլլայ. գիտցածիդ պէս ըրէ. մենք կ'երթանք բերել մերինները»: Փաշան կը յայտարարէ.— «Դուք աղէկ մարդիկ էք. գացէք եւ շուտ եկէք եւ պատուէրներս իմացուցէք հոն. Վաղը պիտի գրաւեմ քաղաքը»:

Կիւլվանքեան Նազարէթ Աղա ուղիղ եկաւ Վանք եւ յայտնեց ինծ. «Պարո՛ն Աղասի, մեր հարստութիւնները ազատելու խնդիր չմնաց այլեւս, մեր հոգիները փրկելու նայինք»: Պատմեց ինծ վերոյիշեալ դէպքերը եւ խնդրեց ինձմէ որ պատրաստ էր իմ հրամանագրերուս փոխարէն յանձնել աղ, վառօդ եւ ցորեն անոնց որոնց կը հրամայէի տալ: Գիտէի թէ անիկա շատ հարստութիւն եւ մթերք ունէր, բայց Ենիտիւնեան իշխաններուն խնամին ըլլալուն, չէի համարձակեր վնասել անոր: Եւ այժմ սիրայօժար կը տրամադրէր իր ոյժը, որ մեզի կեանք պիտի տար քանի մը շաբաթ եւս:

Րէմզի Փաշա բանտարկել տուած էր միւս աղաները: Յաջորդ օր որոշած էին վառել զանոնք խարոյկի վրայ: Բայց հարիւրապետ մը որ բարիքը վայելած էր այդ աղաներուն, կը ջանայ ազատել զանոնք եւ կը համարձակի յայտնել իր կարծիքը Փաշային, սպայակոյտի ժողովին մէջ, թէ՝ «Ասոնք ի՛նչ շուներ են վառելու արժանի. միթէ՞ ռուսաց Զարն է, կամ Անգլիոյ թագուհին որոնց վառելը մեր հռչակը բարձրացնէր: Ասոնք մեր շուներն են, եթէ զանոնք վառենք, պիտի այպանեն մեզ: Լաւ է թողունք որ դառնան քաղաք, փողերը փչենք եւ Ալի Փաշայի բանակը հրացանի բռնէ զանոնք. մենք ալ կը յայտարարենք որ Զէյթունցիք սպաննեցին»: Րէմզի Փաշա կը հաւանի այս գաղափարին եւ կը հրամայէ որ գործադրուի առտուն կանուխ:

Հարիւրապետը գիշերանց կ'երթայ հաղորդել այս որոշումը իր բարեկամ հայ աղաներուն եւ կը պատուիրէ որ երբ փողերու ձայները առնեն, պառկին կամ փախչին: Ատկէ աւելին չէր կրնար ընել զանոնք ազատելու համար: Եւ իսկապէս յաջորդ առաւօտ կը գործադրուի Փաշայի հրամանը: Փողերու ձայնը լսած ատեննին, անոնք ծանօթ տեղւոյն՝ կը պահուին ու սահելով անվնաս կը հասնին Զէյթուն, կէս առողջացած իրենց յիմարական գաղափարներէն: Մինակ Պատուելի Մամճեան, միամիտ եւ ըլլալով Մարաշցի, ուղիղ ճամբէն վազած էր, զարնուեցաւ թեւէն եւ ինկաւ ձիւնին վրայ մին–

չեւ գիշեր. երբ մարդ ուղարկեցինք եւ ազատեցինք զինք:

Զէյթունի ժողովուրդը սակայն, անյողդողդ մնաց իր որոշումին մէջ: Կորիճները դրդուած, պատասխանեցին խիստ հրացանաձգութեամբ մը: Մեր կողմէն արձակուած թնդանօթի ռումբ մը պայթած էր Րէմզի Փաշայի ճիշդ վրանին առջեւ. անիկա կատղած՝ հրամայած էր յարձակիլ: Զինուորներ չորս ժամ անդադար հրացան ու թնդանօթ արձակեցին մեր վրայ, առանց քայլ մը իսկ առաջանալու:

Զէյթունը դժբախտութիւն մը միայն ունեցաւ. կապար հալած միջոցին, գնդակով մը զարնուեցաւ Պապիկ Փաշայի այրին, Աւետիքի հարազատ մայրը: Զէյթունցիք ըսին. «Ճշմարիտ հերոսները ատոնք են, վանքի անկողնի մէջ մուխտար *չմեռան»:*

***

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

ՊՕՐԱՆԸ – ԵՆԻՏԻՆԵԱՆ ԵՂԻԱ ԻՇԽԱՆ «ՏԷՐ ՈՂՈՐՄԻԱ»ՅԻ ՀՐԱՇՔԸ

Այսօր, Դեկտեմբերի 9ը, Շաբաթ օր, առաւօտէն մինչեւ իրիկուն միօրինակ կերպով ձիւն տեղաց Վանքի ու զօրանոցի քովերը. ձիւնը մինչեւ մէկուկէս կանգուն նստած էր: Իրիկնադէմին ալ սկըսաւ փչել Զէյթունի համբաւաւոր պօրանը *(մրրիկ): Բնութիւնը հասաւ մեզ օգնութեան՝ մեզմէ աւելի ջարդ տալով մեր կատղած թըշնամիներուն: Դամասկոսի Հինգերորդ Զօրաբանակը, բաղկացած ըլլալով մեծամասնութեամբ արաբ զինուորներէ՝ անվարժ էին ձիւնին ու ցուրտին՝ սառեցան եւ ողջ մնացածներն ալ տուն դարձան կորսնցնելով իրենց ձեռքերու եւ ոտքերու մատները:*

Այն որ տեսած չէ Զէյթունի ձիւնն ու պօրանը*՝ մեծ գաղափար մը չի կրնար ունենալ անոնց կատարած ջարդի մասին: Երկինքը երկաթի գոյն կը ստանայ, ձիւնը բամպակի դէզի նման կ'աղեղնուի անկէ եւ մէկ օրուան մէջ կը ծածկէ շրջակաները. այնտեղեր՝ սեւ բիծ մը, շատ քիչ անգամ, կը նշմարուի զարդի նման: Հսկայ Պէրիտը, ալեզարդ ծերունիի մը նման, ճաղատ գանկով՝ բարեբար պահապան մը կը դառնայ, որմէ մարդկային ոտքը անհնար կ'ըլլայ անցնիլ. կիրճերը նոյնպէս ամխներով կը փակուին ուղեւորներուն առջեւ եւ ամբողջ բնութիւնը գերեզմանական լռութիւն մը եւ վեհութիւն մը կը ստանայ:*

Քաղաքին եղերքն անգամ շատ դժուար է գտնել ափ մը չոր

տեղ. ձիւնին ներքեւէն համատարած հեղեղ մը կ'իջնէ դէպի ձոր: Եւ յանկարծ, վերջալոյսին կամ արշալոյսին օդը կը պայծառանայ, ամպերը կը փայլին ու կը սկսի պօրանը որ երբեմն շաբաթ մը կը տեւէ:

Պօրանը՝ քամիներու խենթն ու աշխարհակալն է. կծող, տապալող: Լերան ու բլուրներու կատարներէն, հրաբուխի բերնին նման ծուխ կը բարձրացնէ. ձիւնեղէն հրդեհ մըն է ասիկա, զոր կ'օլորէ ահեղնագոչ ոռնումներով, կը նետէ դէպի ձորը, անոնց հետ նաեւ ծառեր, վրաններ ու մարդիկ եւ անոնց ներքեւ կը թաղէ ամէն բան: Երկու ժամուան մէջ մարդը, պօրանի ներքեւ, ձիւնեղէն արձան մը կը դառնայ: Շատ անգամներ, Ծնունդի միջոցին, Պատարագին ներկայ գտնուելու համար Վանք եկած են հինգ վայրկեան հեռաւորութեամբ մերձակայ տուներէ եւ ձիւնի առատութեան պատճառաւ չեն կրցած դառնալ. պատահած է որ այդ կարճ ճամբուն վրայ մարդիկ սառած են:

Զէյթունցիները սկսան այս անգամ եւս աղաղակել. «Մեր Աստուածը միշտ Պէրիտ լերան վերեւն է պահուած. ահա՛ նորէն հասաւ Անոր օգնութիւնը»:

Պօրանի ներքեւն էին տաճիկ զօրքերը...:

***

Եղիա Ենիտիւնեան, Մեծ Աստուր Իշխանի որդին էր, 40-45 տարեկան, Հայր Արսէն Բագրատունիի նկարագրած «Հայկ Դիւցազնը»: Առանց չափազանցելու, իր բազուկները հաստ էին իմ ազդրերուս չափ. բարձրահասակ եւ հսկայորդի: Զէյթունի ամենէն քաջ մարդն էր եւ ամենէն սիրուած ու յարգուած եւ ամէնքը կը վախնային անկէ. հազիւ գիտէր Սաղմոս կարդալ: Քաջութեան հետ բարութեան եւ ազնուութեան մարմնացումն էր: Իր հագուստը շատ պարզ էր եւ երեւոյթն ունէր պարզ հողագործի մը: Ջերմեռանդ հաւատացեալ, անխարդախ էր եւ ուղղամիտ, ու երբեք սնապարծ. վարձատրութիւն կը փնտռէր Աստուծմէ եւ հանդերձեալ կեանքի համար. ոչ մէկ աշխարհային գովասանք կը հմայէր զայն: Եկեղեցիի մէջ ծնրադիր կ'աղօթէր, եւ անաստուածները գործ ունենալու չէին հետը: Պատմութեան դասերս լաւ գիտէի, բայց երբ այս գեղջուկ իշխանը տեսայ, ճանչցայ թէ ո՛վ էր Վարդան Մամիկոնեանը: Անոր պէս անվեհեր եւ ռազմագէտ: Բոլոր կռիւներու յաջող քայլերն, իր նախաձեռնութիւնը ունէին ու շատ պարզ կը գտնէր զանոնք: Որպէսզի Թուրքեր չգան յանկարծ գրաւել Վանքի մօտակայ գիւղը, ուր էր իր տունը, իր ձեռքերով վառեց զայն. «Թող չըսեն թէ տունդ վառի, ես վառեմ նախ իմինս, միւսներն ալ վառելու համար»:

Գոցեց Վանքին մեծ դուռը եւ անոր ետին փռեց իր վերար-

կուն, ննջելու համար։ Չեմ գիտեր թէ երբ կը քնանար, բայց ամէն անգամ որ կ՚անցնէի արթուն էր միշտ եւ ոտքի կը կանգնէր բարեւելու։ Թռչուն մը իսկ չէր կրնար, առանց իր գիտակցութեան, դուրս ելլել կամ մտնել։ Մայր Աստուածածնի պահապան Գաբրիէլն էր եւ պատերազմական ժողովներուս վերջնական եւ վճռական խորհրդատուս։ Երբ մարդիկ եւ կրօնաւորներ կան որ արտասահմանի մէջ կը պարծին ու ամէն բան իրենց կը վերագրեն, չեմ կարծեր թէ Աստուծոյ կը հաւատան, վասնզի պիտի վախնային Անոր դատաստանէն եւ պիտի խպնէին այդ տեսակ չափազանցեալ սուտեր յերիւրելու, երբ գիտէին թէ Ենիտինեանեան Եղիաներ կային, եւ ես կը խնդամ իրենց վրայ։

Երբ Կիւլվանկեան Նազարէթ Աղա, լուր բերաւ Ռէմզի Փաշայի խայտառակ բանակցութեան եւ յաջորդ օր Զէյթունը վառելու անոր սպառնալիքներուն մասին, Եղիա Իշխան ինքն էր որ առաջարկեց մեծ յարձակում մը գործել օսմանեան բանակին վրայ եւ զայն փախուստի մատնել, քանի որ զօրանը կու գար իբր զէնք մեզի աջակցելու։ Եւ ընդունեց բարձրանալ 300 ընտրեալ քաջերով՝ հագած Թուրք զինուորի համազգեստներ, զորս գրաւած էինք զօրանոցէն, ելլել Պէրզնկայի եւ Աղ-Տաղի գագաթները եւ գիշերատեն մտնել իբր Թուրք՝ զօրքերուն մէջ եւ կրակել ու շփոթել բանակը։ Խորհուրդը շատ ճարտար էր․ եւ որպէսզի մերինները մութին մէջ զիրար չկոտորէին, բանալի տուինք «Տէր ողորմեա»ն, զոր պիտի կրկնէին հանդիպողին եւ եթէ չպատասխանէր «Տէր ողորմեա», պիտի սպաննուէր։ Եթէ մեր խումբը յաջողէր իջնել Պապիկ Փաշայի քարայրները, մենք ալ 6000 հոգի դուրս պիտի գայինք մեր թաքստոցներէն եւ պիտի թափէինք կէս սատած բանակին վրայ եւ ձգնէինք խուճապի ու փախուստի մատնել զայն։

Գիշեր ատեն Վանք հաւաքուեցան 300 ընտրեալները եւ հագան Թուրք զինուորի համազգեստները։ Ամէնքն ալ խոստովանեցան ու հաղորդուեցան, կ՚երթային պատարագ ըլլալու ազգային փրկութեան համար։ Բոլոր գլխաւոր կեդրոններուն լուր ուղարկեցինք պատրաստ ըլլալու համար։ Եղիա Իշխան ի գլուխ իր զօրաց առաջացաւ Էրիճէկի կիրճէն, որպէսզի բարձրանար Պէրզնկայի լեռը, Թշնամին զարնելու բարձունքներէն։

Դժբախտաբար ձիւնը այնքան շատ էր նստած, 3–4 կանգուն, որ մեր կտրիճները խրած ու պլտորած էին խոռոչները եւ լերան գագաթը կրցան բարձրանալ միայն 16 հոգի իրենց հրամանատարին հետ։ Մագլցելով 1000 մեթր բարձրութիւն, անոնք հասած էին գիշերուան ժամը 11ին։ Մնացածները ողջ առողջ ետ եկան Վանք։ Մենք չյուսացինք թէ՝ Եղիա Իշխան 16 ընկերներով պիտի յանդգնէր որեւէ յարձակում գործել այնտեղ ուր առնուազն 10000 թշնամիներ կային։ Բայց ոչ․ ան անպատուութիւն համարելով ետ դառնալ՝ իր փոքրիկ

խումբով նետուած է թշնամիներուն վրայ եւ կէս գիշերին մօտ լսեցինք հրացաններու գոռումը, որ արձագանգ կու տար հեռուէն։ Եւ մենք մեր յոյսերը բոլորովին կտրեցինք անոնցմէ։

Թուրք զինուորները արձաններու նման սառած ու պառկած էին փիճիի փուռերուն վրայ, ձգած էին փիճիի ճիւղերը ձիւնին վրայ՝ չթաղուելու համար։ Փակած էին անոնք Իսլարի անցքը, Պէրըղնկայի եւ Աղ-Տաղի պողաթները։ Անոնք երբեք չէին կասկածեր այդ նորեկ զինուորներու մասին, մանաւանդ որ չունէին ծունկեր շարժելու եւ մատներ՝ հրացան քաշելու. գրեթէ սառած էին։ Մեր ռազմիկներն ալ բախտը կ'ունենան առաջին անգամ հանդիպելու փողահարներուն եւ կը սպաննեն զանոնք. կը խլեն փողերը եւ կը մտնեն վաշտերուն մէջ։

Կը դնեն հրացանին փողերը զօրքերու կողին ու կը «փսխեն». մարթինի գնդակները՝ 4-5 մինչեւ 7ը հատը մէկ անգամէն կը ծակեն եւ մարմինները կը շրջին։ Շփոթութիւնը կը սկսի թշնամիին մէջ. ամենէն ուժեղները ոտքի կ'ելլեն դիմադրելու. կը կանչեն փողահարը օգնութեան փողը հնչեցնելու համար, բայց ձայն տուող չըլլար։ Այն ատեն զարնուողներուն հետ իրար խառնուած, կը հարցնեն իրենց հանդիպածին՝ «միւսլի՞մ», «իսլամ» կը պատասխանեն մեր կտրիճները, ապա անոնց դարձած պահուն կը դնեն ու «կը փսխեն». իսկ իրար հանդիպած ատեն «Տէր Ողորմիա» կ'ըսեն ու կ'անցնին։ Անապահովութիւնը ու սարսափը կ'իյնայ Թուրքերուն մէջ եւ կը սկսին կոտորել զիրար, անհաւատալի հրաշք։ Մէկ ժամ ետք, Եղիա Իշխան կը տեսնէ որ մարդախողխող կռիւը կը սաստկանայ եւ կ'ընդհանրանայ, այլեւս չուզեր վտանգել իրենց կեանքը։ Կորսուած էր արդէն երկու Արեգնցի։ Կը յափշտակեն երեքական մարթիններ եւ կը ծանրաբեռնուին փամփուշտներով եւ կը քաշուին Պէրըղնկայի խաթ կոչուած աստիճաններուն վրայ եւ պարզ հանդիսատես կ'ըլլան այս դժոխային կռիւին։

***

Դեկտեմբեր 10, Կիրակի առաւօտը բացուած էր եւ ինկած էին 1800 զինուորներ, շատ սպաներ եւ գնդապետ մը։ Վարերէն մենք ալ սկսանք խիտ հրացանաձգութեան, բայց դուրս չելանք, քանի որ չտեսանք մերիններուն հասնիլը, որոշուած վայրերուն վրայ, երբ քիչ ետք տեսանք խումբի մեծ մասին Վանք մտնելն ու անոնց պատմութիւնը վերելքի անյաջողութեան մասին։

Բէմզի Փաշա, գիշեր ատեն, հրացանի խիտ որոտումէն, վտանգ մը գուշակելով՝ արշալոյսին չորս վաշտեր օգնութեան ուղարկեց դէպի Պէրըղնկայ եւ տեսանք հեռուէն անոնց մէկ մասին կանգ առնելը քարայրներուն վերեւ։

Մերինները երբ տեսան արշալոյսի բացուիլը, չուզելով յայտնուիլ, սահեցան իրենց ծանր բեռներով, 2 ժամ ետք հասան Վանք, կորսնցուցած ըլլալով Արեգնցի երկու քաջերը:

Հաշտութեան ատեն, Ալի Փաշա յայտնեց մեզ, որ այդ օրը «Օգնութեան ուղարկուած 4000 զօրքերէն 2000ը տակաւին Իւղար չհասած սառած եւ արձանացած էին Ղօլտի կնկան մէջ, եւ հրացաններն առնելու համար պէտք եղաւ ըրկել կացինահարներ, որոնք կացինով կտրեցին սառերը եւ ազատեցին հրացանները»:

Թշնամին այս խաղին վրէժը լուծելու համար, խիստ յարձակումներ գործեց ամենուրեք մինչեւ իրիկուն. մեր ուզածն էր. բազմաթիւ կորուստներով ետ մղուեցաւ: Այդ օր եթէ մեր վերջնական յաղթանակը չեղաւ, բայց օսմանեան բանակի ամենամեծ կորուստեան օրը եղաւ, աւելի քան 4000 զինուորներ սպաննուած եւ սառած: Անոր փոխարէն մենք ունեցանք 4 կտրիճներ սպաննուած միայն: Րէմզի Փաշա այսօրուան համար ըրած էր իր սպառնալիքները չէրքէզական բարբառով, որ պ գիրը մ կ'արտասանէ.– «Մէն չէրքէզ, մէնիմ սէօզիւմ միր օլուր· խաբըն Զէյթունը ալըպ կազաճաղըմ»: (Ես չէրքէզ, իմ խօսքս մէկ կ'ըլլայ, վաղը պիտի գրաւեմ Զէյթունը եւ պիտի վառեմ):

***

Մեր կորսուած չորս ռազմիկներէն երկուքը Արեգնցի եւ երկուքն ալ Այնթապցիներ էին: Այս երկուքը անզուգական քաջեր եւ հայրենասէր կամաւորներ, Այնթապի պարծանաց պսակը կը կազմեն: Մէկն էր Ներսէս Գաղանճեան, եղբօրորդին մեր ընկեր Պատուելի Գաղանճեանի եւ միւսը Ապուճան Աւագեան, եօթը կտրիճ եղբայրներու կրտսերագոյնը, երկուքն ալ 18 տարեկան: Գրեթէ բոլոր կռիւներուն գլխաւորաբար մասնակցեցան եւ Զէյթունցիք կը հիանային ու կը սիրէին զանոնք: Ներսէս զարգացած երիտասարդ մըն էր, ուսանող Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճին: Եւ թողնելով դասարանը ինձ միացաւ իր դասընկեր Մարաշցի Գրիգոր Տէմրէկեանի հետ: Այս վերջինը ազատամարտութեան սկիզբն իսկ զոհուեցաւ, երբ իրեն յանձնեցի լրտեսական փափուկ պաշտօն մը: Ներսէս աւելի զարգացած քան Ապահ եւ Հրաչեայ, անխօս ու պարզ զինուորի դերը կատարեց, ճշմարիտ եւ համեստ հայրենասիրութեամբ մը: Անոնք որ միշտ կը յիշեն Զէյթունի չորս պարտղլուխները եւ կամ վեց մեկնողները, սխալ մը կը գործեն: Զէյթունի յաղթանակը կերտող հերոսները բազմաթիւ էին, որոնց առաջին շարքը կը գրաւեն Զէյլառ, Գրիգոր Տէմրէկեան, Ներսէս Գաղանճեան, Ապուճան Աւագեան՝ ոչ-Զէյթունցիներու մէջ:

Այսօր՝ Ներսէս՝ Պուշաղչոնց-Մօտի ռազմիկներէն, առաջին

կուրծքի վրայ պառկած կը կռուէր, տակաւին ամբողջութեամբ չղարմանուած իր ոտքի վէրքէն, զոր ստացած էր Ցռնուզի ճակատամարտին։ Իւզարի բարձունքներէն կորած գնդակ մը եկաւ եւ անջատեց անոր խոչակը․ գլուխը վար ծռեց եւ անձայն մեռաւ վայրկենաբար։ Ապուճան անոր ետին 4 մեթր հեռաւորութեամբ պառկած էր Այնթապի խումբին մէջ․ ուզեց անոր դիակը վար բերել։ Իր հրամանատարը՝ Քէյիշեան Հաճի Մանուկ, թելադրեց որ չկանգնէր վասնզի դիմացի թշնամին՝ քաջ որսորդ Բերդուսցիներ էին։ Բայց ան չանսաց, ըսելով թէ չէր ուզեր իր ընկերը հոն թողուլ եւ հազիւ թէ ոտքի կանգնեցաւ, շրջեցաւ ու ինկաւ, ճիշդ սրտէն զարնուած, օրինակ դառնալով աննման հայրենասիրութեան ու ընկերասիրութեան։ Իր մասին երկար գրած եմ յուշերուս մէջ․ Հայ ազգը հպարտ ըլլալու է, իր բոլոր դժբախտութեանց մէջ, այս տեսակ զաւակներ ունենալուն համար։ Եթէ Թուրքերը չափուէին մեզ հետ հաւասար թուով եւ հաւասար զէնքերով, Ապուճանները շատոնց զանոնք հայացուցած կ՚ըլլային, եւ կամ Ասիոյ խորերը քշած։ Ապուճան Աւագեան աղջըկայ մը պէս փայլուն պատանի մըն էր եւ ոչ ոք կը յուսար թէ՝ այս ապստամբութեան առեն, հազարէն աւելի Թուրքեր սպաննեց, նահատակուելէ առաջ։ Երկուքն ալ թաղեցինք Սբ․ Աստուածածնայ Վանքին մէջ, Պապիկ Փաշայի եւ Աւետիքի մօտ․ հայ հերոսները իրենց վերջին հանգստարանին մէջ, Լուսաւորչականի եւ Բողոքականի յարանուանական բաժանում չունեցան։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ․

ՄՇՈՒՇԻՆ ՎՆԱՍԸ — ԶՕՐԱՆՈՑԻՆ ՎԱՌԻԼԸ ԵՒ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՍԵՂՄՈՒՄԸ

Դեկտեմբեր 11, Երկուշաբթի․ ամբողջ օրը թանձր մշուշ մը պատած էր լեռ ու ձոր, գիշերուան մը պէս մութ էր։ Առտուն, երկու կողմէն ալ հրացանաձգութիւնները դադրած էին։ Կէսօրուան դէմ թշնամին օգուտ քաղելով մթութենէն՝ յարձակում գործեց զօրանոցին վրայ․ մերինները երեք անգամ ետ մղեցին զանոնք, սոսկալի կոտորած պատճառելով, վասնզի շատ մօտ եկած էին մշուշին պատճառաւ եւ կը գտնուէին պարտէզներուն մէջ, որոնց ծառերը կտրել տուած էի․ կապարները մարդկային մսի մէջէն պիտի անցնէին ստիպողաբար։

Դժբախտաբար, քանի մը վաշտեր, իրիկնադէմին, օգուտ քաղելով թանձր մշուշէն, յառաջացան հարաւային կողմէն եւ գրաւե-

ցին քովի կիսախարխուլ եւ կիսավառ տուները։ Հոն կը կռուէին Տավուտցի, Շիվիլկիցի եւ Տաչօլուգցի ռազմիկներ՝ Չէլլատի մեծ եղբօր Կիրակոս Ղըր-Փանոսեանի հրամանատարութեան ներքեւ։ Անոնք թշնամին նշմարեցին միայն երբ մտան տուներուն մէջ և ողջունեցին գնդակներով եւ դանակի հարուածներով։ Հարիւրաւորներ ինկան Թուրքերէն, որ միշտ կու գային՝ մղուած ետեւէն։ Մերինները ստիպուեցան պարպել տուները եւ ետ քաշուիլ միւս ծայրէն եւ իջան քաղաք եւ ունեցան քանի մը հոգիի կորուստ։

Բէմպի Փաշա ուրախացած էր այս յաջողութենէն եւ արձակեց հաշտութեան բանագնացները, ինչպէս նկարագրեցի։

***

Դեկտեմբեր 12, Երեքշաբթի. զօրանոցի դիրքը վտանգուեցաւ. քովի խարխլած տուները անցան թշնամիին ձեռքը։ Զօրանոցը պաշարուեցաւ երեք կողմերէն։ Շատ դժուարացաւ անոր մթերք եւ պաշար հասցնելը։ Ալի Փաշա դիմացէն կը կրակէր Չէյթունէն օգնութեան գացողները եւ յայտնի էր որ պիտի չկրնայինք երկար դիմադրել, բայց չէին ուզեր զօրանոցը յանձնել իրենց։ Բարոյական յաղթանակ մը պիտի ըլլար Թուրքերուն համար։

Մէրկէնեան Հաճին հրաւիրեցի Վանք. Ապա՝ զօրանոցը կը պաշտպանէր 150 կտրիճներով։ Պատերազմական խորհուրդը որոշեց որ դիմադրէին ամբողջ ցերեկը. գիշեր ատեն փոխադրէին ինչ որ կար փոխադրելիք, գետնափոր գանձն զոր բանալ տուած էի հիւսիսային կողմին վրայ, ներքնուղի նրբանցքով մը։ Տակաւին թշնամին լուր չունէր անկէ եւ խիստ կերպով կը հսկէր հարաւային եւ արեւմըտեան դռներուն վրայ։ Հաճին վերադարձաւ զօրանոց. առաւօտեան դէմ պիտի պարպէր եւ վառէր զայն իր ձեռքերով։

Ամբողջ օրը ճակատամարտը կատաղութեամբ յառաջ ընթացաւ երկու բանակներուն կողմէ։ Զօրանոցէն ուժեր գործեցին Թուրքերուն վրայ։ Բէմպի Փաշա կը ցանկար բռնի գրաւել զայն, ինչպէս որ մենք ըրած էինք. բայց չյաջողեցաւ եւ շատ սուղի նստաւ իր այս խօլ որոշումը։ Երբ մշուշը քիչ մը կը բացուէր, կարելի էր հաշուել մեռելները։

Ալի Փաշայի բանակը հասած էր մինչեւ Կարկալարի գերեզմաննոցը ու Վասիլխենց-Քարը։ Խմբապետ Կարապետ Տէր Յակոբեան իր ձեռքերով վառեց այն կողմ գտնուած իր տունը։ Խաչեր Քէհեա կատաղի յարձակումներ գործեց իր Արեգնցիներով, մանաւանդ գիշեր ատեն եւ ջարդեց միշտ անոնց պահակները, սարսափ ձգելով Թուրքերուն մէջ եւ արգիլեց անոնց կողմէ խիզախ յարձակում մը քաղաքին վրայ։ Բայց չունէինք վրաններ. ցուրտը անտանելի էր. յանձնեց այդ դիրքերը թշնամիին եւ քաշուեցաւ Օգ-Գա-

յալի կողմերը: Թշնամին կը սառէր մեզմէ աւելի, բայց վերջապէս վրաններ ունէր եւ ապահով էր մասամբ գիշեր ատեն պատսպարուելու ձիւնին եւ անձրեւին դէմ որ կը տեղար սաստկութեամբ այս տարի:

Գիշերուան ժամը 1ին, մերինները կրակը դրին զօրանոցի հրակայ շէնքին չորս կողմերէն: Ապահ ռազմիկներու մեծ մասով իջաւ դաշտի դուռէն դէպի քաղաք եւ եկաւ Վանք: Մէրկէնեան Հաճի, 25 կտրիճներով սպասեց փոքրիկ դրան բերանը, մինչեւ որ վստահ եղաւ շէնքին ամբողջութեամբ վառելուն: Թուրքերը մօտեցան զօրանոցի մեծ դռներուն կ'աղաղակէին «Ալլահ, Ալլահ» եւ «Փատիշահըմ չօք եաշա»: Մէկ ժամ անցաւ եւ անոնք ի զուր սպասեցին մերիններուն դուրս գալը այդ դռներէն: Րէմզի Փաշա իսկոյն հեռագրած էր Եըլտըզի Պալատը. «Զօրանոցը վառեցի, չորս հարիւր մարթինաւոր Զէյթունցիներով միասին»: Յաջորդ օր ի զուր փնտռած էին մոխրակոյտի ներքեւ հայ դիակներ. նշմարած էին հիւսիսային պատին վրայի փոքրիկ ծակը եւ զոռոզ Փաշան զգացած էր իր մեծամոլ սխալը:

***

Դեկտեմբեր 13, Չորեքշաբթի օր. պատերազմը սկսաւ կատաղութեամբ եւ շարունակեց ամբողջ օրը. Թշնամին ջանաց իջնել Ճապաղ Ջուրի մեր ռազմիկներու կանուխէն մշուշի հետ. բայց մշուշը յանկարծ վերնալով, խոզերու երամակներու պէս բացը գտանք զանոնք Զէյթունի գերեզմաննոցին վրայ, մերինները ասկէ աւելի մօտ եւ նշանառութեան ափօր մը չէին կրնար գտնել. անխնայ ջարդեցին զանոնք հարիւրներով:

Երկու Այնթապցի Թուրքեր ալ եկած էին փնտռել իրենց զինուոր եղբայրները. անոնք հարցուցած էին Քիլիսցի յառաջապահ խումբի մը որ զիրենք առաջ մղած էր. եկան ուղղակի Վանքին դուռը՝ զայն զօրանոցը կարծելով: Եղիա Իշխան ներս քաշեց զանոնք. գերեցինք եւ պահեցինք մինչեւ վերջ անվնաս: Անոնց եղբայրները՝ զիրենք փնտռելու համար ամբողջ վաշտով իջած էին Վանքին բլուրը, 100 կանգուն բարձր եւ կը գտնուէին Վանքէն 25 կանգուն հեռու, արտին մէջ: Երբ մշուշը վերցաւ յանկարծ՝ զանոնք գետին փռեցինք այծերու պէս: Շատ քիչեր յաջողեցան փախչիլ եւ այդ տեղէն բաւական հրացաններ ու մթերք գրաւեցինք:

Բայց չուզելով մշուշի քմահաճոյքին զոհ տալ, հրաման տըւինք Ճապաղ-Ջուրի միւս ռազմիկներուն քաշուիլ քաղաք: Պուչաղչոնց-Մօտի մեր ռազմիկները քաշուեցան, Վանքի ճամբուն վրայ, դէպի Զէյթուն եւ փակեցին Քէրծէր, Անրնօ-Քարտօլ եւ Խաչ-Քար ըսուած տեղերը: Փակեցինք Պօղ-Պայիրի երկու կամուրջները եւ մերինները ոգեւորուեցան իրենց տուներուն մէջ տաքուկ տաքուկ:

Այդ օր Էրիճէկի քիւրտ գիւղապետներէն մին ալ, խարուելով զօրքերէն, եկաւ մինչեւ Վանքի դուռը. Եղիա որ ճանչցած էր զայն, մէկ գնդակով տապալեց: 16 տարեկան պատանի մը, որ 30 զինուոր սպաննած էր պալատին մէջ, գիշեր ատեն ուղարկեցինք փայտ բերել պարտէզներէն: Ձիւնը ծածկած էր այդ քիւրտը. հայ պատանին զայն կոճղ կարծելով, անջատած էր անոր գլուխը կացինով եւ բերաւ նետել կրակարանին մէջ՝ անհուն հրճուանքով:

***

Դեկտեմբեր 14, Հինգշաբթի օր. ցուրտն այլեւս անհնար դարձուց մերիններուն բացը գիշերել: Արեւնցիները ստիպուեցան թողուլ Օղ-Գայան կանկոտի հիւսիսային ծայրը եւ իջան Զէյթուն:

Թշնամին ամէն օր հարիւրներով ու հազարներով սառածներ ունէր, հակառակ որ վրաններու մէջ կը գիշերէին, բայց ցերեկը ստիպուած էին ձիւնին եւ սառոյցին վրայ պառկիլ կռուելու համար: Այս ճերմակ ջարդը աւելի սոսկալի եղաւ անոնց քան մեր գնդակները:

Մէրկէնեան Հաճիի խումբը, ներս առաւ Արեւնցիները եւ պատեց Ղարսի կամուրջին բերանը եւ ինքը դիրք բռնեց Էրէֆէյի առջեւ, խրճիթներու մէջ: Թշնամին այդ կողմէն Զէյթուն իջնելու համար, փոքրիկ շաւիղ մը միայն ունէր. անկէ մինչեւ Կարկալարի Կամուրջը ահագին դահավէժ մը կը ներկայացնէր Վասիլիսենց-Քարը, որու գագաթին վրայ միայն կրցան զետեղուիլ թշնամիները, հազիւ 30 կանգուն հեռու Վասիլոսենց բերդէն:

Պատեցինք նոյնպէս Կարկալարի կամուրջը, որուն վրայ անքուն կը հսկէին Աստուր Աղա Անդրէասեան իր եօթը եղբայրներով. իրենց խոշոր տունը բերդի մը ամրութիւնը ունէր այդ կամուրջին վրայ: Անոնց կ'աջակցէին Կարապետ Տէր Յակոբեան եւ Լեւոն Իշխան Եաղուպեան:

Անխախտ մնացին մեր երկու դիրքերը, Քարթոշ-Քարն ու Վանքը: Այս Քարթոշ-Քարը ամենէն շատ սարսափ տարածող դիրքն էր Թուրքերուն մէջ. անոր հռչակը հրատարակուեցաւ ամբողջ Հալէպի եւ Դամասկոսի նահանգներուն մէջ: Այդ անմերձենալի վայրը հազիւ թէ 25 հոգի ունէինք. բայց կ'իշխէր բոլոր դիրքերուն վրայ մինչեւ զօրանոց: Անոր չէին կրնար վնասել ո՛չ թնդանօթները եւ ո՛չ հրացանները: Թուրքերուն մէջ անոր անունը կը յիշուէր Քէղ-Օղլան, որ կը նշանակէ Քոստ-Տղայ. անոնք կը կարծէին թէ՝ այդ դիրքին խմբապետն էր քոսոտ Զէյթունցի մը, որ անվրէպ եւ մահացու գնդակ «կը փոխէր»: Ոչ ոք կը համարձակէր անոր դէմ երթալ. Ալի Փաշա եւ ուրիշ բարձրաստիճան զինուորականներ յայտնեցին մեզ թէ՝ իրենց մէջ յետոյքէն զարնուած բոլոր սպաներն ու զինուորները եղած էին Քէլ-Օղլանի գնդակով: Անոնցմէ երեքը յայտնապէս

Փաշայի փեսայ հազարապետ Մէհմէտ Պէյը եւ ընդհանուր հրամանատար Ֆէրիդ Մուսթաֆա Բէմլի Փաշան: Այս դոռող «մէն չէրքէզը», Զէյթունէն մեկնեցաւ ամօթապարտ եւ... ոռէն զարնուած:

Թշնամին եկաւ եւ գրաւեց մեր պարպած դիրքերը եւ շրջապատեց Զէյթունը կիսալուսնի աղեղին պէս, հետեւեալ ձեւով. — Պէրընկայի բարձունքներէն մինչեւ Վանքին այգիները, զօրանոցի աւերակներէն մինչեւ գետը: Մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ եւ 20 վայրկեան մերձաւորութեամբ Զէյթունին: Ալի Փաշայի բանակը կը տարածուէր Կարկալարի դերեզմաննոցէն մինչեւ Կանկառի կատարը, մէկ ժամ երկարութեամբ: Զէյթունի կռնակէն, Պէրիտը մերն էր. բայց ձիւնակոյտերը անհնար կ՚ընէին հոն բարձրանալ: Որով այսօրուընէ սկսեալ՝ Զէյթունի յարաբերութիւնը բացարձակապէս խզուեցաւ արտաքին աշխարհին հետ:

Թշնամիները այլեւս քայլ մը անգամ յառաջ չէին կրնար գալ, բայց ամէն կողմերէ կրակ կը տեղային քաղաքին ու Վանքին վրայ: Ոչ ոք կրնար փողոց ելլել՝ դրացիին հետ տեսակցելու. այս պատճառով ծակեցինք տուները եւ ներքնուղիներ հաստատեցինք, ուրկէ խլուրդի պէս կ՚անցնէին մեր երիտասարդ ռազմիկները: Հարիւրաւոր պահակներ հաստատեցինք, մանաւանդ գիշեր ատեն, որոնք արթուն կը հսկէին եւ կը փոխուէին ամէն ժամ, կամ ամէն երկու ժամ, տեղւոյն համեմատ:

Հակառակ բոլոր նեղութիւններուն եւ զրկանքին, զաւեշտական մասը անպակաս էր, կը գրգռէր մերիններուն եռանդը եւ կը զուարճացնէր: Թուրք պահակները կը պոռային «դարադօ՛լ»: Մերինները իսկոյն անոր պատասխանը կ՚ուղարկէին. «Հազըրըմ» (պատրաստ եմ). Թուրքը կը կատղէր եւ կը պոռար. «Օլան խըռզըր, կէպէրտինիզ աճըրգտան. տուզսուզլուգտան» (Ծօ՛ խոզ, մեռաք անօթութենէ եւ անլի ուտելէ): Մերինները կը պատասխանէին – «Օլան տայը, սիզ կէպէրտինիզ սօվուգտան. աճըրգտան. պիզիմ եէտի սէնէ եէյէճէյիմիզ վար. եէտի դըրալտան փէրմանըմըզ վար» (Ծօ՛ քեռի, դուք սատկեցաք ցուրտէն եւ քաղցէն. մենք եօթը տարուան պաշար ունինք եւ եօթը կայսրէ հրամանագիր): Եւ ապա մերինները կը պոռային. հայերէն. «Պահապա՛ն, արթուն կա՛ց» յաջորդը կը պատասխանէր մինչեւ Էրէֆէյի դիրքերը, մէկ ժամ երկարութեան վրայ. «Արթուն ե՛մ»:

Քանի մը դէպքերու եւ նամակներու գրաւումը, համոզեցին զիս, որ օսմանեան ընդհ. հրամանատարը միշտ գաղտնի յարաբերութեան մէջ էր եւ կը հրահանգէր կարգ մը աղաներու ու կրօնաւորներու, հակառակ մեր բոլոր աչալուրջ հսկողութեան, որոնք տակաւին կը յուսային Զէյթունը փրկել հաշտութեամբ մը, որ սակայն շատ սուղ գին պիտի ունենար: Եւ թէ գաղտնի լրտեսներ կային շուրջս:

Այս օրերս սաստիկ յոգնած ըլլալով՝ ամենէն մեծ ցանկութիւնս էր գոնէ 8 ժամ միակտուր քնանալ, կազդուրուելու համար: Գրեթէ ամիս մըն էր որ ապաստանած էինք եւ լուացք չէր եղած եւ պիտի տեւէր երկու ու կէս ամիս. ոջիլները սկսան զուգահեռաբար մրցիլ մեր չապիկներուն կարերուն, բարեբախտաբար ունէի Քէլ Մարտիրոսը, որուն վերստին ներած էի, այն պայմանով որ Վանքէն դուրս չելլէր եւ ամէն գիշեր քթուէր մեր ոջիլները: Մլեհ ինծ յայտնեց որ իր ննջարանը շատ հանգիստ էր եւ հոն անցնէի այդ գիշերը: Ըսած սենեակը ընդարձակ սրահն էր Առաջնորդարանին, որ բոլորովին փայտաշէն էր եւ կը գտնուէր յանդիման բլուրին, ուրկէ թշնամին կրնար գնդակահարել, մինչեւ այդ օր որեւէ գնդակ չէր արձակուած հոն: Կը ննջէին Մլեհ, Բարթողիմէոս Վարդապետ, Տաշօլուցցի Տէր Մարտիրոս անպիտան քահանան, զոր դատապարտած էինք ապաշխարութեան եւ ուրիշ 4–5 սաղմիկներ:

Մութ առեն էր, երբ յանձնեցի ամէն հոգ Նազարէթ Իշխանին, որուն սենեկակիցն էի միշտ քարաշէն խուցերուն մէջ եւ գացի Առաջնորդարանի սրահը: Հազիւ թէ հինգ վայրկեան անցաւ եւ սկսած էի քնանալ մեռելի պէս, գնդակներու տեղատարափն սկսաւ: Հարիւրաւոր, հազարաւոր գնդակներ կը ճարճատէին տախտակները եւ երկու թնդանօթ կը գոռային: Ոտքի ելայ. չէի կարծեր թէ մեզմէ ոեւէ մէկը պիտի ապրէր: Զարմանալի է Նախախնամական որոշումը: Բարթողիմէոս Վարդապետ խելայեղ կը պոռար «Դոոր խօ՞ր կոյ, դոոր խօ՞ր կոյ» (ո՞ւր է դուռը, ո՞ւր է դուռը): Եւ այդ խելագարութեան մէջ իր հուժկու ծանրութեամբ ճզմած էր փափուկ մասերը քահանային, որ կը գալարուէր. ցաւէշար մոռցնել կու տար երկիւղը: Վերջապէս մէկիկ մէկիկ փախան և ես ալ ետևէն: Դրան մօտ գնդակ մը պիտի տապալէր զիս ճակտէս, եթէ չծռէի գլուխս քնատ. կապարը մտաւ փայտին մէջ եւ անոր կտորներէն մին՝ թեթեւօրէն վիրաւորեց աջ աչքիս ներքեւը: 10 կանգուն վազելէ վըտանգաւոր տախտակամած ունէինք եւ անցանք ամէնքս ալ անվնաս եւ երկու վայրկեան ետք՝ ամբողջութիւնը գաղրեցաւ: Ասիկա կ'ապացուցանէր ինծ թէ՝ կար կամ կային մարդիկ որ նշանակած էին մուտքս եւ ելքս Առաջնորդարանէն:

ԳԼՈՒԽ Լ.

ԶԷՅԹՈՒՆԸ ԵՒ ՎԱՆՔԸ ՎԱՌԵԼՈՒ ՋԱՆՔԵՐ – ԱՆՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՍ ՆԱԶԱՐԷԹ ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԵՏ – ՄԱՐԻԱՄ

Դեկտեմբեր 15, Ուրբաթ օր. թշնամին մէկ հատ իսկ արձանակ չարձակեց. կարծես թէ սառած ու մեռած էր: Մէկ հոգի կար

փորձառու, հարիւրամեայ Թօփալ Օհաննէս Վարդապետ, որ միշտ կը կրկնէր. «Շատ զգոյշ եղէք, տակը խաղ մը կայ»։

Դեկտեմբեր 16, Շաբաթ օր. վերստին նոյն լռութիւնը. կրնայինք քիչ մը քնանալ. կարելի է որ այս կը յանկար թշնամին։ Անիկա այլեւս յուսահատ զինուորութեամբ գրաւելու Զէյթունը եւ Վանքը, կը ճգնէր խարդախութեամբ ձեռք ձգել զանոնք. վառելով եւ զիս սպաննել տալով։ Այս էր իր վերջին որոշումը։

Շաբաթ գիշեր, առաւօտեան մէկի ատենները մենք կը քնանայինք։ Նազարէթ Իշխան եւ ես Առաջնորդարանի քարաշէն սրահը ունէինք։ Կրակարանի եղերքը դէմ դիմաց կը նստէինք։ 6–7 մատ սանդուխ մը սենեակի մէջ, տախտակամածեայ յարկ մը կը բարձրանար. հոն կը նստէր Ապահ, ուրիշ ընկերներով։ Այդ գիշեր Ապահին քով կը նստէի, նախազգուշացումով՝ քիչ մը զգոյշ պահուելու համար։ Փոքրիկ խուց մըն ալ մեծ սրահին դէմն էր, ուր կը նստէին ուրիշ ընկերներ եւ Ֆնտըճաքցի պատանիներ։

Յանկարծ լայն բոց մը լուսաւորեց մեր սրահները. կարծես թէ կրակին մէջն էինք, երբ մէկը պոռաց «կրա՛կ կայ, կրակ»։ Ապահ վար ցատկեց իր հրացանով. Նազարէթ Իշխան ոտքի վրայ էր եւ ես սկսայ վար իջնել Ապահին ետեւէն։ Ապահ հասաւ եւ հրացանի ծակէն երկարեց մարթինը հրեց եւ լոյսը մարեցաւ. միաժամանակ տանիքին վրայէն լսեցինք հրացաններու կրակոցները ուրախութեան աղաղակներով։ Մեր սենեակը մնաց խաւարի մէջ եւ ահա լսեցի ատրճանակի մը պայթիւնը ուղղուած դէպի ինձ։ Կապարը սուլեց կողիս եւ թեւիս մէջտեղէն եւ գնաց ճակատի խցիկը։ Լսեցի պատանի Ֆնտըճաքցիի մը ճչալը։ Խեղճ տղան երիկամունքէն ստացած էր կապարը եւ երկու օր ետք մեռաւ հոնգիններով։

Զգիտցանք թէ ով էր իմ վրայ կապար արձակող անձը։ Մէկը դուրս ելած էր, բայց ոչ ոք գիտէր թէ ով էր։ Նազարէթ Իշխան փափաք յայտնեց խուզարկել ամբողջ Վանքին մէջ։ Իրեն ըսի, որ Իշխան, ենթադրենք որ թուրքի գնդակ մըն էր, որ իր նպատակին չհասաւ։ Նախախնամութիւնը մեզի հետ է. ալ պէտք չկայ վրիժառութեան։ Մեր ամենուս կասկածը ծանրացաւ ոստիկանութեան վատոգի չավուշ՝ Պօյաճեան Արթինի ճիգճիգ մականունեալ, 20 ամեայ զաւկին վրայ, որ այդ օր Վանք եկած էր Զէյթունէն եւ անյայտացաւ։ Այս ճիգճիգ չավուշը միշտ թրքամոլ էր եւ բարեկամը Տէր Կարապետի։ Անիկա սակայն սոսկ ենթադրութիւն էր եւ ոչ ապացոյց։

Թուրք հրամանատարը այդ գիշեր ուղարկած էր խումբ մը կամաւոր քաջեր, որոնք անձայն մօտեցած էին մեր սենեակին (ինչ որ որոշապէս կը ցուցնէր լրտեսի գոյութիւնը մեր մէջ). ձողի մը ծայրը փաթթած էին քարիւղի մէջ թաթախեալ ցնցոտիներ, վառած եւ կոթնած էին Վանքի տանիքին, ճիշդ այն պահուն, որ մեր պա-

հակները քիչ մը անդին դացած էին։ Փայլակ, Արթուշ եւ Նշան Ղազարոսեան այդ ժամուն պահակներն էին, բոցը կը նշմարեն, կը դառնան եւ վար կը հրեն ձողը, Ասլահին հետ միաժամանակ։ Մինչ այդ, կը նշմարեն Թուրքերը ու կը կրակեն։ Կը սպաննեն երկուքը եւ կը վիրաւորեն Գը, որոնք չեն կրնար փախչիլ։ Ուրիշ ռազմիկներ հասան եւ սպաննեցին զանոնք տեղն ու տեղը։ Ունեցանք վեց մարթիններ, քանի մը հարիւր փամփուշտ եւ չորս թիթեղ քարիւղ։

Մեր պահակները ուրախութեամբ եւ բարձրաձայն պոռացին. «Շնորհակալ ենք, Փաշա Էֆէնտի, քարիւղնիս կը պակսէր, շնորհակալ ենք ձեր նուէրէն. բայց կը ցաւինք որ զայն բերողները գնդակներով վարձատրեցինք»։

Նոյն գիշեր փորձեցին, ուրիշ խումբեր, կրակ ձգել Պօղ-Պայիրի մէջ, բայց տակաւին ջուրը չանցած բոլորն ալ սպաննուեցան, թողնելով մեզ իրենց զէնքերն ու քարիւղի թիթեղները։ Կիրակի իրիկուն փորձեցին կրակել Կարկալարի կողմէն, բայց նորէն սպաննուեցան տակաւին ջուրը չանցած։ Ուրիշ տեղեն, ա՛լ չփորձեցին։ Օսմանեան բանակը իր յուսահատութեան քայքայումին մէջն էր. բայց տակաւին չէր ուզեր խոստովանիլ իր պարտութիւնը։

***

Հրդեհելու այս անյաջող ձեռնարկներէն ետք, թշնամին տակաւին չէր յուսահատած Զէյթունը ծունկի բերելու. կը փութար որ շուտ ըլլար։ Իր ծառաները Զէյթունի մէջ չէին դադրեր ժողովուրդը գրգռելէ անձնատուր ըլլալու։ Օսմանեան բանակը ամէն օր հարիւրներով սառած ունէր եւ եթէ հաշտութիւնը ուշանար ամիս մը եւս, բոլոր հաւանականութեամբ, անիկա պիտի ոչնչանար առանց կռիւի։

Քաղաքին մէջ ալ մեր դրութիւնը շատ դէշ էր. տարափոխիկ հիւանդութիւնը սկսաւ ծանրանալ։ Շատեր, մանաւանդ կիներ, մեռած տեղէն կը յանձնարարէին վճռապէս. «Մեռէք եւ անձնատուր մի՛ ըլլաք»։ Կիները մարդերէն աւելի անհաշտ եւ անյողդողդ էին. կը գուշակէին որ շարիքին սաստկութիւնը իրենց վրայ պիտի ծանրանար։ Կային մարդիկ որ վճռած էին չկռուիլ կամ փախչիլ։ Անոնց կիները թքան իրենց երեսներուն եւ ստիպեցին կռուիլ։ Ամենէն ծանօթը Սարգիս Աղա Պալճեանի պարագան էր։ Անիկա համբաւաւոր Պալճեան Նշան Աղայի որդին էր. Նշան Աղան ժամանակին ամենէն մեծ հարուստը եւ Ազիզ Փաշայի պատերազմին հերոսներէն էր։ Կընկան պատուիրած էր կերակուր եփել զոր պիտի տանէր Էրէֆէյի ռազմիկներուն. վերջին պահուն, պաշարը շալկած տեղէն, լացած եւ փախչելու հրաժեշտը տուած էր։ Կինը ապշած իր ամուսնոյն այդ վատութենէն, կը հրէ զայն աթոռին վրայ. կ՚առնէ ձեռքէն հրացանն ու փամփուշտները. կը խլէ անոր գլխարկը եւ կու տայ իրեն իր կա-

նացի շղարշը. «Հոս մնացի՛ր, կ՚ըսէ, – հիմա դուն կնիկ ես եւ ես մարդ. պիտի երթամ կռուիլ քեզ եւ զաւակներս պաշտպանելու»: Ամուսինը կ՚ամչնայ եւ կը մնայ կռուելու մինչեւ մահ:

Ամենէն սրտախաչը անասուններուն վիճակն էր: 250.000 արջառները կը կոտորուէին անօթութենէ քան մորթուելէ: Անոնք լեցուած էին Կոտորածի Ձորին մէջ եւ կը պոռային ողբալար ձայներով:

Առատ միս ունէինք թէ՛ մենք, թէ՛ Թուրքերը, բայց շատ անախորժ էր անլի միսը: Քիչ մը ռուպ կը դնէինք վրան, քիչ մը համ առնելու համար: Այս տեսակ ծանր կացութեան մէջ էր, որ հաշտութեան համախոհները կը ճգնէին համոզել ժողովուրդը: Թշնամին չէր կրնար գրաւել քաղաքը. վասնզի Կանկառի կողմը անանցանելի էր:

Կարկալարի ճակատը դաշտային էր եւ թշնամին յառաջանալու էր քանի վայրկեան բաց արտի վրայ. ատիկա մեր ուզածն էր: Երկու անգամ փորձեց եւ հազարներով կորուստ տուաւ: Կը մնար յառաջանալ Վանքի կողմէն, բայց կար Վանքը: Չկրցաւ վառել զայն, բայց կը վախնայի որ վառել տային մեր իսկ ձեռքերով: Հաշտարարներ յաջողեցան իրենց ծրագրին մէջ:

Նազարէթ Իշխան երդում ըրած էր քաղաք չիջնել եւ չտեսնել իր կնկան երեսը, մինչեւ որ չազատէր Զէյթունը: Այսօր քանի մը կարեւոր անձեր եկան եւ խնդրեցին որ ժողովի իջնէինք Զէյթուն. ես բացարձակապէս մերժեցի եւ հրամայեցի որ ժողովը գումարուէր Վանքին մէջ: Սակայն, Նազարէթ Իշխան թուլցաւ: Իր երդումը չեղեալ համարելու համար արտ մը խոստացաւ Վանքին, եւ իջաւ քաղաք. որոշապէս գուշակեցի վտանգը: Անոնք կը փափաքէին Վանքըն ալ վառել եւ ապաստանիլ քաղաք եւ կռուիլ այնտեղէն: Անոնց նպատակն էր թշնամին բերել այդ կողմէն մինչեւ Խաչ-Քար. Բէմ-գի Փաշա 50 կանգուն հեռաւորութեամբ մէկիկ մէկիկ պիտի փլցնէր Զէյթունի տուները 13 թնդանօթներուն հարուածներով: Հաշտարարներ պիտի ըսէին. «Մենք ա՛լ չենք կրնար կռուիլ». պիտի չունենայինք փախչելու ելք, հետեւաբար պիտի յանձնէին զիս ընկերներովս միասին Թուրքերուն եւ իրենք հաշտութիւն պիտի աղերսէին ու կոտորուէին վերջ ի վերջոյ:

Երկիւղս իրականացաւ: Նազարէթ Իշխան Վանք վերադարձաւ Կիրակի առտու կանուխ, Դեկտեմբեր 17ին. բոլորովին փոխուած էր:

Անզուգական հերոս, անվեհեր՝ կռիւէն ու մեռնելէն՝ բայց շատ շուտ կը համոզուէր յանուն հայրենասիրութեան եւ կ՚ենթարկուէր

վտանգի (*)։ Բոլորովին դառնացած էր. հրամայեց ամենուն պատրաստուիլ, երկու ժամէն քաղաք իջնելու եւ վառելու Վանքը։ Հազիւ գիտողութիւն ըրի, պատասխանեց կէս հեգնական եւ կէս սպառնական. «Անգլիացիներդ չեկան, Պարոն Աղասի, լաւագոյն է որ քաղաք իջնենք, միասին կռուինք կամ մեռնինք» եւ չուզեց մտիկ ընել առարկութիւններուս։ Ժողովուրդին մեծ մասը, մանաւանդ Արեգնցիք սկսան ծրարել։ Մեր խումբերը միայն կը մտմտային եւ կը սպասէին որոշումիս։ Կը նախընտրէի անձնասպան ըլլալ, քան թէ իջնել քաղաք եւ երկու օր ետք ձեռնակապ յանձնուիլ Բէմպի Փաշային։ Դուրս ելայ խցիկէս, վերջին խորհրդատուս տեսնելու։ Անիկա պառաւ մըն էր, որ Վանքի խորանին առջեւ կ'աղօթէր գիշեր ցերեկ, դուրս կու գար միայն երբեմն երբեմն հրամաններ տալու, երբ կ'որոշէի այդ հրամանները։ Անոր անունն էր Մարիամ, Սիրական Մարիամ։

Պատմութիւնս ո՛չ վէպ է եւ ո՛չ առասպել. ընկերներուս եւ Զէյթունցիներուն ծանօթ անձ մը։ Երբ զօրանոցը գրաւեցի, երկու օր ետք այցելութեան եկան եւ ձեռքս համբուրեցին օծումէս ետք, 3000էն աւելի կիներ եւ փոքրիկ աղջիկներ. անոնց կ'առաջնորդէր Սրբուկենց Մարիամը, Վերի Թաղէն, 55ը անց պառաւ մը, տգեղ, ակռաները ցցուած, բայց պերճախօս, անոյշ եւ հեզահամբոյր։ Զէյթունցի մարդիկ, մանաւանդ կիներ կը պաշտէին զայն սրբուհիի մը պէս եւ գաղտնիքի նման կը հնազանդէին անոր. բաւական էր որ խաչակնքէր երեսը եւ հրամայէր. «Մայր Աստուածածինը տեսայ եւ կ'ըսէ թէ՝ այս կողմէն զարկէք», անմռմունջ կը հնազանդէին ու կ'երթային։ Ուրեմն կը բաւէր որ որոշումներս հաղորդէի իրեն. անիկա գործադրել կու տար։ Ամենուն ներքին եւ արտաքին գաղտնիքներուն տեղեակ էր։

Առաջին վայրկեանէն քովս մնաց զօրանոց եւ ապա եկաւ Վանք հետս եւ եկեղեցւոյ մէջ կ'աղօթէր ծնրադրութեամբ։ Բախտաւոր էի որ մանկութեանս ատեն Սիրականներու անդամ եղած էի հետեւելով հօրաքրոջս Տիկին Սառա Քրթրֆեանի, որ պարագլուխն էր Հաճընի Սիրականներուն եւ գիտէի իրենց աղօթք-երգերու մեծ մասը, զորս կ'երգէին քաղաքին մէջ ու դուրսերը։ Այս երգերը հընարուած էին հիմնադիր Տէր Ղեւոնդ քահանայ Ճէնանեանի, Եարփուզցի Գրիգոր Վարդապետի եւ Եղիսաբէթի կողմէ։ Զօրանոցի մէջ քանի մը հարսերով եւ լուսարար Սարգիսի հետ սկսան երգել թուրքերէն։ Ուրիշ Հնչակեան ներկայացուցիչ մը պիտի կարծէր թէ՝ խենթերու հետ գործ ունէր. բայց ես ո՛չ. գիտէի թէ որքան հզօր էր Սիրականներու եղբայրակցութեան եւ սիրոյ կապը. այդ ժամանակի

* 1915ին այս ձեւ համոզած էին զինքը խաղաղասէրները եւ տարած էին Մարաշ ծեծի տակ սպաննել տալու։ Եթէ ըլլար Աղասի մը եւս, որ արգիլէր անոր երթալը, անկասկած Զէյթունը ողջ պիտի մնար եւ Կիլիկիան ազատ։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ ՄԱՐԱՇԻ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Մէջտեղը Նազարէթ Չավուշ չուխա շալվարով: Կամարին աջ կողմը Չօլագեան Փանոս, որուն գլուխը միայն կը տեսնուի միւսներուն ետեւը: Պատկերին աջը Մէրկէնեան Հաճի երկայն փէշերով եւ ճերմակ թեթեւ մօրուքով:

Քրիստոնեայ Համայնավարներն էին, առաջին առաքեալներուն համանման:

Երբ սկսան երգել՝

Մուհապպէթ տէտիյի խալալար խասը տուր,
Մուհապպէթ իթմէյէն Հագգըն նէսի՞ տուր:

Մնացած երկու տողերը ես չարունակեցի «փրկութեան բանակի» հարիւրապետի մը պէս.

Մուհապպէթ տէտիյի տինին տիրէկի,
Մուհապպէթ էտէնին եանար եիւրէկի:

Պառաւը, որ նշանաւոր Médium *մըն էր, ապուշ ապուշ նայեցաւ աչքերուս եւ հարցուց ինծի. «Դուն եւրոպացի ես, ո՞րտեղէն գիտես մեր երգը»: Իրեն պատասխանեցի թէ՝ ես ալ* Սիրական *էի: Ա՛լ կը բաւէր անիկա որ գիս սիրէր եւ կը հաւատար թէ՝ «Հոգին Սուրբը» ուղարկած էր գիս: Եթէ քարոզէի իրեն Քարլ Մարքսի անունով, չատոնց Զէյթունը եւ ամէնքս ալ վառած պիտի ըլլայինք: Ահա՛ հակիրճ ծանօթութիւնը այս անհաւատալի իրականութեան:*

***

Երբ եկեղեցի մտայ, «Մարիա՛մ» կանչեցի մութին մէջ, «քոյրըս քովս եկուր»: Եւ պատմեցի ամբողջ եղելութիւնը եւ Նազարէթ Իշխանի որոշումը Վանքը վառելու եւ զմեզ Զէյթուն տանելու: Իրեն ըսի թէ՝ Զէյթունը փրկելու համար, Սբ. Աստուածածնայ Վանքը վառելու չէր եւ պահապան հրեշտակի պէս կանգուն մնալու էր. եւ եթէ Աստուած որոշած էր որ մեռնէինք, անոր մէջը նահատակուելու էինք:

— Դուն ըսաւ հոգ մի՛ ըներ, ըսաւ մտիկ ըրէ՛ եաք. գնա՛ խուցը ու տեղդ նստէ հանդարտ ու հանգիստ: Քիչ մը վերջը Նազարէթ Իշխան առջեւդ գլուխ պիտի ծռէ եւ ներողութիւն պիտի խնդրէ իր սխալին համար: Անիկա միմիայն Եղիայէն կը վախնայ, անիկա ալ ամբողջ ընտանեօք Սիրական է. գնա՛ տեղդ 10 վայրկեանէն կը լմըննայ ամէն բան ուզածիդ պէս:

Մարիամի պատուէրին համեմատ գացի նստիլ խուցը կրակին մօտ եւ Նազարէթ Իշխանի Աւետարանն առած՝ սկսայ թղթատել: Նազարէթ Իշխան ներս մտաւ եւ սկսաւ հաւաքել իր տարկաները: Յանկարծ ներս խուժեց գոռալով հաստաբազուկ եւ լայնալանջ Եղիա Իշխան, դաշոյնը մէջքին, վեցհարուածեանը մէկ ձեռքին եւ խոշոր սուրը մերկացած՝ միւս ձեռքին: Զայրոյթով ուղղեց զանոնք Նազարէթ Իշխանի վրայ եւ սկսաւ յանդիմանել. «Նազարէթ, քանի տղայ, դուն ի՞նչ ապուր կ՚ուտես. ի՞նչպէս կը յանդգնիս վա-

ուելու Մայր Աստուածածնայ տունը. կը յուսա՞ս թէ անիկա ողջ պիտի ձգէ զքեզ եւ չվառէ քու տունդ. խենթեցա՞ր ես: Քաքանի տը-ղայ, պատարագ եւ մատաղ կ'ընենք, որ արքայութիւն երթանք. ասկէ աւելի աղէկ ճամբայ մը կա՞յ արքայութիւն երթալու, քան նահատակուիլ Վանքին մէջ: Ես հոս պիտի թաղուիմ այս Պարոնին հետ: Այս տեղէն ճանճ մ'անգամ պիտի չթողում որ դուրս ելլէ, եւ եթէ ընդդիմանաս, իմ ձեռքերովս պիտի սպաննեմ քեզ, որպէսզի քեզ համոզող վասակները, երկու օր ետք Վանքը չյանձնեն Թուրքին»:

Նազարէթ Իշխան գունատեցաւ եւ պատասխանեց. «Եղիա, հօրեղբայրս, միտքս այն էր որ երթայինք ու ամէնքս մէկ կռուէինք. բայց գիտցածիդ պէս թող ըլլայ»: Եւ դառնալով ինծի. «Պարոն Աղասի, Ներողամիտ եղէք, ես ձեր խորհուրդին հակառակեցայ լաւ մտածումներով. կը նախընտրեմ մեռնիլ ձեզ հետ Վանքին մէջ»:

Հրաշքը կատարուեցաւ. զղջումն անկեղծ էր. ամէն բան մոռցուեցաւ: Մնացինք Վանք հաստատ ուխտով նահատակուելու Մայր Աստուածածնայ շէնքին մէջ: Թշնամիի ծրագիրը ձախողեցաւ եւ իր պարտութիւնը ի յայտ պիտի գար:

***

Դեկտեմբեր 18, Երկուշաբթի օր. Օսմանեան կառավարութիւնը բռնած էր երկու հայ՝ Մարաշի փողոցներուն մէջ եւ ուղարկած էր Զէյթուն իբր պատգամաւոր. անոնք պաշտօն ունէին համոզել հայերը որ անձնատուր ըլլային եւ Սուլթանը պիտի ներէր ամենուս: Հաւանաբար կ'ուզէր լրտեսել մեր վիճակը. դուրս վանեցինք զանոնք, յայտնեցինք որ եօթը տարի դիմադրելու պաշար եւ ռազմամթերք ունէինք:

Գիշերը մեր պահակները սկսան նորէն իրենց հայհոյանքի փոխանակութիւնները թուրք պահակներուն հետ: Ամէն տեղէ մեզ հաղորդեցին, որ, այս անգամ թուրք զինուորները չէին հայհոյեր, այլ անոյշ եւ աղերսական լեզու կը գործածէին: Նշան Ղազարոսեանին պատուիրեցի թէ՝ լաւ մտիկ ընէր վէճը եւ ճշգրտօրէն հաղորդէր զայն ինծի: Երկու ժամ ետք, իր շրջանը լրացած ըլլալով, հաղորդեց ինծի Թուրքերուն աղերսանքը.— «Էրմէնի տայըլար, դըբըլըյօրսունուզ անըրգտան, պիզ դըբըլըպ թիւֆէնիյօրուզ սօվուգտան վէ անըրգտան: Ալլահ աշգընա օլսուն, էսիրկէյինիզ չօլուգ չօճուգլարը. սէօյլէյինիզ ճէնէրալլարընըզա, պարըշըփ գուրթուլալըմ»: *(Հայ քեռիներ, դուք կը կոտորուիք քաղցէն, մենք կոտորուելով լմնալու վրայ ենք ցուրտէն ու քաղցէն: Աստուծոյ սիրոյն, մեղքցէք երեխաներուն. խօսեցէք ձեր զօրավարներուն, հաշտուինք ու ազատինք):*

Բանակը իր զինուորներու բերնով կ'աղաղակէր իր պարտութիւնը. բայց ո՞վ պիտի առնէր առաջին քայլը հաշտութեան առա-

Ջարկին։ Մենք ամէն վայրկեան մերժեցինք եւ յայտարարեցինք թէ՝ պատրաստ էինք եօթը տարի կռուելու։ Իսկոյն գումարեցի պատերազմական խորհուրդը եւ մեծամասնութեամբ համաձայնեցանք եւ որոշեցինք, որ երկու շաբաթ ետք, եթէ որեւէ լուր չստանայինք օգնութեան, արտաքին աշխարհէն, պիտի յարձակէինք բանակին վրայ, մեզ պիտի հետեւէին քալելու կարող կիներն ու երկսեռ երեխաները. եւ եթէ չյաջողէինք փախուստի մատնել զայն, պիտի ջանայինք ճեղքել եւ զարնելով հասնիլ Աղեքսանտրէթ, պարզած ռուսական դրօշ եւ պիտի խնդրէինք ռուսաց Զարէն իր կայսրութեան մէջ գաղթելու։

Բայց ընդունուեցաւ վերջին առաջարկս, որ էր ուղարկել անձնուրաց սուրհանդակ մը ի Մարաշ, ամերիկեան միսիոնար Պր. Լիին քով, յանձնել նամակս անոր եւ լուր մը բերել թէ՝ արդեօք յոյս մը կա՞ր արտաքին միջամտութեան մը։ Ժողովը ցրուեցաւ. ընկերներ նոյն գիշեր իսկ փնտռեցին անձնուրաց մը, որ ընդունէր այս փափուկ պաշտօնը եւ կարողանար անցնիլ զինուորական շղթան ու մանաւանդ մտնել Մարաշ։ Ոչ ոք յանդգնեցաւ. մեռնելու պատրաստ էին, բայց յոյս չունէին ձեռնարկը յաջողցնելու։

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

ԿԱՏԱՐ ԱՊՈՒՍԵՖԵՆՑ

Դեկտեմբեր 19, Երեքշաբթի առաւօտ. անհանգիստ էինք որ չէինք կրցած գտնել սուրհանդակ մը, երբ ներս մտաւ մեր խուցը՝ բարձրահասակ Թիւրքմէն մը, հրացանը ուսին եւ սուրը կողին։ Նազարէթ Իշխան ապշած՝ բացագանչեց, «Բաքանի աղջիկ, հոս ի՞նչ ընելու կու գաս»։ Հասկցայ թէ եկողը Թուրք մը չէր այլ հայուհի մը այր մարդու լաթեր հագած։

— Մէկը ուզեր էք Մարաշ երթալու համար պատասխանեց ան լրջութեամբ։ Մեզմէ մէկը հարցուց. «Դուն ի՞նչպէս պիտի երթաս»։

— Այդ իմ գործս է յարեց հակիրճօրէն եւ վճռաբար։

Նազարէթ Իշխան աւելցուց զաւեշտական բայց հաստատական համոզումով.— «Այո՛, այո՛, Կատար միակն է, որ այս գործը կրնայ յաջողցնել. անիկա՝ եթէ պէտք ըլլայ, ... մըն ալ կու տայ եւ կը յաջողի անցնիլ»։ (Չեմ ուզեր գրել իրական բառը)։

Կատար քիչ մը զգացուած, քիչ մը արգահատական մարդկային կեղծապաշտութեան համար, պատասխանեց։

— Քաջանի տղաք, ի՞նչ կ'ըլլայ եթէ ձեր սիրոյն, ձեզ կարենալ ազատելու համար, մարմինս ալ յանձնեմ․ չէ՞ որ հոգիս զոհելու պատրաստ եմ։ Մարմինս, որ քիչ մը հող պիտի ըլլայ, միթէ հոգիէս վե՞ր է, ամէն զոհողութեան յանձնառու եմ, բաւական է որ Զէյթունը փրկուի։

Արտայայտութիւնն այնքան անկեղծ ու վսեմ էր որ ամէնքս ալ ամչցանք ունենալով տգեղ գաղափար մը եւ հիացանք անոր վսեմ հոգիին վրայ, որ կը սաւառնէր մեզմէ վեր եւ կը հմայէր։

Անմիջապէս գրեցի քանի մը տող Պարոն Լիին եւ խնդրեցի որ շնորհք ընէր մեզ իմացնել թէ՝ արդեօք լուր մը ունէ՞ր եւրոպական միջամտութեան մը մասին։ Յանձնեցի նամակը Կատարին․ հրաժեշտ տուաւ անձայն եւ ոչ ոք գիտցաւ թէ՝ երբ պիտի մեկնէր եւ ինչպէս։ Իջաւ Զէյթուն։

Ո՞վ էր Կատար։

Բնիկ Զէյթունցի կին մը, գեղեցիկ, բարձրահասակ եւ ջղուտ․ մօտաւորապէս 40 տարեկան Ապուսեֆենց ընտանիքէն եւ Սուրէնեան թաղէն։ Պապիկ Փաշայի կարիճ ապստամբուհին, միշտ այր մարդու լաթերով։ Անզուգական հայրենասէր եւ դանակ զարնող մը։ Ուրիշներէն լսելու պէտք չունէի։ Նազարէթ Իշխան, ինչպէս նաեւ բոլոր Զէյթունցիք չէին գիտեր Հաճընցի ըլլալս․ բայց ես կը ճանչնայի Ապուսեֆենց Կատարը։

1879ին, Պապիկ Փաշայի հաշտութենէն ետք, անոր ապստամբներէն խումբ մըն իսկ չի մնաց Կոկիսոնի եւ Զէյթունի գաւառներուն մէջ։ Անոնց պարագլուխներն էին մարաշցի Սարգիս, կապանցի Սարգիս եւ Կատար։ Եկան Հաճըն եւ մեծ հայրս զանոնք նշանակեց պահապան Հաճընի այգիներուն, ուր մնացին երեք տարի։ Զինքը յաճախ տեսած էի եւ իր պատմութիւններով հիացած։ Սիրահարուած ըլլալով Մարաշցի Սարգիսին՝ մանչ զաւակ մը ունեցաւ անկէ եւ մեծցուց՝ պահապանութիւն ընելով, բայց Սարգիս վատաբար լքեց եւ մեկնեցաւ Կարս Պազարի կողմերը։ Զէյթունցիք եւ Հաճընցիք, որ շատ խիստ են բարոյականի մասին՝ միակ կինն էր որ կը սիրէին ու կը յարգէին, հակառակ անոր, որ զաւակ մը ունէր ապօրինի կենակցութենէ։

Այս պատուական հայ աղջիկն է որ 1880 թուականէն ասդին, մանաւանդ 1890, 91, 92 եւ 93 թուականներուն, Ատանայի եւ Հալէպի բանտարկուած բոլոր Զէյթունցիներուն մատուցած է ամենամեծ ծառայութիւնները, աւելի քան ինչ որ ըրած են հողաբարձուներն ու ու յեղափոխական մարմինները։

Միշտ հագուած թիւրքմէնի պէս, պահապան եղած է Ատանայի եւ Հալէպի շուրջ․ ապստամբային աւարներով՝ կերակրած եւ հագցուցած է բոլոր քաղաքական յանցաւորները, որոնց ամէնքն ալ խոստովանած ու երախտապարտ եղած են։ Եպիսկոպոս, վարդա-

պետ եւ քահանայ աքսորեալներն անգամ գլուխ ծռած են անոր հայրենասիրութեան առջեւ. հետեւաբար անյիշաչար եղած են անոր բարուց անցողական մէկ թերութեանը համար. թերութիւն մը որուն համար աւելի մարդը այպանելու էր քան զինքը:

Մեր պատմութեան պանծալի հերոսուհիներն էին Տուտու Ղըրճեան, 16 տարեկան, Կապանի մէջ, Տիկին Մանուէլ Ալաճաճեան եւ իր աղջիկը՝ Ֆանուզի մէջ եւ Զէյթունցի Թուրվանտ, Մարիամ եւ Կատար: Մարիամ եւ Կատար հայ մարդուն թագն ու պսակը կը կազմեն:

***

Դեկտեմբեր 19էն մինչեւ 22, Ռէմզի Փաշայի բանակը գիշեր ու ցերեկ, առանց վայրկեան մը դադար առնելու ռմբակոծեց քաղաքն ու Վանքը: Չթողուցինք որ զինուորները յառաջանային քայլ մը իսկ. ռումբերը ո՛չ աւեր եւ ո՛չ ալ մարդկային կորուստ պատճառեցին: Երեք օր ետք, Ռէմզի Փաշա վիրաւորուած յետոյքէն, հեռագրած էր Պոլիս, որ Զէյթունը կարենալ գրաւելու համար պէտք կար 50.000է աւելի զինուորներու եւ 50 թնդանօթի: Այս պատճառաւ անիկա պաշտօնանկ եղաւ եւ իրեն յաջորդեց Հինգերորդ Կայսերական Զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատար Էտհէմ Փաշա: Սուլթանը մտադրած էր ուղարկել Փլէվնայի հերոս ալեզարդ Ղազի Օսման Փաշան, բայց պետական խորհուրդը խնդրած էր իրմէ չուղարկել զայն, վախնալով որ ձախողութեան մը պարագային, կայսրութեան պատիւը բոլորովին խայտառակուէր:

Մարաջախտ Էտհէմ Փաշա, ծանրաբարոյ, իմաստուն եւ վարչագէտ անձ մըն էր: Անմիջապէս նշմարեց կացութեան դժուարութիւնը եւ ջանաց գրաւել Զէյթունը դիւանագիտական խաղերով: Անիկա անգամ մըն էր Մասօնական եղբայրութեան Սուրիական Օթեակին եւ մեծ պատիւ կը վայելէր եւրոպական հիւպատոսներու կողմէ: Իր բանակը քայքայուած էր. անկանոն զինուորները վհատած խմբովին կը փախչէին, իրենց հետ տանելով կանոնաւոր զինուորներէն շատերը: Ստիպուեցաւ ցրուել բոլոր անկանոն զօրքերը, պահելով անոնցմէ քանի մը տասնեակ: Այս տեսակ հիւանդ բանակով չէր կրնար որեւէ քաջագործութիւն ընել:

Երեք օր ետք, Էտհէմ Փաշայի հետ, վերադարձաւ մեր հերոսուհին Կատար, բարի եւ ոգեւորիչ լուրերով: Մստրը Լին կ'իմացընէր մեզ ընդդիմանալ եւ կը յայտնէր թէ՝ քանի մը օրէն, միջամտութեան բարի լուրերը պիտի հասնէին մեզ: Արդարեւ Հալէպի անգլիական հիւպատոսը ուղարկած էր անոր մօտ, իր չէրքէզ բարապան Մէհմէտ Աղան, որ եկած էր Մարաշ լուրեր տանելու եւ յայտնած էր թէ քանի մը օրէն եւրոպական միջամտութիւն մը պիտի

ըլլար Ջէյթունը հաշտեցնելու համար։

Այս լուրերը խանդավառեցին եւ ելեկտրականացուցին մեզ վերստին։ Պաշարները դուրս ելան թաքստոցներէն եւ սկսան երկարել մեր կեանքը եւ շարունակել կռիւը աւելի խիստ քան երբեք։ Անօթութենէ մեռնող կիներ կը պատուիրէին. «Մեռէ՛ք բայց անձնատուր մի՛ ըլլաք»։ մեռելներու հերոսական հոգիները կը խօսէին եւ մեզ կը փոխանցէին։

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.

ՀԻՒՊԱՏՈՍՆԵՐՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԵՒ ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

Ցուրտը, քաղցը եւ տարափոխիկ հիւանդութիւնը աւեր կը գործէին Խոհէմ Փաշայի բանակին մէջ։ Քաղցը, անլի կերակուրը եւ հիւանդութիւնը կը սաստկանար մեր մէջ օր ըստ օրէ։ Օրերը տարիներու երկարութիւնն ունէին եւ շատերը թերահաւատ էին կատարի բերած լուրէն. զանիկա կը նմանցնէին սուրհանդակ Խաչերի երեւակայական լուրին։ Կը համբէինք երկու շաբաթի լրանալը, յարձակման մեր որոշումը կիրարկելու համար։ Խոհէմ Փաշա իր նախորդին պէս վառօդ կը բռնկեցնէր միայն. չփորձեց որեւէ յարձակում. լուր ունենալու էր միջամտութեան մասին։

Դեկտեմբեր 24, Երկուշաբթի գիշեր, տարօրինակ հրճուանք եւ անուշ լեզու կար թուրք պահակներուն քով։ Բասիլոսենք-Քարի վրայի պահակները, որոնք հազիւ թէ 40 մեթր հեռու էին մերիններէն՝ անդադար կը պոռային. «Կարապետ Աղա, Կարապետ Աղա», Վասիլեան Կարապետ Իշխանի անունով։ Մերինները կարծելով թէ՝ սովորական հայհոյանքներն ընելու համար էր, հայհոյանքներով կը պատասխանէին եւ թուրքերը չէին յաջողած մեզ իմացնել ուրախալի լուրը։

Դեկտեմբեր 25, Երեքշաբթի առաւօտուն, Կարկալարի կամուրջէն հազիւ 200 կանգուն հեռու, թուրք զինուոր մը, ձեռքին մէջ ճերմակ դրօշակ մը բռնած, ժայռէ ժայռ կը ցատկոտէր պոռալով, Զէյթունցիներէն չզարնուելու համար։ Անդրէասեան Աստուր Աղա կը հրամայէ ասպիկներուն չկրակել եւ կը պոռայ թուրքին, որ անվախ մօտենայ։ Թուրք զինուորը անդէն, կը մօտենայ կամուրջին եւ պատին ետեւէն կ՚երկարէ թուղթ մը Աստուր Աղային, ուրախութեամբ բացագանչելով՝ «Ալլահ պէլանըզը վէրմիյէ, սիզտէ դուրթուլտունուզ, պիզտէ. իշտէ գօնսօլօսլարըն թէլէգրաֆը, ճէնէբալլարընըզա վէրինիզ» եւ ինքը կը վերադառնայ աղաչելով՝ որ

չդարնէին. (Աստուած պատուհասնիդ չտայ, դուք ալ ապրեցաք, մենք ալ. ահա՛ հիւպատոսներուն հեռագիրը, տուէ՛ք ձեր զօրավար-ներուն): Ուրախութիւնը անհուն էր եւ հաւերը դուրս ելան՝ աքա-ղաղ դառնալու եւ քարելաքով խօսելու «քօքօ-ռի-քօ»:

Աստուր Աղա փութաց անմիջապէս վանք՝ ինձ յանձնելու հեռագիրը եւ ահա՛ անոր լուսանկարը. զայն բացած, կարդացած, պատասխանած եւ պահած եմ մինչեւ այսօր(*):

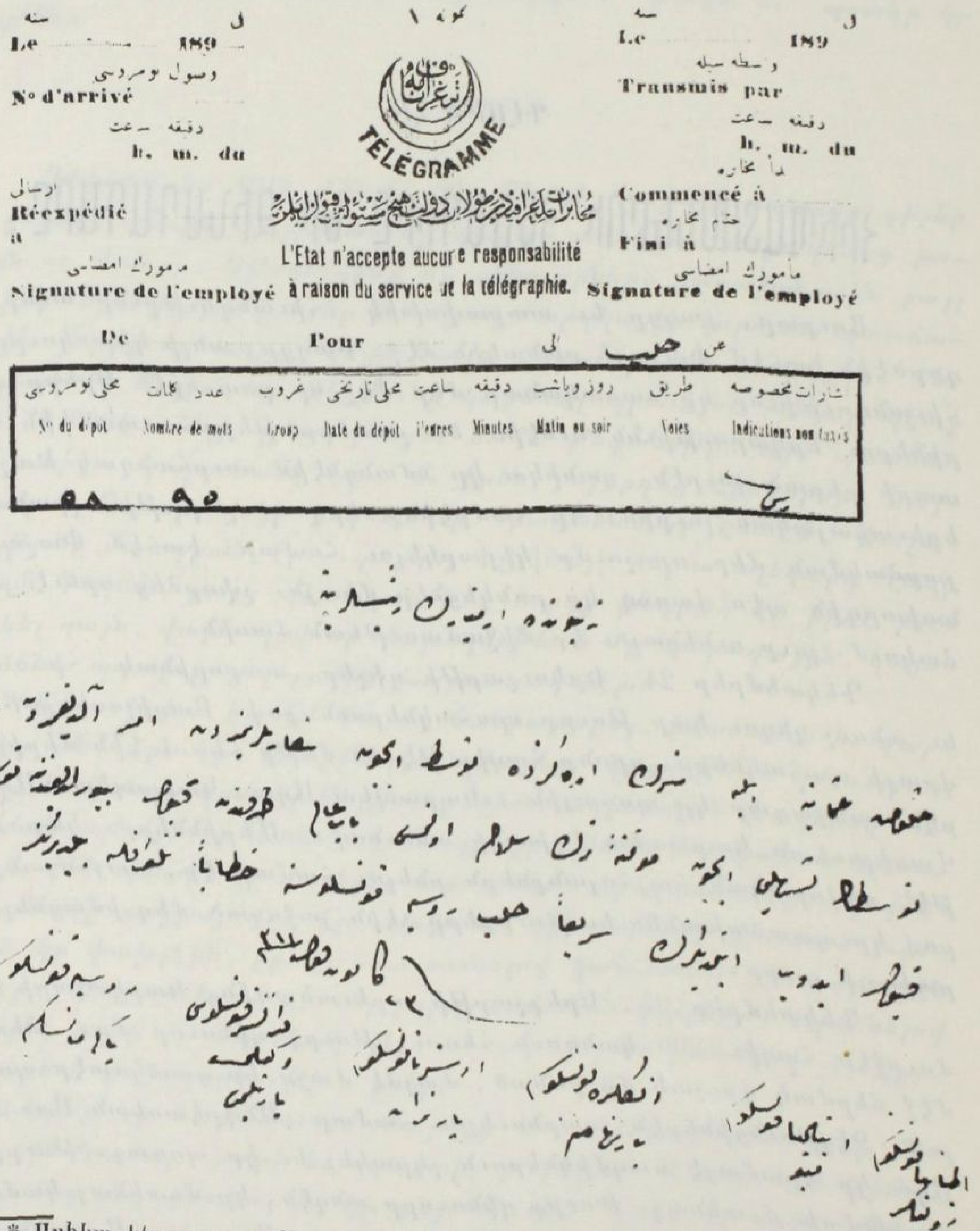
Le 189 Le 189

N° d'arrivé Transmis par

h. m. du h. m. du

TÉLÉGRAMME

Réexpédié à Commencé à

Fini à

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

Signature de l'employé Signature de l'employé

De Pour

N° du dépôt	Nombre de mots	Group	Date du dépôt	Heures	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indications non taxés

---

* Ասիկա կ'ապացուցանէ այն անհիմն ճոռոմաբանութիւնը, զոր գրած է այս մասին Մնացական Սէմէրճեան, Բարթողիմէոս վարդապետի դրդումով, անոր վե-բագրելով դիւանագիտական ձեռնարկներ, որոնց բոլորովին անձեռնհաս էր եւ վարկաբեկ, գլխուն ճերմակ փաթթոց կապելէն ի վեր:

Կ՚արձանագրեմ հոս նաեւ անոր հայատառ թուրքերէնը եւ թարգմանութիւնը:

Հալէպ

Զէյթունտա էրմէնի բէյիսլէրինէ,

Հիւքիւմէթը Օսմանիյէ իլէն սիզին արանըզտա թէվսիթ իւ-չիւն սէֆարէթլէրիմիզտէն էմր ալտըղըմըզտան վէ իշպու թէվսի-թին թէհսիլի իւչիւն մուվագգաթէն թէրքի սիլահ օլընմասը, Պապը Ալի թարաֆընտան գապուլ պույուրուլտուղունտան, թէվսիթիմիզի գապուլ իտուպ իտէմէտիկինիզի սէրիյէն, Հալէպ Ռուսիա գօնսօլօ-սունա խիթապէն թէլէկրաֆլա պիլտիրինիզ:

311 Քեանունը էվվէլ 23,

Ռուսիա Գօնսօլօսու · *Եաքի Մխանաքի*

Ֆրանսըզ Գօնս · *Վէքիլի Պարթէլէմի*

Աւստրիա Գօնս · *Փարնէրան*

Ինկիլթէրա Գօնս · *Պէրնհէյմ*

Իթալիա Գօնս · *Վիթօ*

Ալմանիա Գօնս · *Զօլլնէր*

Թարգմանութիւն

Հալէպ

Զէյթունի Հայոց պետերուն

Մեր դեսպանատուներէն հրաման ստացանք միջնորդել օսմանեան կառավարութեան եւ Ձեր մէջ. որպէսզի փութով իրականանայ մեր միջնորդութիւնը, Բ. Դուռը պայման կը դնէ առժամեայ զինադադար մը, ընդունելու կամ չընդունելու մասին ձեր պատասխանը հեռագրով իմացնել Հալէպի ռուս հիւպատոսարանին:

23 Դեկտեմբեր 311

Այս հեռագիրը անհուն հրճուանք պատճառեց ամենուս. յոյսն ու հաւատքը աւելցաւ մեր մէջ. յաղթանակը ողջունեց զմեզ եւ բարի լուրը ելաւ Վանքէն եւ ելեկտրական հոսանքի պէս իջաւ Զէյթուն մինչեւ Էրէֆէ: Ոչ միայն վարկս բարձրացաւ վերստին, այլեւ եղայ Զէյթունի ամենահզօր մարդը աւելի քան երբեք: Եղիա եւ Նազարէթ Իշխան գրկեցին զիս իրենց հուժկու բազուկներուն մէջ եւ յայտարարեցին ազնուօրէն. «Ա՛լ մեր պարտականութիւնը լմնցաւ. ասկէ ետք քուկդ կը սկսի. մենք քեզ կռնակ ենք եւ ուզած տեղդ պիտի երթանք. նայէ որ տակէն ելլես յաջողութեամբ»: Իրենց պատասխանեցի թէ՝ — Նախախնամութիւնը որ առաջնորդեց զմեզ զինական յաղթանակի, պիտի առաջնորդէ նաեւ դիւանագիտական յաղթանակի, բաւական է որ մնայինք վերստին մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի:

Անմիջապէս գրեցի պատասխանը հեռագրին, որ հետեւեալն է·

Զէյթուն

Հալէպտէ Ռուսիա Գօնսօլօսու Եաքի Միանսքի էֆէնտիյէ·

Տիվէլը մուանզամա Գօնսօլօսլարը իլէ միւշթէրէքէն իրսալ էթտիյինիզ թէլէկրաֆը ալտըգ: Հիւքիւմէթը Օսմանիյէ իլէ պիզիմ մապէյնիմիզէ թէվսիթինիզի գապուլ էտէրիզ:

Զէյթուն ասըլարը ումումի զօմանտանը

Պարօն ԱՂԱՍԻ

1895 Քեանունը էվվէլ 25

Թարգմանութիւն

Զէյթուն

Ռուսական Հիւպատոս Պարոն Եաքի Միանսքիին, ի Հալէպ·

Մեծ պետութեանց Հիւպատոսներու ընկերակցութեամբ ձեր ուղարկած հեռագիրը ստացանք: Օսմանեան կառավարութեան եւ միջեւ ընելիք ձեր միջամտութիւնը կ'ընդունինք:

Զէյթունի ապստամբութեան Ընդհ· հրամանատար

Պարոն ԱՂԱՍԻ

1895, Դեկտեմբեր 25

Այս հեռագիրը յանձնեցի Նշան Ղազարոսեանին, որ կամաւորներու մէջ ամենէն համարձակախօսն էր եւ բաւական զարգացած: Կը սիրէի զինքը առաջին օրէն. քաջ էր եւ կարգապահ: Երկու Զէյթունցիներու հետ, ճերմակ դրօշակ ի ձեռին, ներկայացաւ բանակին: Պահակները զինքը տարին օսմանեան մարաջախտին քով. յանձնեց նամակը. ընդունելութիւնը եղած էր շատ յարգալիր: Ընդհանուր Հրամանատար Փաշան իրեն տուած էր շիշ մը քոնեակ ինձ համար նուէր: Մեր կորիճ ընկերը մերժած էր զայն շնորհակալութեամբ, յայտնելով որ մեր քով շատ կար: Զանոնք յափշտակած էինք Անտրու կառավարական պալատէն:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ երկուստեք դադրեցուցինք զինաձըգութիւնը: Ցնծութեան աղաղակներ գոռացին երկու կողմէն: Վարպետորդի Մարաջախտը ուզելով գիտնալ մեր տկարութիւնը՝ յայտնած էր Ղազարոսեանին եւ Զէյթունցիներուն, որ եթէ ունէինք պաշարի նեղութիւն՝ հրաման կու տար որ Զէյթունցիք երթային բանակը եւ քաղցրեղէնի հետ փոխանակէին արմտիք: Այս լուրը տարածուելով քաղաքին մէջ, մօտ 20 հոգի տարած էին քաղցրեղէններ եւ փոխանակած ցորենի հետ: Հրաման տուինք Պօզ Պայիրի եւ Կարկալարի կորիճներուն որ ետ ուղարկեն այդ բեռները: Ընդդիմացող-

ներէն մի քանիները ծեծեցին։ Անշուշտ անգութ էր հրամանս, բայց այդ կը պահանջէր Զէյթունի փրկութիւնն ու շահը։ Գրեցի փոքրիկ տոմս մը Մարաշխան Փաշային եւ ուղարկեցի նուէր երեք բեռ չամիչ եւ ռուպ։ Անիկա չէր ընդունած եւ յայտնած էր ծիծաղով «Վարպետ մարդ է ձեր ճէնէրալը»։

Զինադադարն սկսաւ այս օրէն, բայց գրեթէ անուանական էր. վանքի թշնամին թէեւ այլեւս չէր ռմբակոծեր, բայց մինչեւ հիւպատոսներու գալը, որ տեւեց 23 օր, կը տեղացնէր կատաղի հրացանաձգութիւն եւ յանկարծակի, երբ ժողովուրդը ինքզինքը ապահով զգալով՝ դուրս կ'ելլէր ճամբաներուն վրայ։ Թշնամին ամէն օր կը փնտռէր մեր մէկ տկար կողմը՝ յանկարծ ներս խուժելու Զէյթուն, տակաւին հիւպատոսները չեկած։ Բայց արթուն էինք. մեր պահակները կը հսկէին ամէն տեղ, եւ ամէն անգամ որ կը նշմարէինք թշնամիին գլուխը, «կը փոխէինք»։ Զինադադարը չյարգելով է որ Թուրքերը աւելի մարդ սպաննեցին քան ճակատամարտներուն մէջ։ Մեր մեռնողներու ընդհանուր թիւն էր 125 հոգի, որոնց 65ը զարնուեցան խարդախութեամբ, զինադադարի ատեն, իսկ 60ը միայն կտրիճօրէն, նահատակուած ճակատամարտի մէջ։

Մինչեւ հիւպատոսներու գալը, նեղութիւնն ու տարափոխիկ հիւանդութիւնը սաստկացան Զէյթունի մէջ. աղ բնաւ չմնաց, շատերու աչքերը դեղնած էին առանց աղի. շատերը անլի միսով, չամիչով ու ռուպով կը սնանէին։ Վերջին օրերուն մէջ, օրական 20–30 հոգի կը մեռնէին, մեծաւ մասամբ երեխաներ եւ յոգնած ու տարեց մարդիկներ։ Ասոնց մէջն էին մեր լաւագոյն ընկերներէն եւ հրամանատարներէն մի քանին.— Արեգնայ երկու առիւծները՝ Մխայէլ Քէհեա եւ Խաչեր Քէհեա Կարապետեան. Զէյթունէն՝ Մղսի Փանոս Տամ Քէլիշեան, Թօփալ Յովհաննէս Վարդապետ. Մարաշէն՝ Հաճի Սարգիս Քէլիշեան։

Ձիւնը կը տեղար կանգուններով եւ Թուրք բանակը կը տառապէր տասնապատիկ մեզմէ աւելի եւ սարսափելի եղաւ իրենց կորուստը։ Օսմանեան կառավարութիւնը, ջանաց ձգձգել հիւպատոսներուն գալը, յուսալով կերպով մը գրաւել Զէյթունը։ 5 օրուան ճամբան, անոնք եկան 23 օրէն։ Բայց կառավարութեան խաղը իրեն սուղի նստաւ։ Քանի ջանաց խաբել մեզ, Նախախնամութիւնը պատժեց զանոնք, տեղալով ձիւն՝ կանգուններով։

Դեկտեմբերի վերջերը, Զինադադարի լուրն առած ըլլալով մեր կամաւորներէն մին, Կարապետ Սուքիասեան, որուն համար, մեռած լսած էի, յաջողած էր քանի մը ընկերներով գալ Ֆռնուզէն Զէյթուն, անցնելով Զէյթունի գետակին մէջտեղէն։ Անիկա մեզ իմացուց թէ Հրաչեայ Մարային ալ ողջ էր եւ պահուած Ֆռնուզի լեռները։ Մարդ ուղարկեցի, որոնք գտան զայն եւ բերին քովս, 1896 Յունուարի սկիզբները։ Չեմ գիտեր թէ ինքը պիտի ընէ՞ր այն զոր ես

ըրի, եթէ եղած ըլլայի իր տեղը. չեմ կարծեր (*)։ Բայց՝ ես ուրախութեամբ տեսայ զինք եւ չուզեցի թողուլ Ֆռնուզի լեռներուն մէջ։ Անոր գալէն քանի մը օր ետք, ես ալ բռնուեցայ տարափոխիկ հիւանդութեան եւ անկասկած պիտի մեռնէի երեք օրէն՝ եթէ Նազարէթ Իշխան՝ զգալով թէ պէտք ունէր ինձ աւելի քան երբեք, առաջին օրէն խիստ միջոցի մը չդիմէր զիս փրկելու համար։ Հրամայեց որ չորս հուժկու Զէյթունցիներ գլուխս յառաջացնեն Նահատակաց Աղբիւրին ներքեւ, որ ամառ ատեն իսկ գրեթէ սառած կ'ըլլայ։ Յունուարի այս սառած օրերուն գլուխս բռնեցին աղբիւրի վազքին առաջ ամբողջ կէս ժամ. հակառակ աղաղակներուս՝ զիս հոն պահեցին, գլուխս պայթելու աստիճան էր։ Կարծեմ թէ բուժումի այս եղանակն էր որ երկարեց հիւանդութիւնս մինչեւ հիւպատոսներուն գալուստը։

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

ԻՆՉՈ՞Ւ ՀԱՄԱՐ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋԱՄՏԱԾ ԷԻՆ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ԱՂԱՋԱՆՔԸ ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ

—

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ՓՐԿԵՑ ՄԵԶ

Եւրոպական մեծ պետութիւններ չէին որ ստիպեցին Սուլթան Համիտը զիջանիլ ի նպաստ Զէյթունցիներու։ Անոնց միջամտութիւնները ի նպաստ հայ տառապանքներուն՝ սոսկ Պղատոնական էին։ Ընդհակառակն Սուլթան Համիտ ինքն է որ քանիցս աղերսած է դեսպաններէն միջամտել Իզմիրլեան Մաթէոս Պատրիարքի քով, որ խօսք հասկցնէր Զէյթունցիներուն, խոստանալով որ պիտի գոհա-

* Զայս կը հաստատեմ անոր համար որ յետագային Աւետիս Նազարբէկեանց եւ ինքը կուրացած կուսակցական կիրքերով, հրատարակեցին ՕԳՍՖՈՐՏի մէջ անգլերէն գիրք մը, որուն մէջ Զէյթունի ամբողջ ապստամբութիւնը կը ներկայացնէին Հրաչեայ Մարալի գործը. հոն չկան ո՛չ Աղասի, ո՛չ Մլեհ, ո՛չ Միհրան եւ ո՛չ իսկ ես՝ կուսակցութեան ներկայացուցիչը, որուն վկայականը ձեռքերովն իսկ գրած էր Նազարբէկեանց։ Հրաչեայ Մարալ, որուն արժանիքները գրեցի անաչառօրէն, ներկայ իսկ չէր Զէյթունի Մեծ Ճակատամարտին։ Երբ Աղասի հերոսաբար ճեղքած էր զինուորական շղթան Նշան Ղազարոսեանի եւ ուրիշ ընկերներու հետ, Հրաչեայ պահուած մնացած էր Ֆռնուզի լեռները։

ցընէր անոնց բոլոր պահանջքները եւ դեսպաններ ընդ առաջ փութացած էին հաճելի ըլլալու համար Սուլթանին։

Պատմութիւնը զոր պիտի գրեմ, ինձ հաղորդած է Փարիզի մէջ 1897 թուին, Կեդրոնական Վարժարանի Տնօրէնն Պարոն Յարութիւն Մոստիչեան, որ այն ատեն էր նաեւ առաջին քարտուղարը եւ թարգմանը Իզմիրլեան Պատրիարքին։

Զէյթունի ցօրանոցը գրաւելէ ետք, երկու անգամ ուղարկած սուրհանդակներուս հետ, նամակներ գրած էի Իզմիրլեան Պատրիարքին, հաղորդելով որ անօթի էինք եւ կը խնդրէինք որ օգնութիւն փութացնէր։ Այդ նամակներուս ներքեւ ստորագրել տուած էի փոխ վանահայր Տէր Սարգիս քահանայ Մարտիրոսեանի։

— Երբ ձեր նամակներն ստացաւ Իզմիրլեան Պատրիարք, պատմեց Մոստիչեան, յաճախ լացաւ եւ ծնրադիր աղօթեց։ Ուրիշ որեւէ միջոց չունենալով՝ քանի մը օր ետք խնդրեց ինձմէ, որ գտնէ Զէյթունը փրկելու համար, երթայի տեսնել Ֆրանսական դեսպանատան գործակալ Տը Լա Պուլինիէրը եւ պաղատէի որ միջամտէր Սուլթանին քով, կերպով մը փրկելու Զէյթունը։ Գացի Բերա՝ Ֆրանսական հիւպատոսարանը։ Երբ դռնէն ներս կը մտնէի, կառք մը դուրս կ'ելլէր։ Կառքին մէջէն զիս ճանչնալով՝ վար ցատկեց Տը Լա Պուլինիէր. զիս բարեւեց մտերմաբար եւ յայտնեց թէ ինքն ալ Պատրիարքարան կ'երթար, Իզմիրլեան Սրբազանը տեսնելու։ Եւ ինձ յայտնեց թէ՝ Սուլթան Համիտ երեք օրէ ի վեր, ամէն օր երեք անգամ թիկնապահներ կ'ուղարկէր դեսպան Ֆօյ Գանպոնին, որ դիմում ընէր Իզմիրլեան Պատրիարքին քով, ու խօսք հասկցնէր Զէյթունի ապստամբներուն եւ ինքը՝ Սուլթանը, պատրաստ էր ուզածնին շնորհելու։ «Կ'աղաչեմ, ըսաւ, Իզմիրլեանը կրօնաւոր է, քաղաքական բաներու մէջ շատ բութ եւ անձեռնհաս է. դուք լուսամիտ, խօսք հասկցուցէք եւ այս խնդիրը կարգադրենք շուտով մը»։ Այն ատեն ծածկեցի հրճուանքս. չըսի իմ հոն երթալուս պատճառը եւ դժուարահաճ երեւցայ, բայց խոստացայ օգնել իրեն, բարեխօսելով Իզմիրլեան Պատրիարքի մօտ։

«Իսկոյն վերադարձայ Պատրիարքարան։ Բացակայութիւնս տեւած էր գրեթէ երկու ժամ եւ տեսայ թէ Պատրիարքը ծնրադիր եւ արտասուալից աչքերով տակաւին կ'աղօթէր։ Երբ զիս տեսաւ, ոտքի ելաւ եւ հարցուց. «Տղաս, ի՞նչ կայ, ի՞նչ բարի լուր բերիր»։ — Սրբազա՛ն, ըսի, մարդը ինքն է որ ոտքդ կու գայ։ «Ո՞ր մարդը, տղա՛ս»։ — Սուլթանը, Սուլթանը, ըսի եւ պատմեցի տեսակցութեանս արդիւնքը։

«Այն ատեն խորհրդակցեցանք թէ՝ գուցէ մեր միջամտութիւնը երկար տեւէր, երբ դուք պէտք ունէիք անմիջական օգնութեան. չուզեցինք խառնուիլ եւ ձգեցինք պատասխանատուութիւնը դեսպաններուն վրայ։

«Յաջորդ առաւօտ վազեցի Ֆրանսական դեսպանատուն եւ յայտնեցի թէ՝ Իսմիրլեան Պատրիարք չէր ուզեր խառնուիլ գործի մը, որ իր հրամանով եղած չէր եւ ապստամբները անկասկած պիտի մերժէին իր խորհուրդները։ Լաւագոյն էր, որ դեսպանները ուղարկէին Զէյթուն Հալէպի իրենց հիւպատոսները եւ կարգադրէին անձամբ։ Դեսպանները սիրայօժար ընդունեցին այս թելադրութիւնը եւ հրահանգեցին իրենց հիւպատոսները։ Բարձրագոյն Դուռն ալ հրահանգեց Մարաջախտ Էտհէմ Փաշային»։

Թէ ի՞նչ պատճառներով Սուլթանը կ՚աղերսէր դեսպաններէն (*) հաշտուիլ Զէյթունի հետ. այս պարագան ալ իմացած եմ յետոյ Եւրոպայի մէջ, դիւանագիտական շրջանակներէ։

Մեր անակնկալ յաղթութիւնները տարօրինակ կերպով վարկաբեկած էին օսմանեան կառավարութեան զինուորական վարկը։ Եւրոպական պետութիւններ որոշած էին զինու զօրութեամբ միջամտել ի Կիլիկիա։ Բայց յոյները, յանձին իրենց երիտասարդ գահաժառանգ Կոստանդին Իշխանի (վերջը Թագաւոր), անհամբեր գտնուած էին։ Կարծելով որ, քանի որ փոքրիկ Զէյթունը կը յաղթէր հսկայ Հինգերորդ Զօրաբանակին, ինքը իր 200.000 զինուորներով կը յուսար գրաւել Սելանիկը, Ադրիանապոլիսը եւ Կ. Պոլիսը։ Հակառակ իրեն տրուած կայսերական թելադրութիւններուն՝ չառ-

* Ահաւասիկ ի՞նչ կը գրէ այս մասին, Տը Լա Պուլինիէր.

Voici ce qu'écrit M. de la Boulinière, Chargé d'Affaires de France à Constantinople, à M. Berthelok, Ministre des Affaires Etrangères, sur ce point.

«C'est la seconde fois, depuis les troubles que les Puissances ont rendu au Sultan le grand service de le tirer d'une situation difficile et inquiétante: d'abord à Constantinople, lors de l'évacuation des églises par les réfugiés Arméniens, et cette fois-ci à Zeitoun.

«Dans le premier cas, Abdul Hamid n'a pas cru devoir refuser le concours des ambassades et dans le second il a été trop heureux de l'intervention des Puissances». (Voir le Supplément du **Livre-Jaune**, 1895—1896, page 84).

Թարգմանութիւն

«Ասիկա երկրորդ անգամն է, խռովութեանց սկիզբէն ի վեր, որ պետութիւնները մատուցին Սուլթանին մեծ ծառայութիւնը, զայն դուրս քաշելով դժուար եւ վրդովիչ կացութենէ մը.– նախ ի Կ. Պոլիս, երբ պարպեցին հայոց եկեղեցիները իրենց ապաստանողներէն եւ այս անգամ Զէյթունի մէջ։

«Առաջին պարագային, Ապտիւլ Համիտ յարմար չսեպեց մերժել դեսպանատանց աջակցութիւնը, եւ երկրորդ պարագային չափազանց երջանիկ եղաւ պետութեանց միջամտութենէն»։ (Տեսնել Յաւելուածը ԴԵՂԻՆ–ՏԵՏՐԱԿԻՆ 1895–1896. երես 84)։

նել այդ անխոհեմ քայլը, անիկա մտիկ չէր ըրած, նոյնիսկ իր հօրը Եօրկիոս Թագաւորին եւ կը պատրաստուէր պատերազմի։ Սուլթան Համիտ լուր ունենալով անոր շարժումներէն, կը յուսար կեդրոնացնել իր բանակները։ Չէր կրնար իր տեղէն շարժել Երզնկայի Չորրորդ Զօրաբանակը, որ կը դիտէր Հայաստանը եւ կը մնար ռուսաց դէմ։ Պաղտատի Վեցերորդ Զօրաբանակը շատ հեռուն էր։ Չէր կրնար շարժել Եմէնի Եօթներորդ Զօրաբանակը, վախնալով արաբներու ապստամբութենէն։ Սելանիկի Զօրաբանակը անբաւական էր. ուրեմն պէտք էր փութացնել Հինգերորդ Զօրաբանակը որ կը ճակտէր մեզի դէմ եւ սպառելու վրայ էր եւ կը մնային իր պահեստները։ Ուստի Սուլթան Համիտ կը ցանկար ամէն գնով հաշտուիլ մեզի հետ եւ օր առաջ հասցնել այս բանակի մնացորդները դէպի Սելանիկ։

Եւ իրապէս ի վերջոյ այս բանակն էր, որ պարտուելով մեզմէ, յաղթեց եւ ցրուեց հելլենական բանակները։ Մարաջախտ Էտհէմ Փաշա, Թեսաղիոյ առաջին ճակատամարտին բացագանչած էր. «Պու դուրշուն, Զէյթուն դուրշունունայ պէնզէմիյօր, իւչ կիւնտէն Աթինայա կէտէրիմ» (Այս կապարը չի նմանիր Զէյթունի կապարին, երեք օրէն Աթէնք կ'երթամ)։ Եւ իրապէս պիտի դրաւէր Աթէնքը, եթէ Եւրոպա չմիջամտէր, մանաւանդ ռուսաց Ցարը Նիկողայոս Բ. յիշելով որ Կոստանդին Իշխան զինքը ազատած էր Ճաբոնի մէջ, մարդասպանի մը ձեռքէն, միջամտեց, իր անելիքներուն հաշուեց Յունաստանէն պահանջուած պատերազմական տուգանքը եւ փրկեց Յունաստանը։ Բայց սա ալ թէեւ փրկեց Զէյթունը, բայց վնասեց մեր դատի յաջող լուծումին, անհամեմատ բարձրացնելով օսմանեան պետութեան զինուորական վարկը եւ ոչ ոք համարձակեցաւ միջամտել զինու զօրութեամբ ի նպաստ հայերուս եւ եւրոպացիք, մանաւանդ Մեծն Բրիտանիա, կոկորդիլոսի արցունքներ միայն թափեցին։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

ՀԻՒՊԱՏՈՍՆԵՐՈՒ ԳԱԼԸ – ՄԵՐ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ.

Ներկայացուցիչն էի կուսակցութեան մը, որուն մօտակայ ծրագիրն էր Հայաստանի անկախութիւնը. բայց հետզհետէ փորձուելով, Պապը–Ալիի ցոյցէն ետք ներկայացուած էր համեստ պահանջք մը, Ներսէս Պատրիարքի Բարենորոգման Ծրագիրը։ Ես անկէ

բնաւ լուր չունէի: Իր բոլոր ներկայացուցիչներն ալ բախտը չունե-ցան դիւանագիտական բանակցութեան մը. անոնցմէ շատերը բան-տարկուելու, աքսորուելու եւ կախաղանի սահմանուեցան: Պերլինի դաշնագրութենէն ի վեր ոչ միայն յեղափոխականներու՝ այլեւ հայկական գրեթէ բոլոր շրջաններու մէջ տարածուած ընդհանուր համոզումն էր որ՝ եթէ Հայոց մէջ կոտորած մը յառաջանար, եւրո-պական պետութիւնները, մանաւանդ Անգլիա, պիտի միջամտէին ի նպաստ հայերուս և պիտի պաշտէին մեզ: Այս թիւր մտայնութիւնը առաջացուցած էին մեր մէջ նոյնինքն եւրոպական պետութիւնները, որոնք «ի խորոց սրտի» կը ցանկային կայսրութեան նուաճումը եւ ի մասնաւորի մեր ցեղի քայքայումը, իբրեւ Ասիոյ առեւտուրին տիրապետողներ եւ սոսկալի մրցակիցներ:

Կուսակցութեան պետը ինքն ալ չէր երազեր թէ՝ անօրինակ յաջողութիւն մը կրնար հետեւիլ մեր շարժումներէն, հետեւաբար որոշ եւ չափաւոր պահանջի մը պատահականութիւնը չէր գուշակած եւ հրահանգած: Ուստի ինձ կը մնար բանակցութեան գործը յաջող ելքի մը յանգեցնել, ենթահող ունենալով հայրենասիրական ողջմտու-թիւնս եւ մտաւոր կարողութիւնս: Կը զգայի թէ՝ այս գործը աւելի դժուարին էր քան կռիւը: Այսպէս կը խորհէին նաեւ Զէյթունի մեծագոյն հերոսները եւ դաշնակից ընկերներս՝ Եղիա, Սարգիս, Նազարէթ Իշխան Ենիտինեանեան եւ Մէրկէնեան Հաճի:

Հիւպատոսներու գալէն շաբաթ մը առաջ, Նազարէթ Իշխան միեւնոյն մտածումներն ու հոգն ունենալով, զիս տարաւ իր տունը, քաղաքին մէջ եւ գլխաւոր անձանց խորհուրդներն ու թելադրութիւն-ները քննելէ ետք, որոշեցինք ծրագիր մը պատրաստել որոշ ու գործնական պահանջներու, հիւպատոսներու ներկայանալէ առաջ: Դժբախտաբար տարափոխիկ հիւանդութիւնը զգալի կերպով տա-ռապեցուց զիս եւ պէտք ունէի որ մեզմէ մէկը օգնէր ինծ եւ մեր գաղափարներն ու մտածումները գրաւոր գաղափարի մը բերէր մօ-տաւորապէս: Մեր ընկերներէն Մլեհ եւ Ապահ սորվեցան դուրս ե-լան, առաջինը յայտարարելով թէ՝ ինքը հրամանի ենթակայ մըն էր եւ տակաւ ներկայացուցիչի պարտականութիւնն էր. երկրորդը նոյնը կրկնեց աւելցնելով թէ՝ իր պարտականութիւնը սոսկ կռուիլն էր:

Հրաչեան որ այս ատեն 21 տարեկան էր ու նոր բերուած Ֆռն-նուզէն, չունէր իր նախկին տիրապետելու ցանկութիւնները, խնդրե-ցի իրմէ, որ նստէր անկողնիս մօտ եւ պահանջք մը պատրաստէր: Խեղճ տղան, Հնչակեան ծրագիրն առած՝ սկսաւ պրպտել պահանջք-ները Աւետիս Նազարբէկեանցի ընկերվարական ծրագրին:

Ա. Ութը ժամուան աշխատութիւն...

Նազարէթ Իշխան որ քովս նստած կը հսկէր գրութեան, բոր-

բոքեցաւ՝ հագիւ թէ լսեց այս առաջին յօդուածը:

— Քաքանի տղայ, դուն կը կարծես թէ ատո՞ր համար զոհեցի պաշտօնս եւ կռուեցայ: Քու փոքրիկ ի՞նչ ցաւն է, եթէ ես կամ իմ ծառաս կը փափաքինք օրը 18 ժամ աշխատիլ: Երբ մենք յոգնինք, կը նստինք. երբ յոգնած չենք կ'աշխատինք այնչափ ատեն որ կ'ուզենք կամ գործը կը պահանջէ. այդ ինչ ք...քէն պահանջքներ են որ պիտի ուզենք հիւպատոսներէն. եթէ բնաւ չգործես, Սուլթանը երբեք հոգ չընէր եւ կառավարիչն ալ քեզ չի յանդիմաներ: «Տո՛ւր, սա թուղթը տո՛ւր» ըսելով առաւ գրիչն ու թուղթը իր քով: Իր հուժկու բազուկներով վերցուց զիս անկողինէս, բարձերը դրաւ կռնակիս եւ խօսեցաւ այսպէս.

— Պարոն Աղասի, ծունկիս կապարը ես դաշոյնովս հանեցի աչքերուդ առջեւ եւ ապա վիրաւոր ու կաղ ոտքով կռուեցայ մինչեւ վերջ. հիմակ ալ կարգը քուկդ է. մինչեւ մեռնիլդ պիտի աշխատիս եւ գրես ինծի հետ. ես չեմ ձգեր որ մեռնիս այս գործը գլուխ չհանած: Այս յուզիչ խօսքերը այնչափ ազդեցին վրաս, որ դեղերէ աւելի կ'ազդուրանք մը տուին. կամեցողութեան ոյժը կենդանացուց զիս եւ սկսանք աշխատիլ:

Նազարէթ Իշխան, ըսի, չեմ գիտեր թէ՝ օսմանեան կառավարութիւնը ի՛նչ պիտի պահանջէ կամ առաջարկէ, բայց անկասկած անմիջապէս պիտի չառաջարկէ մեզ՝ իր վերջնական զիջումը: Ուստի մենք ալ սկսինք նախ մեր երազներէն եւ ապա իջնենք վար մինչեւ որ ստանանք նոր եւ օգտաշատ բան մը, որ պարգեւէ մեզ փայլուն եւ խաղաղ ապագայ մը, առանց խիստ հակակշռի:

Չափազանց ուրախացաւ եւ համամիտ գտնուեցաւ ըսածներուս: Եւ յարեց թէ ինքը պիտի չերթար հիւպատոսներուն քով, մինչեւ որ մեր վերջին պայմանները չընդունուէին եւ չվստահեցնէին զինքը թէ հիւպատոսները կեղծուած լրտեսներ չէին: — «Դուն գընա՛, երբ քեզ փորձանք մը հասնի, կրնամ կռուիլ ու ազատել քեզ»:

Ուստի գրի առի քանի մը ծրագիրներ, զորս հետզհետէ պիտի բարեփոխէինք խորհրդակցելով բանակցութեան օրերուն: Այդ ծրագիրներն էին հետզհետէ նուազելով.

Առաջին անգամ. Կիլիկիոյ հայկական ինքնավարութիւնը Քրիստոնեայ իշխանի մը հրամանին ներքեւ, իշխանը ընտրուած մեծ պետութեանց կողմէ: Հայաստանի մէջ նահանգներու բարեկարգութիւնը:

Երկրորդ անգամ. Կիլիկիոյ առանձնաշնորհեալ կուսակալութիւնը Լիբանանի դրութեամբ: Հայաստանի բարեկարգութիւնը:

Երրորդ անգամ. Տօրոսի՝ այսինքն Զէյթունի, Կոկիսոնի, Անտրունի, Հաճընի, Կարս-Պազարի, Վահկայի, Սիսի եւ Մարաշի

գաւառներուն ամփոփումը առանձնաշնորհեալ կուսակալութեան մը մէջ:

Չորրորդ անգամ· Զէյթունի, Կոկիսոնի, Անտրունի եւ Հաճընի առանձնաշնորհեալ Միւթէսարրըֆութիւնը կամ Սանճագը:

Հինգերորդ անգամ· Այն պայմաններն էին զորս ստացանք մերձաւոր բարեփոխութեամբ եւ ընդունել տուինք Սուլթանին:

Ուրեմն տակաւին հիւպատոսները չհասած, կազմ ու պատրաստ էի եւ որոշ պահանջքներ ունէի գրպանիս մէջ, շատ գաղտնի պահելով զայն, մի քանի ընկերներու մէջ, կը սպասէինք հիւպատոսներու գալուն:

1896, Յունուար 17, Չորեքշաբթի օր, օսմանեան բանակ հասած էին անգլիական եւ ռուսական հիւպատոսները, իրենց թարգմաններով եւ բարապաններով: Մեծն Բրիտանիոյ հիւպատոս Պէրնհէյմ, գեղադէմ, չիկամօրուս երիտասարդ անգլիացի հրեայ մըն էր եւ իր թարգմանն էր Ժօզէֆ Շալոմ, Հալէպցի հրեայ վաճառական մը, չահակից հիւպատոսին: Հիւպատոսը փութացած էր ինձ ուղարկել նամակ մը, որուն մէջ կար յանձնարարական մը տրուած իրեն Հալէպի Հնչակեան Վարչութեան կողմէ եւ կը կրէր Գրիգորեան Կարապետի Բարդէն կեղծանուն ստորագրութիւնը: Անիկա կ'իմացնէր թէ՝ հիւպատոսը խնդրած էր զայն եւ կ'ուզէր ծանուցանել թէ՝ հայասէր մըն էր: Յետագային տեսայ, որ կատարեալ խաբեբայ մըն էր եւ ծախուած օսմանեան կառավարութեան: Իսկ հիւպատոսն ինքը ինձ կ'իմացնէր նաեւ որ՝ եթէ անգլիացի իսկ էի, ծածկէի ազգութիւնս եւ պահէի համազգեստս: Անիկա ցոյց կու տայ թէ՝ զինուորական համազգեստս՝ շփոթի մատնած էր նոյնիսկ անգլիացի պաշտօնական մարդիկը: Եւ սակայն ես ինքս փութացի առաջին վայրկեանէն՝ փոխել համազգեստս եւ հագնիլ քաղաքային լաթեր ընկերներուս նման, բացի կօշիկներէս, որ գերի գնդապետինն էին, ինչպէս եւ ընկերներուս կօշիկներն էին Թուրք զինուորականներու կօշիկները:

Ռուսական հիւպատոս գնդապետ Եաքի Մխանաքի, յիսունը անց, ալեխառն մօրուքով, անխօս, լուրջ եւ գերազնիւ Քրիստոնեայ ռուս մըն էր: Իր թարգմանը, Սամուէլ Կօլտընպէրկ, ծագումով հրեայ, բայց Քրիստոնէութիւնը ընդունած, ազատասէր եւ յոյժ պատուական անձնաւորութիւն մըն էր: Պէրնհէյմ եւ Սամուէլ Կօլտընպէրկ, Ազատ-Որմնադիրներ էին եւ ծանօթացած էին մեր Մասնաճիւղին՝ բժիշկ ընկեր Տիգրան Էնֆիէճեանի եւ Ասատուրեանի միջոցաւ, որոնք իրենք ալ Ազատ-Որմնադիրներ էին: Այդ գաղտնի Միութեան Օթեակի անդամ էր ինքը Մարաջախտ Էտհէմ Փաշա: Սամուէլ Կօլտընպէրկ ինքն ալ մեր Մասնաճիւղի Վարչութենէն ըստացած էր վկայական մը իր հայասիրութիւնը ջատագովող: Իրականին մէջ չթերացաւ, եւ ինձ նպաստող՝ հրաշալի եւ ճշմարտօ-

րէն պատական երկու անձնաւորութիւններէն մին ինքն եղաւ եւ միւսն ալ Իտալիոյ հիւպատոս՝ ալեզարդ եւ վիթխարի Հանրի Վիթթօ:

Յունուար 19 Ուրբաթ օր, եկաւ նաեւ ֆրանսական փոխ-հիւպատոս Պարթէլէմի, թարգման ունենալով, Հալէպցի ազգաւէր բայց արաբախօս Հայ կաթոլիկ վաճառական մը՝ Եուսուֆ կամ Ժօզէֆ անունով: Պարթէլէմի անգոյն անձնաւորութիւն մըն էր, գոռոզ եւ անտարբեր. ինչ որ զինքը կը հետաքրքրէր ամենէն շատ՝ կ'ուզէր գիտնալ թէ որքա՞ն կաթոլիկներ կային Զէյթունի մէջ:

Իտալական հիւպատոս Հանրի Վիթթօ, բարձրահասակ եւ յաղթանդամ եպիսկոպոսական երկճղի փառաւոր մօրուքով, հմուտ, գրասէր, փիլիսոփայ Կարիպալտեան մըն էր եւ Ազատ-Որմնադիր: Չէր կրցած գտնել ձի՝ որ կարողանար բերել զինք Զէյթուն եւ եկած էր փալանքայի մէջ, զոր 16 թուրքեր կը բերէին զինք փոխն ի փոխ, իրենց ուսերուն վրայ: Իր թարգմանն էր անբաժանը՝ Ֆէրտինանտ Սօլա, նոյնպէս զերազնիւ եւ ազատական, երկուքն ալ պարծանք կը բերեն Իտալական ազգին: Կը ներկայացնէր նաեւ Գերմանիան եւ Աւստրիան, որոնց հիւպատոսները չէին եկած: Գրպանին մէջ ունէր մասնաւոր եւ կրկնակի գովասանական նամակներ Հալէպի Մասնաճիւղի Վարչութենէն, որոնք կը յանձնարարէին ինձ թէ՝ կրնայի ամբողջական վստահութիւն ունենալ Պարոն Վիթթոյի վրայ: Առաջին տեսութեանս անձամբ ներկայացուց ինձ այդ նամակները եւ քանի մը օր ետք բաւական մտերմանալով՝ խոստովանեցաւ թէ՝ 400 տարի առաջ՝ Կիլիկեան հայկական զերդաստանի մը շառաւիղն էր: Հիւպատոսներուն մէջ միակն էր, որ խորհած էր թէ՝ տարափոխիկ հիւանդութիւնը կը ջարդէր զմեզ եւ հետը բերած էր ազնուասիրտ Իտալացի բժիշկ Մարթինին, որ փրկութեան հասաւ մեզ իր դեղերով եւ ի մասնաւորի փրկեց կեանքս եւ իր անմիջական խնամքներուն կազդուրուեցայ բաւական և կրցայ գլուխ հանել բանակցութեան փափուկ գործը եւ յանուն երախտագիտութեան կը յիշեմ զինք իր մարդասիրական եւ գործնական բարեկամութեան համար: Ան պատուոյ տեղ ունի հայոց անկեղծ բարեկամներու շարքին մէջ:

Այս պաշտօնական անձնաւորութիւններէն զատ՝ եկած էր Հալէպէն ընկերակցութեամբ անգլիական հիւպատոսին, Սկովտիացի ազնիւ միսիոնար մը, Քրիստի անունով, որ ընկերացաւ մեզ մինչեւ Մարաշ. իրեն նուիրեցի Անյթապէն ինձ տրուած սուրը, զոր տարած է Էտինպուրկի թանգարանը: Այս ազնիւ քրիստոնեան, ամենէն շատ նպաստաբաշխ անձը եղաւ յետագային Զէյթունի մէջ եւ շրջակաները: Իր շրջաբերականներուն ազդեցութեան ներքեւ, անգլիական եւ ամերիկեան Քրիստոնեայ Եղբայրութիւնը նիւթական օգնութեան հասաւ Զէյթունի եւ շրջակայքի հայերուն, սփոփեց ու շինեց աւերածները:

***

Հիւպատոսները անմիջապէս իմացուցին իրենց գալուստը: Փափաքեցայ որ մեր Կուսակցական հանգամանքին վրայ աւելնար, ժողովրդային ներկայացուցչութեան պաշտօնական հանգամանքը, հեղինակութեամբ կարենալ խօսելու համար:

Եղիա եւ Նազարէթ Իշխաններ իսկոյն գործի ձեռնարկեցին, մեր վարկը այնչափ բարձրացած էր, որ ոչ ոք կրնար դիմադրել ժողովրդային ցանկութեան, բանակցութեան կատարումը տեսնելու մեր միջոցով: Ուստի ներկայացուցչութեան պաշտօնական թուղթ մը ստորագրուեցաւ. հոն գրուեցան 10 հազար ստորագրութիւններ, երկու օրուան մէջ: Այս գործը՝ անխոնջ ճիգերով՝ գլուխ հանողն էր մեր ընկեր Օհաննէս Ահարոնեան, ուսուցիչ Միացեալ Ընկերութեանց, որ սկիզբէն ի վեր եղաւ անձնուրաց քարտուղարս եւ թարգմանս. ոչ միայն աննման կռուող հերոս մըն էր, այլ անխոնջ հայրենասէր եւ խոհական գործիչ մը, եւ չէր փոխած Վարչութեան միւս անդամներուն հետ: Նազարէթ Իշխան, այդ վկայականը գըրպանը դրաւ Շաբաթ իրիկուն:

Ներկայացուցիչներու մասին Մնացական Սէմէրճեանի եւ Բարթողիմէոս Վարդապետի ճառամարտութիւնները ուղիղ չեն բընաւ. մեր ընկեր Կարապետ Տէր Յակոբեանի պայմանագրութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ ճշգրիտ, բայց ներկայացուցիչներու անունները ճիշդ չեն ամբողջութեամբ:

Իրականութիւնն այս է.

Բանակցութիւնը կատարուեցաւ ֆրանսերէն լեզուով. ես էի միայն այդ լեզուն գիտցող, թէեւ հիւպատոսները թարգմաններ ունէին: Ուստի բանակցութիւնը ես պիտի կատարէի, աջակից ունենալով երեք ընկերներս՝ Հրաչեան, Ապահը եւ Մլեհը: Իսկ Զէյթունցի ներկայացուցիչներ պիտի հետեւէին մեզ եւ պիտի ստորագրէին մեզ հետ վերջին պայմանները: Անոնց անուններն են.

Կարապետ Իշխան Վասիլոսեան
Պապ Իշխան Վասիլոսեան
Նազարէթ Աղա Կիւլվանէսեան
Նազարէթ Իշխան Ենիտիւնեան, որ գիտմամբ Զէյթուն մնաց եւ ընկերացաւ միայն վերջին օրը:
Տէր Կարապետ Երկայնեան
Հանի Իշխան Շորվոյեան
Հանի Արթին Աղա Ասմինեան
Պետրոս Աղա Չագրեան
Աստուր Աղա Անդրէասեան
Կարապետ Տէր Յակոբեան
Աւետիս Աղա Շանինյեան
Բարթողիմէոս Վրդ. Թագաւեան, Ֆռնուզցիներու կողմէն:

Յունուար 19 Ուրբաթ օրն իսկ սկսանք խօսակցութիւնը, գը-րաւորապէս եւ պատգամաւորներու միջոցով։ Մեր փափաքն էր որ օսմանեան բանակը չերթայինք. վստահութիւն չյայտնեցի եւ գրեցի թէ՝ բանակը խոստմնադրուժ գտնուած էր եւ չէր յարգած զինա-դադարը։ Միեւնոյն ժամանակ իմացուցի թէ՝ մեր լաւագոյն սեն-եակները կը տրամադրէինք հիւպատոսներուն հանգստութեան հա-մար եւ կ'երաշխաւորէինք Մարաջախտ Փաշայի կեանքին ապահո-վութիւնը։ Հաւանութիւն յայտնած էին եւ Երկուշաբթի օր պիտի իջնէին Զէյթուն։ Բայց Կիրակի առաւօտ, Յունուար 21, ժամը իննի ատեններ, օսմանեան բանակը խիստ հրացանաձգութեան մը սկը-սաւ Զէյթունի եւ Վանքին վրայ. մերինները անվեհեր փոխադար-ձեցին։ Գնդակներ մխուած էին անգլիական հիւպատոսի սենեակին պատերուն մէջ. սակայն վերջին հրացանաձգութիւնը եղաւ եւ այդ պատճառով Մեծ Ճակատամարտը 49 օր հաշուեցի։ Վերջէն հասկը-ցանք որ Մարաջախտ Էտհէմ Փաշա հրահանգ ստացած էր Պոլսէն, որուն հետ հաղորդակցութեան ուղղակի թել մը հաստատուած էր, չիջնել Զէյթուն եւ արգիլել նաեւ հիւպատոսներուն իջնելը։ Վախ-ցած էին որ գուցէ հիւպատոսները վար դնէինք եւ ստիպէինք Սուլ-թանը ընդունիլ աւելի խիստ պահանջքներ։ Այդ պատճառով Թուրքե-րը հրացանաձգութեան այս խաղը հնարեցին Կիրակի օր եւ հիւպա-տոսներ քանիցս գրեցին մեզ եւ վստահեցուցին թէ պիտի գային Պաղ-Աղբիւր եւ մեզ շրջապատած, անձամբ պիտի տանէին իրենց ժողովատեղին։ Հակառակ բոլոր առարկութիւններու, ստիպուե-ցայ ընել առաջին զիջումը եւ որոշեցինք համակերպիլ։

***

Յունուար 22, Երկուշաբթի առաւօտ, ժամը ճիշդ 9 ու կէսին ճամբայ ելանք. մեր առջեւէն կ'ընթանային ճերմակ դրօշակակիր մը եւ չորս ձիաւոր թիկնապահներ, Պապիկ Փաշայի անդրանիկ որ-դին Աւետիս, Զաւրեան Փանոս, Նշան Ղազարոսեան եւ Կարապետ Սուքիասեան, չորսն ալ վայելուչ եւ ուժեղ։ Քաղաքի փողոցներուն մէջ մինչեւ Պաղ-Աղբիւր, շարուած էին քով քովի եւ հրացանները կռթնած ճակատներուն, բարեւելով կը կրկնէին «Մահ կամ Ազա-տութիւն» բառերը. այս էր մարտիկներու մեզ յանձնած «պատգա-մը». ուրեմն որոշ էր թէ վա՛յ անոր, որ պիտի թերանար լսել այս պատգամը։

Պաղ-Աղբիւրի մօտ ներկայ չէին հիւպատոսները իրենց ժա-մադրութեան. հասկցայ ի վերջոյ — ծուլութիւն։ Յառաջացանք ան-վախ երեք հարիւր կանգուն եւ կանգ առինք Թրքական պաշտպաննե-րուն առջեւ։ Յախաւել մօրուք հուժկու քիւրտ հարիւրապետ մը պո-ռաց «Մարթինլերէ փիշէնկլերի սօխունուզ» (փամփուշտները հրե-

յէք մարթինի հրացաններուն մէջ) : – «Տրիգ, չրագ»․ ոչ ոք այլայլեցաւ․ հիւպատոսներուն թարգմանները հեւ ի հեւ կը վազէին հեռուէն : Հակառակ հարիւրապետի զօռոզ հրամանին, կը լսէի Թուրք զինուորներու աղաչանքը մեր թիկնապահներուն՝ «Աղաչեցէք ձեր մեծերուն, հաշտուինք ու ազատինք»․ բանակը սպառած հաշտութիւն կ'աղաղակէր :

Հիւպատոսներուն թարգմանները հրամայեցին եւ հարիւրապետը բարեւի կեցաւ․ հազիւ թէ վար իջայ ձիէս, Սամուէլ Կոլտընպէրկ յափշտակեց ձախ թեւս․ Շալամ խլեց աջս եւ ականջները կախեց բերնիս առաջ : Իսկոյն նշմարեցի նախանձը Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի․ ամէն մէկ խօսքիս ու քայլիս, մէկը կը հսկէր միւսին վրայ․ եւ դարաւոր մեր տառապանքներուն աղբիւրը դիտեցի : Թեւերուս մտած տարին մեզ զօրանոցի աւերակներուն մօտ, հարիւրապետի մը տան աւերակներուն մէջ, ուր կը բնակէին հիւպատոսները եւ ուր տեղի պիտի ունենային բանակցութիւնները : Առաջին յարկի վրայ սրահ մը նորոգուած էր եւ գետնայարկի սրահը յատկացուած էր Մարաջախտ Էտհէմ Փաշային : Զօրաբաժնի հրամանատար Ալի Փաշա, հռչակ հանած իր քաջութեամբ, հրաման ունէր հսկելու մեր եւ հիւպատոսներուն ապահովութեան վրայ :

Իսկոյն վեր հանեցին Զէյթունցի պատգամաւորները հիւպատոսներուն քով և Ալի Փաշա սանդուխին առջեւ կեցած յայտարարեց․ «Սէֆա կէլմիշսինիզ Պարօնլար վէ լաքին մէպուսիյէթինիզ մէճհուլ տուր» (Բարի եկաք Պարոններ, բայց ձեր ներկայացուցչութիւնը առկախ է) եւ ներս հրամցուց մեզ գետնայարկի սրահը : Տարօրինակ եւ հին Թուրքի տիպար մըն էր, խառնուրդ ռամկավարական պարզութեան եւ հիացող քաջութեան : Իր քաղաքավարութեանց պատասխանեցի․ «Միւշէրէֆ օլտուգ Օսմանլը գահրիմանըյլա կէօրիւշտիւյիւմիզէ» (պատիւն ունեցանք Օսմանեան դիւցազնը տեսնելու) : Անկեղծ չեշտով մը պատասխանեց․ «Գահրիմանլըգ սիզտէտիր, պէնիմֆի սէրհօշլուգճահտը» (Դիւցազնութիւնը ձեր քովն է․ իմինս գինովութեան (*) ճիգ է :

Երկու ժամ անցաւ․ վերը հիւպատոսները կը պոռային եւ մերինները կը խօսէին ու կը վիճէին․ սիրտս կը նեղուէր․ բայց չկորսնցուցի պաղարիւնութիւնս եւ երբեք չարտայայտեցինք երկիւղ․ հասկցայ թէ խաղ մը կար եւ դիւանագիտական խաղ մը, որուն մէջ պիտի ձգէին Զէյթունի ներկայացուցիչները :

Եւ մտածումներս իրականութիւններ էին : Էտհէմ Փաշա անհամեմատ դիւանագէտ, քան իր ապուշ նախորդները, յայտնած էր հիւպատոսներուն, որ «Պարոն Աղասի եւ իր ընկերները, ոչ-տաճկահայ խռովարարներ էին եւ չէր ճանչնար անոնց ներկայացուցչու-

* Սոսկալի արբեցող մըն էր :

թիւնը. կանչեցէք Զէյթունցիները եւ պիտի տեսնէք թէ անոնք որեւէ պահանջք չունին. քիչ մը խիստ խօսեցէք եւ պիտի տեսնէք թէ՝ շատ գոհ պիտի ըլլան կայսերական ներման շնորհքին առնելու եւ հաւատարմօրէն ծառայելու»: Ահա այս պատճառաւ կանչած էին Զէյթունցիները առանձին:

Հիւպատոսները փոխն ի փոխ, մանաւանդ անգլիականն ու Ֆրանսականը՝ խիստ չեշտով յանդիմանած էին մերինները – «Դուք ո՞վ էք որ կ'ապստամբիք կայսրութեան դէմ. դուք աւազակներ էք, կը ջարդէք, կը կողոպտէք. դուք ի՞նչ գիտէք ազատութիւնը»: Մերինները սկսած են այլայլիլ եւ դողալ: Տէր Կարապետ կը կշտամբէ Բարթողիմէոս Վարդապետը. «Քաջանի տղայ, դուն ալ անոնց վրայ յոյս դնելով խաբուեցար եւ վառեցիր Անտրունը. տես ինչ կ'ըսեն»: «Ոտքդ պագնեմ, Տէր Պապ, ի՞նչ գիտնայի», կը պատասխանէ տգէտ Վարդապետը այլայլած եւ մէկ ժամ կշտամբանքէ եւ վիճելէ յետոյ, կը սկսին ընդունիլ եւ ստորագրել խաւէմ Փաշայի առաջարկած պայմանները, Բարթողիմէոս ի գլուխ ամենեցուն, բացի մէկ հոգիէ, Պետրոս Աղա Զագրեանէ, *որ մէկ ժամ ընդդիմացած եւ չէր ստորագրած, հակառակ ամէն սպառնալիքի եւ թախանձանքներու: Տէր Կարապետ եւ Բարթողիմէոս ինկած անոր ոտքերուն կը պաղատին. «Ոտքդ պագնենք Պետրոս Աղա, չէ՞ որ նոյնիսկ մահմետական ըլլալ ընդունեցինք եւ ճերմակ փաթթեցինք մեր գլուխներուն. ինչո՞ւ չես ստորագրեր. պիտի փրկուինք, ստորագրէ'»: Բայց ան կը յամառէր անյողդողդ եւ չէր ուզեր ստորագրել Սուլթանի պայմանները, որ հետեւեալներն էին.*

1. Սուլթանը կը ների բոլոր Զէյթունցիներուն, եթէ յանձնեն Պարոն Աղասին, իր ընկերները եւ Նազարէթ Չաւուշ (Իշխան) Ե-նիտիւնեանը, որոնք պիտի դատուին պատերազմական ատեանին առջեւ:

2. Զէյթունցիք պրտի շինեն զօրանոցը:

3. Պիտի յանձնեն թնդանօթները, մարթինի հրացանները ու ռազմամթերքը եւ վերադարձնեն գերի զինուորները:

Պարոն Վիթթօ, քանի մը օր ետք ինձ հաղորդեց թէ՝ աչքերէն արցունքներ եկան եւ «ամօթէս մուկի ծակ կը փնտռէի մտնելու այս խայտառակ ներկայացուցչութիւնը տեսնելով եւ կը վախնայի թէ՝ տխուր կատակերգութեամբ մը պիտի վերջանար մեր միջամտութիւնը»:

Բայց Պետրոս Աղա Զագրեան, թէեւ պատերազմի սաստիկ ատեն, օր մը թուլցած եւ ճերմակ փաթթած էր գլխուն, հակառակ անցեալի իր գիւղացիական քաջագործութիւններուն, օրուան մեծագոյն հերոսն էր եւ ազատեց Զէյթունը անպատիւ հաշտութենէ մը,

երբ յանկարծ կը պոռար սպառնացող հրեայ Պէրնհէյմի ճակտին. «Էֆէնտիմ, էֆէնտիմ, մենք ամէնքս ալ Սուլթանին հաւատարիմ ծառաները եղած էինք միշտ եւ ենք տակաւին, նոյնիսկ ճերմակ փաթթեցինք մեր գլխուն մահմետական ըլլալու համար. մենք ապըստամբներ չենք. մենք կը ստորագրենք եւ կ'իջնենք քաղաք, բայց ապստամբները կը սպաննեն մեզ: Եթէ ձեր միտքը ճշմարտօրէն միջամտել եւ ապստամբութիւնը մարել է, անոնց ներկայացուցիչը վարն է, Պարոն Աղասին իր ընկերներով եւ գրպանին մէջ ունի վկայական մը տասը հազար ստորագրութեամբ. պէտք է որ այս խնդիրը կարգադրէք անոր հետ»: Այս խիզախ յայտարարութեան վրայ, իտալական եւ ռուսական հիւպատոսներ, չորս ձայնով վեցի վրայ կը պահանջեն Խոհէմ Փաշայէն, որ եթէ իրապէս ընդունուած է իրենց միջամտութիւնը, պէտք է որ կանչուին ապստամբներու ճշմարիտ ներկայացուցիչները, Պարոնները: Եւ Խոհէմ Փաշա կը ստիպուի ընդունիլ առաջարկը: Ալի Փաշա, քաղաքավարութեամբ հրաւիրեց մեզ 12ին վեր ելլել հիւպատոսներուն քով:

***

Բանակցութիւնը սկսաւ ֆրանսերէն լեզուով. ներկայացուցի ժողովրդային մեր վկայականը, աչքէ անցուցին. հարցուցին Զէյթունցիներուն, որոնք հաստատեցին ստուգութիւնը: Բայց Պէյնհէյմ հաղորդեց մեզ. «Պարոններ, օսմանեան կառավարութիւնը կը պնդէ թէ՝ դուք թրքահպատակներ չէք, հետեւաբար թշնամի խռովարարներ եւ իրաւասութիւն չունիք թրքահայ ժողովրդի անունով խօսելու, մանաւանդ որ երկրին ընիկ մեծերն ալ տեսանք թէ որեւէ դժգոհութիւն չունին օսմանեան կառավարութեան դէմ»: Նենգաւոր հիւպատոսին պատասխանեցի թէ՝ մենք Սուլթանին դժգոհ եւ ապըստամբ հպատակներն էինք: Որոշեցին գիտնալ մեր իսկական անուններն ու ծնած վայրերը: Սիրով կը յանձնենք պատասխանեցի, եթէ պատուոյ խօսք կու տաք կարդալէ յետոյ մեզ յանձնել մեր թուղթերը եւ չհաղորդել Մարաջախտ Փաշային: Երդում ըրին ամէնքն ալ: Թուղթի մը վրայ գրեցի իսկական անունս եւ ծննդավայրըս. ինձ հետեւեցան ընկերներս Հրաչեայ, Ապահ եւ Մլեհ: Կարդացին առանձին առանձին մեր անունները եւ վերադարձուցին ինձ մեր թուղթերը զոր վառեցինք իրենց ներկայութեան: Ռուսը եւ անգլիացին վստահ չէին մեր հպատակութեան մասին աւելի քան Թուրքը. եւ մէկը կը կասկածէր թէ՝ միւսին լրտեսներն էինք:

Ֆրանսական հիւպատոսը բացակայեցաւ մի քանի վայրկեան. խօսակցած էր Խոհէմ Փաշային հետ եւ վերադարձաւ: Մեզ ներկայացուցին Սուլթանի հաշտութեան երեք պայմանները զորս յիշեցի վերը եւ որուն ներքեւ կային Զէյթունցի մեծերու ստորագրութիւն-

ները բացի Զագրեաններէն։

Հիւպատոսներուն պատասխանեցի թէ՝ այդ պայմանները ընդունիլ տալու համար, պէտք չունէին Զէյթուն գալու ձմրան եղանակին. Թուրք հրամանատարները զայն կ'առաջարկէին մեզ հինգ շաբաթէ ի վեր, եւ եթէ գոհացնէր մեզ, շատոնց կ'ընդունէինք։ Մենք, ըսի, կը կռուինք մեր ազգային անկախութեան համար, առանց ակնկալելու եւրոպական որեւէ միջամտութիւն։ Առնուազն երեք տարի ռազմամթերք եւ պաշար ունինք. գիւղացի պատանեակները կը նեղուին քիչ մը, բայց զանոնք ալ զինելու վրայ ենք եւ քաղցը պիտի ընէ զիրենք կատաղի կռուողներ։ Եթէ Եւրոպան կ'ուզէ կատարել Սուլթանի խնդիրքը եւ հաշտեցնել մեզ, ահաւասիկ մեր անդառնալի պայմանները, որոնց իրականացման համար, ուխտած ենք մինչեւ վերջ կռուիլ ու մեռնիլ։ Եւ անգլիական հիւպատոսին ներկայացուցի մեր Առաջին առաջարկը.

— Կիլիկիոյ հայկական ինքնավարութիւնը, Քրիստոնեայ իշխանի մը հրամանին ներքեւ, իշխանը ընտրուած մեծ պետութեանց կողմէ։ Հայաստանի վեց նահանգներուն բարեկարգութիւնը։

Պըլըֆս այնքան պարզ եւ ինքնավստահօրէն արտայայտեցի, որ հիւպատոսները իրենք անգամ շուարեցան եւ իրական կարծեցին։ Հաղորդեցին Էտհէմ Փաշային, որ յայտնած էր թէ՝ պիտի հեռագրէր Պալատ եւ ժամադրութիւն առին երկու օր ետք վերադառնալու։ Այս ընդունելութիւնը սիրտ տուաւ Զէյթունցիներուն, որոնք սկսան զիրար այպանել, թոյլ եւ վատ թուղթ մը ստորագրած ըլլալնուն համար։ Բայց օրուան հերոսը եղաւ Պետրոս Աղա Զագրեան։

Թէ ինչո՞ւ անիկա չէր ստորագրած այդ անպատուաբեր թուղթը. պատճառը շատ պարզ էր, զոր յայտնեց մեզ ժամ մը ետք, երբ իջանք Զէյթուն եւ ահաւասիկ։

Զէյթունի մէջ իշխանական եւ մեծերու հնութեանց աթոռական կարգ կայ։ Զագրեանները Հովտէն գաղթած հայկական ազնուական դերդաստանի մը սերունդ են եւ եկած հաստատուած Զէյթունի Պօղ-Պայըր թաղը. շատ նշանաւոր քաջեր եւ մտաւորականներ տուած են եւ կու գան անմիջապէս վերջ Զէյթունի բնիկ իշխաններէն։

Շաննոյեան Աւետիս Աղա, քաղքենի ընտանիքի մը որդի, Բողոքական եղած, հարստացած եւ ազգասէր եղած է, բայց շատ վար կը նստի քան Զագրեանը։ Երբ հիւպատոսներու սրահը մտած են, Տէր Կարապետ՝ շուարումով կամ աւելի ճիշդը, հաճելի երեւնալու համար Բողոքական Անգլիոյ հիւպատոսին՝ առանց գիտնալու թէ հրեայ էր, Շաննոյեանը վեր կը նստեցնէ, իսկ Պետրոս Աղան՝ վար։ Ասկից կը ծագի անոր կատաղութիւնը եւ ընդդիմութիւնը։ Եթէ իրական պատճառը խոստովանած ըլլար, իսկոյն պիտի նշմարէին սխալմունքը եւ պիտի գոհացնէին զինք։ Տէր Կարապետ կը կրկնէր ու կը կրկնէր. «Բաքանի տղայ, եթէ գիտնայի թէ այդ էր, ամենուս

գլուխը կը նստեցնէինք զինքը»: Աննշան սխալ մը, մեծ բարիքի մը պատճառ եղաւ:

Բայց Պօղ-Պայիրի մէջ, երբ ռազմիկները իմացան եղելութիւնը, շատ սպառնական դիրք բռնեցին իրենց ներկայացուցիչներուն հանդէպ, մանաւանդ Բարթողիմէոս Վարդապետի, զոր բաւական հրմշտկեցին, ու վերջը ազատեցին: Ամէն օր հերոսութիւն չկայ. անկումներ ալ կան կեանքի մէջ. եւ Անտրունի ճակատամարտին հերոսը, դիւանագիտական պայքարի պարտութեան խայտառակութիւնը ճանչցաւ, հակառակ Սէմէրճեանի անունով գրած իր ճառամարտութեանց: Սպառնալից պատուէրներ ստացաւ լեռուն կապելու եւ հետեւելու մեզ:

***

Յունուար 24, Չորեքշաբթի օր. Նոյն խումբով վերադարձանք օսմանեան բանակ, որ այս անգամ բարեւեց «հաստո՛ւր, սէլամ տո՛ւր»: Թարգմանները հոն կը սպասէին մեզ: Այդ ատեն էր որ Սամուէլ Կոստընպէրկ յայտնեց ինձ խոր վշտով, որ Հալէպի գործիչներէն մին ձերբակալուած եւ զզուելի մատնութիւններ էր ըրած:

Անմիջապէս առաջնորդուեցանք հիւպատոսներու սրահը եւ բանակցութիւնն սկսաւ: Պարոն Պարթէլէմի մեզ ներկայացուց Էտհէմ Փաշայի ստացած հրահանգները, որոնք հետեւեալներն էին.

1. Սուլթանը ընդհանուր ներում կը շնորհէ Զէյթունցիներուն, եթէ յանձնեն Պարոն Աղասին, իր երեք ընկերները եւ Նազարէթ Չավուշը, որոնք պիտի դատուին Թաղաքային դատարանի առջեւ:

2. Զօրանոցի պատերազմական զէնքերն ու թնդանօթները յանձնուելու են:

3. Կայսերական կառավարութիւնը ինք պիտի շինէ զօրանոցը:

4. Գերի զինուորներուն ջարդին պատասխանատուները պիտի դատուին քաղաքական դատարանին առջեւ:

Պատասխանեցի թէ՝ մենք ողորմութիւն ստանալու համար չէ որ կը կռուէինք: Դարաւոր անարդարութիւններ եւ տառապանքներ ստիպեցին զմեզ զէնք բարձրացնել եւ պիտի շարունակէինք կռիւը մինչեւ որ ձեռք բերէինք մեր «ինքնավարութիւնը» կայսրութեան մէջ եւ մի միայն այն ժամանակ պիտի ըլլայինք Նորին Վեհափառութեան հաւատարիմ հարկատուները, ազգային ամփոփ եւ անջատ մատակարարութեամբ:

Պէրնհէյմ պատասխանեց որ. «Եթէ չընդունէինք Սուլթանի բարեգութ շնորհը, եւ չչափաւորէինք մեր «extravagant» (անհեթեթ)

պահանջը, պիտի ստիպուէին մեկնիլ»։

Քաղաքավարութեամբ պատասխանեցի թէ, իր անհեթեթ կոչած պահանջը, Մեծն Բրիտանիա ընդունած էր Պերլինի 61րդ յօդուածով եւ կ'երաշխաւորէր Կիպրոսի դաշնակցութեամբ. եւ ցաւ յայտնեցի ըսելով թէ՝ մենք չէր որ հրաւիրեցինք զիրենք, հետեւաբար բան մը չունէինք կորսնցնելիք իրենց մեկնումով, քանի որ բան մը չունէինք շահելիք իրենց ներկայութենէն։

Կարծեցի թէ Տէր Կարապետ վրաս պիտի ցատկէր եւ խեղդէր զիս, որ այդ տեսակ յանդգնութեամբ կը խօսէի Մեծն Բրիտանիոյ հիւպատոսին առջեւ եւ ինքզինքը զսպելով սկսաւ պաղատիլ հայերէն. – «Պարոն Աղասի, ոտքդ պագնեմ, չափաւորուէ, մեղք է մեզի, եթէ այս առիթն ալ կորսնցնենք, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը»։

– Տէր Հայր, պատասխանեցի, տասը հազար հոգիի ներկայացուցիչները եւ պատասխանատուն մենք ենք. մի՛ կասկածիք մեր անձնուիրութեանց մասին։

Ռուսական հիւպատոսը բնաւ բերանը չէր բանար. յաճախ կը ծխէր միայն ու կը դիտէր. այս յանդուգն պատասխանիս վրայ քիչ մը ժպտեցաւ. իսկ Պէրնհէյմ շարունակեց.

– Կը հաղորդենք ձեր բառերը Էտհէմ Փաշային. հաճեցէք վերստին գալ յաջորդ օրը եւ եթէ որոշ համաձայնութեան մը չգանք՝ գոնէ ես պիտի մեկնիմ։

Եւ ելանք քաղաք, նախաճաշեցինք եւ խորհրդակցեցանք։ Սարգիս Իշխան Ենիտիւնեան, որ սակաւախօս տարեց մըն էր եւ տեսած էր Զերմասայր, ճաշին վրայ ընդմիջեց եւ ըսաւ– «Ք.... մ'ալ չուտէր, տեղ մըն ալ չերթար մինչեւ գործը լմնցնելը. Զերմասայրն ալ ճիշդ այդպէս էր, մինչեւ որ գնաց եւ Սայիտ Փաշան բերաւ մեր ոտքին։ Քիչ մը վար իջիր եւ պինդ կեցիր, տեսնենք տակաւին ի՛նչ կու տան»։ Մեր ամենէն փորձառու եւ դիւանագէտ զօրավարն էր։

***

Յունուար 25, Հինգշաբթի օր. վերադարձանք հիւպատոսներուն քով, որոշուած ժամուն։ Էտհէմ Փաշա հաղորդած էր կայսերական զիջումները։ Այս անգամ Սուլթանը կը ներէր Նազարէթ Իշխանին եւ գերիներուն ջարդին բոլոր պատասխանատուներուն, բայց կ'ուզէր տանիլ զիս եւ երեք ընկերներս ի Պոլիս դատելու համար քաղաքային դատարանին առջեւ։ Անիկա կ'աշխատէր անջատել մեզմէ Զէյթունցիները, ներելով անոնց, կը յուսար ձեռնթափ ընել զանոնք աժան գնով մը, բայց պիտի պատժէր մեզ, հաշակելով բոլոր իսլամ աշխարհին որ յաղթած էր Զէյթունին։

Բացարձակապէս մերժեցի, յայտարարելով որ չէինք մերժեր Նորին Վեհափառութեան Վեհապետութիւնը, բայց այլեւս կշտացած

էինք Թրքական յոռի մատակարարութենէն եւ կ'ուզէին առանձնաշնորհեալ ինքնավար վիճակ մը. եւ եթէ Սուլթանը, Քրիստոնեայ իշխանի մը անուանումը, կայսրութեան անջատում կը նկատէր, իրեն հաւաստիք կու տային այդ մասին. կրնար Քրիստոնեայ կուսակալ մը նշանակել Կիլիկիոյ համար: Բանակը կեդրոնացնել Հալէպի մէջ եւ Թողուլ Կիլիկիան կառավարել ինքզինք տեղային ոստիկանական իշխանութեամբ, հայերէն լեզուն ճանչցուելով պաշտօնական լեզու Թուրքերէնի հետ, հայաշատ գաւառներուն մէջ: Եթէ մեր այս նուազագոյն պայմանը չընդունուէր. անօգուտ էր այլեւս բանակցութիւնը շարունակել: Բացորոշ բառ.— լաւագոյն էր որ շարունակենք կռիւը, հոն որոնելու համար մեր ճակատագիրը:

Տէր Կարապետ կը դեղնէր ու կը դողար, բայց ստիպուած էր լսելու. Բարթողիմէոսի օրինակը աչքին առջեւն էր: Հիւպատոսները խոստացան հաղորդել մեր որոշումները Խահէմ Փաշային:

Անգլիական հիւպատոսը փոխանակ մեկնելու, մօտեցաւ ինձ մտերմաբար, տարաւ իր սենեակը եւ սկսաւ գրել եւ միշտ գրել, զանազան հարցումներ ուղղելով.— երկրին բնակչութիւնը, հայկական իշխաններու ծագումը, հայոց Թիւը, լեռները, գետերը, հանքերը, տնտեսական վիճակը, բերքերու զանազանութիւնը, որքան Բողոքականներ կային, որքան Կաթոլիկ ու Լուսաւորչական: Դեռ ո՞ր մէկը յիշեմ: Անխոնջ աշխատող ու պրպտող մըն էր այս հըր-եան, շարժումի ու գործունէութեան համար ծնած: Կէս ժամ քովը մնացի եւ քառորդ ժամ Տոքթոր Մարթինիի խնամքներուն ենթարկուեցայ: Պարոն Վիթթօ կը ժպտէր, տակաւին բան մը չարտայայտուած: Իջանք քաղաք, յաջորդ օր վերադառնալու խոստումով: Որքա՜ն իրաւացի էր Սարգիս Իշխան Ենիտինեան:

***

Մեր ռազմիկները շատ ոգեւորուեցան Սուլթանի հետզհետէ ըրած նուազագոյն զիջումներէն. կը պոռային անոնք — անկախութիւն կ'ուզենք, ամէնքս ալ կը մեռնինք եւ ձեզ չենք յանձներ Թըրքական բանակին: Այս ոգեւորութիւնը կը տեսնէին Խահէմ Փաշայի հայ լրտեսները:

Յունուար 26, Ուրբաթ օր. Վերադարձանք հիւպատոսներուն քով, որոնք տակաւին պատրաստ չէին: Մերինները սպասեցին սրահը եւ ես գացի Վիթթօյի սենեակը, տեսնելու Տոքթ. Մարթինին, ջերմս քննել տալու: Հիւպատոսը դուրս ուղարկեց բժիշկը զննութենէ եւ դարմանելէ ետք: Մնացինք մինակ. անուշութեամբ եւ հիացումով զովեց մեզ եւ բացաւ իր սիրտը, ծանուցանելով թէ՝ Կիլիկեան հայկական ծագում ունէր ինքը եւ ցեղային արիւնը կը խօսէր իր մէջ, եւ յայտնեց ինձ ցած ձայնով որ «Եթէ կրնաք երեք ամիս

եւս դիմադրել, վանեցէք զմեզ եւ Իտալիա կը խոստանայ Անգլիոյ հետ զինու զօրութեամբ միջամտել եւ օգնել ձեզ ի Կիլիկիա»:

Ափ ի բերան մնացի այս ուրախալի աւետիք լսելով. հասկցայ թէ՝ պլըֆս որուն եւ դրական արդիւնքներ կու տար. բայց կրնա՞յի շարունակել զայն երկարատեւ: Քաղաքի ժողովուրդը անօթի պիտի մեռնէր մինչեւ երեք ամիս, եթէ տարափոխիկ հիւանդութիւնը չջարդէր մեզ քաղցէն առաջ: Վայրկեան մը վարանելէ յետոյ, հարցուցի իրեն.— Չէ՞ք կրնար ընել այդ միջամտութիւնը աւելի առաջ, օրինակ, մէկ ամիսէն:

Ծերունի դիւանագէտը կասկեց եւ հարցուց բարութեամբ.— «Ուրեմն շատ նե՞ղն էք»:

— Ո՛չ, պատասխանեցի կմկմալով, բայց որքան կանուխ, այնքան նպաստաւոր:

— Լաւ, յարեց, շարունակեցէք այնպէս որ սկսաք եւ ջանանք անուշի կապել առաւելագոյն պայմաններով:

Խորին շնորհակալութիւններս յայտնեցի եւ միասին գացինք ժողովարան: Այս օրէն սկսեալ կարելիութիւնները հիմնեցի իր բարի թելադրութիւններուն եւ տեղեկութեանց վրայ:

Պարոն Պարթէլէմի յայտնեց թէ՝ Սուլթանը ընդունած ըլլալով բարենորոգումներ ներմուծել Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ, կը խոստանար տարածել այդ բարենորոգումները Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներուն մէջ. ուստի հարկ չէր տեսնել առանձին կուսակալութիւն հիմնելու եւ պատրաստ էր առաւելութիւններ շնորհել մի միայն Զէյթունի գաւառին համար եւ կը շնորհէր Քրիստոնեայ կառավարիչ մը: Բայց կը պնդէր քու եւ ընկերներուդ Պոլիս երթալ անվրէպ՝ դատուելու համար, սակայն կը խոստանար թէ՝ ինչ որ ալ ըլլար դատապարտութեան աստիճանը, պիտի ներէր ձեզ եւ ազատ արձակէր»:

Վերստին զինուորական վարկի նկատողութիւն: Զէյթունցի պատգամաւորներ քաջալերուեցան, նոյնիսկ Տէր Կարապետ, եւ սկըսան դժգոհութիւն յայտնել եղած փոքրիկ շնորհքէն:

Հիւպատոսներուն յայտնեցի թէ՝ Սիսի եւ Մարաշի Սանճագները (փոխ-կուսակալութիւնները), բացարձակ հայկական մեծամասնութիւն կը կազմէին եւ խնդիրը բառի վրայ չէր, եթէ չըլլար կուսակալութիւն, թող ըլլար Սանճագ: Հայկական հարցը Կիլիկիոյ մէջ վերջնականապէս լուծելու համար, պէտք էր նշանակել Քրիստոնեայ Միւթէսարրըֆ մը, անջատ ոստիկանութեամբ եւ հայերէն լեզուի հաւասարութեամբ թուրքերէնի հետ: Այս էր նուազագոյն եւ վերջնական մեր պահանջը, Սուլթանին հաւատարմութիւնը եւ անձնազոհութիւնը երդուելու համար:

***

Յունուար 27, Շաբաթ օր. Այսօր վիճաբանութիւնները շատ երկար տեւեցին: Ֆրանսական հիւպատոսը յայտնեց թէ՝ Սուլթանը կը ներէր վերջնականապէս ինծ եւ ընկերներուս, բայց՝ զօրախումբէ շրջապատուած՝ պատուով կ'ուզէր տանիլ մեզ Կ. Պոլիս իր ներկայութեան այս շնորհքը անձամբ արտայայտելու համար: Սիսի, Կարս–Պազարի, Անտրունի, Կոկիսոնի, Վահկայի եւ Մարաշի գաւառներուն բնակչութեան մեծամասնութիւնը մահմետականներ էին, հետեւաբար չէր ուզեր ենթարկել զանոնք Քրիստոնեաներու. բայց կը շնորհէր Զէյթունի եւ Հաճընի համար մէկ մէկ Քրիստոնեայ կառավարիչներ: Բայց զօրանոցը շինուելու էր իր նախկին տեղը, թէեւ օսմանեան կառավարութեան ծախքով:

Բացարձակապէս մերժեցի մեր Պոլիս երթալն ու զօրանոցին շինութիւնը: Մէկ ժամ փաստերով ապացուցի, որ Թուրք զինուորներու անկարգ ընթացքն ու անիրաւական յուզմունքներն եղած էին խռովութեանց պատճառ, հետեւաբար եթէ կ'ուզէին խաղաղութիւն, պէտք էր որ զօրքը հեռանար եւ մնար Մարաշ եւ Զէյթունի գաւառը կառավարուէր իր հայ ոստիկաններով: Քանի զօրանոցը հոն մնար, Թուրքերը երբեք պիտի չյարգէին որեւէ պայմանագրութիւն. ուստի աւելի լաւ էր այսօր կռուիլ տկարացած բանակի մը դէմ, քան թէ վաղը զօրացած եւ վերակազմուած բանակներու դէմ:

Եւ հիւպատոսներուն յանձնեցի հանրագրութիւն մը՝ զոր ստորագրած էին Զէյթունցի կիներ նախորդ օր, որուն մէջ կը յայտարարէին թէ՝ կը նախընտրէին մեռնիլ, քան թէ անգամ մը եւս ենթարկուիլ Թուրք զինուորներու լիրբ նախատինքներուն:

Հիւպատոսներ անկեղծօրէն համոզուեցան առարկութիւններուս եւ խոստացան յանձնարարել Էտհէմ Փաշային եւ հեռագրել իրենց դեսպաններուն:

Իջանք քաղաք, խոստանալով վերադառնալ Երկուշաբթի առաւօտ:

***

Այս իրիկուն պատերազմական խորհուրդի անդամներուն լայնօրէն պարզեցի բոլոր պարագաները եւ յայտնեցի – «Ընկերներ, եղբայրնե՛ր, ժամը կը մօտենայ որ այլեւս դադրինք «փախելէ» եւ պահենք մեր զէնքերը յարմարագոյն օրերուն. գուցէ ստիպուինք բաժնուիլ ձեզմէ տեսութեամբ, բայց սրտերով ու մտածումներով միշտ ձեզ հետ պիտի ըլլանք: Եթէ չկրցանք մեր ուզած ինքնավարութիւնը ձեռք բերել, ունեցանք երկու բան.– **չջարդուեցան Զէյթունն ու Կիլիկիան**, եւ պիտի բարուոքին Զէյթունի եւ Հաճընի կացութիւնները եւ ձեր զինուորական վարկը պիտի փայլի, երաշխիք ըլլալով ազգային ապահովութեան: Չենք գիտեր թէ ապագան ինչ կը

խոստանայ, բայց ջանացէք միշտ զիրար սիրել, ինչպէս այս ապստամբութեան շրջանին եւ Նախախնամութիւնը ձեզ հետ պիտի ըլլայ»: Ամէնքիս ալ աչքերէն արցունքներ հոսեցան:

Մարաշի Թուրքերն ալ գործի վրայ էին. լսելով հիւպատոսներու հաւանութիւնը զօրանոցը չինել չտալու Զէյթունի մէջ եւ զայն տանիլ Բերդուսի կողմերը, հանրագրութիւն մը պատրաստած էին 70.000 ստորագրութեամբ հիւպատոսներուն ուղղուած եւ կը խընդրէին, որ եթէ զօրանոցը չշինուէր իր տեղը, ցոյց տային իրենց գաղթելու վայր մը, «վասնզի, կ՚ըսէին, Զէյթունցիք այս տարուան մէջ երեք անգամ Մարաշը գրաւեցին եւ կողոպտեցին, երբ զօրանոց չկար Զէյթունի մէջ»:

Այս առարկութեան համար էր որ դեսպանները որոշած էին զօրանոցին շինուիլը իր նախկին տեղը, բայց որպէսզի Զէյթունի խաղաղութեան եւ պայմանագրութեան գործադրութեան հսկուէր, կը խոստանային հիւպատոսարաններ հաստատել Մարաշի մէջ. ինչ որ ըրին եւ Պարթէլէմի երկար ատեն մնաց Մարաշ եւ մեծամեծ ծառայութիւններ մատոյց նպաստ բաշխումի միջոցին:

***

Յունուար 29, Երկուշաբթի օր. Նոյնութեամբ ներկայացանք հիւպատոսներուն քով: Ցոյց տուին մեզ Մարաշի Թուրքերուն հանրագրութիւնը: Հակառակ բոլոր առարկութիւններուս, չկրցայ ընդունիլ տալ զօրանոցի ջնջումը. հիւպատոսները խոստացան անձամբ հսկել Զէյթունի ապահովութեան վրայ:

Սուլթանը կը ներէր մեզ, բայց կը պահանջէր որ թողէինք Զէյթունը եւ կը զրկէր մեզ իր հպատակութենէն եւ կը պահանջէր որ ձգէինք կայսրութիւնը եւ իր ծախքերով ու զինուորական պատիւներով մեկնէինք Եւրոպա:

Էտհէմ Փաշա կը պահանջէր ինձմէ, որ հետս բերէի Նազարէթ Իշխանը որ ստորագրէր անհրաժեշտօրէն ընդունած պայմանները: Սուլթանը աւելի արժէք կ՚ընծայէր անոր ստորագրութեանը, քան մնացած բոլոր Զէյթունցի պատգամաւորներուն:

Հիւպատոսները ընդունեցին սակայն, որ ամիս մը եւս Զէյթուն մնայինք՝ անձամբ հսկելու պայմանագրութեան կիրարկումին: Մեր մեկնելու ճամբուն համար խորհուրդ հարցուցի Պարոն Վիթթոյէն: Ես կը փափաքէի, որ Աղեքսանտրէթ երթայինք Այնթապի եւ Քիլիսի ճամբով. բայց ան խորհուրդ չտուաւ. «Գիտէք, ըսաւ, թէ ո՛րքան բորբոքած են այդ կողմերու, մանաւանդ Քիլիսի Թուրքերը ձեզի դէմ: Եթէ նոյնիսկ երկու վաշտ ընկերանայ ձեզի, Թուրք ամբոխը կը ջարդէ թէ՛ զանոնք եւ թէ՛ ձեզ. ուստի այդ խնդիրը մեր հոգատարութեան ձգեցէք»:

***

Յունուար 30, Երեքշաբթի օր. Առտուն, բազմութեամբ գացինք հիւպատոսներուն սրահը: Հազիւ թէ կէս ժամ ընդդիմացանք. հիւպատոսները կոչ կ'ընէին մեր հայրենասիրութեան՝ վերջ տալ կռիւներուն: Բանաձեւը պատրաստ էր. մեր ընդդիմութիւնը կը կայանար սոսկ մեր հեռանալու մասին: Կրնայի՞նք Զէյթունի գոյութիւնը վտանգել մեր հոն մնալով. մենք տեղացի չէինք. ո՛չ տուն ունէինք, ո՛չ արհեստ եւ ո՛չ ալ դրամ. ուրեմն կը մնար համակերպիլ եւ մեկնիլ Եւրոպա:

Եւ սկսանք ստորագրել: Առաջին անգամ դրի ստորագրութիւնս. ինծ հետեւեցան Հրաչեայ, Ապահ եւ Մլեհ. ապա Զէյթունցի ներկայացուցիչները: Ամենէն վերջ ստորագրեց Նազարէթ Իշխան Ենիտունեան: Ես սկսայ եւ ինք փակեց, որպէսզի չըսէ ոեւէ դըժգոհ՝ թէ Նազարէթին գործն էր. ան հայ ազգին պարծանքն է մինչեւ վերջ:

Ահաւասիկ մեր ստորագրած ճշգրիտ պայմանագրութիւնը:

Ա. Նորին Կայսերական Վեհափառութիւնը կը ներէ Զէյթունցիներուն, գիւղացիներուն եւ Զէյթունի ապստամբող ճամբորդներուն եւ հրոսակային խումբերուն: Ապստամբութեան չորս պարագլուխները, ծանօթ չորս ՊԱՐՈՆներ անուանակոչութեամբ, պարտաւոր են թողուլ օսմանեան հողը, դեսպաններու հսկողութեան ներքեւ. իրենց ճանապարհի ծախքերը պիտի վճարուին Կայսերական կառավարութենէն:

Բ. Պիտի հաստատուի Քրիստոնեայ կառավարիչ մը Զէյթունի մէջ, եւրոպական դեսպաններու հաւանութեամբ ընտրուած: Սուլթանը կը շնորհէ Քրիստոնեայ կառավարիչ մը նաեւ Հաճընի համար:

Գ. Զէյթունի ոստիկանութիւնը, ոստիկան-զինուորները, հարկահաւաքները եւ կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին ու կազմուին նոյնինքն Զէյթունցիներէն, բացի դատաւորէն որ թուրք մը պիտի ըլլայ:

Դ. Սուլթանը կը շնորհէ Զէյթունցիներուն յետամնաց տուրքերը մօտ 100·000 օսմանեան ոսկի եւ Զէյթունցիք զերծ պիտի մնան 5 տարի տուրք վճարելէ: Ասիկա պիտի ըլլայ ոչ ՊԱՀԱՆՋ, այլ ՇՆՈՐՀՔ Սուլթանին կողմէ:

Ե. Հաստատում հարկերու համեմատական դրութեան:

Զ. Զէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը եւ կրօնական ազատութիւնը կ՚ապահովուի ու կ՚երաշխաւորուի եւրոպական պետութիւններուն կողմէ:

Է. Զէյթուն ապաստանած բոլոր գիւղացիներն ու խումբերը ապահով պիտի դառնան իրենց տեղերը, բանակցող հիւպատոսներուն հսկողութեան ներքեւ: Օսմանեան կառավարութիւնը պիտի շինէ անոնց այրած եւ աւերած տուները եւ այդ նպատակով Նորին Վեհափառութիւնը կը շնորհէ իբր անմիջական պէտք 3000 ոսկի:

Ը. Զէյթունցիներ օսմանեան կառավարութեան պիտի յանձնեն, զօրանոցէն գրաւած երկու թնդանօթներն ու պատերազմական զէնքերը, պայմանաւ սակայն որ Զէյթունի շրջակաները գտնուած թուրք եւ չէրքէզ գիւղացիներուն պատերազմական զէնքերն ալ առնուին: Զէյթունցիներուն պիտի մնան իրենց սովորական զէնքերը, որոնցմով ամենուրեք ճամբորդելու արտօնեալ են:

Թ. Այրուած զօրանոցի վերաշինութիւնը կառավարութեան կը վերաբերի:

Ժ. Զէյթունի գաւառէն պիտի հեռանայ օսմանեան բանակը արտաքին յարձակումներու ապահովութեան համար, վաշտ մը զինուոր միայն պիտի մնայ · անիկա որեւէ իրաւունք չունի միջամտելու Զէյթունի ներքին գործերուն:

ԺԱ. Բանակցող հիւպատոսները Զէյթունէն պիտի չմեկնին, մինչեւ որ պայմանագրին տրամադրութիւնները անթերի գործադրուին: Միջազգային պայմանի մը արձանագրութեամբ պիտի երաշխաւորուի Զէյթունի նոր Րէժիմին պահպանումը ամէն ոտնձգութեանց դէմ օսմանեան քաղաքային եւ զինուորական իշխանութեանց կողմէն:

Դեսպանները կը խոստանան կոչ մը ուղղել իրենց պետութեանց եւ ազգերուն, նիւթական օժանդակութեան հասնելու Զէյթունի եւ շրջակայ հայերուն ի նպաստ:

ԺԲ. Եւրոպական պետութիւնները Մարաշի մէջ հիւպատոսներ պիտի ունենան, որոնք պիտի հսկեն նոր Րէժիմի պահպանութեան ու տեւական գործադրութեան:

ԺԳ. Հաշտութեան ներկայ պայմաններուն գործադրութիւնը երաշ-

խաւորուած է վեց մեծ պետութիւններու դեսպաններուն եւ Բարձրագոյն Դրան միջեւ կնքուած պայմանագրով․ այս պայմանագրին բոլոր տրամադրութիւններուն զօրութիւնը կը տարածուի Զէյթուն քաղաքին եւ գաւառին վրայ:

***

Մեր ստորագրութիւնները դնելէ յետոյ, հիւպատոսներ ցնծութեամբ շնորհաւորեցին մեզ եւ սեղմեցին մեր ձեռքերը: Զէյթունցի ներկայացուցիչները հրճուանքով մեկնեցան քաղաք պատերազմական զէնքերը հաւաքելու եւ յանձնելու համար գերի գնդապետը, կառավարիչը եւ մնացած 54 վիրաւոր զինուորները: Մեր քով մնաց միայն Նազարէթ Իշխանը, գեղեցիկ եւ հսկայ իր նոփ նոր զինուորական համազգեստին մէջ:

Մարաջախտ Էտհէմ Փաշա ցանկալով անձամբ ճանչնալ մեզ, հիւպատոսներ փութացին ներկայացնել: Երբ սանդուխէն վար իջանք գետնայարկի սրահը մտնելու, ուր կը գտնուէր Մարաջախտը, ինքն ալ յաղթանդամ, պարոն Պէրնհէյմ նկարեց զմեզ: Դրան առջեւ կեցած էին Զօրաբաժնի հրամանատար Ալի Փաշա եւ բազմաթիւ գնդապետներ ու հազարապետներ: Յանկարծ դուրսէն ներս խուժեց՝ հրմշտկելով գնդապետները, չավուշ մը Քէլ Եուսուֆ անուն, որ փախած էր տակաւին զօրանոցը չգրաւուած: Նազարէթ Իշխան կանգնած էր դէմ դիմաց Ալի Փաշային եւ ես իրենց մէջտեղ, Մարաջախտին քով մտնելու համար: Եուսուֆ չավուշ բռնեց Նազարէթ Իշխանի նոր վերարկուէն եւ պոռաց․ «Նազարէթ Չավուշ, այս իմ վերարկուն է, զոր դուն գողցար, ետ տուր զայն»:

Հիւպատոսները ամբողջութեամբ ներկայ էին Մարաջախտին շուրջը, որ ոտքի ելած մեզ կը դիտէր, ընդունելու համար: Հասկցայ թէ՝ Թուրք բարձրաստիճան զինուորականներ թոյլ կու տային հասարակ չավուշի մը մտնել իրենց մէջ առանց հրամանի, այպանելու եւ ցոյց տալու հիւպատոսներուն թէ՝ Զէյթունի դիւցազնը եւ Իշխան կոչուածներէն մին՝ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ հասարակ գող մը:

Չեմ գիտեր թէ ես ինչպէս պիտի վարուէի, եթէ ինծ ընէին այդ նախատինքը, բայց ինչ որ բրաւ Նազարէթ Իշխան ընդոծին էր եւ կ'արժէր որ պատմութեան յանձնէի, ցոյց տալու հայկական նախնի անվեհերութիւնը: Ան քովնտի դարձաւ եւ իր հուժկու բազուկներով՝ մէկ ակնթարթի մէջ՝ փառաւոր ապտակ մը իջեցուց այդ լիրբին երեսին, որ հաւու պէս գետին թաւալեցաւ․ Նազարէթ Իշխան, զարկած ատեն պոռաց թուրքերէն․ «Էշ թո՛ւրք, արդէն թուրք չէք, էշ կ'ըլլաք․ ես գիտեմ թէ ինչ ըսել կ'ուզէք․ ծօ՛, միթէ քու ոջլոտ վերարկուի՞դ մնացի․ եթէ գողնալ ուզէի, կը գողնայի ձեր գնդապետին վերարկուն, որ տակաւին տանս մէջ գերի է․ դուն

լաւ գիտես թէ որո՞ւն կարել տալ զայն»:

Օսմանեան բանակին մէջն էինք. կարծեցի թէ պիտի հրամայէին սուինահարել զինքը եւ մեզ. բայց ո՛չ. ils l'ont encaissé, հայերէն կ'ըսենք «կլլեցին»: Ալի Փաշան, անակնկալ այս ձեւ պատասխանէ մը, զայրացաւ խօսքիս եւ սկսաւ մտրակով զարնել Եուսուֆ չավուշին՝ մօրը եւ կնկան հայհոյելով և քշեցին զայն զինուորական շրջանակէն հեռու: Մարաջախտ Էտհէմ Փաշա կարմրած՝ եկաւ մեր քով եւ Նազարէթ Իշխանի կռնակը շոյելով՝ ներս հրամցուց մեզ եւ անդադար կը կրկնէր. «Գիտեմ, գիտեմ, Նազարէթ էֆէնտի, կտրիճ ես, դիւցազն ես»: Նազարէթ Իշխան համարձակ կը պատասխանէր. «Փաշա էֆէնտի, այս տեսակ քաջութիւն չըլլար. 100·000 հոգիով եւ թնդանօթներով եկած էք 5–6000 անվարժ եւ կայծքար հրացաններու վրայ. տուէ՛ք 2000 հոգի եւ ես 500 հոգի միայն. տուէ՛ք հաւասար զէնքեր եւ փամփուշտներ եւ իջնենք դէմ դիմաց եւ այն ատեն կը յայտնուի քաջը»: Մարաջախտը կը կրկնէր. «Այո՛, այո՛ գիտեմ, քաջ ես»: Կարմրելով սուրճ հրամցուց իր ձեռքերով մեր հինգին ալ եւ ինծի դառնալով ըսաւ ֆրանսերէն լեզուով.— «Baron Aghassi, j'espère que vous serez aussi sage que brave»: Եւ հինգ վայրկեան ետք մեկնեցաւ հիւպատոսներուն հետ, միասին տանելով Նազարէթ Իշխանը:

***

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

ԱՌԱՋԻՆ ԽԱՐԴԱՒԱՆԱՆՔԸ – ՊԷՐՆՀԷՅՄԻ ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ես կարծեցի թէ Նազարէթ Իշխանը տարին Մարաջախտին սենեակը հանդարտեցնելու համար եւ պիտի գային քիչ ետք միասին իջնելու քաղաք, քանի որ մեր պայմանին մէջն էր որ ամիս մը պիտի մնայինք Զէյթուն: Բայց ո՛չ. բոլոր այս խաղը լարուած էր հըրեայ Պէրնհէյմի մեղսակցութեամբ եւ կը փափաքէին հինգս մէկ կապել եւ յանկարծուստ տեղափոխել Մարաշ: Բայց Նազարէթ Իշխանի տարօրինակ քաջութիւնը փրկեց զինք. տարին զայն քաղաք, զէնքերու հաւաքումը կատարելու: Տարած էին մեր ձիերը եւ թողուցած էին երկու թիկնապահներս անզէն եւ անձի. Նշան Ղազարոսեան եւ Կարապետ Սուքիասեան, որոնք յառաջացան եւ եկան մեր քով:

Երբ Էտհէմ Փաշա մեկնեցաւ, իրեն յաջորդեց Ալի Փաշան, որ եկաւ մեր քով. նստեցաւ մէկ ժամէն աւելի. մեծ պատիւներ ըրաւ եւ պատմեց այն բոլոր պատերազմական անցքերը զոր գրեցի պատ-

մութեանս ընթացքին։ Տիպարն էր հին Թուրքին — քաջ, համարձակախօս եւ քաջութիւնը սիրող։ Անմիջապէս սկսաւ, «Եթէ բռնէի ձեզ, երդում ըրած էի քաշել ձեր 32 ակռաները եւ ձեր բերանը պըղծել տալ 14 հազար զինուորներուս. բայց դուք քաջ ելաք. հիմա հաշտուեցանք, հրամմեցէք քոնեակ խմենք»։

Բայց երբ ինք մեկնեցաւ, տեղը հազարապետ մը եկաւ, Հազարապետը մեկնեցաւ քառորդ ժամէն եւ տեղը եկաւ հարիւրապետ մը. ան գնաց եւ եկաւ յիսնապետ մը. այն ալ մեկնեցաւ եւ վեց հոգի մնացինք միայնակ պարապ սրահին մէջ, շրջապատուած հսկայ բանակէ մը։ Պատուհանին առջեւ եկան եւ սկսան մեզ դիտել երկու հուժկու չավուշներ։ Ընկերներուս ըսի թէ՝ տղաք այս ի՞նչ է, մեզ մինակ թողուցին. Ե՞րբ պիտի իջնենք քաղաք, ո՞ւր են միւսները։

Երբ այս մտածումներուն մէջն էինք, չաւուշները տասը վայրկեան մեզ ակնապիշ դիտելէ ետք՝ բացագանչեցին. «Ուրեմն, քաջութիւնը հասակի (*) եւ տեսքի վրայ չէ եղեր, այլ սրտի եւ գլխի մէջ. արժանի ըլլայ ձեզ։ Քիչ ետք պիտի կապենք ձեզ եւ Պոլիս պիտի տանենք. Անգլիոյ հիւպատոսը համաձայնեցաւ. ռուսականն ալ բարկացած ահա՛ ձին կը հեծնէ եւ պիտի մեկնի»։

— Իրա՞ւ կ'ըսէք, հարցուցի անոնց, այլայլելով խարդախ հրեայի դաւաճանութենէն։

— Աստուած վկայ ուղիղը կ'ըսենք. հալալ ըլլայ ձեզ պէս քաջերուն համար թափուած արիւնը։

Կարծեմ թէ Թուրք ազգին երեք գլխաւոր առաքինութիւններն են՝ սիրել քաջութիւնը, գեղեցկութիւնը եւ կարգապահութիւնը. ատոնք տուած են իրենց դարերով մեր վրայ իշխելու իրաւունքը։

Տղոց ըսի, որ նստած տեղերնիդ սպասեցէք, մինչեւ վերադառնամ։ Դուրս ելայ խշտիկէն. չավուշներէն խնդրեցի որ ցոյց տային ռուսաց հիւպատոսին բնակարանը։ Հեռուէն ցուցուցին. երկու վայրկեան հեռու փլփլած ուրիշ խշտեակ մը։ Մէջքիս կար մաւզէրեան վեցհարուածս. վազեցի արագօրէն. հարիւրաւոր զինուորներ ոտքի ելան եւ բարեւի կանգնեցան. ի՜նչ հրաշալի եւ կարգապահ ժողովուրդ. ամէն բան եւ ամէն հրամանով միայն կ'ընէ. մերինները կը սպաննէին։ Ճիշդ վայրկեանին հասայ. գնդապետ Եաքի Միա—

* Թուրքերուն մէջ տարածայնուած կարծիքն էր թէ՝ ՏԻՏԱՆներ էինք, մինչդեռ միջահասակներ մեր չորսն ալ։ Պարոն Վիրթօ, երկրորդ մտերմական տեսակցութեան, իր յաղթանդամ բազուկներով՝ կռթնեց զիս պատին եւ հասակս չափեց Ֆէրտինանդ Սօլայի հետ։ Երբ հարցուցի թէ ինչ կ'ընէր. պատասխանեց՝ հասակս 1·59 արձանագրելէ ետք։ «Երբ Քիլիս եկանք, ըսաւ, կառավարական պալատն իջեւանեցանք։ Դատաւորը մեզ ըսաւ թէ, «Գիտէ՞ք արդեօք թէ ինչ տեսակ մարդ է Պարոն Աղասին. սա ՄԻՆԱՐԷին չափ հասակ ունի» եւ այդ ՄԻՆԱՐԷն առնուազն 15 կանգուն բարձրութիւն ունէր»։

նուքի ձիուն վրայ էր եւ կէս վայրկեանէն մեկնած կ՚ըլլար: Անմիջապէս յափշտակեցի իր ձիուն սանձը եւ ըսի իրեն Ֆրանսերէնով.

— Եթէ զմեզ կախել պէտք էր, Ձեր Վսեմութիւնը ի՞նչու չքաշեց իր ձեւքերով մեր չուանը. այսպէ՞ս է Քրիստոնէական ուղղամըտութիւնն ու եղբայրութիւնը:

Այս անխօս մարդը՝ իր գլխէն ի վեր՝ առաջին անգամ ծռեց գլուխը ձիէն վար գէպի ինձ եւ պատասխանեց.

— Անգլիան ունիք, թո՛ղ պաշտպանէ:

Զգացի դառն յանդիմանութիւնը. անկեղծօրէն կ՚ըսեմ թէ ռուսը իրաւունք ունէր: Մեր քթին տակ հզօր դրացին եւ բնական պաշտպանը թողած, փարած էինք Անգլիոյ, իբրեւ թէ ըլլար Գարրիէլ հրեշտակապետը, երբ չէինք գիտեր թէ ի՞նչ կ՚որոճար իր փորին մէջ նա եւ իր քաղաքականութիւնը կը փոխէ, շապիկը փոխելէն աւելի արագ: Ճար չունէի այլեւս լեզուիս ճարտարութենէն զատ: Իրեն ըսի թէ՝ մենք Անգլիան չենք ճանչնար մասնաւոր նկատողութեամբ մը. ան է որ ինքզինքը առաջ կը նետէ: Այս երկրին մէջ Անգլիա կ՚ըսուի, եւրոպացին նշանակելու անուանապէս, բայց Ռուսը կ՚ըմբռնէինք Քրիստոնէական եղբայրութեան հոմանիշ. անիկա է այս երկրի Թշուառներուն փրկութեան յոյսը:

Չեմ գիտեր թէ ո՛րքան յուզեցի զինքը, բայց հարցուց ինձ, տակաւին ձիուն վրայ.— «Դո՞ւք միայն այդպէս կը խորհիք թէ ուրիշներ ալ կան ձեզ պէս խորհող»:

Իրեն պատասխանեցի թէ՝ կրնար իջնել իր ձիէն եւ կանչել ուեւէ հայ եւ հարցնել թէ զո՞վ կը նախընտրէին, Ռո՞ւսը թէ Անգլիան եւ պիտի համոզուէր ըսածներուս ճշմարտութեանը: Պատմեցի իրեն թէ ի՛նչպէս մեր վերջին որոշումն էր յարձակիլ, ճեղքել բանակը եւ ռուսական դրօշ պարզած՝ խնդրել Վեհափառ Զարէն գաղթել իր հողին վրայ:

Մարդը յուզուեցաւ. ցատկեց ձիէն վար եւ գլխ տարաւ իր խշտիկը: Կանչեց Սամուէլ Կօլտընպէրկը: — «Սամուէլ, ըսաւ, ես ա՛լ պիտի չերթամ. գնա՛ ինծի կանչէ Մարաշխա Խտհէմ Փաշան»: Թարգմանը իսկոյն մեկնեցաւ եւ ես մնացի իր մօտ կէս ժամ անուշ ու յուզիչ խօսակցութիւններով:

Ցանկարծ ներս մտաւ Մարաջախտ Խտհէմ Փաշան շնչահեղձ եւ քրտնաթաթախ եւ հարցուց Ֆրանսերէն.

— Ձեր Վսեմութիւնը ի՞նչ կը ցանկար:

Ռուս հիւպատոսը՝ ծանր ծանր եւ հատիկ հատիկ արտասանեց. — «Այս վայրկեանիս այս Պարոնը եւ իր ընկերները, Ռուսաց Վեհափառ Զարին պաշտպանութեանը ներքեւ են: Եթէ կնքուած պայմանները կէտ առ կէտ չգործադրէք եւ զիրենք անվտանգ չուղարկէք, զինքը պիտի նստեցնեմ ձիուս վրայ, քանի որ հիւանդ է, եւ ընկերներուն հետ քալելով պիտի երթամ մինչեւ Մերսին, հոգս չէ

թէ սպաննուիլ իրենց հետ ճանապարհին»։

Խոհէմ Փաշան կը դողար եւ կը կրկնէր. «Այո՛, այո՛, անմիջապէս»։

Թուրքերը միշտ կ'ըսէին մեր մանկութեան ատեն.— «Երբ ռուսին անունը կը լսենք բաղնիքի մէջ եղած ատեննիս անգամ, ներքեւնիս կ'աղտոտենք մեր վախէն»։ Այդ վիճակին մէջն էր 60.000 հոգինոց բանակի ընդհանուր հրամանատար Խոհէմ Փաշան, ռուս հիւպատոսին առջեւ եւ խոստացաւ անմիջապէս պատրաստութիւններ տեսնել անոր հաճելի ձեւով։

Գնդապետ Եաքի Միխանքի շատ խնդրեց ինձմէ որ Կովկաս երթայի եւ կը խոստանար ինծ կարեւոր յանձնարարականներ տալ թէ՛ ռուս եւ թէ՛ հայ մեծաւորներու. ափսո՛ս որ կուսակցական կարգապահութիւնը յարգելու համար չընդունեցի եւ խորին շնորհակալութիւններս յայտնեցի։ Կարծեմ թէ քիչ մը ցաւ զգաց, բայց փրկեց մեզ։ Մեր ապահով ճամբորդութեան խնամքը յանձնեց Սամուէլ Կօլտընպէրկին։ Անոր ներկայացուցած էին բազմաթիւ բարձրաստիճան զինուորականներ, որոնք պատրուակ մը կը փնտռէին հեռանալու Զէյթունէն։ Բայց ան յարմար գտած էր միայն հազարապետ չէրքէզ Մէհմէտ Պէյը, որ նստուկէն զարնուած՝ կը կաղար թեթեւօրէն եւ փեսան էր Ալի Փաշայի եւ այդ պատճառով իսկ մեծ հեղինակութիւն եւ պատիւ կը վայելէր։ Ինքն ալ կը ցանկար հասնիլ Ատանա, ուր կը գտնուէր իր ընտանիքը։

Ձիերը կը պատրաստուէին. պատուոյ հեծելախումբը կը կազմուէր, երբ հեւ ի հեւ հասաւ Անգլիոյ հրեայ հիւպատոսը, շարժումներով, յուզումներով եւ աղմուկներով, որպէս թէ բանէ մը լուր ունեցած ըլլար։ Բայց կռահեց թէ՝ իր կարծածէն աւելի վարպետ փրթած էի. առաջին օրէն նշմարեցի թէ՝ անգլիացին չէր քնանար, երբ ռուսին քով կը պառկէր։ Անխիղճ եւ անպատկառօրէն մօտեցաւ ինծ յայտնելու որ ամէն բան կարգադրուած էր իր կողմէ եւ իր թարգմանը Շալամ պիտի ընկերանար մեզ մինչեւ Մերսին, իր բարապան Մէհմէտ Աղային հետ, շատակեր եւ շատախօս լրտես մը։ Երկուքն ալ պիտի գային մեզ լրտեսելու, թէ ինչ կ'ընէինք ռուս հիւպատոսին հետ, որ իրականին մէջ ցոյց տուաւ ինքզինքը շատ բարձր եւ շատ մարդասէր. սիրել տալով իր ազգը զոր չէինք ճանչնար երբեք, ըլլալով տաճկահայեր։ Քիչ ետք եկաւ նաեւ պարոն Վիթթօ. չեմ կարծեր թէ մեղսակից էր հրեայ Պէրնհէյմի խաղին։ Ան ալ խոստացաւ մեզ ընկերացնել իր բարապանը, Հալէպցի ազնիւ ու քաջ արաբ մը, Ահմէտ Աղա անունով, որ Իտալիա գտնուած էր հիւպատոսին հետ եւ բոլորովին փոխուած եւ հմայուած Եւրոպայէն։ Յամենայն դէպս՝ եղբօր մը վարմունքը ունեցաւ եւ երբեք չէինք քաշուեր իրմէ. իսլամութիւնը իր խղճին գործն էր. բայց ինքն ալ ըլլալով տառապող ցեղի մը զաւակը, կը յարգէր մեզ.

մարդ մըն էր:

Զարմանք յայտնեցի պարոն Վիթթոյին, որ յարգել չուզեն ամիս մը Զէյթուն մնալու մեզ տրուած խոստումը եւ առաջին օրէն հիւպատոսներուն մէկ մասը կը թերանար իր պարտականութեան մէջ: Քիչ մը կարմրելով, կարեկցաբար ըսաւ եւ խոստովանեցաւ թէ Թուրքերը կը կարծէին որ մեզ համար ամիս մը եւս Զէյթուն մնալ, կը նշանակէր զէնքերը չկարենալ հաւաքել եւ ամիս մը եւս ապստամբութիւն ու կռիւ, ինչ որ շատ վտանգաւոր կրնար ըլլալ մեզ համար:

Պատուախումբը պատրաստ չէր եւ գիշերը վրայ հասնելով այն երեկոյ գիշերեցինք բանակին մէջ, մեր եղած սենեակը:

Յունուար 31, Չորեքշաբթի առաւօտ, առաջին գործս եղաւ տեսնել Տոքթոր Մարթինին եւ ապա խորհրդակցիլ պարոն Վիթթոյի հետ. խնդրեցի իրմէ գիտնալ թէ՝ պէտք կա՞ր մեր վեցհարուածները տանիլ մեզ հետ: Խորհուրդ տուաւ որ փոքրիկ դանակ մը անգամ չտանէինք մեզ հետ: – «Թուրքերն այնչափ զայրացած են ձեզի դէմ, որ փոքրիկ պատրուակով մը պիտի ուզեն վնասել ձեզ. մինչդեռ երբ անզէն երթաք, մեզ պատասխանատու պիտի մնան եւ պիտի չկրնան տարկել որեւէ կերպով» թելադրեց եւ ես համակերպեցայ:

Այս պահուս խնդրեց ինձմէ նամակ մը, յանձնելի իր կառավարութեան. կը փափաքէր որ բացատրէի մեր շարժումին իրական նպատակը. գրեցի զայն իր սենեակին մէջ: Այդ հայերէն բնագիրը գտայ 43 տարի ետք Թուղթերուս մէջ, անոր Թուականով ճշդեցի պայմանագրութեան ստորագրուած օրը: Յանձնեցի նամակին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, որ կը կրէր Նոր Տոմարին Թուականը: Վերածեցի Հին Տոմարի՝ գրքիս Թուականներուն համընթաց ըլլալու համար: Ահա անոր օրինակը, գրուած՝ թրքական ճերմակ դրոշմ կրող պաշտօնական Թուղթի մը վրայ:

Առ Վսեմաշուք Հանրի Վիթթօ,
Հիւպատոս Իտալական Ազգին եւ Պատգամաւոր
Իտալիայի, Աւստրիայի եւ Գերմանիայի,
Ի Զէյթուն

Այն վայրկեանին երբ այնքան կռիւներ մղելէ յետոյ քաղաքակրթութեան եւ սիրական հայրենիքիս համար, կը պարտաւորուիմ վերադառնալ Եւրոպա, կ'աղաչեմ ձեզ, արժանի ներկայացուցիչ Իտալիայի, որ բարեհաճիք իմաց տալ ձեր կառավարութեան եւ ձեր ազգակիցներուն, որ մեր նպատակը չէր ստեղծել թագաւորութիւն մը կամ իշխանապետութիւն, ինչ որ սին երազ մը պիտի ըլլար այս խառնիճաղանճ ցեղերուն մէջ, որ է Թուրքիան: Մեր ծրագիրն է – Ազատութիւն դաւանանքի, մտածելու, ուսանելու, մատակարա–

բութիւն մը խելացի եւ անկողմնակալ. տուրքերու համեմատական դրութիւն ըստ կարողութեան եւ պաշտօնեաներու ընտրութիւն: Քաջ գիտէինք, որ մեր պայքարը մեզ չէր ընծայեր վերջնական յաղթութիւն, առանց եւրոպական պաշտպանութեան եւ մենք պատերազմը շարունակեցինք այն յոյսով, որ Քրիստոնեայ Պետութիւնները կը միջամտեն մեզ օգնելու եւ ճեռք կարկառելու համար:

Դուք, որ գիտութեան եւ ազատութեան նախկին քարեկամները էք, դուք որ կը ճանչնաք մեր պատմութիւնն ու դժբախտութիւնները, խօսեցէք ի նպաստ մեր Դատին եւ պիտի ունենաք մարտիրոս ժողովուրդի մը երախտագիտութիւնը:

Հաճեցէք ընդունիլ մնաք բարեւները հայկական պատերազմի պետին, որ մղեց օսմանեան բռնակալութեան դէմ:

ԱՂԱՍԻ

Ջէյթուն, 12 Փետրուար 1896, (Նոր Տոմար)

Նամակը յանձնելէ յետոյ, խնդրեցի առանձնանալ իր սենեակը, քովս մնացած 60 ոսկին դուրս հանելու կամարէս: 44 ոսկի յանձնեցի Ապահին, որ Ֆէրտինանտ Սօլայի հետ իջաւ քաղաք վերջին անգամ ըլլալով, բաշխելու համար մեր գլխաւոր ընկերներուն, Նազարէթ Իշխանին, Միհրան Գայեանին, որ իբր Կիլիկեցի կը դառնար Հաճըն, Այնթապի ընկերներուն եւ ուրիշ մի քանի անձերու: Պատուական դիւցազնը, Նազարէթ Իշխան միակն էր որ համարձակեցաւ վերստին գալ բանակ զիրար գրկելու արտասուախառն աչքերով: Իրեն յանձնեցինք մեր վեցհարուածները եւ դաշոյնները, իբր եղբայրական սիրոյ յիշատակ:

Յուզմունքը եւ յոգնութիւնը տկարացնելով զիս, խնդրեցի հիւպատոսներէն որ իմ անձնական հոգատարութեանս համար, ինձ ընկերանային Թիկնապահներէս երկուքը: Սիրով ընդունեցին եւ Էտհէմ Փաշա յարմար դատեց: Նշան Ղազարոսեան եւ Կարապետ Սուքիասեան ներկայ էին մեզ հետ առաւօտէն ի վեր. երկուքն ալ ուժեղ էին եւ կը սիրէի Նշանը առաջին օրէն: Որոշեցի զանոնք բերել հետս: Եւ ահա թէ անոնք ինչպէս ճանչցուեցան յետոյ իբր ապստամբութեան պետեր, որ ճիշդ չէ: Հերոսներ էին, մանաւանդ Նշան Ղազարոսեանը, հաւասար Ապահին, բայց պետեր չէին, այլ ընտիր ընկերներ:

Կէսօրէ ետք ժամը 4ին, պատուախումբը՝ կազմուած հարիւր ձիաւորներէ՝ կազմ ու պատրաստ կը սպասէր Մէհմէտ Պէյի հրամանին:

Արագօրէն սեղմեցի ձեռքերը Վիթթօյի, Ֆէրթինանտ Սօլայի, Տօքթոր Մարթինի, որ դեղերս կը տեղաւորէր պայուսակիս մէջ: Գրկեցի Նազարէթ Իշխանը, որ ուսիս վրայ փաթթեց իր փառաւոր

մաշլակը որպէսզի պատ չառնէր․ այդ մաշլակին ծայրը ներկուած էր իր ծունկին արիւնով, երբ զարնուեցաւ Բերդուս Զայի կռիւին։ Արագօրէն վազելով՝ փութացի սեղմել գնդապետ Եաքի Մխանաքիի ձեռքերը եւ յայտնել անմոռանալի երախտագիտութիւնս։ Եւ իրապէս եթէ տակաւին կ'ապրիմ եւ այս տողերը կը գրեմ 43 տարի ետք, իրեն կը պարտիմ։

Խումբը շարժեցաւ․ մեզ կ'ընկերանային Շալամ, Մէմմէտ Աղա եւ Ահմէտ Աղա․ մխիտար Քրիստի մեզ հետ էր մինչեւ Մարաշ։ Հազարապետ Մէհմէտ Պէյ չթողուց աչքս․ ձախէս կ'ընթանար ազնիւ ու խելացի ձիաւոր մը, Զմիւռնիացի երիտասարդ ոստիկան մը, որ կարծեմ շատ դրամ տուած էր Մէհմէտ Պէյին, կարենալ մեկնելու համար ետ իր տունը։ Գիշերը նոր մօտեցած էր՝ երբ անցանք Վարդապետի կամուրջը եւ մտանք պահակատուն։ Պահակները բարեւեցին իրենց գնդապետին հետ, որ ընդունեց մեզ գրկաբաց։

ԳԼՈՒԽ ԼԶ․

ՄԵՐ ՄԱՐԱՇ ՄՏՆԵԼՆ ՈՒ ՄԵԿՆԻԼԸ

Գիշերը անցուցինք պահակատուն․ կերակուր չկերայ եւ երկարեցայ կրակարանին մօտ։ Գնդապետը թուլամորթ եւ ազնուաբարոյ պոլսեցի մըն էր որ 400 ոսկի տուած էր Րէմզի Փաշային՝ ճակատամարտին չերթալու եւ պահակ նստելու այստեղ։ Առանց խըրտնելու յիշատակեց այս եւ պատմեց շատ մը պատերազմական անցքեր եւ անհամար սառածներու սարսափազդեցիկ պատմութիւններ։ Հանդիստը քիչ մը թեթեւցուց ջերմս։

Փետրուար 1, Հինգշաբթի օր առաւօտեան մեկնեցանք դէպի Մարաշ։ Անցանք Բերդուս Զայի մեր առաջին ռազմավայրը, զոր մօտէն գննեցի եւ կէսօրին հասանք Նալ-Չէքէնի լեռնադաշտը, ուր կը հսկէր տակաւին առաջին վաշտը, վրաններու ներքեւ։ Սեղմեցի կարիճ հարիւրապետին ձեռքերը, որ ինծ նկարագրեց կռիւը եւ խոստովանեցաւ թէ՝ եթէ չի միջամտէին Բերդուսի գիւղացիները՝ հարկադրուած էր փախչելու դէպի Ընկուզէկի կողմերը։ Մեզ պատուասիրեց կէսօրուան ճաշով եւ երկու ժամ հանգստանալէ յետոյ մեկնեցանք։

Ժամը չորսի ատեններ հասած էինք Ախըր-Տաղի գագաթը հեծելաձեւ (à cheval). կը տեսնէինք հեռուէն ալեզարդ Պէրիտը՝ հիւսիսի վրայ եւ Մարաշ քաղաքը՝ պնակի մը պէս մեր առջեւ հարաւի

վրայ: Կարծեմ դիտումնաւոր մտքով Մէհմէտ Պէյ թողուցած էր զիս եւ ես մնացած մօտ 100 կանգուն: Զմիւռնիացի ոստիկանը անիծեց Զէյթունի լեռները եւ պատմեց որ պիտի այրէր իր սեփական ձիթենիի ծառը, զոր տնկած էր իր պարտէզին մէջ՝ տակաւին չհամբուրած կինն ու զաւակը: Երկու բիրտ ձիաւորներ յառաջացան քովերնիս եւ սկսան անպատկառ ու անքաղաքավարօրէն խօսիլ: Գիտե՞ս, ըսաւ անոնցմէ մին, ընկերդ Հաճընցի Յովնան Ճիկէրեանը բռնեցինք եւ Կոկիսոնի մէջ իր եօթը ընկերներով ոչխարի պէս մորթեցինք եւ շուներուն կեր տուինք:

Լուրը կսկիծ ազդեց ինձ· բայց պատմութիւնը շահեկան էր եւ մտիկ ըրի եւ զայն այստեղ կը տեղաւորեմ:

***

Կապանի, Սիւնէի եւ Պունտուկի մեր նահանջէն քանի մը օր ետք, մօտաւորապէս Նոյեմբեր 21—22, Հաճընէն մեզ օգնութեան փութացած էր մեր ընկեր եւ գործիչ Յովնան Ճիկէրեանը, ծանօթ Մասօ կեղծ անունով: Լսելով թէ նեղութիւն կը կրէինք աղի եւ ռազմամթերքի՝ եօթը ջորի բեռցած՝ վառօդներով ու աղերով՝ եօթը կտրիճ Հաճընցի ընկերներու հետ եկած էր եւ հասած Կապանի լեռները, եւ եթէ քալած ըլլար ժամ մը եւս՝ ապահով մտած պիտի ըլլար մեր սահմաններէն ներս: Տակաւին Կապան չհասած՝ լեռներուն մէջ հանդիպած էին քիւրտ հովիւի մը, զոր փոխանակ անյայտացնելու կամ գոնէ հետերնին բերելու՝ կը մեղքնան եւ կարեւորութիւն չեն տար: Բայց անպիտան քիւրտը՝ քանի մը վայրկեան ետք՝ կը վազէ դէպի Կոկիսոն եւ կը յայտնէ կառավարութեան, թէ՝ Հաճընցիներու խումբ մը ռազմամթերք կը փոխադրէր դէպի Զէյթուն:

Կէս վաշտ հեծելակազօրքեր կը փութան որոնել զանոնք լեռներուն մէջ, հոտառու շուներով միասին: Մեր ընկերները յոգնած՝ կ՚իջեւանին խոր ձորի մը մէջ գիշեր ատեն եւ չտոկալով սաստիկ ցուրտին՝ կրակ կը վառեն տաքնալու համար: Հեծելազօրքը կը նշմարէ հեռուէն լոյսը եւ կու գայ պաշարել զանոնք լեռներու բարձունքներէն: Երկուստեք կը սկսին հրացանաձգութիւնները. մեր ընկերներէն երկուքը կը սպաննուին, միւսները անկարող կ՚ըլլան թշնամին նըշմարել մութին մէջ, երբ անիկա կը տեսնէր զիրենք բացայայտօրէն լոյսին մէջ: Անոնք անձնատուր կ՚ըլլան եւ կը տարուին Կոկիսոն: Կառավարիչ Մէհմէտ Պէյ (ան որ սպաննուեցաւ Զէյթունի ճակատամարտին) կը հրամայէ օր ցերեկով խողխողեն զանոնք:

Յովնան Ճիկէրեան Հաճընի մեծ ընտանիքի որդին էր եւ մանկական բարեկամս եւ դասընկերս Միացեալ Բարձրագոյն Նախակրթարանին մէջ: Շատ ուժեղ եւ քաջ երիտասարդ մը: Ինձմէ տարի մը առաջ Պոլիս գնաց (1887-ին) դեղագործութիւն ուսանելու: Առա–

ջին անդամներէն էր Հայ Հայրենասիրաց Միութեան։ Ինծմէ վեց ամիս առաջ գնաց Մարսէյլ, ուր գտայ զինքը ի վերջոյ։ Գնաց Աթէնք եւ ապա Մերսին, ինծմէ երեք ամիս առաջ՝ իբր գործիչ։ Հոն կը հսկէր մեր թղթակցութեանց։ Տարի մը ետք հրահանգ ստանալով ինծմէ՝ մեկնեցաւ եւ հաստատուեցաւ Հաճըն։ Ինք եւ Միհրան Գայեան կազմակերպեցին շրջանը։ Հայ Յեղափոխութեան լաւագոյն զաւակներէն եւ Հաճընի պարծանքներէն մին. ափսո՛ս ճակատագրի անգթութեան, որ չի ներեր որեւէ փոքրիկ սխալի. եթէ ողջ հասնէր մեր քով՝ քաջութեամբ մեզմէ շատերը պիտի գերազանցէր։

Այս սարսռացուցիչ պատմութիւնով, Թուրք հեծելազօրքը կը փորձէր սոսկացնել մեզ։ Աչքերուն խորը նայեցայ եւ ըսի. «Մենք ձեզի պէս չըրինք քաջութիւնը. կը տեսնէ՞ք սա փոքրիկ եւ գեղեցիկ աղջիկը. – «Այո» ըսին.– Թուրք ոստիկանի մը աղջիկն է զոր գտանք Անտրունի մէջ. զայն չսպանեցինք. մաքուր պահեցինք եւ հօրը կը տանինք Ատանա, բայց հրամանատար Րէմզի Փաշան զարկինք իր ուժէն»։ Այս պատասխանիս վրայ ապուշի պէս կը նայէին երեսիս. Զմիւռնիացի ոստիկանը նշան ըրաւ եւ Մէհմէտ հասնելով՝ յանդիմանեց ու վռնտեց զանոնք դէպի ետեւ։ Այս չեղաւ առաջին եւ վերջին խայթխթուքը. ճանապարհին ուրիշներուն ալ պիտի հանդիպէինք։

Ժամը հինգին մօտեցանք Մարաշի եղերքը գտնուած զինուորական տէփօն։ Բազմութիւնը կը վազէր խուռներամ։ Մէհմէտ Պէյ խնդրեց որ վրաս եւ դէմքս ծածկէի մաշլախով, անյայտ ըլլալու համար, եւ ինքը սուրը մերկացուցած՝ քանի մը զինուորներու հետ կը դառնար մեր շուրջը, անգթօրէն եւ անխնայ զարնելով մօտեցողին եւ ճամբան հարթելով, արագօրէն մտանք զօրանոցին մէջ, ուր կային 400 զինուորներ՝ նոր առողջացած իրենց վէրքերէն, եւ հրամանատար Լիվա Փաշա մը (Ժէնէրալ տը Պրիկատ)։ Դռները ամուր կերպով փակեցին եւ պահակները նստան զէն ի ձեռին։ Տէփօի զինուորները սկսան մռմռալ. կը սպառնային սպաննել մեզ այս գիշեր. Լիվա Փաշան բանտարկեց անոնց գլխաւորները։

Քառորդ ժամ ետք ներկայացաւ մեզ խոնարհութեամբ՝ բարձրահասակ եւ վաթսուննոց Թուրք մը, որ քաղաքապետն էր Մարաշի եւ 20ի չափ հայեր սպաննել տուած էր իր աչքերուն առջեւ։ Ձեռք կապած կուրծքին վրայ խօսեցաւ այսպէս.

— 18 տարի հաւատարմօրէն ծառայելուս համար, թէ՛ մահմետականներ եւ թէ՛ քրիստոնեաներ գոհ մնացած են ինծմէ. այս պատճառով՝ Նորին Վսեմութիւն Լիվա Փաշան հրամայեց որ ես անձամբ ծառայեմ ձեզ։

Անկողինս փռեց իր ձեռքերով, որուն վրայ ինկայ բոլորովին ուժասպառ, 41 աստիճան ջերմով։ Կը խնդրէր գիտնալ թէ՝ ինչ կերակուրով կրնար գոհացնել մեզ։ Ժամանակ եւ ախորժակ չունէի

կերակուրի վրայ խորհելու, բայց ընկերներս անօթի մնալու չէին ինծի համար։ Բարապան Մէմմէտ Աղա, որ շատակեր մըն էր, պոռաց. «Պարոններուն պանուկ մը լեցուր եւ շուտով բեր»։

Մէկ ու կէս ժամ ետք կերակուրը պատրաստուած՝ բերած էր զայն ոստիկանապետ եւ ինծի ծանօթ հռչակաւոր Շահան էֆէնտին, որ եկած էր այս անգամ միայն ինծի ծառայելու, փոխանակ շղթայելու կամ բռնաբարելու։ Մեր ընկերները կերակուրը կերած են. ես Շահան էֆէնտիին ապտակ մը զարկած եմ զայն կանչելով «պօզ ըրչանը» (հարկաւորի մուկ) եւ ինքը պայած քաղաքին մէջ պարծանքով յիշած էր թէ՝ ճանչցած էի զինքը եւ այդ պատուանունը տուած իրեն։ Եւ սակայն այս եղելութիւններէն ոչ մէկը կը յիշեմ եւ լսած եմ ընկերներէս։ Մահուան ջերմի եւ ցնորքի մէջն էի։

Կէս գիշերին՝ քրտնաթաթախ վիճակի մէջ, մէկը ցնցելով արթնցուց զիս։ Շալամն էր, որ կը պաղատէր Ֆրանսերէն, զիս տանիլ Լիվա Փաշային քով, որ կը ցանկար տեսնել։ Քրտինքը թեթեւցուցած էր ջերմս եւ բարեբախտաբար Ենիտինեան տիկինները վերջին օրերուն լուացած էին մեր ազգատիկ ճերմակեղէնները։ Նըշան եւ Կարապետ օգնեցին հագուելու շապիկս, Շալամի առաջնորդութեամբ գացի Լիվա Փաշայի սենեակը, Հրաչեայի եւ Ապահի ընկերակցութեամբ. Շալամ թողուց մեզ առանձին։

Կարճահասակ, գիրուկ եւ ալեխառն մօրուքով ազնիւ թուրք մըն էր որ քաղաքավարութեամբ ոտքի ելաւ եւ սեղմեց մեր ձեռքերը։ Սուրճ բերել տուաւ, բայց մերժեցի խմել, առարկելով հիւանդ վիճակս.– «Թօյն չկայ» ըսաւ. ընկերներս ալ չխմեցին, ըսելով թէ ո՛չ թէ կը վախնային թոյնէ, այլ ի յարգանս ինձ։

Փաշան յայտնեց թէ՝ ցանկացած էր տեսնել զիս, «վասնզի կը սիրէր հայերը, ունէր շատ բարեկամներ, կը հետաքրքրուէր հայոց խնդիրներով, բայց ոչ ոք կրցած էր ճշգրիտ տեղեկութիւն մը հաղորդել այդ մասին։ Քանի որ ես աղբիւրն էի այս մեծ ապստամբութեան, կ'ուզէր ինձմէ լսել թէ՝ ի՞նչ կ'ուզէին հայերս,– թագաւորութի՞ւն, իշխանութի՞ւն»։

Իրեն պատասխանեցի թուրքերէն.

— Մահպո՞ւս մույուզ· իսթինթա՞գ մը օլաճաղըզ։

— Թէօպէ՛, թէօպէ, փատիշահըն միւսէֆիրլէրիսինիզ· Ալլահ աշգընայ վէ ինսանիյէթ նամընա սօրույօրում։

— Պու մէմլէքէթտէ տօղմուշուզ· վազիֆէյէ հիւքմ իտիյօրսունուզ· հագգը, հուգուգու վէ ատէլէթինիտէ թալէպ էտիյօրուզ· սիզինիլէ պէրապէր մուսավաթը արզու էտիյօրուզ։

— Ատէլէթի վէ մուսավաթը վէրէմէյէճէյիմիզ իչուն, տայիմա սիզի քէսէճէյիզ։ Պապալարըմըզ էշգիա կէլտիլէր պու մէմլէքէթէ վէ գըլըճինիլէն սօյույ կէչիրտիլէր։ Էկէր սիզէ ատալէթ վէ մուսավաթ վէրիր իսէք, սիզ իլմէ, սանաաթա վէ թիճարէթէ աշնա օ-

լուպ, օթուզ սէնէ սօնրա, պու մէմլէքէթի զապթ էտէրսինիզ վէ պիզտէ սիզէ խըզմէթքիար զապթիյէլէր օլուրուզ: Պունուն իչուն մահֆ օլաճաղըմըզը պիլտիյիմիզ հալտէ, սիզի տայիմա ճէսէճէյիզ:

Անուասիկ թարգմանութիւնը մեր խօսակցութեան.—

— Բանտարկեա՞լ ենք. պիտի դատուի՞նք:

— Մեղա՜յ, մեղա՜յ, պատասխանեց. Թագաւորին հիւրն էք, Աստուծոյ սիրոյն եւ մարդկութեան անունով կը հարցնեմ:

Պատասխանեցի իրեն.

— Այս երկրին մէջ ծնած ենք. պարտականութիւնը կը բռնադատէք մեր վրայ, բայց իրաւունք ու արդարութիւն ունենալ կը պահանջենք. ձեզի հետ հաւասարութիւն կը ցանկանք:

Կարծեմ թէ այս տեսակ պատասխան մը չէր ակնկալեր. երեք վայրկեան մօրուքը շոյեց լռելեայն եւ խօսեցաւ անուշութեամբ.

— Արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը չկարենալով տալ, մինչ ձեզ պիտի ջարդենք: Եւ մէկ վայրկեան լռելէ յետոյ շարունակեց.— Մեր նախնիք ասպատակներ եկան այս երկիրը եւ սուրով յափշտակեցին ու ապրեցան: Եթէ ձեզ արդարութիւն ու հաւասարութիւն տանք, դուք ծանօթ ըլլալով գիտութեան, արհեստներու եւ առեւտուրի, երեսուն տարի ետք կը գրաւէք այս երկիրը եւ մենք ալ ձեզ ծառայ–ստրուկներ կ՚ըլլանք: Ասոր համար, գիտնալով հանդերձ որ բնաջինջ պիտի ըլլանք, մինչ պիտի ջարդենք ձեզ:

Ահա՛ բառ առ բառ ճշգրիտ մեր խօսակցութիւնները զոր կը յանձնեմ յաջորդ հայ սերունդի գիտութեան: Այս է հայկական խնդիր *բռնածը եւ հայու ու թուրքի դարաւոր կռիւներուն համառօտ եւ իսկական* հոգեբանութիւնը:

Անկեղծ եւ անվերապահ էր Լեվա Փաշան իր արտայայտութիւններուն մէջ, որոնք կը ներկայացնէին պաշտօնական Թուրքերու մտայնութիւնը, թէպէտ ինքը բարի եւ արդարասէր էր. վասնզի մէկ ժամ ետք, ամէն ճիգ ըրաւ մեզ ազատելու անմիջական կոտորածէ մը եւ իր ամենասիրելի ձին տուաւ ինծի փախչելու համար մինչեւ Ադանա: Ձին կ՚արժէր 200 ոսկի եւ թամբը 50:

Շնորհակալութիւն յայտնեցի Փաշային եւ եկանք մեր սենեակը. հազիւ թէ նստած էինք, գիշերուան ժամը 2ի ատենները կը ցնցէին զիս վերստին: Այս անգամ Շալամ մինակ չէր. հազարապետ Մէհմէտ Պէյ, ցնցելով զիս կ՚աղաչէր. «Ե՛լ պարոն Աղասի, ե՛լ. հիմակ պիտի գան, պիտի ջարդեն քեզ ալ, զիս ալ»: Ես սոսկալի ջերմի մէջ կը պատասխանէի.— Թո՛ղ ջարդեն. ես արդէն հիւանդ մեռած եմ.— «Ո՛չ, ո՛չ, կը կրկնէր. ե՛լ, եթէ ոչ բանի պիտի կապեմ ձիուդ վրայ»: Աչքերս բացի, տեսայ որ ընկերներս, բարապանները եւ հեծելախումբը կազմ ու պատրաստ էին: Առարկեցի որ առջի օրուան ձիս

անկարող էր տանիլ զիս օրուան մը ճամբայ: — Գիտեմ, ըսաւ, ուստի Լիվա Փաշան ձեզի համար կը նուիրէ իր ձին, մինչեւ Ատանա: Եւ յայտնեց թէ 16·000 Թուրք զինեալներ հաւաքուած էին Գատիր Պէյի շուրջը եւ պիտի յարձակէին ջարդել մեզ եւ զիրենք, եթէ չփութայինք դուրս ելլել քաղաքէն:

Փաթթեց զիս մաշլախի մէջ եւ նստեցուց հրաշափառ ձիուն վրայ: Իր 100 ձիաւորներուն ընկերացած էին ուրիշ 100 ձիաւորներ եւս եւ 400 հետեւակ զինուորներ զետեղուած էին շուկայի փողոցներուն անկիւնները մինչեւ քաղաքին եզերքը: Լիվա Փաշան ինքն ալ վստահ չէր թէ՝ զօրքերը պիտի դիմադրէին Թուրք ամբոխին՝ մեզի համար:

Դուրս ելանք զօրանոցէն եւ արշաւանքը սկսաւ շուկաներուն մէջէն: Մէհմէտ Պէյ եւ մօտ տասը անձնուէր ձիաւորներ վազվռտելով, զարնելով կը դառնային սրէպ մեր շուրջը: Խանութները կանուխ բացողներ, փութով կը գոցէին. բայց Գատիր Պէյի լրտեսները ծեծը կերան եւ կէս ժամ ետք դուրս ելանք քաղաքէն եւ հետեւեցանք Հայ Լեռ տանող խճուղիին: Մեր վազքը տեւեց չորս ժամ անդադար. չեմ գիտեր թէ ի՛նչպէս դիմացայ այս յոգնութեան: Լոյսը բացուեցաւ երբ հասանք Աք-Սուի կամուրջը. հրամայեց կանգ առնել եւ աղօթեց «շիւքր Ալլահա» (օրհնութիւն Աստուծոյ): Պատմեց ինձ ամբողջ անց ու դարձը եւ յայտնեց թէ այլեւս վտանգը նուազ էր, երբ քանի մը ժամ ետք մտնէինք Ատանայի նահանգը: Ետ ուղարկեց 150 ձիաւորներ եւ պահեց միայն 50: Մեր ընկեր Մլեհ գանգատեցաւ ինձ որ բեռնակիր ձիու մը վրայ նստեցուցած էին զինքը: Բողոքեցի եւ Մէհմէտ Պէյ հրամայեց Մարաշ դարձող ձիաւորներէն մէկուն՝ առնել բեռնակիրը եւ տալ իր ձին. անիկա չէր ուզեր հնազանդիլ եւ կը պոռար որ փոխանակ մեզ սպաննելու, Թագաւորներու պէս կը տանէին: Զարկաւ անոր մտրակով եւ հրամայեց զինուորներուն զարնել զայն. մարդը վախէն տուաւ ձին մեր ընկերոջ եւ մեկնեցանք պայծառ բայց ցուրտ օդով. օրն էր Ուրբաթ, Փետրուար 2:

Կէսօրին իջեւանեցանք Էլ-Օղլուի քրտական գիւղի մեծին տունը: Մէհմէտ Պէյ մինակ թողուց մեզ քանի մը վայրկեան, երեւի դիտումնաւոր. պահանջեցի որ կրակ վառէին: Գիւղապետը պատասխանեց կոպտօրէն.— «Մերինները սառեցուցիր Զէյթունի լեռներուն գագաթները եւ շատերուն ոտքերուն ալ պայտեցիր եւ հիմա մեզմէ կրակ կ'ուզե՞ս: Եթէ զինուորները չըլլային, կրակին վրայ կ'եփէի քեզ տաքցնելու համար. բայց կը յուսամ որ՝ երբ Պոլիս հասնիս, Թագաւորը հաստ չուանով պիտի կախէ քեզ»: Քիւրտերն ու չէրքէզները շատ աւելի վատ կը վերաբերուէին քան Թուրքերը: Ախորժակ չունէի ուտելու այդ մարդոց հացը: Մեկնեցանք եւ իրիկուան դէմ հասանք Սարըլար հայկական գիւղը:

Հեռուէն տեսայ որ բոլոր տուներուն պատերուն վրայ խոշոր

խոշոր ծակեր կային. յայտնի էր թէ կողոպտած էին զանոնք: Հոս պառկելու համար տեղաւորեցին մեզ գետնայարկախոռներուն մէջ եւ զարմանքով տեսայ թէ՝ ոստիկան զինուորներ շատ բրտօրէն վարուեցան Թուրք գիւղացիներուն հետ եւ երբ անոնք կը մօտենային մեզ՝ կ'ապտակուէին ոստիկաններէն:

Ջերմս սաստկացած ըլլալով, առնպուեցայ խոկոյն պառկիլ: Բարի Թրքուհի մը, մօտ 40 տարեկան գթաց իմ վրայ եւ ջուր տաքցուց ոտքերս հոն դնելու եւ գիս քրտնեցնելու համար, ամբողջ գիշերը գուրգուրաց եւ չհեռացաւ բարձիս քովէն: Կը զարմանայի եւ երբեմն խղճի խայթեր ալ կը զգայի: Երբ ամէնքը քնացած էին, ըզգացի որ մէկը ճակատս կը շոյէր. աչքերս բացի եւ նշմարեցի որ Թրքուհին էր եւ կ'արտասուէր: Երբ հարցուցի թէ ի՞նչ կ'ուզէր եւ ի՞նչու կու լար. արտասուելով պատասխանեց թէ ինքը Թուրք չէր այլ հայուհի մը եւ գիրենք բռնի Թրքացուցած էին եւ կ'աղօթէր որ գոնէ մենք ազատ էինք: Գոհ էր որ լուծած էինք իրենց վրէժը: Մխիթարեցի գինքը. ոսկի մը տուի իրեն, զոր մերժեց, բայց պնդեցի որ ընդունէր: Քանի մը ամիս ետք վերստին հայացան, լատին եկեղեցին ընդունելով:

Փետրուար 3, Շաբաթ օր. ձամբայ ելանք եւ շարունակեցինք Հայ Լերան խճուղին. կէսօրին հասանք Գաղան–Ալի: Թուրք գիւղապետը մեծ պատիւներով հիւրասիրեց մեզ եւ կերակրեց, այնպէս մը ձեւացնելով թէ երբեք լուր չունէր անց ու դարձէն. ի՞նչ կարգապահ ցեղ. կ'ընէ այն ինչ որ կը հրամայէին իրենց մեծերը: Իրիկուան հասանք Պախչէ, գաւառաքաղաքը Հայ–Լերան: Կառավարիչը եւ Րէժիի տնօրէնը մեծ պատիւներ ըրին, իբրեւ թէ հինաւուրց բարեկամներ ըլլայինք: Այլեւս Ատանայի կուսակալութեան մէջն էինք. ժողովրդային բորբոքումը նուազ էր մեր դէմ: Գիշերը շատ տառապեցայ:

Փետրուար 4, Կիրակի առաւօտ կանուխ մեկնեցանք Պախչէյէն. իջանք Զուղուր–Օվայի դաշտը եւ կէսօրին հասանք Օսմանիէ գիւղաքաղաքը: Տեղւոյն արար դատաւորը, Չէյթունի նախկին չաբաղործ Հաճի–Սիւլէյման Էֆէնտին, դրդած էր տեղւոյն Թուրքերն ու պաշտօնեաները եւ կը պոռար. «Անոնք կախելու տեղ, ի՞նչու կը բերեք պղծել պալատը»: Մէհմէտ Պէյ, հեռուն պահեց մեզ 10 զինուորներով եւ ինքը յառաջացաւ. հրամայեց եւ փամփուշտները դրին մարթիններուն մէջ: Բազմեցս զարկաւ դատաւորին խարազանով եւ կը կրկնէր շարունակ. «Խընզը՛ր, սէն էֆտին պիզ պիչտիք, տահա եարա կէօրիւմտէ սաղըլմամըշ» (կի՛նճ, դուն ցանեցիր, մենք քաղեցինք. տակաւին վէրքը չաղէկցաւ նստուկիս վրայ): Այն ատեն հասկցանք թէ ինչու կանացի կը նստէր ան իր ձիուն վրայ: Քշեց դատաւորն ու բոլոր պաշտօնեաները պալատէն. դրաւեց զայն եւ գացինք հանգստանալու հոն:

Մեր կօշիկները բոլորովին ծակծկած ըլլալով, խնդրեցինք

բարապան Մէմմէտ Աղայէն որ երթար կօշկակար մը բերէր: Քաղաքը լեցուն էր Հաճընցի եւ Մարաշցի արհեստաւորներով: Քիչ ետք ներս մտաւ երիտասարդի մը հետ՝ որ կու լար զիս տեսնելով: Դըպրոցակիցս էր եւ հօրաքեռորդիս, Տիգրան Քէչէճեան. ութ տարիէ ի վեր չէր տեսած զիս. հիւանդ վիճակս տեսնելով՝ աւելի դառնացաւ, բայց քաջալերեցի զինք եւ մեզ յայտնեց թէ՝ որեւէ ջարդ տեղի ունեցած չէր Օսմանիէյի մէջ եւ կը սպասէին Զէյթունի գրաւումին: Տարաւ մեր կօշիկները, պէտք եղաւ որ այդ պատճառով մնայինք Օսմանիէյի մէջ ամբողջ Երկուշաբթի օրը:

Փետրուար 6, Երեքշաբթի առաւօտ. մեկնեցանք Օսմանիէյէն: Արդէն օդը տաքցած էր Չուգուր-Օվայի մէջ եւ կը խաշէինք, վարժուած Զէյթունի ցուրտին: Իրիկուան հասանք Համիտիյէ քաղաքը, մեծաւ մասամբ թրքարնակ եւ չէրքէզարնակ: Կառավարիչը հիւրասիրեց մեզ: Ջահանը լայնածաւալ կը հոսէր հոս եւ պղտոր՝ Նեղոսի պէս. չունէր իր վճիտ եւ կապոյտ գոյները, ինչպէս ունէր Արեգնի մօտ: Բայց նուիրական էր ան մեզ համար.— մեր ընկեր Զէյլատի գերեզմանն էր ան եւ արթնցուց անոր եւ մեր նախնեաց յիշատակները: Այս գիւղաքաղաքի աշիրէթական անունն էր Եար-սու-աք, հիմա՝ Համիտիէ, Սուլթանի անունով եւ օսմանեան սահմանադրութենէն ետք՝ կոչուեցաւ Ջահաճ, գետին անունով: Պատուհանէս կը դիտէի մեր նախնեաց փառքերը.— դիմացս, արեւմուտքին՝ բարձր լերան կողին վրայ, նշանաւոր Օճաքերդը եւ հարաւային կողմին վրայ՝ Նղրենց Կոստանդին Իշխանի համբաւաւոր Հողարերդը, ամէն բան կանգուն էր, կը բացակայէին պատուհաններուն շրջանակները: Բարապան Մէմմէտ Աղա, հանդոյն իր հիւպատոսին, կը պոռար. «Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք ձեր պապերուն կալուածներն ու բերդերը»: Իրեն կ՚ըսէի յաճախ թրքական առածը – «Մէմմէտ Աղա, իշ փաբաիլէն տէյիլ, սըքաիլէն» (Մէմմէտ Աղա, գործը փառայով չէ, այլ կարգով, թուրքերը օր մըն ալ ձեզի դաս պիտի տան): «Չէ՛, կը պնդէր, մենք մեր կանանց ամօթոյքներով բերդեր չինեցինք եւ անոնց մէջ անառիկ ենք»: Կը նախընտրեմ թուրքը, քան քիւրտը, որ բիրտ եւ մատնող է եւ չէրքէզը որ կնածախ է:

Փետրուար 7, Չորեքշաբթի օր. համոզուած եմ թէ Խոհէմ Փաշա եւ իր սպայակոյտը՝ կը փափաքէին եւ կը յուսային թէ ողջ առողջ պիտի չհասնիմ Ատանա եւ պիտի մեռնիմ ճանապարհին. բայց հիւանդ ու տկար հազիւ հասած էի մինչեւ Ջահան: Կը մնար տակաւին 12 ժամուան ճամբայ, զոր շատ դժուար էր՝ նոյնիսկ ձիերուն համար՝ մէկ օրէն հասնիլ: Սակայն Մէհմէտ Պէյ, իր կինը համբուրելու փափաքէն աւելի, զիս դիակ տանելու իղձն ու հրամանը ունէր:

Առաւուն կանուխ ճամբայ ելանք վագքով՝ անդադար վեց ժամ: Ճանապարհին դիտողութիւններ ըրի Շալամին. Մէհմէտ Պէյ խոստացաւ որ պիտի գիշերէինք Միսիս քաղաքին մէջ: Վագքով հետեւ-

ցանք Ջահանի ոլորապտոյտները եւ Ամանոսի ճիւղին բերդապարը-բլուրները: Այս յուզիչ տեսարանն էր որ միայն աշխոյժ կու տար ինծի: Ճիշդ կէսօրին հասանք Մխսիի կամուրջին գլուխը. քաղաքէն ներս չմտանք եւ զիս պառկեցուց Թուրք հացագործի մը խանութին տախտակամածին վրայ: Ուժասպառ էի եւ կը կարծէի թէ վերջին վայրկեաններս մօտ էին. մեր ընկերները փոքրիկ նախաճաշ մը ըրին հացագործին խանութին մէջ եւ կէս ժամ ետք Մէհմէտ Պէյ հրամայեց որ հեծնէինք ձիերը, յայտնելով՝ որ Թուրք ամբոխը կը պատրաստուէր քաղաքին մէջ մեր վրայ յարձակելու: Եթէ ընդդիմանայի՝ պիտի կապէր զիս ձիուս վրայ. որոշապէս ըսաւ թէ՝ հեռագրած էր Ատանա եւ կէս ժամ ետք կառք մը պիտի գար զիս դիմաւորող: Ի՞նչ ոճրապարտ մեղսակցութիւն Շալամի կողմէ:

Սրարշաւ սկսանք այնպէս, որպէս թէ ձիերու մրցում կար. կը գալարուէի ձիուս վրայ. չէի կարծեր թէ՝ պիտի տեսնէի Ատանան. կառքը սակայն չէր երեւնար: Վեց ժամուան ճամբան կտրած էինք երեք ու կէս ժամէն, երբ կառքի փոխարէն տեսայ Ատանայի 18աչեայ երկայն կամուրջը Սարոսի վրայ: Երկու հարիւր ձիաւորներ կը դիմաւորէին մեզ, ընկերանալու համար քաղաքին մէջ: Վայքօլ տարին մեզ կառավարական պալատ: Կուսակալը ցանկացած էր տեսնել մեզ. դայն կը կոչէին Պէքմէզճի Վալի, Այնթապցի ըլլալուն համար, վասնզի նշանաւոր է Այնթապի ռուպը (պէքմէզ): Ներկայացուցին մեզ. բարեւեց, դիտեց եւ հրամայեց որ մեզ յատկացնէին հազարապետներու երկու սենեակները:

Հազիւ թէ անկողինս փռեցին՝ վրան ինկայ, աչքերս բանալու համար յաջորդ օրը: Բերնիս մէջ կարծես փտած ու հոտած միս դրած էին: Հրաչեային եւ Սալահին յանձնարարեցի որ զիս թաղել տային Հայոց Եկեղեցին. երեք օր անյուշ պառկած էի:

Զէյթունի մէջ լուր առնելով որ զիս թունաւորած էին, ժողովրդային մեծ ցոյց մը կատարուած էր հիւպատոսներուն առջեւ: Դեսպանները միջամտած էին, Բարձրագոյն Դուռը հրահանգած էր եւ երկու բժիշկներ եկան քննել եւ մեծ ջանքերով ազատեցին զիս:

Հիւանդութիւնս պատրուակ բռնելով՝ 18 օր պահեցին մեզ Ատանայի մէջ: Սուլթանը միշտ ճգնեցաւ մեզ Պոլիս տանիլ կամ մեզ Եւրոպա անցընել այդ ճամբով, ցոյց տալու համար Թուրք ամբոխին, որ յաղթած էին Զէյթունին եւ կը տանէին մեզ կախելու: Թէպէտ ամբոխը կը կասկածէր այդ սուտին վրայ, քանի որ կը տեսնէին թէ՝ մեզ կը խնամէին արքայավայել կերպով:

***

Երբ բաւական աղէկցած էի, Ատանայէն մեր մեկնումէն քանի մը օր առաջ, բարապան Մէհմէտ Աղա, հաղորդեց ինծի թէ՝ այդ օր

գտնուած էր մեծ սրճարանի մը մէջ, ուր կը հաւաքուէին Ատանայի երեւելիները եւ պատկառելի իւլէմաներ: Խնդրած էին իրմէ հարցնել ինծ թէ՝ ի՞նչ նպատակով ըրած էր այս ապստամբութիւնը եւ կը սպասէին պատասխանիս:

— Մէմմէտ Աղա, ըսի, մենք ո՛չ մահմետական կրօնքին թըշնամիներ ենք, ո՛չ օսմանեան գահուն եւ ոչ ալ անջատումի կուսակիցներ. մենք ալ ձեզի պէս այս հայրենիքին զաւակներն ենք եւ անոր մեծութեան համար զոհուողներ: Եւրոպան՝ ձեր մեծերու թերութիւններով եւ կաշառակերութեան պատճառաւ, կապիտուլասիոնի օրէնքներով շղթայած է մեր ձեռքերը: Անոնք անարդար օրէնքներով կը կողոպտեն մեր երկիրը. պետութիւնն ալ դրամի պէտք ունենալով կը կողոպտէ հայերս որ առեւտրական եւ արհեստական տարրը կը կազմենք: Մենք կը նեղուինք եւ կը բողոքենք. դուք մտիկ չէք ըներ մեր ցաւերուն ու գանգատներուն եւ կը զարնէք մեր գըլխուն, կարծելով թէ գործիք ենք եւրոպացիներուն: Տեսանք թէ ուրիշ ճար չունինք, ապստամբեցանք արդարութիւն եւ հաւասարութիւն պահանջելու: Եթէ ունենանք զանոնք, պիտի պայքարինք ձեզի հետ եւ ազատենք այս երկիրը կաշառակեր պաշտօնեաներու ձեռքերէն եւ եւրոպացիներու անարդար կեղեքումներէն. եւ ձեր կողքին պիտի կռուինք հասարակաց թշնամիներուն դէմ, հայրենիքի մեծութեան համար: Ահա ա՛յս էր իմ նպատակս:

Յաջորդ օրը ներս խուժեց սենեակս պոռալով — «Ե՛լ, ե՛լ երթանք»: — Ո՞ւր, ըսի իրեն: — «Ե՛լ երթանք, քեզ կը սպասեն սրճարանին մէջ. ինծ ըսին թէ՝ թող գայ անցնի մեր գլուխը, տասը հազար հոգի պատրաստ ենք իրեն հետեւելու. վար կ'առնենք կուսակալը եւ կը քալենք Կ. Պոլսոյ վրայ. մինչեւ հոն, 500.000 հոգի կ'ըլլանք եւ ուզածը ձեռք պիտի բերենք»: Շնորհակալութիւն յայտնեցի. խոստացայ որ այդ ուղիով պիտի աշխատէի, երբոր Եւրոպա անցնէի: Բայց, աւա՛ղ, կը յիշէի Մարաշի Լիվա Փաշայի ուղղամիտ յայտարարութիւնները. — «Արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը չկարենալով տալ, պիտի ջարդենք ձեզ»:

Չեմ գիտեր թէ ի՛նչ աստիճան պատճառ եղան Թուրք մեծերու համակրական յուզմունքը, եւ կամ թէ թերեւս արդիւնք դեսպաններու պահանջին, կուսակալը ցանկացած էր տեղափոխել մեզ Մերսին: Փետրուարի 28ին, զինուորական պատիւներով տարին մեզ կայարան եւ ապա Մերսինի կառավարական պալատը: Ազատամիտ Ալպանացի բժիշկ մը, շարունակեց հոն դարմանումս եւ առողջացուց զիս:

Մեզ ծառայելու յատկացուցած էին Խօշաֆցի քիւրտ հարիւրապետ մը, որ կը խօսէր մաքուր հայերէն, նոյնպէս Թուրք ոստիկան մը, որ Քարբերդցի հայ մըն էր եւ թրքացած 18 տարիէ ի վեր կնկան մը համար: Իրականին մէջ երկուքն ալ լրտեսներ էին մեր վրայ, որ-

պէս թէ Մէմմէտ Աղան չէր բռներ:

Նշանակելի դէպք մը միայն պատահեցաւ: Գարամանցի չորս ազնուական պէյեր, նուէրներ առած, եկած էին մեզ տեսնելու եւ սանդուխին մէջտեղ կը հրմշտկէին քիւրտ հարիւրապետը, որ կ'արգիլէր անոնց վերելքը, մինչդեռ անոնք սպառնալից կը պոռային. «Կ'ուզենք տեսնել թէ՝ ի՞նչպիսի մարդիկ են, որ յաղթեցին մեծ կայսրութեան մը»:

Սուլթանը միշտ կը ձգձգէր մեր մեկնումը եւ կը յամառէր տանիլ մեզ Պոլիս, մեծ պատիւներով: Պարոն Փոլ Գամպոն, Ֆրանսայի մեծ դեսպանը, ընդդիմացած էր. անիկա հայոց մեծագոյն բարեկամներէն մին էր: Հրաման ուղարկած էր Ֆրանսական երկու զրահաւորներուն, որոնք եկան Մերսին եւ ցոյց մը կատարեցին օդային ռմբաձգութեան, Մարտ 17ին: Ամբողջ պաշտօնեաներն ու ոստիկանները կը դողդղային եւ ապաստանեցան մեր յարկին ներքեւ եւ մեր սենեակը: Ցիմարնե՛ր, կը կարծէին թէ խոշոր ռումբը եթէ ձգուէր Պալատին վրայ՝ պիտի խնայէ՞ր մեր սենեակին:

Ծովակալներ ցամաք ելան. եկան բարեւելու Միւթէսարրըֆն ու մեզ: Յաջորդ օր նկարեցին մեզ Օսմանեան կառավարութեան ոստիկանութեան յատկացուած պալատին մէջ առանձին–առանձին եւ չորս պարագլուխներուս խմբանկարը:

Այս խմբանկարը կը ճշդէ դրածներս թէ օսմանեան կառավարութիւնը պաշտօնապէս կը ճանչնար միայն չորս պարագլուխներ, որոնք կը դրկուէին օսմանեան հպատակութենէ: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս, բայց 43 տարի ետք, Հալէպի՝ Զէյթունի Հայրենակցական Միութիւնը յաջողած է ձեռք անցընել զայն եւ տրամադրել Հալէպի էլ Մաարէֆ–Նէճիպ–Քնէյսըր տպարանին մէջ, սխալ անուանակոչութեամբ զոր հոս կը ճշդեմ:

***

Մարտ 20ին (Հին Տոմար) Մերսին եկաւ Մէսաժըրիի Սէնտ շոգենաւը: Ամբոխը ուղարկեցին նաւամատոյց եւ մեզ դրին նաւակներու մէջ պալատին առջեւն իսկ, տանելով շալակներու վրայ: Տարին յանձնել մեզ նաւապետ Օլիվիէյի հոգատարութեան: Մէհմէտ Պէյ մեզ յանձնեց շոգենաւի տոմսերը մինչեւ Մարսէյլ: Իրեն կ'ընկերանային Շալամ, Սիմարիպա՝ Մերսինի Ֆրանսական հիւպատոսը: Հրաժեշտ առինք ամենուն եւ շնորհակալութեան գրեր յանձնեցինք հիւպատոսներուն յանձնուելու համար:

***

ԳԼՈՒԽ ԼԷ.

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՄԵՐ ՄԵԿՆԵԼԷՆ ԵՏՔ

Մեր մեկնելէն ետք Զէյթունը հետզհետէ հանդարտեցաւ եւ տարօրինակ բարգաւաճում մը ունեցաւ։ Սուլթանը շինեց գիւղացիներուն այրած տուները։ Եւրոպական հիւպատոսներէն երեքը երկար ատեն մնացին Մարաշ եւ Պէրնհէյմ քանի մը ամիս։ Կոչը զոր ուղղած էին իրենց պետութիւններուն, մեծ արդիւնք տուաւ։ Մեծագումար նպաստներ մեկնեցան Ամերիկայէն, Անգլիայէն, Ֆրանսայէն, Իտալիայէն, Պելճիքայէն ու մանաւանդ Զուիցերիայէն։ Սկովտիացի Քրիստ հայոց բարերարներուն շարքին մէջն է։ Իմ թելադրութեամբ, Նուպար Փաշա Նուպար, Պատրիարք Օրմանեան Սրբազանի ձեռքով ուղարկեց մէկ անգամ 10 հազար ֆրանք եւ ստացաւ շնորհակալութեան գիրը մեր ընկերներէն, զոր ուրախութեամբ կը պահէր մինչեւ իր մահը։

Սուլթանը, սկիզբը զանգազեցաւ յարգել իր խոստումը, բայց հինգ ամիս ետք, դեսպաններու պահանջով, նշանակեց առաջին Քրիստոնեայ Կառավարիչը, Պոլսեցի յոյն մը, Եուվաննաքի Ճագօբուլօ *անունով։ Հաճըն ուղարկեց կառավարիչ, Զէյթունցի բարեկամս* Յարութիւն Աբարտեան, *եղբայրը Գրիգոր Վարդապետին եւ ապա Լիբանանցի մը* Խաֆէնտէր Պէյ *անունով, որ Հաճընը զարդարեց ու գեղեցկացուց եւ եօթը տարի հոն մնաց, որ ուրիշ կառավարիչ վեց ամիսէն աւելի չէր մնար եւ Հաճընցիք երախտագիտութեամբ կը յիշեն անոր անունը։ Զէյթունի արիական վարկն ու համբաւը այնքան բարձրացած էր, Թուրք, Չէրքէզ եւ Քիւրտ՝ անուշութեամբ կը վարուէին անոնց հետ։ Նազարէթ Իշխան միւռոնօրհնէքի գացած էր Սիս 400 զինեալ կարիճներով, 1904 թուականներուն։ Սիսի Միթէսարըֆը դիմաւորած ու յարգած էր զինք։ 1909ի Ատանայի աղէտին, Թուրքեր չհամարձակեցան մտնել Մարաշի եւ օգնեցին Սիսի ինքնապաշտպանութեան, շնորհիւ Զէյթունցիներու սպառնական նամակին, զոր ուղարկած էր իրենց կողմէ, Առաջնորդ Թէքիրտաղցի Վաղարշակ Վարդապետ Արշակունի։ Ապագան փայլուն եւ խոստումնալից էր, եթէ վրայ չհասնէր Ազգերու Մեծ Պատերազմը, որ խորտակեց ամբողջ հայ ազգը։*

***

Թէպէտ չուզեցի որ Զէյթունի մէկ ու կէս դարու յաղթական գրուագներուն կցէի դժբախտ ու տխուր էջերը Զէյթունի յետագայ

անցքերուն, ուզի տալ հայրենակիցներուս թախանձանքին: Այլեւայլ աղբիւրներ եւ զանազան կուսակցական բարեկամներ շատ անգամ գրած են ինծ զանոնք, բայց 1896էն ետք կուսակցական ոգին խրամատ մը բացած է հայ եղբայրութեան մէջ եւ շատ քիչեր կ'ուզեն գրել պատմութիւնը հայաբար եւ անկողմնակալօրէն: Չեն ուզեր արժանիքները տեսնել եւ ընտրել բոլոր կուսակցութիւններուն մէջէն ալ, ազգային ամբողջութիւն մը ներկայացնելու համար:

Ուրախութիւնս ունեցայ լսելով որ համազգային աղէտէն ճողոպրած եւ ապաստած էր սիրելի բարեկամս Չէյթունցի պարոն Յովհաննէս Ահարոնեան, նախապէս ուսուցիչ Միացեալ Ընկերութեանց Վարժարանին: Զօրանոցը գրաւելէս մէկ օր ետք, Ընդհանուր ժողովը, որ գումարուեցաւ Սր. Աստուածածին Եկեղեցւոյ սրահին մէջ, պաշտօնապէս զայն ընտրեց ինծ քարտուղար եւ թարգման: Անիկա ոչ միայն քաջարի կռուող մը հանդիսացաւ, այլ անխոնջ ու անբաժան մնաց ինծմէ, վարելու համար ապստամբական շարժումը եւ ես ականատես եղած եմ իր անկողմնակալ հայրենասիրութեան: Ի վերջոյ եղած էր տնօրէն Ժամհարեան Որբանոցին, Ազգային Վարժարանին եւ Կիլիկիոյ գրաւման շրջանին ու վերջը եղաւ տնօրէն Քէլէկեան Որբանոցին: Այս անգամ Հարաւային Ամերիկա, Մոնթէվիտէօ քաղաքը ուր առեւտրական յաջողութիւններ ունենալով կ'ապրի բարեկեցիկ վիճակ մը իր զաւակներուն հետ: Խնդրանքիս վրայ ինծ ուղարկած է համառօտ նկարագրութիւնը մեր մեկնումէն ետք տեղի ունեցած դէպքերուն, այսինքն 1896էն մինչեւ 1921: Շատ քիչ փոփոխութիւններով, իր անուան ներքեւ կը տեղաւորեմ այդ նկարագրութիւնները, որպէս ականատեսի ամենահաւաստի աղբիւր:

Ընթերցողը շատ տխրութեամբ պիտի կարդայ մեր քաջարի ընկերներուն պատահումները եւ աննպատակ ապստամբութիւնները:

Մէկ բան ակնյայտ է, անոնք որ մեզ քննադատեցին ու չհաւնեցան՝ ներկայ չեղան Զէյթուն՝ աւելի լաւը ընելու: Անոնք հոն գացած, խօսած ու կծիկը դրած էին:

Հերոսները, որ զիրար բզքտեցին եւ անկարող եղան միանալու՝ նո՛յն մարդիկներն էին, որոնք հրաշքներ գործած էին 1895ի ապստամբութեան օրերուն: Դժբախտաբար այս անգամ ձեռնկապ գացին ոչնչանալու:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

1896 — 1921

Գրեց

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Հաշտութիւնը ստորագրուելէ եւ Հնչակեան գործիչներու մեկնումէն յետոյ, հիւպատոսները բերել տուին Մարաշէն բաւականաչափ ընդեղէն եւ ալիւր: Հաշտութեան եօթներորդ օրը, Այնթապի Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժիշկները եկան բաւարար դեղերով, նոյնպէս հասան երեք բժիշկներ Պէյրութէն. հետերնին բերին դեղեր եւ դեղագործներ:

Հիւպատոսները 50 օսմանեան ոսկի վճարեցին, մարդկային եւ կենդանիներու դիակները վերցնող ու թաղող բանուորներուն: Կեդրոնական եւ Վերի Թաղի վարժարանները հիւանդանոցի վերածեցին եւ քաղաքին գլխաւոր փողոցներուն անկիւնները հաց եփել տալով՝ գիւղացի գաղթականներուն բաշխեցին: Եղած հաշիւներէն հաստատուեցաւ, որ վարակիչ հիւանդութենէն մեռած էին 1825 հոգի, իսկ կապարէ 66:

Չորս թաղերու համար չորս գլխաւոր զինուորականներ, իրենց օգնականներով, սկսան պետական զէնքերը հաւաքել: Միջին Թաղի եկեղեցւոյ սենեակը բազմեցաւ Արեւմտեան Բանակի Հրամանատար Ալի Փաշա: Երեկոյեան զէնքերը փոխադրուեցան իր քով: Մարթինրու (25 հատ) պակասին վրայ այնքան չծանրացաւ, որքան փամփուշտներու (*): Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Կարապետ Երկայնեան պատասխանեց. «Աւելի քան երեք ամիս ընդհարում ունեցանք շրջակայ թուրք գիւղերուն հետ, հոն գտնուող քրիստոնեաները պաշտպանելու համար, իսկ 45 օր ալ, ինքնապաշտպանութեան համար ձեր դէմ կռուեցանք»: — «Ո՛չ քահանայ ո՛չ, մեռած զինուորներէն եւ պաշըպօզուք կամաւորներու համրանքէն գիտենք որ տակաւին շատ փամփուշտ կայ ձեր քով. ձեր փամփուշտները պարապի չգացին որ այդ հաշիւը հանէք: Մենք մէկ տեսակ փամփուշտ ունինք. ձեր կողմէն վեց տեսակ (**) փամփուշտ կը հանէր բանակին

---

* Նոյն հրամանատարը երբ ինծի հարցուց հիւպատոսներուն հետ այդ մասին, պատասխանած էի թէ՝ «Փամփուշտները պիտի գտնէք թուրք զինուորներու վէրքերուն մէջ». Աղասի:

** Իրողութիւն էր. բերած էինք Ամերիկայէն եւ Կիպրոսէն քանի մը տեսակ զէնքեր: Ա.

մէջ: Ձեր փամփուշտներէն վիրաւորուածները համբանքէն զատ, Մարթինի փամփուշտներէն վիրաւորուածները համբանքէն գիտենք թէ՝ տակաւին շատ փամփուշտ ունիք. Թողունք որ՝ ձեր փամփուշտները երկու երեք զինուոր մէկէն գետին կը գլտորէին ամէն մէկ հարուածին, խումբով մեր յարձակումներուն ատեն», պատասխանեց հրամանատար Փաշան:

∴ Զէյթունի ջորեպաններուն թելադրուեցաւ, որ Ալպիստան երթան ցորեն բերելու, վստահեցնելով որ ամէն կողմ կտրուկ հրահանգ տրուած է որ խաղաղ եւ բարեկամաբար ապրին Զէյթունցիներուն հետ: 13 ջորեպաններ գացին Ալպիստան. բայց երբ քաղաք կը մտնեն, Թուրք խուժանը կը յարձակի ջորեպաններուն վրայ եւ մինչեւ կառավարական ուժերու հասնիլը կը սպաննեն անոնցմէ 11 հատը եւ երկուքը միայն կ'ազատին:

∴ Արեգնի գիւղացիները Զէյթուն գալէ առաջ, գուբերու մէջ կ'ամբարեն իրենց սերմնցու ցորենները: Հինգ Արեգնցիներ կ'երթան գիւղ ցորեն բերելու: Տակաւին ցորենը չհանած, Նէտիրցի Թուրքերը, որոնք զինեալ կը պտտին եղեր այդ կողմերը, կը յարձակին անոնց վրայ եւ տեղն ու տեղը կը սպաննեն զանոնք:

ՀԻՒՊԱՏՈՍՆԵՐՈՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՈՒ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Անգլիական, Ֆրանսական եւ Իտալական հիւպատոսները մնացին Զէյթուն: Անգլիական հիւպատոսը երկու շաբաթ շարունակ դըրամ բաշխեց գաղթական հայերուն. տունէ տուն կը մտնէր, գաղթականները կը գտնէր եւ ըստ բախտի ոմանց մէճիտ եւ ոմանց ալ ոսկի կու տար: Ֆրանսական հիւպատոսը պապական վարդապետին ձեռքով նպաստ կու տար: Նախագահ Վիթթօ, թելադրեց որ իւրաքանչիւր գիւղացի ըրած վնասը գրէ որոնց հատուցում պիտի ըլլար:

Գաղթական հայերը Ապրիլի 10էն սկսան մեկնիլ գիւղերը կարգ կարգ, մինչեւ արտաքաղ նպաստներով ապրեցան եւ ապա իրենց բերքերով: Գիւղացիները իրենց գիւղերը տեղաւորելէ ետք, մեկնեցան նաեւ Ֆրանսական եւ անգլիական հիւպատոսները:

Նախագահ Վիթթօ մէկական նմոյշ գնեց Զէյթունցիներու գործածած կայծքար հրացաններէն, ատրճանակներէն, սուրերէն, դաշոյններէն եւ կանացի զարդերէն: Գրի առնել տուաւ Յովհաննէս Ահարոնեանին՝ Զօրանոցի պաշարումէն սկսեալ մինչեւ հաշտութիւն տեղի ունեցած անցքերը: Անիկա սպասեց Զէյթուն, մինչեւ որ ըստ հաշտութեան պայմաններուն՝ զօրքերը քաշուեցան եւ Հնչակեան Պարոնները Եւրոպա հանելու լուրը հասաւ եւ ապա մինչեւ որ եկաւ առաջին Քրիստոնեայ կառավարիչը՝ Թուրք օգնականով մը:

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վիթթօյի մեկնումէն յետոյ սկսուեցաւ զօրանոցի վերաշինութեան՝ աւելի բարձր ու ամուր պատերով։ Զօրանոցի մէջտեղը, վար իջան 120 մէթր խորութեամբ եւ ունեցան առատ ջուր։ Զէյթունցիներու դիմումին վրայ՝ Ալի Փաշա հրամանատար որոշուեցաւ, ուր մնաց երկու տարի։ Այս մեծանձն հրամանատարի շնորհիւ՝ Զէյթունցին քաղաքական որեւէ դժուարութեան չենթարկուեցաւ։ Տօնական օրերուն կ՚այցելէր Առաջնորդական Փոխանորդին եւ աղաներուն, անոնց հրաւէրներուն կը մասնակցէր եւ պատերազմի միջոցին իրենց քաջութեամբն ու անվեհերութեամբը ծանօթ հերոսները՝ Եղիա Նորաշխարհեանը, Փանոս Զօլաքեանն ու Հաճի Մէրկէնեանը կը հրաւիրէր իր խնջոյքին.– «Ես, կ՚ըսէր, կը սիրեմ քաջերը, մանաւանդ հայրենասէրները. կ՚ատեմ դողերն ու անբարոյականները»։ Այս հրամանատարը, պատերազմէն վերջ ստացաւ Փաշայի տիտղոսը եւ երկու տարի ետք Զէյթունէն մեկնեցաւ՝ Ատանայի եւ Հալէպի Լիւազոր Մարաջախտ տիտղոսով փոխադրուեցաւ Հալէպ։

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Պատերազմի ընթացքին՝ Զէյթունի այգիներն ու պտղատու ծառերը փճացած էին. շրջակայ Թուրք գիւղերէ եւ Մարաշէ զատ ուրիշ տեղեր չէին կրնար երթալ՝ գոնէ բանուորութեան համար։ Այնպէս որ եկամուտի աղբիւրները ցամքեցան եւ թշուառութեան ազդեցութեան ներքեւ անմխիթարութիւնը ծայր տուաւ. աղայութիւնն ու անոնց համակիրները մէկ կողմէն՝ եւ հայրենիքի պաշտպանները միւս կողմէն։ Դպրոցները գոց մնացին. որբերուն եւ որբեւայրիներուն նայող չկար։ Այն քաջերը որոնք մարթին կամ փամփուշտ պահած էին՝ ստիպուեցան զանոնք ծախել չէրքէզ գիւղացիներուն։

ՆՈՐ ԹՆԴԱՆՕԹՆԵՐ ԿԸ ՂՐԿՈՒԻՆ ԶԷՅԹՈՒՆ

Զէյթունցիներու կողմէ գրաւուած երկու թնդանօթները Մարաշ տարին ու «բանտարկեցին». անոնց փոխարէն բերին նմանօրինակ երկու թնդանօթներ եւ երկու հատ Քրուփի՝ եւ երկու հատ ալ խոշոր թնդանօթներ, որոնք 50 քիլօ ծանրութեամբ ռումբեր կը նետէին, բայց չէին կրնար ձգել 50–60 մէթրէն աւելի հեռու, ուստի կտոր-կտոր ընել տուին։

1898 Հոկտեմբերին, Պատրիարքարանի նպաստով՝ Զէյթունի կեդրոնական եւ Ֆռնուզի եւ Մխալի վարժարանները բացուեցան: Դեկտեմբերին՝ Զէյթունի եւ Ֆռնուզի մէջ բացուեցան մէկական որբանոց՝ ռուսահայ Ժամհարեանց եղբայրներու նուիրատուութեամբ:

1899ին վերջ գտաւ Զէյթունի խաղաղ կեանքը: Արշակ Սարկաւագ հայանուն լրտես մը Զէյթուն կու գայ, կը մնայ մի քանի օր եւ ապա կ՚այցելէ Արեգին՝ երեք օր: Անոր մեկնումէն մէկ շաբաթ ետք Մարաշի կառավարիչին աւագ դրագիրը, Արեգնի հայերէն 27 հոգի ձերբակալեց եւ հարցաքննութեան ենթարկեց Զէյթունի մէջ եւ ապա ուղարկեց զանոնք Մարաշ: Անոնց հարցաքննութիւնը տեւեց 2 տարի. 21 հոգի արձակուեցան եւ 6ը դատապարտուեցան հնգամեան տարի բանտարկութեան: Այս Արշակ Սարկաւագը 1921ին, ուրիշ մատնիչ ընկերոջ մը հետ, սպաննուեցաւ գիշերանց Ատանայի մէջ:

Զէյթունի կառավարիչը Թէպէտ քրիստոնեայ, բարի եւ կարող անձնաւորութիւն մը, սակայն իր օգնականը Իզզէթ՝ հայատեաց անխիղճ մէկն էր: Այս մարդը օգտուելով Զէյթունցիներու անմիաբանութենէն, սկսաւ վրէժխնդրութեան:

1900 Յունուարին, Ս. Աստուածածին Վանքին մէջ բացուած որբանոցը կը պաշարուի եւ կը խուզարկուի եւ ըստ ցուցմունքին ընիկ Ալպիստանցի ուսուցիչ Պետրոսին, որ պաշտօնանկ եղած էր ուսուցչութենէ, ձեռագիր երգարան մը կը գտնեն: Նախ Որբանոցի ուսուցիչները եւ ապա Կեդր. Վարժարանի 4 ուսուցիչները, հանդերձ տնօրէն Յովհաննէս Ահարոնեանի, Մարաշ տարին ու բանտարկեցին: Ապա Մարաշ տարին ու բանտարկեցին Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Կարապետ քահանան եւ Զէյթունցի վանահայր Կարապետ Եպիսկոպոս Թէչէճեանը: Այս վերջինները Մարաշէն Ալի Փաշային կը ղրկեն Հալէպ եւ կը բողոքեն Մարաշի դատարանին անիրաւութեանց դէմ: Ալի Փաշա ըստ բարձրագոյն հրամանի, կը հրահանգէ Մարաշի Միւթէսարըֆին, որ Եպիսկոպոսն ու աղաները վերադարձնեն Զէյթուն, իսկ միւս բանտարկեալները փոխադրուի Հալէպ, ուր իր նախագահութեան ներքեւ պիտի ըլլայ հարցաքննութիւնը:

Ուսուցիչները շղթայակապ տարուեցան Հալէպ. որբանոցի ուսուցիչներէն երկուքը հինգական տարուան դատապարտուեցան եւ միւսները անպարտ արձակուեցան: Ասոնց դատապարտութենէն ետք վարժապետ Պետրոսն ալ անյայտացաւ եւ կառավարութիւնը որեւէ հետապնդում չկատարեց: Զէյթունի մեծերուն կրկնակի դիմումներուն եւ խնդրանքներուն վրայ, կառավարիչի օգնական Իզզէթն ալ պաշտօնանկ եղաւ: Բարերար Ժամհարեան եղբարց եղերական մահով, որբանոցն ալ գոցուեցաւ:

1903ին երջանկայիշատակ Ակնցի Մատթէոս Խէրեանի առաջա—

ձեռնութեամբ 950 օսմանեան ոսկի ծախքով բաղնիք մը կառուցուեցաւ քաղաքին մէջ. իսկ հիւրանոց-հանգստարան մը 250 ոսկիով Զերմուկի Աւազանին մօտ, որուն եկամուտը յատկացուեցաւ Ս. Աստուածածնայ Վանքին։

1906 Մարտ ամսէն սկսեալ, հակառակ պայմանադրութեան, սկսան հաւաքել զինուորական եւ անվճար տուրքերը։ Ժողովուրդը արդէն թշուառ, սոսկալիօրէն նեղուեցաւ. վճարելու անկարողները երեքական ամիս բանտարկուելէ յետոյ, անոնց ունեցած անասունները ու կահ կարասիները աճուրդի հանուեցան։ Այս անտանելի կացութեան մէջ, անծանօթ մէկը սպառնական գիր մը պատրաստելով՝ կը փակցնէ կառավարութեան դուռը 1907 Մարտ 15ին։ Կառավարութիւնը յարմար առիթ նկատեց Կեդրոնական Վարժարանը խափանելու, որմէ ժողովուրդը շատ բաներ կ'ակնկալէր։ Բանտարկեցին ուսուցիչներն ու տնօրէն Յ. Ահարոնեանը, Առաջնորդական փոխանորդ Վաղարշակ Վարդապետը եւ Մարաշ տարուեցան ու դատապարտուեցան իբր խռովարարներ 1908 Յուլիս 9ին։ Օր մը ետք կ'աւետէին Սահմանադրութեան հռչակումը եւ ազատ արձակեցին հին ու նոր բոլոր բանտարկեալները։

1908 Օգոստոս. Զինուորական բժիշկի նախագահութեան տակ Իթթիհատական ժողով մը կազմուեցաւ Զէյթունցիներէն. անոնց գործը եղաւ մաքրագործում կատարել անհաճոյ պաշտօնեաներէն։ Քրիստոնեայ կառավարիչը իր օգնականին հետ եւ ուրիշ 10 պաշտօնեաներ հրաժարեցուեցան։ Երկրորդական պաշտօնեաներու յաջորդեցին Կեդրոնական Վարժարանի շրջանաւարտները, իսկ կառավարիչին յաջորդեց Առնավուտ մը։ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը այլեւս վերջ դրաւ կայսրութեան մէջ եղած բոլոր առանձնաշնորհումներուն։

1909 Ապրիլին, գիշերով Թուրք կառավարիչին տանը վրայ զէնք կը պարպուի եւ քարկոծելով տան ապակիները ջարդ ու փշուր կ'ընեն։ Հերոս Փանոս Զօլագեանի հինգ որդիներէն մեծը, որ «տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ» քարոզող մէկն էր, հօրմէն բաժնուած կը բնակէր կառավարչի տան մօտ։ Զէնքի ձայնէն եւ քարկոծումի աղմուկէն կ'արթննայ եւ պատշգամէն կը դիտէ անց ու դարձը։ Հետեւեալ առաւօտ, դուն տեսար խռովարարները բռնելով կը բանտարկեն զայն։ Հայրը՝ Փանոս Աղան, իր տղուն անիրաւաբար բանտարկուիլը անարգանք մը կը նկատէ, կառավարիչին տուն դարձած ատեն կը սպառնայ եւ կը յայտնէ որ՝ եթէ չարձակէր իր որդին, օր ցերեկով պիտի սպաննէր զինքը։ Զէյթունի մեծերը միջամտեցին, հաշտեցուցին Փանոսը կառավարիչին հետ, որ արձակեց անոր որդին բանտէն։

Զօլագեան Փանոս արհեստով երկաթագործ, ունէր հովոց մը, ուր տղոցը հետ կ'ապրէր տարուան ութ ամիսները. հոն կայծքար

ու մարթին հրացաններ չինելով ու ծախելով՝ ապրուստը կը հայթայթէր: Տղաներէն Յովսէփը՝ որ ընդհանրապէս քաղաքին մէջ ունեցած արհեստանոցին մէջ կ'աշխատէր, կառավարութենէն կը կանչուի բանտի դրան բանալին քակելու ու նորոգելու պատրուակով եւ կը բանտարկուի:

Որպէսզի Յովսէփը յանկարծ զօրանոց չփոխադրուի ու անկէ Մարաշ, հայրը գիշեր ու ցերեկ կը հսկէ կառավարական շէնքն ու ճամբաները: Դաշոյն մը կ'ուղարկէ Յովսէփին եւ կը պատուիրէ որ երբ կապելու ըլլան զինքը, թող ինքզինքը պաշտպանէ եւ ազմուկ յարուցանէ, որպէսզի ինքը հասնի ընկերներով եւ ազատէ զինքը:

Դէպքը կը պատահի: Փանոս՝ զինեալ իր երկու տղաներով եւ բարեկամներով կը յարձակի կառավարական շէնքին վրայ: Իր քոյրը նոյնպէս զինուած՝ ներս կը խուժէ երկու ընկերներով, կը կոտրէ բանտին դուռը, կ'ազատէ Յովսէփը եւ կը յաջողի դուրս ելլել շէնքէն առանց արկածի: Կառավարութիւնը երկու ջոկատ զինուորներով հետապնդեց ըմբոստները· աննշան բախումներ տեղի ունեցան. 15 տարեկան պատանի մը վիրաւորուեցաւ հետապնդումի ատեն:

Կառավարութիւնը ձերբակալեց միայն Փանոսի արիասիրտ քոյրը որ յաջողած էր բանտ մտնել եւ ազատել եղբօր որդին. զայն Մարաշ ուղարկեց Յովսէփին հետ եւ բանտարկեց: Զէյթունի մեծերուն միջամտութեամբ ազատ արձակուեցան անոնք, բայց Փանոսը եւ իր միւս երկու որդիները ի բացակայութեան դատապարտուեցան հարիւրական տարի բանտարկութեան եւ իր ընկերները հինգական տարուան: Նոյն տարուան Հոկտեմբեր ամսուն մէջ, Փանոսի ընկերները՝ գինարբուքի միջոցին կռիւի կը բռնուին ոստիկաններու հետ. Փանոս կը հասնի, կը սպաննուի իր ընկերներէն մէկը եւ ոստիկան մը: Ոստիկաններ կը փախչին պալատ. Փանոս ալ լեռը՝ իր ընկերներով, ուր հետապնդուեցաւ մինչեւ 1914 Թուականը:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Երբ ազատութիւն հռչակուեցաւ ու կառավարական պաշտօնեաներու մաքրագործումով՝ Կեդրոնական Վարժարանի շրջանաւարտները յաջորդեցին հրաժարեցուած պաշտօնեաներուն, ժողովուրդը առանց բացառութեան, սկսաւ դպրոց ուղարկել իրենց զաւակները: 1898էն մինչեւ 1908 դպրոցները կը կառավարուէին Պատրիարքարանէն տրուած պիւտճէով: Այս Թուականին վերակազմուեցաւ լուծեալ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը:

Անմիջապէս շինուեցաւ աղջկանց համար ընդարձակ վարժարան մը, որուն մատակարարութիւնը յանձնուեցաւ Պոլսոյ Հայուհ-

եաց Ընկերութեան։ Հետզհետէ բացուեցան վարժարաններ Ֆռնուզ, Ալպիստան, Եարփուզ, Կոկիսոն եւ Շիվիլկի (երկսեռ), Արեգին, Ֆրնտրճագ, Տուն-Գալայ, Կէօլփունար, Տէյիրմէն Տէրէ, Քիրէճ, Տաշօլուգ, Պալենց գիւղ մէկական (մանչերու)· Արեգին երկու (մանչերու)· Զէյթուն վեց հատ, ընդամէնը 28 վարժարաններ։ Այս վարժարաններէն ութին ծախքը կը հոգար Բարեգործական Միութիւնը։ Բարեգործականը բացի այս 8 վարժարաններէն, Արեգնցիներուն տուաւ սերմնցու եւ լծկան եզներ· իսկ երբ Կէօլփունարի ագարակները աճուրդի հանուած էին Երկրագործական Պանքային կողմէ, միանուագ գնեց եւ ժողովուրդին նուիրեց։ Այս բոլոր դպրոցներուն ընդհանուր տնօրէն տեսուչն էր Յովհաննէս Ահարոնեան։ Զէյթունի, Ալպիստանի եւ Կոկիսոնի գայմագամութեան բաժինները որոշուելու եւ տարուէ տարի գանձուելու համար, տնօրէն Ահարոնեանը դրկուեցաւ Հալէպ, որ թէ՛ կազմուելիք Մէճլիսի Ումումիի անդամութեան պիտի մասնակցէր եւ թէ՛ կրթական բաժնի որոշումը պիտի հետապնդէր։ Տարեկան 150 օսմանեան հնչուն ոսկի բաժին հանուած էր եւ որ կը գանձուէր տարուէ տարի։

Կեդրոնական Վարժարանի ուսուցիչները, Կարնոյ Սանասարեան, Պոլսոյ Կեդրոնական եւ Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճի շրջանաւարտներէն էին· այնպէս որ 1912ին, Հալէպի կրթական տեսուչը Զէյթուն գալով, դպրոցին ծրագիրը եւ աւանդուած դասերը, աշակերտաց յաջող քննութիւնները տեսնելով, վարժարանի աստիճանը երկրորդականի բարձրացուց։

Կառավարութեան պաշտօնեաներ, բացի գայմագամէն, դատաւորէն, դրագիրէն եւ ոստիկանութեան յիսնապետէն, միւս մնացածները ամբողջութեամբ Կեդրոնականի շրջանաւարտներ էին։ Մարաշի Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէնն ու աւագ ուսուցիչը, նոյնպէս Զէյթունի Կեդրոնականին շրջանաւարտներէն էին։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԶԻՆՈՒԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԿԸ ԽՈՐՀԻ

Զօլագեան Փանոս զինեալ մնաց իր ընկերներով կառավարութեան պալատին դիմացը եւ կառավարութիւնը սկսաւ խեթ աչքով նայիլ հայերուն վրայ· Զէյթունի լուրջ դասակարգը հեռատեսեց վտանգը եւ սկսաւ վերազինուելու մասին խորհիլ։ Կուսակցական կազմակերպութեանց դիմումներ եղան, որոնք ժխտական պատասխան տուին։

Քաղաքական ժողովի գիտակցութեամբ, Առաջնորդական փոխանորդ Վաղարշակ Վարդապետ, յանձնարարականով մը Պոլիս ղրկեց Զօլագեան Մեսրոպը (Փանոսի հօրեղբօր թոռը), որ Զէյթու-

նի առաջնակարգ դարբինն էր եւ որ չարաչար աշխատութեամբ 15 օրէն կրնար պատրաստել մարթինին հրացան մը եւ սակայն փամփո՞ւշտ. ո՞րտեղէն: Մեսրոպը պիտի ղրկուէր Պուլկարիա, ուր պիտի աշխատէր կատարելագործել արհեստը: «Գրչի դար է հիմա եւ ոչ զէնքի» պատասխաներ է բոլորովին սառն եւ անտարբեր կերպով (*):

Մասնաւորապէս զինում կատարուեցաւ Զմիւռնիոյ Հնչակեան Մասնաճիւղին. երկու վեցհարուածեան ղրկած էին: Ատանա զինում կատարուեցաւ, Մուշեղ Եպիսկոպոս 10 հատ գունտագլը մարթին ուղարկած էր:

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԷՆ ԱՍՊԱՏԱԿՆԵՐ ԿԸ ՇԱՏՆԱՆ – ՆԱԶԱՐԷԹ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԱՂԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՀԱԿ ՈՅԺԵՐ

Մեռաւ հանրածանօթ Քէօսէ Մօրուք՝ Տէր Կարապետ Երկայնեանը. մեռան Սուրէնեան Կարապետ Իշխան, Կիւլխանճեան Նազարէթ Աղա եւ Անդրէասեան Աստուր Աղա, որոնք ներհակ ազդեցութիւններ էին Նորաշխարհեան (Ենիտունեան) Նազարէթ Չաւուշին, մանաւանդ Տէր Կարապետ եւ Կարապետ Իշխան ի սկզբանէ անտի էին անոր նախանձորդները: Ասպարէզը մնաց Նազարէթ Չաւուշին եւ անուանուեցաւ քաղաքապետ Զէյթունի:

Թուրք եւ քիւրտ գիւղացիներ, ոստիկանութեան յենապետ եղած օրէն ծանօթ էին անոր քաջագործութիւններուն: Ուստի պատկառելով անոր նոր դիրքէն մեծ նուէրներ բերին, իրենց զաւակներուն ամուսնութեան ատեն: Պէշէն գիւղի Թուրքերը, որոնք իր նախնեաց հպատակներն էին եւ մեծ պատերազմի ատեն իր ջորիները գողցած էին, վախցան անոր վրէժխնդրութենէն, ձգեցին իրենց գիւղը եւ հեռացան Զէյթունի սահմաններէն: Ինքն ալ օգտուելով առիթէն, փառաւոր ու հոյակապ դղեակ մը կառուցանելու ձեռնարկեց եւ առաղձները բերել տուաւ Պէշէն գիւղի եւ Մզկիթի լաւագոյն գերաններէն ու մարդակներէն: Թուրք եւ քիւրտ գիւղացիներ իր բարեկամութիւնը սիրաշահելու համար, ոչ միայն ձրի փոխադրեցին

* Եւ սակայն Պուլկարիոյ կամաւոր կը գրուէին, օսմանեան բանակին դէմ: Արդեօք վճարում ըլլալո՞ւն համար: Ա.

այդ ատաղձները, այլեւ նոր նուէրներ բերին (*)։ Այնքան կը սոսկային իրմէ, որ կարելի է ըսել. «ասաց եւ եղեւ, հրամայեց եւ կատարուեցաւ առանց այլեւայլի»։

Այս շրջանին Զէյթունի մէջ թշուառութիւնը շատցաւ։ Թուրք կառավարութիւնը կարծես մասնաւոր ծրագրով մը, կ'արգիլէր Զէյթունցիներուն հեռուները երթալ գործելու։ Պէտք եղած ապահովութիւնը չէր ընձեռեր անոնց Զէյթունի շրջանէն հեռու։ Ժողովուրդին կորիճ դասակարգը, որ վարժուած էր մեծ պատերազմին ատեն յափշտակելու ու մանաւանդ թրքաց ոյժը արհամարհելու, չտոկաց թշուառութեան եւ սկսաւ խումբեր կազմել եւ աւարել Թուրք կարաւանները, որ կ'երթեւեկէին դէպի Կեսարիա, Սեբաստիա եւ Կիւրին։ Սպաննեցին ջորեպաններ, եւ փոխադարձաբար Թուրքեր ըսպաննեցին հայ ջորեպաններ։

Զօրագեանի ընկերները, բացի իր զաւակներէն, միացան ասպատակային խումբերուն, որոնց կը հրամայէր Պապիկ Փաշայի անդրանիկ որդին Աւետիս Նորաշխարհեանը։ Եւ ինքը օր ցերեկով կը պտըտէր քաղաքին մէջ եւ կառավարիչն անգամ իր վախէն, անոր այցելութիւնը կ'ընդունէր գիշեր ատեն։

Այլեւս Թուրք ջորեպաններ դադրեցան Զէյթունի շրջականերէն անցնելէ։ Առեւտրականներ ստիպուեցան ապրանքներն ուղարկել հայ ջորեպաններու միջոցով։ Մարաշի կառավարութիւնը փոխանակ զանոնք ոստիկաններ եւ կամ հարկահաւաքներ նշանակելու, ինչպէս որ ըրած էին Սային եւ Քէմալ Փաշաներ, Պապիկ Փաշայի հաշտութենէն ետք, եւ կամ անոնց ապրուստ վաստկելու դիւրութիւններ ընծայելու, ժողովուրդը պատժելու միակ միջոց գտած էր յետամնաց տուրքերը գանձելու անգութ եղանակներով եւ կը մղէր ասպատակները աւելի ծայրայեղութեանց։ Անոնք անօթի ժողովուրդը տեսնելով կը պոռային. «Անօթիները մեզի թող ընկերանան. Թուրք գիւղերը թալանենք եւ կուշտ ու կուռ ապրինք»։

Դժբախտաբար դրութիւնը չարիքի փոխուեցաւ այն ատեն, երբ այլեւս Թուրքերը հեռացան Զէյթունի շրջանէն եւ ասպատակները ստիպուեցան կողոպտել հայ ջորեպաններն ու խանութպաններն ալ։ Այս շրջանին կացութիւնը նոյնն էր նաեւ Հաճընի մէջ, քանի որ նախկին ոստիկան եւ հերոս Ճին Թորոսը, անգործ մնալով, ասպատակ դարձաւ եւ սկսաւ կողոպտել հայերն ալ։ Մինչեւ որ Հաճընի կարգ մը աղաներ միացան կառավարութեան եւ թոյլատրեցին իր եւ խումբին բնաջնջումը։ Թուրքերուն մասնաւոր ծրագիրն էր, հասնելու համար այս երկու հայ քաղաքներուն կործանումին, ստեղծել

---

* Եթէ հայ ազգը չէ գիտցած իր հերոսները գնահատել, թուրքերուն մեծագոյն արժանիքը եղած է քաջերը մեծարել։ Աղասի·

եղբայրադաւ արարքներ, հայ եղբայրութիւնը ուծացնելու եւ բաժանելու համար։

Զէյթունի կառավարիչ Գայմագամը, զերծ մնալու համար Աւետիսի սպառնալիքներէն, սկսաւ անոր հօրեղբայր քաղաքապետ՝ Նազարէթ Իշխանը երկնէ երկինք բարձրացնել։ Ասոր սոսկալի կերպով նախանձեցաւ Զէյթունի աղայական դասակարգը։ Անոնք թոյլ տուին իրենց ստորակարգեալներուն, որ իրենք ալ ապստամբութեան սկսին, որով Զէյթուն եղաւ կատարեալ խառնարան մը եւ Արշակաւան մը։

Երանի՜ թէ այս ապստամբները կատարեալ կերպով զինուած ըլլային եւ նպատակ մը հետապնդէին. ո՛չ մին եւ ո՛չ միւսը։ Միայն և միայն աղայութիւնով, իրարու նախանձելով ապստամբներ պահեցին ու պաշտպանեցին, որպէսզի ազդեցութիւն գործեն Գայմագամին վրայ եւ չեզոքացնեն Նազարէթ Իշխանը։

ՀԱԼԷՊԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ԶԷՅԹՈՒՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Հալէպի կուսակալը, Սիսի Սահակ Կաթողիկոսի հաւանութեամբ Զէյթուն ուղարկեց Հալէպի Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեանը 1913 Դեկտեմբեր ամսուն. անոր կ'ընկերանային Մարաշի Բդեշխը եւ ոստիկանութեան հրամանատարը։ Անոնց նպատակն էր խրատել ժողովուրդը որ չքաջալերէր զինուորութեան այդ դասալիքները, որոնք անպատուաբեր ապստամբութիւններու սկըսած էին։

Ապստամբները գիշեր ատեն ներկայացան Ներսէս Եպիսկոպոսին. ան թէպէտ խրատեց, բայց միւս կողմէն ալ զէնքերը օրհնեց։ Անիկա մնաց միշտ յեղափոխական, մինչեւ որ գլխատուեցաւ Եօզղատի մէջ 1915ի Մեծ Եղեռնին։

***

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽԱՊԱՅԵԱՆԻ ԶԷՅԹՈՒՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

1914 Յունիսին, թելադրութեամբ Հալէպի եւ Ատանայի կուսակալներուն՝ Զէյթուն այցելեց նոյն ինքն Սահակ Կաթողիկոս։ Անիկա կանչեց աղաները Վանք. տարաւ մայր խորանին առջեւ եւ խոստովանեցուց զանոնք ըսելով. «Եթէ թաքուն նպատակ մը կայ ապստամբներուն ոյժ տրուելուն մէջ. եթէ ունիք որեւէ ոյժ, զէնք ու ռազմամթերք, դարձեալ այս ձեւ գործելը չի տանիր իր բարի նպատակին եւ կը պարտադրէ իշխանութիւնը ունենալ կասկածներ եւ դիմել զգուշական միջոցներու. եւ որ աւելին է, աւազակութիւնը

անպատուաբեր է: Ամենասիրելի զաւակներս, կ'աղաչեմ, խոստովանեցէք ինծի. ունի՞ք պատրաստութիւն մը»: Աղաները կը խոստովանին թէ զէնք չունին եւ եղածը աննպատակ գործ մըն է:

Կաթողիկոսը համոզուելով որ եղածները անձնական անոտի հաշիւներէ առաջ եկած գործեր են, կը ցաւի, կը վրդովուի եւ պահպանիչով մը նախանձոտ աղայութիւնը կը հաշտեցնէ Նազարէթ Իշխանին հետ: Յետոյ բոլորին ձեռքերն ալ Աւետարանին վրայ դնել տալով խոստում կ'առնէ որ, յետ այսու համերաշխութեամբ պիտի ապրին ու վարեն քաղաքին գործերը:

Կաթողիկոսը մեկնեցաւ Հաճըն, սակայն կացութիւնը մնաց նոյնը:

***

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆ – ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ – ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵՒ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄ

1914 Օգոստոս 21ին Մարաշի Բդեշխ Հայտար Փաշան եկաւ Զէյթուն վաշտ մը զինուորով: Քաղաքին աչքառու անձերը եւ դպրոցական աշակերտները դիմաւորեցին Փաշան Զերմուկին մօտ: Քաղաքապետ Նազարէթ Նորաշխարհեան Փաշայէն խնդրեց որ հանդըստանայ թէյ մը խմելու համար:

Մինչեւ որ թէյը խմեց, ոչ ոքի հետ խօսեցաւ, ու խուլ մը ձեռքին մէջ՝ գիծեր կը քաշէր գետինը: Եղիա Իշխան Նորաշխարհեան, որ մինչեւ այն օր Վանքին տէրն ու տիրականը դարձած էր, յանուն փոխ վանահօր, կը գտնուէր դիմաւորողներուն շարքին մէջ: Անիկա մէկ կողմ նստած, քաղաքապետ Նազարէթ Իշխանը, զիս եւ ուրիշ քանի մը անձեր քովը կանչելով՝ ըսաւ. «Ես Փաշային ընթացքէն կը վրդովիմ. մեր գլխուն ջուր մը պիտի թափէ. ապստամբելէն զատ միջոց չունինք»: Քաղաքապետը պատասխանեց թէ՝ «Բան մըն ալ չի կրնար ըլլալ. շատ շատ պիտի ստիպուինք վար իջեցնել քանի մը տապատակներ»:

Փաշային կ'ընկերանար Մարաշի ծանօթ վաճառական Մելքոն Հադարապետեան: Եղիա կանչեց նաեւ զայն եւ հարցուց. «Ինչպէ՞ս կը ճանչնաս այս Փաշան»: – «Մինչեւ երէկ չէի ճանչնար զինքը. երէկ առաւօտ, ոստիկան մը ներկայացաւ մեզի եւ հաղորդեց որ ձիս հեծնեմ եւ պալատ երթամ, կը հրամայէ Փաշան: Հնազանդեցայ. գացի քովը եւ միասին եկանք: Ներկայ վերաբերումը, անախորժ չի թուիր ինծ» պատասխանեց Հադարապետեանը: Նազարէթ Իշխան վերստին աւելցուց թէ՝ «Թթու քացախը իր թակոյկին միայն կը վնասէ»:

Հետեւեալ օրը Փաշան Զէյթուն իջաւ. երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերուն, վարչական եւ դատարանի անդամներուն ներկայութեան պատգամեց.— «Համոզուած եմ որ, ապստամբներու անօրէն եւ արտաքոյ արարքներէն դուք ալ զզուած, ձանձրացած էք եւ նեղուած նիւթապէս ու բարոյապէս. ես եկած եմ զանոնք բռնելու։ Երբ իրենց յօժար կամքով գան եւ յանձնուին, յանուն կառավարութեան խօսք կու տամ որ պիտի արժանանան կայսերական ներման։ Հակառակ պարագային՝ հետս բերած զօրքերուն օրական ծախքերը պիտի վճարէք, մինչեւ որ դուք ստիպուիք բռնել եւ յանձնել զանոնք»։

Ամենէն առաջ եկաւ անձնատուր եղաւ Աւետիս Նորաշխարհեանը, նախ ջրելու համար եղած գաղտնի եւ յայտնի ամբաստանութիւնները թէ՝ իր հօրեղբայրն էր թելադրողը ապստամբական շարժումին եւ ապա համոզուած էր թէ՝ բոլոր նախորդ ժամանակներուն, Բղէշխը անկեղծ էր իր ներման խոստումներուն մէջ։

Նախանձոտ աղաները, տեսնելով Աւետիսի յանձնուիլը՝ վախցան թէ մի գուցէ Բղէշխը իրենց խեռ աչքով նայի եւ քաղաքապետը պատուոյ նշանի արժանանայ, սկսան յորդորել եւ համոզել ապստամբները որ յանձնուին առանց միջնորդի, արժանանալու համար կայսերական ներումին։ Եւ սկսան ապստամբները մի առ մի յանձնուիլ իրենց զէնքերով եւ այսպէսով Զէյթունն սկսաւ իր առաջին անձնասպանութեան, զրկելով ինքզինքը իր գլխաւոր քաջերէն ու զինուածներէն։

Նազարէթ Իշխան մղուած իր բարեկամ աղաներու աղաչանքներէն, կ'ընդունի երթալ զօրանոց, Բղէշխի տեսութեան. Հոն կ'արգիլուի իրեն զօրանոցէն դուրս ելլել (*)։

* Օսմանեան կառավարութիւնը, ինչպէս որ գրեցի, մեր ապստամբութեան օրերուն, գիտէր թէ Զէյթունի մէջ մէկ մարդ միայն կար, որ կրնար համախմբել իր գերդաստանն ու զինուորական տաղանդով առաջնորդէր Զէյթունի անվեհեր երիտասարդութիւնը։ Անոր հակառակորդ աղաներու ձեռքով, նախապէս դրդած էին մեր ընկեր Հրաչեայ-Մարալը, զայն սպաննել տալու մեր ձեռքերով, ինչ որ փութացի արգիլել. ի վերջոյ ուզեց զայն տանիլ Բերդուսի կողմերը եւ հոն ըսպաննել տալ, ոստիկաններու միջոցով. հայ դիւցազնը զգուշացաւ եւ եկաւ միացաւ ինծի։ Այս անգամ ալ զայն քաղաքապետ նշանակելով, թուրք կառավարութիւնը գիտէր թէ՝ այն էր միայն որ կրնար համախմբել Զէյթունի կռուող ուժերը, ուստի կը գրգռէր անոր հակառակորդներուն նախանձը։ Նազարէթ Իշխանի միակ թերութիւնն էր շատ սիրել իր ազգը եւ հաւատալ իր բարեկամ թուլացած աղաներու աղաչանքներուն։ Անոնք հաւատացուցած էին իրեն թէ՝ Փաշան կը ցանկար լոկ սրտաբաց տեսութիւն մը ունենալ իրեն հետ եւ վտանգ մը չէր սպառնար իրեն. անիկա ալ ընդունած էր երթալ ու իյնալ այն սոսկալի ու անպատուիչ ծուղակին մէջ, զոր կը լարէին իր դէմ 30 տարիէ ի վեր։ Այս անգամ բացակայ էր

Բոլոր յանձնուածները, հանդերձ Նազարէթ Իշխանին, ենթարկուեցան սոսկալի ծեծի եւ հարցաքննուեցան. բնականաբար ծեծի եւ խոստումներու ներքեւ ոմանք ըսին թէ քաղաքապետի հրամանով եւ գիտակցութեամբ կը գործէին: Շատերու ցուցմունքին հետեւանքով, ձերբակալուեցան ծանօթ անձնաւորութիւններ, որոնց հետ եւ ես հարցաքննութեան ենթարկուեցանք: Մէկը ըսաւ թէ, երեք բեռ մարթին բերած էր Զորք-Մարզպանէն եւ յանձնած էր ինծ: Զիս, Պապ Աղա Սուրէնեան եւ Խըլըըըըեան Աւետիս զօրանոց տա–

հոն իր եղբայր Աղասին, որ համոզէր եւ արգիլէր իրեն երթալու. այսօր ողջ մնացած պիտի ըլլար եւ շատ հաւանական է որ ոչ միայն Զէյթունը պիտի ազատէր իր մեծամասնութեամբ, այլեւ Կիլիկիան հաւանաբար:

Այս մասին հետեւեալ վկայութիւնները հաղորդեց ինծի Տիկին Հայկանոյշ Մանչեան, Խաչ-Լէ-Մուլինոյի մէջ: Այս Տիկինը ծնած է Ենիտիւնեանի թաղին մէջ, որպէս օրիորդ Հայկանոյշ Պչտիկեան. հարս գացած է առաջին ամուսնութեամբ Զէյթունի հերոսապետներէն Նորաշխարհեան Նշան Իշխանի որդւոյն: Տեղահանութեան ատեն ամուսինը սպաննուած է Տէր Զօրի մէջ. երկրորդ ամուսնութեամբ, վերադարձած է Զէյթուն Համաձայնականներու յաղթութենէն ետք: Հոն ամուսնոյն հետ զինուած, կը թողու իր երեք ամսուան մանչը եւ կը միանայ կռուողներու խումբին: Անտրունի մօտ ամուսինը կը սպաննուի եւ ինքը կը վիրաւորուի գնդակի հինգ հարուածներով, որոնք այսօր զինքը կը զարդարեն: Ալի Չավուշ անուն թուրք զինուորական մը, կը հիանայ իր վրայ. կը մաքրէ իր վէրքին որդերը եւ զինուորական հիւանդանոցի մէջ դարմանելէ յետոյ, կ'աքսորուի Մուսուլի կողմեր, ուրկէ կը փախչի Հալէպ: Կ'ամուսնանայ երրորդ անգամ Զէյթունցի Մանչեանի հետ եւ կու գան Ֆրանսա: Քանի որ Ենիտիւնեանը (Նորաշխարհեան) գերդաստանի վրայ տակաւին մեծ հմայք ու պարծանք ունի եւ ծանօթ է անց ու դարձին. ինծի պատմեց հետեւեալը.— «Ամէն կողմէ եկան աղաչել Նազարէթ Չավուշին եւ մեծ Աստուր իշխանի որդւոյն Ակոբ Աղային, որ ամենէն տարեցն էր այդ գերդաստանին: Լացին եւ յանուն հայրենասիրութեան պաղատեցան, որ եթէ անձնատուր չըլլան ու շարժին, բնաջինջ պիտի ըլլան ոչ միայն Զէյթուն, այլեւ ամբողջ Կիլիկիոյ հայութիւնը: Այս ոգով հրահանգուած էին կղերէն – Լուսաւորչական, Կաթոլիկ եւ Բողոքական: Կուսակցութիւններն ալ ճառերու շրջան մը կ'անցընէին այդ ատեն: Այսպէս ըսաւ Ակոբ Իշխան Նորաշխարհեան – «Քանի որ մեր իսկ մեռնելով կը հաւատաք թէ հայոց ազգը պիտի փրկուի, թող չմեղադրեն մեզ ի վերջոյ, ահա՛ կ'երթանք մատաղ ըլլալ ձեզ համար»: Եւ գացած էին Նազարէթ Իշխան եւ ինք: Չէին հաւատացած իշխաններէն Եղիան ու Ներշանը, եւ կռուելով զէնք ի ձեռին, նահատակուած էին, մին իր հինգ զաւակներով Զէյթունի լեռներուն մէջ եւ միւսը Ֆրնտրնազի մէջ: «Նազարէթ իշխանի 15 տարեկան աղջիկը, չուզելով անպատւութիւնը, եւ յարգելով հօրը յիշատակը, աչքերուս առջեւ նետուեցաւ Քարէ-Կամուրջէն վար եւ խեղդուեցաւ Ջահան գետին մէջ» պատմեց Տիկին Հայկանոյշ եւ այսպէս վերջացաւ հայ ազգի դիւցազուններու Ենիտիւնեան գերդաստանի պատմութիւնը: Աղասի

րին ու բանտարկեցին, ծեծեցին: Ի վերջոյ մեզ ամբաստանողին հերքումով, ազատ արձակեցին մեզ: Բղեշխը, ապստամբներու ինքնակամ յանձնուելէն քաջալերուած, բացի որսի զէնքերէն, պահանջեց մնացած բոլոր զէնքերը: Զէնք ունինք պատրուակին տակ, շատ շատերը ծեծեցին, նոյն այն եղանակով, ինչ որ պատահած է ուրիշ տեղեր: Այնքան որ Հայտար Փաշան գրմնակեց ժողովուրդը եւ հաւսարեցուց ոչխարի հօտին ու մեկնեցաւ բոլոր բանտարկեալներով շղթայակապ, թիւով 42 հոգի՝ Նազարէթ Իշխանին հետ:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայտար Փաշայի մեկնումէն յետոյ՝ Զէյթունցիք կարծեցին թէ ա՛լ քաղաքը հանդարտած է. սակայն երբ 20–23 տարեկանները հաւաքեցին՝ իբր զինուոր՝ անոնք մեծաւ մասամբ դասալիք եղան եւ սկսան լեռները ապաստանիլ: Հետապնդում գրեթէ տեղի չունեցաւ:

Զէյթուն զինուորագրութեան կեդրոն որոշուելով, Կոկիսոնի, Անտրունի եւ Ալպիստանի բնակչութիւնը վէսիգայի համար Զէյթուն կու գային: Հայ դասալիքները անօթի մնացած, սկսան կողոպտել Զէյթուն եկող զինուորցու թուրքերը. կառավարութիւնը աչք գոցեց: Գայմագամ ու տաբուրապետ՝ կաշառք առնելու եռեւէ էին. կացութիւնը հետզհետէ վատթարացաւ: Աղաները առանց բացառութեան բողոքեցին կաշառակերութեան հանդէպ. բայց լսող չեղաւ:

Գայմագամ եւ տաբուրապետ սկսան հետապնդել այն դասալիքները որոնք չէին կրնար դրամ տալ իրենց: Անոնք ալ իրենց կարգին սպառնացին թէ՝ եթէ հետապնդուէին, կապարներով պիտի պատասխանէին: Աղաներու յորդորները որեւէ օգուտ չունեցաւ եւ կացութիւնը հետզհետէ վատթարացաւ:

Սոխպման տակ, ժողովուրդը ըսաւ.– բացի ապստամբութենէ ուրիշ միջոց չկայ: Նորաշխարհեան Աւետիսի եղբայրը Տէօրթեօլ (Զորք–Մարզպան) ուղարկուեցաւ, որպէսզի համախորհուրդ ապստամբութեան դրօշակ պարզեն. մերժողական պատասխան առնուեցաւ: Մասնաւոր սուրհանդակ ուղարկեցինք Հաճըն. Կաթողիկոսը Հաճըն էր. կ'ըսէ. «Ապստամբութիւնը զէնքով, ռազմամթերքով եւ պարէնով կ'ըլլայ. երբ Զէյթուն գացի, աղաները երդում ըրին Աստուածաշունչի վրայ թէ՝ զէնք, ռազմամթերք եւ բան մը չունինք. եթէ զիս խաբեցին՝ այդ ուրիշ»: Յետոյ ընդհանուր ժողով կը գումարուի եւ ժողովն ալ կ'ըսէ. «Մենք որեւէ պատրաստութիւն չունինք, ժողովուրդին մեծամասնութիւնն ալ Ատանայի կուսակալութեան մէջ գրուած է. հետեւաբար ի վիճակի չենք որեւէ աջակցութիւն մ'ընելու»:

Մինչ այդ Նազարէթ Իշխանը բանտին մէջ թունաւորուած եւ

մեռած էր. դատալիքները կը դիմեն Եղիա Նորաշխարհեանին, որ նոր վերադարձած էր, եւ կը խնդրեն անոր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը. խոստում կ'առնեն եւ յետոյ կ'երթան Զադրեան Փանոսին. այս ալ համամիտ կը գտնուի: Ասոնք կ'որոշեն յարձակիլ գիշերանց Չէյթուն գտնուած կառավարական շէնքին վրայ ու զէնքերը գրաւել. կը ձախողին: Ի վերջոյ կ'որոշեն պահակ դնել ճանապարհներուն վրայ եւ յարձակիլ Մարաշ երթեւեկող զինուորներուն վրայ եւ անոնց զէնքերը գրաւել:

Եղիայի, Զադրեան Փանոսի հետ կը միանայ Զօլադեան Մեսրոպը. այս երրորդութիւնը կ'որոշուին խմբապետներ: Առաջին ժողովին նկատի կ'ունենան դատալիքներու զէնքերը, որոնց գումարը կը հասնի 4 մարթինի եւ 17 կայծքար հրացանի: Վերջնական կերպով կ'որոշեն որ սպաննեն ու գրաւեն հանդիպող ոստիկանի կամ զինուորի հրացանը:

Քաղուած Յուշատետրէս

1915 Մարտ 8, Երեքշաբթի.– Զօրանոցի հայ զինուորէ մը կը տեղեկանան թէ 22 զինուորներ շրջագայութեան պիտի ղրկուին. մերինները կը հետապնդեն զանոնք: Այն գիշեր զինուորները կը հանգչին Անդրէասենք գիւղը Փանոս Աղային տունը: Դատալիքները կը պաշարեն գիւղը եւ սակայն Փանոս Աղայի աղաչանքին վրայ կը թողուն եւ կ'իջնեն Ճամբան եւ Բամպակի Ձոր ըսուած տեղը, նեղ անցքի մը երկու կողմը դիրք կը բռնեն:

Զինուորները ազատ ու համարձակ կու գան ու թակարդը կ'իյնան: Առաջին համազարկին 12 հատը դիտապաստ կ'իյնան ու մնացածները անմիջապէս դիրք կը բռնեն: Մէջերնին երկու հայ զինուորներ կը գտնուէին. անոնք կ'աշխատին մերիններուն կողմը անցնիլ. Հաճընցի Յակոբ կը զարնուի իր ընկերներէն եւ Վահկացի Մելքոն կը յաջողի միանալ մեր ընկերներուն: Ինքնապաշտպանութեան դիմող զինուորները կ'ազատուին ու կը վերադառնան զօրանոց: Մերիններուն ձեռքը կ'անցնի 16 մարթին հրացան: Հետեւեալ օր զօրանոց փոխադրեցին սպաննուած զինուորներուն դիակները:

1915 Մարտ 9, կէսօրէ ետք ժամը 5ին, Մարաշէն հասան երկու գումարտակ զինուորներ: Երեկոյեան լուր տարածուեցաւ թէ, բացի Նազարէթ Իշխանի զաւակներէն, մնացեալ Նորաշխարհեան գերդաստանը միացեր է ըմբոստներուն եւ որոշեր են գիշերով յարձակիլ կառավարութեան շէնքին վրայ եւ գրաւել ոստիկաններուն զէնքերը: Ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ էր. եւ աղաները հաւաքուեցան Սր. Աստուածածին եկեղեցին: Նկատի ունենալով զէնքի չգոյութիւնն ու ապրուստի ոչնչութիւնը, գաբիտիւլասիոնի ջնջումը, Քրուփի զոյգ թնդանօթները, զօրանոցի գրաւման անկա-

բելլիութիւնը, Ծիհանի հրովարտակը, Տէօրթ-Եօլի եւ Հաճընի միացումի ժխտական պատասխանները, որոշեցինք որ նոյնիսկ արեան գնով աշխատինք ընդհանուր ըմբոստութեան տեղի չտալ: Կարծեցինք թէ՝ Զէյթունի անունով 1909ին, Ատանայի կոտորածին, շրջակայ հայութիւնը բնաջնջումէ ազատ մնացեր էին, ինչպէս Սիս, Կարս-Պազար, Մարաշ, Այնթապ, Կոկիսոն եւ Ալպիստան. Զէյթուն խաղաղ մնալով այս անգամ ալ պիտի ապրին, որոշեցինք պահակներ դնել քաղաքին շուրջը, որպէսզի երբ ապստամբները գալու ըլլան դէպի քաղաք դիմադրութիւն ըլլայ: Միւս կողմէ պատուիրակներ ուղարկեցինք Վանք, որ աղաչեն հրաժարիլ կառավարութեան վրայ յարձակելէ եւ սպառնալ նաեւ որ ժողովուրդը պատրաստ է դիմադրելու:

Հետեւեալ գիշերը, ապստամբները փորձած էին քաղաք գալ եւ գրաւել կառավարական շէնքը: Պահակները կը դիմադրեն: Քաղաքի պաշտպան Զէյթունցիք կ'ունենան 2 մեռեալ եւ 3 վիրաւոր: Ըմբոստները չեն յաջողիր իրենց նպատակին մէջ, իրենց եղբայրներու մերժումով: Բայց կտրուած էին հեռագրաթելերը:

1915 Մարտ 13· Զէյթունցի աղաներ խումբ մը մարդոցմով գացին կարկտել հեռագրաթելերը, որոնց ականատես կ'ըլլայ Հայտար Փաշայի յաջորդող Միւթէսարըֆը, որ կու գար Մարաշէն:

1915 Մարտ 15· Միւթէսարըֆի թելադրութեամբ, ըմբոստներու պարագաներէն քանի մը հոգի ուղարկուեցան Վանք, խնդրելու համար որ սպաննուած զինուորներէն գրաւուած զէնքերը վերադարձընեն: Մերժած էին: Ապստամբներու պարագաները ժողովի եկան ու մեզի ըսին· «Վանք գտնուողները այլեւս մեզ համար մեռած են. անոնց պարտութենէն յետոյ, անկասկած մեզ ալ պիտի ոչնչացնեն, հետեւաբար մենք ալ անոնց պիտի միանանք»:

Ժողովականները ըսին թէ՝ ինչպէս մենք կառավարութեան վրայ, կառավարութիւնն ալ աւելի վստահութիւն չունի մեր վրայ: Համոզուած ենք թէ՝ անոնց պարտութենէն յետոյ, մենք ալ առանց բացառութեան կախաղան պիտի բարձրանանք: Մեր փափաքը մեր անձը ազատել չէ, այլ մենք զոհուելով, քաղաքը մոխրակոյտ մը ըլլալէ փրկելն է: Մենք հակառակ չենք ձեր գաղափարին· զէնք եւ ռազմամթերք ունեցողը դաւաճան կը համարուի եթէ Վանք կեցողներուն չմիանայ (*): Կռուողը իր ուժով եւ մենք հաւատարմութիւն ցոյց տալով, կարելի պիտի ըլլայ փրկել քաղաքն ու մեր ընտանիքները:

Գայմագամին խորհուրդով՝ Կաթոլիկ Վարդապետ եւ Մարաշի բժիշկ Երուանդ, դարձեալ Վանք գացին զէնքերը ուզելու: Խոստա-

* Հապա ի՞նչու արգիլեցին անոնց մուտքը, կառավարական զէնքերը յափշտակելու համար: Ագասի.

ցած էին չորս մարմին տալ, առաջարկելով որ Զէյթունցիք անոր փոխարէնը չորս զէնք զրկեն: Զէնքերու փոխանակութիւն կատարուեցաւ:

1915 Մարտ 17, 18, 19 եւ 20· օրերը խաղաղ եւ լուռ անցան: Ժողովականները աշխատեցան ապստամբները հանել Վանքէն եւ չյաջողեցան: Անոնք Վանքին տանիքին վրայ ցոյցեր կը կատարէին զօրանոցին դէմ, իսկ կառավարութիւնը առանց վրդովելու ցոյցերէն՝ կը գործէ գաղտնաբար: Հետզհետէ կը ստուարացնէր զօրքերուն թիւը, այնպէս որ զօրանոցը անբաւարար գալով, շուրջը վրաններ հաստատեց նորեկ զինուորներուն համար եւ խրամներ բանալ տուաւ անոնց շուրջը:

1915 Մարտ 23–24ի լուսնալուն գիշերը, Գայմագամն ու Թուրք պաշտօնեաները զօրանոց փոխած էին: Այս լուրին վրայ ամբողջ քաղաքը իրարանցումի մէջ էր: Ստիպուեցանք հեռաձայնով խնդրել զօրանոց գտնուող Միւթէսարրըֆ Փաշայէն եւ ըսել թէ պաշտօնեաներուն գիշերով փոխուիլը շատ դէշ ազդեց ժողովուրդին վրայ, հետեւաբար կը խնդրէինք որ բարի ըլլայիք զանոնք վերադարձնելու: Եկան բոլորն ալ՝ Միւթէսարրըֆին եւ Ընդհ. Դատախազին հետ: Ժողովանները նիստի հրաւիրուեցան. որոշուեցան Պատրիարքարան եւ Կաթողիկոսին հեռագրել:

Պատրիարքարան հեռագրուեցաւ.— Սէլամէթիմիզ մէրհամէթը շահանէյէ մութէվագըֆ»: (Մեր կեանքի ապահովութիւնը կայսերական գթութենէն կախուած է): Իսկ Վեհափառը հեռագրի գլուխ ուղեցինք:

Ապստամբները խրատելու համար, Մարաշի հայ աւագանիներէն խրատատու մարմին մը պիտի ուզէինք: Ընդհ. Դատախազը կանխեց մեզ հաղորդելով որ հինգ անձեր կու գան արդէն: Նոյն իրիկունը ոստիկանապետը տոմսակով մը կը հաղորդէր որ խրատատու եկած է եւ Առաջնորդարանն է, թելադրելով որ տեսութեան երթան քանի մը անձեր:

Գացինք եւ հետեւեալները եկած էին. 1. Հայոց Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Սահակ քահանայ Տէր Պետրոսեան, 2. Պայականց Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Խորէն Վարդապետ, 3. Բողոքականաց ներկայացուցիչ Պատուելի Ահարոն Շիրաճեան, 4. Գերմանական Հիւանդանոցին եւ Որբանոցներուն վերահսկիչ Մ. Պլաք (գերմանացի) եւ հայ ուսուցանի Կոստան Վարժապետեան՝ որդին Տէր Յովհաննէս քահանային:

Առաւօտուն, Առաջնորդարան մասնաւոր խոհարար զրկելու եւ կերակուր պատրաստելու մասին կը խորհէինք, երբ մասնաւոր պատուիրակութիւն մը որոշելու հրահանգ եկաւ Առաջնորդարանէն, իրենց հետ խորհրդակցելու համար:

Բացի հոգեւոր պետերէն, 15 աշխարհականներ էինք գացող-

ներս: Մարաշի պատուիրակութիւնը ուզեց որ, խօսակցութեան համար, իբրեւ ընդհանուր ներկայացուցիչ մէկ անձ որոշուի: Ընկերներս համոզուելով որ հայրենիքի սիրոյն պատրաստ մատաղցու Ահարոնեանն է, ինչպէս ուրիշ անգամ, բոլորն ալ ինձ ձայն տուին:

Միսիւ Պլաֆ· *«Քանի որ ժողովուրդին եւ ներկաներուն փափաքն է որ հաւատարիմ մնան Գերմանիոյ դինակից օսմանեան կառավարութեան, ուրեմն ըմբոստներուն թիւը շատ պէտք է ըլլայ որ զինուորներ ջարդելու յանդգնութիւնը կ'ունենան եւ կամ Գերմանիոյ թշնամիներուն թելադրութիւնը եւ անոնց աջակցութիւնը կայ որ, այդքան համարձակօրէն ժողովուրդին կամքին հակառակ կ'ընթանան: Քանի՞ հատ են ըմբոստները· եւ քանի՞ եւրոպացի կայ մէջերնին: Բոլորին թիւը 300ի կը հասնի՞» հարցուց ան:*

Ահարոնեան·– *Եթէ մեր անկեղծութեանը կը հաւատաք, ըստ մեզի, բոլորը 40էն պակաս են եւ ո՛չ աւելի· որեւէ կողմէ թելադրութիւն չկայ եւ ոչ եւրոպացի կայ մէջերնին:*

Մ· Պլաֆ·– *«Պէտք է հաւատաք եւ համոզուիք, որ եթէ մինչեւ հիմա պատերազմի բախտը ձեզի ի նպաստ ժպտած է, անոր պատճառը – Ա· Պերլին գումարուած վեհաժողովին հայ ազգին համար խմբագրուած 61րդ յօդուածը եւ Եւրոպայի պարտադրած գաբիթիւլասիոնն եղած են· հիմա երկուքն ալ մերժուած եւ ջնջուած են:*

Բ· Եթէ Թուրքիոյ լեռնային թնդանօթները՝ վնաս մը հասցուցած չեն ձեզի, գերմանական Քրուփի թնդանօթները երկու ժամուան մէջ կրնան մոխրակոյտի վերածել քաղաքն ու Վանքը:

Գ· Զէյթունցին ոչ թէ Թուրքին դէմ կ'ըմբոստանայ, այլ գերմանական մեծահզօր կայսրութեան դէմ, որ ոչ թէ Ֆրանսայի, այլ պատերազմի հրաւէր կը կարդայ աշխարհին»:

Ահարոնեան·– *«Ներեցէք Մ· Պլաք, սպառնալիքի երբեք պէտք չկայ, նախ որ միջանկեալ ըսեմ թէ՝ գաբիթիւլասիոնը եւ 61րդ յօդուածը խմբագրուելէն շատ առաջ, 1862ին այս պզտիկ Զէյթունը Ազիզ Փաշայի 40.000 զօրքին յաղթեր է: Իսկ մենք հիմա երկու երեք ամիսէ ի վեր անօթութեան մէջ կ'ապրինք, ո՛չ քուն եւ ո՛չ ալ հանգիստ ունինք, 1895–96ի պատերազմին յաջողութեան մէջ իսկ, ուխտ ըրած էինք որ, այսուհետեւ անգամ մըն ալ չփորձուինք կենաց եւ մահու սարսափելի վայրկեաններ անցընել, այլ ապրիլ խաղաղութեամբ. հաւատարիմ գտնուիլ տիրող իշխանութեան, ուսում եւ կրթութիւն տարածել ժողովուրդին մէջ, վարժեցնել զայն արհեստի ու արուեստի եւ լծուիլ խաղաղ աշխատանքի, որոնց մասամբ ալ յաջողած էինք: Պէտք է համոզուիք օսմանեան կայսրութեան հետ դուք ալ թէ ժողովուրդը ըմբոստութեան առաջնորդողը իշխանութեան ապիկար եւ խոստմնադրուժ պաշտօնեաները եղած են:*

«Գիտենք եւ վստահ ենք թէ, առանց գերմանական միջամտութեան իսկ Զէյթունը օսմանեան կառավարութեան ոյժին քով ոչըն-

չութիւն մըն է: Գիտենք թէ՝ այս պատերազմի տարիները պիտի չարունակէն եւ Զէյթունցին այսօր իսկ հացի կարօտ է: Եթէ ներկայ կացութիւնը ձեզմէ ալ աւելի ուսումնասիրած չըլլայինք, երեք ամիսէ ի վեր ողի ի բոյն չէինք աշխատեր որ ժողովուրդը հաւատարիմ գտնուի տիրող իշխանութեան: Եթէ քանի մը դասալիքներ ունինք, անոնց քառապատիկն ալ պատերազմի դաշտն են. միթէ Թուրք դասալիքները՝ բաղդատմամբ, մեր թիւէն աւելի չե՞ն:

«Գալով ապստամբներուն բռնել եւ յանձնելու խնդրոյն, ատիկա մեր քաջութենէն վեր կը տեսնենք. փորձեցինք եւ չկրցանք. քահանաներ ղրկեցինք որ համոզեն թէ յանուն հայրենիքի փրկութեան յանձնուին, սպառնացած էին սպաննել զանոնք:

«Թէ ինչո՞ւ կը վայելեն ապնջականութիւն Վանքի մէջ. տեղական իշխանութիւնն ալ գիտէ թէ, երեք տարիներէ ի վեր Վանքին տէրն ու տիրականն է Ենիտիւնեան Եղիա Իշխան եւ ժողովուրդը ձեռք քաշեր է Վանքէն:

«Ժամանակին՝ կուսակալը կամ Բդեշխը՝ յանուն Սուլթանին պատուոյ խօսք կու տային, որ եթէ ըմբոստները յօժարակամ յանձնուէին, կայսեր ներման պիտի արժանանային եւ իրապէս կը յարգուէր այդ խոստումը: Մինչդեռ Հայտար Փաշա խոստումնադրուժ եղաւ եւ յանուն կայսեր անձնատուր եղողները այժմ բանտարկուած կը մնան Օսմանիէի մէջ:

«Ըստ մեզ՝ ըմբոստներու յանձնուելուն մէկ միջոց միայն կայ: Անոնց գլխաւորներէն երկուքը, Զօլաքեան Մեսրոպ եւ Արամ եղբարք, երկուքն ալ Բողոքական եւ պարոն Պլաքի սերտ բարեկամներն են: Երբ պարոն Պլաք կ՚առաջարկէ անոնց յանուն Գերմանիոյ կայսեր, հաւանաբար կը յանձնուին»:

Պատուիրակութիւնը, այս հաւանաբարի վրայ, որոշեց զօրանոց երթալ եւ հրամանատարի գիտակցութեամբը անցնիլ Վանք: Սակայն հրամանատարը. «Շուտ վերադարձէք քաղաք. ձեր կենդանիներն ու գոյքերը առնելով հոս եկէք, որպէսզի ապահով կերպով մինչեւ կամուրջ հասցնեմ ձեզ» կը հրամայէ:

Պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ առանց պատրաստուած ճաշն ընելու: Նոյն վայրկեանին պատուիրակներէն՝ Մարաշի Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Սահակ քահանայ եւ պատուելի Ահարոնը, զիս եւ Պապ Աղան առանձին քաշելով՝ ըսին. «Եթէ ռազմամթերք ու պարէն ունիք, զարնելէն զատ ուրիշ միջոց չկայ» (*).

— Ա՛խ, երանի թէ ունենայինք, պատասխանեցինք:

---

* Թուրքերը կ՚ըսեն միշտ հայոց համար հեգնանքով. «Ա՛Խ ՇՈՒ ԿԵԱՎՈՒՐՈՒՆ ՍՕՆ ԱԳԼԸ ՊԷՆՏԷ ՕԼԱՅՏԸ», որ կը թարգմանուի «Ա՛խ սա հայոց վերջին խելքը իմ քովս ըլլար»: Նազարէթ Իշխանը, ապստամբները յորդորելէ յետոյ որ յանձնուին, եւ մնացորդները ալ արգիլելէ յետոյ որ պալատին զէնքերը յափշտակեն, հիմա կրնային այն անիմաստ թելադրութիւնները ընել եւ ա՛խ քաշել:

ՀԵՌԱԳԻՐ Դ. ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՃԷՄԱԼ ՓԱՇԱՅԷՆ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ

«Ժողովուրդէդ ով որ իշխանութեան գործերուն կը միջամտէ, պիտի պատժուի. նոյնպէս ըմբոստներուն զէնքով, ռազմամթերքով կամ քաջալերանքով աջակցութիւն տուողը, խիստ պատիժներու պիտի ենթարկուի: Թուրք հայրենակիցներէն ալ ով որ վնաս կը հասցնէ ոեւէ մէկ հայու եւ կամ զինուորական գործերուն կը միջամըտէ իբր աջակցութիւն, միեւնոյն պատիժներուն պիտի ենթարկուի. իսկ առօրեայ գործերովը զբաղող հաւատարիմ հպատակներու կեանքին, ինչքին եւ պատուին կատարեալ ապահովութեանը համար՝ խիստ հրահանգ եւ հրաման տրուած է Զէյթուն գտնուող հրամանատարին: Կը յանձնարարեմ որ այս հեռագիրը կարդացուի եկեղեցիներուն մէջ եւ միանգամայն մունետիկով հաղորդուի բոլոր ժողովուրդին գիտութեան»:

Հրամանը կատարուեցաւ. բայց բոլոր ժողովուրդը առանց բացառութեան կանչեց՝ ա՜խ զէնք, վա՜խ զէնք եւ հեկեկաց: Այս անել կացութեան մէջ, մեր մխիթարիչը սուրբ զէնքն է եւ ոչ հեռագիրը, կ՚ըսէին:

***

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՎԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

1915 Մարտ 25 – Նոր Տոմար – Եւ Հինգշաբթի

Արշալոյսէն քիչ ետք, զօրքերն սկսան յառաջանալ դէպի Վանք. երբ մօտեցան չէնքին՝ մօտ 100 քայլ, հայ անձնուրացները, թիւով 45 հոգի, մեծամասնութեամբ Ենիտունեաններէ բաղկացած եւ իրենց հպատակ Ալագենց, Գալուստենց եւ Վանքի կից գիւղացիներէ եւ առաջնորդուած Ենիտունեան Եղիա եւ Նշան Իշխաններէն, Չագըրեան Փանոսէն եւ Չօլագեան Մեսրոպէն եւ Արամէն, համազարկը սկսան: Յարձակող զինուորներու թիւն էր 300: Ժողովուրդը այսքան զօրքով Վանքը գրաւուած տեսնելու երկիւղը չունէր, մինչեւ կէսօր յարձակումը սովորական էր եւ որեւէ յաջողութիւն չունեցան Թուրքերը:

Կէսօրէն ետք միայն սկսան թնդանօթաձգութեան եւ զօրքերու յուեյումով, զօրաւոր յարձակումի մը: Նախ լեռնային պզտիկ թնդանօթ գործածեցին, որոնց ոյժին վարժ էին արդէն թէ՛ Վանքին պատերը եւ թէ՛ ժողովուրդը: Սակայն ի վերջոյ գտացին Քրուփի

դոյգ թնդանօթները. առաջին ռումբը դպաւ Վանքին կից խոշոր ընկուզենիի ծառին, զայն անջատեց իր բունէն. երկրորդ եւ երրորդ ռումբերը քանդեցին պատը եւ փլուզում առաջ բերին:

Այս փլուզումի փոշիներէն, մեր քաջերը շուարումի մատնուեցան եւ երկու վայրկեան հրացանաձգութիւնը կանգ առաւ: Հազարապետ Սիւլէյման Պէյ, քաջալերուած այդ լռութենէն, յառաջացաւ մինչեւ Վանքին դուռը, եւ հոն զարնուեցաւ մեր քաջերէն եւ կողոպտուեցաւ իր սուրէն եւ 10նոց ատրճանակէն:

Թրուփի 5 ռումբերով, Վանքին հարաւային կողմի պատին կէսը փլաւ եւ Վանքն անպաշտպանելի դարձաւ. սակայն հազարապետին սպաննուելուն հետեւանքով, Վանքին մինչեւ դուռը յառաջացող զինուորները, վախցան Վանքին փլած կողմէն ներս խուժել եւ երեկոյեան վերադարձան զօրանոց:

Մեր քաջերը, համոզուելով որ, այլեւս կարելի չէր Վանքին մէջ մնալով կռուիլ, գիշերով Զէյթուն իջան ու լեռը բարձրացան: Վանք ապաստանող երեք գիւղի ժողովուրդն ալ նոյնպէս Զէյթուն լեցուեցաւ: Հետեւեալ օրը, զօրքերը՝ հրացանաձգութեամբ հասան մինչեւ Վանք եւ տեսնելով որ ո՛չ ընդդիմութիւն եւ ո՛չ ալ կենդանի արարած կայ, ներս մտան եւ վառեցին Վանքն ու գիւղերը:

Այս բախումէն, երկու անձնուրացներ վիրաւորուած էին թեթեւօրէն, իսկ զօրքերէն շատեր ինկան Վանքի առջեւի արտին մէջ եւ պատերուն առջեւ. դիակները հոն մնացին մինչեւ հետեւեալ օրը:

Հազարապետ Սիւլէյման Պէյի յիշատակը յաւերժացնելու համար, Բարձրագոյն հրամանով, Սիւլէյմանիէ *կոչեցին Զէյթունը:*

Վանքը այրելէ յետոյ, երկու վաշտ զօրքեր Զէյթուն իջան եւ շղթայի տակ առին քաղաքը:

1915 Մարտ 28 – Նոր Տոմար – Կիրակի, Ծաղկազարդ.– Հեռագիր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն.

«Չեզոք եւ հաւատարիմ ժողովուրդին իրաւունքը պաշտպանելու համար եղած կայսերական հրամանը հաղորդուեցաւ ինձ, Դ. Զօրաբաժնի հրամանատար Ճէմալ Փաշայէն»:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մարտ 31ին, նախորդ հեռագրի պարունակութեամբ եւ իմաստով երկրորդ հեռագիր մըն ալ եկաւ Ճէմալ Փաշայէն:

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1915 Ապրիլ 8.– «Փաշան կ'ուզէ» ըսելով, մաս մը մարդիկ՝ աղայական, մտաւորական եւ հասարակ՝ որոնց հետ ես ալ, զօրանոց տարին: Հոն մեզ երեք խումբի բաժնեցին. մէկ խումբը վերադարձուցին, երկուքն ալ զօրանոցին մէջ վար դրին: Իմ գտնուած խումբիս հաղորդեցին որ դուք Մարաշ պիտի երթաք:

Կէսօրէն ետք, ես ու տիկինս, Նազարէթ Իշխանի տղաքն ու ընտանիքը, Ենիտիւնեան Եղիայի եղբայրը, պզտիկներն ու ընտանիքը եւ ապստամբներու քանի մը ընտանիքներուն ու պզտիկներովը ճամբայ ելանք. մեզ մինչեւ Օսմանիէ տարին, ուր մնացինք 15 օր. հոն մեզի հասան եւ միացան 500է աւելի Զէյթունցիներ: Օսմանիէյէն տարին Գօնիա. ապա վերադարձուցին անկէ եւ Օգոստոսին հասանք Հալէպ:

Մեր մեկնումէն ու Զէյթունի պարպումէն յետոյ, քաղաքը կ'այրեն. լեռ բարձրացող ապստամբները կը հետապնդուին, Թուրք գիւղացիներու եւ զինուորներու կողմէ: Մեր անձնուրաց քաջերը հետզհետէ պակսելով կը մնան 36 հոգի: Անոնցմէ 12ը, Եղիայի հետ երեք տարի Զէյթունի լեռները կը մնան միշտ, եւ 24 հոգին ալ կ'երթան Ֆրնտրճագ եւ կը միանան հայ գիւղացիներու ըմբոստութեան: Երկու շաբաթ ետք Թուրքեր կը յաջողին վառել գիւղը. Ֆրնտրճագցիք «թէսլիմ» կը ըսեն, բայց մերինները կը շարունակեն կռուիլ: Կ'իյնան մերիններէն 29 հոգի, որոնց մէջն էին մեծանուն հայ հերոսապետներէն՝ Նշան Իշխան Ենիտիւնեան եւ Զադրեան Փանոս: Ողջ մնացածներէն 7 հոգի կը յաջողին փախչիլ չայրելու համար: Անոնց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Արամ Զօրադեանը, իր մաքուր բարոյականով եւ անվեհեր քաջութեամբ. Թուրք գիւղացիներ Պէյ մականունը տուին անոր:

Արամ Պէյ, պատերազմի ամբողջ տեւողութեան, իր շուրջը կը հաւաքէ այլ եւ այլ գիւղերէ փախչող քաջերը եւ կ'ապրի Մարաշէն մինչեւ Օսմանիէյի շրջանը. այսինքն ամբողջ Ջիհունի գաւառը եւ գրեթէ Ամանոսի մէկ երրորդ տարածութիւնը, մօտ 200 հազարամեթր տարածութեան վրայ: Կը հետապնդուի զինուորներէ, կը պատերազմի, կը վիրաւորուի. ապա կ'ոչնչացնէ զինք հետապնդող զօրքերը, ոստիկաններն ու գիւղացիները: Գիւղին մէկուն եզերքին վրայ՝ գիւղացիներ կը սպաննեն իր ընկերներէն երկուքը: Հետեւեալ առաւօտ, արշալոյսէն առաջ, կը պաշարէ գիւղը եւ մէկ ծայրէն կը հրդեհէ: Փախչողները կը սպաննուին եւ երեք ժամ ետք գիւղը մոխրակոյտի մը կը վերածուի իր բնակչութեան հետ:

Այլեւս Թուրք գիւղացիները կը սարսափին. կը դադրին զինքը հետապնդելէ եւ քաղցրութեամբ եւ սիրայօժար կը պարենաւորեն զինքը եւ կը զգուշացնեն զինուորներու հետապնդումէն:

Երբ Համաձայնականներու անգլիական ույժը կը գրաւէ Հալէպը, հայկական խումբը Արամի ղեկավարութեամբ, իբր ձիաւոր եւ զինեալ ասպետ կը մտնէ Հալէպ։ Համաձայնականները հարկ եղած յարգանքը չեն զլանար։

Արամ Պէյի քաջալերութեամբ եւ առաջնորդութեամբ, Զէյթունցիներ վերադարձան իրենց տեղը։ Մինչեւ Ֆրանսացիներու Մարաշը պարպելը, անոնք շատ լաւ ապրած էին. բայց Հաճընի անկումէն յետոյ, մինակ մնալով ամբողջ Տօրոսի վրայ, Զէյթունցիներն ալ հալածանքի ենթարկուեցան։ Արդէն իրենց թիւը շատ չէր, հազիւ կը հասնէր 1200ի, միասին հաշուելով ծերերը, կիներն ու երեխաները։

Մարաշէն պատուիրակութիւն մը կու գայ Զէյթուն, որոնց մէջ էր նաեւ Բարթողիմէոս Վարդապետ։ Անոնք կը թելադրեն որ անձնատուր ըլլան. ժողովուրդին մէկ մասը կը հետեւի անոնց եւ կը յանձնուի Ղազի Մուսթաֆա Քէմալի բարեգթութեան։ Յանձնուող 596 անզէնները, ըստ իրենց փափաքներուն, կ'ուղարկուին Թրքական սահմաններէն դուրս։

617 հոգի կը մերժեն մեկնիլ եւ կ'ըմբոստանան եւ կը գրաւեն 1896ին վերաշինուած զօրանոցը։ Յանձնուածներու մեկնումին երկրորդ օրն իսկ Թուրքերը կը յարձակին այդ ամուր զօրանոցին վրայ Քրուփի թնդանօթներով։ Պատերը կը փլին եւ կը տկարանայ մերիններուն ընդդիմութիւնը։ 1921, Մայիս 26ին, գիշերով կը փախչին ուժեղները դէպի Անտրուն. անոնք կը յուսան խորտակել հանդիպած գիւղացիներու ույժերը ու հասնիլ Ֆրանսական գօտին։ Անտրունի մօտերը բախում կ'ունենան զինուորներու եւ տեղական ուժերու հետ. պաշտպանողականը կանոնաւոր չըլլար. երկուստեք մեռնողներ կ'ըլլան, մերինները կը նահանջեն ետ դէպի Զէյթուն։ Հոն կը տեսնեն որ զինուորներ եւ չէթէներ գրաւած են ամբողջ լեռները։ Երեք ամիս անհամեմատ ույժերու հետ գրկախառն կռիւներ կ'ունենան. կը զարնուի իրենց պետը՝ Արամ Պէյը. նոյն գիշեր փախուստի ճամբան ձեռք կ'առնեն եւ մինչեւ Քիլիս՝ մօտ 250 հազարամեթր երկարութեան վրայ, կը կռուին ու զոհեր կու տան. վերջապէս 617 անձերէն 260ը կը յաջողի մտնել Քիլիս, Ֆրանսական բանակի պաշտպանութեան ներքեւ։ Այնտեղէն կ'անցնին Հալէպ։

Մուսթաֆա Քէմալ, ըստ իր խոստման՝ յանձնուած Զէյթունցիներն կ'ուղարկէ Տիգրանակերտէն Հալէպ։

ՍԵԴՐԱԿ ԶՕԼԱՔԵԱՆ

Զօլաքեան Փանոսի չորրորդ որդին՝ Սեդրակ Զօլաքեան, Հալէպէն Էլ-Պապ կը տարագրուի, իր մօր, կրտսեր եղբօր եւ եղբայրներու հարսերուն հետ։

Պապի մէջ երբ կը հաստատուի իր հօր եւ երկու եղբայրներուն կախաղան բարձրանալը Մարաշի մէջ, անոնց վրէժը լուծելու համար, Պապէն կը վերադառնայ Հալէպ, ուր կուսակցութեանց աջակցութեամբ, մէկ ամսուան մէջ զէնք ու ռազմամթերք կը հաւաքէ։ Ճամբայ կ'ելլէ 45 Զէյթունցի զինեալ ընկերներով, միանալու համար կամ Սուէյտացիներու եւ կամ իր հօրեղբօր որդի Արամ Պէյին։ Ճամբուն վրայ կ'ունենայ բազմաթիւ ընդհարումներ եւ չհանդիպիր այս երկու խումբերէն ոչ մէկուն։ Յուսահատած՝ կը հասնի Զէյթուն միայն 7 ընկերներով։ Մէկ ամսուան միջոցին՝ կը գտնէ 5 անզէն Զէյթունցիներ, եւ ապա Ենիխիւնեանեան Եղիա Իշխանի խումբը։ Ասդիէն անդիէն բաւական ճամբորդներ կը սպաննեն։ Կը բանէ Զէյթունի Միւֆթիին (դատաւոր) տղան որ երկու Թուրքերու ընկերակցութեամբ Մարաշ կ'երթար։ Հարկ եղած տեղեկութիւնները քաղելէ յետոյ, իր հօրն ու եղբայրներուն վրէժը լուծելու համար, ճամբուն վրայ կը կախէ զանոնք։

Թուրք կառավարութիւնը կը համոզուի, որ տարագրութենէ փախչող շատ հայեր կը գտնուին Զէյթունի լեռները. պահակներ կը հաստատէ լեռներուն, անցքերուն եւ քարայրներուն եզերքները։ Մերինները տեսնելով որ՝ այլեւս խմբովին ապրիլը անկարելի կը դառնայ, կը ցրուին։ Եղիա Իշխան կռուելով կը նահատակուի իր զաւակներով հայրենի հողին վրայ, ըստ իր ուխտին. իսկ Զօլաքեան Սեդրակ կը վերադառնայ Հալէպ եւ հայրենակցի մը մատնութեամբ կը բանտարկուի։ Երբ անգլիական ոյժը կը գրաւէ Հալէպը, կ'ազատուի։ Վերստին կը հաւաքէ իր նախորդ ընկերները ու դարձեալ կը մեկնի Զէյթուն, ուր Թուրքերը այլեւս սկսած էին աներկիւղ երթեւեկել։

Մինչեւ որ կը տարածուի լուրը թէ վերստին հայ ապստամբներ եկած են Զէյթուն, անխնայ կը ջարդեն իրենց ձեռքը անցած Թուրքերը։ Սեդրակ բաւ համարելով վերջ կու տայ վրէժխնդրութեան ու կը վերադառնայ Հալէպ։ Երրորդ անգամ ըլլալով կը միանայ Դամասկոսէն ու Հալէպէն վերադարձող տարագիրներուն, կ'երթայ Զէյթուն եւ կը մասնակցի կռուող հերոսներու քաջագործու-

թեանց եւ կ՚ազատի ու այժմ կը գտնուի Հարաւային Ամերիկայի Մոնթէվիտէօ քաղաքը:

Ձեր մեկնումէն յետոյ Ջէյթունի անցուդարձը գրելու հրահանգին վրայ, ձեռքս կուրծքիս վրայ դնելով գրած եմ ամէն ինչ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Եւ այսպէս ոչնչացաւ Տօրոսի Հայ Արծիւներուն Բոյնը, որ հինգ դար Հայ ազգին յոյսն ու պարծանքը եղաւ եւ սարսափը՝ Թուրք ազգին:

ԱՂԱՍԻ

ՎԵՐՋ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օտարազգի եւ Հայազգի Ականաւոր

Անձնաւորութիւններու

ՈՐՈՆՑ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ԷԻ «ՁԷՅԹՈՒՆ» ԳՐՔԻՍ
ՀԱՄԱՌՕՏ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ահաւասիկ նամակը Ֆրանսացի Գնդապետ Հանրի տը Վիալարի։ Ինքն էր որ Մարաշ գնաց՝ քննելու Հայր Սալվատորի սպանութեան խնդիրը, Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ։

Cavalerie d'Algérie
19e CORPS D'ARMEE

2e. REGIMENT DE SPAHIS
Le Colonel Commandant.

Cabinet **Bel-Abbès, le 17 Août 1897**

Monsieur,

J'ai reçu l'exemplaire de l'ouvrage sur Zeïtoun que vous avez bien voulu m'envoyer et je vous en remercie. Je n'ai pas besoin de vous dire que je l'ai lu avec le plus vif intérêt.

Mais ce que je tiens à ce que vous sachiez, c'est que je suis plein de sympathie pour les arméniens en général, ces martyrs de l'oppression turque misconnus et calomniés, et plein d'admiration pour eux que j'ai vu dans leurs montagnes et qui sont autant de héros.

La defense de Zeïtoun est un des plus belles de l'Histoire. Il lui manque un poète et un chantre.

Vous en avez été l'âme, je vous en félicite, Monsieur, bien sincèrement et je vous prie d'agréer l'assurance de mes sentiments les plus distingués.

HENRI DE VIALAR

Ահաւասիկ թարգմանութիւնը

Սիտի Պէլ Ապպէս, 17 Օգոստոս 1897·

Պարոն,

Ստացայ ԶԷՅԹՈՒՆ գրքի օրինակը զոր բարեհաճած էք ուղարկել ինձ, որուն համար շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ: Պէտք չունիմ ըսելու թէ զայն կարդացի ամենաբուռն շահեկան ըզգացումով:

Բայց ինչ որ կը փափաքիմ որ գիտնաք, այն է թէ, լի եմ համակրութիւնով ընդհանրապէս հայերուն, թրքական կեղեքումի այս մարտիրոսներուն համար, գէշ ճանչցուած ու զրպարտուած, հիացումներով լի անոնց համար զորս տեսայ իրենց լեռներուն մէջ, որոնք բոլորն ալ հերոսներ էին:

Զէյթունի ինքնապաշտպանութիւնը պատմութեան ամենագեղեցիկներէն մէկն է: Իրեն կը պակսի բանաստեղծ մը եւ երգիչ մը:

Անոր հոգին դուք եղած էք· կը շնորհաւորեմ ձեզ՝ Պարոն, ամենաանկեղծ սրտով, եւ կը խնդրեմ որ հաճիք ընդունիլ ամենացայտուն զգացումներուս հաւաստիքը:

ՀԱՆՐԻ ՏԸ ՎԻԱԼԱՐ

ՀԱՅՐ ԱԼԻՇԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Վենետիկ, Ս. Ղազար, 11 Յուլիս 97

Ազնիւ Պարոն,

Ընդունեցայ ԶԷՅԹՈՒՆդ, եւ ինչպէս կրնաս գուշակել, ոչ առանց գորովանաց եւ ծեր արտասուաց՝ ծայրէ ի ծայր կարդացի: Արդէն ՍԻՍՈՒԱՆի մէջ իմ տպագրածէս այլ իմացեր ես, ի՛նչ զգացում ունեցեր եմ եւ ունիմ այդպիսի տեղւոյ եւ անձանց վրայ. փափաքէի որ աւելի մանրապատում ըլլար տեղեաց նկարագիրն, եթէ ներելի էր. նոյնպէս եւ աւելի վայելուչ ըլլար տեղացոյցն այն փռանկերէն, զոր այդ մեծ քաղքիդ (Բարիզի) ճարտարքն կրնային ընել: Ինձ շատ հաճոյ եղաւ այն աւանդութիւնը, թէ Զէյթունցիք Անէ Ձորէն գաղթած են, եթէ ստոյգ է նոյնպէս, ստոյգ Անէ անուամբ չէնք կամ բնակութիւն կա՞յ, թէ միայն ձորն է այդ անուամբ:

Ժամանակս կամ հարկ ժամանակիս՝ չի ներեր ինձ աւելի գրել, այլ լռութեամբ աղօթել առ Աստուած, որ շնորհէ մեր տառապեալն ազգային հանգիստ, կենդանեաց եւ մեռելոց, եւ վարքս՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց, մերայնոց եւ օտարաց:

Աղօթարար
Հ. ՂԵՒՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆԵԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

Սթոքհոլմ, 28 Յուլիս 1897

Մեծապատիւ Տէր,

Ընկալայ զԶԷՅԹՈՒՆԴ զոր յղեաց ինձ Օր. Արշակունի ի Վերսայլէ: Քանի մի օր առաջ տեղեկանալով ձեր հասցէին ի նամակէ նոյն Օրիորդին, կը փութամ մատուցանել ձեզ զիմ շնորհակալութիւն:

Սքանչացուց զիս ձեր եւ ընկերացդ քաջութիւնն: Երանի թէ վաղագոյն ձեռնարկած ըլլայիք ի կռիւ, եւ պինդ թուրքին արիւնը հեղեղներով վազցնէիք չնայելով յոչ ոք, փոխանակ բիւրաւոր անմեղ հայոց տարապարտ կոտորածին: Հայերն մեծամեծ սխալներ գործեցին վերջին տարիներուս մէջ. իմաստութեամբ կատարուած գործն՝ միայն Զէյթունի ապստամբութիւնն եղաւ, եւ Զէյթունն թերեւս փրկէր զմեզ՝ եթէ ձեզ նման քաջեր հազարներով ունենայիք կուսակից: Թշուա՛ռ ազգ՝ զոր քրիստոնէութիւնն սկսած է կործանել եւ նոյն քրիստոնէութիւնն իսպառ պիտի կործանէ:

Մեծարանաց ողջունիւ

Սթոքհոլմ, Շուէտ ՆՈՐԱՅՐ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
«ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ» ՕՐԱԳՐԻ
Վիեննա

21 Յուլիս 97

Մեծապատիւ Պր. Ազատի

Ընդունեցայ ամսոյս 13ին գրած Ձեր պատուականը, այսօր ալ ի մեծ ուրախութիւն իմ **Livre Jaune**ը :

Շնորհակալ եմ մեծապէս, որ հաճեցաք յանձն առնուլ աշխատիլ գտնելու այս թանկագին հրատարակութիւնը : Կը խնդրեմ որ հաճիք նաեւ յարմար առթիւ թարգմանն ըլլալ առ Վսեմաշուք Փաշային իմ եւ մերոցս խորին շնորհակալութեան :

. . . . .

Ընդունած եմ **Zeïtoun**ի երկրորդ օրինակն, որուն համար շնորհակալ եմ : Ներեցէք որ քեզ աւելորդ աշխատութեան եւ ծախուց պատճառ եղայ : Մօտ օրերս լոյս կը տեսնէ իմ թարգմանած ՔԷԼՑԷՐԻ «Համառօտ Պատմ. Հայոց», որուն ետեւ դրած եմ 1895–97 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած եւրոպական գիրքերու գրեթէ ամբողջական ցուցակը : Ժամանակին ձեզ օրինակ մը ղրկելու ուրախութիւնը պիտի ունենամ :

Մնամ յարգանօք

Ձերդ

Հ. ՔԱԼԷՄՔԷՐԵԱՆ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ ԵՒ ԱՂԱՍԻ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ Կ'ՈՐՈՇԷ... ԶԷՅԹՈՒՆ ԵՐԹԱԼ՝ ԿՌՈՒԵԼՈՒ...

Տաճկահայ կոտորածների ժամանակ Զէյթունը ապստամբեց տաճիկ կառավարութեան դէմ: Կռիւների լուրերը օրը օրին հեռագրական գործակալութիւնը հաղորդում եւ հրատարակում էր Բաքւում: Սկզբում գործը լաւ էր գնում, յանկարծ վատացաւ եւ մի օր էլ հեռագիրը հաղորդեց, թէ Զէյթունը պաշարուած է տաճիկների կողմից, եւ թէ Զէյթունցիք կարօտ են դրսի օգնութեան: Այս լուրը շատ յուզեց մեզ. մի խումբ երիտասարդներ պատրաստուեցին մեկնելու Զէյթուն: Ես էլ միացայ նրանց հետ եւ ուզեցի ճանապարհ ընկնել դէպի Զէյթուն: Միամի՛տ պատանիներ: Ո՞ւր պիտի գնայինք Զէյթունը ծովափին չէ, որ նաւից իջնելով իսկոյն մտնէինք այնտեղ: Ծովափից մինչեւ Զէյթուն, լեռների գլխին, ահագին ու դժուարանցանելի ճանապարհ կայ: Ինչպէ՞ս պիտի անցնէինք այդ ճանապարհը, ո՞վ մեզ պիտի առաջնորդէր, ո՞ւր պիտի գտնէինք դրամական միջոցները. տաճիկները մեզ, օտարերկրականներիս չպիտի՞ նկատէին: Այս բոլորը ոչ ոք չէր հարցնում: Մեկնելուց առաջ ես խօսեցի Մէյէլի հետ եւ ասացի, որ գնալու եմ Զէյթուն կռուելու: Գովեց իմ միտքը, ասաց.

— Շատ լաւ էք անում. ամէն մի մարդ պարտական է ծառայել իր ազգին եւ նեղ օրերին նրան օգնութեան հասնել: Բայց արդեօք լաւ չէ՞ր լինի մի քանի օր էլ սպասէիք, դէպքերի ընթացքը տեսնէիք եւ յետոյ մեկնէիք:

— Անմիջական օգնութեան կարիք կայ,— ասացի ես:

— Իսկ եթէ կառավարութիւնը նախքան ձեր հասնիլը ճնշի ապստամբութի՞ւնը:

— Չի կարող ճնշել:

— Ինչո՞ւ չի կարող ճնշել:

— Որովհետեւ ամենից առաջ փող չունի իր բանակը կերակրելու համար:

— Կը գտնի. կառավարութեան համար փող գտնելը շատ հեշտ է:

Մի երկու օր սպասեցինք եւ յանկարծ եկաւ նոր հեռագիր.

«Զէյթունցիք գրաւել են գայմագամութիւնը եւ մի օրուայ ճանապարհ շուրջանակի իրենց իշխանութեան տակն են առել»:

Ուրախացանք եւ զգացինք, որ զէյթունցիք առ այժմ մեզ պէտք չունեն:

Այդ միջոցին Հնչակեան կուսակցութիւնը պրոպագանդա էր վարում եւ փող էր հաւաքում Զէյթունի օգտին:

Չգիտեմ ինքը կուսակցութեան պետ եւ «Հնչակ»ի խմբագիր Աւետիս Նազարբէկեա՞նցն էր (Թաւրիզեցի) անձամբ եկաւ Բարիզ, թէ՞ նրա ներկայացուցիչը: Ընդհանուր ժողով գումարեցին Բարիզում. բոլոր հայերս ներկայ էինք: Նախագահը ազդու ճառ խօսեց եւ առաջարկեց տեղնուտեղը հանգանակութեան սկսել: Ես, բոլորովին աղքատ դրութեան մէջ, պատառ հացի կարօտ, մի բոպէ որոշեցի եւ մեր ուսանողների աւագին դրամ բռնելով հոգեպահուստ 20 ֆրանկս նուիրեցի, խնդրելով որ իմ անունը երբեք չտան: Երբ կարճ դադարից յետոյ ժողովը շարունակուեց, աւագը վեր կացաւ եւ յայտնեց. «Մեր ուսանող ընկերներէն մէկը, որ ուտելու հաց չունի, 20 ֆրանկ նուիրեց պայմանով, որ իր անունը երբեք չյայտնուի. օրինա՛կ առէք իրմէն»: Բոլորը երեսս էին նայում, որովհետեւ ինձնից աւելի կարօտ ուսանող չկար:

Անցան ամիսներ: Զէյթունի ապստամբութիւնը յաջող կերպով վերջացաւ: Պետութիւնների միջամտութեամբ տաճիկ կառավարութիւնը հաշտուեց Զէյթունի հետ զանազան զիջումներ անելով: Զիջումներից մէկն էլ այն էր, որ Զէյթունի ապստամբապետները (6 հոգի) ազատ մեկնէին Եւրոպա:

Իրօք որ կարճ ժամանակ անց նրանք եկան Բարիզ: Գումարուեց մի մեծ ժողով, ուր խօսեց Զէյթունի ապստամբապետ Աղասին: Նա հաճընցի էր, բուն անունն էր Կարապետ Թուր-Սարգսեան, որի հետ ընկերակցել էի Բ. դասարանից մինչեւ վերջ: Շատ աղքատ տղայ էր. հայրը սուրճ եփող էր եւ Ֆինջանջըլար փողոցի ծայրում այնքան փոքրիկ մի խանութ ունէր, որ միայն ինքը կարող էր տեղաւորուել. երբ ես գնում էի նրա մօտ, ստիպուած էի մայթի վրայ կանգնել:

Այնքան աղքատ էր Կարապետը, որ հագնելու շապիկ էր չունէր, եւ մի օր ֆիզիկայի ուսուցիչ ֆրանսիացի Բլանշոնը չամաչեց նրա երեսին տալու նրա աղքատութիւնը եւ ասաց.

— Ամօ՜թ քեզ, հագնելու շապիկ էլ չունես:

Եւ իրօք, մարմնի վրայից ուղղակի բաճկոնն էր հագած: Դ. դասարանից նա մտաւ յեղափոխական գործունէութեան մէջ: Եւրոպայից հրացան էին փոխադրում դէպի Հայրենիք: Մի օր Կարապետը ինձ ցոյց տուեց այդ հրացաններից մէկը. արտաքուստ նա հովանոց էր, բայց շատ ծանր. կարելի էր բաց անել եւ արեւի կամ անձրեւի տակ բռնել, բայց նա միեւնոյն ժամանակ ներսից հրացան էր: Մի ուրիշ անգամ էլ ցոյց տուեց մի ձեռնափայտ, որ սակայն կոթից քաշելով դառնում էր սուին կամ սուր: Կեդրոնականը աւարտելուց յետոյ նա մեկնել էր Կիլիկիա եւ Զէյթունի ապստամբութեան գլուխն էր անցել:

Երկարօրէն պատմեց Զէյթունի դէպքերը, որի վերջին դրուագը հետեւեալ սրտառուչ դէպքն էր.

Երկար պաշարումից եւ կռիւներից յետոյ, Զէյթունը այլեւս ո՛չ հաց ունէր ուտելու եւ ոչ վառօդ կռուելու. իր մասին ոչ ոք ոչինչ չգիտէր: Պէտք էր լուր հասցնել Իզմիրլեան պատրիարքին եւ իրերի ճիշդ դրութիւնը յայտնել: Բայց բոլոր ճանապարհները փակ էին, անհնարին էր տաճկական բանակի օղակից անցնել: Մի «անբարոյական կին» յանձն է առնում կատարել այդ գործը: Մտնում է տաճկական բանակը եւ երգելով, պարելով, զինուորների հետ զուարճանալով բանակը ճեղքում անցնում է, հասնում Մարաշ եւ այնտեղից հեռագրում Իզմիրլեանին: Պատրիարքը իսկոյն դիմում է դեսպաններին եւ հաշտութեան գործը յաջողցնում:

Ժողովի նախագահն էր Զօպանեանը. նա հարց տուեց Աղասին. «Ի՞նչ էր այդ կնոջ անունը»: «Կատար», – ասաց Աղասին: Զօպանեանը առաջարկեց ժողովին վեր կենալ եւ ծափահարել նրան: Աղասին գրեց Զէյթունի ընդարձակ պատմութիւնը, որ Զօպանեանը ֆրանսերէնի վերածեց եւ հրատարակեց Փարիզում: Աղասին գնաց Ամերիկա: Աւելի ուշ լսեցի, որ նա դժգոհ մնալով յեղափոխական գործունէութիւնից, անցել է առեւտրի եւ ձեռք է բերել թղթի մի գործարան: Առանձին խօսակցութեան մէջ Աղասին ինձ յայտնեց, թէ Զէյթունը իր ամբողջ ապստամբութեան միջոցին դրսից ոչ մի կոպէկ օգնութիւն չի ստացել: Հանգանակուած ամբողջ գումարը եւ իմ նուիրած դժբախտ 20 ֆրանկը մտել է «Հնչակ»ի հաշիւների մէջ:

«Կեանքիս Յուշերից» Հրաչեայ Աճառեան, էջ 171–4, տպուած 1967 – Երեւան

ԿԱՐԵՒՈՐ ՃՇԴՈՒՄ

Աղասիի եղբօր տղան՝ հայրենակից Վահագն Թուր-Սարգիսեան կ'ընէ հետեւեալ ճշդումը Հրաչեայ Աճառեանի յուշերու հրատարակման առիթով:

Պոլսոյ Ֆինջանճըլար փողոցի սուրճ եփողը՝ հաճընցի միւսիւ Պօղոս էր, Աղասիի հօր՝ Յակոբ էֆ. Թուր-Սարգիսեանի Հաճնոյ տան սպասաւորը:

Յակոբ էֆ. Թուր-Սարգիսեանը ոչ մէկ ատեն Պոլիս չէ գտնուած: Ան Իսլահիէյի նահանգի պետական գանձապետն էր (սանտրդ էմինի):

1897էն 1908 Յակոբ էֆէնտին Ատանայի մէջ մնաց բանտարկուած, պարզապէս Աղասիին հայրը ըլլալուն համար:

ՀԱՅՐ ԳԱԲՐԻԷԼ ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

(Նա աւելի կարմիր է քան յեղափոխական ընկեր մը)

Վիեննա, 11, 7, 97

Մեծարգոյ բարեկամ Պր. Աղասի
Ի Պարիս

Պիտի ներէք անշուշտ որ այսպէս ուշ կը յայտնեմ շնորհակալութիւնս ձեր պատուական նուէրին համար, բայց միտքս էր՝ ինչպէս միշտ, կարդալ ամբողջ գիրքը, եւ այնպէս յայտնել շնորհակալութիւնս. ինը ժամուան մէջ կարդացի... Նշան այն հետաքրքրութեան որով գրաւուեցայ այս՝ հայութեան մի միակ ամբարտակին, Զէյթունի, քաջագործութիւնները կարդալով: Կը շնորհաւորեմ ըզքեզ պատուական բարեկամ այսպիսի գաղափար մը ունենալուդ համար, և կը շնորհաւորեմ նոյնպէս Պր. Զօպանեանը, որ մատչելի ըրած է գիրքը նաեւ եւրոպացւոց: Գիրքը շատ նկատմամբ իբրեւ աղբիւր պիտի ծառայէ նաեւ ապագային Զէյթունի նորանոր գործողութեանց ժամանակ: Մարգարէութիւն չէ ըրածս. բայց գիրքը ծայրէ ծայր կարդացողն այն համոզման կը յանգի, թէ պիտի գան դարձեալ ժամանակներ, ուր պիտի եռայ Զէյթունցւոյ մը արիւնը եւ ազատութեան սէր. շունչը շնչել պիտի ուզէ: Միայն երկու նկատմամբ ցաւ զգացի գիրքը կարդալու ատեն, նախ որ Պարիս եղած ատենս չկրցայ ընդարձակ ժամանակ մը գտնել հանդիպելու ձեզ:

Երկրորդ: Պիտի ներէք անշուշտ եթէ հարցնեմ թէ ի՞նչ օգուտ կը սպասենք այսպիսի պատուական գրքերէ, երբ 300.000ներու արիւնն իսկ օգուտ մը չբերաւ...: Համոզուած եմ թէ այս թըմբած, թորշոմած ու փտած եւրոպացւոց ոչ թէ ԳԻՐՔ այլ ԲԻՐ պէտք է, ոչ թէ ԱՐԻՒՆ, այլ՝ ՀԵՐԻՒՆ մը, որ ծակէ նոյնիսկ ընդարմացած սիրտը: Այսչափ անտարբերութի՞ւն, ա՜յսչափ անզգութիւն...:

Յառաջ չեմ երթար, բայց կը մաղթեմ միայն շուտով մերձենայ այն ժամանակը, յորում այս 6 աւազակարոյներու (*) աւազակապետ պարագլուխներն անձամբ փորձն առնուն թէ ո՛վ է իբրեւ քաղաքակիրթ համարած տաճիկն, որուն հետ նստեր խորհրդակցութիւններ կ'ընեն – **Pardon!** հարէմի շուայտութիւններ, եւ ո՛վ է Հայն ու Յոյնը, որուն հետ այսպէս տմարդի կը վարուին: Ա՛յս դեսպաններուն համար Հայը հարէմ չունի, դրամ չունի, բայց ունի քաղաքակրթութեան ձգտում, զոր այսպէ՞ս կը փառաւորեն կեղծաւոր-

* Ակնարկութիւն՝ եւրոպական վեց տէրութիւններուն:

ներու փառաբանիչները – պաշտօնական եւ կիսապաշտօնական շողմոգները···: Եւրոպացին շատ բան կարդաց – կը մաղթեմ որ ձեր գիրքն ալ կարդացուի, առանց վիճակակից ըլլալու – բայց պարզապէս հետաքրքրութիւնը յագեցնելու համար· կը ցաւիմ ըսելու կարդաց եւ իմ գերմաներէն 30ի չափ յօդուածներս, բայց առաւօտեան նախաճաշիկին հետ շուտով մարսեց, մոռցաւ եւ իր մորթն ու կաշին հոգաց: Պիտի մարսէ ԶԷՅԹՈՒՆԸ ալ· եթէ այո՛, գրքի տեղ ցոյց տալու է այնպիսիներու ձեր գրքին 212րդ էջը···· (*):

Բարեկամ, չկարծէք որ ասով սակայն իսկ տարակուսած ըլլամ ձեր գրքին պատմականութեան, ո՛չ· շարունակեցէք գրել, գոնէ հայերը կը կարդան, գոնէ անյիշատակ չեն կորսուիր ա՛յն քաջագործութիւնները որոնք 20րդ դարու սեմքին վրայ զարմացուցին բոլամորթ աշխարհքն···: Ամօթ յոյն ՊԱԼԻՔԱՐԵԱՆներու, որոնք Զէյթունցւոյ մը չնչին մէկ կտորին չափ արժէք չունեցան: Թէ ամբողջ միլիոններով բարձրացած յոյն համալսարանները՝ խեղճուկ Մխիթարեան վանքի մը չափ արդիւնք ունեցած չէ՝ քաղաքակրթական աշխարհի մէջ պահակուած հասարակական գիտութեան համար, զայս վկայած են գերմանացի պրօֆէսօրներ, բայց թէ ամբողջ թնդանօթներով ու նռնակներով, հրացաններով ու փամփուշտներով սպառազինուած կանոնաւոր բանակ մը «լեռնցի» Զէյթունցւոյ մը չափ արժէք չունեցան: Այս ալ հաստատեց փորձը···:

Զէյթունցւոց բազմադարեան քաջութիւնը վառեցիք, այս ձեզի, բարեկամ, մեծ պատիւ է, եւ ձեր վրայ սքանչացողին – նուաստիս – սրտին հրճուանք եւ բերկրութիւն: Ընդունեցէք ուրեմն այս հրճուանքս եւ ձեր ճակատներուն ջերմ համբոյրներս, որով կը մնամ միշտ ձեր

Աղօթարարը
Հ· ԳԱԲՐԻԷԼ Վ· ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ

---

* Զէյթունի հրացանին պատկերն է այն:

Ֆրանսերէն հրատարակութիւն էջ 212:

Հայերէն հրատարակութիւն էջ 277:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Վասն Յառաջաբանի 6

Աշխարհագրական Նկարագրութիւն 9

Զէյթունի Գիւղերը 15

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Զէյթունի Ծագումն ու Կազմութիւնը 29

Հեթում Սպարապետ եւ Զարմանուհի Տիկին 32

Շահ-Սուարի Արշաւանքները – Զէյթունի Զօրանալը 35

Օսմանցիներու Մուտքը Կիլիկիա եւ Զէյթունի Ներքին վիճակը 45

Թիւրքմէն Աշիրէթներու Զօրանալը – Զէյթունի Տկարանալը 50

Զէյթունի Վերստին Զօրանալը 55

Զէյթունի Աշուղներն ու Բաքքառը 57

Սիւլէյման Փաշա – Զէյթունի Երկպառակութիւնը 67

Աղճատաղի Պատերազմը 71

Թէնիրցիներու Կռիւը 73

Կռիւ Ավշար Ցեղին Հետ Ճանճոյ Բերդին Մօտ 77

Ազիզ Փաշայի Պատերազմը 89

Ավշարներու Անկումը 108

Ենիտիւնեանեան Պապիկ Փաշայի 10ամեայ Ապստամբութիւնը 116

Բարեկարգիչ Փաշաներ 127

Ալապաշի Փոքրիկ Կռիւը – Զէյթունի Հրդեհը 130

Սիրականները եւ Վերջին Անցքերը 133

Յեղափոխական Գործունէութիւնը Զէյթունի Մէջ 138

Բ. ՄԱՍ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Զարդերու Պատրաստութիւնը – Մանր Դէպքեր 153

Տեսակցութիւններ Զէյթունի Իշխաններուն Հետ 157

Պատժախումբ Եային-Օղլիի Դէմ –
Տեսութիւն Նազարէթ Իշխանի Հետ 163

Զէլլատի Կռիւը Ղումարլըցի Քիւրտ Ցեղին Հետ 167

Էջ

Գարանլըգ Տէրէյի Ընդհ. Ժողովը – Որոշում Ապստամբութեան 170

Բերդուս Չայի Պատերազմը – Ջէլլատի Մահը 176

Ֆռնուզցիներու Կռիւը Սէկի Վրայ – Խռովութիւն Զէյթունի Մէջ 188

Զօրանոցի Պաշարումն ու Գրաւումը 191

Զօրանոցի Աւարը 204

Ժամանակաւոր Կառավարութիւն եւ Կարգադրութիւններ 207

Պատերազմ Զէյթունի Շուրջ եւ Կոկիսոնի Գիւղերուն Վիճակը 215

Օսմանեան Բանակի Կազմութիւնը – Ապտիւլ Վեհապ
Փաշայի Նամակը 220

Կուսակցական Պարտականութիւն – Ներքին Անկարգութիւններ 224

Շիվիլկիցիներու Քաջութիւնը – Թէլէմէլիքի Կռիւները 232

Ագոփ Բերդի Ճակատամարտը – Գրաւում Անտրուն Քաղաքի 235

Արշաւանք Եննիճէ-Գալէյի Վրայ եւ Ֆրանչիսկեան
Լատին Կրօնաւորներ 239

Կապանի Վիճակը 247

Ֆռնուզի Պատերազմն ու Կոտորածը 261

Զէյթունի Պաշարումը եւ Պատերազմը 267

Գերի Զինուորներու Կոտորածը 278

Մեծագոյն Ճակատամարտը – Այծերու Յաղթանակը 290

Երկու Օրուան Յաղթանակներ – Չէրքէզներու Փախուստը 298

Թրքական Խորամանկութիւն –
Հնչակեան Պարագլուխներու Փախուստը 303

Պօրանը – «Տէր Ողորմիա»յի Հրաշքը 308

Մշուշին Վնասը – Զօրանոցին Վառիլը եւ Պաշարման Սեղմումը 313

Զէյթունը եւ Վանքը Վառելու Ջանքեր – Անհամաձայնութիւն
Նազարէթ Իշխանին Հետ – Մարիամ 318

Կատար Ապուսեփենց 326

Հիւպատոսներու Հեռագիրը եւ Զինադադարը 329

Ինչո՞ւ Համար Մեծ Պետութիւնները Միջամտած են 334

Հիւպատոսներու Գալը – Մեր Բանակցութիւնները եւ
Հաշտութեան Պայմանները 337

Առաջին Խարդաւանանքը – Պէրնհէյմի Մատնութիւնը 357

Մեր Մարաշ Մտնելն ու Մեկնիլը 363

Զէյթունի Վիճակը Մեր Մեկնելէն Ետք 374

Զէյթունի Պատմութիւնը 1896–1921 376

Վկայութիւններ Օտարազգի և Հայազգի անձնաւորութիւններու 401

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ Ի ՆՊԱՍՏ
«ԱՂԱՄԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՖՈՆՏ»ԻՆ

	ՖՐ. ՖՐԱՆՔ
Մի Ոմն	2000
Բարիզի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութիւն	1000
Պր. Պախատուրեանի տան մէջ հանգանակուած	810
Պր. Օ. Պախատուրեան	500
Շամի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութիւն	500
Պր. Ս. Սիսլեան	300
Պր. Մնակեանի տան մէջ հանգանակուած	140
Պր. Ա. Գնդունի	50
Պր. Աւետիս Աղազարեան	50
	ՏՈԼԱՐ
Տոքթ. Համբարձում Քեֆլիկեան	100
Պր. Ստեփան Փիլիպպոսեան	100
	ԼԻԲ. ՈՍԿԻ
Մերր Նուպար Թուր-Սարգիսեան	300
Պր. Լեւոն Թուր-Սարգիսեան	200
Տոքթ. Պերճ Թուր-Սարգիսեան	200
Պր. Սարգիս Թուր-Սարգիսեան	200
Պր. Փօլ Պէյլէրեան	100
Պր. Եփրեմ Փննիկեան	100

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՅԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

★ **ZEITOUN** – 1897 – Ֆրանսերէնով – սպառած

★ **ASSASSINAT DU PERE SALVATORE PAR LES SOLDATS TURCS**

1897 – Ֆրանսերէն – սպառած

★ ՄՈՌՑՈՒԱԾ ՀԵՐՈՍՆԵՐ – Թերթօն «Արարատ» Օրաթերթի (1952)

★ ԶԷՅԹՈՒՆ – Թատերերգութիւն

★ ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ ՅՈՒՇԵՐՈՒ – Գրուած 1938ին – անտիպ

IMPRIMERIE CHIRAK (HANNESSIAN FRÈRES)
Rue du Fleuve - Beyrouth - Liban

Յարգելի Հայրենակից,

Աղասիի «Զէյթուն եւ իր Շրջակաները» հատորը հրատարակուեցաւ Բարիզի եւ Պէյրութի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեանց նախաձեռնութեամբ։

Յաւերժացնելու համար Զէյթունի ապստամբութեան գլխաւոր հերոս Հաճընցի Աղասիի յիշատակը, զոյգ վարչութիւնները որոշեցին հիմը դնել «ԱՂԱՍԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՖՈՆՏ»ին, սոյն գիրքին հասոյթով։

Առ այդ, կը դիմենք հայրենակցական Ձեր ազնիւ զգացումներուն, որ ազգանուէր այս գործին բերէք Ձեր սրտաբուխ մասնակցութիւնը։

Գիրքին վրայ նշանակուած գինը՝ 6 Լիբ. ոսկի կամ 10 փրանք, ունի միայն խորհրդանշական արժէք։

Վերապահեցէք օրինակ մը Ձեզի համար։

Նուիրեցէք օրինակ մը Ձեր բարեկամին։

Կանխայայտ շնորհակալութիւններ։

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

ԳԻՆ 600 ԼԻԲ. ԴՀԿ.
2·5 ՏՈԼԱՐ

Ստանալու համար դիմել

Union Compatriotique de Hadjin
B. P. 2818
Beyrouth — Liban

IMPRIMERIE CHIRAK (HANNESSIAN FRÈRES)
Rue du Fleuve - Beyrouth - Liban